החברה הישראלית:
היבטים ביקורתיים

אורי רם, עורך

החברה הישראלית:
היבטים ביקורתיים

החברה הישראלית:
היבטים ביקורתיים

אורי רם, עורך

Israeli Society: Critical Perspectives
Uri Ram, Editor

עיצוב העטיפה: הדס צוקרמן

לוחות: דגש
הדפסה: טופרינט
נדפס בישראל התשנ"ד-1993

תוכן העניינים

על הספר

במשך תקופה ארוכה נשמע מדע החברה הישראלי כהד חדגוני של האידיאולוגיה הישראלית הרשמית. הוא לא נבדל בכך משאר כלי התימסורת התרבותיים — העיתונות, בתי־הספר, הספרות ועוד. הדברים החלו להשתנות בשנות השבעים. מאז, תהודת קולה של הסוציולוגיה הביקורתית בישראל — זו שהאידיאולוגיה הישראלית הרשמית היא ממושאי העיון שלה ולא הנחת המוצא שלה — הולכת ומתעצמת. רישומה על סדר־היום הסוציולוגי הוא כיום בבחינת עובדה ניצחת. ספר זה מהווה ראיה — ואף תרומה — לכך.

מטרתו העיקרית של הספר היא לתעד את המחשבה החברתית הביקורתית, לטפח ולפתח אותה. מטרה זו ניפרטת למספר מטרות־מישנה. ראשית, הספר ממציא לקוראים וללומדים — לראשונה בארץ — מבחר מאמרים בסוציולוגיה ביקורתית, אשר בדרך כלל הנגישות אליהם קשה (יש מאמרים שפורסמו בכתבי עת שקשה להשיגם, יש שלא פורסמו בעברית, ויש המתפרסמים כאן לראשונה). מעבר לכך, ממלא הספר תפקיד כפול: הוא מספק מעין סיכום ביניים של החשיבה החברתית הביקורתית, ובד־בבד הוא מצביע על כיווני ההתפתחות האפשריים שלה. הספר מספק תמונת מצב קיים, אך גם יוצר מצב חדש: הוא מתעד את מצב הסוציולוגיה הביקורתית, ואף מציב אותה באופן מגובש ובהיר על סדר־היום של הדיון הסוציולוגי. תקוותי כי הוא יהווה כלי לימודי על החשיבה החברתית הביקורתית וגם מכשיר עבודה לעתיד שלה.

הגדרת הביקורתיות בה השתמשתי לצורך איסוף המאמרים בספר היא רחבה ורב־גונית. משותפת לכל המאמרים ביקורת על "הגירסה הרשמית" של סיפור החברה הישראלית ועל הסוציולוגיה הממסדית ששימשה אותה. יחד עם זאת, אין המאמרים מדברים באותו קול ובאותה נימה: אדרבא, בין כמה מהם ישנם הבדלים משמעותיים ולעתים אף ניגודים מפורשים. רב־גוניות זו משרתת את העניין של הסוציולוגיה הביקורתית בשיג־ושיח עירני, בניגוד לעניין הממסדי (ולעתים אף הביקורתי־כיתתי) בשיח מונוליטי ודוגמאטי. לא ניתן היה, כמובן, לקבץ בכרך אחד יותר מקומץ ייצוגי של החיבורים הסוציולוגיים הביקורתיים הקיימים; הקוראים והקוראות ימצאו במאמרים עצמם הפניות לחומר איכותי רב נוסף.

המאמרים שבספר עוסקים בהיבטים מרכזיים של ההוויה החברתית הישראלית — התגבשות היסטורית, מדינה ופוליטיקה, מעמדות ועדות, גברים ונשים, כלכלה מדינית, מלחמה ושלום, יהודים וערבים, ועוד. אך אין זה ספר על "נושאים" אלה או אחרים, ומימלא אין הוא מקיף את כל הנושאים הראויים לדיון. הספר מציג פרספקטיבות — נקודות ראות תיאורטיות־אידיאולוגיות על החברה הישראלית בכללה — אשר מהן, או תוך התדיינות ואולי אף מחלוקת עימן, יש להמשיך ולפרש את המתהווה ואף לנסות לשנותו.

הכנת הספר לדפוס מסתיימת עם חתימתו של הסכם ההכרה ההדדית בין ישראל לאש"ף. החברה הישראלית והאיזור כולו עומדים בפתח תקופה חדשה. במקביל להיערכות ההיסטורית החדשה יש אף לערוך סדר־יום סוציולוגי חדש. השאלות המועלות בספר זה, הבעיות הנדונות בו, והפרספקטיבות המוצעות בו מקבלות עתה משנה תוקף.

אורי רם
תל אביב, 13 בספטמבר 1993

החברה ומדע החברה: סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל

אורי רם

בתקופה היסטורית כזו שלנו התיאוריה האמיתית הינה יותר תיאוריה מותחת ביקורת מאשר תיאוריה קובעת מסמרות . . .
(מקס הורקהיימר, "תיאוריה מסורתית וביקורתית").

מאז היווסדה כתחום מוגדר של עיון ומחקר היתה הסוציולוגיה הישראלית קשורה בטבורה לממסד השליט, אימצה את נקודת ראותו וסיפקה לו גושפנקא אינטלקטואלית, או "מדעית" כביכול. מצב דברים זה, שהתהווה בתקופת היישוב, נמשך כמעט יובל שנים. במשך תקופה זו ראו עצמם הסוציולוגים כשותפים פעילים בתהליך הגיבוש הלאומי והעיצוב המדינתי של החברה, כפי שזה הובן על־ידי מנהיגי החברה והוצג על ידם. כיוון שכך לא פיתחה הסוציולוגיה זווית ראייה עצמאית וניבדלת, או כזו הניזונה מזיקה לקבוצות לא שלטוניות או לאוריינטציות לא מקובלות. הזיקה שבין הסוציולוגיה לממסד החלה להתפוגג רק בשנות השבעים, ורק לאחר שהממסד האמור עצמו איבד מכוחו.

בתקופה זו החלו להבשיל בחברה מספר תהליכים שהביאו בסופו של דבר לסיום ההגמוניה בת חצי מאת השנים של תנועת העבודה בחברה הישראלית, ולשינוי במערכת החברתית, הפוליטית והתרבותית הישראלית. במציאות חדשה זו המאופיינת בשינויים ובמשברים השתנה גם אופיו של הדיון הסוציולוגי בישראל והוא נעשה פתוח, רבגוני וביקורתי לאין שיעור לעומת התקופה הקודמת. בתחילת שנות השבעים נאבקו עדיין חלוצי הסוציולוגיה הביקורתית בישראל על זכות ההשמעה. כיום, בתחילת שנות התשעים, רישומם על סדר־היום הסוציולוגי הוא כבר בבחינת עובדה ניצחת, וכבר ניתן לומר זאת אף על רישום ממשיכיהם. גם כיום הסוציולוגים הביקורתיים הם מיעוט בקרב הסוציולוגים, אך תהודת קולם הולכת ומתעצמת.

אנו נבחן כאן את הפרוגרמות המובילות בדיון הסוציולוגי הישראלי, או את סדר־היום המשתנה של דיון זה, ואת הקשריו. תחילה נדון במאפיינים של **סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית** ככלל. אחר כך נבחן את ההתפתחות ההיסטורית של הדיון הסוציולוגי בישראל, נמפה את המגמות התיאורטיות־אידיאולוגיות השונות הרווחות כיום בדיון זה ולבסוף נצביע על מגמות התפתחות אפשריות. יצויין כי ההנגדה הנחרצת הנערכת כאן בין ממסדיות לביקורתיות נועדה אך לקבע את הנקודות הקוטביות בספקטרום

מקור: מאמר זה מבוסס על מחקר המתפרסם באנגלית — Uri Ram. *The Changing Agenda of Israeli Sociology: Theory, Ideology and Identity*. New York: State University of New York Press, 1994.
פורסם ברשות.

התיאורטי־אידיאולוגי שעליו מתפרשת החשיבה הסוציולוגית. אין לגזור ממנה שכל חיבור סוציולוגי ניתן לסיווג חד־משמעי לאחת מן הקטיגוריות הללו. לעתים תלוי הדבר בעיבוד, פירוש או יישום החיבור. עם זאת, הפרופיל של חיבור סוציולוגי במונחי ממסדיות־ביקורתיות הוא מן התכונות המהותיות ביותר שלו.

ממסדיות וביקורתיות בסוציולוגיה

בירורנו מתחיל, כאמור, באיפיון **הגישה הממסדית והגישה הביקורתית** בסוציולוגיה. נקודת המוצא לבירור זה היא הטענה כי הסוציולוגיה, בדומה לשאר מדעי החברה והרוח, אינה, ואף אינה יכולה להיות, בבחינת "מדע אובייקטיבי" המנותק מהקשריו ההיסטוריים־חברתיים. הסוציולוגיה היא פרקטיקת־שיח, עיונית ומחקרית, תלויית־הקשר, שהעוסקים בה מפרשים את החברה מתוך זוויות הראייה המסויימות שלהם, במסגרת המסורת הסוציולוגית וכללי הדיון הנהוגים בה. האוטונומיות המדעית שלה מתבטאת בכך שטיעונים סובסטאנציאליים (גוף הידע) נידונים במסגרת הכללים הדיסציפלינריים (תדמית הידע), אך גם כללים אלה עצמם הם מושא להכרעות שבהן משקל רב, אם לא מכריע, לגורמים על־מדעיים וחוץ־מדעיים (Elkana, 1978; ור' דיון על קון בהמשך). הסוציולוגיה פועלת, אם כן, בתוך מרקם חברתי ובזיקה לתרבות רווחת. בפעילותה ניתן להבחין בין הפן החברתי (או המוסדי) לבין הפן העיוני (או האינטלקטואלי), ובכל פן ניתן להבחין בין מה שקורה בביתה של הסוציולוגיה פנימה לבין מה שקורה מחוצה לה ובזיקה אליה.[1]

סוציולוגיה ממסדית ו**סוציולוגיה ביקורתית** ניבדלות זו מזו, ראשית לכל, ביחסן אל ה"חוץ", אל הסדר החברתי הקיים, אל הקבוצות החזקות בחברה, ואל האידיאולוגיה השלטת בה. כלומר, בנוסף לתכנים הספציפיים, שמן הסתם נתונים לשינוי עם השתנות המבנה החברתי, ניכרות האוריינטציות הסוציולוגיות בזיקותיהן הסוציולוגיות עצמן: זו תומכת בסדר החברתי וזו מבקרת אותו, זו כרוכה בממסד וזו מתעמתת איתו, זו משוקעת בשיח התרבותי הרווח וזו מרוחקת ממנו. משום כך יכולה אותה גישה עצמה להיות פעם ממסדית ופעם ביקורתית — הכל בהתאם להקשרה. הדוגמה המובהקת היא המארכסיזם, אשר בחברה האמריקנית הוא משמש כתיאוריה ביקורתית לעילא, בעוד שבחברה הקומוניסטית נעשה בו שימוש ממסדי לעילא. כך אף לגבי גישות ליברליות בסוציולוגיה, אשר, לפי המקרה, יכולות לשרת אינטרסים ממסדיים או ביקורתיים.

הסוציולוגיה הממסדית מתאפיינת אם כן בעניין המשוריין שיש לה בשימורו של ההווה — אותה הוויה שהיא ניזונה ממנה, משתתפת בכינונה ותורמת להנצחתה. המציאות החברתית הקיימת מקבלת בה מעמד של מציאות הכרחית ואף ראויה. העבר נראה כמוביל באופן טבעי אל המצב הקיים, והעתיד כהתפתחות המתבקשת ממנו. המתודולוגיה של סוציולוגיה זו אינה אלא תצפית מלומדת על מה שיש והתיאוריה שלה אינה אלא הפשטה מלומדת ממה שיש, מה שמכונה "עובדות". **הסוציולוגיה הביקורתית**, לעומת זאת, ניכרת בעניין העקרוני שיש לה בשינויו של ההווה. המציאות החברתית הקיימת היא בעיניה מציאות לוקה בחסר. העבר נראה לה כרצוף מאבקים והכרעות, והעתיד כמגלם בכוח מגמות חדשות. המתודולוגיה שלה היא ניתוח המכלול על ניגודיו הפנימיים והתיאוריה שלה היא המאמץ לחשוף את המתהווה או את האפשרי.

השקפה זו על הסוציולוגיה, דהיינו ראייתה ככרוכה באינטרסים ובערכים חברתיים כלליים, הינה עצמה יסוד מוסד של הסוציולוגיה הביקורתית. **הסוציולוגיה הממסדית והסוציולוגיה הביקורתית** נבדלות זו מזו, אם כן, גם ביחסן אל ה״פנים״, אל הסוציולוגיה עצמה. זו רואה את הסוציולוגיה כמקצוע מדעי ״נייטרלי״, שתפקידו לספק הסברים וחיזויים, וזו רואה אותה כפעילות חברתית ״מעורבת״ או ״מחוייבת״, שתכליתה העמקת ההבנה העצמית של החברה. **הסוציולוגיה הממסדית** היא לפיכך ממסדית במובלע, בעוד **הסוציולוגיה הביקורתית** היא ביקורתית במופגן. הראשונה נושאת גבוהה את שם המדע האובייקטיבי וחסר הפניות, אך למעשה היא נושאת כליו של סדר חברתי סמכותי ובלתי שוויוני. השנייה, לעומת זאת, מצהירה בגלוי על מחוייבותה לערכים מסויימים: ערכי החירות והשוויון האנושי. ההבדל ביניהן אינו זה שבין מדע לאידיאולוגיה, כפי הסברה הרווחת, ואף לא זה שבין אמפיריה לתיאוריה, כי אם רק זה שבין העדר מודעות עצמית לבין קיומה של מודעות כזו.[2] את ההבדלים בין הגישה הממסדית לבין הגישה הביקורתית תיאר שלמה סבירסקי באופן ציורי תוך איפיון של שתי קבוצות באוכלוסיית סטודנטים ישראלים שראיין כ״מנהלים״ וכ״מבקרים״, בהתאם:

> ה״מבקרים״ רואים את החברה הישראלית בת ימינו כמכלול. הדבר מתאפשר להם בהיותם בלתי מרוצים מן הקיים. הם טיפסו אל פיסגת החזון הציוני ומשם הם משקיפים אל המציאות העכשווית. ממרומי הפיסגה הזו הם גם יכולים לצפות אל עבר אופקים חברתיים חדשים. ה״מנהלים״ לעומת זאת חסרים נקודת תצפית כזאת: הם מקבלים את הקיים כפי שהוא ואינם חותרים לשינוי; על כן הם גם לא ניזקקים לפיסגה כלשהי שתאפשר להם לבחון את החברה הקיימת בשלמותה או להשקיף אל עבר אופקים אחרים. המציאות החברתית מצטיירת להם לא כמכלול, לא כתמונת נוף פנורמית, אלא כסידרה של עצמים שבהם הם ניתקלים תוך כדי הליכה במישור חייהם האישיים או פעילותם הציבורית. הם אינם רואים מבנה חברתי כולל אלא מגוון של קבוצות, אירגונים ומוסדות. הם אינם רואים כיוון התפתחות כללי אלא סידרה של בעיות מוגבלות ומתוחמות שיש להתמודד איתן במידה שהן צצות. הם גם רואים את תהליך השינוי החברתי לא כניסיון של קבוצות או תנועות רחבות לשנות את תבנית הנוף החברתי, אלא כתהליך של ״טיפול״ של החברה בבעיות שונות שבהן היא ניתקלת. (ש. סבירסקי, 1982: 64)

בהמשך ניטען כי יש פיסגה גבוהה יותר מפיסגת החזון הציוני שממנה ניתן להשקיף אל המציאות העכשווית. פיסגה זו איננה מקום קבוע אלא נקודת מוצא עקרונית הנזקקת לעיבוד ולעידכון מתמידים. אך תחילה נדון בבסיס המוסדי, ההקשר האידיאולוגי, ההנחות התיאורטיות וגוף הטיעונים של הסוציולוגיה הממסדית בישראל.

הסוציולוגיה הממסדית: ממלכתיות ומערכתיות

ראשון הסוציולוגים בישראל היה ארתור רופין (1876-1943) אשר כיהן באוניברסיטה העברית, מייסודה ב־1925, כפרופסור לסוציולוגיה של היהודים. רופין מוכר יותר כראש המשרד הארץ־ישראלי של ההסתדרות הציונית וכמי שתרם תרומה מכרעת לתהליך ההתיישבות הציונית בארץ, ובאופן מיוחד למזיגה שבין התיישבות קומונאלית והון

לאומי. הפילוסוף מרטין בובר (1878-1965), עמיתו של רופין בארגון ברית שלום, כיהן באוניברסיטה העברית מ־1938 כפרופסור לסוציולוגיה של התרבות. אם כי בובר נחשב כאופוזיציונר לממסד היישובי, אף הוא היה תומך נלהב בהתיישבות הקומונאלית, אליה התייחס כאל אוטופיה מתגשמת. כבר בתקופת היישוב פעלה, אם כן, הסוציולוגיה הישראלית בזיקה לממסד הישראלי המתעצב, וכבר אז התייצבה במשבצת הפוליטית האופיינית לה כל כך — מעט שמאלה מן המרכז (ר׳ רופין, 1934 ו־1944/47; בובר, 1947).

כדיסציפלינה בפני עצמה נוסדה הסוציולוגיה הישראלית כאשר נפתחה המחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים ב־1948/9. בובר כיהן בראשה זמן קצר בלבד ופרש ב־1950. הלידה המשותפת של המדינה ושל הסוציולוגיה נתנה את אותותיה בדמותה של האחרונה. הסוציולוגיה עוצבה מראשיתה כמכשיר מדינתי, מכשיר שתפקידו לייעץ ולסייע לקובעי המדיניות. המושלים קראו את המומחים לדגל והללו התייצבו. שלוש סיבות היו להתייצבות בלתי מסוייגת זו. סיבה אחת היתה האינטרסים הקבוצתיים של הסוציולוגים. תמורת התגייסותם למאמץ המדינתי המירה המדינה את היחס המזלזל של תנועת העבודה למגדל השן ביוקרה ובתמיכה תקציבית. סיבה שנייה היתה מקצועית. תחת שרביטו של רופין היתה האוריינטציה של הסוציולוגיה אתנו־דרוויניסטית, ותחת זה של בובר רומנטית־הומניסטית. בשנות החמישים, לעומת זאת, היא החלה לסגל לעצמה תדמית של מדע אמפירי־אנליטי, ותוך כך אף העתיקה את דגמי ההתייחסות שלה ממרכז אירופה לארצות הברית. כמדע היא שאפה להתבסס על נתונים ולהיות יישומית, שתי שאיפות שלסיפוקן היתה המדינה יכולה לסייע ביד נדיבה. אך בעיקרו של דבר התייצבו הסוציולוגים לשירות המדינה משום הזדהותם האידיאולוגית, ואף קירבתם החברתית והרגשית, למדינה החדשה ולהנהגתה, שנתפסו ואף הציגו עצמם, כמממשי חלום הדורות של העם היהודי. אופוריה זו, מובנת כשלעצמה, היתה למכשלה על דרך ההתפתחות של סוציולוגיה ביקורתית בישראל (על האינטלקטואלים והמדינה ר׳ קרן, 1989; ר׳ גם הר אבן, 1987).

הסוציולוגיה שהתפתחה באוניברסיטה העברית בראשית שנות החמישים היתה רוויה באידיאולוגיה השלטת של מקומה וזמנה: הציונות בנוסח הממלכתי. הממלכתיות היא, כידוע, הגישה הבן־גוריונית אשר ראתה במדינה את מוקד הסמכות המוסדית וההשראה המוסרית של הקהילה והאומה, ואשר הכפיפה את תנועת העבודה ואת התנועה הציונית למסגרת התיפקודית והרעיונית שהמדינה עצמה היא מוקדה. מבחינת האוריינטציה שלה עוצבה הסוציולוגיה הממסדית על־ידי הציונות הממלכתית של שנות החמישים. כמסגרת תיאורטית היא אימצה את הפרדיגמה הפונקציונאל־סטרוקטוראליסטית האמריקנית, או המערכתית, מבית היוצר של טלקוט פארסונס (Parsons, 1951).

מסגרת זו הלמה את האוריינטציה הממלכתית משום שהיא מדמה את החברה ל״מערכת״ בעלת לכידות תרבותית־אידיאולוגית ובעלת חלוקה מבנית־תיפקודית, מערכת שתפקידה הוא שימור הקיום העצמי בתוך הסביבה החיצונית לה. השלטון הפוליטי ניראה מפריזמה זו כהנהלה הממונה על התוויית יעדי האירגון, גיוס המשאבים וביצוע המטלות (ולא, למשל, כגוף אינטרסנטי המעצב את החברה על פי צרכיו השלטוניים, או על פי האינטרסים או התפיסות של חבריו). גישה זו הלמה אף את תהליך הממלכתיות שעבר על תנועת העבודה עצמה, משום שהיא מדמה את השינוי החברתי לתהליך של התפתחות מגרעין קטן, פשוט ומלוכד לחברה גדולה, מבודלת ומורכבת. שני הדימויים

הללו בצירופם: הדימוי המערכתי והדימוי ההתפתחותי, מתייחסים אל החברה כאל "טבע שני", מעין ישות אורגנית בעלת אינטרס מובן מאליו (שימור והמשכיות) ומבנה תיפקודי. חסרה בתמונת חברה זו התייחסות לניגודי אינטרסים, למאבקים כוחניים או להכרעות ערכיות. יש בה התפתחות טבעית ותיפקוד תקין, התואם את הצרכים הכלליים של המערכת כפי שהם מבוטאים על־ידי ראשיה.

המזיגה הסוציולוגית הממלכתית־מערכתית נוצקה על־ידי שמואל נוח אייזנשטאדט, תלמידו של בובר ואחר כך יורשו כראש החוג לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית והיא הונחלה לסוציולוגיה הישראלית על־ידו ועל־ידי תלמידיו.[3] תקופת הכשרה קצרה שבילה אייזנשטאדט ב־1948/9 בלונדון סקול אוף אקונומיקס הביאה אותו במגע עם הסוציולוג הווברייאני־פארסוניאני אדוארד שילס (E. Shils) ובאמצעותו עם הסוציולוגיה האמריקנית. בתוך זמן קצר למדי הפך אייזנשטדאט עצמו לאחד מדבריה הראשיים של האסכולה המערכתית בעולם. סיפרו **החברה הישראלית** (1967) זכה לבירכתו של פארסונס. ספר זה מסכם את מה שניתן לכנות פרוגרמת ירושלים בסוציולוגיה הישראלית (פרוגרמה שעובדה בכתבים רבים קודמים של אייזנשטאדט, כגון, 1948 ו־1958). אולי אין זה אלא מקרה אך מכל מקום מקרה סמלי כי הספר יצא לאור בשנה שבה הסתיימה תקופת המדינה "הקטנה" והסתמנה ראשית הקץ של ההגמוניה של תנועת העבודה.

שלושה היבטים פרשניים של **החברה הישראלית** חשובים לענייננו. האחד הוא תחימת גבולות יחידת הניתוח "החברה הישראלית", השני הוא ניתוח התהליך ההיסטורי של היווצרות אותה חברה ישראלית, והשלישי הוא הניתוח של קליטת העלייה בישראל. ככלל, ספר זה מציג מעין תמונת־מראה סוציולוגית של גירסת תנועת העבודה על תהליך בנייתה של החברה הישראלית. זהו בעצם מחקר על תנועת העבודה מנקודת ראותה שלה עצמה.

הנחת המוצא הסמויה של הספר היא כי "החברה הישראלית" הינה שם נרדף לחברה היהודית בארץ ישראל. גישה זו מאפשרת להגדיר מראש את החברה הלא יהודית בארץ ישראל המנדטורית כגורם "חיצוני", ובעצם גורם שאפשר להתעלם ממנו. לחליפין היא מאפשרת לעסוק בערבים בישראל כ"מיעוט", כגורם שאפשר להקצות לו פרק נפרד תחת כותרת זו. הספר אכן עושה את שני הדברים. מחד הוא מתעלם מן הקונפליקט היהודי־ערבי שעיצב את החברה הישראלית, ומאידך הוא דן באופן אנמי למדי בבעיות של הערבים בישראל, ולא בבעיה של יהדותה של ישראל. זו — היהדות — הרי מגדירה את ישראל מלכתחילה ולכן אינה נתפסת כפרובלמטית. הספר מניח את מה שדורש חקירה — כיצד נוצרה "החברה הישראלית", ראשית, מתוך ההיסטוריה היהודית, ושנית, בתוך סביבה ערבית, ומה היו ההשלכות של תהליך היווצרות חברה בנסיבות כאלה. בשלב מאוחר יותר, כפי שנראה, תאפשר תחימה זו של "החברה הישראלית" כ"חברה יהודית" להרחיק את מושא המחקר עוד יותר מהקשריו הקונקרטיים ולמקמו לצורך ניתוח ב"ציוויליזציה היהודית".

הקטיגוריות האנאליטיות העיקריות של הספר הן וריאציות סוציולוגיות על נושאים אידיאולוגיים ציוניים כלליים, כגון האבחנה בין "מהגר" ל"עולה", ועל נושאים ציוניים־סוציאליסטיים כגון האבחנה בין כלל ה"עולים" לבין ה"חלוצים", הם מייסדי ומנהיגי תנועת העבודה (לביקורת על קטיגוריזציה זו ר' קלנר, 1978). מפעלם של האחרונים מבואר כ"מיסוד האידיאולוגיה," היינו בניית חברה על מסד של ערכים. במהלך ההתפתחות הטבעית, ה"צמיחה" של החברה, מועבר מן הסתם הדגש מן האידיאולוגיה אל המיסוד.

יחד עם זאת תנועת העבודה השכילה לפתח מכאניזם של "שמרנות מהפכנית" — יכולת ספיגה של שינויים תוך שימור היסודות הקיימים. גם זו כמובן קטיגוריה סוציולוגית שיש לה מקבילה אידיאולוגית: סוציאליזם קונסטרוקטיביסטי. קטיגוריה זו היא אף ההסבר, ובמובלע ההצדקה, למעבר מסוציאליזם לממלכתיות. סוציאליזם, או בלשון המועדפת בסוציולוגיה המערכתית, אוטופיזם חלוצי, הוא אידיאולוגיה ההולמת קהילה צעירה וקטנה, אך משזו האחרונה מתבגרת וגדלה היא משילה חינחוני ילדות אלה ויכולה לתפקד כמערכת חברתית לכל דבר.

לבסוף, יצויין כי לא רק ציונות וממלכתיות היו כאן אלא אף יותר מקורטוב של "אשכנזיות". כך עולה מניתוח קליטת העלייה המזרחית אצל אייזנשטאדט. שורה של הנחות וטענות בעבודתו שלימים יתבררו כבעייתיות ונעמוד עליהן בהמשך. נדגיש עתה רק כי ה"קליטה" שמדובר בה היתה מבוססת על שני יסודות — האחד הוא שעל המזרחים "המסורתיים" לוותר על זהותם התרבותית; והשני, המשלים, שאם אך ייאותו להיטמע בתרבות הישראלית ה"מודרנית" אזי "ייסגר הפער העדתי". ודוק, לא נבחנה שאלת המפגש בין שתי הקבוצות, אלא רק שאלת נכונות הקבוצה ה"אחרת" — שהוגדרה כקטיגוריה תרבותית — להיטמע בקרב הקולטים. כן לא נבחנה שאלת המבנה הכלכלי־חברתי וניגודי האינטרסים הגלומים בו (מי שולט באמצעים וכיצד הוא משתמש בהם) אלא הונח (בהמשך לדימויי החלוציות והממלכתיות) כי הקולטים, המדינה, מייצגים את טובת הכלל. אף כי הסוציולוגיה הממסדית הישראלית לא דגלה במוצהר באי־שוויון, היא בהחלט סיפקה תימוכין לחברה שהלכה ונהייתה בלתי שוויונית.[4]

את ההיסטוריה של האסכולה המערכתית בסוציולוגיה הישראלית ניתן לחלק לשלוש תקופות. התקופה **הראשונה** נידונה לעיל. זוהי תקופת היווצרותה ושליטתה הבלעדית, המקבילה לתקופת ההגמוניה של מפא"י (על המשכיה) בפוליטיקה הישראלית. תקופה זו נמשכה מ־1948/9 ועד המשבר שלאחר מלחמת אוקטובר 1973. היצירה הייצוגית של תקופה זו היא סיפרו האמור של אייזנשטאדט (ר' גם אייזנשטאדט ואחרים, עורכים, 1969). התקופה השנייה בתולדות האסכולה נמשכה בערך מתחילת שנות השבעים ועד המהפך של 1977, שבו איבדה תנועת העבודה את השלטון ואת מעמדה כעמוד התווך של הפוליטיקה הישראלית. התקופה השלישית בתולדות האסכולה היא זו שלאחר הנפילה — שלב אובדן השליטה וההגמוניה של תנועת העבודה.

התקופה השנייה בהיסטוריה של האסכולה — שניתן לכנותה תקופת "הפונקציונליזם המשופר" (revised functionalism) — התאפיינה בנסיונות לרוויזיה תיאורטית שהיוו מקבילה אינטלקטואלית לנפתולי ההישרדות של המערך נוכח סימני המשבר המתרקם סביבו. כשם שבתנועת העבודה הלך והתעצם הפער בין האידיאולוגיה המוצהרת לבין הפרקטיקה הפוליטית, כך בסוציולוגיה הממסדית הלך וגבר הצורך לגשר בין החד־גוניות התיאורטית לבין הרב־גוניות החברתית. נעשה ניסיון ליצור גישור כזה באמצעות הוספת רמות ניתוח נמוכות יותר מרמת המערכת הכללית, תוך תקווה שכך תגלה הסוציולוגיה מידה רבה יותר של דינמיות ורגישות. אך למעשה לא הצליחה הסוציולוגיה הממסדית להשתחרר ממיטת־הסדום שהציע עבורה אייזנשטאדט. שתי דוגמאות ימחישו את ההתפתחויות הללו.

דוגמה אחת היא מתחום האנתרופולוגיה החברתית. זהו תחום שנוצר בארץ בשנות השישים תחת השפעה ישירה של אסכולת מאנצ'סטר הבריטית (ר' Handelman and Deshen, 1975 ; Shokeid, 1988/9). מייצגיה של גישה זו בארץ, כגון משה שוקד

ושלמה דשן, קיבלו את המערכתיות כמסגרת הדיון ברמה המאקרו־חברתית אך ביקרו אותה על העדר רגישות ברמה המיקרו־חברתית. ברמת המיקרו, כך גרסו, קיימים קונפליקטים רבים המבטאים את קשייהם של אנשים בשר ודם בתהליך הקליטה. ברם קונפליקטים אלה לא נתפסו אצלם כסימני היכר של ניגוד חברתי מהותי, אלא אדרבא, כספיחים מוגבלים ומתוחמים של תהליך קליטה אשר בעיקרו של דבר הוא מוצלח, או אף כמנגנוני אינטגראציה ("שסתום לחץ", "בית ספר לדמוקרטיה" וכיו"ב) (דשן, 1986; דשן ושוקד, 1984; שוקד, 1967; שוקד ודשן, 1977).

דוגמה שנייה היא מתחום הסוציולוגיה הכללית. עבודתם של דן הורוביץ ושל משה ליסק קיבלה אף היא את מסגרת־העל המערכתית אך הוסיפה לה ניתוח ברמה נוספת, במקרה זה רמת מרכזי־המשנה. מצב הסדר וההסכמה החברתית, שעבור האסכולה המערכתית המקורית היה בגדר הנחת מוצא, הוצג, מן הפרספקטיבה המערכתית המתוקנת, כתולדה של משא ומתן בין מרכז־מרכזי לבין מרכזי־משנה המאזנים זה את זה. הפריפריה כבר לא הוגדרה כגרורה פאסיבית של המרכז (ה"חברה" מול ה"חלוץ") אלא כבת־ברית של המרכז. רוויזיה זו הוצגה בסיפרם של המחברים **מיישוב למדינה: יהודי ארץ ישראל בתקופת המנדט כקהילה פוליטית** שפורסם ב־1977. לא יכול היה להיות מועד אירוני יותר להוצאת שיר הלל כזה לתנועת העבודה, שכן עוד טרם יבש עליו הדפוס הוא הפך לקינה על מפלתה (ר' גם הורוביץ, 1983 ו־1985).

התקופה *השלישית* בתולדות האסכולה המערכתית — שניתן לכנותה תקופת "הפונקציונליזם המבוקר" (revisited functionalism) — החלה, כאמור, לאחר הנפילה ב־1977. שלב זה מאופיין בתהייה על הכשלון — שמנקודת הראות המערכתית היה בלתי צפוי, או אם היה צפוי בתחושה הרי היה בלתי מובן. תהייה זו הביאה לעתים להתכחשות לנקודת המוצא הראשונית ולחיפוש דרך חדשה. כזה הוא המקרה של **החברה הישראלית בתמורותיה**, סיפרו של מייסד האסכולה עצמו, ש.נ. אייזנשטאדט, שראה אור בעברית ב־1989. "אייזנשטאדט המבוגר" מבקר כיום את "אייזנשטאדט הצעיר" אך לא מבלי לחזור על הדפוס הממסדי של צעירותו. גם בגילגול החדש הוא מבטא את רוח התקופה ולא ביקורת עליה. בשנות השמונים המיר אייזנשטאדט את הפרספקטיבה המערכתית־פונקציונליסטית בפרספקטיבה ציוויליזציונית. זהו ניתוַח של תרבויות המתמקד בגרעין הערכי שלהן. ישראל מצטיירת כאן כגילום של הציוויליזציה היהודית; באופן ספציפי יותר, הניגודים *שבה אמורים לבטא את המתח הציוויליזציוני, המיוחס ליהדות, שבין* אוניברסאליזם לפרטיקולאריזם. רוצה לומר: תנועת העבודה ביטאה את האוניברסאליזם היהודי ואילו הליכוד מייצג את הפרטיקולאריזם היהודי. התמורה שחלה בחברה הישראלית היא המעבר מן העיקרון הראשון לשני. בעוד שמן הפרספקטיבה הקודמת של המחבר הומשגה החברה הישראלית כמערכת התפתחותית, הרי עתה כאילו מוחזרת חברה זו לחיק היהדות ונראית כגילום של תרבות היסטורית מסויימת. במילים אחרות, ההזדהות הקודמת של הסוציולוג עם הישראליות הממלכתית הוחלפה עתה בהזדהות עם רוח היהדות — תקופה תקופה וה"צייטגייסט" שלה.

ביטוי מעניין אחר לתיסמונת הנפילה מצוי בעבודתם המשותפת האחרונה של הורוביץ וליסק, **מצוקות באוטופיה: ישראל — חברה בעומס יתר**, מ־1990. בבהירות ובשיטתיות האופיינית להם מתארים המחברים את ישראל כמערכת הנוטה להתמוטט בשל עומס יתר של תביעות מצד מערכות־המשנה. אך למרות האנציקלופדיות המרשימה של העבודה ותרומתה כסקירה סוציו־היסטורית מקיפה של הנושא, הערך המוסף הפרשני שלה אינו

רב. אין זו אלא תמונת־מראה של הגישה המערכתית המתוקנת שאחזו בה מכבר. דהיינו, זהו תיאור של מערכת פונקציונלית, אלא שעתה אין התנאים התיפקודיים מתקיימים, וזאת לא בשל מחדלי המרכז־המרכזי אלא בשל דרישות־היתר של מרכזי־המשנה. החברה עדיין נתפסת כמערכת מוסדית ולא כשדה שליטה. כותרתו של הספר מסמלת מגמה זו. אין כאן הפרכה של דימוי החברה כ"אוטופיה", רק הלנה על ה"מצוקות" הפוקדות אותה ומפירות את השלווה האידילית ששררה בה, כביכול, עד 1977. אין כאן, אם כן, ניסיון לבחינה מחודשת וביקורתית של החברה הישראלית "התנועת־עבודתית", אלא אך תיאור פוסט־מורטום שלה המבכה את התפוגגותה. בספר **תכלת ואבק** (1993) מאת הורוביץ, שפורסם לאחר מותו, הוא איפיין את דור תש"ח כאצולה שוקעת המיטלטלת בין התרפקות נוסטלגית על עברה לבין התבוננות מתסכלת בתופעות ההווה. לא יכול להיות איפיון מוצלח יותר לנקודת המוצא המנטאלית של הסוציולוגיה הפונקציונליסטית המאוחרת.

הקשרי השיח הסוציולוגי ומבנהו: גישה פוסט־קונית

מן הדין לעשות כאן אתנחתה לבירור הזיקה שבין הקונטקסט לטקסט בסוציולוגיה הישראלית. כאמור, עד שנות השבעים המוקדמות משלה בכיפה אסכולת ירושלים. כפי שהובהר, הגורם העיקרי לשליטתה היה ההלימה בין מסריה לבין האידיאולוגיה השלטת. אך היו גם סיבות משניות, מוסדיות. עד לתקופה זו היתה האוניברסיטה העברית הסמכות האקדמית העליונה והכמעט מונופולית בתחום ההשכלה הגבוהה בישראל בכלל וממילא אף בתחום הכשרת סוציולוגים. המחלקה לסוציולוגיה היתה קטנה והומוגנית. היא נשלטה ללא עוררין על־ידי אייזנשטאדט, אשר כיהן בראשה במשך כשני עשורים. יוקרתו־שלו עצמו נבעה במידה רבה מהמעמד הבכיר שקנה לו באקדמיה האמריקנית (שעד שלהי שנות השישים לא הסבירה פנים, כידוע, לאינטלקטואלים לא קונפורמיסטים). היו שהעמידו אותו בשורה אחת לא פחות מאשר עם מקס ובר, מאבות הסוציולוגיה. בנסיבות אלה שבהן רוכזו ההוראה, ההסמכה, המחקר והפרסום הסוציולוגיים במוקד חזק אחד, לא ניתן היה לפתח חשיבה סוציולוגית חופשית וביקורתית.

שנות השבעים המוקדמות הביאו בחובן מספר שינויים. הראשון בהם היה גידולה של מערכת החינוך הגבוה והתפצלותה. כבר באמצע שנות החמישים הוקמו שני מוסדות אוניברסיטאיים נוספים, אוניברסיטת תל אביב ואוניברסיטת בר אילן. בתחילת דרכם פעלו מוסדות אלה תחת פיקוחה האקדמי, או לפחות השראתה, של האוניברסיטה העברית, ורבים מהמורים בהם היו מבוגריה. כך היה אף לגבי שתי האוניברסיטאות הצעירות יותר, אוניברסיטת בן גוריון בבאר שבע ואוניברסיטת חיפה. אך בראשית שנות השבעים כבר פעלו בארץ חמש אוניברסיטאות עצמאיות עם תוכניות לימוד מלאות במדעי־החברה (אליהן הצטרפו מאוחר יותר מכללות רבות עם תוכניות חלקיות), ועתה היו רבים ממוריהן בוגרי אוניברסיטאות בחו"ל. גם במספר התלמידים חל גידול רב.[5] כל אלה תרמו להחלשת השליטה הממורכזת מירושלים על השיח הסוציולוגי.

התפתחות נוספת שהביאה לעירעור השליטה הירושלמית היתה הירידה במעמד התיאוריה הפונקציונליסטית בסוציולוגיה המערבית בכללה. זו היתה תולדה של הגל הרדיקאלי שעבר על הקמפוסים בעולם בשלהי שנות השישים. מבקרים של הגישה חשפו את אי־הלימתה האנאליטית ואת שמרנותה האידיאולוגית. לטעמם התעלמה גישה זו מניגודי אינטרסים בחברה. באמצעות הדימויים המערכתיים והתיפקודיים היא סיפקה

כסות מדעית כביכול לאידיאולוגיה של הקפיטליזם המונופולי האמריקני, ובאמצעות הדימויים ההתפתחותיים היא הצדיקה את התפשטות השליטה האמריקנית, המודרנית כביכול, בחברות העולם השלישי, המסורתיות כביכול (לסקירה והפניות ר׳ אייזנשטאדט וקורלרו, 1982, במיוחד פרק 8 ואילך, וכן ההפניות בהערה 2 למטה).

אך גם השינויים המוסדיים במערכת ההשכלה הגבוהה וגם השינויים באוריינטציה הסוציולוגית לא יכולים היו, כשלעצמם, להביא למה שהתרחש בשיח הסוציולוגי בשנות השבעים — משבר בגישה הדומינאנטית והיווצרותן של מספר גישות ביקורתיות הפועלות זו בצד זו. יותר מכל, נבעו משבר זה ותוצאותיו מן השינויים החברתיים והפוליטיים שעברה ישראל בתקופה הנדונה.

את ההלימה שבין מבנה השיח הסוציולוגי ושינויו לבין ההקשר החברתי והפוליטי בו הוא שרוי ניתן להנהיר באמצעות גישה ״פוסט־קונית״, היינו גישה המבוססת על מושגי הפרדיגמה והמהפכה המדעית של תומס קון, אך תוך שינוי משמעותי שלהם (קון, 1977). תרומתו החשובה של קון היא, כידוע, בהפרכה המשכנעת של תדמית המדע בפילוסופיה הפוזיטיביסטית ובהצגה של המדע כפרקטיקה היסטורית תלויית־הקשר. באופן פשטני אפשר לומר כי קון הראה שהפעילות המדעית ה״נורמאלית״, כלשונו, זו המבוססת על אימות או הפרכה ניסויים, אינה מושתתת על חקירה בלתי אמצעית (כפי שמדמה תפיסת המדע הנאיבית הבייקונית־קרטזיאנית), אלא על ״פרדיגמה״, היינו מסגרת־על המגדירה את הנחותיה, מושגיה, מושאיה, שאלותיה ושיטותיה של החקירה המדעית. המדע אינו מתפתח לפיכך תוך צבירה של ידע מאומת וניפוי שגיאות על בסיס תצפית וניסוי, אלא הוא משתנה תוך משברים ומעברים חדים, ״מהפכות״, מפרדיגמה אחת לפרדיגמה אחרת. קון פילס דרך לתפיסה רלאטיביסטית ופרספקטיביסטית של מדע, כזו המכירה בחשיבות הפאראמטרים הטרום־מחקריים עבור המחקר עצמו. יחד עם זאת, מתוך רצון לדבוק לפחות במידה מסויימת של רציונאליות ושל ריאליזם אפיסטמולוגי, הוא לא היה מוכן להמשיך לצעוד בדרך שסלל ולגלות מה צפון בה. לפחות מנקודת הראות של מדעי־החברה והרוח נדרשים לפיכך מספר שינויים בגישתו.[6]

השינוי הראשון הנדרש הוא ההכרה בתפקידם של גורמים חוץ־מדעיים, גורמים חברתיים ותרבותיים כלליים, בגרימת שינויים בגישה המדעית. מבחינת קון, משברים מדעיים הם תולדה של אי־התאמות אמפיריות מצטברות. אך ברור כי במקרה שלנו שינויי גישה נובעים בראש וראשונה *משינויים חברתיים ותרבותיים כלליים* אשר מקרינים על התחום המדעי. רק בעיקבות זאת נחשפות גם בעיות אמפיריות שהבסיס להן קיים מכבר. השינוי השני הנדרש נוגע למצב הנורמאלי של פעילות מדעית. אליבא דקון זהו מצב של שליטת פרדיגמה אחת בתחומה. אך מדעי — החברה והרוח שרויים במצב מתמשך של אי־נורמאליות, של מחלוקת וויכוח בין חלופות פרדיגמטיות שונות. אי־נורמאליות זו היא כנראה המצב הכרוני, לטוב או לרע, של תחומים אלה. השינוי השלישי נוגע לטענתו של קון על החלות המוחלטת של הפרדיגמה בתחומה ועל אי־האפשרות של הידברות בין־פרדיגמטית (incommensurability). אך במדעי־החברה והרוח הפרדיגמות אינן טוטאליות ויש ביניהן, או יכולה להתקיים ביניהן, הידברות או הבנה. הגישה הפוסט־קונית המוצעת כאן כוללת, אם כן, פרדיגמות ״חלשות״ אשר מתקיימות זו בצד זו, בעימות ובהידברות, ואשר מעמדן היחסי ניקבע במידה מרובה על־ידי גורמים חוץ־מדעיים.[7]

את מבנה השיח של הסוציולוגיה הישראלית ואת תהפוכותיה ניתן להנהיר, כאמור, במסגרת הגישה הפוסט־קונית המוצעת לעיל. השיח הסוציולוגי עבר שלושה שלבים פוסט־קוניים, ושלבים אלה תואמים את גילגולי החברה הישראלית הן מצד **עיתוייהם**, הן מצד **מבניהם**, והן מצד **תכניהם**. **השלב הראשון** בתולדות השיח הסוציולוגי כבר תואר לעיל (כולל ספיחיו המאוחרים). זהו שלב ההיווצרות והדומינאנטיות של הסוציולוגיה הממסדית המערכתית. שלב זה החל עם כינון המדינה מחד והדיסציפלינה מאידך ב־1948/9, ומבטאו המרכזי הוא כאמור ש.נ. אייזנשטאדט. אף כי שקיעת תנועת העבודה החלה עם שיא הצלחתה הצבאית־מדינית במלחמת 1967, המשבר השלטוני שלה התגלע במלוא חריפותו רק לאחר מלחמת 1973. במקביל החל **השלב השני** בתולדות השיח הסוציולוגי הישראלי. ה״שיטה״ הביורוקראטית וה״מחדל״ הביטחוני נעשו מטרה לביקורת חסרת תקדים בהיקפה ובחריפותה על הממסד, אשר הצטרפה לאי־שביעות רצון שורשית יותר, בעיקר מצד שתי שכבות חברתיות — מצד אחד מעמד השרד האשכנזי ומצד שני מעמד העובדים המזרחי. לכאורה צריך היה להיות בין קבוצות אלה ניגוד אינטרסים, אך הן התאחדו לשעה כנגד אויב משותף — תנועת העבודה. בתקופה זו החל המשבר אשר הסתיים לבסוף ב״מהפך״ של 1977, אובדן השלטון לטובת הימין בפעם הראשונה בהיסטוריה הישראלית. גורם נוסף שתרם למהפך הוא כמובן המעבר של התנועה הדתית־לאומית בשנות השבעים מן השוליים הקואליציוניים אל מרכז זירת ההתנחלות וכיבוש הארץ, זירה שבעבר היתה נחלתה הבלעדית כמעט של תנועת העבודה. אין פלא לפיכך כי התקופה שבין ראשית שנות השבעים לאחריתם היא התקופה שבה היתה נתונה אף הסוציולוגיה הממסדית לביקורת גואה וכי בתקופת מעבר זו נוצרו מספר גישות חלופיות מרכזיות.

בשנות השמונים, עם שוך המשבר ומה שנראה כהתבססות המשטר החדש, נמצאה הסוציולוגיה הממסדית במגננה, והגישות הביקורתיות, כולל אלה שנתווספו בשנות השמונים עצמן, כבר קבעו מבנה שיח חדש. זהו **השלב השלישי** בתולדות השיח הסוציולוגי הישראלי, אשר בו אף אם הגישה הממסדית עדיין רבת השפעה, הרי שהגישות הביקורתיות כבר כלולות בסדר־היום של הדיון הסוציולוגי ובמידה מסויימת אף מובילות אותו. שלב זה מתאפיין ברב־קיום של גישות שונות ומנוגדות, שמתקיימת ביניהן מחלוקת אך גם הזנה הדדית.

יש להתעכב על שלושה היבטים של הזיקה בין המהפך הפוליטי לבין המהפך בשיח הסוציולוגי. ראשית, היפתחות השיח הסוציולוגי היא, בין השאר, תולדה עקיפה של עליית הימין בישראל. מהפך זה טישטש את הזיהוי שרווח עד אז בין חברה, תנועה ומדינה. בכך, שלא בכוונתו, תרם ״המחנה הלאומי״ הבלתי דמוקרטי במהותו, לדמוקרטיזציה של השיח התרבותי, האידאי, והאקדמי בכללו. שנית, השיח הסוציולוגי אינו משקף באופן פשוט מעבר מהגמוניה שמאלית לימנית. המעבר בשיח הסוציולוגי הוא מעבר מהזדהות עם השלטון לעמדה אוטונומית יותר. שינוי זה משקף, כאמור, לא החלפת מוקד הזדהות אחד במשנהו אלא שבר כללי בהזדהות, דהיינו, את התהוותה של תרבות פוליטית משוסעת. שלישית, בניגוד למשב הרוח הפוליטי ברחוב הישראלי, מיקומן האידיאולוגי של רוב המגמות הקיימות בסוציולוגיה הישראלית כיום הינו ״שמאלה מן המרכז.״ עובדה זו יש להסביר על רקע הזדהותה של האינטליגנציה הישראלית עם מה שניתן לכנות באופן כוללני (ועם מידת האירוניה הנדרשת) ״ערכי תנועת העבודה.״

הזדהות זו גורמת לה להיות הסמן השמאלי של תנועה שאיבדה מכבר את זהותה האידיאולוגית.[8]

את הניתוח המוצג לעיל של שקיעת הסוציולוגיה הממסדית ועליית הסוציולוגיה הביקורתית יש גם לסייג. אין זה מן הנמנע כי לסיפור עלייתם של הזרמים הביקורתיים בשיח הסוציולוגי התגנב שמץ ממשאלת לב המחבר. אחרי הכל, אין לשכוח כי בהשוואה לחברות מערביות אחרות ישראל הינה עדיין חברה בעלת לכידות רעיונית גבוהה במיוחד, בעלת אופי שלטוני ריכוזי במיוחד, ובעלת איכויות דמוקרטיות מוגבלות במיוחד. האוניברסיטאות בישראל מצויות תחת שליטה תקציבית ופיקוח אקדמי מרכזי של המדינה באמצעות המועצה להשכלה גבוהה והוועדה לתכנון ולתקצוב (ר׳ המועצה להשכלה גבוהה, 1993: 78-57). אם אחיזה מוסדית זו נראית בלתי מוחשית הרי זה רק משום שברגיל די בהגמוניה של האידיאולוגיה הציונית בישראל כדי להבטיח את האופי הממסדי של השיח האקדמי. רק לעתים נדירות יש צורך בחשיפת שיניים גלויה כדי לסמן את גבולות הסובלנות המקובלים על הממסד.[9]

גם את תיאור דעיכתה של הסוציולוגיה הממסדית יש לסייג. הסוציולוגיה המערכתית עלתה ושקעה יחד עם הפוליטיקה הממלכתית. אך מה בא אחרי הפוליטיקה הממלכתית ומה בא אחרי הסוציולוגיה המערכתית? בתרבות הפוליטית הישראלית נמצאות בקו עלייה בשני העשורים האחרונים שתי מגמות עיקריות: מחד מגמה מדינית־צבאית לאומנית ומאידך מגמה חברתית־כלכלית ליברלית (שאינן בלתי קשורות זו בזו; ר׳ כרמי ורוזנפלד, 1993). אין זה מפתיע כי גם בסוציולוגיה הישראלית מבצבצות — אם כי טרם בשלו — מגמות מקבילות. מקבילה סוציולוגית למגמה הלאומנית היא הפרוגרמה המתרקמת סביב המושג ״מסורת פוליטית יהודית״, שבמסגרתה ישראל מתפרשת כביטוי אחד של קבוצה אתנו־תרבותית היסטורית ולא כחברה עכשווית (אלעזר, 1991). מקבילה סוציולוגית אחת למגמה הליברלית היא הפרוגרמה המתרקמת סביב תיאוריית הברירה הרציונלית (rational choice theory) או תורות משחקים למיניהם, שבמסגרתן החברה מתפרשת כמאבק בין כוחות־מוחות אטומיסטיים. היבט נוסף של מגמה כזו יכול להיות הפרקטיקה של מיסחור המקצוע, היינו מכירת ״שירותים סוציולוגיים״ (ר׳ ההתבטאויות בפרס וכרמון 1981, ובגוטליב, 1986). לא מן הנמנע כי המגמות האמורות ילכו ויבלטו בסדר־היום של הסוציולוגיה הממסדית.

מן הדיון שלעיל עולה כי גורלה של גישה סוציולוגית, מידת התקבלותה לסדר־היום הסוציולוגי או דחייתה ממנו, אינו נגזר רק על פי הערך האינטלקטואלי הצרוף, כביכול, הגלום בה, אלא אף — ואולי בעיקר — על פי יחסה לכוחות השונים בחברה. קיומן של גישות סוציולוגיות ביקורתיות בישראל התאפשר רק משעה שחל שבר באידיאולוגיה ההגמונית בישראל ומשעה שקבוצות חברתיות שונות הצליחו להתגבש ולהאבק על הכרה בזהותן ובענייניהן. המשכו של מאמר זה מוקדש לדיון בגישות הביקורתיות בסוציולוגיה הישראלית אשר התגבשו החל משנות השבעים. תוך סכמאטיות מסויימת, כפי הנדרש בכל עבודת מיפוי, ניתן לאבחן בשיח הסוציולוגי הישראלי שש גישות עיקריות. הראשונה שבהן על שלושת הגירסאות שלה כבר נדונה לעיל: פונקציונליזם (בהקשר המקומי גישה מערכתית־ממלכתית), פונקציונליזם משופר (revised), ופונקציונליזם מבוקר (revisited). חמש האחרות יידונו להלן: אליטיזם, מארכסיזם, פלורואליזם, פמיניזם וקולוניאליזם. נדון בכל אחת מן הגישות הביקורתיות תוך הנהרת הקשריה החברתיים, הנחותיה התאורתיות, דימויי החברה שלה והשלכותיה הפוליטיות.

חמש גישות ביקורתיות

אליטיזם

האלטרנטיבה החזיתית הראשונה לגישה המערכתית הדומינאנטית הוצבה על סדר־היום הסוציולוגי בראשית שנות השבעים ודברה המרכזי היה הסוציולוג יונתן שפירא, ממקימי הפקולטה למדעי־החברה באוניברסיטת תל אביב. תחת השראתו נוצרה מעין סוציולוגיה תל־אביבית אנטיתטית לזו הירושלמית. בעוד ה"תיזה" הירושלמית התמקדה בערכים הבסיסיים עליהם מושתתת ההסכמה החברתית, ה"אנטיתיזה" התל־אביבית המעיטה בחשיבותם של הערכים והכחישה את ההסכמיות, ותחת זאת התמקדה בכוחניות ובניגודיות.

שני גורמים עודדו את היווצרות הגישה בישראל — האחד, התפתחויות בדיון הסוציולוגי המערבי בכללו, והשני, התפתחויות פוליטיות בישראל עצמה. בשלהי שנות השישים ובראשית שנות השבעים התפתחה בסוציולוגיה גישה "וובריאנית־שמאלית" שגישרה בין הסוציולוגיה המארכסית המעמדית (שבהמשך נדון בה) לבין זו הפארסוניאנית המערכתית (שנידונה לעיל). בניגוד לגישה המערכתית היתה הגישה החדשה ערה לניגודי אינטרסים בחברה, אך בניגוד לגישה המארכסית היא לא סברה שמקורם כלכלי. מנקודת הראות של הגישה הזו החברה המודרנית מצטיירת כחברה ביורוקראטית והיראכית. קיים בה אי־שוויון (ולא הסכמיות) אך זהו אי־שוויון כוחני ביסודו (ולא כלכלי). המימד המרבד המכריע אינו לפיכך קפיטאל תרבותי או יצרני אלא סמכות אירגונית. הסוציולוג ראלף דארנדורף (Dahrendorf, 1959) קבע במחקר רב השפעה כי הניגוד העיקרי בחברה הוא בין בעלי השררה לאלה הכפופים להם, והסוציולוג צ'ארלס רייט מילס (Mills, 1956) קבע, במחקר רב השפעה עוד יותר, כי בחברה האמריקנית מרוכזת עוצמה בלתי מבוקרת בידי בעלי המשרות הבכירות בשלוש מערכות־הענק המודרניות — התעשייה, הצבא והמדינה — המהווים את אליטת הכוח האמריקנית. שפירא השלים את לימודיו הגבוהים בשלהי שנות החמישים ובראשית שנות השישים בבית־הספר הלונדוני לכלכלה ובאוניברסיטת קולומביה בניו־יורק, מוסדות־הבית של דארנדורף ומילס, ותוצאות החניכות הזו ניכרות היטב בעבודתו.

הגורם השני להתגבשות גישת האליטיזם היה שינוי פוליטי בישראל. כשם שעבודתו של אייזנשטאדט סיפקה צידוק סוציולוגי להגמוניה של תנועת העבודה בתרבות הפוליטית הישראלית, כך הסוציולוגיה של שפירא סיפקה את הצידוק לסיומה של הגמוניה זו, או לפחות סיפקה כלים אינטלקטואליים לנאבקים בה. בכך שיקפה עבודה זו את התנופה המצטברת של שנות השבעים שהביאה למהפך. אף כי שפירא נמנע מחשיפה מפורשת של זהותו האידיאולוגית, הוא מפזר בכתביו רמזים עבים לגביה. כך, למשל, בסיום סיפרו **הדמוקרטיה בישראל** (1977), המתאר את משטר תנועת העבודה כאוליגארכי, הוא משאיר לקורא להסיק מסקנותיו. ההקשר הפוליטי של הסוציולוגיה השפיראית מתגלה באופן המובהק ביותר בגיחה החד פעמית שלו לפוליטיקה מעשית. שפירא נמנה עם המייסדים ומנסחי המצע הראשוני של תנועת שינוי, שהיתה האגף הליברלי של תנועת המחאה שלאחר מלחמת אוקטובר 1973. בגילגולה המאוחר כד"ש (עת שפירא כבר פרש ממנה) תרמה תנועה זו באופן ישיר לחילופי השלטון ב־1977, כאשר בחרה להצטרף לקואליציה בראשות הליכוד. התבטאויותיו הפוליטיות המפורשות של שפירא בזכות הערכים של

המעמד הבינוני ובגנות השלטון הביורוקראטי של מפלגת השלטון דאז הולמות הייטב את ניתוחיו הסוציולוגיים.

גישת האליטה של שפירא הפכה על ראשה את תמונת החברה הישראלית שהציגה הגישה המערכתית. חברה זו, אליבא דשפירא, היא דמוקרטית רק באופן פורמאלי אך לא באופן מהותי. היא מקיימת בחירות תקופתיות ומוסדות פרלמנטאריים אך אינה שומרת על זכויות הפרט והמיעוט ועל ההפרדה והאיזון בין ענפי השלטון לבין תחומי החברה. במיוחד חמור בעיניו העירוב בין שירות ציבורי לבין מוסדות נבחרים ובין כלכלה לפוליטיקה. חברה זו אינה מיוסדת על הסכמה ערכית כי אם על מניפולציה כוחנית. סיפרו של שפירא **אחדות העבודה ההיסטורית: עוצמתו של ארגון פוליטי** (1975; ר' גם 1984a) עוסק באליטת הכוח הישראלית, זו המושכת בחוטים מאחורי קלעי הדמוקרטיה. הוא מנתח את התגבשותה של האליטה, את מנגנוני ריכוז הכוח שבידיה ואת אופן הפעלתם. האוונגארד האידיאליסטי שהציג אייזנשטאדט הופך תחת עטו של שפירא לקבוצת עסקנים שאפתנית ותככנית. קבוצה זו הביאה ממזרח אירופה את תרבות האירגון הבולשביקית, ובארץ ישראל השכילה להשליט את עצמה על ברזי התקציבים הלאומיים. כך יצרה לה מוקד כוח בלתי מעורער — היא היתה למתווך היחיד בין כוח האדם שבארץ, דהיינו, הפועלים הסרים למשמעתה, לבין הכספים הנתרמים למפעל הלאומי. עמדת כוח זו — ולא כוח הרעיון — היא המסבירה את הצלחת תנועת העבודה. תנועה זו מנוהלת רק לכאורה באופן דמוקרטי ולמעשה מתקיימים בה מנגנוני שליטה אוליגארכיים (כגון מבנה אנכי סמכותי, קבלת החלטות מחוץ למוסדות הייצוגיים, מינוי מועמדים לבחירות על־ידי ועדות ועוד).

עד 1977 עסק שפירא בניתוח ביקורתי של מקורות העוצמה של האליטה המפא״ית. מאז הציבה בפניו המציאות הישראלית שתי שאלות חדשות. ראשית, מדוע הובסה אליטה חזקה זו, ושנית, מדוע הצליח הימין להתחזק באופן משמעותי כל כך. התשובה שהוא מציע לשאלה הראשונה היא ״דורית״, דהיינו האליטה נכשלה משום שלא נמצאו לה ממשיכים. דור ההמשך הטבעי של האליטה, בני הארץ או ״דור הפלמ״ח״, נעדר את החינוך והכישורים הדרושים להנהגה מדינית. דור זה חונך במערכת החינוך היישובית הדלה מבחינה תרבותית ועוצב במסגרות הקדם־צבאיות של היישוב. כל שהוכשר לעשות הוא מלחמה והוא סבל מחסך רעיוני ופוליטי. על כן כאשר פס מן העולם דור המייסדים והגיע זמן דור הממשיכים (שצויין באופן סימלי בהעברת ראשות הממשלה מגולדה מאיר ליצחק רבין ב־1974) הוא לא השכיל לשאת בנטל וזה נשמט מידיו. זהו הנושא של **עילית ללא ממשיכים: דורות ומנהיגים בחברה הישראלית** (1984) (אנו העדפנו את השימוש במילה אליטה, שיש לה קונוטאציה ביקורתית, על פני המילה עילית, שיש לה קונוטאציה חיובית).

השלטון שנשמט עבר לידי אליטה מסוג אחר. מפלגת העבודה וגילגוליה הקודמים נסמכו כאמור על מנגנונים ביורוקרטיים ועל ״פוליטיקה של חדרי ישיבות״. הליכוד בגילגוליו הוא מפלגה הנסמכת על עיקרון המנהיג ו״פוליטיקה של כיכרות״: שילהוב המונים, רטוריקה לאומנית וכיו״ב. אפשר לומר כי פוליטיקה מנהלית (אדמיניסטראטיבית) נתחלפה בפוליטיקה הצהרתית (או נאומית). כפי שעולה מסיפרו של שפירא על תנועת החרות **לשלטון בחרתנו** (1989), סלידתו מן הימין רבה עוד יותר מסלידתו מן השמאל. אם את תנועת העבודה הוא צייר בצבעי אדום סובייטי, הרי את הליכוד הוא מצייר בצבעי חום פאשיסטי. עלייתה של מפלגה זו התאפשרה לא משום שהציעה פתרונות

מעשיים לבעיות ממשיות, אלא משום שהציעה פיצוי סימלי — בלשונה שלה, "זקיפות קומה" — לשתי קבוצות שכבודן נירמס תחת שלטון העבודה. הקבוצה האחת היא יוצאי המחתרות הימניות של תקופת טרום־המדינה, אשר היוו את הגרעין של מפלגת חרות; הקבוצה השנייה היא של הדור השני של המזרחים, אשר סיפקו לליכוד את ההמון השואג והבוחר. שתיהן ניגרפו במליצות לאומיות אשר סיפקו תחליף ליוקרתן הפגועה.

ביקורת האליטות של שפירא אינה שמאלית ואף אינה ימנית. זוהי ביקורת מן המרכז הליברלי. מכאן יתרונותיה אך גם מגבלותיה. מבחינה אנאליטית זוהי גישה אינסטרומנטאלית חד־מימדית הרואה בפוליטיקה רק את מאבק הכוח, ומבחינה נורמאטיבית זוהי גישה צינית אשר שוללת מראש כל אפשרות של שינוי חברתי. התמקדות גישה זו בכוחניות, ועוד יותר מכך בכוחניות אירגונית, מונעת ממנה לזהות גורמים אחרים, בין אם תרבותיים, כלכליים, או לאומיים, אף כי גורמים כאלה נדונים בה בצורה מובלעת. במילים אחרות, מגמת האליטיזם בסוציולוגיה עוסקת רק במכשירי הפוליטיקה והיא עיוורת למטרות הפוליטיקה ולתוצאותיה. הפוליטיקה מצטיירת כזירת כוח חסרת עיגון כלכלי וחברתי או השלכות כלכליות וחברתיות. בעוד האנטי־תיזה התל־אביבית מנפצת את המיתוסים של התיזה הירושלמית, סובלת אף היא, כמותה, מחוסר דיאלקטיות.

פלורליזם

בראשית שנות השבעים חל מהפך דמוגראפי בישראל — האוכלוסיה היהודית ממוצא מזרחי היתה לקבוצת הרוב באוכלוסיה. כשם שגישת האליטה הנדונה לעיל מייצגת את האופוזיציה של המעמד הבינוני והפרופסיונאלי לתנועת העבודה (אופוזיציה שהיא לפחות במידה מסויימת פנימית, בהיות תנועה זו יותר ויותר נציגתו של מעמד זה עצמו), כך גישת הפלורליזם מייצגת את האופוזיציה של הקבוצות המקופחות והנידכאות בחברה הישראלית, בעיקר המזרחים והערבים.[10]

המגבש המרכזי של גישה זו הוא הסוציולוג סמי סמוחה מאוניברסיטת חיפה. אוניברסיטה זו, כפי שנשוב ונראה בהמשך, שימשה כבית יוצר ביקורתי. סמוחה הוא בן למשפחה שהיגרה מעיראק לישראל בראשית שנות החמישים, והינו הסוציולוג הבכיר הראשון בישראל ממוצא מזרחי. כפי שהגדיר זאת הסופר סמי מיכאל, סמוחה הוא מאנשי המדע הראשונים בישראל שגדלו במעברה (מיכאל, 1984). על פריצת הדרך שעבר השיח הסוציולוגי בעשור שבין פרסום **החברה הישראלית** של אייזנשטאדט מ־1967 לבין סיפרו הראשון של סמוחה מ־1978 מעידה כותרת סיפרו של האחרון **ישראל: פלורליזם וקונפליקט** (Smooha, 1978). אלה הן שתי תימות מרכזיות שנעדרו מן השיח המערכתי בסוציולוגיה. מעתה תעסוק הסוציולוגיה בישראל לא ב"מערכת" הכללית והסתמית, כי אם בקבוצות השונות שבחברה (ר' גם סמוחה, 1984, 1993).

סמוחה למד באוניברסיטת קליפורניה בלוס אנג'לס בתקופת השיא של השמאל החדש. בכך הוא שותף לסוציולוגים בולטים אחרים של שנות השבעים והשמונים אשר חוו בשנות לימודיהם בארצות המערב את הרדיקאליזם האינטלקטואלי של שלהי שנות השישים. סמוחה בחר לפרש את החברה הישראלית במסגרת גישה שניתגבשה בתקופה זו תחת השם "פלורליזם", ואשר עיקר עניינה היה בחברות פוסט־קולוניאליות, המורכבות באופן הטרוגני מיחידות אתנו־תרבותיות שונות המקיימות קורת־גג מדינתית אחת (Kuper and Smith, 1969). שאלת המוצא של גישה זו היא מהו אופן השילוב של תת־היחידות (הקבוצות) השונות במסגרת־העל. שלושה דפוסים עיקריים הובחנו. בשילוב

מקביל (אקוויוואלנטי) הקבוצות הניבדלות והסגורות למחצה הינן בעלות זיקה שווה למסגרת. בשילוב מבדיל (דיפרנציאלי) לכל קבוצה מעמד שונה במסגרת־העל. בשילוב מכליל (אוניברסאלי) מבוטל המעמד של תת־היחידות וכלל היחידים מקושרים באופן בלתי אמצעי למסגרת־העל (כלומר המסגרת הפוליטית — המדינה — מכירה משפטית באזרחים שווים ואינה מכירה בקבוצות השתייכות).

בחברה הישראלית שורר שילוב מבדיל עליו מנצחת הקבוצה האשכנזית החילונית (שביטויה הפוליטי הוא תנועת העבודה). המזרחים נתפסים כקבוצת רוב שיש להטמיעה במיעוט והם משולבים באמצעות פטרנאליזם וקואופטציה. הדתיים נתפסים כמיעוט ניבדל אבל שווה. ואילו הערבים אזרחי ישראל נתפסים כזרים ועל כן הם אינם משולבים אך נשלטים. דין זה חל ביתר שאת על הפלסטינים בשטחים הכבושים.

אף כי בעיות השילוב קיימות גם בתוך החברה היהודית־הישראלית פנימה, הן חמורות במיוחד ביחס החברה הזו אל הערבים הישראלים (ר׳ סמוחה, 1976, 1980; Smooha and Hanf, 1992 ;Smooha, 1989/1992). קבוצת רוב יכולה לקיים עם קבוצת מיעוט יחסי הטמעה (״כור היתוך״) או יחסים פדראטיביים (המבוססים על רמות שונות של אוטונומיה קבוצתית במסגרת משותפת מוסכמת בין נציגי הקבוצות). יש כמובן גם סוג נוסף של יחסים, ובו נוהגת ישראל כלפי המיעוט הערבי — דרך השליטה הכוחנית. ההפרדה התרבותית נשמרת (אין הם מוזמנים להיות חלק מן האומה) אך ללא הכרה ביישות פוליטית נפרדת שיש להגיע עימה להבנה. בניגוד לאמצעים התרבותיים והפוליטיים של אופני השילוב האחרים, השליטה מתבצעת באמצעות תלות כלכלית ובאמצעי אכיפה אדמיניסטראטיביים.

יחד עם זאת סבור סמוחה כי משנות השבעים ואילך חלה שחיקה במדיניות השליטה האמורה (חרף ניסיון הליכוד להדקה) וכי המעמד האזרחי הפורמאלי של הערבים הישראלים, והשלמה מסויימת של שני הצדדים עם המציאות של הדו־קיום, הניבו אצל היהודים ואצל הערבים הכרה באפשרות של שילוב המבוסס על רמה גבוהה יותר של הבנה. חידוד הזהות הלאומית הפלסטינית של הערבים בישראל לאחר 1967 ובתקופת האינתיפאדה לא הביא, להערכתו, להחרפת שלילתם את ישראל — בלשונו, ל״רדיקאליזציה״ שלהם, אלא דווקא לדרישה גוברת להשתלבות שוויונית בה, זאת תוך תמיכתם המקבילה בהקמת מדינה פלסטינית בשטחים — בלשונו, ל״פוליטיזציה״ שלהם. מהדיון שלעיל ברור כי בנוסף למימד האנאליטי יש למסגרת הפלוראליסטית שמציע סמוחה אף מימד נורמאטיבי מובהק. אין היא רק מתארת מציאות אלא אף מבקרת אותה ובסופו של דבר אף מציעה תוכנית לשינויה. בעבודותיו המאוחרות מקבלת הביקורת של סמוחה צביון חד ונוקב עד כדי כך שהוא מצביע במפורש על האידיאולוגיה הציונית כמכשלה על דרכה של חברה דמוקראטית, פלוראליסטית והומאניסטית. הוא רואה בדמוקרטיה הישראלית ״דמוקרטיה אתנית״, כזו המבוססת על שליטה בפועל של קבוצה אחת, למרות קיומן של זכויות אזרח אוניברסליות, וקורא לביטול השאיפה הציונית הממלכתית להומוגניזציה תרבותית, ולהשתתת הפוליטיקה הישראלית על ״פלוראליזם דמוקרטי״ — ההכרה בקיומן של קבוצות ותרבויות שונות כמרכיבים קבועים, לגיטימיים ושווי־ערך ומעמד בחברה.

משמעות אפשרית אחת של הדבר מנקודת הראות של המיעוט הערבי בישראל נבחנת על־ידי עזמי בשארה, הוגה דעות ערבי פלסטיני ישראלי, המחלק את זמנו בין מוסד ואן ליר בירושלים לבין אוניברסיטת ביר זית. בשארה בוחן את הפרובלמטיקה של מושג

האוטונומיה בצומת־הדרכים ההיסטורית הנוכחית וקובע כי לעם הפלסטיני בשטחים הכבושים נחוצה ריבונות ואילו הכתובת האמיתית לאוטונומיה תרבותית היא המיעוט הערבי בישראל (בשארה, 1993). בעבודתו ואף בהווייתו מגלם בשארה גם את הדרישה לפיוס ישראלי־פלסטיני המבוסס על הכרה הדדית אמיתית וגם את אפשרותה של פשרה כזו.

הגישה הפלורליסטית מהווה תרומה חשובה ביותר לסוציולוגיה הביקורתית בישראל. אף כי בתחילה הוצגה כמסגרת ניתוחית בעיקרה של יחסים בלתי־שוויוניים בין קבוצות בישראל, היא התפתחה במרוצת הזמן לכדי ביקורת על התשתית האידיאולוגית והמוסדית של ישראל והצעת אלטרניטבה לה. המצב הקיים מהווה בסיס לאי־שוויון, קיפוח ודיכוי. חשוב להדגיש כי מדובר במבנה הקיים ולא בספיחים ״חריגים״ שלו, דְהיינו באותה מערכת שבגישה הפונקציונליסטית מוצגת כהסכמית. אם להשתמש בלשונו של סמוחה עצמו, ניתן לומר כי גישתו־שלו מסמלת את ה״פוליטיזציה״ של השיח הסוציולוגי הישראלי — את התגברות הנכונות של הסוציולוגים לדון בצורך בשינוי רדיקאלי של החברה.

מארכסיזם

חלק הארי של האינטלקטואלים ביישוב ובישראל היו מקורבים לתנועה שהגדירה עצמה כתנועת פועלים, אשר הקימה מוסדות שיתופיים, ואשר בה עצמה התקיים שיח אינטלקטואלי ער. אך למעשה לא הותיר המארכסיזם כל רישום בסוציולוגיה הישראלית עד לשנות השבעים המאוחרות. גם משהופיע לא היה זה כתולדה של מורשת העבר, כי אם יותר בהשפעת רוחות שנשבו באקדמיה המערבית באותה תקופה. העדר מסורת מארכסיסטית בסוציולוגיה הישראלית מעורר לפיכך תמיהה.

ניתן למנות מספר סיבות למצב דברים זה. ראשית, כפי שהוסבר, משכן הסוציולוגיה היה באוניברסיטה העברית, ומוסד זה היה מראשיתו אחד המעוזים הבודדים של אינטליגנציה לא סוציאליסטית בישראל. שנית, הזרם המרכזי בתנועת העבודה היה בתקופת המדינה ״ממלכתי״ ולא סוציאליסטי, כך שקירבה אליו ודאי לא עודדה דיון מארכסיסטי. שלישית, האינטליגנציה השמאלית של תנועת העבודה נטתה להתרכז באגפים אשר בעשורים הראשונים למדינה היו באופוזיציה לַשלטון. האינטלקטואלים של תנועה זו היו בדרך־כלל אוטודידאקטים אשר השקיעו עצמם בדיונים פנים־תנועתיים וקיבוציים. רק לאחר תקופה ממושכת מצא חלקם את ביתו באקדמיה (חלק מהם באוניברסיטת חיפה). לבסוף, בסוציולוגיה גופא אימוץ האוריינטציה האמריקנית בשנות החמישים הביא להתעלמות — שלא לומר פסילה מוחלטת — מהמארכסיזם.

אוניברסיטת חיפה אכן היתה המוקד של התהוות המארכסיזם בשיח הסוציולוגי הישראלי בשנות השבעים, אך זאת לא רק משום הריכוז הגבוה של יוצאי קיבוצים בה. גרם לכך צירוף מקרים שהפגיש מספר קבוצות סטודנטים תוססות ורדיקאליות בתקופה של שידוד מערכות בתרבות הפוליטית הישראלית, ובמוסד שלא היה מגובש וערוך דיו בכדי לבלום מבעוד מועד את התסיסה האינטלקטואלית שרחשה בתוכו. בנוסף ליוצאי קיבוצים מאוכזבי תנועת העבודה פעלו בקמפוס החיפאי בראשית שנות השבעים גרעין של סטודנטים מארצות אמריקה הלטינית ומארצות אחרות, סטודנטים יוצאי מרוקו, סטודנטים ערבים, וסטודנטיות פמיניסטיות. היתה זו קרקע נוחה לקליטת רוח השמאל

החדש שנשבה אז במלוא עוזה בקמפוסים ברחבי העולם. התארגנות נמרצת, כמעט חסרת תקדים (וחסרת המשך), של קבוצה בשם "יש" אשר קראה תיגר על אמיתות מקודשות בחברה הישראלית, והצלחתה בפוליטיקה של הקמפוס, גררו תגובה חריפה מן הממסד האוניברסיטאי ואף מן העיתונות הלאומית. זה היה הרקע להתפתחות גישה מארכסיסטית בסוציולוגיה החיפאית.[11]

גישה זו עוצבה ובוטאה מעל דפי כתב־עת חדש בשם **מחברות למחקר ולביקורת**, שהחל לצאת ב־1978, כתב־העת הסוציולוגי הביקורתי הראשון בישראל.[12] מטרת כתב־העת, כפי שהגדירו עורכיו בפתח החוברת, היתה כפולה:

> ראשית... לתרום לניתוח יחסים של דיכוי, אפלייה, ניכור ונחשלות, שהם ביטויים מרכזיים של חברה מעמדית... שנית... ליצור **במחברות** במה לזרם ביקורתי המתנגד לשיטות הפוזיטיביסטיות ולתפיסות ה"נייטרליות" השכיחות במדעי־החברה. גישות אלה מהוות... מכשול להבנת המציאות החברתית, ולכן אף לשינויה.

תרומתה הסגולית של קבוצת **המחברות** החיפאית היתה בניתוח התהוות מבנה מעמדי חדש בתקופת המדינה. למבנה זה היו שני רכיבים עיקריים: מעמד בינוני חדש, אשכנזי (שכיניתי אותו לעיל מעמד השרד), ומעמד עובדים חדש, מזרחי. בנוסף עסקו כותבי **המחברות** באינטנסיביות — ורובם אף ממשיכים בכך כיום — בקבוצות מקופחות אחרות, בעיקר ערביי ישראל ונשים, ובהיבטים נוספים של מעמדיות ואי־שוויון בישראל. הפרספקטיבה שיושמה העמיקה את המודל המארכסי האורתודוכסי תוך כך ששילבה בדיון הכלכלי גורמים פוליטיים וכוחניים. בפרק זה נעסוק בשני רכיבי המבנה המעמדי החדש.[13]

שולמית כרמי והנרי רוזנפלד עסקו במעמד החדש אותו הגדירו כמעמד בינוני תוצר המדינה (1979). רוזנפלד עצמו פעל כבר בשנות החמישים כסוציולוג מארכסיסט באוניברסיטה העברית ופרסומיו מתקופה זו מהווים חריג במסגרת המונוליטית שתיארנו. יתכן כי קיומו של חריג כזה נסבל בשל ההתמקדות בקטיגוריה שנחשבה שולית לחברה הישראלית, הכפר הערבי (רוזנפלד, 1964). מכל מקום, היה זה באוניברסיטת חיפה בשנות השבעים שעבודתו של רוזנפלד, וזו המשותפת לו ולשולמית כרמי, השתלבו במגמה כללית יותר. בניגוד למארכסיזם האורתודוכסי שעל־פיו מבנה־העל הפוליטי משקף את מערכת הכוחות המעמדית שבבסיס הכלכלי, גילה המארכסיזם בשנות השבעים כי בחברות רבות המדינה עצמה היא המקור לשליטה כלכלית. כרמי ורוזנפלד אכן גרסו כי בצד המעמד הבינוני הוותיק (וחסר החשיבות הפוליטית) התפתח בארץ בשנות החמישים מעמד בינוני "ממלכתי" הניזון ממקורות ציבוריים. עם מעמד זה נמנים פקידי ממשלה בכירים, קציני צבא ומנהלי המשק הציבורי וספיחיהם השונים. מהפרספקטיבה הזו נראו שינויי האוריינטציה של מפא"י בשנות החמישים לא כהסתגלות לתיפקוד מדינתי בעלמא, אלא כמהפיכה מדינית־כלכלית ימנית, שהיתה כרוכה אף בהשתררות של לאומנות מיליטאריסטית (כרמי ורוזנפלד, 1993). התבנית החברתית שנוצרה היתה מושתתת על שלושה יסודות: מרכזיות המדינה והביורוקרטיה השלטונית בפיתוח הכלכלי; סיוע חוץ מאסיבי, המאפשר פיתוח וחימוש תוך שמירה על רמת חיים סבירה של חלקים ניכרים מן האוכלוסיה (כפי שהמחברים מכנים זאת בפאראפרזה על שיר חיילי נודע: גם תותחים

וגם גרביים); ומדיניות חוץ וביטחון תוקפנית. על גבי מערכת זו נישאת השכבה השלטת הישראלית.

שלמה סבירסקי, דבורה ברנשטיין ואחרים ניתחו את הצד השני של אותה מטבע, היינו התהוות חלוקת עבודה עדתית, שבה השליטה על ההון ועל תגמוליו מרוכזת בידי אוכלוסיה אשכנזית — אותה בורגנות תוצר המדינה — ואילו מרבית האוכלוסיה המזרחית משוללת שליטה בהון ועל כן אף בגמוליו. טענתם המרכזית היא כי הדיפרנציאציה הסוציאלית בין אשכנזים למזרחים איננה תולדה של אי־התאמה תרבותית בין עולים מסורתיים לבין חברה קולטת מודרנית (כגירסת הגישה המערכתית), כי אם תוצאה של הפיתוח הכלכלי בישראל שבמהלכו נוצרו בו־זמנית שני המעמדות (*ש.* סבירסקי וקציר, 1978; *ש.* סבירסקי וברנשטיין, 1993).

גם טיעון זה הסתמך על תובנה מארכסיסטית חדשה על פיה המודרניזציה אינה תהליך שבו המערב המתועש והמפותח מנחיל את השיטה הקפיטאליסטית לארצות נחשלות (או משליט אותה עליהן) אלא תהליך שבו המערב מתפתח ומיתעש תוך כדי "ניחשול" או גרימת תת־פיתוח לארצות אחרות (Frank, 1969; Wallerstein, 1991, 1980 ,1974). כלומר קבוצות "מפותחות" וקבוצות "בלתי־מפותחות" — במקרה שלנו ה"קולטים" וה"עולים" בהתאם — אינן קיימות בניפרד ואז ניפגשות, אלא הן נוצרות בתהליך אחד שבו פיתוח ותת־פיתוח הם צדדים משלימים (ולא מנוגדים) של מערכת אחת — במקרה שלנו של התיעוש הישראלי. ברוח זו הכתיר סבירסקי את סיפרו העוסק בנושא בשם **לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל — ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות** (1981; *להצגה ממצה של השקפת המחבר ר' ש.* סבירסקי, 1993). בספר זה גורס המחבר כי מצבם הנחות של המזרחים הוא תולדה של אופן שילובם בכלכלה הישראלית ולא של תכונות תרבותיות או אחרות אותן הביאו עימם. הספר אף סיפק המחשה לעמדה הביקורתית לעילא שפיתח סבירסקי בסוציולוגיה הישראלית — כזו המבקרת את החברה וגם את מדע־החברה. הוא לא הסתפק בהצגה מלומדת של אי־השוויון, אלא אף עשה מעשה למען הגברת השוויון — יותר משני־שלישים מדפי הספר הועמדו כבמה לרשות "מושאי־המחקר", קורבנות אי־השוויון, שהפכו בכך מאובייקטים נחקרים לסובייקטים הבוחנים את מצבם.

ניתן למצות את עיקרי הניתוח המעמדי־עדתי תוך הנגדתם לגישה המערכתית. **ראשית**, יחידות הניתוח של הגישה המערכתית הן, מחד, "החברה הישראלית" ומאידך "עדות", כאשר תואר אחרון זה שמור למזרחים בלבד. הגישה המעמדית טוענת כי בכך מיוחס לקבוצה אחת סטטוס אוניברסלי (בעוד שניתן היה להתייחס גם אליה כאל עדה) ואילו לקבוצה אחרת מיוחס סטטוס פרטיקולאריסטי (בעוד שהיא מהווה חלק מן החברה הישראלית בדיוק כמו הקבוצה האחרת). ביטוי סימלי של יחס בלתי־שוויוני זה הוא ייחוס סטטוס של שיר־עם לשיר רוסי, ושל פולקלור עדתי לשיר מרוקני. **שנית**, הגישה המערכתית מניחה את אחדות האינטרסים בין שתי הקבוצות (החברה והעדות, או העולים), אחדות המתבטאת ביעד ה"קליטה". הגישה המעמדית גורסת כי זוהי הנחה מופרכת, שכן לא מדובר בקליטה בעלמא אלא בקליטה בחברה קפיטאליסטית, ועל כן המפגש אינו רק מפגש בין שותפים ליעד אלא גם בין בעלי אינטרסים מנוגדים, בעל הון ועובד שכיר. **שלישית**, ההסבר של הגישה המערכתית להבדל בין הקבוצות הוא תרבותי — המזרחים עדיין אינם מודרניים על כן אינם יכולים להשתלב בעיסוקים מודרניים. הגישה המעמדית גורסת כי ההסבר הוא בעיקרו כלכלי והוא נעוץ באופיו של המפגש

(הקפיטאליסטי, כאמור) בין הקבוצות ולא במטען שהביאו עימן. **רביעית**, לפי הגישה המערכתית מדובר ב״פער״ תגמולים אשר ילך ויצטמצם תוך כדי חינוכם מחדש של העולים ורכישת מיומנות על ידם. לפי הגישה המעמדית, לעומת זאת, מדובר בחלוקת עבודה (ורק כתוצאה ממנה בפער תגמולים) אשר ממחזרת את עצמה, ועל כן השולטים בהון רק יעצימו את הונם וחסרי ההון ידרכו במקומם. **חמישית**, ולבסוף, הגישה המערכתית צופה קליטה, השתלבות, וסגירת פערים עד להעלמות השאלה מסדר־היום, ואילו הגישה המעמדית צופה את ההיפך הגמור — העמקת החפיפה המעמדית־עדתית, ולפיכך היווצרות תודעה הולמת אשר תביא להגברת העימות בין הקבוצות ולפוליטיזציה שלו.

באחת, תחת התמונה המערכתית הקונסנזואלית מוצעת גישה מעמדית קונפליקטואלית. מנקודת ראות זו, מדיניות הפיתוח והטיפוח של ממשלות ישראל אשר מטרתן המוצהרת היא ״סגירת הפער״ ו״סיוע לשכבות הנחשלות״, אינה אלא מדיניות התורמת לשימורן של שכבות כאלה. זאת לא משום שאינה מצליחה להשיג את מטרותיה, אלא משום שבפועל היא מתעלת את אוכלוסיית היעד שלה להיות כוח העבודה של החברה. כך, למשל, עיירות הפיתוח אינן מספקות מקומות עבודה גרידא אלא מקומות עבודה מסוג מסויים בלבד (ש. סבירסקי ושושן, 1985). וכך אף הריפורמה המטפחת במערכת החינוך אינה מספקת תמיכה גרידא לתלמידים חלשים, אלא באמצעות הקצאת משאבים לא־שוויונית, הקבצה לרמות נמוכות, הפנייה למסלול מקצועי וכיו״ב, היא מתעלת את התלמידים המזרחים והערבים לעתיד מסויים. על פי גישה זו, עיירות הפיתוח ומערכת החינוך לא נכשלו במשימתם, אלא דווקא הצליחו לשמר את מעמדם של המזרחים והערבים כפרולטרים (ש. סבירסקי, 1990).

אין צורך לומר כי לגישה זו השלכות פוליטיות רדיקאליות. היא גורסת כי כוחו של המעמד השליט אינו מבוסס על הצלחה אלקטוראלית אלא על משאבים כלכליים ותרבותיים. היא גורסת כי תנועת העבודה היא הביטוי האירגוני של המעמד השליט בישראל ואינה יכולה לפיכך להיות התנועה המייצגת את מעמד העובדים. היא גורסת כי בכך סותרת תנועת העבודה את החזון השוויוני המוצהר שלה וכי היא אינה יכולה להחשב כתנועת שמאל. המסקנה מכך היא שכדי לשנות את חלוקת העבודה הבלתי שוויונית וכדי לממש את ההבטחה הציונית־סוציאליסטית על בני ובנות המעמד־עדה ליזום מעין מהפכה ציונית שנייה ולתבוע כי השליטה על חייהם תמצא בידיהם, השליטה של פועלים במקומות עבודתם, שליטה של הורים ותלמידים בבית־סיפרם, שליטה של תושבים בשכונות ובעיירות הפיתוח. כשם שהשחורים בארה״ב לא יכלו לשפר את מעמדם באמצעות המפלגות והאיגודים המקצועיים הלבנים, כך אף על המזרחים בישראל להתארגן למאבק על ענייניהם.

לחקר התרבות הישראלית מנקודת ראות הקבוצות שהודחקו לשוליה תורמת לאחרונה עבודתה של החוקרת אלה שוחט. בהשראת גישות פוסט־מודרניות (בעיקר בהשראת עבודתו של אדוארד סעיד; Said, 1978) השוללות את היומרה האוניברסאלית של המודרניות, היא מדגישה בעבודותיה את הדיכוי של ה״אחרות״, היינו את אי־השוויון המובנה בגישה ה״אירופו־צנטרית״, הרואה את העולם מבעד למשקפי הגבר־האירופי־הקולוניאלי־הפטריארכלי. בעבודתה על הקולנוע הישראלי היא חושפת את הגילויים המקומיים, הציוניים והצבריים, של התופעה, ואת הדמות והקול של ה״אחרים״ — פלסטינים, מזרחים ונשים (שוחט, 1991; 1993). באחרונה נתווספה למגמה המארכסיסטית

ה"חיפאית" אף מגמה מארכסיסטית־וובריאנית. כאן מוסט הדגש ממעמדות־עדות אל קבוצות כוח ואירגונים ביורוקראטים. חוקרים כגון מיכאל שלו (Shalev, 1988, 1992; שלו, 1993) ולב גרינברג (Grinberg, 1991; 1993) מיישמים לחקר הכלכלה־המדינית של ישראל את הגישה הקורפוראטיסטית (ר' Cawson, 1986). הם גורסים כי מערך היחסים בין קבוצות מועסקים ומעסיקים, ומערך היחסים בתוך קבוצות אלה, הוא מושא להתגוששות פוליטית. זו מוכרעת תוך השגת פשרות בין קבוצות בעלות עוצמה ותוך הוצאתן לשוליים ושימור תנאיהן הירודים של קבוצות אחרות. הנהנים העיקריים ממצב דברים זה הן בסופו של דבר קבוצות המנגנון השונות — ההסתדרות, קבוצות הבעלות הגדולות ואף העובדים בסקטורים המוסדרים. הסובלים העיקריים הם העובדים הבלתי־מאורגנים המועסקים בסקטור הפרטי (שהם בדרך־כלל ערבים, נשים ומזרחים).[14]

קבוצת **מחברות למחקר ולביקורת** יצרה תפנית בסוציולוגיה הישראלית. היתה זו הפעם הראשונה שנוצרה בה אסכולה ביקורתית רדיקאלית ששילבה יכולת תיאורטית מרשימה, רמה מחקרית גבוהה ומחוייבות ערכית נחרצת. אף שקבוצת **המחברות** כבר התפזרה, חבריה המקוריים, וסוציולוגים אחרים ששאבו ממנה השראה, הם היום מן המשתתפים הפוריים והחשובים ביותר בדיון הסוציולוגי הביקורתי בישראל. אין להתעלם, כמובן, מכך שמעמדו של המארכסיזם בשיח האקדמי נמצא בירידה מסויימת בהשוואה לשנות השבעים, אך עם זאת אין לגזור גזירה שווה, כפי שנעשה בטעות, בין קריסת המשטר הקומוניסטי לבין מצב התיאוריה המארכסית. בכל מקרה, כפי שאיננו חיים בקץ ההיסטוריה כך אף לא הגיע קץ התיאוריה.

פמיניזם

המחשבה הפמיניסטית מהווה כיום ציר מרכזי של ההגות החברתית בכללה. לישראל הגיעה מגמה זו באיחור מסויים, ואף זאת במידה מרובה כתולדה של הפעילות האינטלקטואלית־פוליטית בקמפוס של חיפה בשנות השבעים המוקדמות. כמו ההתעוררות המארכסיסטית בקמפוס זה כך אף ההתעוררות הפמיניסטית נסמכה יותר על דינמיקה חברתית חדשה ועל השפעות אינטלקטואליות חיצוניות מאשר על ההיסטוריה של תנועה מקומית ותיקה. מאבק לשוויון הנשים החל להתנהל כבר בתקופת היישוב, הן מצד נשים פועלות בתנועת העבודה שנאבקו על שוויון בחלוקת התפקידים בין המינים והן מצד נשים עירוניות מן המעמד הבינוני שנאבקו על שוויון פוליטי, אך כבר בשלהי שנות העשרים, וביתר שאת בשנות השלושים, הוקהה עוקצה של פעילות זאת. מצד אחד נדמה היה כי הנשים אכן השיגו הרבה ומצד שני הצרכים הכלל־חברתיים והלאומיים דחקו לשוליים את שאלת הנשים. בתקופת המדינה היו כבר הפעילות מן היישוב לנשותיהן של אנשי האליטה הישראלית והן התגייסו לשירותי הרווחה המדינתיים, שירותים שייעודם עזרה לנצרכות ולא ייצוג של קבוצה הנאבקת על שוויון זכויות ואוטונומיה (ר' B. Swirski, 1991; יזרעאלי, 1984).

היוזמה לפעילות פמיניסטית מחודשת בישראל בראשית שנות השבעים החלה בסמינרים אוניברסיטאיים, נמשכה בקבוצות להעלאת תודעה והביאה להקמתה בחיפה של תנועת **נשים למען חברה מחודשת** (נלח"ם). מאוחר יותר קמו אירגונים מקבילים במקומות אחרים בארץ. ב־1973 היתה מרשה פרידמן, הדמות הבולטת בהתפתחות זו, לחברת־הכנסת הפמיניסטית המוצהרת הראשונה (פרידמן, 1991). במחצית השנייה של העשור התרחבה הפעילות הפמיניסטית — נוסד המקלט הראשון לנשים מוכות (חיפה), מרכז הסיוע הראשון

לנשים נאנסות (תל אביב), ההוצאה לאור הפמיניסטית הראשונה (המין השני) ועוד. במסגרת שנת האשה שהכריז אירגון האומות המאוחדות יזמה הממשלה חיבורו של דו"ח מומחים על מעמד האשה בישראל. כתוצאה מפעילויות אלה בשנות השמונים כבר התייצבה שאלת מעמד האשה על סדר־היום הציבורי — אם כי עדיין במשמעותה המצומצמת, דהיינו שאלת אי־השוויון והקיפוח היחסי, ולא שאלת השליטה הגברית או, גם, הצביון הגברי־לוחמני של התרבות הישראלית.

העניין האקדמי בשאלת הנשים עקב אחרי ההתפתחויות האמורות. עד שנות השבעים לא עסקו מדעני החברה בנשים כבקטיגוריה חברתית שיש לחקור את מצבה ובעיותיה. בכך הם שיקפו את הדעה הרווחת כי, מחד, הנשים בישראל נהנות מדרגה גבוהה של שוויוניות וכי, מאידך, קיימת חלוקת תפקידים טבעית כביכול בין גברים לנשים, ולפיכך בכל מקרה אין כאן בעייה מיוחדת (ר' יזרעאלי ותבורי, 1987). ב־1975 פירסמה התנועה הפמיניסטית לראשונה בעברית, אנתולוגיה של כתבים פמיניסטיים, תחת הכותרת **אשה, נשים, נשיות** (בעריכת ר. שלף ואחרות). שנה אחר כך פורסם סיפרה של שולמית אלוני **נשים כבני אדם** (1976). הקובץ האקדמי הראשון המוקדש לעיון ולמחקר בנושא יצא לאור ב־1982, בעריכת ד. יזרעאלי, א. פרידמן, ור. שריפט. בהמשך העשור הופיעו פרסומים נוספים בשאלת מעמד האשה בישראל (ב. סבירסקי, 1984; ברנשטיין, 1987; Shamgar-Handelman,1986; Izraeli, 1987). בעשור זה גם נוסדו באוניברסיטאות תוכניות לימוד העוסקות בנשים והוקמה סקצייה למין וג'נדר באגודה הסוציולוגית הישראלית.[15]

דומה כי רק עתה, בראשית שנות התשעים, מתחיל התחום לקבל את ההיקף והעומק הראויים לו. תורמת לכך, בין השאר, הוצאתם לאור של שלושה קבצים מקיפים בנושא הנשים בישראל, שלושתם, אגב, בשפה האנגלית ובארצות הברית: ספר בעריכת ברברה סבירסקי ומרלין ספיר (B. Swirski & Safir, 1991); ספר בעריכת דבורה ברנשטיין (Bernstein, 1992); וספר בעריכת יעל עצמון ודפנה יזרעאלי (Azmon and Izraeli, 1993). נראה כי שלושה ספרים אלה מסמנים, באופן סכימאטי, את שלוש המגמות המתגבשות בסוציולוגיה הפמיניסטית בישראל: מגמה ליברלית, מגמה סוציאליסטית ומגמה רדיקאלית. מגמות אלה ניבדלות באופן שבו הן מגדירות ומאפיינות את בעיית האשה, וכן בהשלכות הפוליטיות שלהן.

המגמה הליברלית מתבטאת בעבודותיה של דפנה יזרעאלי (בנוסף לעבודות שאוזכרו ר' יזרעאלי, 1982; Izraeli, 1987). יזרעאלי חושפת את מה שהיא מגדירה כמצב האמביוואלנטי של הנשים בישראל. מצד אחד הן פועלות בתוך חברה מודרנית ודינאמית המעודדת אותן להשתתף בכוח העבודה, אך מצד שני מופנות כלפיהן ציפיות כי ימלאו תפקידים מסורתיים במשפחה. זהו אם כן הציר המרכזי של בעיית הנשים בישראל — המתח בין מודרניות/שוק־עבודה לבין מסורתיות/משפחתיות. כמקור הבעייה מוגדר הפיגור התרבותי ביחס להתפתחות הכלכלית והלחצים התיפקודיים הנובעים מכך. הפתרון המשתמע הוא פעילות הסברתית וחקיקתית שמטרתה להגביר את המודעות לשוויון ולאפשר את אכיפתו. יזרעאלי היא אחת החוקרות המובילות בארץ בנושא אי־השוויון בין נשים וגברים בתחומי העבודה והשכר. כך, למשל, היא הראתה כיצד מעמדן של נשים מנהלות מקופח ביחס לזה של מנהלים וכיצד על נשות קריירה מוטל עול ביתי רב המפריע להתפתחותן המקצועית.

המגמה הסוציאליסטית מתבטאת בעבודותיה של דבורה ברנשטיין החוקרת הן את הכלכלה המדינית שבה פועלות נשים והן את ההתנסויות החברתיות והאישיות הנובעות מכך (בנוסף לעבודות שאוזכרו ר׳ ברנשטיין, 1980, 1983, 1987a, 1993; Bernstein, 1991). בניגוד ליזרעאלי אין היא רואה ב״מודרניות כלכלית״ (היינו כלכלת שוק) גורם התורם בהכרח לשוויוניות. אדרבא, כוחות השוק כשלעצמם יוצרים במקרים רבים לחצים ליצירת פלחי עובדים זולים יותר. כך בתקופת היישוב, וכך בתקופתנו. כך, למשל, המעבר לשיטת ה״קבלנות״ בעבודות שירותים רבות מוצג כייעול וחסכון למוסדות המזמינים, אבל מבחינת הפועלות משמעותו שכר ירוד וארעיות. ברנשטיין מבקשת להבין מדוע גם בתנועת העבודה, שחרתה על דיגלה את שוויון האשה, לא הושגה המטרה ושואלת מהן ההשלכות העכשוויות של עובדה היסטורית זו. היא גורסת כי מאבק הנשים הפועלות לשוויון בתקופת היישוב נבלע בתוך חברה שסדר־היום העמוס שלה לא הותיר בה מקום לעניינן, והוא ניכשל אף בשל הסכמת הנשים לשמש כלי־שני בתנועה שבמקרה הטוב לא ייחסה חשיבות לעניינן. בתקופת המדינה הונצח ביתר שאת מיקומן של הנשים בתחתית סולם התעסוקה והתגמולים. מה שדרוש לנשים אינו רק הסברה וחקיקה אלא אף התארגנות עצמית ויצירת תאים חברתיים שונים. פרוטוטיפ היסטורי לכאלה הן חוות ההכשרה מתקופת ראשית ההתיישבות.

הדרישה להקמת תאים אוטונומיים אלטרנטיביים של חברה נשית שוויונית עומדת בראש מעייניה של ברברה סבירסקי, שבעבודותיה מתבטאת המגמה הרדיקאלית בסוציולוגיה הפמיניסטית (בנוסף לעבודות שאוזכרו ר׳ ב. סבירסקי, 1987, 1993). מנקודת ראותה הנשים סובלות לא רק מקיפוח בסטטוס שלהן הנובע מפיגור תרבותי (העמדה הליברלית) ומאי־שוויון סוציו־כלכלי (העמדה הסוציאליסטית) אלא אף משליטה ומדיכוי הנובעים מיחסי המינים. דיכוי הנשים רוחש בחברה כולה והוא מובנה בכל תאיה, בראש ובראשונה במוסד הנישואין, אפילו כאשר אין הוא מתבטא באופן גלוי באלימות פיסית. יחד עם זאת האלימות הפיסית — הכאת נשים, ובעיקר מדובר על הכאת נשים על־ידי הגברים בני־הזוג שלהן, או אונס נשים, בין אם על־ידי זרים או בני־הזוג, היא פעולה של סימון יחסי השליטה בין המינים. גם אם אין היא מתבצעת על־ידי כל הגברים, הריהי משרתת את כולם. הפמיניזם אינו עבורה, כפי שהיא מתבטאת, ״רשימת קניות״, אלא תפיסת עולם חברתית מקיפה. המקלט לנשים מוכות בחיפה משמש עבור סבירסקי כדגם של עולם נשי אחר, שבו נשים מחלקות את עולמן באופן סולידארי ושוויוני עם נשים.

שלוש העמדות הללו אינן סותרות, כמובן, אך יש ביניהן הבדלים משמעותיים. הבעיה המרכזית עליה מצביע הפמיניזם הליברלי היא אי־שוויון ההזדמנויות בין נשים לבין גברים. תפיסה זו של הבעיה מקבלת כנתון את אי־השוויון הבין־מעמדי, ומסתפקת בתביעה לשוויון הזדמנויות בין נשים לבין גברים באותה שכבה חברתית עצמה, למשל בין מנהלות למנהלים. משום כך היא אף רואה ב״שוק״ מכניזם של שוויוניות ומזהה את מקור אי־השוויוניות בתרבות המסורתית בלבד. זהו, בקצרה, פמיניזם אשר האופק שלו הוא הסדר החברתי הקיים, להוציא אפליית הנשים כנשים. שונה הדבר, כמובן, הן בפמיניזם סוציאליסטי והן בפמיניזם רדיקאלי, אשר שותפים לדעה כי בעיית הנשים נובעת מאי־השוויוניות וההיראכיות של החברה הקיימת עצמה (ולא משאריות ״מסורתיות״ בתוכה). הפמיניזם הסוציאליסטי מכיר בכפל אי־השוויון בחברת השוק — הבין־מעמדי והבין־מיני — ועל כן הוא תובע מאבק משולב לתיקון שתי העוולות. הפמיניזם הרדיקאלי ייחודי בהדגישו את כוחניות החברה הגברית כמקור של דיכוי הנשים — בכל

תצורה סוציו־כלכלית מוכרת — ובהדגישו את ההכרח בהתארגנות נשית נבדלת ליצירת סולידריות פנימית וכוח נגדי.

הסוציולוגיה הפמיניסטית בישראל נמצאת, כאמור, בתקופת הבשלה ופריצה. יש לשער כי בעתיד הלא רחוק יתחולל בחשיבה הפמיניסטית הישראלית מה שקרה בחשיבה הפמיניסטית בכללה — מעבר מדיון במעמד הנשים בחברה לדיון בחברה מנקודת ראות נשית. דיון כזה יתרום להארת צד באופיה של החברה הישראלית שטרם נלמד דיו — היותה חברה גברית־לוחמנית (ר' למשל, שוחט, 1993).

קולוניזציה

הפרספקטיבה הסוציולוגית האחרונה שתידון כאן היא הביקורתית ביותר ביחסה אל אתוס התשתית של החברה הישראלית, הציונות. מסיבה זו היא הודחקה זמן ממושך אל מחוץ לסדר־היום הסוציולוגי. מנקודת ראותה של גישה זו הגורם המכריע בעיצוב החברה הישראלית הוא עובדת היותה חברת מתנחלת (settler-colonial society). מנקודת הראות של הגישה הקולוניזטורית מה שעיצב את החברה הישראלית אינו ערכים (הגישה המערכתית) או יחסי כוחות פנימיים (גישת העילית), ואף לא יחסים מעמדיים (הגישה המארכסיסטית) כשלעצמם, אלא תהליך ההתיישבות וההתנחלות בארץ מיושבת, תהליך שהוביל בהכרח לעימות מתמשך עם החברה המקומית. המבנה המוסדי והמאפיינים התרבותיים של החברה הישראלית עוצבו בתוך המפגש הבין־חברתי האמור.

הגדרת ישראל כחברה מתנחלת נוגדת כמובן את התפיסה העצמית הרשמית שלה, זו המובעת באופן תמציתי כל כך במשפט "ארץ ללא עם לעם ללא ארץ". בהתאם לאתוס זה הסוציולוגיה הממסדית התגדרה "בבועה היהודית" (Kimmerling, 1989), בהניחה קיום דואלי של שתי חברות זו בצד זו וללא זיקה הדוקה (ש. סבירסקי, 1979). דוגמה מובהקת לכך הן עבודותיו של אייזנשטאדט שבהן הסכסוך הישראלי־ערבי אינו תופס מקום כלל ושערבים נידונים בהן רק כקבוצת מיעוט. עד להופעת הגישה הנידונה כאן לא היתה בנמצא כל גישה בסוציולוגיה הישראלית אשר ראתה בסכסוך על כל מרכיביו — החברה היהודית, החברה הערבית, והמפגש ביניהן, מסגרת הסברית מרכזית להבנת החברה הישראלית עצמה (ארליך, 1993; להרחבה ר' Ram, 1993).

קודם להיווצרותה כגישה אקדמית היתה פרספקטיבה דומה לזו הקולוניזטורית נחלתן של קבוצות פוליטיות רדיקאליות ושוליות בחברה היהודית־ישראלית, כגון "מצפן" ו"אתגר" (Schnall, 1979). שני אירגונים אלה, הראשון תוך שימוש בניתוח מעמדי־גלובאלי (ישראל כבת־ברית של האימפריאליזם), והשני תוך שימוש בקטיגוריות גיאוגרפיות־לאומיות (המרחב השמי) ביקשו להבין את החברה הישראלית בתוך ההקשר הגיאו־פוליטי שלה. שניהם לקו בהפרזות רטוריות ובחוסר ריאליזם פוליטי אשר הקלו על נידויים. התקבלותה המאוחרת של גישה דומה לשיח הסוציולוגי, אף אם באופן חלקי ומסוייג עדיין, התאפשרה רק בעקבות המחלוקת הפוליטית שעוררה, וממשיכה לעורר ביתר שאת, שאלת השטחים שכבשה ישראל ב־1967. מדיניות קביעת העובדות בשטח תוך התנחלות, ניכוס הקרקעות ונישול התושבים, כל אלה כאילו החזירו את גלגל ההיסטוריה לתקופת היישוב, והמחישו בפני ישראלים שהיו רגישים לכך את הטענות שהודחקו בתקופת המדינה על הפרקטיקות הציוניות הללו.

אפשר לאבחן בגישת הקולוניזציה שתי גירסאות. האחת ובריאנית, מדגישה את המאבק הכוחני על טריטוריה, והשנייה, מארכסיסטית, מדגישה את המאבק הכלכלי על שוק העבודה. הגישה הראשונה מתבטאת בעבודתו של ברוך קימרלינג והשנייה בעבודתו של גרשון שפיר.

בסיפרו **ציונות וטריטוריה** (Kimmerling, 1983; כן ר' קימרלינג, 1976) עושה קימרלינג שימוש מקורי בתיזה הנודעת של ההיסטוריון האמריקני פרדריק טרנר, אשר ניסתה להסביר את התרבות הפוליטית האמריקנית, במיוחד את האינדיבידואליזם, כתולדה של הסְפָר (frontier), דהיינו ההתפשטות הנמשכת מערבה. קימרלינג מתייחס אל הספר כאל משתנה שיכולים להיות לו "ערכים" שונים וגורס כי כשם שספר פנוי להתנחלות (בלשונו high frontierity) הינו גורם לאינדיבידואליזציה, כך ספר מוגבל (low frontierity), דהיינו טריטוריה תפוסה ומיושבת, הינו גורם לקולקטיביזציה. כדי להשתלט על ספר מוגבל יש לגייס משאבים באופן קיבוצי ולהפעילם במרוכז. וזהו על פי קימרלינג מה שאירע במקרה הישראלי. כדי להשתלט על הקרקעות בארץ ישראל היה צורך לרכוש אדמות בהון לאומי ולעבדן באמצעות יישובים שיתופיים. מייד נוצר גם הצורך להגן על הקרקעות והיישובים. כך נוצר משולש אמצעי ההתנחלות הציונית — רכישה, התיישבות וכוחנות. קימרלינג מציע לפיכך הסבר "קולוניזטורי" כוללני למאפיינים העיקריים של החברה הישראלית, שבמרכזם ההגמוניה של תנועה סוציאליסטית על תהליך בניית הלאום.

התיזה העיקרית של קימרלינג היא, אם כן, כי התהליכים הפנימיים שאירעו בחברה היהודית ניתנים להסבר מתוך הלוגיקה של המפגש הדו־לאומי. להתנחלות בארץ ולסכסוך הנובע ממנה היתה (וממשיכה להיות) השפעה מעצבת על החברה הישראלית. תהליכים אלה, ולא אימפראטיבים פנימיים, הם שמחוללים את הדינמיקה הפוליטית הישראלית. מעל לכל, ניפתרת כאן תמיהה מרכזית אחת בהיסטוריה הישראלית — מאין נבעה בכורתה של תנועת העבודה בפרוייקט הציוני. על פי הסברו של קימרלינג, בכורה זו נבעה מן הצרכים של התנחלות בתנאי ספר מוגבל (בעניין זה ר' גם ארליך, 1993).

גם שפיר גורס בסיפרו **קרקע, עבודה ומקורות הסכסוך הישראלי־פלסטיני** (Shafir, 1989; ר' גם Shafir, 1984, ושפיר, 1993) כי ההתנחלות והסכסוך הם הגורם המכריע בעיצוב החברה הישראלית בכלל ובמעמד של תנועת העבודה בפרט, אלא שאצלו מוסב הדגש ממאבק על טריטוריה למאבק על עבודה. את היישוב היהודי שהתפתח בארץ ישראל הוא מסווג כ"קולוניה טהורה" או בלתי מעורבת, דהיינו כזו שכלכלתה מושתתת על עבודת המתיישבים (להבדיל מקולוניות מטעים, שכלכלתן מושתתות על עבודת כפייה, ומקולוניות מעורבות שכלכלתן מושתתת על שילוב של מתיישבים ומקומיים).

על־פי ניתוחו של שפיר התמודדו בשוק העבודה הארץ־ישראלי העות'מאני שלוש קבוצות: בעלי הון יהודים (ספקי העבודה), וחסרי הון (פועלים) יהודים וערבים. את מערך היחסים בין השלוש מנתח שפיר במסגרת מודל השוק המפולח (Bonacich, 1972). מודל זה שונה מן המודלים הכלכליים המקובלים בתיאור הפאראמטרים של שוק העבודה. בכלכלה הניאו־קלאסית שכר העבודה נחשב כפועל־יוצא של מאזן בין גורמי היצע וביקוש רבים, ובכלכלה המארכסיסטית שכר העבודה נחשב כפועל יוצא של מאזן הכוח בין שני מעמדות הומוגניים (בעלי־הון ופועלים). על פי מודל השוק המפולח, לעומת זאת, חלוקת כוח העבודה לקבוצות ניבדלות מהווה גורם מתווך ביחסים המעמדיים. ברוב המקרים פועלות בשוק העבודה מספר קבוצות ניבדלות, בין אם על בסיס שיוכי

(מין, גזע וכיו״ב), על בסיס של סטטוס (מצב חוקי, מסורת איגוד־מקצועית וכיו״ב), או על בסיס של אינטרסים (פועלים מקצועיים מול לא־מקצועיים וכיו״ב). במצב זה אפשרי כי קבוצת עובדים מסויימת תנסה לשמור על יתרונה היחסי על־ידי סגירת פלח השוק שלה בפני קבוצות פועלים אחרות, או גם מצב הפוך, שבו קבוצת מעבידים תנסה לקיים שכר נמוך באמצעות אספקת עבודה לקבוצת עובדים מסויימת ולא לאחרות. אסטרטגיות כאלה יוצרות שוק עבודה שמתקיימים בו במקביל, אך בנפרד וללא אפשרות מעבר, פלחים שונים.

ביישמו מודל זה טוען שפיר כי בעייתם העיקרית של פועלי העלייה השנייה היתה ההיצע של עבודה ערבית זולה ביותר, אשר הועדפה על־ידי המעסיקים, ואשר מנעה מהפועלים את האפשרות להשיג שכר גבוה יותר. האסטרטגיה שבחרו בה לאחר מספר נסיונות כושלים היתה לפלח את השוק כך שתימנע תחרות בינם לבין הפועלים הערבים. מסיבה זו המאבק על תנאיה של העבודה העברית לא התרחש תוך מאבק עם המעסיקים היהודים אלא תוך הרחקת הפועלים הערבים. לשם כך נחוצה היתה ההתגדרות הלאומית וסגירת האגף היהודי של שוק העבודה בפני עבודה ערבית. התפתחות הלאומיות היהודית הניפרדת בארץ ישראל היא אליבא דשפיר פועל־יוצא של אסטרטגיה מעמדית זו.

בכך לא מסתיים הניתוח. מהרגע שבו צלח המאבק לעבודה עברית הוטלה על החקלאות הפרטית מעמסת עלות שלא יכלה לעמוד בה. פתרון אחד שנוסה על־ידי המעסיקים הפרטיים, אך נכשל, היה הבאתם לארץ של פועלים יהודים שיאותו להשתכר כמו פועלים ערבים או רק מעט יותר, הלא הם היהודים התימנים. יוזמה זו קבעה את המיקום החברתי שיוקצה מעתה ואילך ליהודים המזרחים בחלוקת העבודה הישראלית — בתווך בין האשכנזים שמעליהם לבין הערבים שמתחתיהם. משכשלה יוזמה זו נכנס מאבק פועלי העלייה השנייה לשלב מתקדם יותר, ממאבק לכיבוש העבודה למאבק לכיבוש הקרקע באופן קולקטיביסטי באמצעות הון לאומי. מכאן ואילך יעקוף תהליך ההתנחלות הציוני את מנגנון השוק הקפיטאליסטי וייצור מעין חממה לגידולו העצמי, שאינה נתונה עוד לשבט ולחסד עיקרון הריווחיות.

הנה כי כן, מאבקה של קבוצת פועלים אחת באחרת היבנה את הלאומיות הישראלית והכתיר את הפועלים כממששים האפשריים היחידים של התוכנית הציונית. גולת הכותרת של הציונות הסוציאליסטית, הקיבוץ, לא היתה הדרך הישראלית לחברה אלטרנטיבית אלא הדרך הישראלית להתנחלות. האליטה הלאומית הישראלית של חקלאים־לוחמים, הצברים, הקיבוצניקים, נוצרה תוך פילוח שוק העבודה ולא כפועלם של מתקני עולם.

קימרלינג ושפיר שותפים לדעה כי המשך השליטה על השטחים שנכבשו ב־1967 מאיים לחסל את היסודות האזרחיים והדמוקרטיים בחברה הישראלית. קימרלינג מגדיר את תהפוכת 1967 כמעבר ממדינת־לאום למדינה־קהילתית (Kimmerling, 1985, 1989 ; קימרלינג, 1993). במעבר זה הופרה החפיפה בין חברה למדינה, כאשר זו האחרונה שולטת על חברה אחרת. זוהי הסיבה להגדרה המחודשת של הקולקטיב היהודי־ישראלי על בסיס פרימורדיאלי־אתני. שפיר לעומת זאת גורס כי התרבות הפוליטית הישראלית החדשה משקפת את חבלי המעבר משיטת הקולוניזציה הטהורה המוגבלת בתביעותיה הטריטוריאליות (שהיתה אופיינית לתנועת העבודה), לשיטת הקולוניזציה הטהורה המוחלטת (האופיינית לימין הלאומני), שמבלי התחשבות בהרכב האוכלוסיה שואפת להתפשטות טריטוריאלית בלתי מוגבלת. בעיני שניהם חלוקה טריטוריאלית על בסיס הקו הירוק היא כיום הפתרון האפשרי וההכרחי היחיד לסכסוך הלאומי, ולאפשרות קיומן

של שתי החברות שנוצרו בפלסטינה־ארץ־ישראל תוך עימות זו עם זו. הגישה הקולוניזטורית העשירה את הסוציולוגיה הישראלית בנקודת־מבט גיאו־פוליטית, כזו הממקמת את החברה הישראלית בזמן ובמקום שהיא נמצאת בו, וחוקרת את ההשפעות המעצבות עליה של תנאי־היסוד שבתוכם נוצרה. זוהי האנטי־תיזה המובהקת לגישות כגון הגישה הציוויליזציונית של אייזנשטאדט המאוחר וכגון גישת המסורת הפוליטית היהודית, הממקמות את החברה הישראלית מחוץ לזמן ולמקום, בגאלקסיית התרבויות הנצחיות. בהאירה את החברה הישראלית כחברה מתנחלת, היא מספקת לחקר חברה זו מסגרת היסטורית־השוואתית שבלעדיה לא תיתכן הבנה מלאה שלה. המחקר מנקודת־המבט הזו עוד רחוק מלמצות את עצמו, וההיסטוריה המאוחרת, העכשווית, של ישראל מוסיפה לו חומר למכביר.

יצויין כי הרדיקאליזציה הגוברת בסוציולוגיה הישראלית, בעיקר כפי שהיא מתבטאת בגישה הפלוראליסטית, בגישה המארכסיסטית ובגישה הקולוניזטורית, יצרה בסיס להידברות בין חוקרים ישראלים לבין חוקרים פלסטינים. עד כה טרם ניתן לאחרונים להשתלב באקדמיה הישראלית מבלי שייאלצו לוותר על הפרספקטיבה הייחודית שלהם. דיאלוג סוציולוגי ישראלי־פלסטיני יתרום להעמקת ההבנה של שתי החברות שנוצרו זו בתוך עימות עם זו, ואף יתרום לשיפור ההבנה ביניהן.[16]

לקראת סוציולוגיה פוסט־ציונית: שוויון בין שונים

בארבעה העשורים של קיומה כדיסציפלינה, עבר סדר־היום של הסוציולוגיה הישראלית שינויים מרחיקי לכת. הדיסציפלינה החלה כקהילה קטנה והומוגנית המרוכזת במוסד אחד והפכה לקהילה גדולה ומגוונת הפועלת מתוך מספר מוקדים אוניברסיטאיים (ואף מחוצה להם). השינוי המכריע בסדר־היום שלה הוא היחלשות האוריינטציה הממסדית וההתחזקות המשמעותית של הזרמים הביקורתיים. מרכז הכובד של דיוניה עבר משאלת הסדר והקונסנזוס לשאלת ריבוי־הפנים של החברה הישראלית והניגודים השוררים בה. הסוציולוגיה המירה באופן חלקי אוריינטציה של שירות לאומי וציבורי באוריינטציה של אוטונומיה מקצועית וביקורתיות. היא המירה זיקה ונאמנות לממסד השליט באימוץ נקודות־הראות של קבוצות בלתי שליטות שונות.

הסוציולוגיה הממסדית בישראל הזדהתה עם הפרוייקט הלאומי הממלכתי כפי שהוא התעצב בתקופת היישוב ובשני העשורים הראשונים של המדינה תחת הנהגת תנועת העבודה. הפרוגרמה שלה, כמו זו של הנהגת היישוב והמדינה, התאפיינה בכפל־פנים: תמיכה מילולית בשוויוניות תוך תמיכה מעשית במדיניות בלתי שוויונית; תמיכה מילולית בפתיחות תוך תמיכה מעשית במדיניות של האחדה תרבותית; תמיכה מילולית בעקרונות דמוקרטיים תוך תמיכה מעשית בקיומן של דרגות אזרחות שונות בישראל; תמיכה מילולית בשלום תוך תמיכה מעשית במדיניות המרחיקה את השלום ומתעלמת מצרכיו של הצד הערבי בסכסוך.

בזרמים השונים של הסוציולוגיה הביקורתית אשר התפתחה בישראל מאז שנות השבעים גלום במובלע סדר־היום העתידי של הסוציולוגיה בישראל. הסוציולוגיה הממסדית דגלה בזהות בין לא שווים, ואילו הסוציולוגיה הביקורתית הופכת פרוגרמה זו על ראשה ודוגלת בשוויון בין שונים. היא שוללת את שתי המגמות המתגברות כיום בתרבות הפוליטית הישראלית — המיליטריזם הלאומני והליברליזם הכלכלי, מגמות

שמחזקות את מדיניות הביטחון האגרסיבית של ישראל, את אי־הסובלנות התרבותית ואת אי־השוויון החברתי בה. על הסוציולוגיה הביקורתית מוטל להנהיר את אפשרות קיומם של סולידאריות חברתית ושל שיתוף כלכלי בתנאים של דמוקרטיה פוליטית ושל פלוראליזם תרבותי. מוטל עליה להנהיר את התנאים הנחוצים למעבר מקונפליקט לאומי בן מאה שנים לתחילתו של דו־קיום, ואת ההשלכות החברתיות של מעבר כזה. אף אם אין זה מתפקידה לחבר מצע לחברה פוסט־ציונית הרי זה מחובתה לברר את דפוסיה האפשריים. משימות לא קלות בחברה כוחנית המתקיימת על חרבה באיזור מסוכסך ובעולם למוד האכזבות והפוסט־אידיאולוגי כביכול של שלהי המאה העשרים.

הערות

1. פורמאלית ניתן לדון בסוציולוגיה תוך חלוקה לארבע שטחות המתקבלות כאשר מצליבים זה בזה את שני המימדים: פנים־חוץ וחברתי־עיוני. להצגה של המטה־תיאוריה הזו ר' Ritzer,1988, וכן Wells and Picou, 1981, במיוחד עמ' 32-26. יצויין, עם זאת, כי איכותו של דיון סוציוגרפי ניכרת בעומקו הפרשני, ולאו דווקא ב"תיחכומו" המתודולוגי, וכי מיטב הדיונים בתחום הם דווקא אלה המתרכזים בניתוח מושגי ועיוני. גישה זו מקובלת בסוציוגרפיה האירופית יותר מאשר באמריקנית. על הגישות הלא־פוזיטיביסטיות לחקר החברה ר' הפניות בהערה מס. 2 למטה, וכן ר' ;Dallmayer and McCarthy, 1977 Rabinow and Sullivan, 1987.
2. על סוציולוגיה ביקורתית ר' הורקהיימר 1993; Colfax & Roach (Eds.) 1971; Gouldner, 1970; Horowitz, 1971; Mills, 1959; Friedrichs, 1970.
3. עם הסוציולוגים הבולטים באסכולה זו נמנו יונינה טלמון־גרבר, רבקה בר יוסף, יוסף בן דוד ואחרים.
4. הביקורת המתומצתת כאן נמתחה בעיקר על־ידי הסוציולוגים ד. ברנשטיין, ש. סבירסקי, ש. כרמי וה. רוזנפלד ואחרים, ונרחיב על כך בהמשך.
5. ב־1948/9 קיבלו 193 תלמידים תארים אוניברסיטאים בישראל, ב־1990/91, 13,633. מספר מקבלי התואר השני עלה באותה תקופה מ־48 ל־2,762 ומקבלי התואר השלישי מ־10 ל־404. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1992: לוח 22:42.
6. לדיון על פרדיגמות במדעי החברה ועל ההיסטוריה של מדעי החברה, ולהפניות נוספות, ר' Alexander, 1982; Barnes 1974; Gareau, 1985; Gutting, 1980; Wells and Picou, 1981.
7. גירסאות שונות של גישה כזו מצויות אצל Foucault, 1970 ואצל Habermas, 1971.
8. במאמר מוסגר נציין כאן כי התוואי שעברה הסוציולוגיה הישראלית דומה ביותר לזה שעברה הסוציולוגיה האמריקנית. האחרונה מהווה עבור הראשונה את מה שאפשר לכנות במושגים סוציולוגיים "קבוצת התייחסות" (לעומת ההתייחסות המועטה לסוציולוגיה האירופית או הלטינית, למשל). להרחבה ר' Ram, 1994. על הסוציולוגיה האמריקנית ר' Wiley, 1990 ו־Turner, 1990.
9. למרבה הצער אין בנמצא עדיין מחקר על היבטים כוחניים ואידיאולוגיים של האקדמיה הישראלית ועל כן טענות מסוג זה יכולות להתבסס רק על התרשמות. נציין, להמחשה, את עובדת קיומה בישראל של אוניברסיטה אחת, ואחת בלבד, הקשורה ביודעין לאידיאולוגיה פוליטית־רעיונית מסויימת ומוגדרת (יותר מהמחוייבות הכללית לציונות) — אוניברסיטת בר אילן, ולעומת זאת את עובדת מניעת הקמתה של אוניברסיטה ערבית.
10. על ביטויים שונים של פוליטיקה מזרחית בישראל ר' ברנשטיין, 1979; הרצוג, 1986; חסון, 1987; אצל סמוחה ופרס, 1974, ר' סקירת מצב של "הפער העדתי" בראשית שנות השבעים. על ערביי ישראל ר' בנזימן ומנצור, 1992; בשארה, 1993; ג'רייס, 1966; לוסטיק, 1985.
11. תקופה זו בקמפוס החיפאי מתוארת אצל ש.סבירסקי, 1981, והיא נחוותה על־ידי כסטודנט מתחיל לסוציולוגיה ולפילוסופיה באוניברסיטה זו — א.ר.
12. עורכי כתב־העת היו הנרי רוזנפלד שפרש לאחר גליון מס.3, דבורה ברנשטיין, שלמה סבירסקי, ודבורה קלקין. עם כותביו נמנו י.אופנהיימר, שולמית כרמי, מיכאל לוטן, ברברה סבירסקי, מיכאל סולטמן, צ'רלס קיימן, מיכאל שלו וסלים תמארי. גליונו האחרון של כתב־העת יצא ב־1984.

13. עם המאמרים החשובים במחברות שעסקו בערבים בישראל ובמצב בשטחים נמנים: אופנהיימר, 1979; סולטמן, 1984; קיימן, 1984; רוזנפלד, 1979; תמארי, 1980.

14. בהקשר של התהוות מגמה מארכסיסטית בסוציולוגיה הישראלית, מן הראוי להזכיר גם את עבודתו של אמיר בן־פורת, מאוניברסיטת בן גוריון בנגב, אשר בנבדל משאר החוקרים המארכסיסטים בארץ שאב את השראתו מן המארכסיזם הסטרוקטוראליסטי האלתהוסרי, ולאחרונה מן המארכסיזם האנאליטי־אמפירי של א. אולין־רייט (Ben-Porat, 1986 ,1989).

15. באוניברסיטת תל אביב הוקמה תוכנית ללימודי נשים כבר ב־1977, באוניברסיטה העברית ב־1982, ובאוניברסיטת חיפה ב־1983. הסקציה למין וג׳נדר באגודה הסוציולוגית הוקמה ב־1984.

16. אודות הפרספקטיבה הפלסטינית על החברה הפלסטינית ויחסיה עם החברה הישראלית ר׳ למשל Zureik, 1980; Nakhleh and Zureik, 1980.

מקורות

אופנהיימר, יונתן. 1979. ״הדרוזים בישראל כערבים וכלא ערבים״. **מחברות למחקר ולביקורת**, 3: 58-41.

אייזנשטאדט, שמואל נ. 1948. **מבוא לחקר המבנה הסוציולוגי של עדות המזרח**. ירושלים: מוסד סאלד.

אייזנשטאדט, שמואל נ. 1958. **המבנה החברתי של ישראל**. בית המדרש ע״ש ברל כצנלסון.

אייזנשטאדט, שמואל נ. 1967. **החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות**. ירושלים: מאגנס.

אייזנשטאדט, שמואל נ. ואחרים (עורכים). 1969. **המבנה החברתי של ישראל**. אקדמון, ירושלים.

אייזנשטאדט, שמואל, נ. ומ. קורלרו. 1982. **הסוציולוגיה: פרדיגמות ומשברים**. ירושלים: מאגנס.

אייזנשטאדט, שמואל נ. 1989. **החברה הישראלית בתמורותיה**. ירושלים: מאגנס.

אלוני, שולמית. 1976. **נשים כבני אדם**. ירושלים: מבט.

אלעזר, דניאל. 1991. **עם ועדה: המסורת המדינית היהודית והשלכותיה לימינו**. ירושלים: ר.מס.

ארליך אבישי. 1993. ״ישראל: סכסוך, מלחמה ושינוי חברתי״. בספר זה.

בובר, מרטין. 1947. **נתיבות באוטופיה**. תל אביב: עם עובד.

בנזימן, עוזי ועטאללה מנצור. 1992. **דיירי משנה: ערביי ישראל — מעמדם והמדיניות כלפיהם**. ירושלים: כתר.

ברנשטיין, דבורה. 1978. ״הסוציולוגיה קולטת את העלייה: דיון ביקורתי באסכולה דומינאנטית של הסוציולוגיה הישראלית״. **מחברות למחקר ולביקורת**, 1: 19-5.

ברנשטיין, דבורה. 1979. ״הפנתרים השחורים: קונפליקט ומחאה בחברה הישראלית״. **מגמות**, 25: 80-65.

ברנשטיין, דבורה. 1980. ״המעברות בשנות החמישים״. **מחברות למחקר ולביקורת**, 5: 47-5.

ברנשטיין, דבורה. 1983. ״החלוצה בין הדוורים: מעמדן של נשים בכוח־העבודה בתקופת היישוב.״ **מגמות**, 1(25):19-7.

ברנשטיין, דבורה. 1987. **אשה בארץ ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב**. תל אביב: הקבוץ המאוחד.

ברנשטיין, דבורה. 1987a. ״המשרתת, העוזרת ועובדת הניקיון: התפתחויות בעבודות הניקיון בחברה הישראלית״. **מגמות**, (1) 30: 20-7.

ברנשטיין, דבורה. 1993. ״אשה־אדם או אשת־איש: מעמד האשה במשפחה הפועלית העירונית היהודית בתקופת היישוב״. בספר זה.

בשארה, עזמי. 1993. ״על שאלת המיעוט הפלסטיני בישראל״. בספר זה.

גוטליב, אבי. 1986. ״ד״ר אבי גוטליב ראש המוקד לסוציולוגיה יישומית: הסוציולוגיה היישומית חייבת בעיקר לספק את רצונו של לקוח מוגדר״. **סוציולוגיה תל אביבית**, 1: 13-10.

ג׳רייס, סברי. 1966. **הערבים בישראל**. חיפה: אל אתיחאד.

גרינברג, לב. 1993. **ההסתדרות מעל לכל**. ירושלים: נבו.

דשן, שלמה (עורך). 1986. **מחצית האומה: עיונים בתרבות ובמעמד של יוצאי המזרח בישראל.** רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, המכון ליהדות ולמחשבה בת זמננו.

דשן, שלמה ומשה שוקד (עורכים). 1984. **יהודי המזרח: עיונים אנתרופולגיים של העבר וההווה.** ירושלים: שוקן.

הורוביץ, דן. 1983. "הישוב והחברה הישראלית — המשכיות ושינוי". **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים**, 21: 68-31.

הורוביץ, דן. 1985. "בכל זאת פונקציונליזם". **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים**, 24: 101-98.

הורוביץ, דן. 1993. **תכלת ואבק: דור תש"ח — דיוקן עצמי.** ירושלים: כתר.

הורוביץ, דן ומשה ליסק. 1977. **מישוב למדינה: יהודי ארץ ישראל בתקופת המנדט כקהילה פוליטית.** תל אביב: עם עובד.

הורוביץ, דן ומשה ליסק. 1990. **מצוקות באוטופיה: ישראל — חברה בעומס יתר.** תל אביב, עם עובד.

הורקהיימר, מקס. 1993. "תיאוריה מסורתית וביקורתית". בתוך ת.ו. אדורנו ומ. הורקהיימר, **אסכולת פרנקפורט — מבחר**, בעריכת מ. מי־דן וא. יסעור. תל אביב: ספריית פועלים.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 1992. **שנתון סטטיסטי לישראל 1992, מס. 34.** ירושלים.

המועצה להשכלה גבוהה, הוועדה לתכנון ולתקצוב. 1993. **דין וחשבון שנתי מס' 91, תשנ"ב 92-1991.** ירושלים.

הר אבן, שולמית. 1987. "תפקיד האינטלקטואל". בתוך ש. הר אבן, **משיח או כנסת.** תל אביב: זמורה ביתן.

הרצוג, חנה. 1986. **פוליטיקה עדתית — דימוי ומציאות.** תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

חסון, שלמה. 1987. **מחאת הדור השני: תנועות חברתיות עירוניות בירושלים.** ירושלים: מחקרי מכון ירושלים לחקר ישראל, 26.

יזרעאלי, דפנה, א. פרידמן ור. שריפט (עורכות). 1982. **נשים במלכוד.** תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

יזרעאלי, דפנה. 1982. "נשים בעולם העבודה". בתוך **נשים במילכוד**, שם.

יזרעאלי, דפנה. 1984. "תנועת הפועלות בארץ ישראל מראשיתה עד 1927". **קתדרה**, 32: 140-109.

יזרעאלי, דפנה ואפרים תבורי. 1987. "תפיסת מעמד האשה בישראל כבעיה חברתית". **מגמות**, 30 (4): 435-448.

כרמי, שולמית והנרי רוזנפלד. 1993. "הכלכלה המדינית של הלאומיות המיליטריסטית בישראל". בספר זה.

לוסטיק, איאן. 1985. **ערבים במדינה יהודית.** ירושלים: מפרש.

מיכאל, סמי. 1984. **אלה שבטי ישראל: שיחות על השאלה העדתית.** תל אביב: ספריית פועלים.

סבירסקי, ברברה. 1984. **בנות חוה בנות לילית: על חיי נשים בישראל.** תל אביב: המין השני.

סבירסקי, ברברה. 1987. "נשים ישראליות בקו־היצור". בתוך ארנרייך ברברה ואנט פואנטס, **נשים בקו הייצור העולמי.** תל אביב: ברירות.

סבירסקי, ברברה. 1993. "אלימות ושליטה: הכאת נשים בישראל". בספר זה.

סבירסקי, שלמה. 1979. "הערות לסוציולוגיה ההיסטורית של תקופת היישוב". **מחברות למחקר ולביקורת** 2: 42-5.

סבירסקי, שלמה. 1981. **לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, שיחות עם פעילים ופעילות.** חיפה: מחברות למחקר ולביקורת.

סבירסקי, שלמה. 1982. **קמפוס, חברה ומדינה.** ירושלים: מפרש.

סבירסקי, שלמה. 1990. **חינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים.** תל אביב: ברירות.

סבירסקי, שלמה. 1993. "מחר". בספר זה.

סבירסקי, שלמה ושרה קציר. 1978. "אשכנזים ומזרחים: יחסי תלות בהתהוות". **מחברות למחקר ולביקורת**, 1: 59-21.

סבירסקי, שלמה ודבורה ברנשטיין. 1980. "מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה". **מחברות למחקר ולביקורת**, 4: 66-5.

סבירסקי, שלמה ומנחם שושן. 1985. **עיירות הפיתוח: לקראת מחר שונה.** יתד: חיפה.

סולטמן, מיכאל. 1984. "החוק וניקוי המצפון: השימוש בחוקי החרום המנדטוריים על־ידי ממשלת ישראל". **מחברות למחקר ולביקורת**, 9: 55-63.

סמוחה, סמי. 1976. "ערבים ויהודים בישראל — יחסי מיעוט ורוב". **מגמות**, (4) 22: 397-423.

סמוחה, סמי. 1980. "מדיניות קיימת ואלטרנטיבית כלפי ערבים בישראל". **מגמות**, (1) 26: 7-36.

סמוחה, סמי. 1984. "שלוש גישות בסוציולוגיה של יחסי עדות בישראל". **מגמות**, (2-3) 28: 169-206.

סמוחה, סמי. 1993. "שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל". בספר זה.

סמוחה, ס. וי.פרס. 1974. "פער עדתי בישראל". **מגמות**, 20: 5-42.

פרידמן, מרשה. 1991. **גולה בארץ המובטחת**. תל אביב: ברירות.

פרס, י. ונ. כרמון. 1981. "אתגרים ובעיות בסוציולוגיה שימושית". **מגמות**, (4) 26: 375-389.

קון, תומס. 1977. **המבנה של מהפכות מדעיות**. תל אביב: מפעלים אוניברסיטאיים.

קיימן, צ׳ארלס. 1984. "אחרי האסון: הערבים במדינת ישראל 1948-1950". **מחברות למחקר לביקורת**, 10: 5-91.

קימרלינג, ברוך. 1976. "ניהול הסכסוך היהודי־ערבי ותהליכי בינוי האומה בתקופת המנדט". **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים**, 9: 35-66.

קימרלינג, ברוך. 1993. "יחסי מדינה־חברה בישראל". בספר זה.

קלנר, יעקב. 1978. "העליות הראשונות — מיתוס ומציאות". **כיוונים**, 6: 29-49.

קרן, מיכאל. 1989. **העט והחרב: לבטיה של האינטליגנציה הישראלית**. תל אביב: רמות.

רוזנפלד, הנרי. 1979. "המצב המעמדי של המיעוט הלאומי הערבי בישראל". **מחברות למחקר ולביקורת**, 3: 5-40.

רוזנפלד, הנרי ושולמית כרמי. 1979. "ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה". **מחברות למחקר ולביקורת**, 2: 43-84.

רופין, ארתור. 1934. **הסוציולוגיה של היהודים**. (3 כרכים). ברלין־תל אביב: שטיבל.

רופין, ארתור. 1944/1947. **פרקי חיי**. (2 כרכים). ערך א.ביין. תל אביב: עם עובד.

רם, אורי (עורך). 1993. **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים**. תל אביב: ברירות.

שוחט, אלה. 1991. **הקולנוע הישראלי: היסטוריה ואידיאולוגיה**. תל אביב: ברירות.

שוחט, אלה. 1993. "לדובב את השתיקות: יצוג האשה והמזרח בקולנוע הישראלי". בספר זה.

שוקד, משה. 1967. **מחמולה לאגודה: אירגונים משפחתיים בתהליך ההסתגלות למושב**. ירושלים: האוניברסיטה העברית, ביה"ס ע"ש קפלן.

שוקד, משה ושלמה דשן (עורכים). 1977. **דור התמורה: שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון אפריקה**. ירושלים: יד יצחק בן צבי.

שלו, מיכאל. 1993. "עובדים, מדינה ומשבר: הכלכלה המדינית בישראל". בספר זה.

שלף, רות, ואחרות (עורכות). 1975. **אשה, נשים, נשיות**. התנועה הפמיניסטית בישראל.

שפיר, גרשון. 1993. "עבודה, קרקע ואוכלוסיה בקולוניזציה הציונית: היבטים כלליים וייחודיים". בספר זה.

שפירא, יונתן. 1975. **אחדות העבודה ההיסטורית: עצמתו של ארגון פוליטי**. תל אביב: עם עובד.

שפירא, יונתן. 1977. **הדמוקרטיה בישראל**. רמת גן: מסדה.

שפירא, יונתן. 1984. **עילית ללא ממשיכים: דורות מנהיגים בחברה הישראלית**. תל אביב: ספריית פועלים.

שפירא, יונתן. 1984a. "האם היה הישוב היהודי בארץ ישראל דמוקרטיה קונסוציונאלית? תשובה לדן הורוביץ". **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים**, 23: 85-92.

שפירא, יונתן. 1989. **לשלטון בחרתנו: דרכה של תנועת החרות**. תל אביב: עם עובד.

שפירא, יונתן. 1993. "המקורות ההיסטוריים של הדמוקרטיה הישראלית: מפא"י כמפלגה דומינאנטית". בספר זה.

תמארי, סלים. 1980. "הפלסטינים בגדה וברצועה — סוציולוגיה של תלות". **מחברות למחקר ולביקורת**, 5: 49-71.

Alexander, Jeffrey C. 1982. *Theoretical Logic in Sociology. Vol. I.: Positivism, Presuppositions and Current Controversies*. Berkeley: University of California Press.

Azmon, Yael, and Dafna N. Izraeli (Eds.). 1993. *Women in Israel.* (Studies in Israeli Society, Vol. VI). New Brunswick, NJ: Transaction.

Barnes, Barry. 1974. *Scientific Knowledge and Sociological Theory*. London: RKP.

Ben-Porat, Amir. 1986. *Between Class and Nation*. Westport, CT: Greenwood Press.

Ben-Porat, Amir. 1989. *Divided We Stand: Class Structure in Israel from 1948 to the 1980s*. Westport, CT: Greenwood Press.

Bernstein, Deborah S. (Ed.). 1992. *Pioneers and Homemakers: Jewish Women Pioneers in Pre-State Israel*. New York: SUNY Press.

Bernstein, Deborah S. 1993. "Oriental and Ashkenazi Women in the Labor Market". In B. Swirski and M. P. Safir (Eds.), *ibid.*

Bonacich, Edna. 1972. "A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market". *American Sociological Review,* 37(5): 547-559.

Cawson, Alan. 1986. *Corporatism and Political Theory*. Oxford: Blackwell.

Colfax, J. David and J.L. Roach (Eds.). 1971. *Radical Sociology*. New York: Basic Books.

Dahrendorf, Ralph. 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London: RKP.

Dallmayer R.F. and T.A. McCarthy (Eds.). 1977. *Understanding and Social Inquiry*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.

Elkana, Yehuda. 1978. "Two-Tier-Thinking: Philosophical Realism and Historical Relativism", *Social Studies of Science,* 8: 309-326.

Foucault, Michel. 1970. *The Order of Things*. New York: Pantheon Books.

Frank, Gunder A. 1969. *Latin America: Underdevelopment or Revolution*. New York: Monthly Review Press.

Friedrichs, Robert W. 1970. *A Sociology of Sociology*. New York: Free Press.

Gareau, Frederick H. 1985. "Multinational Version of Social Science". *Current Sociology,* 33(3): 1-165.

Gouldner, Alvin. 1970. *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York: Basic Books.

Grinberg, Lev Luis. 1991. *Split Corporatism in Israel*. New York: SUNY Press.

Gutting, Gary (Ed.). 1980. *Paradigms and Revolutions: Appraisals and Applications of Thomas Kuhn's Philosophy of Science*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Habermas, Jurgen. 1971. *Knowledge and Human Interest*. Boston: Beacon Press.

Handelman, Don and Shlomo Deshen. 1975. *The Social Anthropology of Israel*. Tel Aviv: Tel Aviv University.

Horowitz, David (Ed.). 1971. *Radical Sociology: An Introduction*. San Francisco: Canfield Press.

Izraeli, Dafna N. 1987. "Status of Women in Israel". Pp. 37-53 in *Encyclopedia Judaica Yearbook*, 1986-87. Jerusalem: Keter.

Izraeli, Dafna N. (Guest Editor). 1987. Special Issue: Women in Israel. *Israel Social Science Research*, 5 (1-2).

Izraeli, Dafna N. 1988. "Women's Movement into Management". In N. Adler and D.N. Izraeli (Eds.), *Women in Management Worldwide*. New York: M.E. Sharpe.

Izraeli, Dafna N. 1991. "Women and Work: From Collective to Career". In B. Swirski and M. P. Safir (Eds.), *ibid.*

Kimmerling, Baruch. 1983. *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimensions of Zionist Politics*. Berkeley: Institute of International Studies, University of California Press.

Kimmerling, Baruch. 1985. "Between the Primordial and the Civil Definitions of the Collective Identity: Eretz Israel or the State of Israel?". In E. Cohen, M. Lissak and U. Almagor (Eds.), *Comparative Social Dynamics*. Boulder, CO: Westview Press.

Kimmerling, Baruch. 1989. "Boundaries and Frontiers of the Israeli Control System: Analytical Conclusions". In B. Kimmerling (Ed.), *The Israeli State and Society: Boundaries and Frontiers*. Albany NY: SUNY Press.

Kuper, L., and M. G. Smith (Eds.). 1969. *Pluralism in Africa*. Berkeley, California: University of California Press.

Mills, C. Wright. 1956. *The Power Elite*. Oxford: Oxford University Press.

Mills, C. Wright. 1959. *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.

Nakhleh, Khalil and Elia Zureik (Eds.). 1980. *The Sociology of the Palestinians*. New York: St. Martin's Press.

Parsons, Talcott. 1951. *The Social System*. New York: Free Press.

Rabinow, Paul and William M. Sullivan (Eds.). 1987. *The Interpretive Turn: A Second Look*. Berkeley: University of California Press.

Ram, Uri. 1993. "The Colonization Perspective in Israeli Sociology: Internal and External Comparisons". *Journal of Historical Sociology*, 6(3).

Ram, Uri. 1994. *The Changing Agenda of Israeli Sociology: Theory, Ideology and Identity*. New York: SUNY Press.

Ritzer, George. 1988. "Sociological Metatheory: A Defence of a Subfield by a Delineation of Its Parameters". *Sociological Theory*, 6: 187-200.

Ritzer, George (Ed.). 1990. *Frontiers of Sociological Theory: The New Syntheses*. New York: Columbia University Press.

Rodinson, Maxime. 1973. *Israel: A Colonial-Settler State?* New York: Monad Press.

Said, Edward. 1978. *Orientalism*. New York: Vintage.

Schnall, David. 1979. *Radical Dissent in Contemporary Israeli Politics*. New York: Praeger.

Shafir, Gershon. 1984. "Changing Nationalism and Israel's 'Open Frontier' on the West Bank". *Theory and Society*, 13(6): 803-827.

Shafir Gershon. *Land, Labour and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.

Shalev, Michael. 1988. "The Political Economy of Labor Party Dominance and Decline in Israel". In T.J. Pimperl (Ed.), *Democratic Oddities: One Party Dominance in Comparative Perspective*. Ithaca: Cornell University Press.

Shalev, Michael. 1992. *Labour and the Political Economy in Israel.* Oxford: Oxford University Press.

Shamgar-Handelman, Lea (Guest Editor). 1986. *Unpaid Work in the Family Setting.* Special issue of *Israel Social Science Research,* 4.

Shokeid, Moshe. 1971. *The Dual Heritage.* Manchester: Manchester University Press.

Shokeid, Moshe. 1988/9. "The Manchester School in Africa and Israel...". *Israel Social Science Research.* 6(1): 9-23.

Smooha, Sammy. 1978. *Israel: Pluralism and Conflict.* Berkeley: University of California Press.

Smooha, Sammy. 1989/92. *Arabs and Jews in Israel.* Vol's. I and II. Boulder, CO: Westview Press.

Smooha, Sammy and Hanf, Theodor. 1992. "The Diverse Modes of Conflict Regulation in Deeply Divided Societies". *International Journal of Comparative Sociology,* 33(1-2): 26-47.

Swirski, Barbara and Marilyn P. Safir (Eds.). 1991. *Calling the Equality Bluff: Women in Israel.* New York: Teachers College Press.

Swirski, Barbara. 1991. "Israeli Feminism New and Old". In B. Swirski and M.P. Safir (Eds.), *ibid.*

Tong, Rosemarie. 1989. *Feminist Thought: A Comprehensive Introduction.* Boulder, CO: Westview Press.

Turner, Jonathan. 1990. "The Past, Present and Future of American Sociology". In G. Ritzer (Ed.), *ibid.*

Wallerstein, Immanuel. 1974/1980/1991. *The Modern World System.* (Vols I, II and III). New York: Academic Press.

Wells, R.H and J.S. Picou. 1981. *American Sociology: Theoretical and Methodological Structure.* Washington, DC: University Press of America.

Wiley, Norbert. 1990. "The History and Politics of Recent Sociological Theory". In G. Ritzer, (Ed.), *ibid.*

Zureik, Elia. 1978. *The Palestinians in Israel: A Study in Internal Colonialism.* London: RKP.

המקורות ההיסטוריים של הדמוקרטיה הישראלית: מפא״י כמפלגה דומינאנטית

יונתן שפירא

על־פי המיתוס הרווח בארץ, החברה הישראלית המודרנית ממשיכה מבחינה פוליטית ותרבותית את המסורות עתיקות היומין של החברה העברית הקדומה ושל הממלכות שבסיפורי התנ״ך. אך האמת היא כי לעבר היסטורי מרוחק זה היתה השפעה מועטה בלבד על עיצובה של החברה הישראלית בת זמננו, ועוד פחות מכך על עיצוב המבנה הפוליטי שלה. באלפיים שנות פיזורם בין האומות פיתחו היהודים את אומנות ההישרדות הפוליטית, אך גם לזו היה שימוש מועט בלבד ביישות הפוליטית החדשה שנוצרה בארץ ישראל במאה העשרים. במאמר זה ברצוני להסביר כיצד הקהילה היהודית בארץ ישראל עוצבה כחברה דמוקרטית ואיזו דמוקרטיה היתה זו. אטען כי זו היתה דמוקרטיה לוקה בחסר — חסרת מהות דמוקרטית ליברלית וחסרת מפלגה אופוזיציונית חזקה, המהווה ערובה לקיומה של מהות כזו.

החברה היהודית החדשה בארץ ישראל נוצרה על־ידי גלי הגירה של יהודים מאירופה. ראשוני גלים אלה היו בעיקרם ממזרח־אירופה ובשנות השלושים גבר משקלם של העולים ממרכז־אירופה. מספר קטן של עולים מארצות האיסלאם הגיע לפני קום המדינה, אך העלייה המאסיבית מארצות אלה התחוללה רק אחרי 1948. הגל הראשון של מהגרים יהודים שבכוונתם להקים בית לאומי יהודי הגיע לארץ ישראל, אז פרובינציה של האימפריה העות׳מאנית, בשנות השמונים של המאה ה־19. הקהילה היהודית החלה להתפתח כמבנה חברתי ופוליטי נבדל רק לאחר מלחמת העולם הראשונה. ניתן לומר כי התקופה שבין סוף מלחמת העולם הראשונה וסוף מלחמת העולם השנייה היא התקופה הפורמאטיבית של החברה היהודית החדשה, זו שבה נקבעו הדפוסים העיקריים של המבנה החברתי והפוליטי שלה.

בתקופה זו אף נוצרו המוסדות הדמוקרטיים של החברה החדשה. מבנה המוסדות הפוליטיים שעוצבו בתקופה, וסיגנון המנהיגות הפוליטית שרווח בה, השפיעו השפעה מכרעת על הדמוקרטיה בישראל עד שנות השבעים. רק בשנות השבעים חל שינוי מהותי ביחס לתקופת העיצוב הראשונית. האבות המייסדים של החברה החדשה הגיעו לארץ ישראל ברבע הראשון של המאה ושלטונם בישראל נמשך עד מלחמת יום הכיפורים ב־1973. אנו נבחן את העולם האידאי והמעשי של קבוצה זו.

המקור: Yonathan Shapiro. "The Historical Origins of Israeli Democracy". In Larry Diamond and Ehud Sprinzak (Eds.), *Israeli Democracy Under Stress.* Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1993. Copyright 1993 by the Israeli Democracy Institute. תרגום מאנגלית: אורי רם.

מהגרים אלה הגיעו כולם מרוסיה (לבד מאחדים שהגיעו מארצות המערב). הקבוצה הראשונה מביניהם הגיעה בעקבות מהפכת הנפל של 1905, השנייה הגיעה לאחר מהפכת אוקטובר 1917 ומלחמת האזרחים שלאחריה, והשלישית יצאה מברית־המועצות בין 1923 ו־1926, לאחר שנוכחה בהפיכת ברית־המועצות לדיקטטורה קומוניסטית. כולם היו חברים בתנועות השמאל בארצות מוצאם, או מקורבים אליהן. יחד עם זאת היו מודעים לכך כי רדיפת היהודים ואפלייתם לא יתחסלו אפילו ברוסיה הסובייטית ועל כן גמלו בדעתם כי על היהודים להקים מדינה סוציאליסטית משל עצמם בארץ ישראל. הם ראו עצמם כסוציאליסטים וכלאומיים גם יחד, ואת האידיאולוגיה שלהם הכתירו כציונית־סוציאליסטית. תפיסת הדמוקרטיה שלהם היתה מעוגנת באידיאולוגיה זו.

דמוקרטיה פרוצדורלית ודמוקרטיה ליברלית

סוציולוגים מבחינים בין שני סוגי תרבויות פוליטיות: כאלה שבהן שוררים עקרונות קולקטיביסטים וכאלה שבהן שוררים עקרונות אינדיבידואליסטים (Lane, 1971:173). קולקטיביזם היה העיקרון השולט הן במשטרים סוציאליסטים והן במשטרים הלאומיים במזרח אירופה. העיקרון הסוציאליסטי הבסיסי, כפי שהסביר זאת אחד האידיאולוגים של התנועה, גרס כי "*אדם ממלא את יעודו רק אם הוא משרת את החברה*" (***יומן המחנות***, 1938). קולקטיביזם היה אף העיקרון הבסיסי של הלאומיות המזרח אירופית. שלא כלאומיות המערבית, *שבה קיימת זהות בין לאומיות לבין אזרחות*, בלאומיות המזרחית זוהה הלאום עם קהילה אתנית. סוג זה של לאומיות, לאומיות אינטגראלית המדגישה את השייכות של הפרט לקבוצה, מנוגד ללאומיות המערבית המדגישה את זכויות האזרח (Plamenatz, 1976: 23-36).

בצד הלאומיות האינטגראלית והסוציאליזם הקולקטיביסטי רווח בתרבות הישראלית יסוד נוסף — הדת היהודית. אלא שדת זו מנותקת, עד כמה שהדבר נוגע לרוב הישראלים, מתכנים דתיים מסורתיים ומשמשת למעשה כחיזוק ללאומיות (לדיון על הגדרת היהדות ר' שבייד, 1972). זיקה זו בין לאומיות לדת מבדילה את האידיאולוגיה הלאומית הישראלית מזו האופיינית לחברות אירופיות. באירופה הלאומיות באה כתחליף לדת, תחליף חילוני לתרבות המסורתית. בישראל, בניגוד לכך, הדת היהודית מהווה נידבך מרכזי בתרבות, והקשר בינה לבין הלאומיות הוא שורשי ביותר. במערב אירופה דת ומדינה הופרדו במהלך המודרניזציה והפרדה זו היא סימן ההיכר של הדמוקרטיה הליברלית. בישראל, לעומת זאת המזיגה המתמשכת בין מדינה לדת מחזקת את היסודות הקולקטיביסטיים.

הדומינאנטיות של העיקרון הקולקטיביסטי בתרבות הישראלית מבוססת, אם כן, על שלושה מקורות — האידיאולוגיה הלאומית, האידיאולוגיה הסוציאליסטית והדת היהודית. לדומינאנטיות זו נודעה השפעה מכרעת על הדמוקרטיה בישראל. היא מסבירה מדוע תפיסת הדמוקרטיה בישראל שונה מזו האופיינית למערב אירופה. במערב יש לדמוקרטיה שני רכיבים — רכיב פרוצדורלי ורכיב ליברלי. הרכיב הפרוצדורלי מתבטא בזכות הבחירה האוניברסלית, בתהליכי הבחירות, ובשמירה על תחרות מוסדרת והוגנת בין הקבוצות המתחרות על השפעה והשתתפות בקבלת ההחלטות. הרכיב הליברלי מתבטא בכיבוד זכויות הפרט והמיעוטים. בשילובם של שני רכיבים אלה לא רק מובטח שלטון הרוב, אלא אף מובטחות זכויות המיעוט באמצעות הטלת מיגבלות על הרוב השולט. דמוקרטיה אמיתית משלבת את שני הרכיבים הללו. בעוד היא מסדירה את שלטון הרוב, היא אף

מגבילה אותו ומבטיחה את זכויות הפרט, את ההתבטאות החופשית, את חופש האמונה ואת הזכות לפרטיות.

בדמוקרטיות המערביות קשה להפריד, או להבחין בהפרדה, בין הרכיב הפרוצדורלי לבין זה הליברלי. הזכות של האזרחים להתאגד כאופוזיציה לשלטון היא חיונית לקיום הרכיב הפרוצדורלי, ואילו הזכות להתאגד למטרה כלשהי חיונית לקיום הרכיב הליברלי. שתי זכויות אלה בשילובן אופייניות לדמוקרטיות המערביות. בחברות אלה, יש לזכור, הרכיב הליברלי היה קיים קודם להתפתחותה של דמוקרטיה פורמאלית ועל כן הוא מושרש ביותר.

הליכים דמוקרטיים פורמאליים התבססו במערב רק במאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20. במרכז הליכים אלה ניצבת זכות האזרחים לקבוע את נציגיהם במוסדות השלטוניים הנבחרים. בחירות מסוג זה מבטיחות את קיומה של אופוזיציה המפעילה השפעה מרסנת על המשטר. קיומה אף חיוני כיוון שהוא נותן לבוחרים ברירה בין חלופות שלטוניות. אופוזיציה עצמאית אף מהווה ערובה לשמירה על החרויות האזרחיות של הפרטים. יחד עם זאת יש לזכור כי, על פי חוקרי הדמוקרטיה, ההליכים הפורמאלים משמשים אך כתבלינים לדמוקרטיה הליברלית (Holden, 1974:37).

במזרח אירופה, שלא כבמערבה, לא התחוללה התפתחות מליברליזם לדמוקרטיה פורמאלית. כאן השלב הליברלי היה חסר. יוצאת מן הכלל במובן זה היתה המחצית השנייה של המאה ה־19 ברוסיה, שבה חוגים אינטלקטואליים אימצו את הרעיון הליברלי, יחד עם אימוץ עקרונות האינדיבידואליזם והקפיטאליזם. אך תקופה קצרה זו חלפה משעה שהמאבק בשלטון הצארי עבר בעיקרו לידי המהפכנים הסוציאליסטים והקולקטיביסטים. הללו ייחסו חשיבות רבה לזכויות סוציאליות ופוליטיות, אך דחקו לשוליים את הזכויות האזרחיות.

להיסטוריה תרבותית זו יש הסבר מבני. הרעיון הדמוקרטי נתמך ברוסיה על־ידי חוגים רדיקאליים אשר היו נוהגים לבחור את מנהיגיהם בהליך דמוקרטי. בחירת מנהיגים בדרך זו נתנה בידם לגיטימציה ללחום בשם הדמוקרטיה במשטר הצארי האוטוקראטי. הליכים דמוקרטיים אומצו לאחר המהפכה הליברלית הראשונה של פברואר 1917, אך הליברלים היו בשלטון תקופה קצרה מדי מכדי לקדם ולבסס את נושא זכויות הפרט והמיעוט. כאשר תפסה המפלגה הקומוניסטית את מוסרות השלטון היא מייד שללה את הזכויות הפוליטיות של האצולה והמעמד הבינוני. זכות הבחירה הוענקה רק לפועלים ולאיכרים. זוהי משמעותה של "דמוקרטיה מעמדית" במינוח קומוניסטי. אך דמוקרטיה שבה יש זכויות מלאות רק לשיכבה אחת באוכלוסיה, ואפילו זו שיכבת הרוב, סותרת את הרעיון הליברלי של זכויות מלאות לכל.

המהגרים היהודים שהגיעו לארץ ישראל מרוסיה ייסדו בה דמוקרטיה פרוצדורלית אך לא דמוקרטיה ליברלית. לנכונותם לאמץ דפוס כלשהו של דמוקרטיה בכלל יש הסבר סטרוקטוראלי גם כן. גם הם ייסדו ארגונים פוליטיים וולונטריים בתחום שלטונן של מעצמות זרות — עד 1918 האימפריה העות'מאנית ואחר כך שלטון המנדט הבריטי. בתנאים אלה קיומה של דמוקרטיה פרוצדורלית נתן למנהיגים אלה לגיטימציה להפעלת סמכות, בעוד שאלות הדמוקרטיה הליברלית — זכויות הפרט והמיעוט — היו מחוץ לתחום שליטתם. כאשר הקהילה היהודית השיגה עצמאות ב־1948 התבססה בה דמוקרטיה פורמאלית, אך הדמוקרטיה הליברלית נשארה בה ללא אחיזה.

המפלגה וההסתדרות

דאגתם הראשונה של המהגרים היהודים שהגיעו לארץ ישראל העות'מאנית והמנדטורית היתה למצוא לעצמם תעסוקה. רבים מהמהגרים הראשונים, אלה שהגיעו בשלהי המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20, היו לחוואים ולבעלי מטעים. המהגרים שהגיעו לאחר 1905 רצו להיות פרולטארים ולפיכך ביקשו עבודה כפועלים שכירים. מהגרים אלה שזה מקרוב באו, היו יוצאי משפחות מן המעמד הבינוני אך הם הגיעו ארצה חסרי רכוש וביקשו תעסוקה במישקיהם של האיכרים היהודים שהקדימו אותם. כאן הם היו צפויים לאכזבה. רבים מהאיכרים העדיפו להעסיק פועלים ערבים בשכר נמוך ולפיכך השיבו ריקם את פני המהגרים היהודים, המורגלים באורח חיים אירופי, אשר דרשו שכר גבוה יותר.

האתגר הראשון בפני אלה אשר ביקשו להיות מנהיגים בקהילה היה מציאת פתרון לבעיית חוסר התעסוקה של ציבורם. את המימון הדרוש להשקעה כלכלית ניתן היה להשיג רק מן ההסתדרות הציונית העולמית. ארגון זה נוהל על־ידי גופים נבחרים. כדי לזכות בו במעמד הקימו המנהיגים הסוציאליסטים מפלגות אשר יכלו להשתתף כגופים בבחירות לקונגרסים הציוניים.

מבחן קשה נכון למנהיגי מפלגות אלה עם הגיעו של גל חדש של מהגרים סוציאליסטים מרוסיה אחרי מהפכת 1917. אל קהילת הפועלים היהודים בארץ ישראל, שמנתה כחמשת אלפים בני אדם, נוספו עתה כחמישה־עשר אלף צעירים. המנהיגים הוותיקים ניסו למשוך את הציבור החדש למפלגותיהם, אך לציבור זה היו אידיאלים ומנהיגים משלו והוא לא אווה להיות ספיח של הקהילה הקיימת מכבר. הניסיון של מהפכה מוצלחת שבו השתתפו, או שחוו אותו זה עתה, העניק להם את התחושה כי הם יודעים היטב כיצד לנהל את ענייני החברה החדשה וליישם בה את העקרונות המהפכניים. בין שתי קבוצות אלה של פועלים יהודים — אנשי העלייה השנייה ואנשי העלייה השלישית — התנהל מאבק על המנהיגות ועל הדרך הנכונה לארגון הפועלים והקמת חברה סוציאליסטית בארץ ישראל.

קבוצת המהגרים הסוציאליסטים החדשה העדיפה דגם שונה של התארגנות פוליטית. תחת מודל המפלגה הם העדיפו את המודל של הסובייטים הרוסיים. הסובייט איגד בתוכו עובדים מסקטורים שונים, תעשייתים כחקלאיים, ודאג לענייניהם הכלכליים המשותפים כפועלים ללא אבחנה מפלגתית או רעיונית. הסובייט עצמו נוהל כ"דמוקרטיה מעמדית" כאשר נערכות בו בחירות פנימיות על בסיס מפלגתי. המעמדות הבינוניים לא השתתפו כמובן בסובייטים ואף נמנע מהם להתאגד במפלגות. בתקופה שבה עזב גל הגירה זה את ברית המועצות נחשבו הסובייטים לזרוע חשובה של המדינה הקומוניסטית. אפילו המפלגה הקומוניסטית עצמה ראתה להשיג לעצמה שליטה בסובייטים באמצעות בחירות ונרתעה מהשתלטות עליהם ברגל גסה (Avtorkhanov, 1966: 237,251).

המנהיגות הוותיקה בארץ ישראל דחתה גישה זו, שבה קויימה אבחנה בין ההיבטים הפוליטיים הצרופים (המפלגות) לבין ההיבטים הכלכליים (הסובייטים) וקיוותה לגייס את המהגרים החדשים לשורותיה. רק כאשר ניצבה נוכח סכנה של הקמת ארגונים נפרדים מתחרים ואובדן מעמדה, החליטה מנהיגות זו להתפשר ולהקים ארגון רב מפלגתי וחד מעמדי משותף, מעין סובייט גדול. ארגון זה — הלוא היא ההסתדרות — הוקם ב־1920. תוך מספר שנים הוא איגד כשלושים אחוזים של האוכלוסיה היהודית בארץ ישראל. מתחילתו נשלט ארגון זה על־ידי המפלגה המובילה של המנהיגות הפועלית הוותיקה —

מפלגת אחדות העבודה (אשר ב־1930 היתה למפלגת פועלי ארץ ישראל, מפא״י, וב־1968 למפלגת העבודה הישראלית).

ככל שהלכה וגברה עוצמתה של ההסתדרות, שהתבססה תוך זמן קצר כארגון הגדול והחזק בחברה היהודית הארץ־ישראלית, הלכה וגברה אף מודעותם של מנהיגי העלייה השנייה ליתרונות הצומחים להם ממעמדם בה. ההסתדרות הקימה איגודים מקצועיים חזקים, רשת מוסדות רווחה, קומונות חקלאיות (קיבוצים), קואופרטיבים חקלאיים (מושבים), חברות בנייה ומפעלי ייצור גדולים. כאשר התעוררה דרישה מצד האופוזיציה השמאלית באחדות העבודה כי המפלגה תהדק את אחיזתה בהסתדרות התנגד לכך מנהיג המפלגה, שהיה אף המזכיר הכללי של ההסתדרות, דוד בן גוריון, אשר דגל עתה בדמוקרטיה המעמדית הפורמאלית. בנאום מ־1925 הוא עמד היטב על מהות הארגון החד־מעמדי ורב־מפלגתי שעמד בראשו ועל משמעות קיומו של ארגון זה:

> כוח השלטון שהיה מקודש למפלגה הודות למפעליה הכלכליים והישוביים ושבזכותם היתה מאלצת ומכרחת את הציבור להתחשב איתה, בלי קשר עם השקפותיה, כוח זה ניטל ממנה ... [כתוצאה מכך] ... אין המפלגה יכולה עוד לעשות דבר קטן או גדול על דעת עצמה — היא תלויה בבחירות בדעת הקהל שמחוצה לה. אישי המפלגה ומנהיגיה יש להם תוקף רק במידה שהציבור הגדול שלא מחברי המפלגה נותן בהם אמון ובוחר בהם. (בן גוריון, 1925: 200).

אך לאחר תקופה מסויימת השתנו שוב התנאים. משבר כלכלי ושורה של אירועים פוליטיים בהסתדרות הציונית גרמו לראשי ההסתדרות לשוב ולהדגיש את התפקיד המכריע של המפלגות הפוליטיות.

אירועים אלה החלו ב־1924 עם גל חדש נוסף של מהגרים, הפעם גל שכלל מספר רב של יהודים בני המעמדות הבינוניים שהביאו עימם אמצעים עצמאיים, אף כי צנועים, וביקשו להמשיך ולעסוק בארץ במקצועותיהם ולהמשיך ולקיים בה את אורח חייהם. כתוצאה מכך חל שינוי משמעותי בפרופיל הסוציו־כלכלי של הקהילה היהודית בארץ ישראל. לשינוי זה היתה השלכה חמורה על מעמדה של ההסתדרות, אשר עצם יכולת קיומה הועמדה עתה בספק. בתקופה זו זרם לארץ הון רב ממקורות פרטיים אשר חיזק את הסקטור הכלכלי הפרטי. אפילו הקרנות של ההסתדרות הציונית, שבעבר הזרימו מימון לסקטור הפועלי, החלו עתה לפנות לאפיקים אחרים ולתמוך במשקיעים פרטיים, בין אם לצורך רכישת קרקעות והתיישבות פרטית, ובין אם ליוזמות עסקיות אחרות. עתה כבר לא היה מובן מאליו כי החברה היהודית הנוצרת בארץ ישראל תהיה בהכרח חברה סוציאליסטית (ביין 1954: 306).

מגמות אלה של התחזקות הסקטור הפרטי והחלשות הסקטור הציבורי נבלמו בשנים 1926-7 עם פרוץ המשבר הכלכלי. עסקים רבים פשטו את הרגל ואבטלה חמורה השתררה. מהגרים רבים נאלצו להשיב פניהם אחור ולשוב לארצות מוצאם. כל המפעל הציוני נראה כתלוי על בלימה ומט ליפול. נוכח מצב זה החליטה הנהגה חדשה של ההסתדרות הציונית לאמץ קו פעולה חדש אשר בין השאר פגע בהסתדרות. ההנהגה הציונית החלה לפעול לאיזון תקציבה שגרעונו הלך ותפח והקטינה את תמיכתה בהסתדרות ובמפעליה הגרעוניים השונים, שחלקם נאלץ להסגר.

היחסים בין ההסתדרות הציונית לבין ההסתדרות לא היו מעולם אידיאליים ושיתוף הפעולה ביניהם היה יותר מאונס מאשר מאהבה. ההסתדרות הציונית היתה תלויה בהסתדרות העובדים כיוון שהאחרונה היתה הארגון היחיד שהיה ביכולתו לקלוט עולים וליישבם בארץ ישראל ובכך לממש את מטרת הציונות. יחד עם זאת לא שררה בהסתדרות הציונית אהדה רבה למטרות הסוציאליסטיות של הסתדרות העובדים. בעליית פעילותו והשפעתו של המעמד הבינוני באמצע שנות העשרים ראתה ההסתדרות הציונית הזדמנות לשבור את המונופול של ההסתדרות על ההתיישבות בארץ והיא החלה, כאמור, לסייע לסקטור הפרטי. כחלק ממדיניות זו תבעה ההסתדרות הציונית בסוף 1925 כי יישובים חקלאיים המקבלים ממנה תמיכה פיננסית המועברת באמצעות ההסתדרות יחתמו חוזה עיסקי ישירות עם מחלקת ההתיישבות שלה. היה זה ניסיון מכוון לחתור תחת מעמדה של הנהגת ההסתדרות וליצור זיקה ישירה בין היישובים וההסתדרות הציונית, ללא תיווך ההסתדרות. ההסתדרות, לעומת זאת, הציגה דרישה נגדית לפיה יעברו היישובים החקלאים על כל נכסיהם לבעלותה שלה. לפי הצעה זו תהיה הבעלות בפועל בידי חברת אחזקות אשר מחצית ממניות הייסוד שלה יהיו בידי הוועד הפועל של ההסתדרות. כמובן שלשם ביצוע מדיניות זו ניזקקה ההסתדרות להסכמת המתיישבים החקלאיים עצמם, שכן לא היה באפשרותה לכפות עליהם "הלאמה".

כדי להחליט בעניין זה היה צורך לכנס אסיפה נבחרת של הפועלים החקלאיים. ההסתדרות היתה מודעת לכך כי קיימת בקירבם התנגדות להצעתה ועל כן היתה מודאגת מן התוצאה הצפויה בהחלטת האסיפה הכללית. אחדים מראשי ההסתדרות הביעו בהזדמנות זו את מורת רוחם הגוברת מן הדמוקרטיה הפורמאלית. אחד מהם התבטא גלויות: "להפקיד את העם לשומר על הערכים שלנו זה אומר איפה להסתלק מהם". אחר אמר בפני אסיפת הפועלים החקלאיים: "מעל להליכים של הדמוקרטיה הפורמאלית, קיימים יעדים, מטרות וערכים שכדי להגשימם מותר גם לפגוע בה" (**דבר**, 10.1.1926).

למרות אווירה זו, ובהעדר כוח כפייה, התקשו מנהיגי ההסתדרות לשכנע אפילו את אנשי מפלגותיהם שלהם לוותר על הבעלות על רכושם לטובת ההסתדרות. רק במאמץ רב עלה בידיהם לבסוף להשיג רוב באסיפה להצעתם. אלמלא הצליחו להשיג רוב לא היתה תוכניתם מתממשת. דמוקרטיה פורמאלית ושלטון הרוב היו הבסיס הלגיטימי של הסמכות שלהם.

המשבר הכלכלי הלך ונמשך ובמהלכו הלכו והורעו היחסים בין הנהגת הסתדרות העובדים לבין הנהגת ההסתדרות הציונית. ככל שהורע המצב התערערה גם סמכות הנהגת הפועלים מבית. במצב נואש זה חלה תפנית ברבע השני של שנות העשרים.

התפנית החלה עם הגיעו לארץ של גל מהגרים סוציאליסטים חדש מברית המועצות. מרבית מהגרים אלה נולדו בערך בתחילת המאה ועזבו את ברית המועצות בין 1923 ל־1926. אישיותם הפוליטית עוצבה במאורעות אותם חוו בארץ מוצאם בתחילת שנות העשרים, טרם עזיבתם אותה. מאורעות אלה החלו ב־1921 כאשר החל השלטון הקומוניסטי בראשות לנין ליישם את המדיניות הכלכלית החדשה (New Economic Policy, N.E.P) אשר כללה את ביטול הקולקטיביזציה של חלק מן הקרקע החקלאית מתוך כוונה לתמרץ את האיכרים כדי שהתוצרת החקלאית תספק את צרכי הערים, העוברות תהליכי תיעוש וגידול אוכלוסיה מואצים. כן כללה התוכנית עידוד של יוזמה פרטית בתחומי המיסחר ובתי העסק הקטנים והבינוניים, לצד קיומו של סקטור ממשלתי מתרחב, ואף זאת לצורך עידוד הפעילות הכלכלית המצוייה במשבר עמוק.

מרווח נשימה זה שניתן לכלכלה נוצל בידי הקומוניסטים לביצור ארגון המפלגה באמצעותו חתרו להשגת שליטה מוחלטת במדינה. המפלגה גייסה חברים חדשים והקימה תאים בכל מוקדי הכוח החשובים: בצבא, במשטרה, באדמיניסטרציה הממשלתית ובאיגודים המקצועיים. התאים נישלטו על־ידי מנגנון מפלגתי מרכזי אשר באמצעות שלוחיו אלה חלש על מוסדות רבים. ב־1924 כבר היתה אחיזת המנגנון הממשלתי במדינה מוצקת.

העולים לארץ ישראל למדו מניסיון היסטורי זה. ב־1927 עם ההחרפה של המשבר הכלכלי הם הציעו להנהגת מפלגת אחדות העבודה וההסתדרות מספר פתרונות. ראשית, הם הציעו להקטין את תלות ההסתדרות בהסתדרות הציונית באמצעות התייעלות משקית של ההסתדרות, סגירת מפעלים הפסדיים וצימצום פעילותה הכלכלית. בד בבד, הם הציעו לחזק את המנגנון המפלגתי ואת שלוחותיו בכל ענפי ההסתדרות. הם נתנו עדיפות לפעילות המפלגה באיגודים המקצועיים מתוך מחשבה שתמיכת ציבור העובדים העירוני חיונית לשליטתם בהסתדרות. כמובן שחסרו להם אמצעי האכיפה שהיו למשטר הסובייטי ועל כן הם הציעו לרכוש את לב הפועלים באמצעות דאגה והבטחה לשיפור תנאי עבודתם ורמת מחייתם. בתמורה הם דרשו מן הפועלים נאמנות למפלגה ולהנהגתה, בפרט ביום בחירות.

ההנהגה הוותיקה של מפלגת אחדות העבודה אימצה את התוכנית הארגונית של הקבוצה החדשה והשאירה בידי האחרונה את הניהול השוטף של חיי המפלגה. קבוצה זו כוננה תאים מפלגתיים באיגודים המקצועיים ובמועצות הפועלים (הללו נוהלו במשותף על־ידי האיגודים המקצועיים ברמה המקומית ביחד עם אגפים מקומיים אחרים של ההסתדרות). כל תאי המפלגה במוסדות השונים היו קשורים ישירות למטה המפלגה המרכזי וקיבלו ממנו הוראות הפעלה. ארגון "אנכי" זה שקשר את התאים בנפרד לצמרת (ולא "אופקית" אחד לשני) הפך את המפלגה לצומת התאום העליונה של האינטרסים של העובדים, והללו נדרשו להשיב בתמיכה אלקטורלית.

מאמצי המנגנון המפלגתי הניבו פרי. בבחירות של 1927 לוועידת ההסתדרות השיגה מפלגת אחדות העבודה רוב מוחלט. מצב זה נשמר לאורך תקופה ממושכת ביותר. ב־1930 התאחדה מפלגת אחדות העבודה עם מפלגת הפועלים השנייה בגודלה, הפועל הצעיר, והמפלגה המאוחדת נקראה מפלגת פועלי ארץ ישראל (מפא"י). איחוד זה חיזק את אחיזתה של המפלגה בהסתדרות עוד יותר. מספר שנים אחר כך זכתה מפא"י בבחירות לקונגרס הציוני ונעשתה המפלגה הדומינאנטית בהסתדרות הציונית העולמית.

ממפלגת רוב למפלגת מנגנון דומינאנטית

לאחר שביססו את המנגנון המפלגתי פנו ראשי מפא"י להתמודדות עם בעייה נוספת שפתרונה היה חיוני לשלטונם ולסמכותם, הן בהסתדרות והן בהסתדרות הציונית העולמית. ההשתייכות לשני הארגונים היתה וולונטארית וכל קבוצה או מפלגה היתה יכולה לעזוב את הארגונים בכל עת ואף להקים ארגונים מקבילים או מתחרים. מצב זה שבו השליטה והסמכות תלויים ברצונם הטוב של כל המשתתפים נתן בידי הקבוצות והמפלגות המישניות ואף הקטנות כוח וטו והחליש באופן משמעותי את מעמדה של מפא"י והנהגתה. את נוסחת הפתרון פיתח מנגנון המפלגה. נוסחה זו נוסתה לראשונה ביחסים שבין מפא"י לבין סיעת השומר־הצעיר (השוה"צ) בהסתדרות. סיעה זו זכתה רק בכ־15 עד 20 אחוזים

מקולות מצביעי ההסתדרות, אך כוחה הממשי נבע מכך שהיתה לה תנועה קיבוצית מחד וסניפים עירוניים מאידך. לו היתה עוזבת את ההסתדרות ומקימה ארגון מתחרה היא היתה מחלישה ביותר את אחיזתה של מפא״י בציבור הפועלים היהודי ובקהילה כולה. לפיכך, למרות היותה במיעוט מספרי נודע לסיעה כוח רב.

נוסחת הפתרון שגובשה היתה חליפין בין מפא״י להשוה״צ — מפא״י סיפקה לאחרונה את המשאבים החומריים שהיו כה חסרים לה הן בקיבוץ והן בעיר, ובתמורה סיפקה השוה״צ למפא״י תמיכה פוליטית. בעידוד מנגנון מפא״י פותח גם בהשוה״צ מנגנון מקביל, ושני המנגנונים יכלו לנהל ביניהם מערכת חליפין מורכבת וממושכת, אף אם לא רשמית ומוצהרת ככזו. השוה״צ זכתה בקרקעות לקיבוציה ובמשאבים נוספים שהקלו על התבססותה; אנשיה זכו במישרות הסתדרותיות שהקלו על קיום היחסים השוטפים בינה לבין מפא״י, ואשר העמיקו את נאמנותם לארגון הגג המשותף; ב־1934 אפילו הסכימה מפא״י לצרופם של נציגי סיעת המיעוט הזו לוועד הפועל ששימש למעשה כממשלת ההסתדרות. אין צורך לומר, כי בתמורה לנדיבות הזו הפגין השוה״צ נאמנות למנהיגות מפא״י — אף אם לעתים עסקו מנהיגיו האידיאולוגיים ברטוריקה ביקורתית.

כמובן שמסגרת החליפין הזו לא מנעה מהשוה״צ לקיים ארגון אוטונומי בעל אידיאולוגיה מובחנת משלו. למעשה, כפי שכבר נרמז לעיל, סיגלה אף תנועת השוה״צ את דפוס המבנה הכפול של מפא״י: מן הצד הגלוי, ומבחינת מוסדותיה הפורמאליים, התקיימה התנועה כתנועת חברים אידיאולוגית; בו בזמן, מן הצד הסמוי, ובאופן לא־פורמאלי, פעל בה מנגנון אשר עסק בעיקר בהשגת משאבים חומריים ובחלוקתם. כאשר התנועה גדלה מבחינה מספרית גדלה בד־בבד תלותה בהקצאת המשאבים שזרמו אליה ממפלגת השלטון. במקביל, הלך ותפח אף המנגנון שהיה למרכיב החשוב בתנועה.

כדי לקיים את המבנה הכפול הזה — שבו פועלים במקביל תנועה אידיאולוגית הנוטה לבקר את מפא״י ומנגנון לגיוס משאבים ולהקצאתם השואב את חיותו ממפא״י — היה על השוה״צ למצוא את הדרך למתן את חילוקי הדעות האידיאולוגיים ולמנוע מהם מלגלוש לדרגת חריפות ועויינות כזו שיהיה בה כדי לסכן את שיתוף הפעולה הממוסד בין מנגנוני שתי המפלגות. אופוזיציה רדיקאלית מדי מצד השוה״צ היתה עלולה להאפיל על מערכת היחסים שנוצרה בין עסקני המפלגות. כתוצאה מכך נמנעה השוה״צ משיתוף פעולה עם הזרמים הקטנים האופוזיציוניים אשר תבעו קיום אופוזיציה מיליטאנטית למפא״י. השוה״צ קראה לעצמה ״אופוזיציה מזדהה״ ואפילו טרחה להכחיש כאילו יש לה יומרה להשיג רוב בהסתדרות ולהנהיגה. מאוחר יותר אף הפיצה מנהיגות השוה״צ את האימרה שהתנועה שואפת להיות ״קורקטיבה״ (תיקון) למפא״י ולא ״אלטרנטיבה״ (חלופה) לה. בכך פירקה עצמה השוה״צ מראש מהאפשרות שתתפתח ממנה אליטת־נגד או אידיאולוגיית־נגד ואיפשרה למפא״י לשלוט ללא המיגבלות והבלמים שהיתה יכולה אופוזיציה ממשית לספק, כפי שמקובל במשטרים דמוקרטיים.

כאשר היתה מפא״י למפלגת השלטון בהסתדרות הציונית היא הנהיגה בה עם מפלגות אחרות את אותו הסדר גומלין שיושם בהצלחה עם השוה״צ בהסתדרות. בהצלחה רבה יושם ההסדר עם המפלגות הציוניות הדתיות המזרחי והפועל־המזרחי (שלאחר הקמת המדינה אוחדו למפלגה הדתית הלאומית — המפד״ל). המפלגות הללו הכירו במנהיגותה של מפא״י והצטרפו לקואליציות שבהנהגתה כשותפים זוטרים. בתמורה קיבלו חברי המפלגות הדתיות את הזכות ליהנות משירותי ההסתדרות, כגון לשכות עבודה וקופת חולים, וכן קיבלו הקצאת קרקעות להתיישבות ותמיכה כספית ביישוביהם. מפא״י אף

הסכימה לתת להם תגמולים סמליים בתחום התרבותי — שמירה על השבת ועל חוקי הכשרות בכל הארגונים הנתמכים על־ידי ההסתדרות הציונית (מה שכלל אף את ההסתדרות). ולבסוף, אך לא בסוף מבחינת החשיבות, מפא״י הסכימה להקצות מספר מוסכם של משרות בביורוקרטיה של ההסתדרות הציונית לחברי המפלגות הדתיות (מפא״י, **פרטיכל של ישיבות הוועדה המרכזת של מפא״י**, 1933).

מישרות פקידותיות אלה איישו על־ידי שלוחי המפלגות אשר היו לגרעין של מנגנוני מפלגותיהם. שיתוף פעולה הדוק במסגרות האדמיניסטראטיביות של הארגונים השונים יצר קרקע פורה למשא־ומתן רצוף ומפורט והידק את מערכת היחסים בין המפלגה שבשלטון לבין המפלגות הקטנות יותר, בעיקר ברמת המנגנונים. כתולדה של מערכת חליפין זו הפכו גם המפלגות הציוניות הדתיות, כמו השוה״צ לפניהן, למפלגות מנגנון. כל מערכת המנגנונים המפלגתיים הללו היתה תלויה לחלוטין במנגנון של מפא״י אשר חלש על התקציבים. אומנם כך פותחה גם תלות של מפא״י בתמיכת המפלגות המקורבות לה, אך כיוון שהיא חלשה על שני מוקדי הכוח המרכזיים — הסתדרות העובדים וההסתדרות הציונית — היה לה מרחב תמרון רב יותר מאשר למפלגות האחרות.

גם מצד המפלגות הציוניות־דתיות נדרשה פשרנות אידיאולוגית דוגמת זו שנדרשה מהשוה״צ. כשותף הזוטר במערכת היחסים עם מפא״י נדרשו המפלגות הדתיות לויתור עקרוני — ויתור על הדרישה כי בקהילה היהודית בארץ ישראל ובמדינה העתידה ינהג חוק ההלכה. במקום זאת הסתפקו המפלגות הדתיות בתביעה לכבד את השבת ואת חוקי הכשרות במוסדות ציבוריים. לא רק זאת, המפלגות הדתיות הסכימו לאמץ באופן חלקי את האוריינטאציה הציונית־סוציאליסטית לפיה הסקטור הכלכלי הציבורי נהנה מעדיפות על פני הפרטי כיון שתרומתו למפעל הציוני גדולה יותר. על רקע זה הסכימו המפלגות הדתיות כי כל הקרקע הנרכשת על־ידי הקרן הקיימת לישראל תהייה קרקע לאומית וכי מירב המקורות הכספיים המתנקזים בהסתדרות הציונית יוקצו להתיישבות חקלאית ולשאר הפעילויות הכלכליות של ההסתדרות, ולא ליוזמה הפרטית.

ההסכם שנערך בין מפא״י לבין המפלגות הדתיות ב־1933 שימש כמודל להסכמים דומים שנערכו בין מפא״י לבין מפלגות אחרות. בדרך זו נעשתה מפא״י למפלגה השלטת בקהילה היהודית, בעוד שאר המפלגות, הקטנות יותר, נעשו תלויות בה. במפא״י עצמה וביתר המפלגות התפתחו מנגנונים אשר ניהלו את חיי המפלגה ואת מערכת יחסי הגומלין בין המפלגה השלטת ומפלגות הלוויין שלה. מבנה מפלגתי זה נשאר על כנו גם לאחר הקמת המדינה.

דמוקרטיה בשליטת מפלגה דומינאנטית

המערכת המפלגתית הישראלית, למרות מאפייניה היחודיים שתוארו לעיל, הולמת את טיפוס המערכת הפוליטית המכונה מערכת בשליטת מפלגה דומינאנטית. הסוציולוג־הפוליטי מוריס דוברג׳ר הגדיר מפלגה דומינאנטית כמפלגה שאינה בהכרח זוכה ברוב קולות הבוחרים (היינו יותר מ־50 אחוזים) אך הזוכה למספר קולות גדול ביותר ביחס למפלגות אחרות, ונהנית משיעור התמיכה היחסי הגבוה הזה במשך זמן רב. יתרון יחסי ומתמשך זה מאפשר למפלגה כזו להיות המפלגה השלטת היחידה, אף שהיא ניזקקת לתמיכה ממפלגות אחרות כדי לקיים את הקואליציה הממשלתית. יש להבחין היטב בין מפלגת רוב — היינו מפלגה הזוכה ברוב קולות המצביעים בבחירות מסויימות, אך עלולה

לאבד תמיכה זו בבחירות אחרות, לבין מפלגה דומינאנטית — שאף אם אין היא זוכה ברוב הקולות הרי שיעור הקולות שהיא זוכה לו באופן קבוע קונה לה חזקה מעשית על השלטון, אם כי במחיר פשרות עם שותפים קואליציוניים (Duverger 1955: 307-312). מה שמתואר לעיל הוא תנאי הכרחי אך לא מספיק כדי להיות מפלגה דומינאנטית.

דוברג'ר מבהיר כי מפלגה היא דומינאנטית "כאשר היא מזוהה עם תקופתה; כאשר הדוקטרינות שלה, האידיאות שלה, שיטותיה וסיגנונה, הולמים את רוח התקופה" (שם: 308; ר' גם Pempel, 1990). דומינאנטיות מציינת, אם כך, לא רק מצב אלקטורלי, אלא אף מצב אידיאי. דומינאנטיות כזו יכולה להיות תולדה של התנאים ההיסטוריים והמבניים אשר שררו בתקופת העיצוב של המערכת המפלגתית. הסוציולוגים ליפסט ורוקאן גורסים כי לכל מערכת מפלגתית יש תקופה פורמאטיבית המאופיינת בהתגייסות גבוהה של קבוצות חברתיות למפלגות. במשך זמן רב ממשיכה מערכת זו להתקיים בתבניתה המקורית, גם כאשר הנסיבות ההיסטוריות והחברתיות שעיצבו אותה השתנו בתכלית ואף הפכו את המתכונת הראשונית לפחות ופחות רלוואנטית (Lipset & Rokkan, 1967: 51-52). מערכת מפלגתית בשליטת מפלגה דומינאנטית עשויה להתהוות כאשר קבוצת פוליטיקאים מצליחה בתקופה הפורמאטיבית של המערכת להתוות את כלליה ולהגדיר את יעדיה כך שיהלמו את אופן התיפקוד הארגוני ואת המסרים האידאיים של מפלגתם.

ישראל איננה, כמובן, המקרה היחיד של מערכת מפלגתית בשליטת מפלגה דומינאנטית. מערכות כאלה היו גם ביפן ובאיטליה בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה (Thayer, 1969; Arian & Barnes, 1974; Zuckerman, 1979; Fukui, 1970). בארצות אלה נוצרו מערכות מפלגתיות בשליטת מפלגות דומינאנטיות לאחר שדמוקרטיה פרוצדורלית הוטלה על חברות אלה על־ידי כוחות חיצוניים, אשר השאירו לכוחות פנימיים להגדיר את אורח הפעילות הפנימי בה. קבוצות אלה ביססו את כוחן הפוליטי באמצעות ארגון החיים הפוליטיים והכלכליים בארצן באופן שהעניק להן יתרונות ברורים על קבוצות ומפלגות מתחרות. בין השאר הן השיגו זאת באמצעות שימורו החלקי של המבנה החברתי המסורתי, המבוסס על יחסי קליינט-פטרון, תוך הסתייעות בתמיכה כלכלית של חוגי התעשיינים והעסקים, ובתמיכה רוחנית של כוהני הדת. בישראל הפיקו המנהיגים הסוציאליסטים תועלת דומה דווקא מן הניתוק שחל בין אוכלוסיית המהגרים לבין המסגרות המסורתיות שלה. בהגיעם לארץ ישראל היו המהגרים היהודים תלושים ומבודדים וצמאים למסגרת שתספק את צרכיהם. מנהיגי מפלגות הפועלים, ומפא"י בראשם, השכילו לנצל מצב זה ליצירת מערכת תלות שבה היה להם תפקיד דומינאנטי.

מאפיין נוסף של מערכת מפלגתית בשליטת מפלגה דומינאנטית הוא קיומן של מפלגות אנטי־מערכתיות. הסוציולוג הפוליטי סארטורי מגדיר מפלגה אנטי־מערכתית כמפלגה "המחוייבת למערכת אמונות שאינה עולה בקנה אחד עם המערכת הפוליטית שבה היא פועלת". מפלגה כזו הינה "אופוזיציה עקרונית", להבדיל מאופוזיציה לצורך עניין זה או אחר (Sartori, 1976: 133). המחקר ההשוואתי מלמד כי קיומה של מפלגה אנטי־מערכתית, המאיימת על הסדר הפוליטי הקיים ועל מערכת הערכים המקובלת, מהווה תנאי מסייע להתגבשות כוחות מאחורי המפלגה הדומינאנטית כדי לבלום את האיום. האתגר המוצב למערכת משמש לליכוד האידיאי של תומכיה. כך היה המקרה הן באיטליה והן ביפן. במקומות אלה קיומן של מפלגות קומוניסטיות וסוציאליסטיות שמאליות אשר

שללו את הסדר הקיים, את המערכת הפוליטית, האידיאית והחברתית כולה, סייע להתפתחות מפלגה דומינאנטית ומערכת מפלגתית בשליטת מפלגה זו. המפלגה הליברלית־דמוקרטית ביפן והמפלגה הנוצרית־דמוקרטית באיטליה, שתי מפלגות שנהיו לדומינאנטיות בארצן, נוצרו תחילה כדי להגן על המערכת מפני האיום הנשקף מן הקומוניסטים והסוציאליסטים.

סארטורי השתומם ביותר על כך שלא עלה בידו לזהות מפלגה אנטי־מערכתית בישראל. אולם טעות היתה בידו. ניתן אכן לזהות מפלגות כאלה: המפלגה הרביזיוניסטית בתקופת היישוב ומפלגת חרות, יורשת המפלגה הרביזיוניסטית, לאחר הקמת המדינה. המפלגה הרביזיוניסטית היתה אנטי־סוציאליסטית ושללה רבים מן הערכים המקובלים על הקואליציה השלטת: שהחברה צריכה להיבנות בעיקר על־ידי הון לאומי, ושההסתדרות על קיבוציה ואיגודיה המקצועיים היא שתסלול את הדרך למדינה. היא עמדה על כך שלאומיות היא העיקרון המוביל היחיד והאחד של תנועה לאומית, וכי עיקרון זה מוציא את כל שאר העקרונות, בפרט את הסוציאליזם. כאשר השקפותיה של המפלגה הרביזיוניסטית נדחו על־ידי מפלגות הרוב בהסתדרות הציונית, פרשה ממנה המפלגה ויצרה ארגון נפרד משלה. אפיזודה זו רק גרמה לכל שאר המפלגות להתלכד ביתר שאת סביב מנהיגי מפא״י שהיו אף מנהיגי הציונות.

מפלגה אנטי־מערכתית זו לא הציגה איום ממשי על המפלגה הדומינאנטית או על המערכת המפלגתית שתחת שליטתה. בשנותיה הראשונות ניסתה המפלגה הרביזיוניסטית לגייס את תמיכת המעמד הבינוני למאבק במפלגות הפועלים. מנהיגה, זאב ז'בוטינסקי, הכריז ב־1927 כי ״אם יש מעמד הנושא את העתיד ... הרי זה אנו הבורגנים, אויבי מדינת המשטרה שמעל לכל, האידיאולוגים של האינדיבידואליזם״ (שכטמן ובנארי, 1970: 223).

אך לרוע מזלה לא היה ביישוב היהודי מעמד בינוני שיכול היה לשאת מפלגה. אנשי המעמד הבינוני בקהילה היהודית היו, ברוב המקרים, זעיר־בורגנים, בעלים של רכוש יצרני או מסחרי בקנה מידה קטן. עיקר מניינו של המעמד הבינוני היהודי, כולל אלה התומכים בציונות, בחר להשאר מחוץ לארץ ישראל. המעמד הזעיר־בורגני הקים מפעלים קטנים, ואילו היוזמה הכלכלית בקנה מידה גדול — הקמת מפעלי בניין, חקלאות וחרושת — זו הושארה בידי ההסתדרות בעלת העוצמה הכלכלית הרבה. אפילו חלק מן התומכים ברעיונות הלאומיים של הרביזיוניסטים העדיפו לראות הסתדרות יציבה ומשגשגת — שכן כל כלכלת הארץ, ואיתה מעמדם הם, היתה תלויה בה. ראשי מפא״י ניצחו על איגוד מקצועי חזק ביותר, ומשנות השלושים גם על ההסתדרות הציונית, שנסמכה במידה לא קטנה על תמיכה כספית של תעשיינים וסוחרים גדולים. על כך הלין במרירות המנהיג הרביזיוניסטי באומרו כי ״סוף סוף אי אפשר לנו להגן על המעמד הבינוני כשהוא עצמו טינופת״ (שכטמן, 1959: II-235).

בתחילת שנות השלושים נעשה על־ידי הנהגת מפא״י ניסיון להגיע עם ההנהגה הרביזיוניסטית להסדר הדומה בעיקרו להסדר שבין מפא״י למפלגות אחרות. למפלגה הרביזיוניסטית היה איגוד מקצועי משלה, ובן גוריון, מזכ״ל ההסתדרות, היה מוכן להניח לה להמשיך ולקיים את לשכות התעסוקה שלה. יתרה מכך הוא אף היה מוכן להסכים כי בכל מפעל שיש בו בין 15 ל־25 אחוזים פועלים רביזיוניסטים (הפרטים הושארו למשא ומתן נוסף) תהיה להם הזכות להכריע בעד בוררות לפני שמוכרזת שביתה. היתה זו מחווה משמעותית ביותר מצידו של בן גוריון הסוציאליסט לאידיאולוגיה

הקורפוראטיסטית של ראשי האיגוד המקצועי הרביזיוניסטי, שדגלו בשמירת ההרמוניה ביחסי עבודה באמצעות בוררות חובה.

הוויתורים שעשה בן גוריון במגעיו עם ז׳בוטינסקי הרחיקו לכת יותר מאלה שהיה מוכן להם כלפי מפלגות אחרות. הסיבה הברורה לכך היתה חששו כי אופוזיציה מיליטאנטית רביזיוניסטית תערער את סמכותו הלאומית. יחד עם זאת, קרוב לוודאי שהוא קיווה כי מערכת יחסים בין האיגוד המקצועי הרביזיוניסטי החלש לבין ההסתדרות בעלת העוצמה יביא בסופו של דבר להתפתחות מנגנון במפלגה הרביזיוניסטית, אשר בדומה למקרים אחרים, ייפתח תלות במפא״י ובמוסדות שבשליטתה.

ראשי המנגנון במפלגתו של בן גוריון לא היו שותפים להערכה זו וחששו כי האיגוד הרביזיוניסטי יוכל להיבנות מן העולים החדשים שיעלו לארץ ללא זיקה לתנועת העבודה (שפירא, 1978: 317-315). כיוון שהמנהיגות לא הצליחה לפתור את הפלוגתה הזו בינה לבין עצמה היא ניזקקה לדרך הדמוקרטית. הוחלט לערוך מישאל בקרב חברי ההסתדרות שבו יתבקשו לאשר או לדחות את הסכם בן גוריון-ז׳בוטינסקי המוצע. כפי שמלמדים אחוזי ההצבעה הנמוכים, יוזמה דמוקרטית זו לא נתקבלה בהתלהבות. בניגוד לשיעורי ההשתתפות הגבוהים ברגיל בבחירות הסתדרותיות, ההשתתפות במישאל היתה בשיעור נמוך. בקרב אלה שאכן השתתפו במישאל היה רוב לשוללי ההסכם.

בן גוריון היה כמובן מאוכזב מתוצאות המישאל. הוא היה משוכנע שאי אישרור ההסכם המוצע היה שגיאה קשה. אך בהבינו כי הדמוקרטיה הפרוצדורלית היא הבסיס לסמכות והמקור ללגיטימיות של שלטונו, בחר — בנאום שנשא בפני ההנהלה הציונית — לשבח את התהליך הדמוקרטי של קבלת החלטות במפלגתו. ״אני מתגאה״ — כך אמר — ״בתנועה שאינה כפופה לשום דיקטטורה ופקודה של מנהיגים״ (בן גוריון, 1935: 317-316). הוא גם הבין שהיה עליו לעבוד תוך שיתוף פעולה הדוק יותר עם שאר חברי הנהגת המפלגה. ייתכן ולו עשה כך, ולא היה מנהל את המשא ומתן עם ז׳בוטינסקי באופן אישי לחלוטין, לא היה המנגנון מערער על מנהיגותו. ואכן בן גוריון הפיק את הלקח ומתקופה זו ואילך שמר על קשר הדוק עם הפונקציונרים במפלגתו. קשרים אלה, הוא ידע לומר ״יש לטפח על-ידי מגע ממשי, פגישה בעניינים, בפעולה, במסיבות חברים, בטיפול בענייני ציבור״ (בן גוריון, 1969: 139-138).

יחד עם זאת, בן גוריון הבין כי לא יוכל להמשיך בניסיון הקואופטציה של המפלגה הרביזיוניסטית למערכת שבשליטת מפא״י. כיוון שכך החליט להרחיק את המפלגה היריבה אל מחוץ למערכת הפוליטית, באמצעות שיכנוע המפלגות האחרות והציבור כי זוהי מפלגה פאשיסטית אשר קיצוניותה עלולה לסכן אפילו את השגת היעדים הציוניים. מהלך זה להוצאה אל מחוץ לגדר של הרביזיוניסטים ואחר כך של חרות עלה יפה. בעוד שחרות קיבלה באופן קבוע כ־12 עד 13 אחוזים מן הקולות בבחירות לכנסת, היא בודדה לחלוטין ממוקדי ההכרעה וההשפעה. חרות היתה מוחרמת על-ידי רוב המפלגות והקבוצות הפוליטיות וכך נותרה בשולי המערכת הפוליטית.

סיכום

על פי התיאוריה הדמוקרטית קיומה של מפלגת אופוזיציה הינו חיוני לקיומה של מערכת פוליטית דמוקרטית. מפלגת אופוזיציה מציעה לבוחרים השקפה, מדיניות וצוות הנהגה חלופיים לשלטון הקיים. במצב זה, המפלגות שבשלטון ומנהיגיהן פועלים מתוך ידיעה

שעינם הפקוחה של הבוחרים עוקבת אחר מעשיהם, וכי ביום הבחירות יתנו את הדין — לזכות או לחובה. מפלגת אופוזיציה חזקה היא מרכיב חיוני לדמוקרטיה, אם כן, משום שקיומה מעניק לבחירות משמעות. בנוסף לכך קיומה מהווה ערובה לשמירת החרות והזכויות של האזרחים, כיוון שהיא מרסנת את השימוש של מפלגת השלטון בכוחה.

בישראל חסרה היתה האידיאה של דמוקרטיה ליברלית, אשר מטפחת את זכויות הפרט והמיעוט כנגד כוח השלטון והרוב, וכן חסרה היתה מפלגת אופוזיציה אפקטיבית, המוסד המשמש ערובה לקיומה של דמוקרטיה ליברלית. זאת ועוד, בהעדרה של מפלגת אופוזיציה היכולה להציג בפני הציבור אליטת־נגד ואידיאולוגיית־נגד, היה הציבור חשוף לחדירה עמוקה של האידיאולוגיה השלטת ללא מכניזם של סינון והגנה. מצב זה של דומינאנטיות שלטונית, המתבטאת הן בשליטה מוסדית והן בשליטה תרבותית, שאין לה מיגבלות מובנות חזקות, היה מצבה של המערכת הפוליטית הישראלית תחת שלטון המפלגה הדומינאנטית, הלא היא מפא״י.

מלחמת ששת הימים וכיבוש השטחים הנרחבים ב־1967, הביאו לתפנית היסטורית בתולדות המערכת הפוליטית הישראלית. תוך זמן קצר הגיעה לקיצה המערכת שבשליטת מפלגה דומינאנטית, והחל פרק חדש בפוליטיקה המפלגתית הישראלית (ר׳ שפירא 1984; 1990).

מקורות

ביין, אלכס. 1954. **תולדות ההתיישבות בארץ ישראל**. גבעתיים: מסדה.

בן גוריון, דוד. 1925. ״ההסתדרות והמפלגות״. קונטרס. 2 בינואר, מס. 10.

בן גוריון, דוד. 1935. **מישמרות**. תל אביב: דבר.

בן גוריון, דוד. 1969. **מכתבים לפולה ולילדים**. תל אביב: עם עובד.

יומן המחנות, מס. 8, 29 ביוני, 1939.

מפא״י. **פרטיכל הוועדה המרכזת**, 17 בדצמבר, 1939 (ארכיון שרת, בית ברל).

שבייד, אליעזר. 1972. ״מהו להיות יהודי״. בתוך מ. סאמט (עורך), **מדינה ודת**, תל אביב: ש. זק.

שכטמן, יוסף. 1959. **מורד ומדינאי — סיפורו של זאב ז׳בוטינסקי** (3 כרכים). תל אביב: קרני.

שכטמן, יוסף, ויהודה בנארי. 1970. **תולדות התנועה הרביזיוניסטית**, כרך 1. תל אביב: הדר.

שפירא, יונתן. 1978. **הדמוקרטיה בישראל**. גבעתיים: מסדה.

שפירא, יונתן. 1984. **עילית ללא ממשיכים**. תל אביב: ספריית פועלים.

שפירא, יונתן. 1990. **לשלטון בחרתנו**. תל אביב: ספריית פועלים.

Arian, Alan and Samuel H. Barnes. 1974. "The Dominant Party System: A Neglected Model of Democratic Stability". *Journal of Politics* 36:592-614.

Avtorkhanov, Abdurachman. 1966. *The Communist Party Apparatus*. New York: H. Regnery.

Duverger, Maurice. 1955. *Political Parties*. New York: John Wiley & Sons.

Fukui, Haruhiro. 1970. *Party in Power: The Japanese Liberal Democratic Polity Making*. Berkeley: Berkeley University Press.

Holden, Barry. 1974. *The Nature of Democracy*. London: Nelson.

Lane, Robert. 1971. *Political Man*. Glencoe, IL: Free Press.

Lipset, S.M., and Stein Rokkan (Eds.). 1967. *Party System and the Voters Alignment: Cross National Perspectives*. Glencoe, IL: Free Press.

Pempel, T.J. (Ed.). 1990. *Uncommon Democracies*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Plamenatz, John. 1976. "Two Types of Nationalism". In Eugene Kamenka (Ed.), *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea*. London: Arnold.
Sartori, Giovanni. 1976. *Parties and Party Systems*. Berkeley: University of California Press.
Thayer, B., Nathaniel. 1969. *How the Conservatives Rule Japan*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Zuckerman, Alan. 1979. *The Politics of Factions: Christian Democratic Rule in Italy*. New Haven, CT: Yale University Press.

הערות לסוציולוגיה ההיסטורית של תקופת היישוב

שלמה סבירסקי

בשנים האחרונות — בעשור האחרון, לערך — הולכת ונוצרת ספרות ענפה במדעי החברה בארץ אשר נושאה המרכזי הוא התפתחות היישוב היהודי בארץ ישראל. לראשונה מתפתחת בארץ סוציולוגיה היסטורית המתמקדת בתהליכי ההתהוות של החברה הישראלית. חשיבותה של ספרות זו נובעת משני גורמים: ראשית, זהו נסיון ראשון בארץ לערוך ניתוח שיטתי של תהליכי התהוות החברה הישראלית שלא על־ידי גיבורי האפוס הציוני עצמם. שנית, ספרות זו משתמשת בכלים של מדעי החברה, ועובדה זו מעניקה לה את ההילה של אובייקטיביות, מהימנות ושיטתיות אשר מקובל ליחס למדע. שני גורמים אלה, בחברם יחדיו, מעניקים לספרות זו נופך של ניפוץ מיתוסים, תיקון עיוותים, גילוי עובדות לאשורן, והצגת הדברים "כפי שהיו באמת". נוצר הרושם של התגבשות גירסה היסטורית מדעית של תקופת היישוב.

מטרתו של מאמר זה לבחון בחינה ביקורתית כמה מן העבודות המרכזיות בספרות זו. הדיון יתמקד ביסודות המושגיים והמתודולוגיים של העבודות הללו, במטרה להראות כי יסודות אלה רעועים ביותר. כתוצאה מכך, אטען, אין עבודות אלו מגיעות לכלל סוציולוגיה היסטורית של ממש, והן מהוות לא יותר מאשר נוסח שונה — מתובל במונחים מדעיים — של גירסה היסטורית מסוימת הנפוצה בישראל.

בחרתי להתרכז בעבודות הבאות: ש.נ. אייזנשטאדט, **החברה הישראלית** (1967); יוסף גורני, **אחדות העבודה 1919-1930** (1973); דן גלעדי, **היישוב בתקופת העלייה הרביעית** (1973); יונתן שפירא, **אחדות העבודה ההיסטורית** (1975); ודן הורוביץ ומשה ליסק, **מישוב למדינה** (1977). עבודות אלה הן רק חלק מן העבודות אשר יצאו לאור בשנים האחרונות.[1] בחרתי בהן משום שהן נראות לי החשובות ביותר לביקורת, אם מבחינה זו שהן מציבות ומייצגות את כיווני המחקר המרכזיים, ואם מבחינה זו שהן מהוות דוגמאות מחקר מרכזיות.

עבודות אלו שונות זו מזו בנושאיהן, בזיקות הדיסציפלינריות שלהן, ובניתוחיהן הספציפיים. סיפרו של אייזנשטאדט הוא מעין היסטוריה סוציולוגית כוללת של החברה היהודית בישראל עד תקופתנו, עם דגש על ניתוח מוסדי מפורט.[2] עבודתו של גורני עוסקת בתיאור העמדות הרעיוניות של אחדות העבודה במספר נושאים מרכזיים. סיפרו של גלעדי הוא נסיון לצייר תמונת מצב מפורטת של המבנה הכלכלי והפוליטי של היישוב היהודי בתקופת שנות העשרים. שפירא מתמקד בחיפוש אחר מקורות העוצמה

המקור: **מחברות למחקר ולביקורת**, מס. 2, (פברואר) 1979. פורסם ברשות.

של המנגנון המנהיג של תנועת העבודה. לבסוף, הורוביץ וליסק נותנים תיאור מקיף של המערכת הפוליטית היישובית תוך שימוש בטרמינולוגיה של מדעי החברה בני זמננו.

עם כל השוני בין העבודות, ניכרת בכולן עמדה דומה ביחס לשלוש נקודות מרכזיות, אשר סביבן יתמקד הדיון שלי: ראשית, ההגדרה של הפרוייקט הציוני־סוציאליסטי כ״אידיאולוגיה״ — ובחירה באינטרפרטציה המנהיימית של משמעותה של אידיאולוגיה; שנית, ראיית תקופת היישוב כנידבך בבניין של החברה הישראלית הנוכחית; שלישית, ראיית היישוב היהודי בארץ ישראל כיחידת ניתוח מספיקה להבנת תהליכי התהוותה של החברה הישראלית.

ניגש לדיון בכל אחת מן הנקודות הללו בנפרד.

הפרוייקט הציוני־סוציאליסטי כ״אידיאולוגיה״

הדיון בגישתם של המחברים שלפנינו ל״אידיאולוגיה״, הוא אולי החשוב ביותר, מכיוון שמושג זה משמש אותם בהתייחסות למהות של הפרוייקט הציוני בכללותו, ולמהותה של הציונות הסוציאליסטית בפרט. החתירה לעצמאות מדינית, לשיבה לארץ ישראל, להפיכת הפירמידה, להקמת חברה שוויונית, לקולקטיביזם ושיתופיות — נתפסים אצל המחברים שלנו כנובעים מ״אידיאולוגיה״. כדברי הורוביץ וליסק: ״... החברה היישובית בבחינת קולקטיב בעל זהות משל עצמו קמה מכוח דחף אידיאולוגי״ (הורוביץ וליסק, 180:1977). ויותר מאוחר: ״גם (האירגון המוסדי של חיי החברה היישובית) לא היה בעיקרו פרי מורשת נתונה של עבר היסטורי, אלא תולדת פעילות מכוונת ומודעת של תנועות שהתארגנו על בסיס של מכנה משותף אידיאולוגי״ (שם, 180). אייזנשטאדט מסכים עמם בהערכה זו. בדברו ספציפית על אנשי העלייה השנייה, הוא אומר: ״האידיאולוגיה שחושלה על־ידיהם נעשתה נקודת המוצא בשידוד המערכות החברתי והמוסדי של היישוב...״ (אייזנשטאדט, 1967: 11), ומאוחר יותר: ״אפשר לומר שתקופת העלייה השנייה היתה, בתולדות התפתחותו של היישוב, התקופה שבה הפעילות החברתית, המדינית והאירגונית היו טבועות במידה רבה מאוד בחותם יצירתם של ערכים, פירושם והדגשתם״ (שם, 15). מעמד חשוב זה שהמחברים מעניקים לאידיאולוגיה — היסוד המייסד של החברה היהודית החדשה בישראל — מחייב דיון בתפיסתם את המושג.

כל המחברים משתמשים במושג כאילו מובנו מוסכם, ברור ולא בעייתי. רובם גם לא טורחים להציג הגדרה כלשהי. הספר של גורני, העוסק כולו באידיאולוגיה של אחדות העבודה, אינו כולל דיון כלשהו במשמעות המושג. הוא מתייחס קצרות לאוטופיה — אך לא למשמעות המושג עצמו, אלא לאוטופיזם כתנועה חברתית (ר׳ גורני, 1973: 66-68). שפירא גם הוא לא דן בשאלה מהי אידיאולוגיה, ורק מסתפק בציון השימוש העיקרי שלה, לדעתו — ״השגת מטרות מעשיות מסויימות״ (שפירא, 1975: 13). היחידים המציגים הגדרה כלשהי הם הורוביץ וליסק, ועל פיה אידיאולוגיה היא ״מערך של רעיונות שבאמצעותו בני אדם מציבים, מפרשים ומצדיקים מטרות ואמצעים של פעולה חברתית מאורגנת במטרה לקיים, לתקן, לעקור משורש או לבנות מחדש מציאות נתונה״ (הורוביץ וליסק, 1977: 180).

היעדר דיון רציני במשמעות המושג אצל המחברים שלפנינו אין פירושו שאין הם נוקטים כל עמדה ביחס למשמעותו. פירושו רק שהם רואים כמובן מאליו את אשר כלל

וכלל לא מובן מאליו. כפי שנראה, יש לעמדתם, עם כל היותה בלתי מפורשת, השלכות עמוקות ביותר באשר לניתוחם את התפתחות הפרוייקט הציוני־סוציאליסטי.

הוויכוח סביב מהותה של האידיאולוגיה נמשך מאז צמיחת המושג בתקופת ההשכלה באירופה. בוויכוח זה מקופלות גישות פילוסופיות שונות להיסטוריה, מדע ופוליטיקה. בייסוד הוויכוח עומדת שאלת היחס בין מחשבה ופעולה, ובאופן כללי יותר שאלת היחס בין אובייקט וסובייקט. ניתן לעשות הבחנה כיום בין שתי גישות יסוד לשאלת האידיאולוגיה:[3] זו של הסוציולוגיה של התודעה, ביחוד כפי שהיא באה לידי ביטוי בכתבי קרל מנהיים (Mannheim, 1936), וזו של התיאוריה הביקורתית, המוצגת בכתבי קרל מרכס, ומאוחר יותר קורש (Korsch, 1930), לוקאץ׳ (Luckas, 1923), מרכוזה (Marcuse, 1941) והאסכולה הפרנקפורטית באופן כללי (ר׳ Connerton, 1976).

הגישה של הסוציולוגיה של התודעה מניחה הפרדה בין סובייקט לאובייקט, בין מחשבה ופעולה, בין תודעה ומציאות. הפרדה זו מגושרת בשני הכיוונים: מחד, תכני התודעה הינם פונקציה של המציאות בה אדם נתון; מאידך, תודעתו של האדם מספקת לו כיוון בדרכו במציאות. על פי מנהיים כל חשיבה היא אידיאולוגית, במובן שהיא משקפת את האינטרסים החברתיים הקונקרטיים של נושאה. כיוון שבמציאות יש אינטרסים שונים, הרי שיש גם אידיאולוגיות שונות. האידיאולוגיה, בהיותה משקפת אינטרסים קיימים, הריהי שמרנית מטבעה. השינוי בהיסטוריה בא כתוצאה מצמיחתן של אוטופיות — צורת חשיבה שאין התאמה בינה לבין המציאות שבתוכה היא מתרחשת (Mannheim, 1936:192). הגדרתן של צורות התודעה כאידיאולוגיות מספקת את הבסיס לסוציולוגיה של התודעה: בחינה מדעית של אידיאולוגיות. דיסציפלינה זו עיקר עיסוקה — כמשתמע מן ההנחות שזה עתה ציינתי — במציאת הקשר בין אידיאולוגיה מסויימת לנסיבות היסטוריות־חברתיות מסויימות, ומעקב אחרי גילגוליו של קשר זה. באשר לאוטופיות, הדיסציפלינה רואה כמשימה עיקרית מעקב אחר תהליך ה״אידיאולוגיזציה״ שלהן, בדומה לחקר הרוטיניזציה של הכריזמה אצל ובר — אשר ממנו הושפע, אמנם, מנהיים.

התפיסה הרווחת של אידיאולוגיה במדעי החברה בפרט ובכתיבה אינטלקטואלית־פוליטית בכלל תואמת את תפיסתו של מנהיים. ההגדרה שצוטטה לעיל מתוך הספר של הורוביץ וליסק הינה דוגמה טובה אחת. בדרך כלל מצויין שמדובר במערכת רעיונות מעוגנת בערכים ותפיסת עולם רחבה יותר, האמורים לכיוון פעולה; רעיונות אלו מהווים, כדברי ליין, ״רציונליזציה של אינטרסים קבוצתיים״ (Lane, 1962:15). בדרך כלל, כפי שמוסיף ליין, נמצא אידיאולוגיות כשהן מנוסחות ומגובשות בתעודות מקודשות, פרי הגותם של ״גיבורים״: אבות מייסדים, פרשנים גדולים, וכיו״ב (שם, 15).

מנהיים מציג את תפיסתו כפיתוח רעיונותיו של מרכס: הן טיעונו הידוע של מרכס כי אין התודעה קובעת את ההווייה, אלא להיפך, והן נסיונות של מרכס להראות את הפילוסופיה והכלכלה המדינית של תקופתו כאידיאולוגיה, דהיינו, כמבנים רעיוניים אשר מטרתם לשרת את האינטרסים של הבורגנות. אלא שבהיתפסו לקביעות המטריאליסטיות של מרכס, מתעלם מנהיים מן הדיאלקטיקה של מרכס. ראשית, אין מרכס גורס את ההפרדה בין אובייקט וסובייקט, בין הווייה ותודעה: ״לעולם אין התודעה יכולה להיות אלא ההווייה המודעת — והווייתם של בני האדם היא תהליך חייהם המציאותי״ (אבינרי, 1965:232). שנית, עבור מרכס הצורה האידיאולוגית של המחשבה איננה תכונה אנושית ״טבעית״ או אוניברסלית כפי שהיא אצל מנהיים. מחשבה אידיאולוגית הינה מחשבה

שאינה מסוגלת לתפוס את הקשר בין התנועה שלה עצמה לבין התנועה של הכוחות החברתיים. כיוון שמרכס רואה את התודעה כמומנט של הפרקסיס החברתי, פירושו של דבר שהוא מניח מראש שכל הפרדה בין פעילות תיאורטית ופעולה מעשית של בני האדם איננה אלא תוצאה של התפתחות היסטורית ספציפית (ר׳ Lenk, 1971:26). הצורה האידיאולוגית של המחשבה הינה, אם כן, תוצר של החברה המעמדית, בו היא משמשת כמחזקת את המשטר הקיים.

בהגדירו כל מחשבה כאידיאולוגיה, תוך הסתמכות כביכול על עבודתו של מרכס, עיוות מנהיים את כוונתו של זה. בתפיסתו הדיאלקטית של מרכס את היחס בין תודעה והווייה טמונה האפשרות של שינוי, של פריצה מן היחס ההשתקפותי־סטאטי שבין השתיים (פריצה אשר אצל מנהיים מוצגת בצורה מכאנית על־ידי ההבחנה בין אידיאולוגיה לאוטופיה — כאשר מקורה של זו האחרונה מעורפל). מרכס הרי לא ראה את עצמו מפתח עוד אידיאולוגיה אחת, פועלית, אשר תעמוד מול האידיאולוגיה הבורגנית. הוא ראה עצמו מפתח תיאוריה ביקורתית, שמטרתה להביא, תוך חדירה מעבר למסך האידיאולוגי הבורגני, למיגורו של הקפיטליזם, ולהקמתה של חברה נעלה יותר. חשיבה ביקורתית אינה נפרדת מן ההווייה: היא חלק אינטגראלי שלה. מחשבה ביקורתית הינה אחד הביטויים של המאפיין הבסיסי של המין האנושי: עבודה, שפירושה יצירה, היווי, היכולת לראות צורות ותכנים שונים מאלה הקיימים, היכולת לעצב וליצור. האבחנה העיקרית, אם כן, על פי מרכס, איננה האבחנה בין **תודעה והווייה**, כיוון ששתיהן אינן אלא מומנטים בשלמות תודעה־הווייה. האבחנה המרכזית היא זו שבין **אידיאולוגיה למחשבה ביקורתית**, או, במובן רחב יותר, בין **אידיאולוגיה ועבודה**: בין הנסיון להציג את הקיים ככל האפשרי, לבין הנסיון להראות את האפשרי מעבר לקיים. האידיאולוגיה, אם כן, משמשת כהגנה על אשר התהווה, מול אשר מתהווה, מול אשר נאבק להיוולד (Lenk, 1971:27). מול תוכנית העבודה של הסוציולוגיה של התודעה — תיאור היחס בין ההווייה והתודעה — עומדת תוכנית שונה לגמרי של התיאוריה הביקורתית: חשיפת התודעה הדומינאנטית בתקופתנו כמשקפת הווייה ספציפית, לא אוניברסלית, לא הכרחית, על מנת להביא לשינוי ההווייה הזו.

מתוך דיון זה, מתבררות שתי גישות אפשרויות לחקר התפתחות הפרוייקט הציוני־סוציאליסטי בארץ ישראל. על פי הגישה האחת, בה אנקוט, נחקור את המאבק המתמיד בין אידיאולוגיה ועבודה, דהיינו בין המאמץ לשמר את ההווה, לבין המתהווה, או הרוצה להתהוות, כאשר מאבק זה כולו מציאותי, במובן זה שגם תודעה וגם הווייה הינן מומנטים של ההיסטוריה הנפרשת. נחקור, בקיצור, את המאבק לעיצוב דפוסי חיים חברתיים חדשים.

על פי הגישה השנייה, בה נוקטים המחברים שלפנינו, נתחיל באיבחון האלמנטים האידיאולוגיים מן האלמנטים המציאותיים, ונערוך מעקב אחר הקשר ביניהם, כאשר אנו מתרכזים בהתמודדות המתמדת בין האידיאולוגיה למציאות. אין בכוונתי לערוך כאן עימות מלא בין שתי הגישות. בהצגת שתי הגישות התכוונתי בעיקר להראות עד כמה המחברים שלפנינו מתעלמים מפרובלמטיקה רצינית או מחליקים על פניה. עם זאת, אעיר שתי הערות בקצרה:

ראשית, השאלה ההיסטורית נשאלת רק על־ידי הגישה הראשונה — ולא על־ידי הגישה השנייה, וזאת בשני מובנים. ראשית, במובן זה שהפרובלמטיקה של האישיויות ההיסטוריות הפועלות היא הפרובלמטיקה של העימות בין דפוסי חיים שונים או

אלטרנטיביים, כפי שהם באים לביטוי בפעולה של אנשים וקבוצות קונקרטיים. לעומת זאת, הפרובלמטיקה של העימות בין מציאות ואידיאולוגיה היא פרובלמטיקה של החוקר: הוא זה הנוטל על עצמו את מלאכת ההפרדה בין שני האלמנטים לגבי חתך זמן היסטורי נתון. לא רק זאת: תוצר עבודתו של החוקר במקרה זה אינו רלבנטי כלל לגבי אותו קטע היסטורי, מכיוון שכל מטרתו של המחקר היא קביעה כללית לגבי הקשר בין מציאות ואידיאולוגיה, כקטיגוריות תיאורטיות מופשטות, בצורה היפה לכל התקופות, לכל מהלך ההיסטוריה. הגישה הראשונה היא הגישה ההיסטורית גם במובן נוסף: בגישה זו החוקר מציב בדרך כלל שאלה הרלבנטית לו עצמו כפועל בהיסטוריה, כשהוא רואה את עצם מחקרו כחלק מן המאבק המתמשך לעיצוב דפוסי חיים חדשים. לעומת זאת בגישה השנייה, החוקר ״מוציא״ את עצמו אל מחוץ להיסטוריה, כביכול, על מנת להגיע לעמדה שתאפשר לו לערוך בדיקה ״מדעית״ ו״אובייקטיבית״ של תקופה נתונה.

כפי שנראה במהלך הדברים, א־היסטוריות זו של הגישה של הסוציולוגיה של התודעה באה לביטוי חזק ביותר אצל המחברים שלנו, גם במובן זה שאין הם מגיעים לכלל דיון מעמיק בהתפתחות ההיסטורית של תקופת היישוב, וגם במובן זה שאין הם מקשרים כלל בין נושא מחקרם לבין הבעיות מולם הם עצמם עומדים כחלק מן החברה הישראלית בת ימינו.

ההערה השנייה שאעיר נוגעת לסכנת הוולגריזציה הטמונה בהפרדה בין אידיאולוגיה ומציאות, והנובעת מן המשמעות היום־יומית של שני המונחים. הסכנה היא שהמציאות תיתפס כחלק החזק שבעימות, עקב המשמעות המקובלת של המונח. ואין ספק שפירוש כזה אומנם מתקבל בדיונים הסוציולוגיים. לדוגמה: בראשית שנות השישים התפתחה בארצות הברית אסכולה שטענה ל״קץ האידיאולוגיות״. קשה להניח אסכולה מקבילה שהיתה טוענת בזמן כלשהו ל״קץ המציאות״. ההנחה של אנשי האסכולה היתה שהמציאות כתמיד, עדיין שם, מתמשכת ומתהווה תדיר, אלא שללא הכוונה של ״אידיאולוגיה״. וכאן באה נקודה נוספת: כיוון שפעולה ללא כל חשיבה לא תיתכן — יש הבחנה בין תודעה והוויה, אך לא תיתכן האחת ללא השנייה — הרי שמתגנבת אבחנה בין ״חשיבה רגילה״ לבין ״חשיבה אידיאולוגית״. חשיבה רגילה היא חשיבה ״מציאותית״, צמודה למהלך החיים ה״טבעי״, המובן מאליו. יוצא מכאן שאידיאולוגיה היא צורת חשיבה לא רגילה, לא ״טבעית״, חריגה ויוצאת דופן, אופיינית לתקופות מסויימות בהיסטוריה ולא לאחרות. מהבחנה בין אידיאולוגיה ומציאות אנו מגיעים, אם כן, להבחנה בין נורמאלי ולא־נורמאלי. ההבחנה הנפוצה בכתבים היסטוריים בין תקופות אידיאולוגיות לתקופות לא־אידיאולוגיות שואבת משימוש וולגארי זה, ומחזקת אותו.

ניגש, אם כן, לדיון בעבודות של המחברים שלפנינו. כאמור, נוקטים כולם בגישה של הסוציולוגיה של התודעה, דהיינו, רואים אידיאולוגיה כמובחנת מן המציאות. נוסיף מייד, כי אין עמדתם המנהיימית של המחברים מצויינת במפורש על־ידם, כפי שאין אצל אף אחד מהם דיון משמעותי במושג האידיאולוגיה. עמדתם עולה מתוך ניתוח השימוש שלהם במושג. מכאן גם שאין עבודות אלה נעזרות בניתוח הספציפי של הסוציולוגיה של התודעה. בכל העבודות, כאמור, הביסוס התיאורטי של הדיון באידיאולוגיה הוא אלמנטרי ביותר, ומסתמך על מקורות מישניים.[4]

אם נראה במנהיים את הדובר המרכזי של הסוציולוגיה של התודעה, הרי מרגע שרואים המחברים שלפנינו את הציונות הסוציאליסטית כגוף רעיונות העומד מובחן מן המציאות ההיסטורית, עומדות בפניהם שתי ברירות: האחת, להתייחס אל הציונות הסוציאליסטית

כאל אידיאולוגיה טוטאלית, במובן של מנהיים, דהיינו, כלל הרעיונות המאפיינים מעמד או תקופה, ולערוך את העימות בין אידיאולוגיה זו לבין המציאות לאורך כל תקופת היישוב. זוהי הדרך בה הולך גורני. הברירה השנייה היא לראות את האידיאולוגיה הציונית־סוציאליסטית כאוטופיה, במובן של מנהיים, דהיינו, כפריצה מחשבתית אל מעבר למציאות של תקופה מסויימת, ולעקוב אחר תהליך הרוטיניזציה של האידיאולוגיה, דהיינו, תהליך התאמתה למציאות. זו הדרך בה הולך אייזנשטאדט, בדרך כלל. מבחינת התוצאה הסופית, אין הבדל עקרוני בין אייזנשטאדט וגורני — אצל שניהם יוצאת המציאות כאשר ידה על העליונה. ההבדל מתבטא בתפיסת התהליך הכולל: בעוד שאצל גורני מדובר בהתאמה מתמדת בין המציאות והאידיאולוגיה, אצל אייזנשטאדט מדובר בתהליך איטי אך רצוף של שחיקה של האוטופיה. הבדלים אלה מקורם בהבדל רחב יותר בין העבודות של השניים: בעוד גורני עוסק רק בתיאור השינויים באידיאולוגיה, אייזנשטאדט בונה הסבר מקיף של דפוסי ההתפתחות של החברה היישובית. אלא שבהתייחסויות הקונקרטיות של השניים לאידיאולוגיה הציונית־סוציאליסטית לא ניכר הבדל עקרוני. אף אחד מן השניים לא עורך בירור עקרוני בסוגיה זו, ולא מציין באיזו משתי האלטרנטיבות המנהיימיות הוא בוחר, ומדוע. המונחים בהם הם משתמשים דומים, ותיאור ההתמודדויות הקונקרטיות גם הוא דומה. הגישה ה״אוטופית״ של אייזנשטאדט מצטיירת מן האלמנטים הוובריאניים שבניתוחו — הבלטת תהליכי רוטיניזציה — יותר משהיא מתבהרת מדיון ישיר בפרובלמטיקה של אידיאולוגיה.[5]

מעבר להבדלים עקרוניים אלו, אשר, כאמור, אינם באים לידי ביטוי רצוף ועקבי בספרים השונים, מציגים כל המחברים את האידיאולוגיה הציונית־סוציאליסטית בצורה דומה. אליבא דמחברים אלה, אידיאולוגיה זו מקורה הראשוני זר — ברעיונות שרווחו בתחילת המאה במזרח אירופה — והיא יובאה לארץ על־ידי אנשי העלייה השנייה. עולים אלו נתנו לה את גיבושה הסופי, בסידרה של כתבים והחלטות אשר הפכו להיות הדוגמה של תנועת העבודה מאז ואילך. אולם דוגמה זו, בעומדה מול המציאות הארץ ישראלית, נתבררה כבלתי מתאימה. נוכח מצב זה, נקטו אנשי העלייה השנייה — ולאחריהם אנשי העלייה השלישית והרביעית — בסדרה של צעדים שפירושם היה התפשרות עם המציאות. חל, אם כן, מעבר מדוגמאטיות למעשיות. מעבר זה הוא אשר איפשר לגשר על הפער בין האידיאולוגיה למציאות. תהליך גישור זה, המתואר על־ידי המחברים שלנו כהתפתחות או כהתפקחות, הוא אשר איפשר הקמתה למעשה של החברה היהודית בישראל כפי שאנו מכירים אותה.

הנקודה הראשונה בעלת חשיבות היא שאלת מקורה הזר של האידיאולוגיה. לדברי הורוביץ וליסק, ״בחינת ההשפעות של זרמים אידיאולוגיים על תנועות פוליטיות ביישוב היהודי בארץ ישראל מלמדת, כי האידיאולוגיה הפוליטית והחברתית של תנועות אלו הושפעה בעיקר מדגמים אידיאולוגיים שמקורם בסביבה הלא־יהודית״ (הורוביץ וליסק, 1977: 218). שפירא מציין כי ״אין ספק שמייסדי אחדות העבודה, שעברו את תקופת התבגרותם ברוסיה, הושפעו מהתרבות הפוליטית הרוסית ומהאידיאולוגיות והמבנה של האירגונים הפוליטיים בארץ־מוצאם״ (שפירא, 1975: 32).

היותה של האידיאולוגיה זרה, מיובאת, מספק למחברים שלנו נקודת מוצא נוחה ביותר לדיון שלהם, בהתחשב בהבחנה התיאורטית העומדת ביסוד גישתם — בין אידיאולוגיה למציאות. הנה יש לנו הבחנה ״טבעית״ שההיסטוריה עצמה מספקת לנו — האידיאולוגיה באה משם, מן החוץ, בעוד שהמציאות היא **כאן**, בארץ; לא יכול להיות

כל ספק בהפרדה בין השתיים. המחברים שלנו אמנם נתפסים לפתרון קל זה, וכתוצאה מכך נמנעים מהתמודדות רצינית עם מספר שאלות. בראש ובראשונה, אין הם מתמודדים עם שאלת מקורותיה וצמיחתה של האידיאולוגיה במקום צמיחתה. האידיאולוגיה נשארת עבור הקורא דבר מיסתורי, אשר כל הידוע עליו הוא כי מקורו **שם**. לאחר ציון המקור הזר, עוברים כל המחברים מייד לדיון על קורות האידיאולוגיה בארץ. אולם איזכור זה איננו מספיק, מכמה סיבות.

ראשית, גם אם אתה נוקט בעמדה של אבחנה בין אידיאולוגיה ומציאות, אין אתה פטור מלהסביר את מקורותיה של האידיאולוגיה, שהרי תמיד יש קשר בין השניים — קשר שאותו יש לתאר ולהבין. הקשר קיים לאורך זמן: לכן, אם רוצים להבין את טיב הקשר בתקופה נתונה, יש לדעת מה היה טיבו בתקופה הקודמת. המחברים שלנו חותכים את הרצף ההיסטורי בצורה מלאכותית, נוטלים את האידיאולוגיה כפי שהתפתחה בתקופה שקדמה לעלייה השנייה כנתון, ומתחילים את הניתוח שלהם רק עם בוא העולים ארצה. ניתוק זה של האידיאולוגיה מן ההיסטוריה של עצמה הופך אותה לאחד מאותם כלי מטען שהעולים הביאו אתם: כמותם, הריהי טובה וחזקה בהתחלה, אך עם עבור הזמן היא מתבלה ונשחקת, עד שאין בה יותר שימוש. ואומנם, מרגע שאין המחברים רואים את האידיאולוגיה כדבר חי ודינאמי הצומח (על פי הנחותיו של מנהיים) על רקע מציאות היסטורית נתונה — אלא כמוצר מיובא מוגמר — קשה להם גם להציגה בצורה חיה ודינאמית ביחס למציאות בארץ. על כן מוצגת האידיאולוגיה, כפי שנראה, ככלי העובר התאמה, שינוי ושחיקה. דהיינו, שאלת מקורותיה של האידיאולוגיה חשובה לא רק מנקודת ראות של ידע היסטורי גרידא, אלא גם מנקודת ראות של ניתוח התקופה בה המחברים עצמם עוסקים.

אלא שלא רק האידיאולוגיה, גם האנשים — אנשי העלייה השנייה — באים *משם*. האם אין זה מצריך התחקות אחר מקורותיה של האידיאולוגיה בארץ מוצאה? הרי היהודים היו חלק אינטגראלי של **השם**. התשובה המשתמעת שיש למחברים שלנו על כך שוב קלה: האנשים שלנו אמנם באו **משם**, אך הרי הם רצו לנתק את עצמם **משם**, מעצם היותם ציונים! יוצא שהמחברים שלנו גורסים ניתוק כפול בין האידיאולוגיה והמציאות: ראשית, הניתוק בין הסוציאליזם של אנשי העלייה השנייה והמציאות במזרח אירופה — בהיותו סוציאליזם ציוני, דהיינו, שואף להתנתק **משם**. שנית, הניתוק בין הציונות הסוציאליסטית כפי שהובאה **משם**, לבין המציאות בארץ. עם התחלה כזאת, כשהיא מנותקת מן המציאות הן שם והן כאן, לא פלא הוא שהאידיאולוגיה הציונית־סוציאליסטית מוצאת את עצמה, עם עבור זמן מה, מוטלת בצד דרכו של היישוב המתגבש ככלי שאין בו עוד שימוש — כפי שהדבר קורה אומנם אצל מחברינו.

לאחר דיון בשאלת מקורותיה של האידיאולוגיה, נותרו שתי שאלות נוספות: ראשית, מה באשר לקשר בין האידיאולוגיה והמציאות **שם**? המחברים שלנו אינם דנים בשאלה זו, והקורא נשאר עם הרושם שהם מניחים כי **שם** היה קשר בין השניים. ההנחה היא שכולם יודעים **ששם** היתה מהפיכה, **ששם** יש קומוניזם, והרי אם כך, סימן שהאידיאולוגיה הסוציאליסטית מתאימה להם, **שם**. מדוע? כיצד? האם לא כדאי לחקור את האפשרות שמא הסוציאליסטים הרוסים הם אשר תרמו לעיצוב המציאות שהתפתחה שם? אין על כך תשובה. אנו נותרים, אם כן, עם ניתוק לא רק בין האידיאולוגיה והמציאות בשם ובכאן, אלא גם עם ניתוק בין השם והכאן, בין ההיסטוריה הישראלית וההיסטוריה הרוסית. התוצאה היא, מחד, הסתגרות של הסוציולוגיה הישראלית (ולכך נחזור מאוחר

יותר) ומאידך, רושם מצטבר שלדעת המחברים שלנו האידיאולוגיה הסוציאליסטית אולי היתה בעלת משמעות אז, ואולי היא מתאימה **לשם**, אך ודאי שאינה מתאימה לכאן, עכשיו. משתמע כי במציאות הארץ־ישראלית, אידיאולוגיה זו היתה לא יותר מאשר קוריוז היסטורי.

השאלה השנייה נוגעת לקורותיה של האידיאולוגיה בהמשך הדברים, לאחר הגיע העולים ארצה. כאמור, נחשבים אנשי העלייה השנייה לבעלי האידיאולוגיה. כדברי אייזנשטאדט (שימו לב להבחנה בין אידיאולוגיה ומציאות): "בהיתקלם בבעיות מעשיות רבות ושונות בענייני עבודה, צורכי יום־יום וממון, ניסו חלוצי העלייה השנייה למצוא להן פתרונות אירגוניים. ואולם הנסיונות נעשו בעיקר במושגים של ערכי יסוד, סמלים ואוריינטציות רעיוניות ורק במידה זעומה בתגובה על בעיות היום־יום הממשיות של הסתגלות הקבוצה לסביבה הקיימת" (אייזנשטאדט, 1967: 13). אך כאשר תקופה זו חולפת מתחיל תהליך השחיקה — הרוטיניזציה — של האידיאולוגיה האוטופית. נשאלת השאלה, מהם תכני החשיבה של האנשים בתקופות המאוחרות יותר? לו ידענו כיצד צמחה האידיאולוגיה במקורה הזר, יכולים היינו לנחש ניחושים ולשער השערות לגבי מצבים כאלה, אולם כיוון שהאידיאולוגיה מוצגת לנו על־ידי המחברים כדאוס־אקס־מאכינה, אנו נותרים ללא כל אפשרות להתמודד עם הבעייה. ואמנם המחברים שלנו כלל לא שואלים את השאלה. נותרות, על פי הנחות היסוד שלהם, שתי אפשרויות: האחת, שהאידיאולוגיה ממשיכה להיות התוכן העיקרי של החשיבה, אלא שכל פעם נשאר ממנו פחות, עד אשר, לדוגמה, עם הקמת המדינה מהווים תכני החשיבה של האנשים נאמר, 1/8 מהתכנים של האנשים בעלייה השנייה. אפשרות שנייה היא שהחלל המתהווה מתמלא על־ידי סוג חשיבה אחר — חשיבה "לא־אידיאולוגית", "נורמאלית". אזי אנו נותרים עם השאלה מה מקורה של חשיבה זו ומה טיבה. שהרי על פי מנהיים כל חשיבה היא אידיאולוגית. האם מוחם של האנשים מתמלא ב"מציאות עצמה"?

סיכומו של דבר, ההבחנה העקרונית בין מציאות ואידיאולוגיה, העומדת בייסוד גישתם של המחברים, מוליכה אותם לקראת הבחנה מלאכותית בין **השם**, כמקור האידיאולוגיה, **לכאן** — המציאות שאיתה עליה להתמודד, כביכול. היתפסותם המוטעית לזיהוי הפרדה גיאוגרפית־היסטורית עם הבחנה מהותית־תיאורטית עומדת בייסוד הבעיות שזה עתה סקרנו.

נעבור עתה להתייחסות של המחברים לאידיאולוגיה עצמה. כאן אנו מוצאים שהמחברים שלנו מתייחסים אליה, במקרה הטוב, כאל משהו "לא מעשי", בעל כושר התנגדות קל ביותר מול המציאות, ובמקרה הרע, כאל אשליה — אם לא שקר. הרושם המצטבר הוא כי המחברים לא מייחסים לאידיאולוגיה זו ממשות יתרה, וניתן לומר באופן כללי שהם רואים בה מעין מכשיר שהיה חיוני, אולי, בהולדת החברה הישראלית, אך מרגע שזו יצאה לאוויר העולם, לא נותר בו שימוש רב.

נתחיל מן הדיון הוולגארי ביותר, זה של שפירא. נציין מייד שאין וולגאריזציה זו מתאפשרת אלא כתוצאה מן ההסכמה הבסיסית בינו לבין שאר המחברים באשר להנחות היסוד שהועלו בתחילת פרק זה. שפירא, מגמתו אחת — להראות שאנשי אחדות העבודה לא פעלו מתוך דחף אידיאולוגי טהור, אלא מתוך מגמה לצבור כוח ועוצמה, שיאפשרו להם להשתלט על מוסדות היישוב. מתוך כך הוא מגיע לנקיטת העמדה השלילית ביותר מבין כל המחברים לגבי מהותה של האידיאולוגיה:

> ... יש לזכור, כי עסקנים אלה עזבו את רוסיה בעשור הראשון של המאה. בתקופה זו הצטיינה רוסיה במספר רב של אירגונים פוליטיים ואידיאולוגיות פוליטיות, בלי שאירגון אחד או השקפה אחת היו דומינאנטיים. העלייה השנייה ייצגה נאמנה מצב זה. אנשיה, כפי שציינו, תמכו באידיאולוגיות רבות ושונות. גם אותם אנשי העלייה השנייה בעלי השאיפות הפוליטיות לא באו עם השקפות־עולם מגובשות. ב. כצנלסון מספר לנו, כי בתקופת התבגרותו, לפני שעזב את רוסיה, נדד ממפלגה למפלגה ובדק את רעיונותיהן בלי שמצא סיפוק אף באחת מהן. כאשר החלו בפעילותם הפוליטית בארץ ושאפו לארגן את תומכיהם, היה להם אוצר גדוש של רעיונות ודגמים של אירגונים פוליטיים אותם הביאו מרוסיה. בארץ בחרו לעצמם, תוך כדי עבודתם הפוליטית, אותם רעיונות שהתאימו למצב המיוחד בו מצאו את עצמם בארץ. (שפירא, 1975: 32-33)

הפיתוח התיאורטי של מנהיים הופך כאן לקריקטורה של עצמו. הקשר בין מציאות ואידיאולוגיה מוצג כאן כקשר של **רכישה** — האידיאולוגיה היא דבר המצוי בסביבתו של האדם, והוא בורר לו מתוך המבחר את מה שנראה לו. שנית, המציאות קובעת לו לאדם איזה מן הרעיונות השונים שרכש לו עליו לשלוף לשם שימוש בכל רגע ורגע. וכל זאת על מנת להראות שהסיפור הנפוץ על אנשי העלייה השנייה — שהיתה להם אידיאולוגיה אמיתית, מגובשת, רצינית — איננו אלא מיתוס. הקורא נותר עם שתי שאלות: ראשית, אם המצב ברוסיה היה כשל סופרמרקט, איך הגיעו הדברים שם לאן שהגיעו? שנית, מה הקריטריון המציאותי שקבע לאנשי העלייה השנייה לאיזה רעיון להזדקק בכל רגע ורגע? מה מתאים ומה לא? על זה דווקא יש לשפירא תשובה: כל מה שעוזר להגדיל את עוצמתך, מתאים. תשובה זו אמורה להיות מספקת, מכיוון שעיקרון העוצמה הוא עיקרון אוניברסאלי, הפועל בכל חברה ובכל אירגון, "בכל תקופה ובכל מקום" (שפירא, 1975: 33). מה, אם כן, ההגיון שבאידיאולוגיה? התשובה, כנראה, היא שזו משמשת כסות על הדחף הבסיסי לצבירת עוצמה. אלא שמדוע צריך כסות? שאלה קשה! עמדתו של שפירא יוצאת דופן רק במידת הוולגאריזציה שבה; באשר לעמדה העקרונית, כאמור, ההבדלים קטנים. הקטע הבא מתוך סיפרו של גלעדי ממחיש זאת היטב:

> בתקופת העלייה השלישית שלטה האידיאולוגיה **האוטופית־קיצונית**, שנולדה על רקע הציפיות **המופלגות** להתגשמותו של החזון הציוני עם כינון המנדט והאווירה **המהפכנית־משיחית** בעקבות **גל המהפיכה הגואה** בעולם. היו שהאמינו אז **בסיסמאות** ובתכניות כקומונה של כל פועלי ארץ ישראל, בקיום שכונות עובדים המרכזות המוני פועלים בעיר ובהתיישבות חקלאית שיתופית המקיפה את רוב הפועלים־החלוצים. תקופת העלייה הרביעית הביאה **להתפקחות** מסויימת **מאמונות וציפיות** אלו, מבלי שהן נמוגו לחלוטין. את מקומן תפסה **ההכרה בצורך** להיאבק על מעמדה של תנועת העבודה בגורמים ציבוריים ופעמים אף עויינים. הצורות והשיטות של מאבק זה נקבעו, בעיקר, על־ידי **המציאות החדשה** שנוצרה בעקבות העלייה הרביעית, כגון עליית משקלם וחשיבותם של הערים והמקצועות העירוניים. לא עוד דבקות **בחלומות** מראשית שנות העשרים, כמו האפשרות להגשים מן היסוד חברה

חלוצית ונטולת מעמדות, אלא התארגנות וליכוד לשם השתלטות על מוקדי כוח והשפעה ביישוב הגדל. (גלעדי, 1973: 263; הדגשות שלי. ש.ס.)

נשים לב לתיאורים להם זוכה הסוציאליזם של אנשי תנועת העבודה: "אוטופיה קיצונית", "ציפיות מופלגות", "מהפכנות משיחית", "סיסמאות", "אמונות וציפיות", ולבסוף "חלומות". תכניות קונקרטיות שונות, שהיו מעוגנות בפעילות של קבוצות ואנשים קונקרטיים — הקומונה של כל פועלי ארץ ישראל, התיישבות שיתופית, שכונות עובדים עירוניות — מוצגות כ"סיסמאות" וכ"חלומות". דהיינו, כדברים לא רציניים, שמאפיינים שלב מסויים בהתפתחות של חברה (רב הפיתוי להוסיף כאן שלב הילדות, ועל כן "חלומות ילדות"). מולם עומדים ביטויים כגון "התפקחות", "הכרה בצורך", "מציאות". בעוד ששפירא וגלעדי מבטאים את דעתם, לפיה אין להתייחס אל האידיאולוגיה של אנשי העלייה השנייה והשלישית ברצינות יתרה, בצורה בוטה, ולפחות במקרה של שפירא גם גסה — הרי אצל גורני, הורוביץ וליסק, ואייזנשטאדט בא הדבר לידי ביטוי בצורה מעודנת. מחברים אלה נוקטים כולם בהבחנה בין גישה אידיאולוגית וגישה מעשית, הבחנה המעוגנת בזו שבין אידיאולוגיה ומציאות. כאשר הם רוצים לומר שהאידיאולוגיה מוגבלת באפשרותה לכוון פעולה, הרי הם אומרים שאין היא מעשית. לכאורה, יש כאן צמידות לתוכנית המחקר של הסוציולוגיה של התודעה, דהיינו, בדיקה מתמדת של הקשר בין מציאות ואידיאולוגיה. אלא שבידי המחברים שלנו, קשר זה הופך להיות לעליונות ברורה וא־פריורי של המציאות על פני האידיאולוגיה. השימוש במונח "מעשי" ודאי מסייע לכך רבות, בהיותו רווח יותר בשימוש היום־יומי מאשר המונח "מציאותי": "רעיון לא מעשי" הינה מטבע נפוצה ביותר בישראל. אלא שההבחנה בין "אידיאולוגי" ו"מעשי", עם כל היותה קלה וברורה מאליה בעיני המחברים שלנו, אינה עונה על השאלות ההיסטוריות המרכזיות, כפי שנראה להלן.

נתחיל בציטוט הבא מתוך גורני המציג בתמציתיות את הגישה שציינתי:

> **התפתחות מתמדת** חלה במפלגת פועלי ציון בארץ בתפיסת תפקידו של מעמד הפועלים בבניין ארץ ישראל — מנקודת מוצא **דוגמאטית** ועד לקונצפציה אידיאית **גמישה ומעשית**. זו הדוגמאטית נוסחה בוועידת רמלה. עיקרו של "מצע רמלה" היה, נסיון ליישם **עקרונות** מרכסיסטיים־בורוכוביסטיים **במציאות** של הארץ, תוך כדי התעלמות מאי ההתאמה שבין ההנחות **התיאורטיות** לבין **המציאות**.

וממשיך לאחר מספר שורות:

> אם כי במשך כל תקופת קיומה העצמאי לא הסתלקה המפלגה רשמית מ"מצע רמלה", הרי זמן לא רב אחרי הוועידה — חדלה להתייחס אל הנחות היסוד של המצע ועסקה יותר ויותר בפתרון **בעיות מעשיות**, **כהכרח המציאות היום־יומית וכעיקרון** גם יחד. (גורני, 1973: 23, הדגשות שלי, ש.ס.)

ראשית, נשים לב שאין גורני מדבר **בשינוי** אלא **בהתפתחות**; דהיינו, מה שקרה לא רק קרה, אלא גם צריך היה **לקרות** — ואם נזכור כי למילה התפתחות נימה חיובית, הרי גם **טוב** שקרה. ההתפתחות היא מעבר מאידיאולוגיה למעשיות, מ"חלומות", אם ננקוט בלשונו של גלעדי, להכרה במציאות. לשון אחרת, התבגרות, במובן המקובל לפיו התבגרות פירושה קבלת חלק מן הדברים כפי שהם. אלא שהקבלה ביוגרפית זו היא

בעייתית ביותר. מה קנה המידה למעשיות; כיצד אני יודע מה מציאותי ומה לא? מתוך התיאור של גורני עצמו, מסתבר שהאנשים, גיבורי העלילה, לא כל כך יודעים זאת, שהרי הם מוצגים כמשנים גישתם תדירות. ההסבר של גורני כמובן, יהיה שהמציאות היא מאוד דינאמית. אלא שתשובה זו רק מסיטה את החיפוש שלנו מן האידיאולוגיה אל המציאות: מהי מציאות זו, מה מכוון אותה — האם יד על־אנושית נעלמה? אם כי גורני לא מתמודד עם השאלה הזאת ישירות, יש בתיאור שלו תשובה: המציאות היא המאבקים בין מנהיגות אחדות העבודה לבין קבוצות וכוחות אחרים: איכרי המושבות, נציגי ההסתדרות הציונית, העלייה הרביעית, גדוד העבודה, וכיו"ב. מציאותיות, מעשיות, פירושן, אם כן, הכרה ביחסי כוחות משתנים בשטח. תשובה משתמעת זו מותירה אותנו עם שאלה נוספת: אם להיות מעשי ומציאותי פירושו להכיר ביחסי כוחות משתנים, מה זה "לא מעשי", "לא מציאותי"? האם האנשים באחדות העבודה שדבקו באידיאולוגיה המקורית לא הבינו, לא ראו מה מתרחש בשטח? האם הבעייה שלהם היתה שכלית־תפיסתית, או פסיכולוגית, או שמא ביולוגית? שוב התשובה טמונה בדבריו של גורני עצמו, בהמשך לקטע המצוטט לעיל:

> המפנה ההדרגתי בתפיסה האידיאית לא עבר ללא ויכוח וביקורת מצד קבוצה אופוזיציונית להנהגת המפלגה. האופוזיציה, שסירבה לנטוש את התפיסות הדוגמאטיות, נטתה להמעיט בחשיבות המעשה הקונסטרוקטיבי. בוועידה שנערכה ב־1913 הגן **הרוב** במפלגה על תפיסתו המעשית־הקונסטרוקטיביסטית. (גורני, 1973: 23, הדגשות שלי, ש.ס.)

ובכן, הבעייה של האופוזיציה איננה שכלית, ולא פסיכולוגית, ולא ביולוגית: היא מספרית. כאן, אם כן, טמון המפתח לקריטריון בו משתמש גורני לקביעת דרגת ה"מעשיות" או ה"מציאותיות": מי שניצח, סימן שהיה מציאותי. הידיעה על מי שניצח באה לו, לגורני, כמובן, מכך שהוא חי וכותב לאחר המעשה. זוהי דוגמה מובהקת של הסבר פוסט־פקטום.

קביעת הניצחון, העליונות, כקריטריון למציאות, מעלה שאלות עקרוניות לגבי טיב כתיבת ההיסטוריה של גורני ושל שאר המחברים שלנו. אם מציאותי הוא בעל הרוב, והמיעוט הוא בלתי מציאותי, הרי ההיסטוריה הופכת להיות תהליך של מחיקת המיעוטים, הוצאתם אל מחוץ למציאות. מרגע שפעולה נכשלת, היא נמחקת מן ההיסטוריה, מועברת אל הלא־מציאות ההיסטורית; הפעולה האלטרנטיבית, מכיוון שהצליחה, מוכרת כחלק מן המציאות. ההישארות בחיים היא המבחן למציאותיות. זהו, כמובן, דרוויניזם היסטורי מובהק. אולם הבעייה העיקרית של גישה זו היא שבייסודה עומדת לא רק הנחה מסויימת לגבי העבר — אלא בראש ובראשונה הנחה מסויימת לגבי ההווה: כי הקריטריון העיקרי לקביעת העליונות בעבר הוא הידיעה למי העליונות כיום. כיוון שהעבודות בהן אנו דנים נכתבו בשנים בהן תנועת העבודה היתה בשיא הפרגמטיזם הביצועיסטי שלה, הרי בראייה הרטרוספקטיבית של גורני ושאר המחברים שלנו נתפסת כל מגמה בכיוון זה כמציאותית, וכל מגמה נוגדת כבלתי מציאותית. לכן גם נקרא ספר זה של גורני כגלוריפיקציה של הבן־גוריוניזם, המוצג תמיד כ"מעשי", כ"מציאותי", כבחירה המובנת מאליה, כמייצג את ההתפתחות ה"טבעית" של תנועת העבודה.

בסופו של דבר, מובילה היסטוריוגרפיה כזו של גורני לשלילת עצמה. אם המציאותי הוא הדומינאנטי, כיצד נציג את אחדות העבודה בראשיתה, כאשר לא היתה דומינאנטית; או את המגמות שיותר מאוחר נתגלו כדומינאנטיות, כאשר לא היו כאלה עדיין? הברירה

שמעמיד בפנינו גורני היא לראותן כלא מציאות, כלא הווה, מכיוון שלא היו דומינאנטיות. דהיינו, ההיסטוריוגרפיה של גורני איננה מאפשרת לנו לענות על השאלה ההיסטורית המעניינת ביותר — כיצד ואיך התרחש השינוי ההיסטורי שתנועת העבודה מייצגת.

הורוביץ וליסק נוקטים בגישה דומה לזו של גורני, אם כי הם עושים נסיון להתעלות מעל ההבחנה בין אידיאולוגיה למעשה. הם עושים הבחנה בין המימד הפונדמנטלי והמימד האופרטיבי של אידיאולוגיות, כאשר "המימד הפונדמנטלי מתייחס למטרות הסופיות ולאופקים הרחבים של מימוש האידיאולוגיה ואילו המימד האופרטיבי עוסק בעקרונות המנחים את הפוליטיקה בפועל". והם מוסיפים: "הבחנה זו נראית כעדיפה מההבחנה בין גישה 'אידיאולוגית' וגישה 'פרגמטית'. המימד האופרטיבי גם הוא אידיאולוגי מפני שהוא מתייחס לפעולה חברתית מאורגנת ולמערך של רעיונות המשפיע עליה" (הורוביץ וליסק, 1977: 181. הדגשה במקור, ש.ס.). לכאורה, יש כאן שוני. למעשה, בבחינה של השימוש אשר הורוביץ וליסק עושים בקטיגוריזציה זו, מתברר כי אין זו אלא אותה גברת בשינוי אדרת. ניקח כדוגמה את הקטע הבא:

> המשאבים והמאמץ שאפשר היה לגייס לא היו בלתי מוגבלים ולא ענו על מלוא תביעותיה של האידיאולוגיה, שהיו מעורבים בה יסודות אוטופיים בולטים. עם זאת, השפיעו יסודות אוטופיים אלה על יצירת צורות אירגון חברתי יחודיות שנהפכו לסימן היכר של היישוב היהודי כדוגמת הסתדרות העובדים, הקיבוץ והמערכת המסועפת של מוסדות לאומיים הפועלים על בסיס וולונטרי; אלא שיסודות אלה, שהיו בעלי גוון פונדמנטלי, אי אפשר היה לתרגם ללשון של צווי־עשה אופרטיביים, אלא בדרך של ויתורים ופשרות. על רקע זה נוצרו סתירות בין התביעות המקוריות של האידיאולוגיה וביטוייה הפוליטיים והחברתיים בתהליך ההגשמה. האידיאולוגיה הצרופה הוסיפה להיות מכשיר חינוכי בתהליכי הסוציאליזציה הפוליטית ומניע רב־עוצמה להזדהות תנועתית. (הורוביץ וליסק, 1977: 219)

נשים לב שכמו שאר המחברים, אין הורוביץ וליסק מקפידים על ההבחנה בין אידיאולוגיה ואוטופיה, והם משתמשים בשתיהן בערבוביה. אולם לא זו הבעייה העיקרית שלפנינו. השאלה המרכזית כאן היא במה עוסק התרגום: אם התרגום הוא תרגום מהמימד הפונדמנטלי לאופרטיבי, הרי שהפונדמנטלי איננו הסופי אלא העכשווי; דהיינו, שהסופי איננו אוטופיה, במובן של לא קיים במציאות, אלא מציאותי, במובן שניתן לקיימו במציאות. שהרי אם אין זה כך, והסופי הוא כמות שהוא נשמע, דהיינו, מתאים לזמן הרחוק, אך לא לכאן ולעכשיו, אין כלל צורך בתרגום. נותרת השאלה מדוע הפשרות, ומה הקשר בין תרגום לבין פשרה. אם אי אפשר לתרגם ללא פשרה, פירושו לא שיש בעיות תרגום, אלא שיש בעיות ביצוע, הגשמה. מסתבר שהבעיות שבתרגום נובעות לא מכך שהמימד הפונדמנטלי של האידיאולוגיה הוא סופי, אלא מכך שיש כוחות חברתיים עם רעיונות אחרים. בדרכם הם, חוזרים אם כן הורוביץ וליסק לבעייתו של גורני, המזהה מציאותיות עם הצלחה. מה שהצליח (הוגשם תוך כדי פשרה) הוא אופרטיבי (מעשי, מציאותי); מה שלא הצליח (לא תורגם) פירושו שהוא פונדמנטלי, אוטופי (לא מעשי, לא מציאותי).

אינטרפרטציה זו מוצאת חיזוק בקטע מאפיין נוסף מתוך הורוביץ וליסק. בדיונם בשאלת מקומה של האידיאולוגיה בבינוי המוסדות החברתיים של היישוב, לאחר שהם מציינים את מקורה הזר של האידיאולוגיה, הם אומרים:

> תרומתה הסגולית של המערכת הפוליטית והחברתית של היישוב היהודי עצמו לאידיאולוגיות של התנועות הפוליטיות שפעלו בקרבו בלטה בעיקר בתרגום העקרונות האידיאולוגיים הכלליים ללשון של נורמות פעולה ודרכי ביצוע. (הורוביץ וליסק, 1977: 218. הדגשה במקור, ש.ס.)

דהיינו — **משם** באו האוטופיות: **כאן**, בארץ ישראל, היתה המציאות. האידיאולוגיות היו טובות ויפות, אלא שהן היו אוטופיות, בלתי מציאותיות. ברגע בו נתקלו במציאות, צריך היה לשנותן (לתרגמן), להופכן למציאותיות יותר, למעשיות יותר (אופרטיביות).

מצאנו בסקירתנו עד כה, אם כן, שהציונות הסוציאליסטית, הנתפסת על־ידי המחברים שלנו כאידיאולוגיה, במובן בו היא מובחנת מן המציאות, מקורה זר, היא איננה מתאימה למציאות הארץ־ישראלית, ואין היא יכולה לשמש כפי שהיא להכוונת מהלך החיים המציאותיים. יש לשנותה, להופכה לאופרטיבית־מעשית, להתאימה למציאות. בתיאורם של המחברים את התהליך הזה הם גם מציינים, בדרך כלל, נקודת סיום: קיצה של האידיאולוגיה. ראינו זאת כבר אצל גלעדי וכן אצל ליסק והורוביץ. אייזנשטאדט הוא הפסקני ביותר בהכרזתו על קיצה של האידיאולוגיה:

> ואולם מובן מאליו שלא ייתכן היה לשמר את האידיאולוגיה במלא טהרתה ותמימותה, משעה שהתפתח מבנה מוסדי רב צדדי מתוך הכיתות והתנועות החברתיות. עצם כוחה וחיותה של האידיאולוגיה בתקופת העלייה השנייה נבע במידה לא מעטה מן ההיקף המוגבל של הקבוצות החלוציות השונות, מן העובדה שלא היו מעורבות בבעיות ובצרכים הממשיים של המבנה החברתי הקיים ומטוהר האוריינטציות והשאיפות שלהן לעתיד־לבוא. כאשר התפתח מבנה חברתי מתקדם, גדול ומגוון, יצר בהכרח קבוצות חדשות, וכל אחת מהן העלתה אף היא בעיות והעמידה דרישות משלה בפני משאביה של האוכלוסיה. (אייזנשטאדט, 1967: 38)

המטאפורה האורגאנית בולטת כאן ביותר: כאשר גוף חברתי גדל, מתבגר, מתרחב וצומח, אין הוא יכול לחיות עוד על פי אותן מגמות שכיוונו אותו כאשר היה רך בימים.

מה קורה לאידיאולוגיה משהפסיקה להוות מדריך לפעולה ממשית? היא איננה נעלמת כליל. היא הופכת להיות, כפי שראינו אצל הורוביץ וליסק, "מכשיר חינוכי בתהליכי הסוציאליזציה הפוליטית ומניע רב עוצמה להזדהות תנועתית". גורל די דומה מצפה לה מידי אייזנשטאדט: "בנוסף לשימוש הסמלי שלה, היא גם חודרת ומשפיעה בצורה סלקטיבית לכל תחומי החיים בארץ: טיולים בחיק הטבע, הכרת הארץ, פעילות בתנועת נוער, סגנון לבוש וסגנון חיים בכלל." (אייזנשטאדט, 1967: 39).

אותה האידיאולוגיה אשר בעשור השני והשלישי למאה היתה היסוד המייסד של החברה היהודית החדשה, הופכת להיות, לאחר שניים־שלושה עשורים, במקרה הטוב לסיפורים אותם מספרים לילדים, ובמקרה הגרוע למתחרה של בתי האופנה האירופיים. מעגל ההגיון של המחברים שלנו מגיע כאן להשלמתו: האידיאולוגיה אשר התאימה לשלב הילדות במישור ההיסטורי — היא אשר גיבשה את הקבוצות הראשונות לפני

שהגיעו לכלל התמודדות עם ה"מציאות" — נמצאת מתאימה היום לשלב הילדות במישור הביוגרפי, דהיינו, מספרים אותה לילדים ולנערים בשלב בו אין הם צריכים עדיין להתמודד עם המציאות.

לפני שנסיים חלק זה של העבודה, ראוי לעמוד על בעייה נוספת העולה כתוצאה מן ההבחנה בין אידיאולוגיה ומציאות: לא רק שבצמד זה המציאות נוטה להיתפס כחזקה יותר, כפי שראינו עד כה, אלא שהיא נוטה גם להיתפס כברורה וכידועה יותר. האידיאולוגיה היא מורכבת, מפותלת, ניתנת לפירושים שונים ולסילופים. מולה עומדת המציאות, חד משמעית, מוכנה להיקרא על־ידי כל אחד המעוניין בכך — אם הוא רק מוכן להשתחרר מדעות קדומות אידיאולוגיות. גישה כזו מוצאת ביטוי אצל רוב המחברים שלפנינו, אשר מעמידים את עבודותיהם כנסיונות מדעיים לפירוש העבר, מול הכתיבה האידיאולוגית שאיפיינה את המשתתפים במעשה. אולם היא מוצאת את ביטוייה בעיקר בסיפרו של גלעדי, הנוטל על עצמו לתקן את הדימוי המעוות שרווח בציבור על העלייה הרביעית, והנובע, לדעתו, מדעות קדומות. הדרך בה הוא בוחר לעשות זאת היא להראות "מה היתה המציאות באמת". אולם, כפי שיתברר מייד, אין זו מלאכה קלה כלל ועיקר — ולא רק בגלל הבעייתיות שבמשימה כזאת, כפי שהיא מוצגת, לדוגמה, על־ידי הסוציולוגיה של התודעה, ואשר גלעדי אינו מודע לה כלל. גם על פי כללי המשחק של גלעדי עצמו אין הדבר פשוט. עבור גלעדי, ה"מציאות" הינה התפלגות מספרית של הכוחות השונים ברגע נתון. על פי זה, הוא בודק אספקטים שונים של החיים בתקופת היישוב, והדימוי שהצטייר עליהם במשך השנים, ושופט באיזו מידה הדימוי נכון או לא. ניקח לדוגמה נושא מרכזי, המעסיק את גלעדי משך כל סיפרו: מדוע היה הימין חלש כל כך מבחינה פוליטית, בעוד שמבחינה כלכלית היה הגורם הדומינאנטי בכלכלת היישוב? הוא מגיע לשאלה זו לאחר בדיקה המראה שמירב ההון בתקופת היישוב היה פרטי, ולא לאומי. אלא שיש כאן הטעייה עצמית, הנובעת מן התפיסה שהמציאות היא התפלגות מספרית פשוטה של הכוחות — תפיסה סטאטית וחסרת משמעות, המתעלמת מכך שב"מציאות" יש גם מגמות ושליטה, אשר אינן פועל יוצא ישיר של יחסי כוחות מספריים. על פי ספירה פשוטה, ההון הפרטי בתקופת היישוב היה אמנם הגורם **הגדול** ביותר — אך האם היה גם **הדומינאנטי**? לשם הבהרת הבחנה זו, נזכיר כי בהרבה מן הקורפורציות הגדולות בעולם המערבי, דומינאנטיות איננה קשורה בהכרח למספר המניות שבבעלותך. קבוצות קטנות, משפחות, שולטות על קורפורציות גדולות למרות שבידיהן אחוז קטן ביותר מן המניות, וזאת בגלל ששאר המניות מפוזרות בידי מספר גדול מאוד של בעלים. בכלכלת היישוב היה מצב דומה, וגלעדי עצמו עומד על כך: ההון הפרטי היה גדול יותר, אך מפוזר בין מספר גדול של אנשים, בעוד ההון הלאומי היה מרוכז בשליטת תנועת העבודה — דבר שאיפשר לה לקבוע מגמות התפתחות במשק כולו, או שליטה בענפים בהם בעלותה היתה מצומצמת ביותר. אם אנו מעמידים את הדברים כך, הרי שהשאלה שמטרידה את גלעדי מפסיקה להיות מעניינת, ובמקומה עולה שאלה אחרת: מדוע, עם כל השליטה הכלכלית, ולא רק פוליטית, שלהם, לא הצליחו אנשי תנועת העבודה בהגשמת תוכניותיהם המקוריות?

אם כן, ההבחנה בין אידיאולוגיה ומציאות המנחה את העבודות של כל המחברים שלנו בעייתית ביותר, לא רק מנקודת הראות של עצם האבחנה והקשיים הכרוכים בה, אלא גם מנקודת הראות של ניתוח כל אחד מן האלמנטים בנפרד.

לסיכום פרק זה נאמר כי ניתוח הפרוייקט הציוני־סוציאליסטי בעבודות שלפנינו עומד על יסודות מושגיים ותיאורטיים רעועים ביותר. הניתוחים מתבססים על גירסה פשטנית של האבחנה המנהיימית בין אידיאולוגיה ומציאות. על בסיס זה הם מציגים אינטרפרטציה של הציונות הסוציאליסטית על פיה לא היה לה מעולם סיכוי רב, בהיותה מערכת רעיונית מובחנת מן המציאות, וחלשה ממנה. האבחנה בין המציאות והאידיאולוגיה מובילה אותם, מחד, לניתוח חסר חיות ודינאמיות של האידיאולוגיה, ומאידך, לתיאור חד־מימדי של המציאות. אולם בעייתן העיקרית של העבודות הללו טמונה לא בכך שהן מייצגות גירסה מעוותת של ניתוח מנהיימי, אלא בכך שאין הן מתעלות מעל ניתוח מנהיימי. האידיאולוגיה והמציאות נתפסות כנתונים ושאלת המחקר היא מהו תהליך ההתאמה ביניהן. כתוצאה מכך אין מגיעים כלל להבנת הציונות הסוציאליסטית כפרוייקט חברתי המצוי כל הזמן בתהליך של גיבוש, של ניסוח, של מימוש, כאשר כל צעד בו יוצר הן את האפשרות לראייה של צעד אחר, שונה והן את הרצון לגבש את הקיים; כאשר כל צעד הוא פתיחת מאבק הן בין הקו בו נעמדים לבין הקו הנראה באופק, והן בין הקווים של אנשים וקבוצות שונות: כאשר כל צעד מבשר, על כן, מהות שונה של השלמות התודעתית־הוויתית ששמה ציונות סוציאליסטית.

העבר כנדבכים בבניית ההווה

ראיית הפרוייקט הציוני־סוציאליסטי כאידיאולוגיה, והשימוש בהגדרה של אידיאולוגיה המבחינה בינה לבין מציאות, מוביל את רוב המחברים שלנו, כפי שראינו, לראות את ההיסטוריה כתהליך סלקציה מתמיד, כשהקריטריון לסלקציה נגזר מן הדומינאנטיות של זרם אחד בתנועת העבודה כיום. עתה נראה כי צורת פרשנות זאת משתלבת עם מגמה כללית יותר של המחברים להסתכל על תקופות שונות בעבר לא כפרקים שאותם יש להבין כל אחד בפני עצמו, אלא כנדבכים בבניין של ההווה. גישה זו להיסטוריה איננה אופיינית למחברים שלפנינו בלבד: זאת נטייה רווחת ביותר, והיא נובעת מן האמונה שפרק ההיסטוריה הנוכחי מייצג את השלב הגבוה ביותר בהתפתחות של המין האנושי. רעיון הקידמה שהוא רעיון דומינאנטי בציוויליזציה המערבית, משפיע עלינו לראות את כל הקודם לנו כשלב בהתפתחות לקראת הדרגה הגבוהה ביותר — זו בה אנו מצויים. כתוצאה מכך אנו נוטים לראות אנשים וחברות קודמים לא בפני עצמם ובזכות עצמם, אלא כאני חסר, בלתי שלם.

הביקורת הקלאסית נגד תפיסה היסטורית זאת הוצגה על־ידי מרכס במבוא ל**גרונדריסה**, במסגרת ביקורת על המתודולוגיה של הכלכלה המדינית הבורגנית, על שהיא נוטה לראות קטיגוריות מחשבה בורגניות כקטיגוריות אוניברסליות, תקפות לגבי העבר כפי שהן תקפות לגבי ההווה. אומר מרכס:

> החברה הבורגנית היא צורת הייצור ההיסטורית המפותחת והמורכבת ביותר. הקטיגוריות המבטאות את היחסים בה, את תפיסת המבנה שלה, מאפשרות על כן חדירה למבנה וליחסי הייצור של כל המבנים החברתיים שחלפו מן העולם, אלה שעל חורבותיהם ועם המרכיבים שלהם היא בנתה את עצמה, אלה אשר חלק משרידיהם הבלתי־מובסים מצויים עדיין בתוכה, אלה אשר מה שהיה בהם ניואנסים בלבד, מצא בתוכה משמעות מפורשת, וכו׳.

> באנטומיה *של* האדם מצוי מפתח לאנטומיה *של* הקוף. אולם הרמזים להתפתחות גבוהה יותר המצויים אצל חיות בלתי־מפותחות ניתנים להבנה רק לאחר שההתפתחות הגבוהה יותר כבר ידועה. הכלכלה הבורגנית יכולה על כן לספק מפתח להבנת העתיקה, וכו׳. אך כלל וכלל לא בדרך של אותם כלכלנים המערפלים את כל ההבדלים ההיסטוריים ורואים יחסים בורגניים בכל הצורות החברתיות. ניתן להבין מס עובד, מעשר, וכו׳, אם אתה מכיר את הרנטה הקרקעית. אך אסור לראותם כזהים. יתר על כן, כיוון שהחברה הבורגנית עצמה איננה אלא צורת התפתחות מלאת סתירות, יחסים שמקורם בצורות קודמות ימצאו בה, לעתים קרובות, רק בצורה עצורה, או אפילו מעוקמת. למשל, בעלות קומונאלית. לכן, אם כי זה נכון שיש בקטיגוריות של הכלכלה הבורגנית אמת היפה לכל הצורות החברתיות האחרות, יש להתייחס לזה תוך הסתייגות. הן כוללות אותן בצורה מפותחת, או עצורה, או קריקטורית, וכו׳, אך תמיד עם הבדל מהותי. מה שקרוי הצגת ההתפתחות ההיסטורית מבוסס, בדרך כלל, על העובדה שהצורה האחרונה מתייחסת אל כל הקודמות לה כאל מדרגות המובילות אל עצמה, ומכיוון שרק לעתים רחוקות ורק בתנאים מיוחדים ביותר מסוגלת היא לבקר את עצמה... היא תמיד רואה אותן בצורה חד־צדדית. (Marx, 1973: 106-105 ; תרגום שלי — *ש.ס.*)

אם אנו ניגשים, אם כן, לניתוח תקופה קודמת עם מושגים שלנו, אלה יעזרו לנו להגיע להבנה טובה יותר של אותה תקופה, אך לא להבנה שלמה. ההבנה הטובה יותר מתאפשרת מכך שאנחנו יכולים להבחין בתקופה הקודמת ברמזים של התפתחויות אשר באו לכלל התגלות מאוחר יותר, ואשר בני התקופה לא היו מודעים להם. אנו יכולים להבחין טוב יותר מבני התקופה בהתפתחויות שהיו מצויות בה בכוח אך לא בפועל. אך ההבנה השלמה מושגת רק אם אני מתייחס אל התקופה הקודמת בפני עצמה ובמושגיה היא. אם אני ניגש אל העבר כנדבך בבניין של ההווה בו אני מצוי, הרי קרוב לוודאי שאמצא עצמי אומר דברים אודות ההווה יותר משאני אומר דברים על אודות העבר.

הספרים אותם אנו סוקרים כולם נוקטים באותה גישה אשר מרכס מבקר בקטע שלעיל: הם רואים את תקופת היישוב כנידבך או סידרה של נידבכים העומדים בייסוד החברה הישראלית בת ימינו. בעשותם כך, מה שהם מוצאים בחברה היישובית איננו אלא סממנים של החברה הישראלית בת ימינו. ראינו כבר אספקט אחד של ראייה זאת: שימוש בדפוסים דומינאנטיים של היום בקביעת המציאותי בעבר. אך מעבר לכך יש דוגמות רבות אחרות: שפירא רואה את כל התקופה כשלב של בנייה איטית על־ידי אנשי אחדות העבודה את בסיס הכוח העצום עליו הם חולשים כיום. גורני מדבר על ״התפתחות״ מתמדת של האידיאולוגיה. גלעדי טורח להראות לנו כי העבר היה דומה להווה הרבה יותר מכפי שהאגדות הרווחות עליו מראות, ואומר כי בכוונתו ״להוכיח כי כבר בסוף שנות ה־20 נקבע במידה רבה דיוקנו הפוליטי־ציבורי ואופיו הכלכלי־חברתי״ של היישוב (גלעדי, 1973: 9). אולם את המפתח ואת הביסוס לצורת ראייה רטרוספקטיבית זו של ההיסטוריה נמצא אצל הורוביץ וליסק ואצל אייזנשטאדט. הורוביץ וליסק מציינים במפורש שזו צורת הניתוח שלהם, בקטע הבא:

> על הפער... בין הגישה המבנית־תפקודית וניתוח התהליך והשינוי ניסינו לגשר באמצעות ניתוח, שנקודת־מוצאו היא המערכת הנחקרת **בשיא בשלותה.** לצורך בחינת התכונות החברתיות השונות שעליהן התמקדה תשומת־לבנו השתמשנו בדגם של היישוב כפי שהוא היה בשלהי שנות השלושים ובשנות הארבעים. על בסיס תכונות אלו נקבעו המשתנים שהתייחסנו אליהם בניתוח תקופות קודמות ותהליכי שינוי מתקופה לתקופה.

והם מוסיפים לאחר שורות מספר:

> במסגרת גישה זו עסקנו, איפוא, בבחינת אותן מגמות התפתחות שבניתוח **רטרוספקטיבי** אפשר היה לאמר עליהן שקבעו את דמות המערכת הפוליטית של החברה היישובית בתקופת השיא של גיבושה. גישה זו קבעה, כמובן, את ברירת העובדות ההיסטוריות שנראו לנו כרלבנטיות לנושא מחקרנו. (הורוביץ וליסק, 1977 :13. הדגשות במקור. ש.ס.)

יוצא שהסוציולוגיה ההיסטורית שלהם עיקרה חיפוש בעבר אחר הגורמים המרכיבים של ההווה, כפי שהם ידועים מן ההווה. למותר לציין ששיטה כזו עוסקת בסופו של דבר בתיאור — חלקי גם הוא — של השתלשלות עניינים מסויימת; אין היא עוסקת כלל בהסבר של אותה השתלשלות. אין היא מסוגלת לאמר מדוע חלה התפתחות מסויימת ולא אחרת. ההבנה ששיטה זו מובילה אליה היא הבנה שמשחק "פאזל" מספק, דהיינו, הידיעה כיצד החלקים מרכיבים את השלם. במקרה שלנו משחק ה"פאזל" מיוחד במינו: מדובר למעשה בסידרה של "פאזלים", כל אחד מתאר תקופה היסטורית נתונה. היכולת להרכיב כל "פאזל" כרוכה לא בהבנת מידת ההתאמה של כל מרכיב למרכיבים האחרים, אלא בידיעה מי מן המרכיבים מופיע ב"פאזל" המאוחר יותר — כאשר המפתח הסופי מצוי בידי בעל ה"פאזל" האחרון בסידרה.

ההנחה שחברה היא ישות המגיעה ל"בשלות" מצוייה גם אצל אייזנשטאדט. אצלו בא הדבר לידי ביטוי במסגרת הניתוח הכללית שהוא מאמץ לעצמו, המסגרת של המודרניזציה. כדבריו, כוונתו היא לערוך ניתוח של "התפתחותה של החברה הישראלית כמקרה אחד של גיבוש חברות מודרניות" (אייזנשטאדט, 1967 :4). המאפיין הבסיסי של מחקרי מודרניזציה הוא שהתוצאה הסופית ידועה מראש. זה מתברר מעצם המושג המרכזי: מודרנית הינה החברה שלי, החברה בה אני חי. מודרניזציה פירושה התפתחות לקראת מה שהנני כיום. אייזנשטאדט יודע כבר בראשית מחקרו מה דמותה של חברה מודרנית — מידה גבוהה של דיפרנציאציה, יכולת לקלוט שינויים, וכו' (שם, 1). בעזרת ידיעה זאת הוא מסוגל לעקוב אחר תהליך הרכבת ה"פאזל" הסופי, כשהוא מציין מדי פעם אלו מרכיבים נשארים, ואלו מוצאים אל מחוץ למשחק, כפי שראינו בקטע המצוטט לעיל, בו אמר שהאידיאולוגיה הטהורה לא יכלה להשתמר לאחר התפתחות של מבנה מוסדי מגוון וגו'. הווי אומר, האידיאולוגיה הטהורה, שהתאימה ל"פאזל" קודם, איננה מתאימה עוד לזה בו אחד מן המרכיבים הוא מבנה מוסדי מגוון, ועל כן היא מוצאת. אין הוא מסביר מדוע איננה מתאימה: הוא רק קובע את ההתאמה, על פי התמונה הסופית המצוייה בידיו.

נוסיף כאן שמקורה של גישתם של אייזנשטאדט והורוביץ וליסק בניתוח הסטרוקטור־פונקציונלי הפארסוניאני. ניתוח זה מבוסס על ההגדרה של חברה כמערכת (Parsons,

1950). הגדרה זו מובילה לקשיים בטיפול בהיווצרות של מערכת. דהיינו, בשלב בו אין עדיין מערכת, לכאורה: אין אני יכול לעשות ניתוח של "אין מערכת" אלא על־ידי ציון מערכת, גם אם במצב היולי. לכן הנטייה להיתפס לדבר הניתן לזיהוי בבירור כמערכת.

בנקודה זאת יש להעלות מוטיב החוזר בכתבים שלפנינו — מוטיב היכול להיות מוצג כהגנה בפני הביקורת שזה עתה העלינו: האוריינטציה העתידית של אנשי העליות הראשונות בכלל, ושל אנשי תנועת העבודה בפרט. עשוי לעלות טיעון שאנשים אלה, שעיניהם היו נשואות כלפי העתיד, כשהם עסוקים בבניית חברה חדשה, שונה, יש לשפוט או למדוד על פי התוצר המוגמר שלהם, ולא על פי "שלבי הביניים". אלא שטיעון זה איננו יכול להוות הגנה. אם נשפוט את אנשי תנועת העבודה על פי תוצר המצוי בנקודת זמן המאוחרת בעשרות שנים מזו שבה החלו בפעולתם, הרי עולה מייד השאלה היכן הם חיו משך השנים הללו. הרי אי אפשר להתייחס אל אנשים כאילו הם מצוים בחלל חברתי, דהיינו, שכל אותן שנים בהן החברה (המוגמרת) לא התגבשה, הם היו מצויים בתוך "לא חברה". אין תנועה חברתית השואפת ליצירת חברה חדשה דומה ליחידה צבאית אשר עליה מוטלת המשימה להשיג יעד מסויים. במקרה של היחידה הצבאית, כל צעד וכל פעולה מכוונים להשגת היעד, והשגתו של זה מהווה את מיצוי הפעולה כולה: הוא "תוכן החיים" למשך זמן הפעולה. עם השגת היעד, נפנית היחידה לפעולות אחרות. בתנועה חברתית בה משתתפים עשרות ומאות אלפי אנשים, משך עשרות שנים, היעד שונה, משך הזמן שונה, ועל כן דרך הניתוח שונה. היעד איננו נקודה ספציפית ומוגדרת, וסופית. במקרה של התנועה הציונית עלול החוקר לטעות ולראות בהשגת העצמאות המדינית — יעד ספציפי, מוגדר, וסופי, במובן זה שעם השגתו אין הוא מהווה עוד יעד — כמטרת התנועה, ועל פי זה לנתח את כל תקופת היישוב. זה עשוי להיות היעד מנקודת ראות של ההיסטוריון של הדיפלומטיה, אך לא מנקודת ראות של הסוציולוג: עבור זה היעד הוא "חברה חדשה". כיוון שאין זו מטרה סופית (חברה מתחדשת כל הזמן) נקודת ההתחלה של הניתוח לא יכולה להיות "סוף" כלשהו, אלא דווקא ההתחלה. מהרגע שהתנועה קמה והחליטה להקים חברה חדשה, הרי כל פעולה שלה היא חלק מאותה חברה, שאם לא כן, הריני מניח שהפעולות החדשות הולכות ומצטברות עד שיגיעו אל סף כלשהו שמעבר לו "פורצת" החברה החדשה, בעוד שכל זמן ההצטברות הייתי מצוי בחברה הישנה. דהיינו, מהרגע בו החלה התנועה בפעולתה, יכול הסוציולוג לעשות ניתוח של פרודוקציה ורה־פרודוקציה. ההזדקקות למודל המושלם של חברה, ל"מוצר מוגמר", מוציאה אותנו מתחום הסוציולוגיה לתחומים זרים — חקר ביצועים, הנדסה, וכיו"ב — שאינם יכולים לתרום להבנתנו את העבר שלנו.

ה"יישוב" כיחידת ניתוח

נקודה אחרונה בביקורתנו את העבודות הללו נוגעת ליחידת הניתוח הבסיסית אותה הם גורסים לצורך דיונם. עבור כולם יחידת הניתוח היא היישוב היהודי בארץ ישראל. אייזנשטאדט פותח את סיפרו בקביעה כי מטרתו לערוך ניתוח שיטתי של התפתחות היישוב היהודי בארץ ישראל; במהלך הניתוח, הוא שם את הדגש בצורה כמעט בלעדית על התפתחויות פנימיות של היישוב היהודי. התפתחויות מחוץ ליישוב, אשר סביר להניח כי היתה להן השפעה על דפוסי פעולה בתוך היישוב — בעיקר בקרב התפוצה היהודית, במדיניות המנדט הבריטי, ובקרב האוכלוסיה הערבית של ארץ ישראל — אינן מהוות

חלק מן הסכימה האנליטית שלו. הורוביץ וליסק מודעים יותר לקיומם של גורמים אלה, אך טיפולם בהם אינו שונה: הם מכריזים עליהם כעל "מערכות חיצוניות" המהוות מרכיבים של הסביבה בה המרכז — קרי, הנהגת היישוב היהודי — פועל, ומכאן ואילך הם ממקדים את הניתוח שלהם באופן כמעט בלעדי בהתפתחויות פנימיות ביישוב היהודי (הורוביץ וליסק, 1977: 221).

התיאוריה הסוציולוגית הקלאסית ראתה בכל "אומה־מדינה" יחידה חברתית דיסקרטית — "חברה" — העומדת לצידן של יחידות חברתיות אחרות בעולם. תפיסה זו משותפת הן למרכסיזם הקלאסי והן לגישות לא מרכסיסטיות. אולם, הניסוח הבולט ביותר של התפיסה ניתן על־ידי פארסונס, במושג ה"מערכת החברתית", אותה הציג כיחידת הניתוח המאקרו־סוציולוגי הבסיסית, ואשר חופפת, במציאות, "אומה־מדינה" אחת. הדגם הקונקרטי ל"מערכת החברתית" של פארסונס היתה ארצות הברית. בתפיסה זאת יש אומנם התחשבות ביחידות חברתיות אחרות, אך רק בתורת השפעות "מחוץ למערכת". להשפעות אלו חשיבות שולית בלבד ביחס לתיפעול המערכת. הדברים החשובים באמת — קביעת המטרות, עיצוב מערכת התפקידים הבסיסית, הינם תוצר של יחסים ופעולות תוך־מערכתיות (Parsons, 1950). מול תפיסה זאת קמה בשנים האחרונות ביקורת הטוענת כי הניתוח הסוציו־פוליטי המסורתי המבוסס על מחקר של "חברות" דיסקרטיות מחטיא היבט חשוב ביותר של היחסים החברתיים בעידן המודרני, והוא — שרבות מחברות אלה קשורות הדדית במערכת קפיטליסטית עולמית, שההשתתפות בה קובעת לא רק את סוג היחסים בין היחידות החברתיות השונות, אלא גם את אופיו של המבנה בתוך כל אחת מהן. מייצגי גישה זאת, ובראשם א.ג. פראנק, וע. וולרשטיין, ממקדים את הניתוח שלהם במערכת עולמית זו, ובוחנים כיצד משתתפת כל יחידה חברתית בו, ובאיזו דרך משפיעה השתתפות זאת על המבנה הפנימי שלה.

בקיצור רב, הטיעון הקונקרטי של גישה זאת — הידועה כגישת התלות — הוא כדלקמן: התפתחות הקפיטליזם בן ימינו כרוכה במבנה מיוחד של יחסים בין־לאומיים אשר בו יכלו מספר חברות מערב־אירופיות להקדיש את מאמציהן לצבירת הון, לפיתוח התעשייה והמדע, לטיפוח מעמד של כוח עבודה מקצועי, ולחיזוק המבנה המדיני שלהן, בעוד שחברות אחרות בפריפריה של אירופה המערבית סייעו להן בתהליך זה בכך שהתרכזו בייצור מזון וחומרי גלם המיועדים לייצוא. התהליך היה מלווה בהתפתחות של מעמדות אשר היו מעוניינים בחיזוקו של קשר בין־לאומי זה, ובאכיפת משטרי־עבודה שיאפשרו אותו. עלייתו המוצלחת של הקפיטליזם פירושה היה שבידול ראשוני זה הפך להיות חלוקת עבודה בין־לאומית מורכבת ביותר, שבה עמדו לרשות המרכז מרבית ההון, טכנולוגיה ברמה גבוהה, ריכוז גבוה של כוח עבודה מקצועי, ומערכות פוליטיות איתנות שאיפשרו לו לקבוע את הדרכים להמשך פיתוחו של הקפיטליזם ולאכוף אותן על המדינות שבפריפריה. אלו מצידן הוגבלו למילוי תפקידים משניים, כגון הספקת חומרי גלם או מצרכי מזון, בלא שתהיה להן היכולת לצבור הון, לפתח בסיס טכנולוגי־מדעי עצמאי, לקבוע את זרימת ההשקעות וקצב הפיתוח. יכולתן הפוליטית לקבוע את מהלך החיים הקולקטיביים הוגבלה וגורלן נעשה תלוי בפעולות ובהחלטות שנעשו במרכז.

בקיצור, מיקומה ותפקידה של "חברה" במערכת הקפיטליסטית העולמית עוזרים להסביר לא רק יחסים חיצוניים שלה, אלא גם אספקטים מבניים־פנימיים מרכזיים שלה: טיבו של תהליך הייצור, המבנה המעמדי, אופי המערכת הפוליטית, אפשרויות הפיתוח, וכו׳. פירושה של גישה זו איננו דווקא העתקת נקודת הכובד של הניתוח מכל יחידה

חברתית בפני עצמה אל "מערכת" אבסטרקטית, או אל החברות המהוות את מרכז המערכת הקפיטליסטית. דוס סנטוס, אחד ממנסחי הגישה, קובע:

> יש לגשת לניתוח מצב לאומי על־ידי איבחון התנועה הספציפית שלו. את המצב הבין־לאומי בו מתרחשת התנועה הזו יש לראות כתנאים כלליים אך לא כדמיורג (יוצר עולמות) של התהליך הלאומי, מכיוון שהאלמנטים בתוך האומה הם אלה הקובעים את האפקט של המצב הבינלאומי על המציאות הלאומית. יהיה זה קל מדי להחליף דינמיקה פנימית בדינמיקה חיצונית. לו היה הדבר אפשרי, כי אז יכולנו לחסוך מעצמנו את לימוד הדיאלקטיקה של כל תנועה בתהליך הגלובאלי, ולהשתמש במקומה בפורמולה כללית ומופשטת לניתוח המצבים הקונקרטיים השונים. (Dos Santos, 1973: 72).

על מנת להבהיר עד כמה דינמיקה חיצונית אינה מספיקה, הוא קובע:

> "שליטה חיצונית" הינה, עקרונית, בלתי ניתנת לביצוע. שליטה הינה בת ביצוע רק כאשר היא מוצאת תמיכה בין אותן קבוצות מקומיות הנהנות ממנה. (שם, 78)

דוס סנטוס מבהיר גם מה פירוש "תנאים כלליים":

> מצב מתנה קובע את הגבולות ואת האפשרויות של פעולה ושל התנהגות של בני אדם. בעומדם מול מצב כזה, יכולים הם לבחור בין האלטרנטיבות השונות שהן חלק מן המצב המתנה, או שהם יכולים לנסות לשנות את המצב המתנה עצמו. (שם, 77. *תרגום שלושת הקטעים שלי. ש.ס.*)

אם נרצה להבהיר לעצמנו גישה זאת, פירושה שעלינו לראות בני אדם כפרטים וכקבוצות, כפועלים במלוא מובן המלה — אך לזכור שהמצב החברתי־היסטורי בו הם פועלים כולל, מאז עליית הקפיטליזם, לא רק את מה שמצוי במסגרת הגבולות של "חברתם", אלא גם מעבר להם, וזאת בגלל האופי העולמי של השוק הקפיטליסטי.

המחברים בהם אנו דנים נוקטים, כפי שאמרנו, בקו הניתוח המסורתי. הדבר בא לידי ביטוי ממצה, כפי שראינו, אצל אייזנשטאדט: מוקד הניתוח שלו הוא התפתחות החברה היהודית בארץ ישראל, והוא עושה זאת בראותו חברה זאת כ"אחת מני חברות מודרניות רבות". העולם, לדידו של אייזנשטאדט, מורכב מחברות דיסקרטיות שונות, חלקן מודרניות וחלקן לא. לחברות המודרניות קווי יסוד מבניים דומים, למרות שכל אחת מהן עברה דרך משלה לקראת המודרניות. החברות הלא מודרניות שואפות להיות מודרניות, ומצויות כיום בתהליך של מודרניזציה. מדוע לחברות המודרניות קווי יסוד מבניים דומים; מדוע רוצות החברות הלא־מודרניות להיות למודרניות; מדוע עצם ההבחנה בין מודרניות ללא־מודרניות — לשאלות אלו אין לתפיסה של מודרניזציה תשובה המתבססת על קשרי הגומלין בין התופעות השונות. התשובה הניתנת מבוססת על הפרדה בין מקרה למקרה. מתוך הנחה ראשונית וא־פריורי שמדובר כאן בתהליכים נפרדים, עוסקים מחקרי המודרניזציה ב"מחקר משווה" — מחקר בו החוקר בודק באיזו מידה חלות תופעות דומות בשתי חברות נפרדות. זאת על מנת להגיע לניסוח של הכללות אמפיריות שתאפשרנה, בסופו של דבר, קביעת חוקים סוציולוגיים אוניברסליים.

על פי הגיון זה, שוני הוא סימן להפרדה. אם אני מוצא בחברה אחת מידה גבוהה של ידיעת קרוא וכתוב, ובשנייה מידה פחותה, אראה בכך הוכחה לכך כי כל אחת מהן שייכת לסוג שונה של חברות — הראשונה למודרניות, השנייה ללא־מודרניות. שוני זה יוריד מן הפרק אפשרות של קשר בין שתי התופעות. ההגיון ההשוואתי המחפש הכללות לא יוביל אותי לשאול שמא הרמה הגבוהה של ידיעת קרוא וכתוב בחברה האחת מוסברת, לפחות חלקית, על־ידי הרמה הנמוכה בחברה השנייה — ולהיפך. ההגיון של גישת התלות, לעומת זאת, יוביל אותי לחפש קשר בין מיקומה של כל אחת משתי החברות במערכת הקפיטליסטית העולמית, לבין רמת הפיתוח של מוסדות החינוך. דוגמה ברורה ומוכרת יותר היא רמות שכר: בעומדו מול רמות שכר שונות בשתי חברות, יסתפק איש המודרניזציה בסיווגן של השתיים לקטיגוריות שונות. גישת התלות, לעומת זאת, תשאל באיזו מידה מיקומה של כל אחת מן השתיים בשוק העולמי קובע את רמות השכר השונות — ונקבע על ידן.

קיצורו של דבר, ההגיון של התפיסה בה נוקטים המחברים שלפנינו אומר שבעומדנו מול שתי חברות, הניתוח הסוציולוגי יתמקד באיבחון קווי יסוד מבניים, ובהשוואה ביניהן. מידת הדמיון בין החברות תקבע את סיווגן, באותה קטיגוריה או בקטיגוריות שונות. השוני בין חברות בא לחזק את ההפרדה המונחת לגביהן — בעוד שדמיון איננו מבטל אותה. יחידת הניתוח הבסיסית נשארת ה"חברה".

ההגיון של גישת התלות דורש חיפוש קשרים בין תופעות בחברות שונות, מתוך הנחה שהקפיטליזם מאופיין בכך שהוא חובק חברות רבות, ושהתהליכים המרכזיים בו כרוכים בפעולות שונות ורבות המתבצעות בחברות שונות ורבות. הקפיטליזם איננו אבי כל השוני או כל הדמיון בין חברות, כמובן. אך היות פעולתו חובקת עולם קוראת לנו לבדוק את הקשרים בין מגמות בארצות שונות בכל הנוגע למרכיבים הבסיסיים שלו — ייצור תעשייתי, טכנולוגיה ומדע, מוסדות מדינתיים, גיבוש מעמדי, רמות שכר, רמות חינוך פורמלי, וכיו"ב.

ההגיון של גישת התלות מעמיד בספק את האפשרות לבצע בחינה של התפתחות היישוב היהודי בארץ ישראל מתוך התרכזות ביישוב זה כשלעצמו, כאשר גורמים הקשורים בו בישירות, כגון המנדט הבריטי, העם היהודי, והערבים הארץ־ישראליים מוכנסים לתמונה רק כגורם "חיצוני". על מנת שלא תהיה טעות בכוונתנו, נבהיר כאן שאין המדובר בדיון בתולדות התנועה הציונית כתנועה מדינית אשר הביאה להקמתה של מדינה יהודית עצמאית בישראל. לכל מובן שדיון כזה איננו אפשרי בלא להביא בחשבון את האינטרסים של הבריטים, המאבקים עם התנועה הלאומית הערבית, תמיכת העם היהודי בתפוצות, וכיו"ב. הכוונה היא לדיון בהתגבשות המבנה החברתי של היישוב היהודי בארץ ישראל. ליתר דיוק — בטיב החברה שהתנועה הציונית הקימה בארץ ישראל. נראה לנו כי דיון כזה לא ניתן לערוך בלא להביא בחשבון את מיקומו של היישוב היהודי במערכת רחבה יותר, תוך שאנו רואים במערכת רחבה זו לא את המקור לכל התהליכים הפנימיים ביישוב, אלא את ה"מצב המתנה", בלשונו של דוס סנטוס, שבתוכו פעלו אנשי היישוב.

לצורך הבהרת הדברים, נעיר מספר הערות באשר לדרך טיפולם של המחברים שלנו בשלושה גורמים: העם היהודי, המנדט הבריטי, והאוכלוסיה הערבית בארץ ישראל. עיקר הערותי יתייחס לטיפול בשאלה הערבית.

העם היהודי, כאמור, מוצג כמצוי מחוץ למערכת הרלבנטית לניתוח היישוב. הורוביץ וליסק מונים כמערכות חיצוניות את השלטון הבריטי, את האוכלוסיה הערבית, ו"נוסף לכך, ובמובן מסויים, גם המערכת של התנועה הציונית בתפוצה" (הורוביץ וליסק, 1977: 221). נשים לב לעובדה שהם מצמצמים את הדיון לתנועה הציונית — ולא לעם היהודי כולו. העם היהודי נכנס לתוך הדיון רק כאשר יש גל עלייה — אלא שאקט העלייה הופך את העולים מגורם חיצוני לגורם פנימי, וכך מתמקד הדיון בקורות העולים בתוך המערכת, מבלי שנלמד דבר על ה"חוץ". בדומה לדיון באידיאולוגיה, השם נכנס לניתוח של המחברים שלנו רק כמקור מיסתורי של תשומות לתוך הכאן: מרגע שהתשומה נכנסה, אין להם יותר עניין בשם. אלא ששני שיקולים חייבים להביא להטלת ספק בגישה זאת: ראשית, העם היהודי נכנס לתמונה לעתים קרובות מדי — חמש פעמים, אם נספור על פי מנין העליות הגדולות, במשך ששים שנה. שנית, וחשוב יותר, לעליות הללו יש, לעתים קרובות, השפעה מכרעת על כיוון התגבשותם של דפוסי פעולה בארץ. דיונם של רוב המחברים שלנו בהשפעות של העלייה הרביעית הינו דוגמה טובה לכך. ודאי שכך הדבר לגבי תהליכים קצרי־טווח, כגון גיאות או שפל כלכליים, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בדבריו של גלעדי על תקופת העלייה הרביעית:

> התלות של ההתפתחות הכלכלית, לפחות בסקטור היהודי, בכניסת אנשים והון מחו"ל, הגבירה את רגישותה של הארץ לגורמים חיצוניים הקובעים מימדי יבוא זה. מאחר וגורמים אלו היו תלויים במצב העם היהודי בגולה, הרי התוצאה היתה שהתמורות המחזוריות החריפות שציינו את הכלכלה הארץ־ישראלית, היו תוצאות תהליכים חיצוניים יותר מפנימיים. עם התגברות העלייה חלה גיאות כלכלית ואילו עם צימצומה בא משבר כלכלי, או לפחות נסיגה חמורה. (גלעדי, 1973: 13-14)

כאשר השם הוא בעל השפעה רבה כל כך על הכאן, ולעתים קרובות כל כך, הרי שמתעורר ספק אם ניתן עוד להמשיך בניתוח תוך הפרדה זו: סביר יותר להרחיב את יחידת הניתוח, כך שהשם יהפוך לחלק אינטגרלי של כאן רחב יותר. האלטרנטיבה אשר המחברים שלנו מציגים היא ראיית ההיסטוריה הישראלית כהתפתחות אורגאנית, טבעית והדרגתית של ה"חברה הישראלית" כפי שעוצבה באופן היולי בתקופת העלייה השנייה, כאשר העליות הבאות אחריה "משתלבות", מי פחות טוב, מי יותר טוב, במסגרתה.

סיכומו של דבר, הבנת העליות השונות והשפעתן תהיה שלמה רק כאשר נראה את העולים כפועלים (Actors) בפני עצמם, ולא כתוספת חיצונית לחברה הישראלית. לשם הבנתם כפועלים בפני עצמם יש לדעת את מוצאם — ולצורך זה יש לכרוך את ניתוח ההתפתחויות בארץ עם ניתוח ההתפתחויות במושבות היהודית השונות.

באשר להתנהגותו של השלטון הבריטי בארץ ישראל, הרי שהיא מוצגת בדרך כלל כעמידה מן הצד בכל אשר נוגע למהלך החיים הפנימי של היישוב היהודי (וגם של הערבים) תוך שמירה על האינטרסים הבריטיים החיוניים בלבד. כך, למשל, דאגו לפיתוח רשת כבישים ומסילות רכבת, ולשמירה על הסדר הציבורי. לכן גם השפעתו נתפסת כמוגבלת ביותר: אליבא דאייזנשטאדט, היא ניכרה בעיקר בתחום הליגלי ובתחום התרבותי, בייחוד בכל הנוגע לאוריינטציה תרבותית אל המערב (אייזנשטאדט, 1967: 49). צורת פעולה זאת של השלטון הבריטי מוצגת בדרך כלל ללא הסבר כלשהו, כאילו זאת

צורת פעולה צפוייה ומובנת מאליה של מעצמה קולוניאלית. צורת פעולה זאת משתלבת יפה, כמובן, במסגרת התיאורטית הכללית של הניתוח, הרואה בבריטים גורם חיצוני למערכת החברתית של היישוב. אלא שספק אם מיעוט הפעולות של הבריטים בארץ מהווה בסיס מספיק לראייתם כגורם חיצוני. מול מיעוט הפעולות שלהם בארץ, עומדות פעולות רבות במקומות אחרים בהם שלטו. במקומות אחרים לא הסתפקו הבריטים בשליטה גרידא, אלא ביצעו השקעות במסחר, בתעשייה, בכריית חומרי גלם, בגידול סוגי מזון — פעולות שהיו כרוכות בשינויים מרחיקי לכת במבנה החברתי של אותן ארצות. עצם העמדת האפשרות של פעילות בריטית דומה בארץ ישראל מעמידה בספק את היכולת לראותם כ״חיצוניים״ למערכת.

על כן, הצעד הנכון הוא הבנת מעמדה של אנגליה במערכת הקפיטליסטית העולמית, מגמות הפעולה של אינטרסים שונים בתוך אנגליה, וכל זאת תוך התייחסות ספציפית לפריפריה האימפריאלית, מתוך נסיון להבין את מגמות הפעולה של הבריטים בארץ ישראל. נניח, לדוגמה, שהאינטרס הבריטי העיקרי בארץ ישראל היה שליטה מירבית על דרכי האספקה של הנפט, ושלא היו בבריטניה כל אינטרסים שחתרו לפיתוח תעשייתי של הארץ. במצב כזה, מסתברת ה״פעילות המועטה״ של הבריטים בארץ. אולם אין זאת אומרת שהם היו חיצוניים למערכת. זה רק אומר שהגדרה זאת של האינטרסים הבריטיים בארץ איפשרה ליהודים מרחב פעולה נרחב למדי בכל הנוגע לעיצוב הדפוסים החברתיים שלהם. לא נתקשה לדמיין לעצמנו מצבים בהם, גם בתנאים אלה, היו הבריטים עוברים מ״מיעוט פעולות״ ל״הרבה פעולות״: מציאת נפט בארץ על־ידי חברות יהודיות בבעלות מקומית בלעדית, או תוך שיתוף עם הון זר לא בריטי; או התגבשות של הסתדרות עובדים דו־לאומית ואנטי־אימפריאליסטית.

נעבור לתחום הדיון האחרון — הקשר בין היישוב היהודי לבין הערבים בארץ ישראל. עבור המחברים שלנו שני אלה היו ״חברות״ נפרדות, והם רואים את הערבים כגורם חיצוני בהסברת ההתפתחות החברתית של היישוב היהודי. גלעדי מנסח את היחס כך:

> על אף הקשרים בין הסקטורים — אפשר לראותם כנפרדים. האחד, הערבי, הקיף את רובה הגדול של האוכלוסיה, ורמתו מפגרת בחלקה העירוני, ופיאודלית למחצה בחלקה הכפרי. השני, היהודי, הצטיין בדינמיות ובשיעור גידול מהיר. היחסים בין שני הסקטורים התבטאו בעיקר בקניית מוצרים ושירותים ערביים על־ידי יהודים, ועל־ידי כך נוצרה תנועת אמצעי־תשלום מהיישוב היהודי ליישוב הערבי. (גלעדי, 1973: 13)

אייזנשטאדט ״פותר״ את שאלת הקשר בין הערבים ליהודים בכך שהוא מקדיש פרק נפרד, בסוף סיפרו, לדיון בערבים. הפרדה זאת מובלטת בכך שלאורך הספר עצמו אין הדיון בגיבוש הדפוסים המוסדיים של החברה היהודית עוסק כלל וכלל בערבים. למותר לציין ש״הפתרון״ של פרק נוסף ונפרד מהווה התחמקות מדיון שיטתי בשאלת הקשר בין שני העמים בארץ ישראל.

הורוביץ וליסק הם היחידים המתמודדים ישירות עם השאלה של הקשר בין היהודים לערבים בתקופת היישוב. הם מקדישים לשאלה פרק מיוחד, שהוא הפרק התכני הראשון בסיפרם. שארית הדיון תתמקד, לכן, בניתוח שלהם. הורוביץ וליסק טוענים שתחת שלטון המנדט הבריטי בארץ ישראל צמחה חברה דואלית, דהיינו, מסגרת בה שני הלאומים פיתחו שתי מערכות חברתיות נפרדות. תוך פיתוח טיעונם, אומרים הם שדגמים תיאורטיים

שפותחו להבנת מצבים רב לאומיים אחרים אינם תופסים בארץ ישראל. דגמים שפותחו לגבי חברות הטרוגניות מבחינה אתנית או דתית, אך הומוגניות מבחינת רמת המודרניזציה, אינם תקפים בארץ בגלל ההבדלים הגדולים ברמת המודרניזציה בין יהודים וערבים. מאידך, אי אפשר להשתמש בדגם של ארצות קולוניאליות, "שכן דגמים אלה מתארים בדרך כלל חברות שבהן קיימת מערכת כלכלית משותפת בין הגורם המפותח והגורם הפחות מפותח של האוכלוסיה" (הורוביץ וליסק, 1977: 19). עיקר המאמץ של הורוביץ וליסק מופנה להבאת ראיות לקיומן של מערכות כלכליות, חברתיות ופוליטיות נפרדות. אולם אם נבחן את הראיות שהם מביאים, נגלה כי רובן מתייחסות לתחומים ותכנים של שוני בין הערבים ליהודים: היהודים היו יושבי עיר ברובם, ואילו רוב הערבים היו תושבי כפר; רמת השכר של היהודים היתה גבוהה מזו של הערבים; רמת החיים של היהודים היתה גבוהה מזו של הערבים; רמת החינוך של היהודים היתה גבוהה מזו של הערבים; רמת המיסוד הפוליטי של היהודים היתה גבוהה מזו של הערבים; מנגנוני ויסות הקונפליקטים של היהודים היו חזקים מאלה של הערבים (שם, 21-33).

מובן שכל אלה אינם מראים על **הפרדה**, המונחת ביסודה של דואליות — אלא על **שוני** בלבד. אך לא רק זאת. רוב תחומי השוני המוזכרים הינם תחומים שהתקיימו מרגע הגיעם של היהודים לארץ. התרכזות בהבדלים מסיטה את הורוביץ וליסק מהתמודדות עם השאלה המרכזית, והיא הדינמיקה החדשה הנוצרת בארץ עם כניסתו של גורם חדש, שהוא גם מודרני, גם מביא איתו הון — דהיינו, כלכלת שוק קפיטליסטית־אירופית. ההתרכזות בהבדלים בין שתי האוכלוסיות בנקודת זמן כלשהי (זו החביבה על הורוביץ וליסק היא תקופת מאורעות 1936-1939) לא תגלה את הדינמיקה הזאת. ההיסטוריה של ההתפשטות האירופית מלמדת אותנו שפעולתו של ההון היתה לקשור בין הכלכלה האירופית לבין הכלכלה המקומית קשר אשר אינו מבטל את השוני בין שתי החברות; להיפך — השוני הוא אשר הבטיח את כדאיות הקשר, לפחות מנקודת הראות של האירופים, ולכן הקשר היה בדרך כלל כזה שהבטיח את המשכיותו של השוני. שוני כשלעצמו, על כן, איננו יכול להוות קריטריון להפרדה.

לאחר סקירת ההבדלים השונים בין שתי האוכלוסיות, מסכמים הורוביץ וליסק כי "מציאותן של שתי אוכלוסיות כה שונות זו מזו באותה מסגרת טריטוריאלית תיתכן באחת משתי דרכים: **זו מעל זו** או **זו בצד זו** (שם, 33. הדגשות במקור. ש.ס.). שתי אלטרנטיבות אלה ממצות, אולי, אם המדובר במשחקי קוביות, אך אין הן בהכרח ממצות אם מדובר בחברות אנושיות. יכולות להיות שתי חברות המצויות זו בצד זו מבחינה זו שיש ביניהן הפרדה טריטוריאלית, פוליטית ותרבותית, אך יחד עם זאת קשורות זו בזו במובן שקיימת או מתפתחת ביניהן חלוקת עבודה במסגרת שוק אחד.

הורוביץ וליסק עומדים נכונה על התהליך המרכזי שעמד ביסוד יצירת הקשר בין שתי האוכלוסיות:

> ... המשק הערבי (היה) נתון מאז ראשית המאה ה־20 בתהליך של פליטת עודפי כוח עבודה חקלאית שיצרו, כמו בארצות מתפתחות אחרות, היצע של כוח עבודה עודף. המימדים המצומצמים של הצבר הון ופיתוח תעשייתי בסקטור העירוני הערבי הפכו את המשק היהודי והממשלתי למוקדי המשיכה הטבעיים לכוח עבודה עודף זה. יתר על כן, השפעתו של תהליך זה לא הצטמצמה לערביי ארץ ישראל. אפשרויות התעסוקה שנוצרו בארץ ישראל

בעקבות יבוא ההון היהודי וההתיישבות הציונית שימשו אבן שואבת לפועלים מהארצות הסמוכות, במיוחד מדרום־סוריה (איזור החוראן). (שם, 36).

לשם השלמת התמונה חסר רק אלמנט מרכזי אחד, והוא רכישת קרקעות של ערבים על־ידי יהודים, אשר היתה לא רק אחד מן הגורמים להיווצרות של עודפי כוח עבודה חקלאית אצל הערבים, אלא גם היוותה מקור לזרימת כסף בכמויות גדולות לתוך הסקטור הערבי. בהמשך הקטע המצוטט לעיל, אומרים המחברים:

> כתוצאה מתהליכים אלה נעשה הפועל הערבי שנפלט מהמשק הערבי למתחרה של העולה היהודי על אותו היצע מוגבל של מקומות עבודה שנוצר כתוצאה מיבוא ההון היהודי. — והם מוסיפים: בנסיבות אלה נוצרה סתירה בין כוחות השוק שפעלו במשק הארץ־ישראלי והעמדה בשאלת "העבודה העברית" שהיתה נחלת זרמים עיקריים בתנועה הציונית... (שם, 36, 37)

קביעה זאת מעלה ספקות ביחס לדיאגנוזה הכללית של הורוביץ וליסק: אין כאן מצב של דואליות, אלא מצב של קשר בהיווצרות, בו חלק מן הכוחות פועלים להגברת הקשר, בעוד חלק אחר פועל לניתוקו. הורוביץ וליסק עצמם מספרים לנו כי מאבק זה התמשך זמן רב, והיה כרוך בחילוקי דעות ועימותים חריפים בין קבוצות שונות הן בסקטור היהודי והן בסקטור הערבי. לא רק זאת, אלא שהמאבק נפסק — דהיינו, העבודה הערבית הפסיקה להיות מקור מחלוקת — רק בשני מצבים: ראשית, בתקופת עימות אלים בין שתי האוכלוסיות, כפי שהיה בזמן המאורעות של 1936-39; ושנית, כאשר היה מחסור בידיים עובדות בשוק, כפי שקרה בימי מלחמת העולם השנייה (שם, 38). קשה להבין כיצד ניתן לקרוא למצב זה מצב של "דואליות".

ראוי להזכיר כאן שני גורמים נוספים אותם מציינים המחברים כתמיכה בטענה של דואליות. ראשית, מציינים הם כי:

> הגורם העיקרי להצלחה של ההפרדה בין שני המשקים בתחום התעסוקה היה העובדה שההתנגשות בין התביעות האידיאולוגיות לכוחות השוק הצטמצמה **לרובד הנמוך** של הסולם הריבודי. הפועלים המקצועיים, ועל אחת כמה וכמה במקצועות של הצווארון הלבן, לא עמדו בהתחרות עם הפועל הערבי, שחסרו לו הנתונים ההשכלתיים והמיומנויות המינימליות שהיו דרושות לעבודות אלו. (שם, 38-39. הדגשה במקור. ש.ס.)

אין טיעון זה מוכיח הפרדה אלא, להיפך, קשר — סוג מסויים של קשר. בדרך כלל מחפש ההון האירופי את כוח העבודה הזול; כתוצאה מכך נוצרת חלוקת עבודה, בה הלא אירופים מספקים כוח עבודה זול, בדרגים הנמוכים של הסולם המקצועי, בעוד הדרגים הגבוהים נתפסים על־ידי אירופים. במקרים של תחרות על אותו דרג של הסולם המקצועי, בין אם גבוה ובין אם נמוך, נמצא בדרך כלל נסיונות פוליטיים מצד האירופים למנוע את התחרות — כגון התנגדות של איגודים מקצועיים של העובדים האירופים.

תימוכין נוספים המובאים על־ידי הורוביץ וליסק הם נתונים על תשומות ותפוקות הדדיות בין שני הסקטורים (שם, 39-40). בדרך כלל מראים הנתונים כי אחוז התשומות למשק היהודי מן המשק הערבי היה נמוך מאחוז התשומות בכיוון ההפוך. באשר לנתונים אלה יש לציין, ראשית כל, כי הם מתייחסים רק לחילופי מוצרים ושירותים: אין הם כוללים הכנסות כגון הכנסות ממכירת קרקעות, אותן ציינו לעיל. שנית, באשר לכמויות

היחסיות של תשומות, אין ההבדלים בכמות היחסית מראים על הפרדה, אלא על טיב חלוקת העבודה. כך, למשל, אחוז התשומות למשק האמריקני משאר העולם הוא נמוך, כידוע. אין זאת אומרת, כמובן, שארצות הברית איננה קשורה לארצות אחרות קשר של חלוקת עבודה ברורה מאוד.

הדיון עד כה התרכז בקשר הכלכלי בין שתי האוכלוסיות, במקביל לטיעון של הורוביץ וליסק עצמם. מגמת הדיון היתה להראות כי התימוכין של הורוביץ וליסק לטיעונם כי החברות היהודית והערבית בישראל היו נפרדות אינם מספיקים, וכי ברוב המקרים מוכיחים הם לא הפרדה, אלא דווקא קשר. אולם, מבחן הדיון כולו הינו באיזו מידה היתה לקשר בין שתי האוכלוסיות השפעה על הדפוסים החברתיים שהתגבשו משך תקופת היישוב. והנה, דווקא בנקודה מרכזית זאת מספקים לנו הורוביץ וליסק עצמם מספר דוגמאות חשובות, מתוכן נציין שתיים. כאשר הם מונים גורמים שסייעו ליתר אינטגרציה של המערכת הפוליטית של היישוב היהודי, מזכירים הם כראשון בין ארבעה את היחסים עם הערבים:

> הגורם הראשון היה נעוץ באופיה הדו־לאומי של ארץ ישראל המנדטורית ובמאבק הפוליטי עם התנועה הלאומית הערבית שהפך את האירגון הפוליטי של היישוב היהודי לחיוני לאוכלוסיה היהודית הן מבחינה בטחונית והן מבחינת האפקטיביות של הייצוג הפוליטי כלפי ממשלת המנדט. (שם, 51)

וכאשר הם מונים סיבות לגיבוש האירגוני המוקדם של מפלגות הפועלים, שוב מזכירים הם כגורם ראשון במעלה את הגורם הערבי:

> בתנאי שוק העבודה הפתוח להתחרות חופשית היה לעובד הערבי המסתפק במועט יתרון על הפועל היהודי, בעיקר בעבודות בלתי מקצועיות. רק באמצעות לחץ לאומי, אידיאולוגי ופוליטי אפשר היה לשריין בשביל הפועל היהודי מקומות עבודה בסקטור היהודי הפרטי. (שם, 90)

סיווגה של האוכלוסיה הערבית כגורם חיצוני, ואיפיון החברה הארץ ישראלית כחברה דואלית, איננו עומד במבחן ההיסטוריה, אם כן. האוכלוסיה הערבית והיהודית נקשרו זו בזו מראשית העלייה הציונית. ההון היהודי קשר תהליכים שהתרחשו בשתי האוכלוסיות. לקשר זה היתה השפעה מרחיקת לכת על צורתם ותוכנם של המוסדות החברתיים שעוצבו בתקופת היישוב בשתי האוכלוסיות. מנקודת ראות של הדיון הכולל שלנו, ברור כי בנסותנו להבין את גיבושה של החברה היישובית, יש לכלול את האוכלוסיה הערבית כחלק אינטגראלי של המערכת הרלבנטית. דהיינו, יחידת הניתוח איננה יכולה להיות היישוב היהודי בארץ ישראל, אלא המערכת הארץ ישראלית כולה.

סיכום

אם ננסה לסכם את הדברים, חייבים אנו להגיע למסקנה שהספרות בה אנו דנים איננה מגיעה לכלל גיבוש של סוציולוגיה היסטורית ראוייה לשמה. היא מתחילה את תוכנית המחקר שלה ברגע הגיעם של העולים הראשונים (יותר נכון, העלייה השנייה), ואין היא טורחת להבין את הרקע לבואם ולתוכניות שהביאו איתם. את הפרוייקט הציוני־סוציאליסטי, אשר לדעת כל החוקרים הנסקרים הוא מרכז התנועה הציונית כולה, הם

מגדירים כאידיאולוגיה, שהיא על פי המושגים שלהם דבר הנבדל מן המציאות. עיקר עבודתם הוא מעקב אחר התאמתה של אידיאולוגיה זו למציאות. כיוון שהמציאות היא עבורם דבר נתון, אין הם מגיעים לכלל הבנה דיאלקטית של היחס בין תוכניותיהם של העולים לבין הדפוסים החברתיים אותם הם יצרו. אשר להתפתחות ההיסטורית עצמה, אין היא עבורם פרובלמטית, דהיינו, אין הם ניגשים אליה מתוך שאלה מהותית כלשהי, ואין הם מעלים ממנה שאלה מהותית כלשהי; זאת, מכיוון שהם ניגשים לניתוחם כאשר התוצאה של ההתפתחות כבר בידם: המגמות הדומינאנטיות בחברה הישראלית של ימינו. יוצא מכאן שאין הם עורכים ניתוח של העבר, אלא רק מחפשים בו את הניצנים של ההווה.

הרושם המצטבר מקריאת עבודות אלו הוא שלדעת מחבריהן הדברים היום הינם כפי שהם מכיוון שכך היו צריכים להתפתח. הם התפתחו כפי שהתפתחו מכיוון שזהו טיבעה של התפתחות חברתית. זהו טבעה של מודרניזציה. זהו, על פי גירסתו של שפירא, ההגיון הפנימי של אירגונים חברתיים. חברה חייבת לעבור משלב חלומות הילדות אל שלב הבגרות המעשית. חברה חייבת לעבור משלב הכריזמה לשלב הרוטינה. חברה חייבת לעבור מאוטופיה או אידיאולוגיה למחשבה רגילה. חברה, על פי שפירא, תמיד תעבור משלב הדמוקרטיה לשלב האוליגרכיה. תפיסה כזאת נמנעת מלשאול את ההיסטוריה שאלות — שהרי הכל פועל על פי מסלול קבוע. גישה כזאת רואה את ההתפתחות ההיסטורית הספציפית לא כאחת מההתפתחויות ההיסטוריות האפשריות השונות, אלא כהתפתחות האפשרית היחידה. אם נצרף לכך את ההנחה המשתמעת שהשלב ההיסטורי בו מצוי החוקר הוא שלב ההתפתחות ההיסטורית הגבוה ביותר, יוצא שההתפתחות ההיסטורית הקונקרטית הינה גם ההתפתחות ההיסטורית הטובה ביותר. מסיבה זאת אין המחברים שלנו יכולים להשיג את המטרה שהציבו לעצמם — הבנה מדעית של התהוות החברה הישראלית מתוך עמדה נייטראלית ואובייקטיבית. התוצאה של עבודתם היא גלוריפיקציה של ההתפתחות ההיסטורית הספציפית אשר הביאה למגמה הדומינאנטית בחברה הישראלית של ימינו כהתפתחות הטבעית ביותר, והטובה ביותר.

אולם הבעייה העיקרית של העבודות הללו היא שבגלל גישתן והנחותיהן אין הן מגיעות לכלל דיון רציני בציונות כפרוייקט חברתי. בעוד שבמהלך הדברים הממשי היתה הציונות כולה — והציונות הסוציאליסטית בפרט — מאופיינת בהתלבטות ומאבקים תמידיים, בידיהם של המחברים שלנו היא מצויירת כתהליך סלקציה של האלטרנטיבה הטובה ביותר. בעוד רבים מנסים לשאול שאלות ביחס לכיוונים האפשריים של הציונות בימינו, הרושם שנשאר מקריאת העבודות הללו הוא שהדיון למעשה נסתיים, מכיוון שהתפתחות הדברים הרגילה, הטבעית, הובילה את החברה הישראלית לקראת בגרות ובשלות.

בעולם כולו מתלבטים בשאלות של התפתחות ומנסים לתהות על משמעות ההתפתחויות ההיסטוריות של העבר הקרוב — המעבר מקפיטליזם ליברלי לקפיטליזם מונופולי, או למה שקרוי קפיטליזם מאוחר, במערב, או ההשלכות של המהפיכה ושל התיעוש בבריה״מ. המחברים שלנו, בכך שהם מציינים את ההווה כבשלות ובגרות, מוציאים את החברה הישראלית מכלל דיון. בידודם את החברה היישובית מההתפתחויות הרלבנטיות בעולם כולו בכלל, ובעולם הקרוב בפרט, מונע מהם להגיע לכלל ניתוח משמעותי של האפשרויות שעמדו בפני אנשי תנועת העבודה. הניתוח שלהם הוא קרתני לא רק במובן זה שהוא מרוכז בהתרחשויות בקרב היישוב היהודי בארץ ישראל בלבד,

בלא לקחת בחשבון התפתחויות בקרב העם היהודי, העם הערבי, והאימפריה הבריטית כולה. הוא קרתני בעיקר משום שאיננו מוביל לקראת ניסוח המשמעות האוניברסלית של הנסיון הציוני־סוציאליסטי: מה האפשרויות, מה הקשיים, מה הדרכים העומדות בפני תנועה השמה לעצמה כמטרה לעצב דפוסים חברתיים מסויימים, בפועלה במצב בינלאומי, כלכלי, פוליטי וחברתי מסויים. לא רק שאין העבודות שלפנינו עושות זאת לגבי העבר — אין הן מובילות לקראת דיון כזה בהווה. פירושו של דבר שהסוציולוגיה הישראלית, כפי שהיא מיוצגת בעבודות הללו, מוציאה את עצמה מכלל הדיון בדרכה ובכיוונה של החברה הישראלית. אין זאת יציאה מוחלטת, כמובן, שהרי עבודתם של הסוציולוגים הינה חלק מן העשייה החברתית. פירושה המעשי, אם כן, של גישה זאת, הוא תמיכה, גם אם עקיפה, במגמות הדומינאנטיות בחברה הישראלית כיום.

הערות

את עיקרי הדברים המוצגים כאן העליתי לראשונה בסמינריון בהשתתפות יורם ארדיטי, אסף נהיר ואיב קורטס, להם ברצוני להביע כאן תודתי — ש.ס.

1. ר׳ גם, בין השאר: צבי זוסמן, **פער ושוויון בהסתדרות, 1920-1939** (1974); אלקנה מרגלית, **השומר הצעיר — מעדת נעורים למרכסיזם מהפכני** (1971); אניטה שפירא, **המאבק הנכזב: עבודה עברית 1929-1939** (1977).
2. צריך לציין כאן כי עבודתו של אייזנשטאדט, אם כי היא המוקדמת ביותר, ואם כי חלק מן העבודות האחרות רואות עצמן כמייצגות שיפור לעומתה, הוכללה כאן משום שרוב ההנחות הבסיסיות המשותפות לעבודות כולן, מצויות לראשונה אצלה, ואין ספק כי חשיבותו של אייזנשטאדט כמתווה דרך הניתוח היא מכרעת.
3. בהבחנה זו, כמו גם בדיון עצמו, נעזרתי רבות במאמרו של לנק (Lenk, 1971). ר׳ גם מאמרו של ליכטהיים (Lichtheim, 1965).
4. יש לציין כי אצל אייזנשטאדט נמצא לעתים הטיפול באידיאולוגיה מתוך על-ידי הדיון הפארסוניאני בערכים.
5. באשר לאייזנשטאדט, יש לציין כי לעתים מתקבל הרושם שהוא נוקט בשתי האפשרויות גם יחד. כך למשל, כאשר הוא עורך איפיון כולל של תקופת העלייה השנייה בפרט, ותקופת היישוב בכלל, כתקופה בה היתה האידיאולוגיה החלוצית דומינאנטית, הריהו רואה בחלוציות אידיאולוגיה טוטאלית (ר׳ למשל אייזנשטאדט, 1967: 113-103).
6. דוגמה בולטת נוספת לגישה זאת הינה התייחסות סוציולוגים ישראלים לעלייה מאוחרת יותר, זאת של שנות החמישים המוקדמות. למרות בואה, המשיכו הסוציולוגים לדבר על החברה הישראלית כאילו היתה זאת שקדמה לבואם של העולים החדשים. הפתרון לבעיית הימצאותם של אנשים אשר לא תאמו את הדפוסים של ״חברה ישראלית״ זאת נמצא בתיאורם של העולים כמיי שמצויים בתהליך של מודרניזציה. כל זאת, למרות ההשפעות המרחיקות לכת שהיו לעלייה זו על מבנה החברה בארץ (ר׳ ברנשטיין, 1978; וכן סבירסקי וקציר, 1978).

מקורות

אבינרי, שלמה (עורך). 1965. **קרל מארקס: כתבי שחרות.** מרחביה: ספרית פועלים.
אייזנשטאדט, ש.נ. 1967. **החברה הישראלית.** ירושלים: מאגנס.
ברנשטיין, דבורה. 1978. ״הסוציולוגיה קולטת את העלייה: דיון ביקורתי באסכולה דומיננטית של הסוציולוגיה הישראלית״. **מחברות למחקר ולביקורת,** 1: 5-19.
גורני, יוסף. 1973. **אחדות העבודה 1919-1930.** תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
גלעדי, דן. 1973. **היישוב בתקופת העלייה הרביעית.** תל אביב: עם עובד.

הורוביץ, דן, ומשה ליסק. 1977. **מיישוב למדינה**. תל אביב: עם עובד.

זוסמן, צבי. 1974. **פער ושוויון בהסתדרות, 1920-1939**. תל אביב: מסדה.

מרגלית, אלקנה. 1971. **השומר הצעיר — מעדת נעורים למרכסיזם מהפכני**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

סבירסקי, שלמה, ושרה קציר. 1978. "אשכנזים ומזרחים: יחסי תלות בהתהוות". **מחברות למחקר ולביקורת**, 1:21-59.

שפירא, אניטה. 1977. **המאבק הנכזב: עבודה עברית, 1929-1939**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

שפירא, יונתן. 1975. **אחדות העבודה ההיסטורית: עוצמתו של ארגון פוליטי**. תל אביב: עם עובד.

Connerton, Paul (Ed.). 1976. *Critical Sociology*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin.

Dos Santos, T. 1973. "The Crisis of Development and the Problem of Dependence in Latin America." In H. Bernstein (Ed.), *Underdevelopment and Development* Harmondsworth, Middlesex: Penguin.

Frank, A.G. 1969. *Latin America: Underdevelopment or Revolution*. New York: Monthly Review Press.

Korsch, Karl. 1970 (1923). *Marxism and Philosophy*. London: New Left Books.

Lane, Robert E. 1962. *Political Ideology*. New York: Free Press.

Lenk, Kurt. 1971. *El Concepto de Ideologia*. Buenos Aires: Amorrortu. (German original: *Ideologie, Ideologiekritik und Wissenssoziologie*. Hermann Luchterhand Verlag, 1961).

Lichtheim, George. 1965. 'The Concept of Ideology'. *History and Theory*, 4(2): 164-195.

Luckas, Georg. 1971 (1923). *History and Utopia*. New York: Harcourt, Brace and World.

Mannheim, Karl. 1936 (1929). *Ideology and Utopia*. New York: Harcourt, Brace and World.

Marcuse, Herbert. 1941. *Reason and Revolution*. New York: Oxford University Press.

Marx, Karl. 1973 (1939). *Grundrisse*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin.

Parsons, Talcott. 1950. *The Social System*. New York: Free Press.

Wallerstein, I. 1974. *The Modern World System*. New York: Academic Press.

"בין האשה־האדם ובין אשת־הבית":
אשה ומשפחה בציבור הפועלים היהודי העירוני בתקופת היישוב

דבורה ברנשטיין

חקר מעמד האשה בתקופת היישוב

העניין הנוכחי במעמדה של האשה בחברה היישובית התפתח על רקע שתי מגמות שונות ומצטלבות. האחת, רצון לבחון מחדש את החברה היהודית היישובית בכללה ולבדוק רבות מהנחות הייסוד הרווחות ביחס אליה. והשנייה, מודעות גוברת לבעייתיות שבמעמדה של האשה בחברה הישראלית העכשווית. שתי מגמות אלה החלו להתגבש במחצית השנייה של שנות השבעים.

בחינה מחודשת של תקופת היישוב

עד מחצית שנות השבעים הטביעה תנועת העבודה את חותמה הברור על ההיסטוריוגרפיה של תקופת היישוב. הדבר בא לידי ביטוי בנושאים שנחקרו ובאלה שנדחקו לשוליים, בפרשנות הגלויה והסמויה של האירועים והכוחות הפועלים, בדימויים ובמיתוסים שרווחו והונצחו בכתיבה הפובליציסטית והאקדמית כאחד. במשך שנות השבעים חל שינוי מרחיק לכת במעמדה של תנועת העבודה. מפלגת העבודה וההסתדרות איבדו מכוחן ומיוקרתן, וב־1977 איבדה מפלגת העבודה, ממשיכת מפלגות הפועלים על גלגוליהן השונים, את השלטון בפעם הראשונה מזה כחמישים שנה. לנפילתה של תנועת העבודה היו השלכות מרחיקות לכת על חקר תקופת היישוב, אותה תקופה בה הגיעה תנועת העבודה למעמדה הדומיננטי וההגמוני, ואותה הנציחה בהתאם במיתוסים, תפיסות יסוד ומטבעות לשון אשר הפכו לנחלת הכלל דרך מערכת החינוך, יצירות ספרות, אמצעי התקשורת והמחקר האקדמי.

נקודות ראות חדשות החלו להופיע. תשומת הלב של חוקרים הופנתה אל עבר קבוצות שכמעט לא נחקרו עד אז. מבין העבודות החדשות שנתחברו ניתן להזכיר את מחקרה של ניצה דרויאן (1981) על העלייה התימנית בשנים 1882-1914, מחקרו של יגאל דרורי (1981) על המחנה האזרחי, התעשיינים ובעלי הבתים, ספרו של יעקב שביט (1983) על

המקור: גירסה שונה של המאמר פורסמה לראשונה באנגלית — Deborah S. Bernstein. "Human Being or Housewife? The Status of Women in the Jewish Working Class Family in Palestine of the 1920s and 1930s." In *Pioneers and Homemakers*, edited by Deborah S. Bernstein. Albany, NY: SUNY Press, 1992. Used with permission.

התנועה הרוויזיוניסטית ועבודתה של חנה הרצוג (1986) על האירגונים הפוליטיים העדתיים. החברה היהודית היישובית החלה להתגלות כחברה פחות מונוליטית, יותר מורכבת ורבת פנים מזו שהיינו רגילים לראות מבעד לעדשה ההיסטוריוגרפית של תנועת העבודה.

במקביל, דימויים ומיתוסים קיימים נחקרו מחדש מתוך מגמה לבחון באופן שיטתי וספקני כאחד עובדות ומסרים שהתקבלו עד אז כמובנים מאליהם. ניתן להזכיר שלוש עבודות אשר קראו תגר על מיתוסים מרכזיים של תנועת העבודה. ספרו של יונתן שפירא (1975) **אחדות העבודה ההיסטורית** עירער על מרכזיות האידיאולוגיה כגורם המניע בתנועת העבודה והעמיד במקומה את הכוחניות וצבירת העוצמה. מחקרו של הכלכלן צבי זוסמן (1974) העיד כי היה קיים פער שכר ניכר ביותר בין הפועלים המקצועיים והבלתי מקצועיים ביישוב היהודי, בניגוד בולט לאידיאולוגיה השוויונית המוצהרת. וכהשלמה בא סיפרה של אניטה שפירא (1977) **המאבק הנכזב — עבודה עברית 1939-1929**, וטען כי העבודה העברית אף היא לא היתה מה שנדמה לנו וכי בפועל מעולם לא שלטה עבודה עברית, בכל מקרה לא במושבות. באווירה החברתית של שנות השבעים, בביקורת המחריפה כנגד מפלגת העבודה וההסתדרות על הפער העמוק שבין הצהרותיהם לבין מעשיהם, התקבלה התמונה הביקורתית החדשה של העבר כחידוש רצוי ומתאים.

חקר מעמדן של נשים בחברה הישראלית

הדעה שרווחה בישראל במחצית שנות השבעים גרסה כי לאשה בישראל אין בעיות של מעמד, שוויון וחופש כמו אילו שקיימות, אולי, לנשים בארצות אחרות. על פי תפיסה זו נשים השיגו בעבר שוויון עם גברים והמשיכו להנות משוויון זה. המחקר האקדמי הסוציולוגי כמעט ולא התייחס לסוגיה זו, שלא נתפסה כבעייתית. עוד ב־1986 טענו יזרעאלי ותבורי כי "מדעני החברה בישראל, בעוסקם בנושאים של בעיות חברתיות, קונפליקטים חברתיים וריבוד חברתי נטו שלא להתייחס למעמדה של האשה כסוגיה בעייתית... או שכללו סוגיה זו כחלק מדיון כולל במשפחה" (Izraeli and Tabori, 1986:664). עם זאת, בעוד חוקרי ה"בעיות החברתיות" המשיכו להתעלם מסוגיית מעמד האשה כחלק מהריבוד החברתי הכולל, החלו חוקרים אחרים, ובעיקר חוקרות, לערער על ההנחה בדבר השוויון הרווח (בין העבודות המוקדמות בכיוון זה ניתן להזכיר את Padan-Eisenstark, 1973; Brandow, 1980; Hazelton, 1977). עניין חדש זה בתחום העיון והמחקר הושפע מאירועים שמחוץ לאקדמיה ובתוכה. בתחילת שנות השבעים התארגנה בישראל תנועה פמיניסטית קטנה אך בעלת בולטות גבוהה יחסית. מרשה פרידמן, אחת הדמויות הבולטות ביותר מבין הפעילות הפמיניסטיות, נבחרה לכנסת ב־1973 ברשימת התנועה לזכויות האזרח, ובפעם הראשונה מעל במת הכנסת העלתה את סוגיית האלימות נגד נשים. ב־1975, במסגרת העשור למעמד האשה שהוכרז על־ידי האו"ם, ותחת לחץ חברות המערך, הקים ראש הממשלה ועדה למעמד האשה. תפקידה היה לייעץ לממשלה באילו אמצעים לנקוט בכדי לקדם שוויון ושותפות בין גברים לנשים (Izraeli and Tabori, 1987:463-82). נשים מקשת רחבה של תחומי פעילות — פוליטיקאיות, חוקרות מדעי החברה, פעילות הסתדרות, עובדות סוציאליות, קצינות צבא ועוד — השתתפו בוועדה זו ובתת־ועדותיה הרבות. הדו"ח המקיף שחיברה הוועדה ומסקנותיה הוגשו לראש הממשלה ב־1978. פעילות הוועדה עוררה הכרה פומבית

בכך שאכן יש מה לבדוק גם בישראל, העלתה את מודעותן של נשים פעילות רבות, במיוחד אלה שהיו מעורבות בעבודת הוועדה, ונתנה דחיפה למחקר האקדמי (Izraeli, 1987:53-37). בו זמנית ההתפתחות המהירה ביותר של לימודי האשה באוניברסיטאות בחו"ל נתנה לגיטימציה לעיסוק בנושא חדש זה גם בישראל.

הטענה הבולטת בחקר מעמד האשה בישראל היתה כי המעמד בפועל שונה באופן בולט ובוטה (בהתאם לסגנונה של הכותבת) מהדימוי הרווח של שוויון וחופש. לדוגמה, המאמר הראשון בנושא שהתפרסם בכתב עת אקדמי, מאמרה של דורית פדן־אייזנשטרק, נקרא — "האמנם נשים בישראל שוות באמת?" (1973). היסוד הביקורתי, העירעור והבחינה מחדש, היו, אם כן, מרכיב חשוב בחקר מעמדן של נשים בישראל כבר מתחילתו. בתחילה מקובלת היתה ההנחה כי בעבר, בתקופת היישוב, הנשים היו שוות לגברים וכי במהלך הזמן שוויון זה נשחק או בטל (ר' Padan-Eisenstark, 1973; Clapsaddle, 1976). אולם עד מהרה הועמדה גם הנחה זו לבדיקה מחודשת. בנקודה זו נפגשו שתי המגמות הביקורתיות, בחינה מחודשת של תקופת היישוב מחד וחקר מעמדן של נשים בחברה הישראלית מאידך. חקר מעמדן של הנשים בתקופת היישוב היה לאחד המרכיבים החשובים בבחינת מיתוסי העבר ולאבן יסוד בהבנת אי השוויון העכשווי בין המינים.

עם זאת, ברצוני לטעון כי הפרכתם של מיתוסים איננה המירשם הטוב ביותר לקביעת סדר יום מחקרי חדש. במידה שהחוקרים נשארים צמודים למיתוס הקיים, בין אם תוך קבלתו ובין אם תוך דחייתו, ממשיך המיתוס להכתיב את השאלה המנחה: "האמנם נהנו נשים משוויון בחברה היישובית?" בעזרת שאלה זו לא נוכל להרחיק לכת. עד מהרה מתברר כי התשובה היא שלילית באופן חד משמעי, וכי תשובה זו עולה שוב ושוב במחקריהם המצטברים של חוקרות וחוקרים העוסקים בתחומי חיים שונים, תקופות שונות וקבוצות חברתיות שונות. חייבים אם כן להמשיך הלאה, מעבר לשלב ה"שלילי", אם כי החיוני, של הפרכת דימוי מוטעה ומטעה, ולהציג שאלות חדשות — מה היה מעמדן של הנשים, למה שאפו, מה עשו, מה היו העמדות איתן התעמתו — עמדותיהם של הגברים, חבריהן לתנועה ולמשפחה מחד ובעלי עמדות מנהיגות מאידך. מה הצליחו הנשים להשיג וליצור וכיצד. שאלות אלו מנחות עכשיו את עבודתי ואת העבודה של חברות וחברים לעניין. לאחר דחיית מיתוס הפועלת החלוצה כדמות האשה הטיפוסית בתקופת היישוב נעשה נסיון להציג דימויים חדשים, לספר סיפורים חדשים, לעמוד על דרכי הפעולה של הנשים, להבין את הדילמות בפניהן עמדו ולשמוע ולהשמיע את קולותיהן דרך כתיבתן הן.

הפעילות המחקרית התרחבה והתגוונה בעשור האחרון, והיא מתפרשת על תחומי הסוציולוגיה, ההיסטוריה, הסיפרות והגיאוגרפיה. עבודות רבות יחסית עוסקות בנשות תנועת העבודה (לדוגמה שילה, 1980; יזרעאלי, 1984; ברנשטיין, 1987; Bijaoui-Fogiel, 1992), אך החלו להופיע גם עבודות על נשים מקבוצות חברתיות אחרות, ביניהן נשות העלייה הראשונה (Aaronsohn, 1992; ברלוביץ, 1984), נשות המחנה האזרחי (גרינברג והרצוג, 1978; ביז'אוי־פוגל, 1992), ונשים תימניות (Druyan, 1992). שלוש תימות חוזרות ונישנות במרבית עבודות אלה: 1. השלמת החסר, העלאתו של הסיפור שלא סופר, השמעת הקול שטרם הושמע. 2. שינוי חברתי — אופיו ודרכי השגתו. 3. הפרטי והציבורי — הדינמיקה המורכבת שבין שתי ספירות אלו.

הסיפור שלא סופר. עד לא מזמן נכתב מעט בלבד על הנשים בתקופת היישוב. עורכי אסופות גדולות כגון **ספר העלייה השנייה** (חבס, 1947) **וספר העלייה השלישית** (ארז,

1964) בחרו להקדיש פרק נפרד לסיפוריהן, תפקידיהן ועלילותיהן של הנשים, אך בכל שאר הפרקים הממלאים מאות עמודים נעדרות הנשים כמעט מכל וכל. במרבית העבודות האחרות על התקופה אין למצוא אף איזכור מיוחד כזה. המיתוס הרווח בדבר השוויון בין המינים התקבל כמובן מאליו ואף קיבל חיזוק מהעדר כל התייחסות מבחינה ומתמקדת. העיון המחודש בתקופת היישוב, המחקר השיטתי הנעשה בדיסציפלינות שונות, אף הוא פסח על, או עקף את, סוגיית ההבדלים בין המינים. כמה דוגמאות ישמשו כהמחשה.

ההתעניינות בתקופת היישוב ובחברה היישובית הביאה להופעתם של מספר כתבי עת חדשים. סקירה מהירה של שניים מביניהם, **מאסף** ו**כיוונים**, יכולה להפתיע אף את הספקניות והספקנים שבינינו. **מאסף**, כתב העת המוקדם שבין השניים, שהחל להופיע ב־1971, מוקדש על פי תת הכותרת שבו ל"כתבים לחקר תנועת הפועלים היהודית", ורואה אור בגבעת חביבה, המרכז הלימודי והרעיוני של הקיבוץ הארצי. הכרך השנתי כולל כחמישה־עשר פריטים ובהם מאמרים, מסמכים, זכרונות וסקירות ספרות. בשמונה עשר הכרכים הראשונים הופיעו שני פריטים בלבד הנוגעים לנשים, מאמר ומסמך מוער העוסקים במניה שוחט ואשר נכתבו שניהם על־ידי יעקב גולדשטיין (גולדשטיין, 1972, 1979). הפריט היחיד הנוסף בעל נגיעהָ לנשים ולהבדלים בין המינים הוא מאמרו הארוך והמאלף של מ. לוין על המשפחה בחברה מהפכנית — נורמות ומנהגים בין חברי הבונד (1982-83). נראה שאפילו בכתב עת המוצא לאוֹר על־ידי אנשים בעלי מחוייבות לשוויון בין המינים, ואשר מוקדש לתנועות חברתיות שאף להן מחוייבות זו, לא הורגש הצורך ולא נמצאה הדרך להעלות את הנשים על הבמה.

כתב העת השני, **כיוונים**, שהופיע בין השנים 1978 ו־1987, הוא רבעון העוסק בחקר היהדות והציונות. בכארבעים גליונות (כתשעה־עשר מאמרים בכל גליון), מופיעים רק שלושה מאמרים העוסקים בנשים. יתרה מזאת, שלושה מאמרים אלה עוסקים בנשים שמחוץ לגבולות ארץ ישראל ומחוץ לפעילות התנועה הציונית: מאמר של וייסרייך (1978) עוסק ברוזה לוקסמבורג, של שיינפלד (1986) עוסק בגרייס אגילר, ושל לוי (1987) דן במעמדן של נשים בקהילה היהודית בפרס. התמקדות זו מחוץ לארץ ישראל ולתנועה הציונית עומדת בניגוד בולט למגמה הכללית בכתב העת אשר יותר ממחצית מאמריו עוסקים ביישוב היהודי בארץ ישראל. נשים היו קיימות ביישוב זה אך המחקר המוצג מעל במת **כיוונים** אינו מודע להן.

עבודתה של רות פירר על דימוי החלוץ ומאמרה — "עלייתו ונפילתו של המיתוס החלוצי" (1984), מגלה פן נוסף בהעדרה של האשה מהמחקר החדש. המאמר עוסק באופן ההתהוות וההתפתחות של מיתוס מרכזי בחברה הישראלית אשר עיקריו מתוארים כדלהלן:

> קבוצת חלוצים בעלי תכונות הירואיות, מורדת נגד הנסיבות ההִיסטוריות המדכאות ויוצאת לכבוש את א"י הקדומה. החלוצים נאבקים במולדת בקשיים עצומים: האדמה הבתולה, ביצות המוות, הערבים והשלטונות העויינים. בכוח רצונם ובנכונותם להקרבה עצמית, הם מתגברים על הקשיים כשבידם האחת הנשק הטהור ובשנייה המחרשה, ולרגליהם נפרשים שדות ומטעים מוריקים ונושאי יבול. ולעיניהם מתחדש הלאום עם ארצו, כבימי בית ראשון ושני. (פירר, 1984 :15)

זהו באופן ברור מיתוס גברי־זכרי, לא רק מיתוס חלוצי אלא מיתוס של הגבר החלוץ.

החומרים מהם שזור מיתוס זה אינם חומריה של האשה — הנשים לא אחזו בנשק טהור בידן האחת ואף לא הובילו את המחרשה בידן השנייה. הן לא "יצאו לכבוש" והן לא הבקיעו "אדמה בתולה"(!). אך נראה כי החוקרת, למרות מודעותה למיתוס כתוצר חברתי וכנושא לניתוח ביקורתי, לא הבחינה במהות החד־מינית של מיתוס כללי כביכול זה.

כיוון שכך גם לא נתנה את דעתה לגירסה המשלימה של מיתוס זה — מיתוס החלוצה. רבים מהמחקרים שנערכו בשנים האחרונות על הנשים בתקופת היישוב פותחים במיתוס זה של החלוצה ובבחינתו. הבחינה נעשית בעיקר על דרך הפרכת דימוי השוויון במיתוס (המבוסס על תחומי פעילות שלמעשה בודדות בלבד חדרו אליהם) ותוך נסיון להציע דימויים חדשים — מגוונים, מורכבים וקרובים יותר להתנסותן הממשית של רבות מהנשים.

כמה גורמים יכולים להסביר את ההתעלמות המוחלטת כמעט מסיפורן של הנשים בתקופת היישוב:

- שוליות בעיית אי השוויון בין הגברים לנשים. אמנם רבים מאנשי התקופה, בניגוד לכמה וכמה כותבים מאוחרים יותר, היו מודעים לבעייתיות המיוחדת של הנשים ואף כינוה בשם זה או אחר — "בעיית החברה", "בעיית הפועלת" או "בעיית האשה", אך בעיה זו נחשבה שולית לעומת הבעיות והמשימות הגדולות באמת של הגשמת המפעל הציוני — "בנין הארץ", "כיבוש העבודה", הבטחת עלייה, התגברות על אויבים ויריבים וכן הלאה. הנשים עצמן, כולל מנהיגות תנועות הנשים, אף הן נתנו עדיפות ראשונה לקידום "בעיות הכלל" על פני "בעיותיהן הן".

- נשים מעטות בלבד היו בעמדות מנהיגות. עמדות אלו הן המתועדות ביותר במסמכים המגוונים המצויים בארכיונים השונים, והן גם הנושא של רבים מהמחקרים. קבוצות שוליות יותר, נדחקו אל מחוץ לתיעוד ולמחקר.

- העדר כתבים. הנשים, אף הפעילות שביניהן, לא השאירו אחריהן כרכי כתבים ונאומים כפי שעשו רבים מהגברים ורישומן על מדפי הספריה דל למדי. אין בנמצא כל גירסה של "כל כתבי..." של אחת הנשים הפעילות. כתיבתן של הנשים היתה כתיבה אישית יותר. ביטויה היותר פומבי היה ספרי אוטוביוגרפיה כגון סיפרה של רחל ינאית **אנו עולים** (1959) או סיפרה של דבורה דיין **באושר וביגון** (1957). נוסח אחר בו התבטאו נשים היה מעין ספרי סיכום, סיפור חייהן במשולב עם רשימות שכתבו וקטעי יומן, כדוגמת סיפרה של יוכבד בת רחל, **בנתיב שהלכתי** (1981) ושל ליליה בסביץ **ולו רק הד** (1981). אישית עוד יותר היתה כתיבת המכתבים והיומנים. מעטים מאלה החלו גם לראות אור, כגון הלקט **לאורך הדרך** מכתבי עדה מימון (1972) ויומניה של רחל כצנלסון־שזר, **אדם כמות שהוא** (1989). אחרים בוודאי מצויים עדיין בארכיונים ובאוספים אישיים. חוקרים וחוקרות אשר יראו בחיי היום־יום ובהתנסות הפרטית תחום חשוב לעיון ולמחקר, ימצאו חומר לא מבוטל אשר רק מעט שימוש נעשה בו עד כה.

- עדיפות נמוכה לתחומי הפרט. נשים רבות באו לידי ביטוי בתחומים היותר פרטיים ואישיים של חיי האדם והקהילה. תחומים אלה לא זכו לאותו תיעוד לו זכו התחומים הפומביים יותר של העבודה והפוליטיקה. הפעילות הציבורית אשר נגעה במימד הפרטי יותר — פעילות הרווחה, הבריאות והחינוך — לא זכתה לאותה התעניינות לה זכו מאבקי הכוח והפולמוסים הרעיוניים. על אחת כמה וכמה נכון הדבר לזירה הפרטית־האישית, זו שלקחה־גזלה את רוב מירצה ורוב זמנה של האשה ואשר עיצבה את אפשרויות חייה.

זירה זו לא הוזכרה כלל בסדר היום הציבורי ולא הותירה את רישומיה בתיעוד שהשתמר בארכיוני המוסדות השונים, תיעוד המשקף את מוקדי פעילותם וסדרי עדיפויותיהם. - הטייה גברית בכתיבה ההיסטורית. לבסוף קיימת התעלמות פשוטה, אותה התעלמות אשר באה לידי ביטוי בכל הנקודות שהוזכרו לעיל, אך למעשה הינה נרחבת וכוללת בהרבה, וממחישה את ההטייה הגברית שהיוותה מוקד לביקורת הפמיניסטית במדעי החברה וההיסטוריה בכלל (Bridenthal *et al.*, 1987; Gordon *et al.*, 1976).

נשים ושינוי חברתי. הציונות היתה במהותה פעולה של שינוי חברתי, נסיון לשנות את העם היהודי ממקבץ של קבוצות מיעוט מפוזרות בין ארצות שונות לרוב מלוכד וריבוני ממוקם במולדתו שלו. שני היבטים נוספים שהיו לשינוי זה, מעוגנים בהתנסות של החברה היישובית ובהיסטוריה שלה. האחד, שינוי פני החברה היהודית, היהפכה לחברה חדשה, שוויונית, המבוססת על עבודה יצרנית ויצירתית, בהתאם להנחות היסוד של תנועת העבודה. והשני, שינויו של הפרט, של היהודי הגלותי לאדם עברי חדש — גאה, עובד ויוצר. הנשים היו שותפות מלאות לשאיפות שינוי אלה. אך מעבר לכך עמדו בפניהן אתגרי שינוי נוספים אשר נבעו מהתנסותן המיוחדת בעבר ומשאיפותיהן הייחודיות בהווה ולעתיד. היה עליהן להשתחרר מהתפיסות המסורתיות העמוקות של החברה היהודית הפטריארכלית, בה נשים היו כפופות לגברים במשפחה ובקהילה כאחת. מהצעד הראשון היה תהליך השינוי קשה ומורכב יותר עבור הנשים. עצם העלייה ארצה, עזיבת המשפחה והקהילה, היו קשים יותר לנערה הצעירה וחייבו דחייה עמוקה, ואולי כואבת יותר של העבר הקרוב והאינטימי. בהגיען לארץ ישראל נאלצו לנהל מאבק כפול ומכופל — מאבק שלהן ושל חבריהן הגברים להגשמת המטרות המשותפות, ובמשוזר מאבקן של הנשים כנגד תפיסות חבריהן וכל הסובבים אותן באשר לתפקיד ולמקום הראוי להן כנשים בחברה החדשה. הטרנספורמציה של היהודי הגלותי לאדם עברי חדש היתה טבועה מראש בחותם גברי־זכרי, כפי שראינו לעיל, בעת בחינת דימוי החלוץ. האשה שאפה אף היא להיות אדם עברי חדש — אשה עבריה אשר תבטא את עצמיותה ונשיותה באופן שיקנה לה מקום ראוי בחברה ושיעצב את החברה כך שמקום כזה אכן יימצא ויכובד. משימה זו היתה קשה ומורכבת פי כמה. השוליות ההתחלתית של הנשים היקשתה על המשימה, והקשיים בהן נתקלו אף הגבירו את שוליותן. טרנספורמציה־עצמית כזו לא יכלה להיות תהליך אישי־פנימי־פרטי בלבד. השינוי חייב מהפך במערכת היחסים הכללית, בהתייחסות העצמית של האשה — אך גם בהתייחסות הזולת אליה, גיבוש מחודש של שאיפות ואמונות — אך גם נכונות הגברים בחברה לקבל אשה שונה, ולקבלה ללא שלילה, ביקורת או ליגלוג. קבלה כזו חייבה בהכרח ויתור, ויתור על יתרונות מהם נהנו הגברים, על יתרונות עמוקים כל כך עד כי לא נתפסו כלל ככאלה אלא כחלק מהמובן מאליו, הציבורי והפרטי.

עבודות מחקר שונות מאירות את קשיי השינוי החברתי אשר ניצבו בפני הנשים. חלקן הגיעו לארץ ישראל כתוצאה מהחלטה שלא היו שותפות לה או שלא היו שלימות עמה, כפי שהיו המקרים של נשות העלייה הראשונה ושל הנשים התימניות. אחרות, בנות העלייה החלוצית, לא היו מודעות לכך כי תעמודנה בפני קשיים מיוחדים אשר יחצצו ביניהן לבין חבריהן. אלה כמו אלה גיששו בחיפוש אחר דימויים חדשים, דגמים שיוכלו לשמש נקודת אחיזה — המהפכנית הרוסיה? האיכרה האירופית? הפלאחית הערביה? הגבר העברי החדש? הן תהו כיצד להתארגן בעולם חברתי בו כוחו של הפרט בהתארגנותו — במשולב עם הגברים חבריהן לתנועה ולמעמד, או בנפרד? לדרוש שוויון? לדרוש

זכויות? לדרוש חובות? האם יש לקבל את ההגדרות הרווחות, בהן האמינו גם הן, למרות השוליות שנידונו לה במסגרתן, או לנסות לגבש הגדרות חדשות ולהעטות הערכה מחודשת על תחומי חיים שונים. עד כמה הגיעו שאלות אלה לכלל מודעות ברורה ומה היו התשובות, הגלויות או הסמויות, המוצהרות או המשתמעות מדרכי הפעולה? לחוקרות ולחוקרים בעלי רגישות ואמפטיה כאחת מצפות עדיין ללימוד ולעיון סוגיות רבות.

הפרטי והציבורי. החברה היישובית מצטיירת על־ידי חוקרים כקולקטיביסטית, היינו כזו שניתנת בה עדיפות ברורה וחד משמעית לתחום הכלל על פני תחום הפרט. משתמעת מעדיפות זו הנחה בדבר ההפרדה בין שני תחומים אלה, הפרדה המאפשרת יצירת היררכיה ברורה ביניהם. אולם הביקורת הפמיניסטית יצאה חוצץ כנגד ההפרדה בין התחום הפרטי והתחום הציבורי בטענה כי הפרדה זו הינה מלאכותית ומטעה כאחד. עצם ההפרדה החדה מוביל למסקנה כי בכל תחום שרירים עקרונות פעולה שונים וכי מה שמתרחש בתחום אחד אינו קשור ומשפיע — אנליטית ו/או מעשית — על מה שקורה בתחום האחר. לביקורת הפמיניסטית נקודת ראות שונה ומנוגדת על פיה תחום "הפרט", הפרטי כביכול, תחום היחסים האישיים־אינטימיים, המשפחה וחיי היום־יום בכלל, מעוגן ומקושר לתחום "הכלל", תחום הכלכלה, העבודה, הפוליטיקה והמבנה החברתי בכללותו. הפרספקטיבה הפמיניסטית מבהירה כי התחומים הללו מזינים האחד את השני. "הפרטי" נתון בתוך תהליכים כלכליים ופוליטיים, אך לחליפין גם מעצב אותם ומשפיע עליהם דרך תהליכי הסוציאליזציה, ויצירת הזהות והמודעות העצמית.

בחברה היישובית התחום הציבורי — הכלכלי, פוליטי וצבאי, היה בעל חשיבות מרכזית ואף עליונה. תחום זה, ורק הוא, נתפס כנוגע לאשיות הבנייה החברתית הציונית — עלייה יהודית, רכישת קרקעות, התיישבות, שליטה בשוק העבודה, בניית אירגון צבאי וכדומה. ההפרדה בין הציבורי והפרטי, שהתקבלה כמובנת מאליה, יחד עם הראשוניות הבלתי מעורערת של התחום הציבורי, הביאו להכחשת מקומו ומשמעותו של התחום הפרטי ולהדחקתו. תחום זה נדרש להכפיף עצמו לשיקולים ולעקרונות הפעולה הציבורית, ללא זכות השפעה או השמעת קול, ללא הכרה בתהליכים החשובים המתגבשים בספירה הפרטית ובדרכים הרבות בהן תהליכים אלה קשורים לתחום הציבורי, מוזנים על ידו ומזינים אותו. הנשים נתפסו, למעשה נלכדו, בסתירות שב־ין הזדהותן והתנסותן לבין התפיסות הדומיננטיות. הן הזדהו עמוקות עם העדיפות הראשונה שניתנה ליעדים הציבוריים ולפעילות הציבורית אך בה בעת חוו את המרכזיות של תחום הפרט בחייהן. יתרה מזו, מבלי שנתנו לכך הכרה מפורשת ומוצהרת, הן הכירו בקשר העמוק שבין התחומים, באופן בו חוויותיהן האישיות עוצבו על־ידי תחושתן הקולקטיבית — כפי שהדבר בא לידי ביטוי אף בכתיבה האינטימית ביותר שלהן. הנשים נוכחו גם כיצד הדרישות של "התחום הפרטי" עיצבו והגבילו בחייהן הן את "התחום הציבורי". הן חשו כיצד חוסר המודעות וההכרה של המוסדות הציבוריים־הגבריים בספירה "משנית" זו גרם מחד לדחיקתן של הנשים לשולי הפעילות החברתית ומאידך להעמקה נוספת של גבריות התחום הציבורי.

האשה במשפחת הפועלים העירונית

הדיון שבהמשך עוסק במעמדה של האשה הנשואה, האם והרעיה, במשפחות הפועלים ובציבור הפועלים המאורגן בהסתדרות הכללית. דיון זה מכוון את הזרקור אל תחום

הפרט, אל חיי המשפחה — תפקידיה, המבנה הפנימי שלה, חלוקת העבודה שבה, המשמעות המיוחדת והנבדלת של תהליכים אלה ביחס לנשים שבמשפחה. כיצד הנשים תופסות את מציאות חייהן, וכיצד אני החוקרת — כצופה וכמנתחת, כ״שומעת״ וכ״רואה״ — מסבירה את מה שהתרחש והתהווה. זהו נסיון לעגן תופעה מרכזית מ״תחום הפרט״ באותם תהליכים מאקרו־חברתיים — כלכליים, פוליטיים, אידיאולוגיים וחברתיים אשר עיצבו את ״תחום הכלל״. זהו נסיון להעיד על, ולהאיר את, מגבלות השינוי בתחום ״פרטי״ זה, כחלק מהבנתנו את מגבלות השינוי החברתי בכללו בתקופה זו.

המשפחה — בחיפוש אחר אלטרנטיבה

המשפחה היתה אבן יסוד של הקהילה היהודית המסורתית, חברה פטריארכלית אשר בה הכוח, היוקרה והאמצעים היו כולם בידי הגברים שבקהילה. הלימוד הדתי, מקור ההערכה הרם ביותר, היה מיועד לגברים בלבד. התפקידים הרבים של מוסדות הדת של הקהילה היו בידי הגברים, כמו גם העושר, המקור השני ליוקרה ומעמד בקהילה. אנשים חיו את כל חייהם במסגרת המשפחה. הם עברו הישר ממשפחת המוצא למשפחתם החדשה ומעטים חיו כפרטים ללא מסגרת משפחתית. המשפחה נתנה ייחוס לאדם וקבעה את סיכוייו למעמד כלכלי איתן ולהשכלה. היתה זו משפחה פטריארכלית בה מרותו של האב היתה מוכרת ומכובדת. האם נשאה בעיקר העול של קיום המשפחה; היא הביאה ילדים רבים לעולם, דאגה לחינוכם, סיפקה את צרכי היום־יום של המשפחה — לעתים קרובות בתנאי מחסור חמור, ובמקרים רבים אף השתתפה בפרנסת המשפחה. לעתים היתה האם ההורה היחיד בבית כאשר אבי המשפחה נעדר לפרקי זמן ארוכים בתוקף עבודתו. למרות אחריות מקיפה זו מעמדה של האשה נשאר מישני. בצד הערכה כנה לה זכו רבות מן הנשים, היו אחרות אשר סבלו מקיפוח ודיכוי הן במשפחתן והן בקהילה. גורלה של האשה אשר בעלה מאס בה, של האשה העקרה או של האלמנה קשת היום מתועדים היטב בספרות היפה.

המשפחה בקהילה היהודית היתה יחידה יצרנית וצרכנית כאחד. המסחר הזעיר ובתי המלאכה הקטנים, ענפי יסוד של הכלכלה היהודית, היו ברוב המקרים עסקים משפחתיים. האשה מילאה תפקיד מרכזי בפעילות הכלכלית, לעתים כמפרנסת יחידה, עזר כנגדו של בעל המבלה את ימיו בלימודים או בנסיעות, ולעתים כעובדת לצידו בבית המלאכה, במאפיה או ביום השוק. בדרך כלל פעילותה הכלכלית של האשה לא העניקה לה סמכות או יוקרה, ולא שינתה את הנורמה היסודית לפיה כבוד בת מלך פנימה. המשפחה בקהילה היהודית של סוף המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20 גילמה את אי השוויון, את הכלכלה הרעועה ואת הניצול אותם ביקרה הציונות הסוציאליסטית. אי השוויון התבטא בתלותה של האשה בבעלה, התעסוקה התבססה על העסק המשפחתי הקטן והמעורער אשר קיים בקושי את הזעיר בורגנות המדולדלת, והניצול המעמדי רווח בבתי המלאכה המשפחתיים אשר העסיקו מספר פועלים שכירים. האופי המשפחתי של בית המלאכה גרם לעתים לניצול כפול של הנשים כפועלות שכירות וכמסייעות לבעלת הבית.

למרות מאפייניה אלו של המשפחה, מסגרת זו כמעט ואיננה מוזכרת בביקורת החברתית של הציונות הסוציאליסטית ובאלטרנטיבות החברתיות אשר הוצעו על ידה. מנהיגי הציונות הסוציאליסטית מיעטו להתייחס למשפחה ולאשה בתוכה. עם זאת, מסמכים ורשימות של אנשי העלייה החלוצית — ובעיקר של נשותיה — מעידים על יחסם למשפחה, נסיונותיהם בהווה ושאיפותיהם לעתיד. היו שראו במשפחה איום על הקולקטיב החדש,

חברת העובדים השיתופית והשוויונית, אותו שאפו להקים. הם ראו במשפחה גרעין אלטרנטיבי, המשקף במבנהו את יסודות החברה הבורגנית־קפיטליסטית כגון יוזמה פרטית, בעלות פרטית, תחרותיות ואינדווידואליזם. המסקנה המתבקשת היתה לצמצם את תחומיה של המשפחה, להגביל את תפקידיה ולהעביר פעולות רבות מידי המשפחה לידי הקולקטיב החדש (על מגמה זו עמדה בהרחבה יונינה טלמון־גרבר במחקריה על המשפחה בקיבוץ, ר' טלמון־גרבר, 1970).

אולם למעשה מדובר היה על שינוי מהותי יותר מאשר צימצום פונקציות והעברתן לרשות אחרת. ביקורת המשפחה וחיפוש אחר אלטרנטיבה לא נועדו ליצירת מודל קטן, מוגבל ובלתי מאיים של הדפוס המשפחתי הקיים. הכוונה היתה להקים משפחה מסוג אחר אשר תגלם את עקרונות הפעולה המיועדים לחברה החדשה. המתח בין הקולקטיב המהפכני לבין המשפחה יופג לא רק באמצעות צימצום מרכזיותה של המשפחה, אלא אף באמצעות יצירת הלימה בין מהות היחסים בשתי הרמות, הפרטית והציבורית. שינוי מרחיק לכת ברוח זו הוצע על־ידי מנחם אלקינד, מנהיג גדוד העבודה. הוא הציע אלטרנטיבה חברתית רדיקלית, קומונה כלל ארצית, בעיר ובכפר, כלומר הווי חיים חדש בהיקף רחב ומגוון בהרבה מהקולקטיב הקיבוצי הקיים. נקודת־מוצא זו של "הריסת ההווי הבורגני" כדבריו, ויצירת "הווי ותרבות קומוניסטים", חייבה התייחסות למבנה המשפחה, תפקידיה והיחסים בתוכה. בדין וחשבון שהוציא אלקינד לקראת מועצת הגדוד ב־1926 (תרפ"ו) תבע את "הריסת ההווי הבורגני והיסודות הכלכליים והפסיכולוגיים של התרבות הקפיטליסטית, ביטול היסוד הכלכלי של המשפחה, שיחרור האשה מטיפול בילדיה ושירות בעלה, הכנסת האשה לעבודה פרודוקטיבית, הרס המשפחה בתור תא תרבותי־יסודי של החברה, האמנציפציה של האשה, הקטנת מקום המשפחה והגבלתה בתחומים הארוטים" (אצל מרגלית, 1980: 161). כלומר בכדי להרוס את היסודות הכלכליים והפסיכולוגיים של החברה הקפיטליסטית יש לבטל את מוסד המשפחה כיחידה כלכלית בה האשה תלויה בהכנסת בעלה. דברים דומים אמר מנהיג הקיבוץ המאוחד יצחק טבנקין כעשר שנים מאוחר יותר. הוא הוקיע את המתכונת המשפחתית העירונית שהתפתחה בארץ ישראל בה האשה תלויה כלכלית בבעלה ואיננה מגיעה לעצמאות כלכלית או אנושית. "זה בנין חברה אינדווידואליסטי של קניין פרטי משפחתי" אמר, והוסיף — "צריך לשוב לעצמאות כלכלית (של האשה — ד.ב.), לשוב לצורת חיים אשר תהיה מיוסדת על השוויון" (ארכיון יד טבנקין, טבנקין — אוסף אישי. הרצאותיו, סמינר עין חרוד, 1937. עמ' 4).

בנות העלייה החלוצית עצמן מיעטו לדבר ולכתוב על "הריסת ההווי הבורגני" או על המהפכה הסוציאליסטית וחיסול הקניין הפרטי. אולם בכתיבתן האישית — במכתבים, רשימות ויומנים, הן תארו את היחסים אותם היו רוצות לקיים עם חבריהן לחיים. יחסים אלו היו יחסים של שותפות ושל עצמיות. הן שאפו לקשר אינטימי בין שני אנשים השותפים לאותה דרך חיים, לאותה מטרה. כלומר ההתקשרות איננה ממצה את עולמם של בני הזוג ואפילו לא את כלל עולמה של האשה. ההתקשרות מקבלת טעם ועומק ממעורבות משותפת בפעולה שמעבר לקשר האינטימי, לזוג, למשפחה. על בני הזוג לבנות את מערכת היחסים ביניהם כבני אדם עצמאיים ושלמים, ולהמשיך באופן זה לאורך חייהם המשותפים. השותפות והעצמיות מחזקים ומעמיקים זו את זו ואין בהם לא סתירה ולא איום הדדי. תפיסה זו עולה בבירור מרשימות אישיות של בנות העלייה השלישית בתחילת שנות העשרים, ביניהן הרשימות שנכללו במאסף **דברי פועלות** בעריכת

רחל כצנלסון שזר (1930), סיפרה האוטוביוגרפי של פועלת אלמונית הניה פקלמן (1938) וקטעי יומנה של צעירה בלתי ידועה נוספת, אשר חתמה רק באות הראשונה של שמה, ר., ואשר הופיע בנספח לספרי **אשה בארץ ישראל** (ברנשטיין, 1987).

דברים אלה נרשמו בשנות העשרים על־ידי נשים צעירות, רווקות, אשר הגיעו מהכשרות התנועה החלוצית במזרח אירופה. חלקן הגיע ישר להתיישבות קיבוצית, אך אחרות נעו בין העיר לגדוד העבודה, למושבה וחזרה העירה, ורבות נשארו בסופו של דבר בעיר. השקפתן על היחסים בינו לבינה השתלבה בהשקפתן על שאלת מעמד האשה בכלל. על פי עדויות שונות שרר שוויון בין נשים לגברים בהכשרות בהן שהו בטרם עלייתם, והנשים הניחו כמובן מאליו, כי גם בארץ ישראל, לפחות בקרב ציבור העובדים, ימשיך לשרור שוויון שכזה. העימות עם אי השוויון ששרר בארץ ישראל, הקשיים המיוחדים בהשגת עבודה, אי השוויון בשכר וחוסר התמיכה בשאיפות הנשים, גם בין חבריהן, העלו את "שאלת האשה" על הפרק. דרישת הנשים היתה למעורבות מלאה במטרות המשותפות להן ולגברים גם יחד. הדרישות הקונקרטיות הועלו בעיקר בתחום העבודה: האפשרות לעבוד בעבודת כפיים אשר נחשבה לעבודה יצרנית ויצירתית כאחד; אפשרות לרכוש כישורים חדשים ולהשתלב בעבודות אשר אויישו על־ידי גברים בלבד; ותגמול שווה עבור אותה עבודה. אולם דרישות אלו ביטאו שאיפה כללית יותר, שאיפה לביטוי שלם של אישיותן בכל תחומי החיים — בעבודה, בתנועה, אך גם בחברות ובאהבה. השאיפה של הנשים החלוצות לא היתה להידמות לגברים אלא למצות את עצמן כבני אדם. היטיבה לבטא זאת יעל גורדון, מראשונות הפועלות החקלאיות, עוד ב־1914 בוועידת הפועלות הראשונה —

> הצעירות העבריות הבאות הנה מלבד מה שהן באות למלאות את תפקידן הלאומי בתור בנות עמנו, הן רוצות גם למצוא פה את עצמן, את ה"אני" של האשה־האדם שאין לו מקום יותר מתאים בעולם למצוא בו את שורש נשמתו ולבוא לידי גלוי מאשר בפינת עובדים בארצנו. (גורדון, 1935: 16-215)

את ה"אני" של "האשה־האדם" קיוו הנשים בחוגי הפועלים למצוא גם בביתן הן, ביחסיהן עם בני זוגן.

המשפחה העירונית ותפקידיה

רוב העולים בעלייה החלוצית בתחילת שנות העשרים היו רווקים ורווקות, אך עד מהרה החלו התקשרויות קבועות והוקמו משפחות אשר רובן המכריע באו בברית הנישואין. על פי נתוניו של הסטטיסטיקן והדמוגרף רוברטו בקי, בהסתמך על מפקד האוכלוסין מ־1931, רק 1.5% מכלל הנשים היהודיות בארץ ישראל הגיעו לגיל 45-50 מבלי להינשא (בקי, 1945: טבלה 66). בעיר, בה חיו כ־75%-80 מהאוכלוסיה (Gertz, 1947: 38-39) נשאה המשפחה הגרעינית בתפקידים חברתיים רבים ומגוונים. צמצום פונקציות המשפחה, אשר התחייב מהתפיסה החברתית הרדיקלית של אלקינד וטבנקין כמצוטט לעיל, לא התממש הלכה למעשה. כל התפקידים הרפרודוקטיביים — הבטחת ההמשכיות הביולוגית והחברתית — נשארו בידי המשפחה: מיניות, הולדת ילדים, סוציאליזציה, וצריכה. נדון בהיבטים אלה בקצרה.

מיניות. מעט מאוד ידוע על היחס למיניות האדם, לקשר הארוטי בין בני אדם ובעיקר לקשר המיני האינטימי בין גבר לאשה בחברה היישובית. העדויות המעטות הנמצאות מצביעות על מגמות סותרות ועל יחס אמביוולנטי לנושא. בחוגים צרים שררה אידיאולוגיה של "אהבה חופשית", אך גם בחוגים רחבים יותר היתה התלבטות ביחס לנורמות המקובלות ביחסי בני זוג ולבלעדיות הקשר ביניהם. היו נשים שהביעו ברשימותיהן האישיות שאיפה שלא להסתפק בקשר האחד עם בן הזוג הנבחר והקבוע. עדיף היה להן לפתח מגוון של קשרים אישיים, אשר יאפשרו לכל אשה לפתח את מכלול התחומים הקרובים לרוחה עם חברים לדיעה, גברים כנשים, מבלי שהדבר יהווה איום כלשהו על המרכזיות והייחוד של הקשר עם שותפה למשפחה (כדוגמה, כצנלסון שזר, 1930: 227-229). נראה מרשימותיהן כי בצד חיפוש אחר דרכים אישיות למימוש עצמי של האשה ובצד נורמות משפחתיות שוויוניות ומעשירות יותר, נשארה בעבורן המשפחה — הזוג הקבוע — מוקד הקשר המיני־ארוטי־אינטימי.

הולדת ילדים. רובם המכריע של הילדים נולדו במסגרת של משפחה, כלומר של שני בני זוג בעלי קשר קבוע ומחייב. אידיאולוגיה של אהבה חופשית רווחה, כאמור, בחוגים מצומצמים למדי. היחס ללידה מחוץ למסגרת משפחתית היה אמביוולנטי. האפשרות של לידה מחוץ לנישואין, או של קשר קבוע כלשהו, היתה מוכרת וקיימת. הרופאה, ד"ר מ. אהרונובה, שכתבה על נשים אשר פנו אליה בסוגיה זו, עודדה אותן להמשיך בהריונן אם העריכה שרצונן בכך. מאידך גיסא הועלו גם הסתייגויות שונות, בראשן החשש מהקושי הכלכלי, מהצורך לעבוד, לפרנס שתי נפשות ולטפל בילד בו זמנית. היו גם שהביעו חשש באשר לטובת הילד הזקוק לאב. אחרות כנראה נרתעו מדעת קהל עוינת כפי שנראה מדברי מכתב לדבר הפועלת — "מספרים על מקרים של איבוד לדעת מרוב יאוש ומפחד להראות בין אנשים עם תינוק" (כרך 1, גליון 11, עמ' 24; פקלמן, 1938).

סוציאליזציה. עיקר הסוציאליזציה, בייחוד בגילים הצעירים, נעשה במסגרת המשפחה, ואין אנו נתקלים בנסיון שיטתי כלשהו להוציא תפקידים אלה אל מחוצה לה. מתווספים אל המשפחה גורמי סוציאליזציה אחרים כגון בית הספר ותנועת הנוער, אולם אלה לא היו אמורים לבוא במקום המשפחה, ובמיוחד לא במקום האם. שירותי העזר אשר עמדו לרשות המשפחה לטיפול בתינוקות ובילדים קטנים היו מועטים ביותר, והאחריות לגבי גילים אלה היתה באופן בלעדי כמעט של האם.

צריכה. בנוסף למין ואהבה, לידה וחינוך חייב האדם למצוא מדור, כסות ומזון. צרכים אלה אף הם סופקו ברובם המכריע במסגרת משקי בית משפחתיים. אמנם היו נסיונות בשנות העשרים להקים קומונות וקיבוצים עירוניים, אך ידוע לנו עליהם מעט מאוד ונראה שמשך חייהם לא היה רב. שכונות העובדים שהוקמו בשנות השלושים היו מבוססות על משקי בית משפחתיים שכל אחד מהם סיפק, בנפרד, את צרכים היום־יום של בני הבית. הצריכה המשפחתית הפרטית שימשה לא רק את בני הבית אלא גם סיפקה — בתשלום — את הצרכים של אנשים אשר חיו לצד מסגרת משפחתית. אף כי היו מסעדות רבות, ביניהן מטבחי פועלים, היו אנשים אשר אכלו באופן קבוע אצל משפחה כלשהי או שגרו אצל משפחה כדיירי משנה. כלומר, גם אנשים אשר לא הקימו משק בית משלהם נעזרו ביחידה המשפחתית הפרטית לסיפוק צרכי היום־יום.

לסיכום, נראה כי תפקידיה של היחידה המשפחתית העירונית לא הצטמצמו. קשה להצביע על תפקיד משפחתי מובהק כלשהו אשר הועבר מהמשפחה לידי גוף ציבורי, ובפרט אין עדות להעברת תפקיד משפחתי ממסגרת המשפחה הפרטית לידי קולקטיב הפועל על פי עקרונות שוויוניים־שיתופיים.

חלוקת העבודה במשפחה

בתוך המשפחה היתה קיימת חלוקת עבודה קבועה ומוסכמת. הגבר היה המפרנס והאשה היתה בראש ובראשונה עובדת משק הבית. הבעל והאשה הוגדרו, במינוח המקובל, כ"שני ראשי משק הבית", אולם השותפות ביניהם — במידה והתממשה — באה לידי ביטוי במעורבותה של האשה בעולם הגברים — עולם העבודה, האיגוד המקצועי, התנועה הפוליטית וכדומה. אין כל זכר למעורבותו של הגבר בעול תפקידיה של האשה. מבין הנשים הנשואות היו שעבדו גם בשכר מחוץ למשק ביתן. היו שלא רצו לוותר על עבודה שהשיגו במאמץ רב לפני נישואיהן, ביניהן נשים אשר רצו לממש כישורים אשר רכשו, חלקן בטרם עלייתן ארצה וחלקן בשנים שלאחר העלייה. הנורמות שרווחו בין הנשים, ובין חלק מהגברים חייבו את עבודת האשה הנשואה, ולעתים קרובות היה צורך כלכלי להשלים את ההכנסה המשפחתית, בייחוד בתקופת שפל ואבטלה.

הנשים הנשואות אשר המשיכו לעבוד נשאו בעול הכפול של עבודה במשק הבית ומחוצה לו. רבות מביניהן העסיקו עוזרות בית בכדי למלא את תפקידיהן ומקומן במשך היום (ברנשטיין, 1987). היו שעשו זאת מתוך רגשות מעורבים ביותר בהיותן מודעות ליחסי השליטה שנוצרים, באופן בלתי נמנע, בין "בעלת הבית" וה"עוזרת" שלה, אשר ברבים מן המקרים היתה אף היא מהעלייה החלוצית ובעלת שאיפות לעבודה יצרנית ויצירתית. מועקת העומס הכפול באה לידי ביטוי במחאתה של אחת ח.: "ובי הכל מתקומם נגד העול המדכא הזה (של עבודת הבית). אבל היתכן כי ה'עוזרת' תביא לנו את הפתרון? היתכן, שלמען אוכל אני לעבוד עבודה יוצרת תהיה חברתי מוכרחת לעבוד במקומי את עבודת השרות אשר מאסתי בה?" (אצל כצנלסון־שזר, 1930: 137).

היו נשים אשר המשיכו לעבוד מחוץ למשק ביתן, אך תוך מתן עדיפות ברורה לכל הקשור לבית, לטיפול בילדים ולתפקידי הרעיה התומכת. יתכן שבמקרים רבים החלטה זו התקבלה ללא קונפליקט פנימי, אך לא תמיד. המעבר מציפייה לשותפות מלאה אל העדפה של צרכי בן הזוג חייב היה לעורר מתח, שאם לא פרץ החוצה סביר כי העמיק עוד יותר. כותבת אחת ר. על אחת מחברותיה: "מדוע חי בעלה את חייו הוא בגלוי, והיא — בקונטרבנדה, בהפסקות, אחרי ספוק צרכי הבית, צרכיו הוא וצרכי הילד? מדוע אינם חייה אלא נחל צר על יד שטף החיים העיקרי שלו? במה הוא עולה עליה?" (שם: 226).

רוב הנשים נהגו בלית ברירה בדרך אחרת. בהעדר שירותים מחד, ובהיותן עובדות בלתי מקצועיות מאידך, עזבו רוב הנשים הנשואות את כוח העבודה ושקעו בעבודתן הקשה במשק ביתן. נשים אלו, בהיותן נשואות לפועלים חברי הסתדרות, המשיכו להיחשב אף הן כחברות הסתדרות. לצורך זה קיבלו תואר מיוחד והוא "אשת חבר" או "אשת עובד". תואר זה בא להצביע על השתייכותן לציבור העובדים ולמסגרת המאורגנת של ההסתדרות, אך בה־בעת העיד כי אינן שייכות בזכות עבודתן הן (קרי, עבודתן במשק ביתן) אלא בזכות היותן נספחות לאדם, לגבר, אשר עבודתו הוא מזכה גם אותן. היו נשים שראו בעבודתן במשק הבית, כעזר לבן הזוג השכיר, שותפות ביצירה הכללית של

העובדים. אולם אין מקום לפקפק שלגבי נשים רבות היתה זו דרך רצופת קשיים — אישיים, חברתיים ואף כלכליים.

כבר ב־1926 תבעה תושבת שכונת בורוכוב בוועידת הפועלות — "האמנם חיי המשפחה צריכים לשלול מאתנו את פרצופנו העצמי?" (**דבר**, 28 לאפריל, 1926). ברכה חבס, מהנשים הפעילות והמנהיגות, העלתה את טענותיה בתוקף ובחריפות —

> האם בעיר או במושבה נכנסת בהכרח, למרות הלבטים והמרי, לדפוס הידוע של "אשת החבר", "אשת הבית" עם כל הכרוך בו. הוולד הילד הוא גבול בחייה, מעבר חברתי ורוחני המלווה בקושי רב. האם ניתקת מעבודתה — אשר כמעט תמיד נאחזת בה רק בעמל רב — גם כאשר עבודה זו היא לה לא מאוי־נפשי בלבד אלא צורך כלכלי תקיף. בהכרח מתכנסת היא לד' אמותיה ונטרדת מן החיים החברתיים והצבוריים. לא בנקל באה השלמה. חריף הוא הקונפליקט בין האשה־האדם ובין אשת־הבית, חדור מרירות והתלבטויות ללא מוצא. (אצל כצנלסון־שזר, 1930: 167)

לסיכום, חלוקת העבודה המוכרת בין הגבר לאשה צמחה מחדש. הגבר היה המפרנס, גם אם לעתים קרובות בדוחק רב. האשה עבדה אף היא עבודה קשה בבית המשפחה, מנותקת במידה רבה מחיי הציבור. העבודה שבשכר והפעילות הציבורית היו נחלת הגבר, והיקנו לו מעמד והערכה בציבור, במשפחה ובעיני עצמו, ואילו האשה נדחקה — במידה זו או אחרת — לשוליים.

המשפחה בסבך סתירות

נשאלת השאלה מדוע התרחש תהליך זה שבו נכזבו הציפיות למשפחה מסוג אחר ולשוויון בין המינים והתמסדה המשפחה ההיראכית. ניתן להצביע על מספר הסברים.

הכלכלה העירונית הקפיטליסטית. העדרה של אלטרנטיבה למבנה המשפחה המסורתי נבע מעל לכל מהעדרה של אלטרנטיבה לכלכלה הפרטית בכלל. אמנם כוונתה של העלייה החלוצית היתה ליצור חברה סוציאליסטית, "חברת עבודה" בלשון התקופה, אולם למעשה שינוי המבנה הכלכלי העירוני היה מוגבל ביותר. בשנות העשרים, לאחר העלייה־השלישית ונהירת חלק גדול מהעולים החלוצים העירה, החל להתפתח הווי פועלי מיוחד במסגרת העיר. בתל אביב הוקמו שכונות אהלים שהיוו מעין עיר פועלים בתוך העיר הבורגנית הגדולה וצמחו מקומות מפגש, מוסדות תרבות ושירותים חברתיים של ציבור הפועלים. עם זאת המבנה הריבודי נשאר ללא שינוי מהותי. רוב העובדים נשארו שכירים הכפופים לדרגות ניהול שונות, והבדלי המשכורת בין הפועל המקצועי והבלתי מקצועי (זוסמן, 1974), כמו בין הגברים לנשים (ברנשטיין, 1983), נשמרו בסקטור ההסתדרותי בדומה לפרטי. קולקטיביות בתחום הצריכה היתה מוגבלת עוד יותר. הקיבוצים העירוניים היו מעטים וקצרי ימים ובשכונות העובדים לא התקיימה כל צורה של צריכה קולקטיבית. היה אמנם הווי פועלי במקומות העבודה, ובשכונות מסויימות, אך לא היה אירגון מחדש של מבנה החברה ולא נוסו דפוסים חדשים לסיפוק צרכי היסוד של האדם. בהעדרם של אלה המשיכה המשפחה בהכרח למלא את תפקידיה הקודמים כפי שראינו לעיל.

ההסתדרות ושוק העבודה. פעולתה של תנועת העבודה בעיר התרכזה בעיקר בתחום העבודה. ההסתדרות היתה גורם חזק ופעיל באירגונם של העובדים והעובדות, בגיבושם של איגודים מקצועיים ובאירגון פעולות תרבות השכלה והווי. פעולתה של ההסתדרות חרגה מהמקובל לאיגוד מקצועי. ההסתדרות ניהלה את קופת החולים, הוציאה עיתון יומי, הקימה בתי ספר ותנועות נוער והפעילה רשת שיווק לתוצרת הארץ. בפעולות אלה, אשר שירתו בעיקר את העובדים השכירים וחברי הקואופרטיבים, הגיעה ההסתדרות להישגים מרשימים. רמת האירגון בין העובדים השכירים היתה גבוהה למדי. ההסתדרות צברה כוח ביחס למעסיקים והשליטה את מדיניותה בסוגיות שונות, כגון זכות השביתה ושלילת בוררות חובה. ההסתדרות הצליחה גם להשיג תנאים סוציאליים רבים כגון יום עבודה של שמונה שעות, חופשה שנתית, השתתפות המעסיק בתשלום דמי קופת החולים וכדומה. אולם לא כולם נהנו מהישגים אלה. העובדות במשק ביתן, למרות היותן מבחינה רשמית חברות הסתדרות, לא נחשבו למעשה "עובדות". אמנם הוקם אירגון של נשים העובדות במשק ביתן ("אירגון אמהות עובדות במשק ביתן" המוכר בכינויו המקוצר כ"אירגון אמהות עובדות"), אך אירגון זה לא פעל כאיגוד מקצועי המקדם את האינטרסים המיוחדים של חברותיו. העובדות במשק ביתן היו זקוקות לשירותים אחרים מאלו של כל קבוצת עובדים אחרת. הן היו זקוקות לשירותים ציבוריים תנועתיים אשר ימלאו חלק מהתפקידים המוטלים עליהן, ובמיוחד יסייעו בטיפול ובגידול הילדים. אך שירותים אלה כמעט ולא סופקו. הדרישה לבתי ילדים בעיר, לקופת עזרה הדדית, בעיקר לעת מחלה, למטבחים משותפים, וכיו"ב, הועלתה בשנות העשרים וחזרה ונשנתה בשנות השלושים. אולם בפועל התרכזה ההסתדרות במקומות העבודה המוכרים והאמהות נאלצו לשאת בכוחות עצמן בעול שלא זכה להכרה.

נשים בשוק העבודה. מעמדן השולי של הנשים בכוח העבודה גרם אף הוא לוויתור על המשך התעסוקה לאחר הנישואין, ובמיוחד לאחר הולדת הילד הראשון. הנשים סבלו מאבטלה יותר מאשר הגברים ונפגעו יותר מהם מתקופות השפל החוזרות ונישנות.

רבות מהנשים לא הגיעו לעבודה מקצועית אשר יכולה היתה להבטיח הכנסה גבוהה ותעסוקה קבועה יותר (ברנשטיין, 1983, 1987). הכלכלה העירונית התבססה מעל לכל על ענפי הבנייה, תחום שנשים כמעט ולא עסקו בו. הן נדחקו, לפיכך, לענפים שוליים יותר. ב־1930 לאחר המשבר הכבד שהחל ב־1926, עבדו 47% מהנשים בעבודות שירות — עוזרות בית, טבחיות, מלצריות וכובסות. ב־1937, לאחר השגשוג של העלייה החמישית ב־1932-1935, המשיכו 33% מהנשים לעבוד בעיסוקים אלה. השכר בעבודות השירות היה נמוך ביותר והתחלופה גבוהה. עוד כ־23% מהנשים עבדו בשנים אלה בתעשייה זעירה, בעיקר בתעשיית הטכסטיל, הלבשה, קרטונז' ומזון. גם בענפים אלה נשארו הנשים בעיקר בעבודות הבלתי מקצועיות, וסבלו מתנודות עונתיות ומשכר נמוך. רוב עובדות משק הבית והתעשייה הזעירה מופיעות, על פי נתוני מפקד העובדים — 1937, בדרגת השכר הנמוכה ביותר, עד 4 לא"י לחודש לעובדות החודשיות ושכר של בין 15 ל־25 גא"י ליום לעובדות היומיות. בפקידות ובמסחר עבדו עוד 11% מהנשים ב־1930 ו־18% ב־1937. שכרן היה גבוה יותר, אם כי היתה בו שונות גדולה והוא נע בין 4 ל־8 לא"י. ולבסוף עוד כ־14% עבדו במקצועות הרפואה, בעיקר כאחיות, ובהוראה, ושכרן היה גבוה יותר, כ־8 לא"י לחודש. הנשים הנותרות התחלקו בין עיסוקים שונים — חקלאות, בנין, מקצועות חופשיים ועוד. ככלל, נשים התרכזו בדרגות השכר הנמוכות, בעוד הגברים

היו מרוכזים בעיקר בדרגות השכר הבינוניות והגבוהות. בין העובדים היומיים, על פי מפקד 1937, היו 15% מהפועלים ברמת השכר הנמוכה ביותר לעומת 60% מהפועלות; 48% מהגברים היו ברמת השכר הבינונית לעומת 35% מהנשים; ואילו 37% מהגברים היו ברמת השכר הגבוהה לעומת 5% מהנשים בלבד. הפרשים דומים ניתן למצוא גם אצל העובדים והעובדות החודשיים (ההסתדרות, 1938: טבלאות 36-40). סביר להניח כי העדר כישורים, עבודה מקוטעת ושכר נמוך הניעו נשים לעזוב את שוק העבודה. ראיה עקיפה לכך נמצאת בעובדה כי בקרב אותן נשים אשר הגיעו לעיסוקים בעלי כישורים גבוהים והכנסה נאותה, היה אחוז הנשים הנשואות גבוה בהרבה. כשליש מכלל עובדות הרפואה וההוראה היו נשים נשואות לעומת שיעור נמוך בהרבה בעיסוקים האחרים — כ־20% בקרב עובדות התעשייה הזעירה ועובדות המסעדות ו־11% בקרב עובדות משק הבית. (ההסתדרות. מועצת פועלי תל אביב, 1939:14)

דימויים וזהויות. עדויות למכביר מצביעות על כך כי הגברים בתנועת העבודה המשיכו לראות באשה, בחברותיהן לתנועה, לקבוצה, למפלגה, אדם שונה מהם, בעל נטיות שונות, יכולת שונה וייעוד שונה (שילה, 1980; יזרעאלי, 1984; פרקי הפועל הצעיר, 1935:202-206; ברנשטיין, 1983). הגברים התקשו לשנות תפיסות מושרשות באשר לזהות המינית. הם קיבלו ברגשות מעורבים את עבודת האשה בכלל, ובמיוחד נרתעו מכל פריצה לתחום העבודות הגבריות. פריצה כזו איימה לא רק על תעסוקת הגברים, אלא עוד יותר על ה"נשיות", ה"עדינות" וה"רכות" שרצו למצוא אצל נשותיהם (מימון, 1972). הם הניחו כמובן מאליו שהגבר יהיה מפרנס המשפחה ואילו האשה תעשה את עבודת הבית. הוא יהווה את "שטף החיים העיקרי", כדברי רחל כצנלסון, ואילו היא את "הנחל הצר הזורם לצידו". בחריפות רבה תיאר והוקיע הלכי רוח אלה טבנקין בדבריו בסמינר הרעיוני בעין חרוד —

> כלל הטרמין (מינוח — ד.ב.) שלנו הוא **בעל** (ההדגשה במקור — ד.ב.) ובטרמין זה יש דבר מה משום שלטון. אנו אומרים: "בעל", "אשת בעל הבית". בעל — זהו שליט, אין לנו כמעט הטרמין הזה. לא עלה על דעתנו לעשות את האיש ל"בעל האשה". הוא אדם. ויש לו חלק מחייו שהם היחסים. אבל ביחס לאשה יש איזה מושג כזה עמוק מהחברה הבעל־ביתית שיסודו הוא התלות הכלכלית, שעושה את האשה רק ל"אשת איש" מילדותה. לזה היא מתכוננת, לזה היא מכשירה את עצמה, לזה מכשירים אותה. וא"כ — היא אשת איש, וא"כ היא אם אשר צריכה לחנך את הילדים. היא תמיד לא עצמאית — במושגים הרוחניים, הנפשיים, זה ישנו גם בין המוני חברינו. במושגים האדאולוגיים אנו שוללים את התלות המוחלטת של האשה. אנחנו אומרים: יש מקום לעצמאות הכלכלית. אבל בעובדה, למעשה ובהרגשה — הדבר הזה עומד בספק ואין להכחיש זאת... בשטח היחס לאשה, ביחס למקום האשה — ישנם עמוק בלב, בנפש, מושגים והרגשות אחרים לגמרי, הנובעים מהווי חיים אחר. (ארכיון יד טבנקין, טבנקין-אוסף אישי, הרצאה בסמינר עין חרוד, 1937. עמ' 4)

יחסן של הנשים אל עצמן היה מורכב בהרבה. גם הן גדלו בחברה בה השוני בין זהויות הגברים והנשים היה חד ועמוק. השאיפות החדשות לא דחקו לחלוטין את הדימויים המושרשים מכבר. מתח נוסף נבע מהסתירה הפנימית בין שני מרכיבים של הזהות

העצמית החדשה. מחד גיסא "האשה־האדם" השותפה — בדומה לגבר — בכל הפעילות החברתית בתוקף אנושיותם המשותפת. ומאידך גיסא, "האשה־האם" הנהנית מחוויה הייחודית רק לה, ומבטאה את אופיה הפיזי והפסיכולוגי הנבדל, חווית האמהות. אמנם על פי דימוי עצמי זה, אין האמהות תפקידה היחיד של האשה, אך הוא התפקיד שלה בלבד, תפקיד רם ומיוחד המחכה לה. האב מוזכר מדי פעם בכתיבתן של הנשים על אמהותן החדשה, אך כמעין נספח — אשר ספק אם בכלל לשלבו באופן מלא בקשר ייחודי זה של האם וילדה. קשה לאתר את מכלול הסיבות להאדרה זו של ייחוד האמהות, אך קשה שלא לחוש במתח שבין השאיפה לשותפות מלאה בחוויה האנושית של בניין, יצירה ופעילות חברתית לבין ההאדרה של תפקיד האמהות כתפקיד ייחודי.

תחום הפרט. בתקופה של מאבק לאומי וחברתי הקולקטיב הוא שעמד במרכז, והפרט — על צרכיו ורגשותיו — נדחק לשוליים. הקונפליקט של האם השואפת לחיות חיים מלאים ולא להיסגר בד׳ אמות ביתה נשאר קונפליקט אישי ופרטי. כדברי רחל כצנלסון, הדוברת היחידה כמעט לבעיותיה של האשה והאם, ב־1929 —

> טרם היתה זו לשאלה כללית המטרידה את המחשבה הציבורית. נחלת פרט היא, שאלת משפחה זו או אחרת, הקורסת תחת הנטל, ללא מסורת וללא תרבות של מנהגים וסייגים. שאלת אשה זו או אחרת בפינתה, בחדרה או בצריפה, נאבקת עם גורלה, מלאת מרירות ואי־סיפוק ובודדת לנפשה. (כצנלסון־שזר, 1930: 168)

קרוב לעשר שנים מאוחר חזרה כצנלסון לנושא וכתבה —

> מקובל שההסתדרות, צרכיה, מאוויה, מלחמותיה, נעלמים בהגיעם למפתן בית החבר. שם מתחילים החיים הפרטיים. על הקבוצה, על המושב, על השכונה, על האגודה — חלים חוקים, חלות מצוות, עליהם דנים בצבור, אותם מבקרים, מהם תובעים. אבל אין ענין לתנועה לנעשה בפנים ביתו של החבר: היש לחברה גם שעות פנאי ואם קיימת חלוקה צודקת של העול בין האב והאם; האם דואג מישהו לזיקתה של האם לספר העברי; המקבלת היא עזרה והדרכה בשאלות המסובכות של חייה; האם העבודה השכירה בבית החברה — הכרח היא, ואם כן, אם זאת היא עבודה מאורגנת, או אולי ילדה מנוצלת מהעדות המזרחיות; אם מעודדים את החברה הקונה הכל למשפחה, להשתמש בשכר העבודה באופן נבון ובהתאמה לצרכים של צבור העובדים; ומי מדריך את האם — מטפלת והמחנכת? (**דבר הפועלת**, 1943: 179)

כיצד נסביר כי תנועת הפועלים נעמדה מחוץ למפתן הבית בעוד תנועת הפועלות הציצה מבעד לפתח, אך לא חצתה ונכנסה פנימה? שתי התנועות היו לכודות בסתירות אשר מנעו, או לפחות הגבילו, את פעילותן. ההסתדרות חיזקה, כפי שראינו, בדרכים עקיפות וישירות, את דפוס המשפחה הבלתי שוויונית. נוח היה למנהיגי הפועלים כי צרכיו של הפועל יסופקו במסגרת המשפחה, על־ידי עבודתה הבלתי מוצהרת של האשה. תודות להסדר זה שוחררו ההסתדרות, ובעיקר האיגודים המקצועיים ומועצות הפועלים, מהדאגה לסיפוק צרכים כגון דיור, מזון, מלבוש וטיפול בילדים. אולם העדפת דרך זו של מילוי הצרכים היום־יומיים הובילה למתח בלתי נמנע בין ההסתדרות לבין המשפחה. ריבוי

תפקידי המשפחה הפך אותה למוקד פעילות היכול להתחרות בפעילות התנועתית. תנועת הפועלים העירונית הדגישה את הפעילות המעמדית־מקצועית והעמידה — לפחות ברמה הסימלית — ערכים קולקטיביים כנגד ערכים פרטיים. המשפחה מרובת התפקידים היוותה מתחרה פוטנציאלית, ולעתים ממשית, על זמנו, מרצו והתחייבותו של העובד. האשה אשר נדחקה אל מחוץ לכוח העבודה בכדי למלא את צרכי בני המשפחה, בהעדר שירותים קולקטיביים, הואשמה בכך שהמשפחה הפכה למוקד משיכה אלטרנטיבי. היא אף הואשמה בכך שהפרטיות של המשפחה נהפכה למטרה בפני עצמה, המרחיקה את העובד ואת ילדיו מהתנועה ויעדיה. ביטוי להאשמות אלה ניתן למצוא בדברי אבא חושי, מזכיר מועצת פועלי חיפה, במשפט ציבורי בו הועמדה "לדין" "אשת החבר". למותר לציין כי אבא חושי היה הקטיגור, דבריו היו כדורבנות —

> במידה ש(אשת החבר) נכנסת לחיי המשפחה הולכת ומסתגרת בד' אמותיה של המשפחה, מתרחקת מחיי החברה, מנתקת את קשריה עם התנועה ועם ההתרחקות וניתוק הקשרים באה לאט־לאט ההתנכרות לחיי התנועה, לשאיפותיה, למלחמתה ליעודיה. ההמון הגדול של החברות הנשואות מתמסר לחיי משפחה — דבר לכשעצמו חשוב — אבל המשפחה וחיי המשפחה הם רק חלק מחיי החברה והתנועה ובעקבות ההסתגרות בחיי המשפחה באות תופעות שליליות ומסכנות את עתיד התנועה, כגון: רקימת חוטי הווי זעיר־בורגני, ואם כך אנטי חברותי — האשה דואגת לבית יפה, לרהיטים נאים — חדרי המגורה נהפכים למחסני רהיטים — בשכונת הפועלים מופיעה קונקורנציה בין אשה לרעותה — זו מסדרת חדר שינה בעד 20-30 לירות והשנייה משתדלת לעבור עליה. משפחת הפועל שוקעת בחובות מעל לראש — החבר מושפע ונסחב עם זרם החיים הזעיר־בורגניים. הילד — עתיד התנועה — מתחנך באטמוספירה זו של שאיפה ל"חדר שינה מודרני". (ארכיון אבא חושי, אוסף אבא חושי, 6-3-20)

ההסתדרות רצתה לאחוז בחבל בשני קצותיו. היא רצתה במשפחה אשר תספק את צרכי הפועל אך מבלי שהמשפחה תיהפך למוקד משיכה אלטרנטיבי. מעמד "אשת החבר" אמור היה להתיר את הסתירה. האשה תמשיך לשרת את צרכי בן זוגה הפועל, ובתוקף מילוי תפקיד זה תזכה בחברות בהסתדרות העובדים. חברותה בהסתדרות תמנע את התנתקותה מהתנועה ותצמצם את השפעתה המזיקה. אולם, כפי שראינו, מושג "אשת החבר" לא יצר קשר ישיר ומשמעותי בין האשה העובדת במשק ביתה, לבין ההסתדרות. היה זה מושג של תלות אשר קומם דווקא אותן נשים אשר חיפשו דרך לשמור על קשר עם התנועה איתה הזדהו. ההסתדרות לא פתרה, אם כן, את הסתירה שבבסיס יחסה למשפחה. אך למרות הבעייתיות שהציג אבא חושי, האיום שבחיי המשפחה לא היה בו בכדי לערער את עצם הפעילות ההסתדרותית. ניתן היה להמשיך ולחיות עם הסתירה ללא מתח רב מדי. ואכן כך היה.

שונה היה המצב באשר לתנועת הפועלות. הסתירות הפנימיות שביחסה למשפחה ולאשה העובדת במשק ביתה היו בנפשה של התנועה. תנועת הפועלות קיבלה את תפיסותיה היסודיות של הסתדרות העובדים. אף היא העמידה מעל לכל את המטרות הקולקטיביות של "בנין הארץ", הקמת "בית לאומי" וכיו"ב. אף היא ראתה בתחום העבודה את עיקר המימוש העצמי של הפרט ומקור הגיבוש של התנועה. ולמרות תשלום

מס שפתיים לעבודתה של אשת הבית, הרי גם תנועת הפועלות ראתה בפועלת את העובדת האמיתית. עם זאת, לא יכלה תנועת הפועלות להסתפק בהדבקת תווית חסרת משמעות לאשת הבית ובעזיבתה לנפשה. ראשית, מנהיגות תנועת הפועלות היו רגישות יותר לקשייה של האשה אשר צריכה היתה למלא את כל העבודה המוטלת עליה בביתה. שנית, בקרב נשות החברים הושמעה ביקורת על מנהיגות תנועת הפועלות מהן ציפו לפעולה. תנועה אשר שאפה להפעיל את כלל הנשים לא יכולה היתה להתעלם מביקורת זו. תנועת הפועלות ניסתה לפעול בקרב "נשות העובדים". ב־1930 הוקם "אירגון אמהות עובדות" אשר נעשה לזרוע הפעילה ביותר של תנועת הפועלות. אירגון זה קרא לאמהות לקחת על עצמן משימות הסתדרותיות. כדברי חסיה קופרמינץ, מפעילות האירגון, "שיחרור החברה מעול הבית, משמע — עול חדש בעבודת התנועה". הנשים נקראו לקחת על עצמן את ה"עבודה הסוציאלית" בקרב חברי ההסתדרות, את עידוד רכישת תוצרת הארץ, הדאגה לעבודה עברית במשק הבית בשכונתן, וטיפוח "הווי פועלי" בבתיהן ובחינוך ילדיהן. הקשר בין פעולות אלה לבין שינוי מעמדן שלהן לא נידון ולא קיבל כל ביטוי ממשי.

למרות שתנועת הפועלות העריכה את עבודת האשה בביתה, היא ייחסה חשיבות רבה יותר לעבודה שמחוץ לבית. למעשה קיבלה תנועת הפועלות כמובן מאליו את העומס הכפול, ואת ההכרח להתמודד בעת ובעונה אחת הן עם האמהות והן עם העבודה בשכר. כדברי רחל כצנלסון — "כשם שאנחנו אומרים לפועל בכלל: יש לך יעוד בארץ, כן היינו צריכות לפנות לחברה הצעירה: יש לך יעוד נעלה; עליך למצוא את ההרמוניה בין שני התפקידים: להיות אם עובדת ולהיות פועלת". כצנלסון האירה, באופן נוקב, את הקונפליקט שבין שני תפקידים אלה:

> יהיה זה אולי ביטוי יותר מדי חריף ואכזרי, אבל נכון הדבר שבמובן ידוע שני היסודות האלה: של העבודה ושל המשפחה אויבים בנפש בחיי הפועלת. לא כן חיי האיש העובד. בחיי הפועל אין תהום בין חיי־המשפחה ובין חיי העבודה. הוא יכול להיות מסור למקצועו, לפעילותו הציבורית ויחד עם זה להיות אב טוב. לעומת זה בחיי הפועלת, ביחוד זו השכירה, יסוד העבודה הורס את יסוד המשפחה ולהיפך. תנועתנו נתבעת להכיר את הקונפליקט העצום הזה שהוא הוא ההבדל בין עמדת הפועל לבין עמדת הפועלת. אם הפועלת רוצה להתמסר לעניני העבודה, לכיבוש העבודה, להשתלטות על המקצוע, לעניני האגודה המקצועית ולפעילות בציבור הפועלים בכלל — והרי זה נדרש מהאשה הפועלת — היא רשאית להגיד: די, כוחותי מספיקים רק לזה. ואם אנחנו שואלות את עצמנו: מה זה להיות אם, אשת הפועל, ואם אנחנו מקבלות את האמת המוחלטת שבמשפחה צריך להיות יותר מילד אחד ואם נזכור שעל אשת הפועל לחנך את הילדים, לשמור על הבית, לדאוג לצורתו, לבוא במגע עם הרופאים והמחנכים, שוב אנחנו רשאיות להגיד: די לאדם אחד, יותר כוחות אין. (דברים שנשאה רחל כצנלסון־שזר בסמינר מועצת הפועלות, תל אביב, 1937. אוסף ליליה בסביץ, ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין)

אין היא רואה מוצא מהעומס הכפול, ואף איננה מחפשת מוצא. כפל התפקידים הסותרים הוא, על פי כצנלסון, מצב נתון. האתגר הוא להכיר בברכה הטמונה בו — "אין לקבל

את זה כגזרה. לעתים קרובות אנחנו שוכחות שעבודה ואמהות הן מקורות חיים בכלל. ומובן שמקורות החיים גורמים לקשיים. אין בזה קיפוח, לא יד זידונית מתעללת באשה. צריך לחנך את האשה להבנה שזה גם מקור של אושר, של חיים מלאים" (שם). הגבר מוזכר אף הוא. עליו להבין את בת זוגו ולסייע לה ולעודדה. אולם אהדתו של הגבר ותמיכתו אינם הופכים את הקונפליקט משפחה — עבודה לקונפליקט שלו. כאן על פי הבנת רחל כצנלסון, טמון מה שמבדיל בין הגבר לאשה — "אי אפשר לשכוח שאנחנו נשים והם גברים. לא צריך לשכוח. יש טבע שקובע את הדברים האלה. לחברה גוף אחר, פסיכיקה אחרת" (שם). שוני זה, כך ניתן להבין, מוביל לניגוד קיומי, לסתירה בין היסוד האנושי — העבודה, לבין היסוד הייחודי — האמהות, סתירה המעשירה ומעמיקה את חיי האשה, אך לעולם אינה מרפה ממנה. בהעדר צורך בעבודת הנשים במשק; בהעדר מוסדות פוליטיים תומכים; בהעדר תנועה חברתית המציעה אלטרנטיבה ליחס הקיים בין האשה, המשפחה והחברה, בהעדר כל אלה ניטל על האשה להבטיח בעבודתה במשק הבית את המשכיות החברה ותוך כדי כך, את המשכיות מעמדה הבלתי שוויוני.

סיום

אופיה של המשפחה נקבע על־ידי תפקידיה החברתיים מחד, וחלוקת העבודה והסמכות בתוכה, מאידך. שינוי באופי המשפחה הינו תהליך קשה ורב מימדים. הוא מחייב שינוי רדיקלי בזהות הפרט ובהגדרת הזהות המינית; הוא מחייב בדיקת הקשר בין אמהות לבין הורות בכלל; הוא מחייב שינוי במבנה הכלכלי והחברתי אשר יאפשר — ואף יצריך — שינויים בדפוסי הצריכה, החיברות והחברותא. הוא מחייב שינוי של המילים והסמלים המשקפים ומעצבים צורות מחשבה והתנהגות. בתקופה שנידונה במאמר זה נעשו צעדים חשובים בכיוון האמור. הועלתה קונצפציה אלטרנטיבית למשפחה הבלתי שוויונית בדמות שותפות בין שני בני זוג המתקשרים בקשר מעמיק וקבוע. הנישואין, כסטטוס משפטי, חברתי וסמלי, איבדו מחשיבותם לעומת מהות הקשר בין "שני ראשי המשפחה". אולם הנסיונות לממש תפיסה חדשה זו נקלעו לסתירות עמוקות שנותרו ללא פתרון. לא נוצרה מערכת כלכלית, פוליטית וחברתית המאפשרת משפחה שכזו. לא חלו שינויי תדמית וזהות החיוניים לשם שותפות מלאה בין שני בני אדם — אשה וגבר. לא הופג המתח בין "האשה־האדם" לבין האם ואשת־הבית. הפוטנציאל ליצירת מהות חדשה למשפחה לא מומש.

פוטנציאל זה נשחק כבר בצעדים הראשוניים ביותר של מעבר מחברת רווקים ורווקות ניידת למחצה של תחילת שנות העשרים לחברה עירונית המורכבת ברובה ממשפחות. המשפחה העירונית התקיימה כיחידה נפרדת ה"דואגת לעצמה" ואשר תוך כדי כך נוצרו בה מחדש חלוקת עבודה, סמכות ויוקרה בלתי שוויוניים. ניתוח המשפחה מפרספקטיבה פמיניסטית, כלומר מפרספקטיבה המבחינה בין ההתנסות השונה והצרכים השונים של האשה והגבר במשפחה, חושף כמה רבדים של המציאות החברתית. ניתוח כזה מעיד על חולשתה היחסית של האשה במשפחה כאחד ממוקדי חולשתה בחברה בכלל. במקביל, הוא מעיד על האופן שבו חולשתה של האשה בתחומים אחרים משתקף בחולשתה במשפחה ומקבע חולשה זו. מעל לכל ניתוח זה מעיד עד כמה נרתעה החברה היישובית, ובעיקר עד כמה נרתעו האליטות המעצבות השונות שבה, מלגבש ולממש הגדרות חדשות למכלול היחסים האישיים־אנושיים. ניתוח זה, במשולב עם ניתוחים ביקורתיים אחרים

של החברה היישובית, מעיד על היבלמותה של הטרנספורמאציה החברתית הרדיקלית על ספף היחסים הבין אישיים, היכן שהיה צורך לעצב חלופות ליחסים היירארכיים, יחסי שליטה ועליונות, גלויים או סמויים.

מקורות

ארז, יהודה. 1964. **ספר העלייה השלישית**. תל אביב: עם עובד.
ביז'אווי־פוגל, סילביה. 1992. "האמנם בדרך לשוויון? מאבקן של הנשים לזכות בחירה ביישוב היהודי בארץ־ישראל: 1917-1926". **מגמות**, 34(2): 262-285.
בסביץ, ליליה. 1981. **ולו רק הד**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
בקי, רוברטו. 1945. "הנוהג בנישואין ובילודה בקרב השכבות השונות של היישוב היהודי והשפעתו על עתידנו". בתוך **העלייה, היישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בא"י**. ירושלים: המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית.
ברלוביץ, יפה. 1984. **ספורי נשים בנות העלייה הראשונה**. תל אביב: ספריית תרמיל.
ברנשטיין, דבורה. 1983. "החלוצה בין הדוודים: מעמדן של נשים בכוח־העבודה בתקופת היישוב". **מגמות**, 1(28): 19-7.
ברנשטיין, דבורה. 1987. **אשה בארץ ישראל**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
בת רחל, יוכבד. 1981. **בנתיב שהלכתי**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
גולדשטיין, יעקב. 1972. "מניה שוחט וברית שלום". **מאסף**, ד: 124-143.
גולדשטיין, יעקב. 1979. "פולמוס מדם־שוחט." **מאסף**, י"א: 130-142.
גורדון, יעל. 1935. "הועידה הראשונה לפועלות". **פרקי הפועל הצעיר**. ג, 214.
גרינברג, עפרה וחנה הרצוג. 1978. **ארגון נשים וולונטרי בחברה מתהווה. תרומתה של ויצ"ו לחברה הישראלית**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
דיין, דבורה. 1957. **באושר וביגון**. רמת גן: מסדה.
דרויאן, ניצה. 1981. **באין מרבד קסמים**. ירושלים: מכון בן־צבי.
דרורי, יגאל. 1981. **החוגים האזרחיים ביישוב היהודי בארץ ישראל, 1920-1929**. חיבור לתואר דוקטור. אוניברסיטת תל אביב..
הסתדרות העובדים הכללית. 1938. "ציבור העובדים בארץ ישראל בערים, במושבות ובמשקים — סיכומי מפקד מארס 1937". **פנקס 1936-1938**, ינואר 1938.
הסתדרות העובדים הכללית. מועצת פועלי תל אביב־יפו. 1939. **מספרים, שנתון 1939**. תל אביב.
הרצוג, חנה. 1986. **פוליטיקה עדתית — דימוי ומציאות**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
וייסטרייך, רוברט. 1978. "השורשים היהודים של רוזה לוכסמבורג". **כיוונים**, 1: 87-71.
זוסמן, צבי. 1974. **פער ושוויון בהסתדרות**. רמת גן: מסדה.
חבס, ברכה. 1947. **ספר העלייה השנייה**. תל אביב: עם עובד.
טלמון־גרבר, יונינה. 1970. **יחיד וחברה בקיבוץ**. ירושלים: הוצאת מאגנס.
יזרעאלי, דפנה. 1984. "תנועת הפועלות בארץ ישראל מראשיתה עד 1927". **קתדרה**, 32: 140-109.
ינאית, רחל. 1959. **אנו עולים**. תל אביב: עם עובד.
כ'צנלסון־שזר, רחל. 1930. **דברי פועלות**. תל אביב: מועצת הפועלות.
כצנלסון־שזר. רחל. 1989. **אדם כמו שהוא**. תל אביב: עם עובד.
לוי, עזריה. 1987. "האשה בחברה היהודית בפרס". **כיוונים**, 34: 127-117.
לוין, מרדכי. 1983-84. "המשפחה בחברה מהפכנית יהודית. נורמות והליכות בקרב חברי הבונד. **מאסף**. י"ג: 126-109. י"ד: 171-158.
מימון, עדה. 1972. **לאורך הדרך: מבחר דברים ואגרות**. תל אביב: עם עובד.
מרגלית, אלקנה. 1980. **קומונה, חברה ופוליטיקה**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ועם עובד.
פירר, רות. 1984. "עלייתו ונפילתו של המיתוס החלוצי". **כיוונים**, 23: 23-5.
פקלמן, הניה. 1938. **חיי פועלת בארץ**. תל אביב.

שביט, יעקב. *1983*. **מרב למדינה**. תל אביב: הדר.
שיינפלד, אמירה. 1986. "גרייס אגילר — סופרת נשכחת". **כיוונים**, 30: 123-113.
שילה, מרגלית. *1980*. *"חוות הפועלות בכנרת 1911-1917 כפתרון לבעית הפועלת בעלייה השנייה"*. **קתדרה**, 14: 113-81.
שפירא, אניטה. 1977. **המאבק הנכזב**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
שפירא, יונתן. 1975. **אחדות העבודה ההיסטורית**. תל אביב: עם עובד.

Aaronsohn, Ran. 1992. "Through the Eyes of a Settler's Wife: Letters from the Moshava". In Deborah S. Bernstein (Ed.), *Pioneers and Homemakers*. Albany, NY: SUNY Press.

Bijaoui-Fogel, Sylvie. 1992. "From Revolution to Motherhood: The Case of Women in the Kibbutz, 1910-1948". In Deborah S. Bernstein (Ed.), *Pioneers and Homemakers*. Albany, NY: SUNY Press.

Brandow, K. Selma. 1980. "Ideology, Myth and Reality: Sex Equality in Israel". *Sex Roles*, 6(3):403-419.

Bridenthal, Renate, Claudia Koonz and Susan Stuard (Eds.) 1987. *Becoming Visible: Women in European History*. Boston: Houghton Mifflin.

Clapsaddle, Carol. 1976. "Flight From Feminism: The Case of Israeli Women". In Elizabeth Koltun (Ed.), *The Jewish Woman*. New York: Schoken Books.

Druyan, Nitza. 1992. "Yemenite Jewish Women - Between Tradition and Change". In Deborah S. Bernstein (Ed.), *Pioneers and Homemakers*. Albany, NY: SUNY Press.

Gordon, D. Ann, Mari Jo Buhl and Nancy Schrom Dye. 1976. "The Problem of Women's History". In Berenice A. Carroll (Ed.), *Liberating Women's History*. Urbana: University of Illinois Press.

Hazelton, Leslie. 1977. *Israeli Women: The Reality Behind the Myths*. New York: Simon and Schuster.

Izraeli, N. Dafna and Ephraim Tabori. 1986. "The Perception of Women's Status in Israel as a Social Problem". *Sex Roles*, 14(11/12):663-679.

Izraeli, N. Dafna. 1987. "Status of Women in Israel". In *Encyclopedia Judaica Yearbook*, 1986-87. Jerusalem: Keter.

Izraeli, N. Dafna and Ephraim Tabori. 1987. "The Political Context of Feminist Attitudes in Israel". *Gender and Society*, 2(4):463-482.

Padan-Eisenstark, Dorit. 1973. "Are Israeli Women Really Equal? Trends and Patterns in Israeli Women's Labor Force Participation: A Comparative Analysis". *Journal of Marriage and the Family*, 35(3):538-546.

קרקע, עבודה ואוכלוסיה בקולוניזציה הציונית: היבטים כלליים וייחודיים

גרשון שפיר

מחקרים העוסקים בתולדות החברה הישראלית מספרים בדרך כלל אחת משתי עלילות: הראשונה, כיצד המתיישבים הציונים הקימו חברה יהודית בארץ ישראל, לעתים תוך מחלוקות פנימיות ביניהם. השנייה, כיצד התפתח הקונפליקט בין היהודים לבין הערבים, שמטבע הדברים עיינו את הנסיון הציוני להקים יישות יהודית בארצם. העלילות מצטלבות זו עם זו רק לעתים נדירות. במאמר זה בכוונתי לטעון כי את העלילה הראשונה אין להבין מבלי לשזור אותה בשנייה. בניית החברה הישראלית והקמת מדינת ישראל לא היו עניין יהודי פנימי בלבד. הקונפליקט הישראלי־ערבי הטביע את חותמו על החברה הישראלית, תרבותה ומוסדותיה, וברבים ממאפייניה ניתן לזהות עד היום חותם זה. עם ההיבטים שעוצבו במפגש היהודי־ערבי נמנים, בין השאר, מקומה של תנועת העבודה בתהליך בניית החברה, החפיפה הרחבה בין התיישבות לבטחון, התפקיד המרכזי שההסתדרות ממלאת בחברה ובכלכלה, ואפילו הקיבוץ.

אותם מחקרים המתרכזים בסיפור היהודי הפנימי של הקמת החברה הישראלית מייחסים תפקיד מרכזי לערכים ולרעיונות שהמהגרים הציונים הביאו עימם ממקום מוצאם, בעיקר לאידיאולוגיות הסוציאליסטיות־אוניברסליסטיות שהובאו ממזרח אירופה. אף כי נהוג לחשוב שאידיאות ממלאות תפקיד מיוחד בהיסטוריה היהודית, חשיבותן בתולדות החברה הישראלית היתה קטנה מזו של התנאים החומריים שבהם מצאו עצמם המהגרים־מתיישבים בהגיעם לארץ ישראל. בין התנאים הללו היתה חשיבות מכרעת לשלושה גורמים: שוק הקרקע, שוק העבודה והיחס המספרי בין אוכלוסיית המתיישבים והאוכלוסיה המקומית. אטען להלן כי תוך ניסוי וטעייה בשווקי הקרקע והעבודה אימצו המתיישבים היהודים — כבר בתקופה העות׳מאנית — דפוסי פעולה שהיתה להם השפעה מכרעת על המאפיינים של החברה והמדינה העתידיים.

החוקרים המפרידים בין שתי העלילות, עלילת בניית החברה היהודית ועלילת הקונפליקט היהודי־ערבי, נוטים אף להדגיש את הייחודיות של ההתיישבות הציונית, ואת אלה ממאפייניה אשר לכאורה מבדילים אותה ממקרים אחרים של התיישבות קולוניאלית. כך, למשל, הם מציגים את האופי והקצב השונה של התפתחות היישוב היהודי והחברה הפלסטינית כראיה לכך שאלה היו חברות נפרדות ולא היה כאן ניצול של המקומיים בידי המתיישבים. אף האידיאולוגיה הסוציאליסטית של הקבוצה

המקור: מאמר זה מבוסס בחלקו על מחקרו של המחבר: Gershon Shafir. *Land, Labor and the Origins of the Israeli Palestinian Conflict, 1882-1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

הדומינאנטית בקרב המהגרים היהודים מוצגת כגורם שבהכרח הקהה כל עוקץ קולוניאליסטי שאולי היה טמון בתהליך ההתיישבות הציונית.

מאז שנות ה־70 המאוחרות החלה להתגבש בקרב חוקרים ישראלים, ואף בדיון הציבורי הכללי, גישה חדשה וביקורתית. מנקודת הראות של גישה זו נכון הוא למתוח השוואה בין ההתיישבות הישראלית העכשווית, והתצורה החברתית הישראלית הנוצרת כיום, לבין חברות קולוניאליות אחרות כגון אירלנד הצפונית, אלג׳יריה הצרפתית או דרום־אפריקה (ר׳ למשל Harkabi, 1988; סיוון, 1989). חסידי גישה זו הם ממבקריה של ההתיישבות היהודית בגדה המערבית וברצועת עזה לאחר מלחמת 1967, והם נוהגים לערוך אבחנה חדה בין התיישבות זו, אותה הם דוחים, לבין ההתיישבות במישור החוף ובעמקים לפני 1948, אותה הם מקדשים. לפיכך הם חייבים לראות את ההתיישבות המאוחרת — ההתנחלויות — כתופעה חדשה וכתפנית הכרוכה, כביכול, בשינוי רדיקאלי שחל בתרבות הפוליטית הישראלית לאחר 1967. עולה מגישתם כי אתונה הקולוניאליסטית נולדה בוגרת בקפיצה מראש אביה זאוס הסוציאליסט. יחד עם זה, הדמיון המובהק בין שני גלי ההתיישבות הללו מאפשר לחלק אחד מתנועת העבודה (ה״ימין״ שלה) להזדהות עם ההתיישבות החדשה, בעוד חלק אחר של התנועה (ה״שמאל״ שלה) חש שייחודו ההיסטורי ניגזל.

הפרספקטיבה הזו שמתחילה את מניין ההיסטוריה הישראלית מחדש עם הכיבוש ב־1967 או עם ה״מהפך״ ב־1977, מתעלמת מן הדמיון שבין ההתיישבות שלפני 1948 לבין זו שאחרי 1967. בכך היא מחמיצה את האפשרות ללמוד מן ההווה לגבי העבר וללמוד מן העבר לגבי ההווה, ולהשתמש בתובנה הכפולה המושגת להערכה מחודשת של הגישות המקובלות לניתוח הסוציולוגי־היסטורי של החברה הישראלית. מבחינתי, לעומת זאת, ייחוס מימד קולוניאלי לישראל שלאחר 1967 מהווה הזמנה פתוחה לבדיקה מחודשת של ההכחשה הנחרצת של כל היבט כזה בהתיישבות הציונית המוקדמת. נראה לי, על כן, כי יש הכרח בגישה תיאורטית המסוגלת להבין את ההמשכיות בין תקופת הייסוד של החברה היהודית־ישראלית בארץ ישראל העות׳מאנית והמנדטורית לבין תקופת המדינה העצמאית והתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים ועליית הליכוד לשלטון. ברוח זו אטען, ראשית, כי יש דמיון עקרוני, אף אם יש שוני מסויים, בין ההתיישבות הציונית לבין תהליכי הקולוניזציה האירופית מעבר לים, ושנית כי את השינויים שחלו בחברה הישראלית לאחר 1967 יש להבין לא כמעבר מחברה ציונית־סוציאליסטית לחברה ימנית־קולוניאלית אלא כהמשכיות של הפרוייקט הקולוניאלי תוך מעבר משיטת קולוניזציה אחת לאחרת.

אציג תיזות אלה בחמישה פרקים. הפרק הראשון מציע סיווג של טיפוסי הקולוניאליזם האירופי, ומשווה בקצרה בין התנאים ששררו בפלסטינה והשלכותיהם על התיישבות בה לבין קולוניות אחרות. הפרק השני מנתח את האופן שבו תנועת העבודה הציונית התאימה את מודל ההתנחלות האירופי לצרכיה ולנסיבות המקומיות. הפרק השלישי מדגיש את המאפיינים היחודיים של ההתיישבות הציונית. הפרק הרביעי מציג בקצרה את מאפייני התקופה שבין 1948 ל־1967, ולבסוף, הפרק החמישי דן בדפוסי הקולוניזציה בתקופה שלאחר 1967, בהשוואה לאלה של התקופה העות׳מאנית והמנדטורית, ובהשלכות של דפוסים חדשים אלה על אופייה של החברה הישראלית.

תנאי התיישבות וטיפוסי קולוניות

הסירוב להכיר בדמיון בין הקולוניאליזם האירופי לבין ההתיישבות הציונית נובע לא רק מן המבוכה האידיאולוגית הכרוכה בהשוואה כזו, אלא אף מחוסר מודעות למיגוון טיפוסי הקולוניות שפותחו על־ידי המעצמות האירופיות בין המאות ה־16 וה־20. יש לזכור כי הקולוניזציה האירופית יצרה יותר מדגם אחד של חברה קולוניאלית. החוקרים פילדהאוס (Fieldhouse, 1966) ופרדריקסון (Fredrickson, 1988) הבחינו בין ארבעה טיפוסי קולוניות שונים: הקולוניה הצבאית (occupation colony); הקולוניה המעורבת (mixed colony) (היינו עירוב בין קבוצות אתניות שונות); קולוניית המטעים (plantation colony); ולבסוף קולוניית ההתיישבות הטהורה (pure settlement colony) (כלומר שכל האוכלוסיה, או רובה, היא על טהרת מהגרים־מתיישבים אירופים).

מטרת **הקולוניה הצבאית** היתה להבטיח שליטה צבאית ואדמיניסטראטיבית על איזור בעל חשיבות אסטרטגית. לשם כך נדרשה אחזקת כוח צבאי בקולוניה, אבל לא התיישבות אזרחית נרחבת. קולוניות כאלה נוסדו, בין השאר, בחופי אסיה ואפריקה (יצויין כי ארץ ישראל עצמה היתה קולוניה מסוג זה עבור בריטניה). שלושת הסוגים האחרים הן קולוניות התיישבות (settlement-colonies), דהיינו קולוניות המבוססות על התיישבות אוכלוסיה אירופית ועל השתלטותה על המשאבים הכלכליים, בראש וראשונה הקרקע. השוני בין שלושת טיפוסי קולוניות ההתיישבות הוא בשיטות השימוש בקרקע. **בקולוניות מעורבות** נאלצה האוכלוסיה המקומית לספק את כוח העבודה הדרוש למתיישבים, אך לא שררה בה הפרדה גזעית מוחלטת וכך היטשטשו במרוצת הזמן הגבולות בין המתיישבים והאוכלוסיה המקומית, בין השאר באמצעות נישואי תערובת. סוג זה של קולוניה היה אופייני לאמריקה הלטינית תחת השליטה הספרדית או הפורטוגזית. בתנאים של העדר כוח עבודה מקומי, זול וצייתן, ייבאו המתיישבים האירופים כוח עבודה משועבד לעיבוד מטעיהם. הדוגמה המוכרת ביותר **לקולוניית מטעים** כזו היא איזור הכותנה בדרום ארצות הברית שהעבודה בו נעשתה על־ידי עבדים שחורים שיובאו מאפריקה במיוחד למטרה זו. דוגמה אחרת לדפוס של קולוניית המטעים היא דרום אפריקה, שבה שועבד כוח העבודה השחור המקומי. בשני המקרים נאכף על העובדים מעמד ליגאלי נחות, בנוסף למעמד כלכלי נחות. בניגוד לשני סוגים אלה של קולוניות התיישבות, **בקולוניית ההתיישבות הטהורה** השתייכו המעסיקים והעובדים לקבוצה אתנית אחת, היינו הם היו המתיישבים האירופים. תנאי למצב זה היה גירוש האוכלוסיה המקומית או השמדתה. קולוניה מטיפוס זה, גורס פרדריקסון, איפשרה למתיישבים "לזכות שוב בתחושת ההומוגניות התרבותית או האתנית שמזוהה עם תפיסת הלאומיות האירופית" (Fredrickson, 1988:218-221). צפון ארצות־הברית, אוסטרליה וניו־זילנד הן דוגמאות לטיפוס קולוניה זה. לטיפולוגיה זו יש להוסיף סוג נוסף, בן כלאיים, שאכנה אותו **קולוניית מטעים אתנית**. סוג זה של קולוניה משלב שליטה של מתיישבים אירופים בקרקע עם תעסוקה של עובדים מקומיים, אך תוך שמירת המחיצות האתניות בין האוכלוסיות. דוגמאות לטיפוס קולוניה זה הן הקולוניה הצרפתית באלג'יריה והאנגלית בקניה.

אופי כוח העבודה המעבד את הקרקע שבבעלות המתיישבים הקולוניאלים הוא, אם כן, גורם מבדיל מכריע בין סוגי הקולוניות שהאירופים ייסדו מחוץ ליבשתם. תיאוריה כללית החושפת את הדינמיקה הפועלת בשווקי עבודה שבהם מועסקים עובדים מקבוצות

אתניות שונות — המוכנים לבצע עבודה זהה תמורת שכר שונה — מוצעת במודל "שוק העבודה המפולח" שפיתחה הסוציולוגית עדנה בונאצ'יץ' (Bonacich, 1972). מודל זה מבהיר כי פועלים בעלי שכר גבוה יחסית, בדרך כלל פועלים "לבנים", מגיבים על נסיונות חדירה לשוק העבודה של מתחרים זולים יותר, בדרך כלל מקבוצות אתניות לא אירופיות, בנקיטת אחת משלוש אסטרטגיות. שתי האסטרטגיות השכיחות יותר הן יצירת "קאסטות" (castes) או, לחליפין, "דחיקה" (exclusion). אסטרטגיית הקאסטות, משמעותה הגבלת הפועלים המתחרים לעיסוק במקצועות נמוכי שכר ונמוכי סטאטוס. אסטרטגיית הדחיקה משמעותה הרחקה מוחלטת של הפועלים נמוכי השכר והסטאטוס משוק העבודה. שתי דרכי פעולה אלה מביאות לפילוח שוק העבודה באמצעות מיקום הפועלים הזולים בתחתית שוק העבודה, או מחוצה לו. על אף השוני ביניהן הן משיגות תוצאה דומה אחת — שימור מעמדם הגבוה יחסית ושכרם הגבוה יחסית של הפועלים מן הקבוצה הראשונה. קיימת גם אפשרות שלישית של התהוות סולידאריות בין קבוצות הפועלים מן הקבוצות האתניות השונות, במגמה להשוות את שכר כולן לשכר הגבוה יותר המשתלם. אך אפשרות כזו נידונה בדרך כלל לכישלון ולוא בגלל האפשרות של בריחת ההון ליעדים זולים יותר.

כפי שמלמדות הדוגמאות ההיסטוריות, המעסיקים הקולוניאלים האירופים נוטים להעדיף את העבודה הזולה יותר, ללא התחשבות במוצא האתני של הפועלים. כתוצאה מכך, דווקא הפועלים מן הקבוצה האתנית של המעסיקים — אשר רגילים לשכר גבוה יותר ממתחריהם הלא־אירופים — הם הם המוצאים מן השוק. דינמיקה כלכלית זו מתבטלת רק כאשר הפועלים האירופים מצליחים לעקוף את המכניזם של שוק העבודה ולקיים את תנאיהם המועדפים באמצעות פילוח השוק, דהיינו הגבלת מתחריהם או סילוקם. משתמע מכאן כי הפועלים האירופים, היקרים יותר, יכולים לשמור על מקום התעסוקה שלהם ועל שכרם הגבוה יחסית רק כאשר הם מנהלים את מאבקם המקצועי על בסיס אתני או לאומי ואף מגייסים לשם כך, ככל הניתן, את תמיכת מנגנון המדינה. רק המדינה יכולה לסבסד את שכרם הגבוה של הפועלים האירופים (באמצעות מיסוי כלל האוכלוסיה) ותוך שימוש בלגיטימציה של אחדות אתנית, לאומית או גזעית.

בהסתמך על הטיפולוגיה של פילדהאוס ושל פרדריקסון, ועל המודל של בונאצ'יץ', ניתן לסכם את ההבדלים הניכרים בין סוגי הקולוניות האירופיות. הקריטריון המבחין העיקרי הוא העניין שהיה בכל מקרה למתיישבים בקרקע ובעבודה המקומיים. למתיישבי **הקולוניה הצבאית** לא היה עניין לא בקרקע ולא בעבודה המקומיים, רק במקום עצמו כנכס אסטרטגי. למיישבי **קולוניות מעורבות** היה עניין גם בקרקע וגם בכוח העבודה המקומי. למתיישבים בשני סוגי הקולוניות האחרים היה עניין רק בקרקע המקומית, אך הם נבדלו בכך ש**קולוניות מטעים** ייבאו עובדים משועבדים זרים (לא אירופים), בעוד ש**קולוניות ההתיישבות הטהורות** העסיקו רק עובדים מבני קבוצות המתיישבים עצמן. הבחנה נוספת נוגעת למה שאכנה האינטרס הדמוגרפי של סוגי קולוניות שונים, דהיינו היחס המועדף בהן בין קבוצות אוכלוסיה לקרקע. הקולוניה הצבאית מתאפיינת בצפיפות נמוכה של אוכלוסיית מתיישבים לקרקע ואילו הקולוניה הטהורה מתאפיינת בצפיפות גבוהה של אוכלוסיית מתיישבים לקרקע. קולוניות מן הטיפוס האחרון הצליחו בדרך כלל לבסס את עצמן ולהבטיח את יציבותן לאורך זמן יותר מטיפוסי קולוניות אחרים.

לעניינו חשובים במיוחד שני סוגי קולוניות התיישבות: **קולוניות המטעים**, דוגמת מושבות דרום ארצות הברית ודרום אפריקה, שהתבססו על עבודה זולה ומתחו "מחסום

צבע" (color bar) כדי להגביה את הסטאטוס של המתיישבים הלבנים מעל זה של הלא לבנים; **וקולוניות ההתיישבות הטהורות**, דוגמת מושבות צפון ארצות הברית, ניו זילנד ואוסטרליה, שהעדיפו לדחוק מתוכם את הלא לבנים ולגבש חברה הומוגנית על טהרת המתיישבים הלבנים. כפי שנראה בהמשך, המהגרים הציונים בארץ ישראל היו צריכים להחליט באיזו דרך לנקוט במאבקם עם הערבים המקומיים על תעסוקה ושכר, וכן להחליט על מהות האינטרס הדמוגרפי שלהם. השאלה שעמדה בפניהם (אף אם לא ניסחו זאת במושגים אלה) היתה האם ליצור חברה דוגמת קולוניות המטעים — ואזי להפוך את הערבים המקומיים לקסטה מבודלת נמוכה; או, לחליפין, ליצור חברה דוגמת קולוניות ההתיישבות הטהורות — ואזי לדחוק את הערבים המקומיים מתוך שוק העבודה ומתוך החברה באופן כללי.

טרם שנבחן באופן מפורט את דגמי ההתיישבות הציונית עלינו לסקור את התנאים ששררו בארץ ישראל בהשוואה לאלה ששררו בשטחי התיישבות של חברות קולוניאליות אחרות, ואת ההבדלים שנבעו מכך באופי התנועות הקולוניאלית. כפי שנראה, באופן כללי ארץ ישראל לא הציעה תנאי התיישבות נוחים במיוחד ועל כן החלופות שעמדו בפני המתיישבים היו מוגבלות למדי, וכוח המשיכה של הציונות להמונים היהודים נשאר מוגבל. נבחן עניין זה בקצרה:

1. הטריטוריות המיועדות לקולוניזציה אירופית נבחרו על פי שיקולים כלכליים או אסטרטגיים. הטריטוריה המיועדת להתיישבות הציונית, לעומת זאת, נבחרה על פי שיקולים אידאיים ודתיים.

2. האוכלוסיה המקומית עימה התעמתו המתיישבים האירופים, ברוב המקרים, היתה אוכלוסיית נוודים, ציידים ומלקטים, שלא היה בכוחה להגביל את התקדמותם. בארץ ישראל, לעומת זאת, היה רק חלק קטן מן האוכלוסיה נוודי (שבטי הבדואים) ואילו מרביתה היתה אוכלוסיה מיושבת של איכרים אשר מאחזה בקרקע היה מבוסס יותר. החל מן המחצית השנייה של המאה ה־19 אף הלך והתפשט איזור ההתיישבות החקלאי הערבי מרמת ההר לעבר שפלת החוף והעמקים תוך תחרות עם ההתיישבות היהודית.

3. מתיישבים בחברות קולוניאליות פעלו בדרך כלל בחסות כוחן הצבאי של חברות התיישבות ומעצמות קולוניאליות. המתיישבים היהודים בארץ ישראל, לעומת זאת, פעלו בתחילה ללא חסות כזאת. רק עם תחילת המנדט הבריטי נוצרו תנאים מסייעים להתיישבות היהודית, אך גם תקופה נוחה זו לא ארכה.

4. ברוב הקולוניות האירופיות היתה האדמה מצויה בשפע לכל דורש ובמחיר סמלי (מה שמשתמע מן הביטוי האמריקני free land). בפלסטינה היה מצב קניין הקרקע שונה לחלוטין. את האפשרויות שעמדו בפני המתיישבים שקל ב־1903 מנחם אוסישקין, מראשי תנועת "חובבי ציון", כך:

> כדי ליסד חיי־עדה אוטונומית יהודית — או ליתר הדיוק, מדינה יהודית, בארץ ישראל, מן ההכרח הוא, ראשית כל, שכל אדמת ארץ ישראל, או לכל הפחות רובה, תהיה קנינו של עם ישראל... אבל, בנוהג בעולם, כיצד עושים קנין באדמה? רק באחד משלושה דרכים הללו: בכוח — ע"י כבוש במלחמה, לשון אחר, גזלת אדמה מיד בעלייה; קניה שבכפיה, כלומר, הפקעת נכסים בכוח הממשלה; וקניה לרצון בעלים. (אוסישקין, 1934: 105)

את הדרך הראשונה הוא ביטל כיון שהיא "אינה מן השם כלל", ואף משיקול ריאליסטי יותר — כיוון ש"לעניין זה חלשים אנו יותר מדי". לעניין הדרך השנייה הוא הטיל ספק באפשרות לקבלת זיכיון (צ׳ארטר) שיתיר למהגרים־מתיישבים יהודים להפקיע אדמות מבעלייהם הנוכחיים. לא נותר לו אלא להסיק כי הדרך היחידה להצבר קרקעות בידי המתיישבים היהודים היא רכישה בממון. לפי ברוך קימרלינג אילוץ זה, ההכרח לשלם בכסף תמורת האדמה, הגביל את יכולת ההתפשטות של המתיישבים וצימצם את רמת האלימות של תהליך ההתיישבות בשלב הראשוני (Kimmerling, 1983: 145-146,106).

5. ברוב הקולוניות האירופיות יכלו המתיישבים להעסיק עובדים משועבדים זמניים או אפילו עבדים אשר עלות עבודתם היתה נמוכה ביותר. בהעדר חסות של כוח חיצוני לא היתה בידי המתיישבים היהודים בארץ ישראל אפשרות כזו והם נאלצו להסתמך על כוח עבודה בשכירות.

6. כוח המשיכה המצומצם של ארץ ישראל גרם לכך שיהודים רבים נמנעו מלהגיע אליה, ואף אם היגרו ממקום מושבם העדיפו קולוניות אירופיות מושכות יותר, כגון ארצות־הברית. אי לכך למרות גידול מספרי ניכר לא הצליחו המתיישבים היהודים בשום שלב עד מלחמת 1948 להיות לקבוצת הרוב בארץ.

התנאים הללו בצירופם הערימו בפני המתיישבים היהודים בארץ ישראל העות׳מאנית והמנדטורית קשיים מיוחדים שלא היו קיימים כלל, או ברמה כזו, בקולוניות התיישבות אחרות. חוקרים ישראלים רבים נוטים לראות בהבדלים אלה ראיות לכך שאין לדון בהתיישבות הציונית כבהתיישבות קולוניאלית. זוהי טעות. אדרבא, האתגר המחקרי הוא להבין כיצד פעלה התנועה הציונית בתנאים יחודיים אלה וכיצד הם השפיעו על הצביון המיוחד שלה כתנועה קולוניאלית. באופן מפורט יותר השאלה שנרצה להשיב עליה היא כיצד הצליחה התנועה הציונית לבנות חברה, ואחר כך מדינה, למרות שנעדרו מרשותה האמצעים הקפיטליסטיים והצבאיים שעמדו לרשות המעצמות הקולוניאליות האירופיות?

את התשובה לשאלה זו יש לחפש בשני כיוונים. ראשית, למרות מראית העין ברור כי הציונות נעזרה אף היא, ובאופן מאסיבי, במשאבים חיצוניים. אלה כללו גם תמיכה מדינית של מעצמות שונות, בעיקר בריטניה, וגם תמיכה פיננסית ניכרת מגורמים שונים, בעיקר יהודיים. שנית, הציונות ניזקקה, אולי יותר מתנועות התיישבות אחרות, לתושיה ולגמישות. הפרגמטיות היצירתית שלה התבטאה בשני היבטים שהיתה להם השפעה מכרעת על דמותה.

ההיבט הראשון היה פיתוח שיטת התיישבות ייחודית — ההתיישבות הקומונאלית והקואופרטיבית — שהתבססה על שיתוף פעולה בין התנועה הציונית לבין תנועת העבודה. שיטה זו סיפקה פיצוי על תנאי הפתיחה הבלתי נוחים הן בשוק הקרקע והן בשוק העבודה. שיטת התיישבות זו נועדה למעשה ליצור קולוניית התיישבות טהורה, אשר, כמוגדר לעיל, מבוססת על שליטה בשוק הקרקע ובשוק העבודה ועל הגירה רבת־מימדים אל הקולוניה. ההיבט השני שבו התבטאה הפרגמטיות היצירתית של הציונות, היה בנכונות של הזרם המרכזי בתנועת העבודה להגביל את השאיפות הטריטוריאליות של הציונות במגמה להתאימם לפוטנציאל הדמוגרפי והכלכלי המצומצם של היהודים ולמידת התמיכה שניתן היה לגייס מן המעצמות בכל שלב ושלב של ההתיישבות. אך כפי שמעידים העימות הצבאי המתמשך עם האוכלוסיה הפלסטינית והתלות הבלתי פוסקת בסיוע כלכלי מן החוץ, הישגי ההתיישבות הציונית נשארו חלקיים ומוגבלים. דהיינו

המתיישבים הציונים לא הצליחו, בסופו של דבר, להתגבר כליל על הבעיות המיוחדות שהציבה בפניהם ההתיישבות בפלסטינה.

נעבור עתה לדיון בהתפתחות ההיסטורית של ההתיישבות הקולוניאלית היהודית בפלסטינה.

ההתיישבות של תנועת העבודה: קולוניית ההתיישבות הטהורה, 1882-1948

ההתיישבות הציונית בארץ ישראל לא התפתחה על פי תוכנית מוכנה מראש. היא התפתחה בדרך של ניסוי וטעייה אשר הובילה אותה משלב לשלב עד שלבסוף גובש — עוד בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה — דגם התיישבותי אפקטיבי שהתאים הן לתנאי שוק הקרקע ושוק העבודה ששררו בארץ היעד, והן ליחס המספרי בין האוכלוסיות ולמאפייני המתיישבים היהודים. בהתיישבות הציונית ניתן להבחין בשישה שלבי התפתחות, הניתנים לחלוקה לשתי תקופות עיקריות. שלושת השלבים הראשונים מקבילים לתקופת העלייה הראשונה, 1882-1903, שבה הגיעו לארץ ישראל כ־40,000 מהגרים יהודים. שלושת השלבים הבאים מקבילים לתקופת העלייה השנייה, 1904-1914, שבה הגיעו לארץ ישראל כ־30,000 מהגרים יהודים. בתקופה זו חיו בפלסטינה כחצי מיליון ערבים.

השלב הראשון בהתיישבות הציונית החל ב־1882 בנסיון המתיישבים לייסד קולוניית התיישבות טהורה של איכרים יהודים בעלי חלקות קטנות. אנשי מושבות העלייה הראשונה ביקשו לספק את מחייתם באמצעות חיקוי השיטה החקלאית שהיתה מקובלת בפלסטינה ובשאר המזרח־התיכון, היינו משק בעל (השקיית גשם) של גידולי שדה ("מושבה" היא תרגום של colony). אך תוך זמן קצר הם גילו את חסרונה של שיטה זו עבורם: הכנסה נמוכה שאיפשרה רמת חיים הנמוכה אפילו מזו שמהגרים יהודים עניים ממזרח אירופה היו רגילים לה. היה ברור כי אם המהגרים־מתיישבים היהודים לא יוכלו להבטיח לעצמם רמת חיים אירופית הם ינטשו את פלסטינה. בצר להם פנו המתיישבים בבקשת סיוע רחופה לברון אדמונד דה רוטשילד בפריס. תוך פחות משנה מתחילת העלייה הראשונה פרש הברון מערכת חסות ניהולית על רוב המושבות היהודיות.

תחת האדמיניסטראציה של רוטשילד התנהל **השלב השני** בתולדות ההתיישבות הציונית. בין השנים 1882 ל־1900, הפך היישוב היהודי לקולוניית מטעים אתנית, במטרה להבטיח ליושביו רמת חיים אירופית. הברון שכר מומחים לחקלאות שרכשו את נסיונם בקולוניות הצרפתיות בצפון אפריקה והם אירגנו מחדש את חקלאות המושבות. גידולי השדה הומרו במטעים, בעיקר כרמים ליין (Schama, 1978:63,68,79-80; גלעדי ונאור, 1982:38-39). התיישבות זו היתה מבוססת על בעלות פרטית של מטעים ועל העסקת כוח עבודה ערבי עונתי בלתי־מיומן, מעורב במעט פועלים יהודים. תעסוקת הפועלים הערבים הזולים הגבילה באופן ניכר את יכולת הצמיחה הדמוגרפית היהודית בארץ ישראל. ללא מקומות תעסוקה בשכר נאות אי אפשר היה למשוך הגירה יהודית.

החוקרים הישראלים הגורסים כי ההתיישבות היהודית בארץ ישראל היתה שונה בתכלית מן הקולוניאליזם האירופי הקלאסי, רואים בחיסולו של דגם ההתיישבות הזה, המבוסס על היררכיה אתנית־גזעית נוקשה, ראייה לטיעונם. היו אלה חוקרים פלסטינים המקורבים לארגון השיחרור הפלסטיני (אש"ף) שהסבו את תשומת הלב לדימיון שבין

ההתיישבות הציונית להתיישבות הצרפתית בצפון אפריקה. אך יש להדגיש, כפי שהראינו לעיל, כי בארץ ישראל דגם התיישבות זה החל לשקוע כבר בעשור השני של המאה.

השלב השלישי בתולדות התיישבות הציונות החל במשבר חדש. ב־1900 הפסיק הברון את סיבסוד הכרמים והיקבים ודרש להפכם לריווחיים. במסגרת מדיניות הייעול הנוקשה שנקט נעקרו כרמים והורד שכרם של הפועלים היהודים. כתוצאה מכך רבים מהם בחרו לעזוב את הארץ ובכך התגשמה הסכנה המרחפת מעל ראשיהם של פועלים בעלי שכר גבוה יחסית בשוק עבודה בו קיים כוח עבודה חליפי זול, כפי שמנהיר מודל שוק העבודה המפולח. במקביל, התרחש משבר נוסף — הפסקה בתהליך הרכישה וההצבר של קרקע בידיים יהודיות. קפאון זה נבע מהסתלקותו של רוטשילד מרכישות קרקע ומהמשך המנעותה של ההסתדרות הציונית העולמית (שהוקמה על־ידי הרצל ב־1897) מרכישת קרקעות טרם ניתן זיכיון מעצמתי להתיישבות היהודית.

מהגרי העלייה השנייה נקלעו עם הגיעם למשבר כפול זה בשוק העבודה ובשוק הקרקע. הקפאון בשוק הקרקעות העביר את מרכז הכובד של הפעילות ההתיישבותית לשוק העבודה. עם תחילת העלייה השנייה ב־1904, החל שלב נוסף, **השלב הרביעי** במניינו, בנסיון ההאחזות הציונית בפלסטינה. בשלב קצר ומתסכל זה ניסו המהגרים החדשים לעבוד כפועלים חקלאים תוך הסתפקות ברמת השכר ששולמה לפועלים הערבים ונסיון להתאים את רמת חייהם לזו של האחרונים.

בתקופתם הראשונה בארץ ניסו, אם כן, המהגרים החדשים, כפי שניסו קודמיהם מן העלייה הראשונה, לאמץ את אורח החיים המקומי. העלייה הראשונה ניסתה לאמץ את שיטת העיבוד החקלאי של הפלאח הערבי, והעלייה השנייה את רמת החיים של הפועל הערבי. בשני המקרים נזנחו נסיונות אלה תוך חודשים אחדים (אם כי פועלי העלייה השנייה הצליחו לשמר את הדימוי של החקלאי האידיאליסט המסתפק במועט — הלוא הוא החלוץ). כפי שראינו, כשלון חקלאות הבעל של העלייה הראשונה גרם למעבר לשיטות עיבוד קפיטליסטיות ולפיתוח דגם של קולוניית מטעים אתנית. תיסכולה של העלייה השנייה ממצוקת הקיום הקשה גרם, לעומת זאת, למעבר לשיטות התיישבות קולקטיביות־לאומיות, או סוציאליסטיות־לאומיות, במטרה לייסד קולוניית התיישבות טהורה, שרק בה ניתן היה לספק תעסוקה בשכר סביר — אירופי — לרבבות מהגרים יהודים חסרי אמצעים.

צעד מכריע לקראת כינון מודל התיישבות בר־קיום ומצליח בתנאי פלסטינה נעשה עם תחילת **השלב החמישי**, כאשר הפועלים היהודים החליטו לשנות אסטרטגיה במאבקם בשוק העבודה. במקום להוריד את שכרם לרמת השכר המשולם לפועלים הערבים הם החליטו לסלק את האחרונים משוק העבודה, כלומר — במונחי תאוריית השוק המפולח — לנקוט באסטרטגיה של "דחיקה". אסטרטגיה זו זכתה לשם "כיבוש העבודה". הטיעון המרכזי במאבק זה היה כי אספקת מקומות תעסוקה (בשכר סביר) לפועלים יהודים היא תנאי להצלחת מפעל ההתיישבות הציוני. המשמעות של מונופוליזציה יהודית על עבודות הכפיים והעבודות המיומנות היה דחיקת הפועלים הערבים משוק העבודה.

מה היו תוצאות המאבק לכיבוש שוק העבודה במושבות המטעים של העלייה הראשונה? הצלחת פועלי העלייה השנייה לשכנע את בעלי המטעים להעדיפם על פני הפועלים הערביים הזולים והצייתנים היתה מעטה בלבד ונסיונם לכבוש את שוק העבודה לא הצליח. יחד עם זאת היתה למאבקם השפעה מכרעת על מסלול ההתפתחות של ההתיישבות הציונית. המאבק ל"כיבוש העבודה" חידד את ההכרה הלאומית של הפועלים

וגיבש אותם כקבוצה לאומית לוחמנית בקהילה היהודית. בעוד איכרי המושבות אמרו להקים קולוניית מטעים יהודית המתבססת על עבודה ערבית, הרימו הפועלים את נס ההתיישבות היהודית והעבודה היהודית המתבדלות כדרך להגשמה לאומית. המרכיב הסוציאליסטי במחשבתם לבש גוון אירוני. הם, שהתנגדו לניצול פועלים ערבים, פתרו את הבעייה בדרך של מאבק למניעת העסקת פועלים ערבים.

תוכנית הפועלים היהודים להקמת קולוניית התיישבות טהורה, כלומר על טהרת המתיישבים היהודים, לא יכולה היתה כמובן להתגשם ללא תמיכה וסיוע מהגופים הציוניים המיישבים. את ה"רוטשילד" שלהם מצאו הפועלים בדמותה של ההסתדרות הציונית העולמית. בעוד שהברון רוטשילד ניסה לחקות בארץ ישראל מודל התיישבות צרפתי מצפון אפריקה, ההסתדרות הציונית ניסתה לחקות בארץ ישראל מודל התיישבות פרוסי ממזרח גרמניה.

עם תחילת פעילותה ההתיישבותית של ההסתדרות הציונית ב־1909, החל **השלב השישי** בהתפתחות ההתיישבות הציונית בארץ ישראל. הדגם ההתיישבותי החדש עוצב על־ידי ראשי החברה להכשרת היישוב, אוטו ווארבורג וארתור רופין, תוך חיקוי מודע ומוצהר של גירסה גרמנית של קולוניית התיישבות טהורה. החברה התאימה לתנאי הארץ את מודל "הקולוניזציה הפנימית" שפותח ע"י ממשלת פרוסיה כדי ליצור רוב גרמני באזורי הספר המזרחיים של פרוסיה (Reichman & Hasson, 1984). שטחים אלה סופחו לפרוסיה בעקבות חלוקת פולין בין רוסיה, אוסטריה ופרוסיה בסוף המאה ה־18 והיו מיושבים באוכלוסיה פולנית. במחצית השנייה של המאה ה־19 נזעקו הממשלה הפרוסית ולאומנים גרמנים, ביניהם הסוציולוג הצעיר מקס ובר, כיוון שמשבר בחקלאות במזרח גרמניה הביא להגירה המונית של הפועלים החקלאיים הגרמנים אל הערים בגרמניה ואל מחוצה לגרמניה (לארצות הברית) ולהחלפתם בפועלים פולנים. בתהליך זה ראו החוגים האמורים בדאגה "דה־נציונאליזצה" של האזורים הללו. כדי לעמוד בפרץ הקים הקנצלר ביסמרק רשות התיישבות ממשלתית שרכשה את אחוזותיהם של אצילים פרוסים שירדו מנכסיהם ומכרה אותם בתנאים נוחים, לאחר שחולקו ליחידות קטנות, לאיכרים גרמנים שעברו לאיזור. בדרך זה גיבשה המדינה הפרוסית תוכנית חירום לאומית ליישוב האזורים השנויים במחלוקת שחששה מהתרוקנותם מאוכלוסיה גרמנית. היתה זו יוזמה פוליטית־לאומית לעקיפת הדינמיקה הכלכלית של השוק.

בסוף העשור הראשון של המאה אימצה תנועת ההתיישבות הציונית את המודל הפרוסי הזה, תוך הוספת נדבכים הלקוחים מתנועות הקואופרציה והרפורמה האגררית הגרמנית. התוצאה היתה תורת "הקואופרציה ההתיישבותית" שגיבש הסוציולוג הגרמני יהודי הציוני פרנץ אופנהיימר. תורה זו, בגירסה המדגישה את המרכיב הקומונאלי, היתוותה את העקרונות של המוסד הנחשב לייחודי ביותר בהתיישבות הציונית, הלוא הוא הקיבוץ. הקיבוץ שימש אבן פינה לפיתוח סקטור כלכלי קואופרטיבי רחב שיש בו פעילות כלכלית מקיפה ומורכבת הכוללת ייצור, שיווק, צריכה, מימון, תחבורה ועוד. הקיבוץ הוא הביטוי המובהק ביותר של אסטרטגיית כיבוש הקרקע וכיבוש העבודה שבה נקטו המתיישבים־הפועלים היהודים בארץ ישראל. קרקע הקיבוץ היתה "לאומית", היינו בבעלות הקרן הקיימת לישראל, והיא הופקדה בידי יהודים כדי לשרת יעד לאומי. בכך היא הוצאה ממסגרת שוק הקרקע הקפיטליסטי. הקיבוץ אף הוציא את תעסוקת חבריו אל מחוץ לשוק העבודה הקפיטליסטי, ובכך סיפק להם שוק עבודה סגור ליהודים בלבד.

וכך, כישלון הפועלים היהודים בנסיונם הראשוני לפלח את שוק העבודה במושבות היהודיות הביא בסופו של דבר לאסטרטגיית פילוח שוק מקורית הן בשוק הקרקע והן בשוק העבודה. "ההתיישבות העובדת", כפי שקרא לעצמו המיגזר החקלאי הקומונאלי והקואופרטיבי של תנועת העבודה, היוותה בעצם "פלח שוק" נפרד ונבדל אשר עמד במרכז הפעילות המשקית היהודית בכללה ואשר בו נפתרה הבעייה היסודית שבה אנו עוסקים — סיפוק תעסוקה ורמת מחייה גבוהה יחסית ("אירופית") לעובדים מן הקבוצה הקולוניאלית, תוך דחיקתם משוקי הקרקע והעבודה של מתחרים מקומיים בכוח או בפועל.

פרוייקט ההתיישבות הציוני בפלסטינה נידרש לגבש צירוף מיוחד של פתרונות הן כדי להתגבר על המיכשולים העומדים ברגיל בדרכן של חברות מסוג זה, והן כדי להתגבר על מיכשולים שהיו ייחודיים לתנאים המקומיים. רבות מן הבעיות שעמדו בפני קולוניות התיישבות טהורות היו דומות וכך אף רבים מן הפתרונות שנמצאו להן, אך התוצאה הסופית היתה כמובן ייחודית לכל מקרה. ההתיישבות הציונית בארץ ישראל נשענה על שני עמודי תווך: הקרן הקיימת לישראל (קק״ל) של ההסתדרות הציונית העולמית, והסתדרות הפועלים העברים. משימת הקק״ל היתה להוציא קרקע אל מחוץ לתחום השוק התחרותי ולהעבירה לבעלות יהודית, תוך מניעת הפיכות התהליך (היינו רכישת הקרקע מחדש על־ידי ערבים). בדומה לכך מטרת ההסתדרות היתה יצירת מקומות עבודה ומקורות תעסוקה מחוץ לשוק העבודה שבו נאלצו הפועלים היהודים לעמוד בתחרות עם פועלים ערבים זולים. שני הארגונים כאחד, הקק״ל וההסתדרות, מילאו, אם כן, תפקיד דומה בהתיישבות הציונית — ניטרול מנגנון השוק והעברת קרקע ועבודה לשליטה יהודית בלבדית. זאת במטרה להרבות את האוכלוסיה היהודית ולהפכה לרוב בארץ ישראל.

המאפיינים הייחודיים של הקלוניזציה הציונית עד 1948

נדגיש שלושה היבטים בהתפתחותו ובצביונו של דגם ההתיישבות הציוני המוביל, זה שגובש על־ידי תנועת העבודה ערב מלחמת העולם הראשונה ואשר מומש עד 1948.

ראשית, העלייה השנייה מרדה בדגם קולוניית המטעים האתנית שעיצבה העלייה הראשונה (בנוסח הקולוניה הצרפתית באלג׳יריה) כיוון שלא היה בו להבטיח די תעסוקה, ובשכר מספק, לפועלים היהודים. תחת זאת היא גיבשה דפוס התיישבות קולוניאלי אחר — קולוניית התיישבות טהורה (בנוסח הקולוניות האירופיות בצפון אמריקה ובאוסטרליה), שבה גם המעסיקים וגם המועסקים הם בני הקבוצה האתנית המתיישבת והשלטת בשטח. כיון שדפוס התיישבותי זה שירת את האינטרס הדמוגרפי הציוני, היינו משיכת הגירה המונית, הוא זכה לתמיכת ההסתדרות הציונית העולמית (Shafir, 1991).

שנית, משמעות יצירת קולוניית ההתיישבות הטהורה היתה פילוח הכלכלה בארץ ישראל. אסטרטגיה זו יצרה משק נפרד, לצד משק המטעים של העלייה הראשונה ולצד המשק הפלסטיני. זאת היתה החממה שבתוכה צמחה המדינה היהודית העתידה. התפיסה הפונקציונליסטית מציגה את הכלכלה והחברה הפלסטינית והיהודית בארץ ישראל כנפרדות זו מזו וכמתפתחות כל אחת מתוך הדינמיקה הפנימית לה. בניגוד לכך גישת השוק המפולח, המיושמת בניתוחנו, אינה גורסת העדר זיקה בין הכלכלות והחברות אלא דווקא את ההיפך מזה — היא מתארת כיצד שתי כלכלות וחברות אלה צמחו מתוך

מצע משותף והמשיכו להתגבש תוך השילוב המנוגד שבו אנו דנים. הכלכלה האחת היא תמונת מראה של השנייה. הפיתוח היהודי היה מותנה בדחיקת הערבים, ודחיקתם הנציחה את הפער במשאבים הארגוניים והכלכליים שבין הקבוצות.

שלישית, המאבק של הפועלים היהודים וארגוניהם כנגד העסקת פועלים ערבים לא רק שיצר את מודל ההתיישבות הייחודי שתואר לעיל, אלא אף עיצב את המדיניות הגיאוגרפית־דמוגרפית של תנועת העבודה. כבר עמדה על כך אניטה שפירא כי יצירת אזורי התיישבות יהודיים נפרדים — פועל יוצא של פילוח שוקי הקרקע והעבודה שתיארנו — הביאה בסופו של דבר לוויתור על אותם שטחי ארץ ישראל שבהם לא נוצר רוב יהודי, וכך תרמה לחלוקת הארץ (שפירא, 1977: 26).

מתן עדיפות ל"דמוגרפיה" (רוב יהודי בחלק מן הארץ) על פני ה"גיאוגרפיה" (מיעוט יהודי שליט בכל רחבי הארץ) הפכה לתו זהות מובהק של הזרם המרכזי בתנועת העבודה. האינטרס הדמוגרפי של תנועת העבודה היה להגדיל את צפיפות האוכלוסיה היהודית. כיוון שההגירה היהודית לא סיפקה את ה"מספרים" הדרושים ניתן היה להשיג את התוצאה המבוקשת רק על־ידי הסתפקות בשטח שליטה יהודי מצומצם יחסית. למרות שבתחילה היו כל הציונים ללא יוצא מן הכלל כמעט חסידי ארץ ישראל "השלמה", הרי שבשנות השלושים (ב־1937 בהקשר לתוכנית החלוקה של ועדת פיל), ובשנות הארבעים (ב־1947 בתגובה לתוכנית החלוקה של האו"ם), כבר היה חלק ניכר מתנועת העבודה נכון לקבל את חלוקת הארץ בין מדינה יהודית לבין מדינה פלסטינית או ירדנית. נכונות זו לא נבעה מפשרנות הטבועה בערכי תנועת העבודה — כפי שחוקרים ישראלים רבים נוטים לחשוב — אלא דווקא מלוחמנותה. מתוך ההגנה המיליטאנטית על האינטרסים הכלכליים של הפועלים היהודים היא נקטה באסטרטגיה של פילוח השוק ודחיקה של הפועלים הערבים אל מחוצה לו. אסטרטגיה זו נועדה, אם כן, לצמצם את הקשיים הכלכליים שעמדו בפני ההתיישבות הציונית נוכח המציאות הדמוגרפית שבה הפלסטינים היוו את רוב האוכלוסיה.

למערכת המוגנת שיצרה תנועת העבודה היתה דרושה אקסקלוסיביות, או לפחות רובניות, יהודית. יודגש כי לאקסקלוסיביות גוונים רבים. את דגם ההתיישבות של תנועת העבודה ניתן לתאר כקולוניית התיישבות טהורה **מוגבלת** — כזו החותרת לרוב יהודי אבל בחלק מן הארץ. קולוניית התיישבות טהורה **מוחלטת**, לעומת זאת, היתה חותרת לרוב יהודי בכל הארץ, מה שניתן היה להשיג רק באמצעות גירוש המוני של האוכלוסיה הערבית.

לסיכום, תנועת העבודה חתרה ליצירת קולוניית התיישבות טהורה בעלת גוון ייחודי: כזו שיש בה רוב יהודי בחלק מן הארץ. מנהיגי תנועת העבודה, בדומה למנהיגים ציוניים אחרים, עיגנו את ההתיישבות היהודית בזכויות ההיסטוריות של היהודים בארץ ישראל אך עם זאת הם הדגישו כי ארץ נקנית בעבודה ולכן על המתיישבים להיות מעבדיה. הם היו נכונים להגביל את ההתפשטות הקרקעית של קולוניה זו, ובלבד שבשטח שבשליטה ציונית תובטח תעסוקה יהודית. תנועת העבודה למדה להתמודד עם האכזבה שגרם מיעוט ההגירה היהודית לארץ ישראל, בתחילה עקב הגירה לארצות־הברית ולמקומות אחרים ובהמשך עקב האבידות הטראגיות בשואה. היא עשתה זאת באמצעות הגבלה עצמית של שאיפותיה הטריטוריאליות. השאיפה לאקסקלוסיביות דמוגרפית, כלומר ליצירת חברה יהודית הומוגנית תוך דחיקת פועלים פלסטינים משוק העבודה היהודי, הביאה למרבה האירוניה להגבלה־עצמית גיאוגרפית, וכך פתחה פתח לאפשרות

של פשרה טריטוריאלית בין הציונות לבין התנועה הלאומית הפלסטינית, שצמחה מתוך התנגדות להגירה ולהתיישבות הציונית בפלסטינה.

שינוי ושימור במדיניות הקולוניאלית: 1967-1948

הפרגמטיזם הטריטוריאלי של תנועת העבודה, שנבע מפיקחון בשאלת האוכלוסיה והתעסוקה, נשא פירות בתקופה שלאחר 1948. בתחום הדמוגרפי נהנתה ישראל בתקופה זו מגל העלייה היהודי הגדול בתולדותיה, שהתרחש במקביל לבריחה ולגירוש של רוב האוכלוסיה הפלסטינית. בתחום הגיאוגרפי בוצעה חלוקה למעשה של ארץ ישראל, ובפעם הראשונה, והיחידה, הובטח קיומו של רוב יהודי בשטח הארץ שהיה בשליטה יהודית. נראה היה כי אחת ולתמיד מומשה תוכנית ההתיישבות הטהורה. התקופה שבין מלחמת העצמאות (1948) ומלחמת ששת הימים (1967) התאפיינה בהומוגניות האתנית היחסית של האוכלוסיה הישראלית, ועל כן היא מהווה עד היום יעד נוסטלגי לישראלים רבים שמציאות כזו נראית להם ראוייה יותר ממצב העירוב האתני שנוצר לאחר מלחמת ששת הימים.

בתקופה זו החלה המרה חלקית של המבנה המוסדי האקסקלוסיבי־יהודי של הקהילה היישובית ושל התנועה הציונית במוסדות מדינתיים המבוססים, לפחות להלכה, על עקרון השוויון האזרחי. אך המשך קיומם של מוסדות שפותחו בתקופת היישוב במטרה לדחוק את רגלי הערבים מנע את היווצרותו הלכה למעשה של שוויון אזרחי בין יהודים לערבים. הארגונים הצבאיים, רשתות החינוך ולשכות העבודה המשוייכות לתנועות פוליטיות יהודיות, כל אלה בוטלו ופינו את מקומם למנגנוני המדינה. אך במקביל המשיכו לפעול המוסדות הקולוניזטוריים של התנועה הציונית ותנועת העבודה, והם המשיכו למלא את תפקידיהם האקסקלוסיביים בשרות האוכלוסיה היהודית תוך התעלמות מן האוכלוסיה הערבית. עם החשובים במוסדות אלה נמנו הסוכנות היהודית, ההסתדרות הציונית, והקק״ל, וכן הסתדרות העובדים. אף כי האוכלוסיה הערבית בתחומי הקו־הירוק נהנתה מזכות ההצבעה לכנסת היא הופרדה למעשה מן החברה היהודית עד 1965 באמצעות הממשל הצבאי. גם אחר כך נשארה השתתפותה בשוק העבודה בשליטת לשכות תעסוקה ששירתו בראש ובראשונה עובדים יהודים.

נסכם ונאמר כי בתקופה שבין 1948 ל־1967 ניפרצו בקיעים רבים במסגרת המוסדית הציונית האקסקלוסיבית, אבל העקרונות האוניברסליסטים של אזרחות במסגרת המדינה יצאו נפסדים הן עקב הריכוז הרב של המשאבים בשליטת מוסדות המדינה ותנועת העבודה, והן עקב הכפפת האזרחים הערבים למוסדות הקולוניזציה שהמשיכו לפעול לצד מוסדות המדינה ולעתים במקומם. למרות הסתירה בעליל שבין העקרונות האזרחיים האוניברסליסטים המוצהרים של המדינה לבין החלוקה למעשה של האוכלוסיה לקבוצות שונות על פי עקרונות פרטיקולריסטיים, המשיך מצב זה להתקיים באין מפריע. וכך למרות הכוונה המוצהרת לקיים ״מדינה מתוקנת״, על פי המודל הדמוקרטי המערבי, נותר בפועל על כנו מצב ההפרדה האתנית שנוצר בתקופה שקדמה להקמת המדינה כדי ליצור תנאים נוחים להתיישבות הציונית.

רדיקליזציה לאחר 1967: בין ניאו־ציונות לבין פוסט־ציונות

מלחמת ששת הימים (1967) יצרה תנאים לרדיקליזציה של תהליך הקולוניזציה הציוני. היא סילקה את התנאים הייחודיים של התהליך, שמיתנו את היסוד האלים והקיצוני בו, ואשר יצרו מגמה דומינאנטית המשלבת מיליטאנטיות דמוגרפית ופשרנות גיאוגרפית, כמוסבר לעיל. מגמה זו, המיוצגת על־ידי תנועת העבודה, נוצרה כאמור תוך התאמה לנסיבות של העדר הגירה המונית וחסות צבאית, מצד אחד, ושל נוכחות ערבית מוצקה, מצד שני. הפתרון של תנועת העבודה היה, כאמור, יצירת בדלנות יהודית תוך ויתור על שטחים שאינם מיושבים בצפיפות ביהודים.

לאחר 1967 דגם ההתיישבות המפולח הזה ניתן היה להמרה בדגם התיישבות המבוסס על שליטה של קבוצת המתיישבים באוכלוסיה המקומית, או על סילוקה של האחרונה מכל השטח הנשלט על־ידי המתיישבים. במילים אחרות, נותקה הזיקה בין המרכיב הדמוגרפי לבין המרכיב הגיאוגרפי, שבעבר שימשה כמגבלה על תהליך הקולוניזציה הציונית. עתה ניתן היה, לכאורה, לשלוט בשטח מבלי להתחשב ביחס המספרי בין האוכלוסיה המקומית לאוכלוסיה המתיישבת. מה שאיפשר זאת היתה כמובן השליטה בשטח באופן צבאי והעליונות הצבאית של ישראל — גורם שחסר היה למתיישבים בתקופת טרום המדינה. דגם ההתיישבות הטהור **המוגבל** — הדגם שפותח על־ידי תנועת העבודה ושהכיר במגבלות טריטוריאליות הנובעות מנוכחות האוכלוסיה המקומית — החל עתה לפנות דרך לדגם ההתיישבות הטהור **המוחלט** — זה המתבצע על ידי גוש אמונים ותומכיו, שבו המקומיים נישלטים לחלוטין בידי המתיישבים (כמו בקולוניות המטעים), או, לחליפין, מסולקים לחלוטין מתחומם (כמו בקולוניות ההתיישבות הטהורה).

עד כמה שמטרת הציונות היתה "נורמליזציה" של היהודים הרי באופן אירוני נוצרה עכשיו נורמליזציה במובן בלתי צפוי — החל להיווצר דמיון ברור בין הקולוניזציה הישראלית של השטחים הכבושים מ־1967 לבין תנועות קולוניזציה אירופיות קודמות באזורים שונים בעולם. מקור הקיטוב האידיאולוגי־פוליטי שהתרחש בחברה הישראלית החל מ־1967 ביחס לשטחים הכבושים הוא מחלוקת בין תומכי **שני תת־טיפוסים שונים של מדיניות קולוניאלית מטיפוס ההתיישבות הטהורה**: מצד אחד, מצדדי הדגם הטהור **המוגבל**, המוכנים לוותר על שטח תמורת הומוגניות אתנית, ומצד שני, מצדדי הדגם הטהור **המוחלט**, השואפים להתפרשות על כל השטח בהנחה שהאוכלוסיה הפלסטינית ניתנת לשליטה או לגירוש. המחלוקת היא, אם כן, בין כאלה המצדדים בסוגים שונים של אקסקלוסיביות יהודית, ולא בין תומכי אקסקלוסיביות כזו ומתנגדיה.

ממשלות ישראל שלאחר 1967, החל מאלה שהיו בראשות מפלגת העבודה, ביטלו למעשה את חלוקת ארץ ישראל שנוצרה לאחר מלחמת 1948. "תוכנית אלון" שהדריכה את יוזמת ההתיישבות של מפלגת העבודה בעקבות מלחמת ששת הימים נערכה עדיין תחת רישומה של הפינקסנות הדמוגרפית־גיאוגרפית הישנה של תנועת העבודה. היא נועדה לבסס נוכחות ישראלית מתמדת באזורים אסטרטגיים בגדה המערבית, תוך הכללה מינימלית של אוכלוסיה פלסטינית בתחום שיועד להישאר בשליטת ישראל. משום כך היא התמקדה בעידוד התיישבות יהודית בעמק הירדן המיושב בדלילות. עם זאת, ממשלה בראשות מפלגת העבודה נתנה אישור בדיעבד להתנחלויות ה"בלתי חוקיות" בגוש עציון ובחברון (מהם יצאו מאוחר יותר מנהיגי גוש אמונים) וכך נסחפה ל"מדיניות סלמי" של

התפשטות טריטוריאלית בלתי מבוקרת נתח אחר נתח. האזורים הכלולים בתוכנית אלון המקורית הורחבו במידה ניכרת ב־1973 ב"תוכנית גלילי" השאפתנית יותר. בהדרגה התרחש מעבר בתפיסות הספר וההתיישבות המובילות, החל מן ההתיישבות הבטחונית המצומצמת, עבור להתיישבות ממניעים דתיים־משיחיים, וכלה בהתיישבות פרוורית בלתי־אידיאולוגית (Shafir, 1984). ניתן לעמוד על השינוי מרחיק הלכת ביחסי האוכלוסיות בשלושת התחומים החשובים בכל תהליך קולוניזציה — קרקע, עבודה ודמוגרפיה.

שוק הקרקע. דרך המלך של השגת קרקע בעבר — רכישה בכסף — הומרה במידה מרובה בשתי השיטות שאוסישקין אפיינן "שלא מן השם": כיבוש צבאי והפקעה אדמיניסטרטיבית. עם התרחבות השימוש בשיטות אלה של הצבר קרקע עבור התיישבות יהודית הלך והצטמק ההבדל בין דגם הקולוניזציה הישראלי לבין דגם הקולוניזציה ההיסטורי של המעצמות האירופיות. תחת ממשלות הליכוד שונה באורח משמעותי גם רציונאל ההתפרשות של היישובים היהודיים בשטח. הן בתקופת היישוב והן לאחר 1967, במסגרת תוכנית אלון, נפרשו יישובים יהודיים באורח צפוף ורציף כדי להקל על הגנה אזורית, לדחוק את האוכלוסיה הפלסטינית מן השטחים המיועדים להיכלל במדינה היהודית, ולסמן את גבול ההתפשטות העתידי. לעומת זאת, תוכנית ההתיישבות של ממשלות הליכוד, שעוצבה על ידי מנהל מחלקת ההתיישבות בסוכנות מטעם הליכוד, מתתיהו דרובלס, שאפה לפזר את היישובים היהודיים בין הערים והכפרים הערבים כדי למנוע רצף טריטוריאלי פלסטיני שעשוי להוות גרעין למדינה פלסטינית עתידית. במילים אחרות, מודל ההתיישבות וההתפרשות החדש שאף לבטל את חשיבות הנוכחות הדמוגרפית הפלסטינית, או לפחות להתעלם ממנה כגורם המגביל את ההתפרשות הגיאוגרפיה היהודית (Shafir, 1984:820).

שוק העבודה. גם ביחסי יהודים וערבים בשוק העבודה חלו מאז תקופת היישוב תמורות מרחיקות לכת. שליטת ההסתדרות בשוק העבודה של מדינת ישראל לאחר 1948 שמה קץ לאיום של תחרות מצד עבודה ערבית זולה וכך ניתן היה להחליף את דחיקת הפלסטינים מחוצה לשוק (באמצעות יצירת סקטור יהודי מבודל) במיקומם בתוך השוק כקסטת תעסוקה נמוכת יוקרה ושכר (Shalev, 1989:104-115). לאחר 1967 התרחבה קסטה זו באורח ניכר עד כדי העסקתם של כ־100,000 פלסטינים מן הגדה המערבית ורצועת עזה במשק הישראלי. אסטרטגיית פילוח השוק המסורתית של תנועת העבודה פינתה מקום לאסטרטגיות האחרות המונהרות במודל השוק המפולח. כתוצאה מן ההאטה הכלכלית בעקבות מלחמת יום־הכיפורים ב־1973 ושיעור האבטלה הגבוה בעיירות הפיתוח, עלתה מחדש התביעה לפילוח השוק באמצעות דחיקת הפועלים הערבים אל מחוצה לו. הפעם הועלתה דרישה זו, מלווה באידיאולוגיה גזענית כללית, על־ידי תנועת "כך" מייסודו של מאיר כהנא (שפיר ופלד, 1986:107-108 ; Peled 1980:117-118). אף ש"כך" אימצה משהו מן האסטרטגיה הישנה של תנועת העבודה, היא עשתה זאת, כמובן, ללא קבלת מגבלות פרגמטיות כלשהן שהיו אופייניות לתנועת העבודה, או מגבלות אחרות כלשהן.

אינטרס דמוגרפי. הכללתם של הפלסטינים במספרים גדלים והולכים בשוק העבודה הישראלי, ולו אף כקסטה נמוכה בו, יצרה לחצים חדשים. רוב האוכלוסיה הפלסטינית בשטחים שנכבשו ב־1967 לא ברח או גורש לאחר המלחמה. שיעור הילודה באזורים אלה, האופייני לאזורים בלתי מפותחים אחרים, גבוה בהרבה משיעור הילודה הישראלי.

בדומה לפרוטסטאנטים באירלנד הצפונית או לדוברי האנגלית בקוויבק, חוששים הישראלים מניקמת־העריסות (revenche des berceaux) המאיימת לשנות את היחסים הדמוגרפיים בין האוכלוסיות. זניחת שיקולי ההגבלה־העצמית הטריטוריאלית לאחר עליית הליכוד לשלטון ב־1977 הציבה את ישראל פנים אל פנים נוכח משמעות העובדות הדמוגרפיות הללו עבורה.

בסיס המגמה האוניברסליסטית והסוציאליסטית בציונות היה מאז ומתמיד צר ביותר. השינויים בתחומי הקרקע, העבודה והדמוגרפיה שניסקרו לעיל הביאו לא לזניחת הסוציאליזם של תנועת העבודה, כי אם לזניחת ההגבלה העצמית המסורתית שלה בנושא ההתפשטות הטריטוריאלית. הגישה הפרגמטית לבעיית השטח נבעה מלכתחילה מהכרתה הבהירה ביחסים המספריים בין האוכלוסיות. מאז 1967 ניסו הממשלות השונות בישראל — בתחילה, ובאופן מהוסס, ממשלות העבודה עצמן, ואחר כך, ללא רסן, ממשלות הליכוד — לטשטש הכרה מושרשת זו וכך להסיר מכשול בדרך להתפשטות טריטוריאלית בלתי מוגבלת. המהפך בתרבות הפוליטית הישראלית מאוניברסליזם לפרטיקולריזם, או מעקרון האזרחות לעקרון ההשתייכות האתנית (primordialism) (ר׳ Cohen, 1989; Kimmerling, 1985; Lustick, 1988; Harkabi, 1988) הוא ביטוי של הנסיון להשתחרר מדגם ההתיישבות שנוצק בתקופת היישוב. דגם זה נתן בכורה, כאמור, לשיקול הדמוגרפי על השיקול הגיאוגרפי. עתה נעשה נסיון לאמץ דגם המבטל את ההכרח להכיר בעצם נוכחותה של האוכלוסיה הפלסטינית כגורם כבד משקל במדיניות הציונית. את התגברות השפעתה של התרבות הפוליטית המיוצגת על־ידי הברית ההדוקה בין הליכוד למפלגה הדתית הלאומית, ואת הנסיגה במעמד התרבות הפוליטית הדמוקרטית הפורמלית, ולעתים אף מן המודרניות עצמה, בחברה הישראלית, יש להבין כמהפכה תרבותית הנובעת מחילופי דגם ההתיישבות הציונית.

נושאי הדגל של התרבות הפוליטית החדשה — הניאו־ציונית — מתנדנדים בין שני אגפים: אגף קטן וקיצוני, הנושא את נפשו לקולוניה טהורה ואקסקלוסיבית שלא יהיו בה פלסטינים, שאליו שייכים חסידי תכניות הגירוש (״טרנספר״) למיניהם, ובראש וראשונה תנועות כמו ״כך״ ״צומת״ ו״מולדת״; ואגף גדול ומרכזי יותר, הנושא נפשו לקולוניה המזכירה קולוניית מטעים, שבה הקבוצה המתיישבת שולטת בקבוצה נחותה ממנה. עם אגף זה נמנים הזרם המרכזי בליכוד וב״גוש אמונים״.

כתגובת נגד להתפשטות התרבות הפוליטית החדשה, הניאו־ציונית, התרחשה רדיקאליזציה של חלקים בתנועת העבודה ושוליה. אלה מגבשים מגמה אוניברסליסטית חדשה — פוסט־ציונית. תומכי מגמה זו תובעים השוואת זכויות האזרח בישראל לערבים וליהודים. עבור ישראלים רבים הדבקים בציונות ״הקלאסית״ בנוסח תנועת העבודה נראות גם הניאו־ציונות וגם הפוסט־ציונות ככפירה בעיקר. הם מעדיפים לדבוק בעולם שחלף ואיננו ולהתעלם מן השינויים שחלו בחברה הישראלית בעשורים האחרונים. נראה כי המאבק העתידי על צביונה של החברה הישראלית יהיה נטוש על הספקטרום המסומן בקצהו האחד על־ידי ניאו־ציונות ובשני על־ידי פוסט־ציונות.

מקורות

אוסישקין, מנחם. 1934. "הפרוגרמה שלנו," מתוך ספר אוסישקין, ירושלים, הועד להוצאת הספר.
גלעדי, דן, ומרדכי נאור. 1982. **רוטשילד: "אבי היישוב"**. ירושלים: כתר.
סיון, עמנואל. 1989. "בערב השנה השלישית לאינתיפאדה". **הארץ**, 8 בדצמבר.
שפיר, גרשון ויואב פלד. 1986. "'...לשיכים בעיניכם...': איפיונים חברתיים־כלכליים של מקורות ההצבעה עבור הרב כהנא". **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים**, 25:129-115.
שפירא, אניטה. 1977. **המאבק הנכזב: המחלוקת על העבודה העברית, 1939-1929**, תל־אביב, הקיבוץ המאוחד.

Bonacich, Edna. 1972. "A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market". *American Sociological Review*, 37:547-559.

Cohen, Erik. 1986. "The Changing Legitimations of the State of Israel". *Studies in Contemporary Jewry*. 5:148-165.

Fieldhouse, D.K. 1966. *The Colonial Empires from the Eighteenth Century*. New York: Weidenfeld & Nicolson.

Fredrickson, George. 1988. "Colonialism and Racism: The United States and South Africa in Comparative Perspective". In his *The Arrogance of Race*. Middletown: Wesleyan University Press.

Harkabi, Yehoshafat. 1988. *Israel's Fateful Decisions*. London: I.B.Tauris.

Kimmerling, Baruch. 1983. *Zionism and Territory*. Berkeley: The Institute of International Studies.

Kimmerling, Baruch. 1985. "Between the Primordial and the Civil Definitions of the Collective Identity: Eretz Israel or the State of Israel?" In Erik Cohen *et al.* (Eds.), *Comparative Social Dynamics*. Boulder: Westview, pp. 262-283.

Lustick, Ian S. 1988. *For the Land and the Lord: Jewish Fundamentalism in Israel*. New York: Council on Foreign Relations.

Peled, Yoav. 1990. "Labor Market Segmentation and Ethnic Conflict: The Social Basis of Right-Wing Politics in Israel". In Asher Arian & Michal Shamir (Eds.), *The Elections in Israel - 1988*. Boulder: Westview, pp. 93-113.

Reichman, Shalom & Shlomo Hasson. 1984. "A Cross-Cultural Diffusion of Colonization: From Posen to Palestine". *Annals of the Association of American Geographers*, 74(1).

Schama, Shimon. 1978. *Two Rothchilds and the Land of Israel*. London: Collins.

Shafir, Gershon. 1984. "Changing Nationalism and Israel's 'Open Frontier' on the West Bank". *Theory and Society*, 13(6):803-827.

Shafir, Gershon. 1991. "Ideological Politics or the Politics of Demography: The Aftermath of the Six Day War". In Ian S.Lustick & Barry Rubin (Eds.), *Critical Essays on Israeli Society, Politics, and Culture*, N.Y., State University of New York Press, pp. 41-61.

Shalev, Michael. 1989. "Jewish Organized Labor and the Palestinians: A Study of State/Society Relations in Israel". In Baruch Kimmerling (Ed.), *The Israeli State: Boundaries and Frontiers*, N.Y.: State University of New York Press.

מי עבד במה, עבור מי, ותמורת מה?

הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית

שלמה סבירסקי ודבורה ברנשטיין

הקדמה

במאמר זה באנו להאיר צד חשוב של המפגש ההיסטורי בין אשכנזים ומזרחים בישראל — תהליך התהוות חלוקת העבודה העדתית. על מנת להאיר תהליך זה, ננסה להתמודד באופן ישיר עם אחד המיתוסים השליטים בחברתנו: המיתוס על־פיו הפער בין העדות בישראל נובע מן העובדה שיהודי המזרח עלו מחברות מסורתיות ונחשלות לחברה מודרנית ומתועשת.

הטיעונים המועלים כאן שונים מההסברים השיגרתיים הרווחים אצלנו. לכן ברצוננו להקדים ולהציג את המשמעות שאנו רואים בתהליכים שאנו מתארים.

המפגש בין חלקי העם היהודי השונים בישראל מתואר בדרך כלל בלשון מטאפורית, מופשטת וערטילאית: "קיבוץ גלויות", "ושבו בנים לגבולם", "מגולה לגאולה", "חידוש ימינו כקדם", "עם אחד, לשון אחת, מדינה אחת", וכיוצא באלה. מטבעות לשון אלה מנסות להביע בתימצות מספר רעיונות שעמדו ביסוד התנועה הציונית המדינית: רעיון חיסול תלאות הגולה על־ידי חידוש העצמאות המדינית כבימי קדם; רעיון אחדות הגורל של חלקי העם השונים; והרעיון שגאולה לאומית כרוכה בשותפות ואחדות של כל היהודים. כמו להדגיש רעיונות אלה, לקוחות מטבעות הלשון הללו מזמנים היסטוריים שונים — לרוב קדומים; אלה מטבעות לשון שהועברו מדור לדור במגמה לבטא את הרציפות והאחדות של ההוויה היהודית. וזהו אמנם האפקט המושג על־ידי השימוש במטבעות לשון אלה: כינוי גלי העלייה השונים מאז תחילת הציונות כ"קיבוץ גלויות" מעלה את הדימוי של התכנסות מחודשת של יהודים שהתפזרו לקצוות תבל עקב נסיבות היסטוריות, החוזרים עתה לחיות חיי אחדות, שותפות, ואחווה לאומית.

דימוי זה יכול לפעול בכוונים שונים. לדוגמה — הוא יכול לעורר ציפיות לקבלת פנים חמה ולהתחלקות שווה בטוב וברע; הוא יכול להביא גם לקריאה להתעלמות מכל הקשיים שבהווה, מתוך ביטחון במימוש האחדות והשותפות בעתיד.

המקור: מאמר זה פורסם לראשונה בכתב־העת **מחברות למחקר ולביקורת**, מס. 4, חיפה, (מאי) 1980. מן הגירסה המקורית הושמטו מספר עניינים: לא ניכללו כאן סקירה על כלכלת היישוב, דיון על חקלאות, וכן דיונים על ענפי תעשייה ושירותים מסויימים. בכל מקום שבו נגרע חלק מן הטכסט המקורי מופיע הסימן — (. . .). הפרק על בניין הוא על־פי גירסה מתוקנת של המאמר המובאת בפרק 2 בש. סבירסקי, **לא נחשלים אלא מנוחשלים**, מחברות למחקר ולביקורת, חיפה, 1981. פורסם ברשות.

מבחינת הדיון שלפנינו, ראוי לציין פעולה אחת עיקרית של הדימוי הזה: בהעלותו לנגד עינינו מצב שהיה קיים בעבר הרחוק, הוא מסיט את תשומת ליבנו מן המצב הממשי הנוכחי. המפגש בין אשכנזים ומזרחים בדורנו איננו חידוש היחסים שהיו קיימים לפני חורבן ממלכת יהודה העתיקה: אין אנו חיים היום בארץ כנען המחולקת בין שנים עשר שבטים, היושבים כל אחד על חלקתו, כשכל אחד עוסק בעבודת אדמה ובגידול צאן. לכן אין העולים של ימינו מקבלים איש איש את חלקו השווה, פחות או יותר, כל אחד על־פי נחלת שבטו. אין המפגש של היום גם כמפגש שעשוי היה להיות, לדוגמה, בימי הביניים של אירופה, כאשר יהודים עסקו בעיסקי תיווך שונים; בתנאים של אז, יכול היה המפגש להתבטא בכך שבני שתי הקבוצות מחלקים ביניהם אזורי פעולה, כשכל אחד משתכר כפי יכולתו וכפי התאמצותו באיזורו הוא.

המפגש של היום הינו המפגש בתנאים הספציפיים של המאה העשרים — השונים מהתנאים ששררו בתקופות אחרות. זהו מפגש בתנאים של עולם קפיטליסטי, בו ייצור פירושו עיבוד מוצרים באמצעות מכונות, כאשר מכונות אלה אינן, כבעבר הרחוק, בבעלות של כל עובד ועובד, אלא בשליטה של משפחות וקבוצות אשר להן גם עוצמה פיננסית, גם שליטה על טכנולוגיה, גם השפעה על המנגנון המדינתי, גם שליטה על מערכות מידע וחינוך. זהו עולם בו מושג הטוב הקולקטיבי איננו מתמצה ב״איש תחת גפנו ותחת תאנתו״, אלא בעוצמה ובהתפתחות טכנולוגית, תעשייתית וצבאית. זהו עולם בו מושג הטוב האישי איננו מתמצה ב״נשיאת חן בפני האלוהים״ כתוצאה מלימוד תורה, מתן צדקה, ועשיית מעשים טובים, אלא כתוצאה מהישגים בתחום הפעילות הכלכלית, הפוליטית, החינוכית או הצבאית, כאשר האפשרות להגיע להישגים אלה הינה בלתי שווה מלכתחילה, עקב השליטה שיש לקבוצות מוגבלות על המכונות ועל כל הקשור בהן.

המפגש בין יהודים בתנאים אלה הוא לא מפגש בין עובדי אדמה, כשכל אחד מעבד את חלקתו הוא, מתוך יחסי אחדות ושוויון יחסי. זה גם לא מפגש בין סוחרים, בו כל אחד מגלגל את עסקיו הוא, מתוך קירבה והגנה הדדית. זהו מפגש בין תעשיין לפועל, בין בנקאי ללווה, בין בעל פרדס לפועל הקטיף, בין קבלן ופועל בניין. זהו מפגש בו צבירת ההון שהתאפשרה לצד אחד, מסיבות כלשהן, איננה בגדר ״יתרון התחלתי זמני״ בלבד, אלא יתרון הנוטה לחדש את עצמו, מעצם טיבו של המחזור הקפיטליסטי. זהו מפגש בו האחדות היא תוצאה לא רק של קשרי משפחה, שבט ועם, אלא גם של פעולה קולקטיבית במסגרת מערכת כלכלית, פוליטית ואידיאולוגית אחת, המצויה בשליטה מרכזית, ריכוזית ובלתי שוויונית.

תנאים אלה של המפגש באים לידי ביטוי בכל הרמות: הן ברמה של הפעילות הכלכלית הישירה, הן ברמה של המטרות הקולקטיביות־לאומיות, והן ברמה של היחסים הבין אישיים. לדוגמה: המסורת היהודית של ״כל ישראל ערבים זה לזה״ תבוא לידי ביטוי, בתנאים של קליטת עלייה בימינו, בדאגה — מצד המוסדות הקולטים — לתעסוקה עבור העולים. דאגה זו תביא לכך שהממשלה תזרים הון השקעה ליזם, על מנת שיקים מפעל בעיר פיתוח. זה יאפשר לעולים תושבי המקום פרנסה בכבוד מיגיע כפיהם. מתוך הנחה של הצלחה סבירה, הרי שכעבור דור אחד, יהיו משפחות היזם, וכן משפחות המנהלים והמהנדסים, במצב טוב יותר מאשר בהתחלה, כשבניהם ובנותיהם יהיו בעלי השכלה והכשרה שתאפשר להם להכנס למעמד של הוריהם; לבניהם של הפועלים, לעומת זאת, תהיה — עקב ההכנסה ותנאי החיים הכוללים של פועלים — השכלה והכשרה פחותה,

ותעמוד בפניהם בעיקר ברירה דומה לזו שעמדה בפני הוריהם. כל התהליך הזה מתרחש כאשר הצדדים השונים פועלים מתוך הכוונות הטובות ביותר. הכוונות הטובות ביותר, יש לזכור, הן על־פי הגדרת הטוב הקולקטיבי והפרטי המקובלות בחברה קפיטליסטית: פיתוח תעשייתי, הגדלת הייצוא, עוצמה לאומית, קידמה טכנולוגית — כל אלה ברמה הקולקטיבית; עבודה והכנסה קבועה, אפשרות לימוד מסודר לילדים, התקדמות הדרגתית בסולם המקצועי, רווחה משפחתית — כל אלה ברמה האישית. סידרת הפעולות הנובעות ממסורת "כל ישראל ערבים זה לזה" כרוכה, אם כן, בתנאים של ימינו, בתהליך שהוא בלתי שוויוני מתחילתו ועד סופו. אבל אי שוויון זה מוסווה היטב — הן בגלל היות כל צורת הפעולה שתוארה לעיל חלק מן ה"מובן מאליו" של החברה בת ימינו, והן בגלל השימוש במטבעות הלשון היהודיות־לאומיות המסורתיות.

מטרתה של הקדמה זו למנוע שהמאמר יקרא כסיפור של "טובים" ו"רעים". אין אנו חושבים שהפערים הבין עדתיים הינם פרי כוונות רעות של צד זה או אחר. מקורם של הפערים ביחסים הבלתי שוויוניים בין קבוצות בצורת הייצור הקפיטליסטית. ברצוננו להראות כיצד יחסים כאלה הביאו להתהוות חלוקת העבודה העדתית בישראל. הצגת התהליכים הללו חשובה, לדעתנו, כי היא מוכיחה שגם הכוונות הטובות ביותר, במסגרת "המובן מאליו" של היום, אינן יכולות להוביל לשינוי משמעותי בפערים שנוצרו. הכוונות הטובות ביותר — השגת שוויון מתוך התקדמות עקבית והדרגתית — הינן בלתי ריאליסטיות, שכן עצם התהליך של מימוש הכוונות הטובות, בתנאים של היום, הינו בלתי שוויוני. המשמעות, שאנו רואים בהצגת הדברים שלהלן, היא בכך, שיש לחפש דרכים לשנות את תנאי הפעולה המקובלים, אם רוצים להביא לשינוי משמעותי במצב היחסים בין העדות.

התפיסה המקובלת של תהליך ההיקלטות של המזרחים שעלו לאחר קום המדינה אומרת, כי עקב נתוני ריקעם הם נכנסו לחברה הישראלית בדרגות הנמוכות שלה, אך עם כניסתם החלו להיחשף לתהליך של מודרניזציה, אשר בסופו של דבר יביא לפיזורם במערך המוסדי של החברה.

ההנחה המרכזית העומדת ביסוד תפיסה זו, היא כי המבנה החברתי הישראלי בתקופת העלייה היה קיים ומעוצב, וכי העולים השתתפו בתוכו בקטיגוריות שהיו קיימות בו זה כבר. עולה שהגיע עמד מול מבנה בו היו קיימות דרגות נמוכות, בינוניות וגבוהות, והוא נכנס לאחת מהן, בהתאם לנתונים שלו. דהיינו, העולים התווספו למבנה הקיים.

ההנחה של מבנה קיים ניכרת גם בחלק השני של התפיסה: ברגע בו יקבלו העולים מְיומנויות חדשות, יפסיקו להצטופף בקטיגוריות הנמוכות ויוכלו להתפזר באחרות. הקטיגוריות כשלעצמן עומדות כל הזמן כפי שהן, מצפות לשינוים בנתונים של האנשים הממלאים אותן.

מתוך כל אלה עולה, אם כן, כי החברה הישראלית של 1960, נאמר, הינה החברה הישראלית של 1948 בתוספת העולים. העולים לא שינו את החברה, אלא במובן הכמותי, של התרחבות. ההתרחבות היא כשלעצמה שינוי, כמובן. לדוגמה, החברה צריכה להתמודד עם בעיות של עוני בקנה מידה שלא היה קיים קודם לכן, אך ה"חברה" ככלל איננה משתנה. עול השינוי מוטל על העולים: הם אלה שצריכים להסתגל לחברה. מבחינה מושגית־היסטורית, הבעייה המרכזית של התפיסה הזאת נעוצה בהנחה ש"הדרגות הנמוכות" היו קיימות זה כבר ורק חיכו לאנשים שיבואו וימלאו וירחיבו אותן. אכן היה בחברה היישובית אי שוויון מעמדי — אולם מקורותיו ואיפיוניו נעוצים בתנאים הספציפיים

של אותה תקופה, והוא השתנה, כפי שעוד נראה בהמשך, עם בוא העלייה החדשה. נכון גם שהמזרחים בתקופת היישוב השתייכו ברובם לדרגות הנמוכות של המבנה המעמדי — אך שוב, ההסבר למצב טמון במאפיינים הספציפיים של החברה היישובית. חברה איננה ארון מדפים. אם המזרחים שעלו ארצה בשנות החמישים הראשונות מצאו את עצמם ברובם בדרגות נמוכות, סימן הוא שהדרגות הללו נוצרו באותה תקופה. לולא באו, או לא באו, עולים שונים, ובתנאים שונים, לא היו הדרגות הללו נוצרות — או שהיו בעלות אופי שונה.

מרגע שאנו מעמידים את הדברים כך, מתברר שאנו חייבים לערוך קונקרטיזציה היסטורית של כל המושגים החשובים למקרה שלפנינו: ״חברה ישראלית״, ״דרגות נמוכות של המבנה החברתי״, ״קליטה״, ״מודרניזציה״ וכיו״ב. חשוב יותר — העמדה כזאת של פני העבר משנה גם את התפיסה לגבי ההווה: אם הקטיגוריות הללו נוצרו, הרי שבעת ובעונה אחת קמה מערכת אינטרסים אשר, מול רצונם של העולים בשינוי לטובה, תהיה מעוניינת בשימור המצב שנוצר. ממילא מועמדת כמגוחכת ההנחה של גישת המודרניזציה שעם ההיחשפות למודרניות יוכלו העולים המזרחים לעזוב את הקטיגוריות הנמוכות ולהתפזר בכל חלקי המבנה החברתי. אין הקטיגוריות האחרות עומדות וממתינות למזרחים ה״ממודרנים״ שיבואו וימלאון. במידה ותהיינה קטיגוריות שונות שתתמלאנה על־ידי המזרחים, הרי שתהיינה אלה קטיגוריות שתיווצרנה עם תהליך שינוי. התשובה לשאלה, האם תיווצרנה, וכיצד, תלויה בראש ובראשונה בהערכה מקפת של תהליך היווצרות הקטיגוריות הקיימות, והערכת הכוחות החברתיים אשר התגבשו במהלך היווצרותן.

כצעד לקראת הערכה מקפת זו, ברצוננו לבדוק בעבודה זו את מידת השתתפותם ואת אופי השתתפותם של העולים המזרחים בפיתוח הכלכלי המואץ בישראל לאחר קום המדינה. בדיקה זו תאפשר לנו להצביע על כמה מן המקורות ההיסטוריים לאי־השוויון העדתי בארץ, ובו זמנית, על מערכת האינטרסים המאפשרת את המשך קיומו.

הטיעון הספציפי של הגישה הרווחת לשאלת היקלטותם של המזרחים בארץ הוא כי המזרחים עברו מחברות לא מתועשות, או מחברות בשלבי מעבר, לחברה בעלת כלכלה מודרנית, המושתתת על ייצור תעשייתי המשתמש במדע וטכנולוגיה מודרניים ודרכי ניהול מודרניים. מכיוון שלא הכירו את דרכי החברה והכלכלה המודרניים, נכנסו לשלבים הנמוכים של החברה. הטיעון הזה מבוסס על מספר הנחות בולטות: ראשית, הנחות ביחס לדרגת הפיתוח והמודרניזציה של ארצות המוצא של המזרחים. שנית, הנחות ביחס למקומם של היהודים בכלכלה ובחברה של ארצות המוצא שלהם. שלישית, הנחות ביחס לדרגת הפיתוח והמודרניזציה של הכלכלה הארץ־ישראלית בכלל, ושל היישוב היהודי בה בפרט. נקודה אחרונה זו נראית לנו כמרכזית להבנת הבעייה שלפנינו, ועל כן נמקד את דיוננו בה.

במבט היסטורי ארוך טווח, השינוי הבולט בכלכלת הארץ חל עם בואם של היהודים הציונים אליה, אשר דירבן את הנטיות העובריות שהיו בה למעבר לכלכלת שוק קפיטליסטית. דירבון זה קיבל חיזוק עם כיבוש הארץ על־ידי הבריטים. אולם בהשוואה לתקופת המנדט הבריטי, בולט ביותר השינוי הגדול שחל בקצב, היקף ותוכן הפיתוח הכלכלי עם קום המדינה. ניתן לתאר בהכללה את המאמץ העיקרי של היישוב היהודי בארץ ישראל כמאמץ של התנחלות והיאחזות בפלשתינה. כ־40% מכלל ההוצאות של המוסדות הלאומיים ב־1917-1939 נועדו לקניית אדמות ולהתיישבות חקלאית (הלוי

וקלינוב־מלול, 26:1968). אם נבחן את השנים בהן היה ייבוא ההון הגדול ביותר על־ידי יהודים, שנות השלושים, נמצא שבין 1932 ול־1939 הופנו 57% מכלל ההשקעות של יהודים לקניית קרקעות ולבנייה. אם נוסיף לכך את ההשקעות בחקלאות — ונראה בחקלאות חלק ממאמץ ההיאחזות בפלשתינה — הרי שנגיע לסך של 75.6% מכלל ההשקעות. ההשקעה בתעשייה היוותה רק 15.9% מכלל ההשקעות באותן שנים — ואלה השנים בהן החלה ההשקעה הרצינית הראשונה בתעשייה בארץ (שם, 16). מובן שההשקעה בהיאחזות כשלעצמה היוותה מנוף לקפיטליזציה של המערכת הכלכלית המקומית: הפיכת הקרקע לסחורה בקנה מידה ללא תקדים בארץ; יצירת הזדמנות לעבודה בשכר בבניין ובפרדסים לכפריים מקומיים; שיטות בניין ועיבוד חקלאי המבוססות על טכנולוגיה חדשה; צורות התארגנות ומאבק פוליטי חדשים; וכיו"ב.

אולם כל אלה היו תופעות לוואי של תהליך הקולוניזציה, או פעולות עזר לתהליך זה. הפעילות בתחומי הייצור, המימון, הניהול או השיווק לא חרגה מרמה של כלכלת היאחזות ולא היוותה בסיס לצבירת הון בקנה מידה גדול, בינלאומי. הסיבות לכך הן ידועות: היעדר גורם מושך הון "גדול" כגון נפט — או מאגר גדול של כוח עבודה זול; שוק אפקטיבי קטן יחסית למוצרים תעשייתיים; המדיניות הכלכלית המרוסנת והמרסנת של ממשלת המנדט; העימות הלאומי בין היהודים והערבים הפלסטינים; היקפו של ההון היהודי שזרם ארצה — והצורך להשקיע חלק גדול ממנו ברכישת קרקעות ובניין. התוצאה של כל אלה היתה שברוב תחומי הפעילות הכלכלית היה ההיקף קטן, יכולת היוזמה של הגורמים המעורבים קטנה, וכך גם פוטנציאל ההשקעות. (...)

(כללו של דבר), עם הקמת המדינה, מעטים וחלשים היו הגורמים אשר היו בעלי יכולת ליזום פעולות כלכליות חדשות וגדולות: הן מבחינת האמצעים העצמיים או היכולת לגייס אמצעים; הן מבחינת קיומו של צוות מאומן ובעל נסיון בניהול מפעלים כלכליים גדולים ומתוחכמים; הן מבחינת היכולת לפתח מדעית וטכנולוגית מוצרים או דרכי ייצור חדשים — או יכולת להשתמש בפיתוחים זרים. מן הבחינה הזאת — שהיא כה מרכזית כמאפיין של פעילות כלכלית מודרנית — היו כל ענפי הכלכלה הארץ־ישראלית בשלבים ראשוניים של פיתוח, יחסית לארצות אירופה ואמריקה הצפונית. יוזמות, מימון, ניהול ומחקר ופיתוח ברמה מערבית התפתחו בארץ רק לאחר קום המדינה, מתוך הצמיחה הכלכלית המזורזת של שנות החמישים והשישים. רק על בנק לאומי ועל סולל בונה ניתן להצביע כעל גורמים אשר היו בשלב מתקדם של התארגנות כיזמים מקיפים המסוגלים לממש פרוייקט פיתוח החל משלבי התיכנון והמימון ועד לשלבי הביצוע. אולם גם להם היה נסיון קצר ומצומצם — בנק לאומי הקים את חברת הבת שלו להשקעות תעשייתיות רק בשנת 1945; סולל בונה התפתח למימדים של מבצע פרוייקטים גדולים רק בשנות מלחמת העולם השנייה. הם החלו להתפתח בהיקף המוכר לנו כיום רק עם התחלת הזרמת התקציבים על־ידי ממשלת ישראל — לפיתוח חקלאי ותעשייתי, ולבניין. מעל לכל, רק עם הקמת המדינה מתחילה להתארגן התשלובת היזמית הממשלתית — המשרדים הכלכליים, בנק ישראל, וגופי העזר השונים, החל מהמועצות לייצור ושיווק בחקלאות, ועד לבנק לפיתוח התעשייה. תשלובת יזמית זו היא הקובעת יעדי פיתוח מרכזיים, היא המגייסת ומפעילה הון השקעות בקנה מידה גדול — המלווה האמריקני, השילומים, הבונדס — והיא גם המארגנת והמבצעת למעשה, במקרים רבים, את יוזמות הפיתוח. הקבוצות הכלכליות הגדולות של הכלכלה הישראלית — בנק לאומי, בנק דיסקונט, חברת העובדים (בנק הפועלים, כור) וכן החברה לישראל וכלל — צמחו והתרחבו במידה שאין

להגזים בחשיבותה כפועל יוצא של פעולתה של התשלובת היזמית הממשלתית (ר' אהרוני, 1976).

ניתן לסכם ולומר שהתיאור של החברה הישראלית אשר אליה באו גלי העלייה המזרחית הגדולים לאחר מלחמת השיחרור כ"חברה תעשייתית מודרנית" הינו, במקרה הטוב, לא מדויק. נכון יותר לומר כי זו היתה חברה בה הפעילויות הכלכליות נעשו בדרך כלל על־פי דפוסים שפותחו בארצות הקפיטליסטיות המודרניות, כאשר פעילויות אלו הן חלק מתהליך היאחזות ראשונית בארץ ישראל, וכאשר סך הפעילויות הללו לא הגיע לכלל פעולה מתואמת ומורכבת בתחום כלכלי כלשהו בקנה מידה גדול, פעולה שתהיה בעלת משמעות בחלוקת העבודה הבינלאומית. על פעולות כאלה ניתן לדבר רק לאחר קום המדינה. הווה אומר שהן נעשו כאשר העולים המזרחים כבר היו כאן, וכאשר הם נוטלים חלק בהן. מכאן שכלכלה מודרנית היא לא דבר שהמזרחים באו אליו כשהוא כבר מעוצב — אלא תהליך בו השתתפו. אם כך, יש לראות מהו הדפוס הספציפי של הפיתוח שהתרחש בארץ תוך השתתפותם של המזרחים — וכן את המקום שתפסו המזרחים בו. לאור הדיון שלעיל, ברצוננו להעלות בעבודה זו את הטיעונים הבאים:

א. השתתפות המזרחים בתהליך הפיתוח. העולים המזרחים שלאחר קום המדינה היוו חלק אינטגראלי של תהליך הפיתוח המזורז של הכלכלה הישראלית, בו היא עברה מכלכלת היאחזות ראשונית לכלכלה המשולבת באופן משמעותי בחלוקת העבודה הבינלאומית. דהיינו, המזרחים נטלו חלק אינטגראלי בהפיכתו של המשק הישראלי למשק "מודרני לכל דבר".

ב. החולשה היחסית של המזרחים. עקב צירוף מספר גורמים אותם נמנה להלן, היוו המזרחים בתהליך הפיתוח האמור כוח עבודה זול יחסית, נייד יחסית, וניתן במידה גבוהה יחסית למניפולציה. עיקרי הגורמים הנראים לנו הם: 1. דפוסי העלייה והקליטה, אשר תרמו ליצירת יחס של תלות של העולה במוסדות הקולטים: אמצעים כספיים עצמיים דלים של רוב העולים מחד, והטיפול הריכוזי בעלייה, בקליטה ובאספקת דיור ועבודה מאידך; 2. העדר התארגנות אפקטיבית מצד העולים; 3. אבטלה במימדים גדולים משך רוב העשור הראשון למדינה; 4. הרגלי פעילות כלכלית שונים, מצד רוב העולים, מאלה שעמדו בייסוד תוכניות הפיתוח של מעצבי המדיניות הכלכלית בארץ; 5. העדר הגנה אפקטיבית ספציפית לעולים המזרחים מצד ההסתדרות. הדבר התבטא בעיקר בצורה של גידול ההפרשיות בשכר הן בין מקצועות שונים והן בין בעלי דרגות ותנאים שונים בתוך אותו מקצוע;[1] 6. מערכת אידיאולוגית — שמקורה מערבי־אירופי כללי, והנובעת גם מהנסיון הספציפי של יחסי עדות בתקופת היישוב — אשר הציגה את המזרחים כיוצאי תרבות בלתי מפותחת ונחותה. מערכת אידיאולוגית זו גם תרמה לקביעת מיקומם הנמוך של המזרחים, גם סיפקה לו צידוק.

ג. תפקידי המזרחים בפיתוח הכלכלי. בתור כוח עבודה זול, יחסית נייד וזמין למניפולציה, מילאו המזרחים תפקיד מרכזי בכמה שלבים של הפיתוח הכלכלי שלאחר קום המדינה. ראשית, הם נטלו חלק מכריע בהרחבת החקלאות של משק מעורב, בשיקום והרחבה של משק ההדרים, ובפיתוח של גידולים תעשייתיים כגון כותנה בקנה מידה גדול. שנית, ופחות או יותר בו זמנית, הם נטלו חלק מכריע במאמץ הבנייה הגדול של שנות החמישים. שלישית, כאשר הפיתוח החקלאי הגיע לנקודת רוויה והעיבוד החקלאי הפך להיות יותר ממוכן, וכאשר ההשקעה בבניין פחתה, נטלו המזרחים חלק מכריע

בפיתוח התעשייתי המזורז של שנות החמישים המאוחרות ושנות השישים, ובעיקר בענפים עתירי עבודה, כגון טכסטיל, יהלומים, מתכת, כימיקלים ומינראלים.

ד. התגבשות קטיגוריות חברתיות־כלכליות. פיתוחם של הענפים הללו — בין אם פיתוח חדש לחלוטין או הרחבה ללא תקדים — היה מאופיין על־ידי חלוקה דיפרנציאלית של תגמולים והישגים למשתתפים השונים בו. כתוצאה של הפיתוח התגבשו מספר קטיגוריות של משתתפים: ראשית, המנגנון של מה שקראנו התשלובת היזמית הממשלתית. שנית, שיכבה רחבה של בעלי מפעלים, בנקאים וקבוצות בעלות, אשר אליהם או באמצעותם הוזרם המימון הממשלתי. שלישית, שיכבה רחבה עוד יותר של מהנדסים, טכנאים ועובדים מקצועיים. לבסוף, שיכבה רחבה של פועלים בלתי מקצועיים או מקצועיים למחצה. שלוש הקטיגוריות הראשונות היו מורכבות בעיקר מאשכנזים — ותיקים כעולים חדשים. בקטיגוריה האחרונה היו מזרחים בשיעור הגבוה ביותר. משמעותה העיקרית של חלוקת התגמולים וההישגים הדיפרנציאלית טמונה לא בחלוקת שכר או רווחים, אלא בעצם ההתגבשות של קטיגוריות חברתיות־כלכליות נבחנות זו מזו, תוך כדי תהליך פיתוח כלכלי מכוון, אשר בקוויו הכלליים עדיין נמשך.

ה. היווצרות מנגנון "סוציאלי" תומך. ההתפתחות הדיפרנציאלית בתחום הכלכלי הספציפי לוותה ביצירת מנגנון "סוציאלי" גדול, אשר מטרתו להכניס מזרחים למעגל העבודה, לשמור אותם בתוכו ברמה ובתנאים סבירים פחות או יותר, ולשכך את האפקט של קשיי ההסתגלות, המיקום והתנאים הירודים או של תקופות אבטלה אפקטיבית ממושכות. מנגנון זה כולל הרבה עובדים — החל במורים בקורסים מקצועיים, עובדים סוציאליים, יועצים בלשכות עבודה ובבתי ספר, וכלה בקציני מבחן ומדריכי חבורות רחוב. המנגנון הזה מורכב בעיקרו מאשכנזים, כאשר פעולתו מכוונת בעיקר אל מזרחים. גם כאן המשמעות של ההתפתחות הדיפרנציאלית אינה דווקא בחלוקה בלתי שווה של משאבים חומריים, אלא בעצם ההתגבשות של קטיגוריות חברתיות שונות — בלשון העובדים הסוציאלים, קטיגוריה של "מטפלים" מול קטיגוריה של "פונים".

ו. פיתוחים אידיאולוגיים — ה"מודרניזציה". העובדה שההתפתחות הדיפרנציאלית הזו הינה חלק מתהליך פיתוח ומודרניזציה מזורזת של הכלכלה והחברה הישראלית כולה הוסוותה באמצעות פיתוחים אידיאולוגיים אשר שמו את הדגש על השינויים שעל המזרחים לעבור. במשתמע הוצגו האשכנזים כמייצגים וכמגלמים את הערכים ודפוסי ההתנהגות המודרניים במלוא התפתחותם. למותר לציין שפיתוחים אלה סיפקו, כמצויין כבר לעיל, צידוק להתפתחות החברתית הדיפרנציאלית. דוגמאות בולטות ומרכזיות לפיתוחים אידיאולוגיים אלה הם מחד, העמדת עול ה"פרודוקטיביזציה" של "אבק אדם" במרכז המשימות הלאומיות על־ידי האליטה הפוליטית; מאידך, הצגת בעיית ה"מודרניזציה" של המזרחים כבעייה המרכזית של החברה הישראלית על־ידי מדעני החברה בארץ בכלל, ועל־ידי הסוציולוגים בפרט.

להלן נבסס את הטיעונים שלעיל תוך ניתוח קווי ההתפתחות של ענפי הכלכלה המרכזיים במהלך שנות החמישים וראשית שנות השישים (...). החלטנו לפתח את הדיון בצורה של סקירות ענפיות לא מתוך עניין בענפים כשלעצמם, אלא מתוך רצון להראות את הקשר בין פיתוח כלכלי לבין חלוקת עבודה עדתית והתגבשות של קבוצות אינטרסים חברתיות שונות. ראוי לציין כי הרוב המכריע של המחקרים על אי שוויון כלכלי בין העדות מתמקד בניתוח ההתפלגות המקצועית על־פי מוצא. נראה לנו כי זוהי התמקדות צרה וחסרה, מכיוון שההתפלגות המקצועית מהווה אספקט אחד בלבד של החיים

הכלכליים הממשיים. הפעילות הכלכלית היא תשלובת של אינטרסים מדינתיים, יזמות של בעלי הון, פיתוח טכנולוגי, זמינות ונכונות של כוח עבודה, תנאי שוק וחלוקת עבודה בינלאומית. ניתוח התפלגות מקצועית יכול לגלות רק טפח של התשלובת הזו. ניתוח התפתחות ענפית, לעומת זאת, יכול להאיר חלק גדול של הגורמים הפועלים. עם זאת גם ניתוח ענפי הוא ניתוח חלקי, ועדיף עליו ניתוח הפעילות הכלכלית כמכלול — ניתוח הקרוב יותר לדפוסים המעשיים, שכן הוא כולל שיקולים, פעולות וגורמים בין־ענפיים וכלל־משקיים. אך לשם ניתוח כזה עדיין חסרים מידע, נתונים וכלים רבים, להערכתנו. גם לצורך הסקירות הענפיות התקשינו למצוא נתונים מספקים.[2] (...)

הבניין

ענף הבנייה מילא מאז ומתמיד תפקיד מיוחד בכלכלת הארץ, הקשור קשר הדוק עם העלייה. גלי העלייה הגדולים בתקופת היישוב הביאו איתם גיאות כלכלית, אשר התבטאה בראש ובראשונה בהתרחבות ענף הבנייה. שילוב ההון שהובא על־ידי העולים, כוח עבודה לבנייה וביקוש לבתי מגורים הוא שעמד מאחורי התפקיד המרכזי שמילא ענף זה בפעילות הכלכלית. עם קום המדינה נוצר מצב דומה. ביקוש מיידי ונרחב לבתי מגורים נוצר כתוצאה מגל גדול מאוד של עולים וכן ממחסור חמור בדיור ביישוב הוותיק עוד משנות מלחמת העולם השנייה. בניגוד לתקופה שלפני קום המדינה, בא חלק ניכר ממימון הבנייה ממקורות ציבוריים.

העלייה יצרה ביקוש לבניין ובמקביל סיפקה חלק ניכר מכוח העבודה בענף. הענף תרם לתעסוקת העולים בתנאים בהם הגיע פיתוח החקלאות לרוויה והתעשייה טרם התפתחה במידה מספקת. כתוצאה מתנאים אלה עלה משקלו היחסי של ענף הבנייה בכלכלה הישראלית באופן משמעותי על משקלו בארצות קפיטליסטיות אחרות. ההשקעות בבנייה היוו 19%-18% מכלל התוצר הלאומי הגולמי ב־1956 וב־1965, לעומת 9% עד 13% בארצות מערב אירופה בשנים אלה. הבדל דומה היה בהשקעות לבניית מגורים: בישראל היוו השקעות אלו 11% מהתל״ג ב־1956 ו־9% ב־1965, לעומת 6%-5% במערב אירופה. גם משקלו היחסי של הענף בתעסוקה היה גדול ביותר בישראל: כ־10% מכלל כוח העבודה הועסקו בבנייה, לעומת 8%-6% במערב אירופה (משרד ראש הממשלה, 493:1968). למרות מיתון בבנייה בין השנים 1952-1954, השטח שנבנה מדי שנה הלך וגדל באופן רצוף: ב־1949 נבנו 843,000 מ״ר, ב־1955 — 2,145,000 מ״ר, ב־1960 — 2,985,000 מ״ר וב־1962 — 3,373,000 מ״ר (למ״ס 464:1973).

ההתרחבות הניכרת של ענף הבנייה בכללותו ומשקלו הרב במשק הישראלי מחייבים בדיקה של הגורמים השונים בתוך הענף וההתפתחות הדיפרנציאלית שלהם. יש לבדוק מה היו יעדי הבנייה ומה היתה הדיפרנציאציה הפנימית בטיב הבנייה. יש לבדוק את תנאי העבודה של העובדים אשר ביצעו את העבודה, ואת צמיחתם ורווחיהם של הגורמים אשר שלטו בפעילות הכלכלית בענף. יש לבדוק את תפקידה של המדינה, הן כגורם בונה והן כגורם מממן, ואת היתרון הדיפרנציאלי שהפיקו גורמים שונים מהתפקיד שמילאה המדינה. במילים אחרות, אין להסתפק בשאלה כמה מטרים מרובעים ניבנו כל שנה, אלא יש לשאול — מה ניבנה, על־ידי מי ובאיזו תמורה?

נפנה תחילה לדיון במאפייני הבנייה למגורים, שלה היה חלק נכבד בכלל מאמץ הבנייה. כ־54% מכלל ההשקעות בבנייה יועדו לבנייה למגורים (משרד ראש הממשלה,

1968: 492) ; 85% מכלל השטח שנבנה היה לבנייה למגורים. דגש זה על בנייה למגורים נבע, הן מצפיפות הדיור של האוכלוסיה הוותיקה והן מצרכי הדיור של העלייה הגדולה. מכאן, שעלינו לשאול האם צרכי דיור אלה סופקו בצורה שווה או שמא היה אי־שוויון שיטתי ברמת הדיור שסופקה לקטיגוריות שונות באוכלוסיה.

האבחנה החשובה בסוגיה זו היא בין בנייה ציבורית ובנייה פרטית. הכוונה בבנייה ציבורית היא לבנייה ביוזמת הממשלה, המוסדות הלאומיים והרשויות המקוריות, ואילו בבנייה פרטית הכוונה לחברות בנייה ושיכון הפועלות על־פי שיקולי רווחיות, הן בסקטור ההסתדרותי והן בסקטור הפרטי. הבנייה הציבורית היתה מבוססת על שיקולים של סיפוק צרכים חברתיים בסיסיים וכן קידום יעדים של המדינה ולפיכך עסקה בדיור לעולים, דיור למפוני שכונות עוני, בנייה בעיירות פיתוח וכד׳. הבנייה הפרטית פעלה, כאמור על־פי שיקולי רווחיות, ואלה הכתיבו את יעדי הבנייה, מיקום הבנייה והאוכלוסיה עבורה בנו. נראה כי הבנייה הפרטית כוונה בעיקר לאותן שכבות באוכלוסיה שהיו בעלות אמצעים משלהן, בעוד הבנייה הציבורית כוונה בעיקר לעלייה חסרת אמצעים ומאוחר יותר לתושבי שכונות עוני, כשאלה וגם אלה נימנים בעיקר עם האוכלוסיה המזרחית. שטח הבנייה הציבורית היה גדול במשך כל העשור הראשון משטח הבנייה למגורים של הסקטור הפרטי. הפער בלט במיוחד בשנים בהן היה שפל בבנייה הפרטית — בשנות המיתון של 1953-1954 בהן הצטמצמה עד מאוד הבנייה הפרטית למגורים, ובמידה פחותה בשנים 1957 ו־1958. אולם בסוף העשור עלה חלקה של הבנייה הפרטית למגורים וחל צימצום יחסי בחלקה של הבנייה הציבורית. מתוך כלל הבנייה הציבורית למגורים, הרוב המכריע שלה יועד לדיור לעולים. מתוך כל יחידות הדיור שנבנו בבנייה ציבורית בין השנים 1949-1966, נועדו 74.6% לעולים — 52.3% כשיכון עולים, 6.2% כחיסול מעברות ו־16.1% בהתיישבות העובדת (משרד ראש הממשלה, 1968: 496).

אף על־פי שחלקה של הבנייה הציבורית בבנייה למגורים היה גדול יותר מזה של הבנייה הפרטית הן במספר היחידות והן בשטח הכללי, היה ערכה של הבנייה הפרטית גבוה יותר. בשנים 1955-1959 היה חלקה של הבנייה הציבורית 64% מכלל היחידות שנבנו אבל רק 46% מערך הבנייה, והיחס נשאר דומה גם בשנים שלאחר מכן (שם, 495) ; כלומר, הדירות שניבנו בבנייה ציבורית היו בעלות ערך קטן בהרבה מזה של הדירות שנבנו בבנייה פרטית. דבר זה מודגם גם כשאנו משווים את שטח הבנייה. על־פי נתונים המתייחסים לשנת 1955 ואילך נראה כי שטח דירה בבנייה ציבורית היה 45 מ״ר ב־1955, 57 מ״ר ב־1960 ו־61 מ״ר ב־1965. באותו זמן היה השטח הממוצע לדירה בבנייה פרטית 75 מ״ר, 81 מ״ר ו־92 מ״ר במקביל (הבר 1975: 93). יתרה מזו, הבנייה הציבורית לעולים נפלה ברמתה לא רק מהבנייה הפרטית, אלא גם מהבנייה במסגרת תוכניות החיסכון השונות, שהיתה בנייה ציבורית שכוונה לאוכלוסיה ותיקה אשר סבלה מצפיפות דיור. ב־1955 היה השטח הממוצע של דירה לעולים 40.3 מ״ר, ואילו שטחה של דירת חסכון היה 64.1 מ״ר. ב־1960 היחס היה 52.5 מ״ר לעומת 66.9 מ״ר ואילו ב־1965 היה היחס 57.0 מ״ר לעומת 75.3 מ״ר (שם, שם). אם כי אין ברשותינו נתונים דומים לתקופה שלפני 1955, אין ספק שהפער אז היה גדול עוד יותר.

חלק גדול מהבנייה הציבורית באותן שנים היה בנייה ארעית: מתוך כ־150,000 יחידות דיור שנבנו בין השנים 1949 ו־1953 היו כשליש יחידות ארעיות (שם, 85). תנאי המגורים במעברות היו גרועים לאין ערוך מכל צורת מגורים אחרת שהיתה קיימת באותו זמן. המגורים במעברות היו בבדונים, פחונים וצריפונים, כשמשפחה שלמה מצטופפת ביחידת

מגורים המכילה, לכל היותר, 25 מ"ר, ללא חשמל וללא סידורי ביוב ומים סדירים. המעברות היו מנותקות ניתוק גיאוגרפי וחברתי מהיישוב הסובב במעין עולם זר, מנוכר ומסוגר. תושבי המעברות היו ברובם המכריע מארצות המזרח. תושבי המעברות האשכנזים הצליחו לצאת מהמעברות יותר מהר ולעבור לאותם מקומות בהם היתה בנייה ברמה גבוהה יותר, אם בנייה פרטית ואם בנייה ציבורית, במסגרת תוכניות חיסכון. המעברות הפכו עד מהרה *לנחלה מזרחית* כמעט בלעדית.

העובדה שרוב הדיור לעולים המזרחים סופק על־ידי יוזמה ומימון ממשלתיים הפכה את הדיור לאחד האמצעים בהם כוונו העולים להתיישבות במקומות שונים בארץ. הכוונה זו פעלה בצורה שונה לגבי עולים מזרחים ואשכנזים. ראינו כי פיזור היישובים החקלאיים החדשים נעשה בצורה דיפרנציאלית לגבי מתיישבים מזרחים ואשכנזים, כך שיישובים של מזרחים נמצאו לרוב באזורים מרוחקים. דבר זה נכון באותה מידה לגבי עיירות הפיתוח, שבהן עלה שיעור המזרחים בהרבה על שיעור האשכנזים. הבנייה הפרטית התרכזה באזורי המרכז הרווחיים יותר והשאירה את האזורים המרוחקים לבנייה הציבורית ששימשה להכוונת אנשים למקומות אלה (דרין (דרבקין), 1955: 136).

גם חברות השיכון ההסתדרותיות בנו לעולים, אם כי בקנה מידה קטן בהרבה. עד 1962 בנתה חברת "שיכון עובדים" 29,200 דירות לעולים לעומת כ־220,000 דירות של הבנייה הציבורית. הבנייה לעולים היוותה אחוז ניכר מהבנייה של החברה ההסתדרותית אולם כל הסימנים מראים כי בנייה זו כוונה כמעט אך ורק לעלייה האשכנזית. הבנייה התרכזה באזורי המרכז בלבד ונעשתה באותן שכונות בהן נבנו גם שיכוני ותיקים. הרכב האוכלוסיה שגרה בשיכוני "שיכון עובדים" ב־1955 היה מקוטב באופן קיצוני, כאשר רק 6.6% מכלל המשתכנים היו יוצאי אסיה־אפריקה ("שיכון עובדים", 1956: ל"א).

נראה, אם כן, כי המצב הכלכלי החלש יחסית של העלייה המזרחית הביא לתלות רבה יותר שלה בדיור הציבורי. התוצאה המעשית של מצב זה היתה דיור ברמה נמוכה יותר ופיזור למקומות מרוחקים שהאוכלוסיה האשכנזית הוותיקה והחדשה נמנעה מללכת אליהם. ההבדלים בטיב הדיור נעשו גורם קבוע באי־השוויון שבין אשכנזים ומזרחים בחברה הישראלית. חמש־עשרה שנים לאחר העלייה הגדולה עמדו עדיין ההבדלים בעינם. צפיפות הדיור של המזרחים בכלל, ושל העולים המזרחים בפרט, היתה גדולה בהרבה מזו של האשכנזים. רק 5.6% מכלל העולים המזרחים גרו בצפיפות של פחות מאדם אחד לחדר, לעומת 23.9% מהאשכנזים הוותיקים ו־14.1% מהאשכנזים החדשים. רוב האשכנזים (63%) גרו בצפיפות של 1.00-1.99 לחדר לעומת 35% מהעולים המזרחים ו־41.2% מהמזרחים הוותיקים שגרו בתנאים אלה. בצפיפות של 2.00-3.99 לחדר אנו מוצאים 3% מהמזרחים הוותיקים ו־49% מהמזרחים העולים, לעומת 11.4% מהאשכנזים הוותיקים ו־21% מהאשכנזים העולים. בצפיפות העולה על 4 איש לחדר משקלם של האשכנזים אפסי, לעומת 10.2% מהעולים המזרחים (משרד ראש הממשלה, 1968: 540).

על כל אלה יש להוסיף את השינוי שנכפה על העולים המזרחים בסוג המגורים ובאורח החיים שבא בעקבותיו. אנשים שהיו רגילים לגור בבית, לעתים בעל חדר אחד בלבד ובדרך כלל גדול בהרבה, בעל חצר או שטח קרקע מסביב, הועברו לשיכונים גדולים בהם החדרים קטנטנים וכל החיים מתנהלים בתוך הדירה בהעדר שטח פתוח בצמוד לחדרי המגורים. הצטמצמות זו בתא הקטן והסגור, הנמצא בתוך בלוק גדול, גררה בהכרח שינוי של אורח חיים בתוך המשפחה, בין הורים וילדים, בין שכנים וכו׳, תוך כפיית מבנה מגורים זה על הרגלי מגורים והרגלי חיים שונים.

לאור תמונה זו של אי־שוויון בולט ומתמשך, יש לבדוק את השקעת המדינה בתחום הבנייה. מקובל לטעון כי המדינה מילאה תפקיד מכריע בתחום זה, כדברי אשכול: "המדינה השקיעה את הונה ואונה, במאמץ בלתי פוסק מימיה הראשונים ועד היום הזה, במתן קורת גג לעולים חסרי כל, או בעזרה לשיכונם של דלי אמצעים, שרק עזרת המדינה איפשרה להם לצאת מתנאי דיור עלובים ודחוקים לדירה צנועה אך מרווחת, בה יכלו לגדל ילדיהם בתנאים אנושיים" (26:1966).

לאור טענות אלה ניתן היה לחשוב כי המדינה ביצעה את השקעותיה תוך מתן תנאים נוחים במיוחד לאוכלוסיה הנזקקת. למעשה היה חלקם של המשתכנים עצמם במימון הבנייה הציבורית ניכר. בשנות החמישים היו 65% מהמימון בבנייה הציבורית עצמיים, בתוספת אשראי ממוסדות פרטיים; 35% מהמימון היו ציבוריים. במספר ארצות אירופיות היה חלקו של המימון הציבורי באותן שנים גבוה יותר (טנה, 1963: 160).

חשוב להדגיש כי המימון הציבורי ניתן באמצעות הלוואות אפותיקאיות, וכי הריבית על הלוואות אלה היתה גבוהה יחסית, בהשוואה למדינות אירופיות שונות. הריבית בבנייה הציבורית בישראל הגיעה ל־4.5% עד 6% לעומת הריבית של 8% אשר היתה מקובלת בשוק האשראי הפרטי, אולם ריבית ציבורית זו היתה שווה לריבית הנהוגה באותן שנים בארצות אירופה המערבית על משכנתא פרטית, בסך 4% עד 6% (שם, 166-165).

נוסף על כך, מחיר הדירה כלל לא רק את הוצאות הבנייה הישירות, אלא אף את הוצאות הפיתוח. כ־22% ממחיר הדירה הוצאו על סלילת כבישים, הנחת ביוב ומים, פיתוח קרקע וסידורי חשמל. כדאי להדגיש כי הוצאות אלה היו גדולות יותר באזורי פיתוח מאשר באזורי המרכז, בהם התשתית היתה כבר מוכנה. על מצב זה מקשה טנה — "האם יש הצדקה לכך שמשתכנים באזורי פיתוח, הממלאים תפקיד חלוצי בקידום אזורים וערים חדשות והמתגוררים בתנאים קשים יחסית, יהא עליהם לשאת גם בהוצאות הפיתוח?" (שם, 165).

נראה, אם כן, כי הלקוחות העיקריים של הדיור הממשלתי־ציבורי היו עולים מארצות המזרח. הממשלה סיפקה, אומנם, מספר רב למדי של יחידות דיור, אולם האיפיונים והתנאים של דיור זה פגעו באוכלוסיה שהופנתה לאזורים המרוחקים, שהיתה בלאו הכי האוכלוסיה החלשה והתלויה ביותר, קרי — האוכלוסיה המזרחית.

עד כה בחנו את ה"מוצר" של ענף הבנייה ואת ההנאה הבלתי שווה ממנו. במקביל יש לבדוק את הגורמים השונים הקשורים בתהליך הייצור — את כוח העבודה מחד גיסא, ואת חברות השיכון, הקבלנות והפיננסים מאידך גיסא, ולראות את התגמול היחסי שקיבל כל גורם מעבודת הבנייה.

כבר נאמר כי ענף הבנייה היה מקור תעסוקה חשוב במשק: הוא העסיק כ־9% עד 10% מכלל העובדים. רבים מעובדי הבניין היו עולים חדשים ובמיוחד עולים מזרחים. ב־1961 היו כ־70% עד 80% מן העובדים בכל ענפי הבניין עולים שבאו לאחר קום המדינה; 38% מהעובדים היו עולים מזרחים — אחוז גבוה באופן ניכר משיעור ההשתתפות של המזרחים בכוח העבודה (29.7% ב־1961).[3] בחינת ענפי המשנה של עבודת הבניין מעלה כי ככל שרמת המקצועיות הדרושה נמוכה יותר, כן עלה משקלם של העובדים המזרחים. בעבודות ציבוריות והנדסיות, בהן רמת המקצועיות היא הנמוכה ביותר, היו 69.8% מן העובדים עולים, שני־שליש מהם מזרחים; בקבלנות הכללית היו 65.4% מן העובדים עולים חדשים ו־60% מהם — עולים מזרחים; בקבלנות המשנה, שם רמת המקצועיות היא הגבוהה ביותר, היו עולים חדשים 59.4% מכלל העובדים, וכמחציתם

היו עולים מזרחים (למ"ס, 1963: לוח 39). טנה טוען כי מכלל המועסקים עולי אסיה ואפריקה, 17.5% עבדו בבניין; אם נצרף את העוסקים בענפי עזר כגון חומרי בנייה והובלה, נגיע ל־20% עד 25% מכלל העולים הללו (טנה, 1959: 279-280).

בבניין, שכר העבודה ליום היה גבוה במקצת מאשר בתעשייה ובחקלאות (לגבי שנות ה־50 ר' **ירחון העבודה** 1952, חוברת 7: 8-12, **וההסתדרות**, 1958: 26-39). למרות שכרו היומי הגבוה יותר של עובד הבניין, לא היתה הכנסתו למעשה גבוהה יותר מזו של הפועל התעשייתי. העובד בתעשייה עבד בדרך כלל שבוע מלא, כלומר, 25 יום בחודש. עבודתו של פועל הבניין היתה מקוטעת יותר, ומכאן לא רק שהכנסתו היתה קטנה יותר, אלא גם התנאים הסוציאליים היו פחות טובים. בענף הבנייה הועסקו בעיקר עובדים זמניים, מצב שאיפשר ניצול מירבי של כוח העבודה הן בשכר, הן בתנאים סוציאליים, הן בביטחון בתעסוקה. הקבלנים הפרטיים העסיקו רק עובדים זמניים, ואילו בסולל בונה, הקבלן ההסתדרותי הגדול, היו כ־70% מן העובדים זמניים (בילצקי, 1974: 284).[4]

לאור נתונים אלה אין זה מפתיע כי רמת הרווחים בענף הבניין היתה גבוהה ביותר. כהן מצא כי ב־1960 הגיע שער הרווח על ההון המושקע בענף הבניין ל־48% (כהן, 1963: 42). הרווחים על הון מושקע בענף הגיעו ל־30%-35% בסקטור הציבורי־הסתדרותי ול־60% בסקטור הפרטי (שם, 44). רמת רווחים זו נבעה גם, בשנות החמישים הראשונות, ממכירת חומרי־גלם מוקצבים בשוק השחור. קבלנים השיגו אישורים לייבוא חומרי־גלם על־פי הדרוש להם בתכנית הבניין המאושרת, ולאחר מכן העבירו חלק מהחומרים לשוק השחור, דבר שפגע באיכות הבנייה והעביר לכיסי הקבלנים רווחים ניכרים (דרין (דרבקין), 1955: 46). אם כי אין למצוא באופן מפורש שמות קבלנים וחברות שנהגו באופן זה, הרי על־פי דרין (דרבקין) רווח נוהג זה בין קבלנים שבנו עבור עולים, דבר שהוא חמור במיוחד היות והסטנדארטים המוצהרים לשיכוני עולים היו בלאו הכי נמוכים למדי.

בתנאים המתוארים לעיל של ביקוש רב לבנייה, כוח עבודה זמין וזול, בנייה עתירת עבודה ורמת רווחיות גבוהה, היו הנהנים העיקריים כל אלה ששלטו בתהליך הייצור — חברות הבנייה, הקבלנים, מפעלי התעשייה לבניין והגופים הפיננסיים.[5] הדבר הבולט לגבי כל הגופים האלה הוא התרחבות מהירה מאוד של היקף פעילותם תוך שמירה על תנאי רווחיות. על־ידי כך צמחו והתבססו גופים כלכליים אשר צברו הון מספיק בכדי להמשיך ולהתרחב גם לאחר חלוף התנאים המיוחדים של ביקוש גואה, כוח עבודה זול ותנאי מימון נוחים.

עם קום המדינה היו שתי חברות שיכון הסתדרותיות, חברת שיכון שנוסדה ב־1925 לשיכון פועלי העיר, וחברת נווה עובד שהוקמה ב־1945 לשיכון פועלי המושבות. חברת שיכון התרחבה בזמן מלחמת העולם השנייה ובשנים שלאחריה והצליחה לצבור רזרבה ניכרת של קרקעות. החל ב־1948 התרחבו שני הגופים במהירות רבה. חברת שיכון יכלה לנצל את הרזרבות הקרקעיות שברשותה וכן את ההון אשר ניתן בתנאים נוחים מאוד ממקורות ממשלתיים. חברת נווה עובד זכתה בשטחי קרקע אשר הועמדו לרשותה על־ידי האפוטרופוס לנכסי נפקדים בקירבת כפרים יהודיים. עד 1954 הגיע מספר הדירות של השיכון ההסתדרותי ל־40,000, מהן 25,000 על־ידי חברת שיכון ו־15,000 על־ידי נווה עובד (אהרוני, 1976: 196). ב־1954 התאחדו שני גופים אלה ויצרו יחד את חברת שיכון עובדים אשר הפכה לחברת השיכון הגדולה ביותר בארץ (שם, שם). הסקירות מטעמה של חברת שיכון עובדים נוטות להדגיש את המשקל היחסי הרב של בנייה לעולים מתוך כלל הבנייה של החברה (כ־40%) וכן את המטרה הכללית של בנייה זולה וטובה לשכבות

פועליות עממיות. עם זאת, חשוב לציין שחברה זאת הבטיחה את רווחיותה במידה רבה על־ידי כך שבנתה באזורי המרכז בלבד: ב־1962, למשל, כ־70% מכלל הבנייה שלה היתה בתל אביב ובמושבות, 26% נוספים — בחיפה, וכ־4% — בירושלים (שיכון עובדים, 1963: פ״ג). כבר ציינו לעיל את התוצאה הבלתי נמנעת של מדיניות זו — בנייה עממית זולה יחסית וטובה יחסית, אבל רק אחוז קטן מאוד מכלל הנהנים ממנה היו מזרחים.

אין ספק כי התמונה קיצונית עוד יותר בבנייה של הסקטור הפרטי, שגם לא ניסה לבנות בצורה עממית.

הגוף הקבלני הגדול ביותר היה סולל בונה. סולל בונה גדלה והתפתחה בעיקר בשנות המלחמת העולם השנייה, ואף החלה לפתח מפעלי תעשייה הקשורים לענף הבנייה. עם קום המדינה היתה החברה גדולה ומאורגנת די הצורך כדי לקחת על עצמה פעולות בנייה בקנה מידה גדול ואף להרחיב את מפעלי התעשייה לבנייה בקצב מהיר ביותר. תוך כדי כך הרחיבה סולל בונה את היקף פעולותיה עשרות מונים. ב־1948 עמד היקף העבודות של סולל בונה על סך של 5,000,000 ל״י, ב־1949 עלה ההיקף ל־13,740,000 ל״י, ובשנים הבאות המשיך היקף הפעולות לעלות ל־26,000,000 ל״י ב־1950, 43,060,000 ל״י ב־1951, 57,000,000 ל״י ב־1952 ול־60,000,000 ל״י ב־1953, שנת המיתון. התרחבותה העצומה של חברת סולל בונה־כור בשנות החמישים והתפשטות פעולותיה לתחומים רחוקים מענף הבניין ולארצות רחוקות הינן סיפור ידוע (בילצקי, 1974; שבא, 1976). חשוב להדגיש כי התחום הרווחי ביותר בפעילותה של החברה היה פעילות הבנייה אשר איפשרה הזרמת רווחים לביסוס פעילות כלכלית בתחומים אחרים. בשנות החמישים התרחבו גם התעשיות הקשורות לבניין במסגרת סולל בונה־כור: מפעלי מלט, אבן וסיד, חצץ ושיש, מזוניט ולבידים, דברי חרסינה ועוד (בילצקי, 1974: 316-318). ההתרחבות העצומה של סולל בונה־כור הביאה ב־1958 לפילוג הקונצרן, אשר התגבש בסופו של דבר בשתי חטיבות עיקריות, אחת העוסקת בעיקר בבניין — סולל בונה, ושנייה בתעשייה — כור. כל אחת מחטיבות אלה הפכה לקונצרן בפני עצמו, מהגדולים בארץ (אהרוני, 1976). חשוב לשוב ולהדגיש כי הגאות בענף הבניין בשנות החמישים היא שנתנה את הבסיס לצבירה הגדולה של סולל בונה.

כפי שכבר ראינו היה אחוז המזרחים בשכבות הגבוהות של הקונצרנים הללו מזערי. בין השנים 1969-1973 היה רק אחד מתוך 33 חברים במזכירות חברת העובדים מזרחי; באותן שנים לא היה אף מזרחי בוועד המנהל (סמוחה, 1978: 320). סקטור כלכלי זה נוהל כולו על־ידי ההנהגה ההסתדרותית הוותיקה שכמעט ולא שינתה את הרכבה, למרות הצטרפות עשרות אלפי מזרחים כחברי הסתדרות מן השורה.

ההתרחבות הרבה של ענף הבנייה לוותה בצמיחה של גופים פינאנסיים ששימשו בעיקר כצינורות להעברת המימון הממשלתי, בצורת הלוואות ומשכנתאות, הן לחברות הבנייה והן למשתכנים. שני הבנקים המרכזיים היו בנק משכנתאות לשיכון שהוקם ב־1951 על־ידי חברות השיכון ההסתדרותיות ובנק הפועלים, והבנק האפותיקאי הכללי השייך לקבוצת בנק לאומי לישראל. כאן נזכיר רק כי בנקים אלה צמחו והתרחבו בעיקר תודות למדיניות המימון הממשלתית אשר הזרימה להם ודרכם סכומי כסף גדולים ביותר. הזרמה זו איפשרה רווחים וצבירת הון בידי שיכבה צרה של השולטים בסקטורים הכלכליים השונים.

לסיכום: הפיתוח המזורז של ענף הבניין בשנות החמישים היה בעל משמעות שונה למשתתפים השונים בו. ראינו כיצד היוותה העמדה הנחותה של גורם אחד, העובדים

המזרחים, את אחד התנאים להתפתחותו של גורם אחר, החברות הקבלניות והפינאנסיות. ראינו כי עלייה זו סיפקה את עיקר כוח העבודה לעבודות בניין, בעוד רמת הדיור שלה עצמה היתה הנמוכה ביותר. ראינו כי מפעלי שיכון, בנייה ופינאנסים התרחבו וצברו רווחים כתוצאה מהביקוש הגובר, כוח העבודה הזול והמימון הממשלתי. ראינו גם כי מדיניות הממשלה איפשרה רווחיות נאה לכל הגורמים הפרטיים (כולל הסקטור ההסתדרותי) תוך שמירה על רמה נמוכה בבנייה הציבורית המיועדת לאוכלוסיה שאינה יכולה לעמוד בתנאי "השוק החופשי". כתוצאה ממדיניות שיטתית זו זכתה, אמנם, העלייה המזרחית בקורת־גג, אך בצורה ששיקפה את מעמדה הנחות ואף גרמה להדגשתו, הן בדור העולה והן אצל בניו ובנותיו.

התעשייה

פיתוחה של התעשייה בישראל החל מאוחר יחסית. גרעין תעשייתי ראשון הוקם ופותח כבר בשנות העשרים והשלושים — וזכה להתרחבות ניכרת בתקופת מלחמת העולם השנייה. אלא שזו היתה תעשייה המאופיינת על־ידי פיצול למפעלים רבים וקטנים, העוסקים בשלבי גימור שונים, ללא תשתית של תעשיות ושירותי יסוד, ללא הגנה ממשלתית, ובעיקר, ללא מקורות השקעה רציניים. (ר' מרכוס, 1954; Nathan, Gass & Creamer 1946; אטינגר, 1947). עם הקמת המדינה, לא היוותה התעשייה אפיק רציני לקליטת העלייה הגדולה שהחלה לזרום ארצה.

בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה לא התרחש פיתוח תעשייתי רציני. חלה אפילו ירידה מסויימת בשיעור המועסקים בתעשייה ובחלקה בתפוקה הכוללת. בין השנים 1949 ל־1953 קיבלה התעשייה (כולל מיכרות ומחצבים) רק 11% מתקציב הפיתוח הממשלתי (משרד ראש הממשלה, 1968: 413). אלה הן שנות השיא של ההשקעות בחקלאות ובבניין, כענפי פיתוח וקליטה מרכזיים. יש לציין, כי יתרונם של ענפים אלה נבע לא רק משיקולים של אספקת צרכים בסיסיים כמזון ודיור לעולים הרבים: פיתוח תעשייתי דרש ייבוא של מכונות, חומרי גלם ומוצרים חצי־מוגמרים תמורת מטבע זר בכמויות שלא היו בהישג יד באותה תקופה.

ההשקעות בתעשייה התחילו לגדול רק מאמצע שנות החמישים ואילך. ב־1954 וב־1955 הופנו 16% מתקציב הפיתוח לתעשייה, וב־1959/1956 — 19% (שם, 414). כספי השילומים מגרמניה שהחלו להגיע באותן שנים נתנו דחיפה לפיתוח התעשייתי: בין השנים 1955 ל־1958 כיסו כספים אלה 17.5% מכל ייבוא המכונות ארצה (שם, 418). שינוי החוק לעידוד השקעות הון ב־1959 והקמת הבנק לפיתוח התעשייה שנה קודם לכן תרמו תרומה חשובה גם הם. מאחורי כל אלה עמדה ההכרה כי הפיתוח החקלאי הגיע לנקודת רוויה, ואינו יכול להוות פתרון לקליטת תוספת כוח אדם למשק, וכן ההכרה כי רק פיתוח תעשייתי יכול להביא לצימצום הגרעון המסחרי של המדינה (שם, 396).

משהתגבשה הכרה זו, הפכה הממשלה לגורם מכריע בפיתוח התעשייתי עקב שליטתה בזרם ייבוא ההון. הממשלה סיפקה הגנה נגד ייבוא מתחרה, העניקה הלוואות לפיתוח ולהון חוזר בריבית נמוכה, מימנה את הייצוא, ביצעה פיתוח תשתית לתעשייה, פיתחה רשת חינוך מקצועי, וגם עסקה ישירות בייצור (שם, 396; אהרוני 1976: פרק ז'). מאמץ מרוכז זה נשא פרי החל מסוף שנות החמישים. דו"ח ממשלתי רואה בשנת 1959 את

שנת המפנה: בין 1959 ל־1965 קלטה התעשייה 35% מתוספת כוח האדם במשק, והעסיקה 25% מסך כל המועסקים (משרד ראש הממשלה, 61:1968).

הפיתוח התעשייתי לא היה אחיד ובו־זמני בכל הענפים. כפי שנראה בהמשך, זכו ענפים עתירי עבודה, כגון טכסטיל, להשקעות גדולות בתקופה מוקדמת יחסית. לעומת זאת, ענפים מסויימים בתעשיות המתכת, הדורשים השקעה גבוהה יחסית לעובד, פותחו בתקופה מאוחרת.

פיתוחה של התעשייה קשור לזרם העלייה הגדול באופן כללי, ולעלייה מארצות המזרח באופן ספציפי, בכמה אופנים: ראשית, כדאיות הפיתוח התעשייתי גדלה משהתרחב השוק המקומי בצורה משמעותית עקב העלייה. שנית, הדחף לפיתוח התעשייתי בא משהתברר, כאמור לעיל, שזו הדרך היחידה לפתור את בעיית קליטת תוספת כוח האדם למשק. במשך כל שנות החמישים היה שיעור גבוה יחסית של אבטלה בארץ — 9% — 8% — 7% (הלוי וקלינוב־מלול, 53:1968). שיעורי האבטלה היו גבוהים במיוחד בקרב העולים המזרחים (שם, 55-56) ובעיקר באזורי הפיתוח (שם, 7). הירידה בשיעורי האבטלה חלה בד בבד עם גידול ההשקעות בתעשייה, והחל מ־1961 ירד שיעור המובטלים אל מתחת ל־4% (שם, 53). חלק ניכר מן ההשקעות בתעשייה הופנה לאזורי הפיתוח, מתוך מגמה להתמודד עם בעיית האבטלה, "לעתים (תוך) התעלמות משיקולים כלכליים אחרים" (שם, 7).

שלישית — וקשור לכך, הפיתוח התעשייתי המהיר התאפשר במידה רבה הודות להיקלטותם של עובדים מזרחים בשיעורים גבוהים, לרוב בדרגים הנמוכים של הסולם המקצועי, ובשכר נמוך יחסית. כבר בשנת 1961, שנת המפקד הראשון, וזמן קצר יחסית לאחר תחילת התיעוש המזורז, היוו המזרחים 31.8% מכלל העובדים בתעשייה — בשני אחוזים יותר משיעור השתתפותם הכולל בכוח האדם (מחושב מלמ"ס, 1963: לוח 39); ב־11 מתוך 16 הענפים התעשייתיים היה למזרחים ייצוג יתר (שם, שם).[6] 25.6% מכלל ילידי אסיה ואפריקה היו מועסקים בתעשייה באותה שנה — מול 24.5% מכלל ילידי אירופה ואמריקה (שם, שם). הדימוי הנפוץ על קשיי הקליטה של עולים מארצות לא־מתועשות בכלכלה התעשייתית המודרנית מתנפץ מול העובדה שהפיתוח התעשייתי המזורז בוסס במידה רבה על כוח עבודה לא מקצועי: תכנית פיתוח התעשייה לשנים 1957-1961 חזתה שמתוך כלל תוספת המועסקים שתיגרם על־ידי ביצוע התכנית, בסך 45,300, כמעט 73% — 33,010 איש — יהיו עובדים בלתי מקצועיים (משרד המסחר והתעשייה 1957: טבלה מס' 5).

גיוסם של מזרחים לעבודה בתעשייה היה מלווה בירידה יחסית בהכנסה של פועלי התעשייה, ובעיקר של הדרגים הנמוכים. בידינו נתונים מתוך שתי עבודות הנוגעות ישירות לנושאנו. עבודה ראשונה עוסקת בשינויים בהפרשי שכר לפי משלח יד אצל שכירים עירוניים בשנים 1957, 1958 ו־1963-64 — דהיינו, בתקופת התיעוש המזורז (בנק ישראל, 1968). עבודה זו מחלקת את אוכלוסיית השכירים לארבע קטיגוריות: בעלי מקצועות חופשיים, פקידים, פועלים מקצועיים, ופועלים בלתי מקצועיים, ללא פירוט ענפי. פועלי בניין וחקלאות מצויים יחד עם פועלי תעשייה. עם זאת, ממצאי העבודה רלבנטיים, כיוון שהם מעניקים תמונה כוללת של שינויים בהפרשי השכר במשק. העבודה מראה שבמשך שש השנים הנדונות עלה שכרם של בעלי מקצועות חופשיים בצורה תלולה יחסית לעליית השכר הממוצעת של כל אחת משלוש הקבוצות הנותרות (שם, 41). בעלי מקצועות חופשיים היו באותה תקופה ברובם הגדול אשכנזים (למ"ס,

תשכ"ט: לוח 96). במקביל, עלה שכרם של הפועלים המקצועיים בשיעור גדול יותר מהגידול בשכרם של הפועלים הפשוטים (בנק ישראל, 1968: 42). סביר להניח כי משקלם של המזרחים בקרב הפועלים הפשוטים, יחסית לאשכנזים, היה גבוה יותר מאשר בקרב הפועלים המקצועיים, באותה תקופה. לבסוף, מוצא הסקר כי במשך שש השנים הללו התקיים הפרש משמעותי בין השכר של יוצאי אסיה־אפריקה לבין זה של יוצאי אירופה־אמריקה — למרות צימצום איטי, כלשון המאמר: "אף כי מרבית ההפרש בשכר בין שתי העדות נובעת מרמת השכלה שונה, גיל שונה ותקופת עלייה שונה, עדיין נותר הפרש של כ־15 אחוזים שאינו מוסבר בעזרת הגורמים האמורים" (שם, 41). השוואת הפרשי השכר בין שתי העדות על־פי משלח יד מצאה כי במקצועות החופשיים והפקידותיים התרחב הפער בין השכר של יוצא אירופה־אמריקה לזה של יוצאי אסיה־אפריקה — בעוד שבמקצועות ה"פיזיים" הצטמצם הפער (שם, 51).

עבודה שנייה עוסקת באופן ישיר בתעשייה, בתקופת העשור הראשון לקיום המדינה. נושא העבודה — השפעת העלייה ההמונית על השכר בישראל (בהרל, 1965). שלושה מימצאים של עבודתו של בהרל חשובים לענייננו. ראשית, הוא מוצא כי למרות שעל־פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה חלה עלייה בשכר הריאלי של עובדים בתעשייה משך העשור, כנראה לא היתה עלייה כלל — כיוון שהנתונים הללו לא הביאו בחשבון את מחירי ה"שוק השחור" שהתפתח באותן שנים על רקע הקיצוב. שנית, לא זו בלבד שהשכר מנקודת הראות של העובד — דהיינו, כוח הקנייה של השכיר — לא עלה, אלא שמנקודת הראות של המעביד הוא אף ירד בצורה משמעותית. מחיר העבודה ירד יחסית למחיר הציוד — נתון הרלבנטי לתעשייה כולה — וכן יחסית למחירי התוצרת, הן בענפי הייצוא והן בתעשיות מחליפות־ייבוא (שם, 14). לבסוף, מוצא בהרל כי ההפרשים בין קבוצות משתכרי שכר גבוה לבין קבוצות משתכרי שכר נמוך בתעשייה התרחבו משך רוב שנות העשור, כשהתרחבות זו "נתמכה על־ידי מערכת התשלומים לתנאים סוציאליים ועל־ידי כל שאר מרכיבי השכר, כולל תוספות יוקר" (שם, 15).

ניתן לסכם ולומר, אם כן, כי הפיתוח התעשייתי המזורז התאפשר, מצד אחד, בזכות הגידול המשמעותי בהון שהועמד לרשות המדינה ועל־ידי מדיניות העידוד האינטנסיבית של הממשלה, ומצד שני בזכות זמינותו של כוח עבודה זול, יחסית, מן העלייה ההמונית באופן כללי, ומן העולים המזרחים בפרט.

הפיתוח התעשייתי בישראל הביא איתו, אם כן, תהליך הפיכתם של חלק ניכר מן העולים המזרחים לפרולטריון תעשייתי. צידו השני של המטבע הוא צמיחה והתרחבות של שיכבת בעלי מפעלים, מנהלים, מהנדסים וטכנאים אשר ברובם המכריע היו אשכנזים. פתיחתם של מאות מפעלים, הביקוש לכוח אדם בעל מיומנויות טכנולוגיות גבוהות, פיתוחם של מוסדות השכלה שתפקידם לספק כוח אדם זה, וצמיחתם של ענפי המימון, השיווק והמחקר סיפקו אפשרויות מוביליות לשיכבה רחבה מאוד של אשכנזים. פחות משני עשורים לאחר תחילתו של תהליך התיעוש, ב־1975, אנו מוצאים כי כשליש (32.4%) מכלל המועסקים האשכנזים הינם עובדים מדעיים ואקדמיים, פרופסיונליים, מינהליים ומנהלים, לעומת כעשירית בלבד (11.8%) מבין העובדים המזרחים. האבחנה בולטת יותר אם מסתכלים על המועסקים ילידי הארץ בלבד: 42.0% מילידי הארץ האשכנזים מצויים בקטיגוריה זו, לעומת 12.5% מבין ילידי הארץ המזרחים (סבירסקי וקציר, 1978: 41). מכלל האשכנזים המועסקים, רק 25.5% הינם פועלים, לעומת 42.1%

מבין המועסקים המזרחים. גם כאן האבחנה מחריפה בין ילידי הארץ: רק 17.4% מבין האשכנזים הינם פועלים — לעומת 42.4% מבין המזרחים (שם, שם).

לזאת יש להוסיף כי במהלך השנים הללו התרחבו והתגבשו קבוצות וגופים השולטים בתעשייה וקובעים את תכניה וכיוונה, ואשר הינם בעלי השפעה רבה על מהלכי החברה כולה. מעבר לדוגמאות של מפעלים ספציפיים (...), די להביא את הדוגמה של מה שאהרוני מכנה "חברות מרכזי כובד" — הבנק לפיתוח התעשייה וכלל. שני גופים אלה הוקמו בתקופת תנופת התיעוש — הראשון ב־1957 והשני ב־1962 — מתוך מטרה לעודד ולכוון השקעות בתעשייה. שניהם הוקמו במידה רבה ביוזמה ובמימון ממשלתיים, תוך שיתוף גורמים פרטיים, ובעיקר הבנקים הגדולים. במשך השנים השתלטו הבנקים יותר ויותר על שני הגופים, והחסות הממשלתית הישירה פחתה. גופים אלה מגלמים עוצמה רבה ויכולת לקבוע היקף, צורה וכיוונים של התפתחות הכלכלה הישראלית. גופים אלה, שמרבית מאיישיהם אשכנזים, צמחו והתמסדו במהלך התיעוש שכוח העבודה המזרחי מילא בו תפקיד מרכזי. (...)

שירותי ממשל, חינוך ורווחה

בכל שטחי הפעילות הכלכלית שסקרנו עד כה חזר המוטיב "הממשלה החליטה", "הממשלה השקיעה", "הממשלה פיתחה". אנו עוברים עתה לסקירת המנגנון הממשלתי (...) — כענף כלכלי בפני עצמו.

חשיבות הדיון בשירותים הציבוריים נובעת מכמה שיקולים. ראשית, משקלו הכמותי של הענף בישראל. המשקל הגבוה של עובדי השירותים בין כלל המועסקים בישראל הינו עובדה ידועה. משקל השירותים בכלכלה היהודית היה גבוה כבר בימי המנדט, אך עם קום המדינה חלה עלייה גדולה במשקל הענף — בייחוד בעקבות צמיחתם של שירותי הממשל (ר' Ofer ,1967:89-88). משקל ענף השירותים הציבוריים — הכולל את שירותי הממשל, החינוך, הבריאות, והרווחה — היה 18.9% מכלל המועסקים ב־1948, ועלה ל־25% ב־1961 (שם, שם). גודלם של השירותים בכלל, ושל שירותי הממשל בפרט, מוסבר בדרך כלל על־ידי ההון המיובא לארץ, והמהווה תחליף לייצור (שם, 143).

שנית, שירותים אלה מגלמים את המדינה בחברה הקפיטליסטית בת־זמננו, התורמת לרה־פרודוקציה של היחסים המעמדיים בדרכים שונות, החל מהבטחת זכויות הקניין, דרך ויסות והכוונה של הפעילות הכלכלית, הכשרה והכוונה של כוח העבודה, מימון הפיתוח הכלכלי, טיפוח ושמירת הקונסנזוס החברתי, וכלה בניהול יחסי החוץ (Murray, 1971). בישראל מאפשרת השליטה על זרם ההון הרב מן החוץ מידה גבוהה ביותר של יכולת לקבוע ישירות את הכיוון והדרך של הפעילות הכלכלית.

גורם שלישי ואחרון לחשיבות הדיון בשירותים הציבוריים הוא כי שירותים אלה גדלו, התגבשו והשתכללו מתוך, ותוך כדי, צמיחתו של המשק הישראלי לאחר קום המדינה. בדיקה של הרכב השירותים הללו תספק הארה נוספת של התפתחות דפוסי חלוקת העבודה העדתית בישראל.

נקדים ונאמר כי באופן כללי איפשרה הצורה הספציפית של פיתוח הכלכלה הישראלית לאחר קום המדינה — זרימת הון רב מן החוץ והיצע גדול של כוח עבודה מזרחי זול — צמיחה והתגבשות של מנגנון שירותים ציבוריים שהוא ברובו אשכנזי, בעיקר ככל שעולים בהיררכיות השונות. הצמיחה הכלכלית איפשרה מוביליות לתוך מקצועות "צווארון

לבן" לשיכבה של אשכנזים, אשר בתנאים אחרים היו חייבים להכנס לקטיגוריות תעסוקתיות של "צווארון כחול" — או להמשיך בתוכן. תהליך זה של דיפרנציאציה תעסוקתית עדתית מודגש במיוחד במקרים בהם אופי השתלבותם של המזרחים בכלכלה ובחברה הביא ישירות ללידתם או לגידולם של שירותים ציבוריים ספציפיים, כגון רווחה וסעד, חינוך מקצועי וחקלאי — נוסח הקביעה הידועה, שהעניים תורמים לחלק מן העשירים בכך שהם מספקים להם תעסוקה (Gans, 1972).

נפנה ראשית לשירותי הממשל. נעסוק רק ב"סיביל סרוויס" הממשלתי, ולא במינהל הרשויות המקומיות, הן בגלל מרכזיותו של הראשון, והן בגלל קיום נתונים רבים עליו. גור עופר מציין במחקרו על השירותים בישראל כי גידולו העיקרי של ה"סיביל סרוויס" בישראל — הן אבסולוטית והן יחסית — התרחש בין השנים 1949 ל־1952, דהיינו, בשנות העלייה ההמונית. לאחר מכן היה גידול קטן נוסף עד ל־1955, כאשר שיעור עובדי הממשל לגודל האוכלוסיה בארץ הגיע לשיאו. בין 1949 ל־1955 הוכפל השיעור עובדי ממשל/אוכלוסיה (Ofer, 1967:140). עופר מציין כי יש לייחס את הגידול לשני גורמים: ראשית, התגבשות הממשל היהודי החדש על־פי השקפה חברתית וכלכלית התואמת מדינת סעד; שנית, הנטייה של ממשלות להתמודד עם בעייה של תוספות כוח אדם ואבטלה על־ידי ניפוח המנגנון הממשלתי (שם, שם). במקרה של ישראל מקור תוספת כוח האדם, כמובן, בעלייה ההמונית. מה שאין עופר מפרט הוא איזה עולים נהנו יותר מן הניפוח הזה של המנגנון הממשלתי.

נתונים על ההרכב העדתי של עובדי המדינה מצויים במחקר השוואתי שנערך על־ידי נציבות שירות המדינה והמתייחס לשלוש נקודות זמן: יוני 1953, מרס 1955, ומרס 1960 (משרד ראש הממשלה, 1961). המחקר כולל נתונים על עובדי משרדי הממשלה, להוציא מספר קטיגוריות.[7] מן המחקר עולה כי מתוך 24,157 עובדי המדינה הנסקרים ב־1953, רק 14.3% היו ילידי אסיה ואפריקה; ב־1955 עלה שיעורם ל־16.2; ב־1960 הגיע ל־21.4 (שם, 25). המחקר מביא גם נתונים לגבי שיעור השתתפותם של מזרחים במשרדים הממשלתיים השונים. מתוך הנתונים לגבי 1961 עולה כי המזרחים התחלקו באופן דיפרנציאלי בין המשרדים השונים. ברוב המשרדים היה שיעור השתתפותם נמוך מן השיעור הכללי ובכמה מהם נמוך בצורה משמעותית: מסחר ותעשייה (9.5%), משרד החוץ (10.3%), משרד הביטחון (10.1%), משרד החינוך והתרבות (10.9%), משרד החקלאות (11.2%). לעומת זאת, במעט משרדים היה שיעור ייצוגם גבוה: משרד הבריאות (24.8%), משרד התחבורה (23.6%), משרד המשפטים (26.4%), משרד הדואר (27.3%), משרד המשטרה (29.3%) והרכבת (35.4%) (שם, 22-23). בארבעה מתוך אותם משרדים — בריאות, דואר משטרה ורכבת — היה שיעור גבוה מן הממוצע של בעלי השכלה יסודית ופחות מיסודית (שם, 34) וכן שיעור גבוה מן הממוצע של עובדים בדירוג של פועלים (שם, 39). סביר להניח כי הקטיגוריות חופפות, וכי שיעור המזרחים שבדירוג הנמוך באותם משרדים היה גבוה.

המפקד של 1961 מציג, לכאורה, תמונה שונה, שכן על־פיו שיעור השתתפותם של מזרחים ב"שירותים ממשלתיים" — 30.2% — הוא כשיעור השתתפותם הכללי בכוח העבודה (מחושב על־פי למ"ס, 1963: לוח 39). אלא שפירסומי המפקד כורכים את הקבוצה "שירותים אדמינסטרטיביים ממשלתיים" — זו הקבוצה אליה מתייחס הסקר הנ"ל של נציבות שירות המדינה — עם שאר שירותים ממשלתיים. בדיקת סיווג הענפים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מעלה כי בין אלה האחרונים, המשטרה הינה הגוף

הגדול. ובדיקה של הפרסומים הסטטיסטיים של המשטרה מראה כי שיעור המזרחים בה היה כבר בסוף העשור הראשון למדינה כה גבוה, עד כי הכללת השוטרים בקבוצה הכוללת "שירותים ממשלתיים" מעלה את שיעור המזרחים בה. בשנת 1960 היו ילידי אסיה ואפריקה 42.6% מכלל אנשי המשטרה, וב־1961 — 42.1% (משטרת ישראל, 1962: 28). במשטרה, אם כן, היה למזרחים הייצוג הגבוה מבין כל זרועות שירות המדינה. ייצוג גבוה זה הוא פרי תהליך שהתמשך לאורך רוב שנות החמישים — לעומת "ירידה מתמדת באחוז יוצאי אירופה" (שם, 31). יש להוסיף כי הגידול של שיעור המזרחים במשטרה בא לידי ביטוי בשנים הנדונות בעיקר בדרג השוטרים והסמלים, שכן בקרב 497 הקצינים בשנת 1960, רק 35 היו ילידי אסיה או אפריקה (7.0%); בשנת 1961 היה היחס 50 מתוך 533 (9.4%) (שם, שם).

אם נחשיב את השוטרים בין שאר עובדי המדינה, תתקבל התמונה המוצגת בפרסומים העיקריים של מפקד 1961 — דהיינו, שייצוגם של המזרחים בשירות המדינה הוא כשיעור השתתפותם הכללי בכוח העבודה. אולם בחינה נפרדת של השוטרים מראה, כי בשירותים האדמיניסטרטיביים של הממשלה — הם־הם עמדות הכוח וההשפעה העיקריות — היה ייצוג־יתר משמעותי לאשכנזים. למזרחים היה ייצוג משמעותי רק במספר משרדים מצומצם, וככל הנראה בדרגים נמוכים, אך בעיקר בכוחות המשטרה — אותם ניתן לראות במובן מסויים כאמונים על אספקטים של אכיפת החלטות המתקבלות על־ידי אנשי המינהל הממשלתי, דהיינו, על־ידי הפקידים האשכנזים. (...)

פיתוחים אידיאולוגיים

תהליכים חברתיים מתרחשים בו זמנית בכמה מישורים משולבים. דברים נקבעים ומתבצעים — ובו זמנית הם מתוארים, מוסברים ומוצדקים. התיאור וההסבר מנסחים ומגבשים את המשמעויות של התהליך החברתי — משמעויות ההופכות לחלק מן הגורמים המעצבים את דפוסי התפתחותו של התהליך. יכולת להשליט משמעות מסויימת כמשמעות המרכזית של תהליך חברתי פירושה גם יכולת לקבוע את התוצאות האפשריות שלו — תוך מניעתן או הפחתת סבירותן של תוצאות אחרות. הצגה אידיאולוגית של אירועים ותהליכים פירושה מתן הסברים והצדקות התואמים את האינטרסים של הגורם המסביר, אך המוצגים כאמת כוללת בעלת תוקף אוניברסלי. קבלתה של האידיאולוגיה על־ידי גורמים שלהם אינטרס שונה, או נוגד, מביאה לעיצוב תפיסותיהם ותודעתם בצורה המאפשרת לבעלי האידיאולוגיה הדומיננטית להתקדם לקראת יעדיהם ללא התנגדות, ולעתים אף בסיוע פעיל של הקבוצות האחרות.

בדיוננו עד כה ראינו כיצד תהליך הפיתוח הכלכלי בתקופה שלאחר קום המדינה היה כרוך בחלוקה דיפרנציאלית של עבודה, הישגים ותגמולים, אשר תרמה לגיבוש מעמדם הנמוך של העולים המזרחים, מחד, ולחיזוק כוחן היחסי של השכבות המועדפות מתוך האוכלוסיה האשכנזית הוותיקה — ובמידה רבה גם של העולים האשכנזים — מאידך. להלן נראה כי בו זמנית התגבשו דפוסים אידיאולוגיים ברורים אשר פירשו את תהליך הפיתוח כך שהם תרמו, למעשה, לעיצובה ולהעמקתה של חלוקת העבודה העדתית — למרות שלכאורה כוונתם היתה להשיג את ההיפך. בעוד במישור האחד מתרחשת דיפרנציאציה בין קבוצות חברתיות שונות — נוצרו הסברים ופירושים במישור האידיאולוגי אשר גרמו לטישטוש משמעותה של הדיפרנציאציה על־ידי הצגתה כשלב זמני העתיד לחלוף עם

התגשם הקליטה המלאה. הסברים ופירושים אידיאולוגיים אלה מצויים הן ברטוריקה של המנהיגות הפוליטית והן בניתוחים של הסוציולוגים. אלה גם אלה טרחו להראות כי כיוון ההתפתחות הקיים הוא הכיוון היחידי הרצוי והאפשרי, כי סופו של התהליך יהיה לא לטובתה של קבוצה מסויימת כלשהי, אלא לטובת החברה ככלל, וכי כל שינוי בכיוון ההתפתחות יהווה סטייה מסוכנת שסופה לפגוע במדינה ובחברה. בצורה זו תרמה האידיאולוגיה הדומינאנטית, אם בניסוחה הפוליטי ואם בניסוחה המדעי, לחיזוק המבנה החברתי המתגבש, תוך הפגה מקסימלית של המתחים הנובעים ממנו.

בראשית עבודה זו אמרנו כי החברה הישראלית הוצגה בסוציולוגיה הישראלית כחברה קיימת, מגובשת ומפותחת שאל תוכה נכנסו העולים המזרחים "המסורתיים". אבחנה חד משמעית זו בין "החברה הקיימת" לבין "העולים" הובילה את החוקרים למסקנה כי על העולים המזרחים להשתנות על מנת להתאים עצמם לחברה הקיימת. במושגים סוציולוגיים דובר על תהליך "מודרניזציה" שבו ייהפכו העולים המסורתיים למודרניים (לדיון ביקורתי בתיאוריית המודרניזציה ר' ברנשטיין, 1978; וסבירסקי וקציר, 1978). מהניתוח האמור השתמע כי לכשיעברו תהליך שינוי חד־סיטרי זה ישתבצו בנדבכים השונים המחכים להם במבנה הנתון. ניתוח זה היה לדומינאנטי בכל מדעי החברה. הכלכלנים, לדוגמה, אשר היו חייבים להיות מודעים אולי יותר מן האחרים לצמיחה הניכרת דווקא לאחר בואם של העולים, הפגינו אותה כפילות: מחד "הכלכלה הישראלית", "המשק" — ומאידך העולים המזרחים המחכים מחוץ למערכת עד שירכשו כישורים חדשים בעזרתם יוכלו להיכנס פנימה. גם הם התעלמו מהממד הקריטי של התקופה — **מעורבותם** של העולים המזרחים ב"משק", אשר היוותה תנאי חשוב בצמיחה הכלכלית.

דוגמה קיצונית לסתירה הפנימית שבגישה זו מהווים הדברים הבאים מתוך מאמר על "קליטת העלייה והמשק הישראלי" (אחירם, 1973). הוא פותח בטענה כי —

> קשה לדבר על השפעתה של העלייה על המדינה, כי הרי המדינה ממש נבנתה על־ידי העלייה: עיקר האוכלוסיה ועיקר כוח האדם היום הם העולים שבאו מאז קום המדינה וצאצאיהם; חלק ניכר מן ההון בא בעקבות העלייה ולמען קליטתה, על כן גם הצמיחה הכלכלית המהירה של המשק היתה בעיקרה תולדה של תנועת העלייה. (שם, 298)

אולם מייד בהמשך הוא חוזר ומוציא את העולים המזרחים אל מחוץ למערכת —

> אולם... חשוב לציין שאם גם קליטתה החומרית הראשונית של העלייה ההמונית נסתיימה עוד בתום שנות ה־1950, הרי שהשתלבותם בחברה הישראלית של עולים אלה, בעיקר מבין יוצאי ארצות אסיה ואפריקה, טרם התגשמה. הוא הדין לגבי עולים ממוצא זה אשר עלו בתקופות מאוחרות יותר. הסיבות לכך נעוצות במידה רבה ברקע הכלכלי חברתי־דימוגרפי של עולים אלה; טרם עלייתם הם חיו בקרב עמים שבהם רב הפיגור התרבותי־טכנולוגי, ולפיכך גם בין יהודים אלה היתה ההשכלה והמיומנות המקצועית נמוכות, חסרה התמצאות בטכנולוגיה של המאה העשרים, רמת חייהם היתה נמוכה וגדול היה ריבוי הילדים ובהתאם לכך רב מספר הנפשות למפרנס.
>
> לגבי עולים אלה בעיית ההשתלבות היתה בראש ובראשונה בעייה של מודרניזציה חברתית ולאו דווקא הבעיות הנובעות מהגירה מארץ לארץ. השינויים בהשכלה ורכישת מקצוע ברמה גבוהה וכן בהתנהגות דימוגרפית

הם שינויים איטיים. הם ודאי לא יוכלו לקרות בדור העולים הראשון. אולם היום כבר ברור שבעיות אלה עברו בירושה במידה רבה גם לדור השני. לכן על אף התקדמות ניכרת ברמת החיים נשאר עד היום הזה פער גדול בין קבוצות עולים אלה לבין הוותיקים והעולים החדשים יוצאי אירופה ואמריקה, ברמת החיים, בהשכלה, וברמתם המקצועית. (שם, 299)

ההנחות והמושגים אשר שלטו במדעי החברה הופיעו באותה צורה ממש בדברי המנהיגים הפוליטיים. גם אלה הניחו שהחברה הישראלית בטרם העלייה ההמונית היתה חברה מוגדרת, ומגובשת, השאור שבעיסה של העם היהודי, כדברי שר החינוך ב־1953:

עם קום המדינה מנה היישוב בארץ ששים רבוא ויותר, ואולם המרץ היצירתי הלאומי, העוצמה החברתית הרבה שהיתה גנוזה בו, לא היו כלל וכלל ביחס למספרו, מפני שהיישוב בארץ התגבש מיסודות שהיתה בהם מתיחות יהודית מאכסימלית, שהיתה בהם הרגשת ייעוד, והם היו מושרשים במורשת הדורות של תרבות יהודית... דמותו של אדם בישראל עוצבה בדורות אלה מתוך הרגשת ייעוד של דורות, מתוך היאבקות מתמדת שבה נשארו רק החסונים ביותר, האיתנים ביותר מבחינה נפשית, המיועדים מבחינה חברתית. (דברים בכנסת בהצגת חוק חינוך ממלכתי, דינור, 1968: 27)

לחברה נבחרת זו הגיעה העלייה ההמונית —

חלק גדול של העולים הבאים אלינו ללא ידיעת אלפא־ביתא, ללא סימן של חינוך יהודי או אנושי. שניים גורמים לכך: הזמן והמקום. הם ילידי תקופת חורבן והרס בעולם, תקופת מלחמות העולם וירידה חומרית ורוחנית הכרוכה בהזדעזעות מוסדות תבל, והם יוצאי ארצות חשוכות מדוכאות ועשוקות. (כדברי בן־גוריון ב־1950 בפני הפיקוד הבכיר של צה״ל. בן־גוריון, 1964: 34)

בעלייה זו, על־פי כל מנהיגי התקופה, "גנוזים" הכוחות החלוציים של הוותיקים. תפקיד "החברה הקולטת" הוא להוציא כוחות אלה מגניזתם, "להנחיל" לעולים את ערכי החברה הקיימת, ואז יוכלו גם אלה להשתבץ בקיים. כפי שאמר בן־גוריון בהמשך דבריו —

הקליטה הרוחנית של עליה זו, מיזוגה ועיצובה, הפיכת אבק אדם זה לאומה תרבותית, יוצרת, עצמאית ונושאת חזון — היא מלאכה לא קלה, וקשייה אינם קטנים מקשיי הקליטה המשקית. נדרש מאמץ אדיר, מוסרי וחינוכי, מאמץ מלווה אהבה עמוקה וטהורה לאחים נידחים אלה, להנחיל להם את נכסי האומה וערכיה, לנטוע גלויות מרוחקות ועשוקות בתוך חברתנו, תרבותנו, לשוננו ויצירתנו, לא כגומלי חסד — אלא כשותפי גורל. (שם, שם)

תהליכי הקליטה הוצגו, אם כן, גם על־ידי הסוציולוגים וגם על־ידי ההנהגה הפוליטית, כתהליכי השתנות שחייבים לעבור על העולים המזרחים. בעקבות השתנות זו יוכלו אלה "לתפוס את מקומם" במערכת החברתית, כאילו זו עומדת ומחכה להם. התהליך כולו הוצג כתהליך חסר סתירות, חסר יחסים אנטגוניסטיים. ישנם אלה אשר עמדו בו בהצלחה והגיעו לסוף הטוב — "מיזוג", "אינטגרציה" או — בלשון הסוציולוגים — "פיזור מוסדי", ויש אשר נכשלו בו, והם "הסוטים". בכל מקרה הם אלה שצריכים להשתנות, ובמידה ולא השתנו — הם הסוטים. טישטוש זה של הדיפרנציאציה ההולכת ומתגבשת נעשה

בצורות רבות. אחת הדרכים החשובות ביותר היתה מיקוד התיאור והניתוח במסגרות כלליות, שהוצגו כמסגרות בלתי אנטגוניסטיות.

הסוציולוגים לקחו כיחידת הניתוח שלהם את "החברה הישראלית" ולא את הקטיגוריות האנטגוניסטיות בתוך החברה, כמו קבוצות עדתיות, מעמדות וכו׳. הכלכלנים דיברו על "צמיחת המשק" או "הענף" ולא על הגורמים אשר הושפעו בצורה דיפרנציאלית מצמיחה זו. ההנהגה דיברה על "המדינה" כמסגרת אוניברסלית אשר על־פי הגדרתה מתייחסת בצורה שווה לכל אלה הנכללים בתוכה. על־ידי קביעה כזו של היחידה הניתוחית, הוסטה המודעות מיחידות אנטגוניסטיות, ועוד יותר חשוב — מהתפתחותם של יחסים אנטגוניסטיים. באופן זה ניתן היה להניח איזה שהוא "כלל" אשר יעדיו נהפכים, על־ידי תרגיל הגדרתי, ליעדיהם של כל אלה הכלולים בתוכו. כתוצאה מכך, ניתן היה לפתח ניתוחים על־פי קריטריונים של "טובת המדינה", "צרכי המשק", או "פונקציות חברתיות", ולהוציא מכלל דיון את המקום המרכזי אותו תפסו אינטרסים סותרים. טישטוש זה של ניגודים חברתיים שירת בראש ובראשונה את אלה שהיו מעוניינים בהמשך המצב הקיים, בהיותו מקדם את האינטרסים שלהם.

דרך חשובה נוספת לטישטוש תהליך הדיפרנציאציה מצויה בהסבר שניתן לבעיות הקליטה של העולים המזרחים. באופן עקבי ביותר, התמקד "הסבר" זה אך ורק באיפיונים של העולים עצמם — כפי שנתפסו על־ידי המנהיגים והחוקרים — ולא ביחסים בין העולים המזרחים לבין גורמים אחרים במערכת. כתוצאה מכך, הוצגו העולים כ"אשמים" במצבם, וכל עול השינוי עליהם. העובדה כי מצבם היווה חלק ממערכת יחסים הוצאה מכלל דיון. הביטוי אולי המגוחך ביותר של גישה זו ניתן על־ידי גולדה מאיר באומרה כי — "העולים הביאו איתם את האפלייה".

גישה דומה נמצא בעבודתה של רבקה בר־יוסף על המרוקאים (1970), שנכתבה בעקבות אירועי ואדי סאליב. גם היא ראתה את שורש בעייתם של המרוקאים באיפיונים שהם "הביאו איתם". בין יתר הדברים, היא "זיהתה" את האיפיונים הבאים: ניתוק מהתנועה הציונית, אי הבנה לגבי טיבעה של התנועה הלאומית, חוסר הכרה של הליכים דמוקרטיים וכיו"ב. היא פתרה עצמה מכל התייחסות למבנה הכלכלי והפוליטי, בו היו מצויים בוואדי סאליב בחיפה של שנות החמישים, ולקיומה של שיכבה כלכלית ופוליטית, אשר נבנתה מנחיתותם ותלותם של העולים המזרחים.

מיקוד הדיון הציבורי בשאלות ה"קליטה" — ומאוחר יותר "סתימת הפערים" — במזרחים ובתכונותיהם וכישוריהם, וההתעלמות משאלת אופי מערכת היחסים ההולכת ונוצרת בין המזרחים לבין האשכנזים, הוציאה את אלה האחרונים מכלל חקירה וניתוח. האשכנזים הסתתרו מאחורי המושג "החברה הישראלית" — וכיוון שזו נתפסה כמודרנית ומתקדמת, הרי שבמשתמע הוצגו האשכנזים כמגלמים את ערכי המודרניות, התעשייה המתוחכמת, הטכנולוגיה, המדע, הדמוקרטיה וכיו"ב. העמדת הדברים בצורה כזו היסוותה חלק מן התהליכים ההיסטוריים הממשיים — וכך תרמה לעיצוב וחיזוק חלוקת העבודה העדתית.

ראשית, הוסוותה העובדה שרוב האשכנזים בישראל באו ארצה מחברות אשר, בדומה לארצות המוצא של המזרחים, היו בפריפריה של המערכת הקפיטליסטית העולמית, ואשר נכנסו לתהליכי תיעוש ופיתוח טכנולוגי־מדעי באותו זמן, לערך — ולכל היותר דור אחד מוקדם יותר. שנית, הוסוותה העובדה שהחברה היישובית לא עמדה — כפי שראינו במהלך העבודה — בדרגת פיתוח דומה לזו של חברות המרכז במערכת הקפיטליסטית העולמית.

שלישית — וחשוב מכל — הוסוותה העובדה שהמודרניות של האשכנזים הולכת ומתאפ־שרת, הולכת והופכת עובדה, הודות לעלייתם של המזרחים ה"מסורתיים" המספקים את כוח העבודה הנחוץ לפיתוח הכלכלי המזורז. באותן שנים ממש בהן הפכו מזרחים לפועלים חקלאיים שכירים עונתיים, לפועלי בניין פשוטים, ולפועלי ייצור בלתי מקצועיים בתעשייה, הפכו אשכנזים ותיקים — וחלק גדול מן העולים החדשים — למנהלי עבודה, לפועלים מקצועיים בעלי קביעות, לפקידים עובדי "צווארון לבן", ולבעלי מפעלים קטנים ובינוניים. השיפור במעמדם, והדרישות שנבעו מן הפיתוח המואץ, איפשרו לבניהם ללמוד בתיכון ובאוניברסיטה, ולהפוך לטכנאים, מהנדסים, ופקידים בכירים, העומדים בראש המערכת הכלכלית, מדינתית, מדעית וטכנולוגית. דהיינו, המערכת האידיאולוגית, אשר מיקדה את הדיון במאפיינים של המזרחים, עזרה להעלים את העובדה ש"מודרניותם" של האשכנזים אינה חלק ממורשתם ההיסטורית מימים ימימה, אלא מערכת דפוסי פעולה המושגת, במידה רבה, תודות למיקומם של המזרחים בתהליך הפיתוח הכלכלי — מיקום שיוחס, כאמור, ל"מסורתיות" שלהם.

הניתוחים והתיאורים כוונו להסיט את הדעת מנקודות הקישור הקונקרטיות שבין העולים המזרחים והוותיקים האשכנזים. העולים הם ה"מסורתיים", "עשוקי התרבות", ה"פרימיטיביים", והוותיקים הם ה"מודרניים", בעלי "הייעוד החברתי". בנקודה זו של תוויות מופשטות נעצר הדיון. הקורא או המאזין נשאר עם סטריאוטיפים המרחפים בחלל חברתי. הוא מנוע מלראות שהגורמים השונים אכן נפגשים בדפוס שיטתי של דומינאנטיות ותלות. המפגש בין ה"מסורתי" וה"מודרני" הוא המפגש בין המעסיק והפועל; הפעיל המפלגתי והמצביע הפוטנציאלי; המובטל ומזכיר לישכת העבודה; תושב המעברה ופקיד הסוכנות; תושב עיירת הפיתוח וראש המועצה; המורה והתלמיד. העדרה של קונקרטיזציה זו איננו מקרי. הוא מסיט את תשומת הלב מקיומה של מערכת יחסים תלותית שיטתית, וכתוצאה מכך, מחליש את הסיכוי כי תעלה דרישה לשינוי יחסים אלה כתנאי לפתרון "בעיות הקליטה".

דרך נוספת לטישטוש היסוד הדיפרנציאלי בתהליך קליטת העלייה היתה הסטת הדיון לרמה "סובייקטיבית". הדיון התמקד ברגשותיהם ותפיסותיהם של העולים מתוך הנחה, לעתים קרובות בלתי מוצהרת, כי תפיסות אלה אינן תואמות את המציאות, אלא הן פרי עולמם הסובייקטיבי של העולים. דוגמה לכך היא ההתעלמות בכל הניתוחים הסוציולוגיים מהעובדה, כי עבור רבים מהעולים המזרחים היתה העלייה לארץ כרוכה בירידה אבסולוטית ברמת החיים ובתנאי החיים, אם בתנאי מגורים, או בתעסוקה, או בתזונה. ההתייחסות היחידה לאיזו שהיא "ירידה" היתה במושגים סובייקטיביים, שינוי במעמדם של העולים ביחס לשאר האוכלוסיה, אשר גרם להם להרגיש כאילו חלה ירידה של ממש במעמדם. לא רק שקביעה זו לא היוותה תיאור מהימן של מה שקרה, אלא היה בה גם זילזול בעולים בעצם ההנחה, שלא ייתכן כי בארצם ה"עשוקה" היה להם טוב יותר מאשר במעברה, בערים הנטושות, בכפרי העבודה או בעיירות הפיתוח. היו גם זילזול והתנשאות בטענה, כי האדם עצמו אינו מסוגל להבחין בין הרמה הסובייקטיבית והאובייקטיבית. לרמה זו של דיון היו גם השלכות אופרטיביות חשובות. אם בעיות הקליטה נבעו מ"צורת התפיסה" של העולים המזרחים, הרי יש לשנות את התפיסה ולא את המציאות הנתפסת. ואכן מסקנה זו נקבעה באופן מפורש בסיום הדו"ח של הוועדה הבינמשרדית לבדיקת מצב המעברות ב־1954 —

הוועדה משוכנעת כי אין כל הפליה בזכויות בין העדות היהודיות השונות במדינת ישראל ועל כן אינה ממליצה על כל צעדים בתחום זה. יתירה מזו: חלקן של עדות המזרח בשירותים המינהליים והסוציאליים עולה על חלקן במסים. לממשלה מדיניות עיקבית המכוונת להעלאת רמת חייהם של התושבים המפגרים. לשם כך היא מבצעת בניית שיכונים, חינוך חובה והכשרה מקצועית למבוגרים. האיגודים המקצועיים מקיימים ברוב מקומות התעסוקה רמת שכר לעבודה בלתי מקצועית אשר בהשוואה לעבודה מקצועית ומינהלית, הינה גבוהה כאן אולי יותר מבכל מקום אחר בעולם. אולם הרגשת הנחיתות הסובייקטיבית בקרב בני עדות המזרח קיימת, ואתה המשימה לעקור הרגשה זו. לשם כך יש להחיש את תהליך הקליטה ובייחוד להחדיר להכרתם של העולים בביתם את מהותו ותוכנו האמיתי של הקשר ביניהם ובין האומה הישראלית. מאמץ מיוחד נדרש מן התושבים הוותיקים, שעד הנה לא עשו את כל אשר לאל ידם לקבל את פני אחיהם מארצות ערב ומהודו אגב ביטוי ממשי של אחווה. (מדו״ח הוועדה הבינמשרדית לבדיקת מצב המעברות, 1954 :28[8])

הדיון על הרמה ה״סובייקטיבית״ איפשר גם לטשטש את משמעות תהליך הפרודוקטיביזציה. ראינו לעיל כי הכניסה לכוח העבודה בענפים השונים היתה ברמה של עבודה בלתי מקצועית, בדרך כלל עבודה פיזית קשה, תמורת שכר נמוך, אשר איפשרה צבירת רווחים לקבוצות חזקות מהאוכלוסיה הוותיקה. איפיונים קונקרטיים אלה של ה״תפקיד הכלכלי״ מיטשטשים, ובמקומם מושם הדגש על ״מודרניותו״ של ״התפקיד הכלכלי״, מחד, ועל ערכה של ״העבודה״, מאידך. דוגמה טובה של התייחסות כזו ניתן לראות בדברי גיורא יוספטל, אשר היה ראש מחלקת הקליטה של הסוכנות ומאוחר יותר שר העבודה:

אילו נשאלתי: מהי ההסתגלות הנדרשת מעולה הבא לארץ הייתי אומר: הוא חייב בשינוי גישתו לעבודה ולעבודת כפיים במיוחד. בארצות מוצאם עסקו רוב העולים במסחר, בתיווך ובמלאכות הנחשבות ל״מלאכות יהודיות״. עבודת כפיים — עבודת האיכר ופועל החרושת — נחשבו כמלאכות המעמידות את בעליהן בתחתית הסולם החברתי. התפקיד הראשון הוא איפוא מאמץ לשנות יחס זה. עמל הכפיים נחשב בעינינו לא רק כתרומה החשובה ביותר לבניין הארץ, אלא כמעשה המשנה את דמותו ואופיו של האדם היהודי. (יוספטל, 1963 :92)

עמל כפיים, של מי, עבור מי, תמורת מה? שאלות אלה לא נשאלו, לא על־ידי ההנהגה הפוליטית ולא על־ידי הסוציולוגים והכלכלנים. תהליך העבודה הוצג כתהליך נייטרלי, בלתי אנטגוניסטי, המשמש ל״בניין הארץ״. ההתנסות של העולה המזרחי מעלה שאלות אחרות — אך אלה אינן מגיעות לא למחקר המדעי ולא לאידיאולוגיה הפוליטית.

סיכום

בעבודה זו ניסינו להראות כי מעמדם הנמוך של המזרחים בישראל אינו תוצאה של מורשת העבר שלהם, אלא פרי דפוסי היקלטותם בארץ תוך תהליך פיתוח כלכלי מואץ. מעמד נמוך אינו עמדה אבסולוטית, העוברת עם קבוצה נתונה מדור לדור ומארץ לארץ — אלא עמדה יחסית הנוצרת בתנאים היסטוריים ספציפיים. אותו תהליך בו הפכו מרבית המזרחים לפועלים, הפך את מרבית האשכנזים לבני המעמד המועדף. מובן שלעבר יש חשיבות רבה: ציינו, לדוגמה, את אי ההתאמה בין דפוסי הפעילות הכלכלית שהיו שכיחים בין עולי המזרח לבין תוכניות הפיתוח של מנהיגות המדינה. אולם גם ברור שהעבר לא הכתיב את התוצאות הספציפיות שנתקבלו בארץ. ראשית, אנו יודעים כי מזרחים בעלי רקע ונתונים זהים לאלה של העולים שבאו ארצה, ואשר היגרו לארצות אחרות, גורלם היה שונה לטובה (ר' Inbar and Adler, 1977). שנית, מעמדם הנוכחי של האשכנזים הוותיקים גם הוא לא הוכתב על־ידי עברם. מעמדם הוא תוצר של הפיתוח הכלכלי אשר תואר לעיל. פיתוח זה נעשה מתוך מודעות לאפשרויות הטמונות בעלייה החדשה בכלל ובמזרחית בפרט. לו לא היתה העלייה הזו באה — או לו באו עולים אחרים ושונים — ודאי היה גם תהליך הפיתוח שונה, ואיתו גם מעמדם של האשכנזים הוותיקים.

מעמדם של המזרחים בישראל כיום מקורו, אם כן, באותו תהליך מודרניזציה שהיה אמור — על־פי הדיעה הרווחת — להביאם למעמד שווה לזה של האשכנזים. אך בראש המבנה החברתי אין מדפים ריקים העומדים וממתינים למזרחים ממודרנים שיבואו וימלאום. שינוי במעמדם של המזרחים לא יבוא משינוי במאפיינים שלהם בלבד: הוא יבוא רק עם שינוי של המבנה החברתי כולו. מקומות במדפים העליונים של המבנה יפתחו, רק אם המזרחים ייצרו את אותם מדפים — תוך שינוי היחס בינם לבין האשכנזים. צעד כזה מצריך, בראש ובראשונה, השתחררות מכבלי המיתוס האידיאולוגי של מודרניזציה. תיקוותנו שעבודה זו תהיה תרומה בכיוון זה.

הערות

1. מדיניותה המקצועית של ההסתדרות בתקופת העלייה הגדולה ולאחריה הינה נושא לדיון מקיף בפני עצמו, ולא נוכל להיכנס אליו כאן בהרחבה. נסתפק בהבאת הקטע הבא מתוך סקירה על פעולות הוועד הפועל של ההסתדרות בשנים 1959-1956 — אלה שנות תחילת התיעוש המזורז — שהוגשה לוועידה התשיעית של ההסתדרות. הקטע עוסק בשאלת ההפרשיות בשכר שגדלה באותן שנים — ומבהיר היטב אילו אינטרסים גרמו להסתדרות לפעול כפי שפעלה בנושא:

"בהשקיפנו לאחור אי אפשר שלא להודות, כי אכן היה צורך אובייקטיבי לתקן את הפרשי השכר, לאחר שנצטמקו יותר על המידה. הנהגת ההסתדרות יכלה לדחות את כל הדרישות, לפעול בקו האחידות והשוויוניות, לנהוג תקיפות בכל השביתות הבלתי־רשמיות ולאחוז באמצעים ארגוניים ומשפטיים. אך כיום נראה, כי הדרך של היענות חלקית לתביעות וחיפוש אחר פתרונות מוסכמים — היתה צודקת יותר וטובה יותר. המדיניות המקצועית הגמישה מנעה קרע בין ההסתדרות לבין האינטליגנציה והשכבה המקצועית בקרב העובדים. ולא זו בלבד אלא מאז נקבעה מדיניות מקצועית זו — והיא מוגשמת הלכה למעשה — התארגנו בהסתדרות מקצועות אקדמאיים נוספים ובחוגים אלה גוברת ההכרה שכל ענייניהם יוכלו לבוא על פתרונם במסגרת המשותפת של כלל העובדים. האיגוד של האקדמאים המתבדלים נשאר מבודד, ללא אחיזה ציבורית וללא יכולת פעולה. איגוד זה, שהוקם במגמה עויינת לתנועת העבודה בארץ ובעידוד מפלגות הימין, לא הצליח למשוך אחריו את ציבור האקדמאים ולא הפך לכוח יציג שלו כלפי הגורמים הקובעים את ענייניה המקצועיים והפרופסיונליים של האינטליגנציה העובדת. אנו מקווים, כי

גם הארגון הפורש של המורים התיכוניים, הנוקט קו מיליטנטי כדי להצדיק את קיומו הנפרד, יוכח במרוצת הזמן שניתוק ממקורות היניקה והכוח של כלל העובדים דן את המתבדלים לניוון ולכשלון".
(ההסתדרות הכללית, 1960 :12)

2. רשימה של מפעלים על־פי ענפים, מקפת פחות או יותר, יצאה לאור לראשונה רק ב־1979 (דן אנד ברדסטריט, 1979). הרשימה איננה כוללת מידע על התפתחות היסטורית של המפעלים. מצד שני, נתונים ענפיים על כוח אדם על־פי מוצא מצויים רק לגבי 1961 (למ"ס, 1963), על סמך המפקד של אותה שנה. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לא חזרה לפרסם נתונים ענפיים, לא בסקרי כוח אדם השוטפים שלה, ולא במפקד של 1972. הנתונים שאנו מציגים בעבודה זו לגבי 1972 הם מתוך עיבוד מיוחד שאנו הזמנו מן הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
כאן גם המקום להעיר כי במהלך העבודה כולה, אנו מתייחסים למזרחים כקבוצה אחת, ללא אבחנות פנימיות. היה עדיף לערוך את הניתוח על־פי ארץ מוצא ועל־פי תקופת עלייה ספציפית — אולם אם ציינו כי מעטים הנתונים הענפיים על־פי יבשת ומוצא, על אחת כמה וכמה נכון הדבר לגבי ארץ מוצא. ניתוח על־פי ארץ מוצא היה עדיף הן לגבי מזרחים והן לגבי אשכנזים. דפוסי השתלבותם של יוצאי עירק בפיתוח הכלכלי היו שונים מאלה של יוצאי תימן, ומאלה של יוצאי מרוקו. מאידך, לא כל עולי אירופה ואמריקה נהנו מתוצאות הפיתוח הכלכלי במידה שווה: ראוי להקדיש מחקר בנושא זה, לדוגמה, לעולי רומניה, המכונים לעתים קרובות "הפרענקים של האשכנזים".

3. שיעור השתתפותם של מזרחים בענף הבניין היה גבוה עוד יותר ב־1972. 57% מכלל המועסקים היהודים בבניין היו מזרחים, בעוד שיעור השתתפותם הכולל של מזרחים בכוח העבודה באותה שנה היה 40% (מנתוני מפקד 1972, עיבוד מיוחד).

4. הקבלנים הפרטיים הגיעו להסכם על הנהגת קביעות בעבודה רק ב־1963 (בילצקי, 1974 :284).

5. נוכל להדגים התרחבות גדולה זו בעיקר בסקטור ההסתדרותי ובמספר גופים פינאנסיים נוספים. לא הצלחנו למצוא נתונים לגבי הסקטור הפרטי בבנייה. ראינו לעיל כי כהן מעריך את רמת הרווחיות של הסקטור הפרטי כגבוהה ביותר.

6. נתוני מפקד 1972 המצוים בידינו מראים כי באותה שנה היוו מזרחים, ילידי הארץ ועולים, 45.7% מכלל העובדים היהודים בתעשייה, בשעה ששיעור השתתפותם הכולל בכוח העבודה היהודי היה 40%. ראוי להוסיף כי 30.3% מכלל ילידי הארץ המזרחים המועסקים באותה שנה עבדו בתעשייה — לעומת 16.65 מכלל ילידי הארץ האשכנזים (מנתוני מפקד 1972, עיבוד מיוחד).

7. שופטים, שוטרים, מורים וגננות, עובדים ארעיים, עובדי נמל יפו ושירות התעסוקה, חיילים בצבא הקבע ועובדים במפעלים צבאיים.

8. הדו"ח נמצא בגנזך המדינה, 6161/ג/242105/95.

מקורות

אהרוני, יאיר. 1976. **מבנה והתנהגות במשק הישראלי**. תל אביב: צ'ריקובר.

אחירם, אפרים. 1973. "קליטת עלייה והמשק הישראלי — עבר, הווה, עתיד". **רבעון לכלכלה**, 87-97: 298-305.

אטינגר, מ. (עורך). 1947. **ספר הכלכלה היישובית לשנת תש"ז-1947**. תל אביב: הוועד הלאומי.

אשכול, לוי. 1966. **במעלה הדרך**. תל אביב: עיינות.

בהרל, אורי. 1965. **השפעת העלייה ההמונית על השכר בישראל**. ירושלים: מרכז פאלק למחקר כלכלי בישראל.

בילצקי, אליהו. 1974. **סולל בונה, 1924-1974**. תל אביב: עם עובד.

בן־גוריון, דוד. 1964. **נצח ישראל**. תל אביב: עיינות.

ברנשטיין, דבורה. 1978. "הסוציולגיה קולטת את העלייה". **מחברות למחקר ולביקורת**, 1: 5-21.

ברקאי, חיים. 1964. **הסקטור הציבורי, הסקטור ההסתדרותי והסקטור הפרטי במשק הישראלי**. ירושלים: מרכז פאלק למחקר כלכלי בישראל.

גלעדי, דן, 1973. **היישוב בתקופת העלייה הרביעית**. תל אביב: עם עובד.

דינור, בן ציון. 1968. "חוק חינוך ממלכתי". עמ' 25-35 בתוך **חינוך וחברה בישראל**, ערוך בידי ש.נ. אייזנשטאדט ואחרים. ירושלים: אקדמון.

דן אנד ברדסטריט. 1979. **דנסגייד ישראל — מדריך העסקים הישראלי**. תל אביב.

דרין־דרבקין, חיים. 1956. **שיכון וקליטה בישראל**. תל אביב: ספרי גדיש.

דרין־דרבקין, חיים. 1961. "היסודות הכלכליים של השיכון הציבורי". **רבעון לכלכלה**, 8: 388-395.

הארץ. 1951. **עולים בישראל 1951**. תל אביב: הארץ.

הבר, עליזה. 1975. **האוכלוסיה והבנייה בישראל 1948-1973**. ירושלים: משרד השיכון.

ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל, הוועד הפועל. 1955. **פרקי דו"ח — 1954-1955**. תל אביב.

ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל, המכון למחקר כלכלי וחברתי. 1958. **קובץ סטטיסטי 1957**. תל אביב.

ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל, הוועד הפועל. 1960. **סקירה על פעולות הוועד הפועל בשנים 1956/59**. תל אביב.

הירש, ז. (עורך). 1970. **המבנה המוסדי של המשק הישראלי**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, בית הספר למוסמכים במינהל עסקים ע"ש רקאנטי.

הלוי, נדב, ורות קלינוב־מלול. 1968. **ההתפתחות הכלכלית של ישראל**. ירושלים: אקדמון.

טנה, דוד. 1959. "תכניות השיכון 1959/60". **רבעון לכלכלה**, 6:278-287.

יוסטפל, גיורא. 1963. **חייו ופועלו**. תל אביב: מפלגת פועלי א"י.

ישראל, בנק ישראל. 1968. "שינוים בהפרשי שכר לפי משלח־יד בשנים 1957/58 עד 1963/64". **סקר בנק ישראל** 30 (מארס): 60-64.

ישראל, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 1955. **סטטיסטיקה של חינוך ותרבות תשי"ג, חלק ב'**. סדרת פרסומים מיוחדים מס' 27. ירושלים.

ישראל, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. תשי"ז. **בתי הספר וגני הילדים (תשט"ז)**. סדרת פרסומים מיוחדים מס' 59. ירושלים.

ישראל, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 1963. **מפקד האוכלוסין והדיור, 1961: כוח העבודה, חלק 1**. ירושלים.

ישראל, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. תשכ"ה. **בתי הספר וגני הילדים תשי"ח עד תשכ"ב**. סדרת פרסומים מיוחדים מס' 186. ירושלים.

ישראל, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. תשכ"ט. **מפקד האוכלוסין והדיור, 1691: הנתונים העיקריים של המפקד — חלק 1**. ירושלים.

ישראל, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 1973. **שנתון סטטיסטי לישראל**. ירושלים.

ישראל, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 1978. **שנתון סטטיסטי לישראל 1978**. ירושלים.

ישראל, משטרת ישראל. 1962. **דין וחשבון שנתי, 1961**. תל אביב.

ישראל, משרד החינוך והתרבות. 1976. **המועסקים בחינוך 1972**. ירושלים.

ישראל, משרד המסחר והתעשייה. 1957. **תכנית פיתוח התעשייה 1961-1975: קווים ראשונים**. ירושלים.

ישראל, משרד המסחר והתעשייה. ללא תאריך. **התעשייה, עבר ועתיד**. ירושלים: המדפיס הממשלתי.

ישראל, משרד הסעד. 1970. **כח אדם מקצועי בשירותי הסעד בישראל תשכ"ט־1969**. ירושלים.

ישראל, משרד העבודה. 1954. **ירחון העבודה והביטוח הלאומי** 8 (אוגוסט).

ישראל, משרד ראש הממשלה, נציבות שירות המדינה. 1961. **מחקר השוואתי על הרכב עובדי המדינה: ביוני 1953, במרס 1955, ובמרס 1960**. ירושלים.

כהן, אברהם. 1963. "רווחים בישראל (בנייה)". **בשער** 6:40-44.

כוכבי, ד. 1958. **ירחון העבודה והביטוח הלאומי**, 10.

מרכוס, אברהם אלפרד. 1954. **מבנה התעשייה בישראל, עובדות ובעיות**. תל אביב: עם עובד.

סבירסקי, שלמה, וקציר, שרה. 1978. "אשכנזים ומזרחים: יחסי תלות בהתהוות". **מחברות למחקר ולביקורת**, 1:21-59.

סרנת, מרשל, וחיים לוי. 1973. **השפעת מלחמת ששת הימים על תעשיית המתכת והאלקטרוניקה בישראל**. ירושלים: האוניברסיטה העברית, מכון לוי אשכול לחקר הכלכלה, החברה והמדיניות בישראל.

פטנקין, דן. 1959. **המשק הישראלי בעשור הראשון**. ירושלים: מרכז פאלק למחקר כלכלי בישראל.

שבא, שלמה. 1976. **דרך במדבר**. תל אביב: עם עובד.

תורן, בנימין. 1973. "התפתחות ענף הטכסטיל בישראל". **רבעון לכלכלה**, 78-79: 348-359.

Bar Yosef, R. 1970. "The Moroccans: Background to the Problem". In Eisenstadt *et al.* (Eds.). *Integration and Development in Israel*, Jerusalem: Israel Universities Press.

Gans, Herbert J. 1972. "The Positive Functions of Poverty". *American Journal of Sociology*, 78:275-289.

Hobman, J.B. (Ed.). 1946. *Palestine's Economic Future: A Review of Progress and Prospects*. London: Percy Lund Humphries and Co.

Inbar, Michael, and Chaim Adler. 1977. *Ethnic Integration in Israel*. New Brunswick, NJ: Transaction.

Israel, Government of Israel and Jewish Agency. 1958. *A Progress Report on Israel*. Jerusalem.

Israel, Prime Minister's Office, Economic Planning Authority. 1968. *Israel Economic Development*. Jerusalem.

Kleiner, Jacques. 1966. *Die Textilindustrie in Israel*. Basel: Kyklos.

Murray, R. 1971. "Internationalization of Capital and the Nation-State". *New Left Review*, 67:84-109.

Nathan, R., O. Gass and D. Creamer. 1946. *Palestine: Problems and Promise*. Washington, D.C.: Public Affairs Press.

Ofer, Gur. 1967. *The Service Industries in a Developing Economy: Israel as a Case Study*. New York: Praeger.

Smooha, S. 1978. *Israel: Pluralism & Conflict*. Berkeley: University of California Press.

עובדים, מדינה ומשבר:
הכלכלה המדינית בישראל

מיכאל שלו

חוקרי תנועת העבודה הישראלית תמהים מזה זמן רב על כשלונה של תנועה זו. מפלגות העבודה שבעבר היו מזוהות עם סיפור ההצלחה של הקמתה וביסוסה של החברה והמדינה איבדו את השליטה הבלתי מעורערת שהיתה להן בפוליטיקה הישראלית; הן חדלו לשמש כחוליית קישור חיונית בין האזרחים למדינה מחד, ובין עבודה, הון ומדינה מאידך; אפילו המשך השליטה הבלעדית של תנועת העבודה בבסיס הכוח המרכזי שלה — ההסתדרות — כבר אינו ודאי; מעמדה של ההסתדרות עצמה הולך ונחלש — מגמה שצפויה להעמיק עם עריכתה של הרפורמה במערכת הבריאות — ומפעליה הכלכליים כושלים, או לחליפין מתנתקים משליטתה; ולבסוף, הפרוגרמה האידיאולוגית של תנועת העבודה — שילוב מתון של לייבוריזם ולאומיות — נמצאת בנסיגה נוכח התפשטות הפונדמנטאליזם הציוני, והיא נדחקה ממרכז התרבות הפוליטית הישראלית אל שוליה. תנועת העבודה, שהינה כיום בעיקרה תנועה של המעמד הבינוני, וההסתדרות, שאינה כוללת בשורותיה את מעמד העובדים הפלסטיני, אינן יכולות, ודומה שאף אינן מעוניינות, להיות נושאות הדגל של הסוציאליזם בישראל.

במאמר המוצג כאן, ובספר שפרסמתי על עבודה וכלכלה־מדינית בישראל (Shalev, 1992), אני מנסה להבהיר את הסיבות לכשלון שמתואר לעיל, מנקודת ראות חדשה (המשותפת אף לחוקרים אחרים, ר' Shafir, 1989; Grinberg, 1991).

הכלכלה המדינית כגישה ביקורתית

נקודת המוצא התיאורטית שלי מעוגנת **בכלכלה מדינית ביקורתית**. אני מדגיש את **הביקורתיות** אשר קוראת תיגר על הפרשנויות ועל הגישות המושגיות של המחקר השגרתי (זאת מבלי להכחיש שמחקר זה תרם להצבר ידע מועיל). מחקרי מתמקד במגבלות ובסתירות הפנימיות הגלומות באותם תהליכים אשר בדרך כלל נחשבים כהשגים של תנועת העבודה ושל האליטה בונת המדינה בישראל. המחקר מתרכז, לפיכך, במה שהמחקר השכיח בארץ נוטה לטשטש: הוא מתרכז באקסקלוסיביות הלאומית של תנועת

המקור: Michael Shalev. "Labor, State and Crisis: An Israeli Case Study". *Industrial Relations,* 23(3), 1984. פורסם בעברית: מיכאל שלו. "עובדים, מדינה ומשבר: ניתוח מקרה ישראלי". בתוך **משפחה, קליטה, עבודה: היבטים סוציולוגיים על החברה הישראלית**. ירושלים: אקדמון, 1993. המקור לפרק המבוא: Michael Shalev, "Labor and the Political Economy of Israel or Re-interpreting the Israeli Labor Movement", *Israel Studies Bulletin,* 2(7), 1992. פורסם ברשות.

העבודה הציונית, ולא בתפקידה בבניית החברה; בחסרונות שהיו כרוכים ביצירת קונסנזוס בחברה היישובית, ולא ביתרונות שהיו כרוכים בכך; בחולשות הנובעות מריסון הקונפליקט המעמדי, ולא בתרומת ריסון זה ליציבות ולצמיחה; ובשאלות המדאיגות שמעלים משברים כלכליים, ולא בשביעות הרצון שמעלות הצלחות כלכליות.

מדעי החברה בישראל סובלים זמן ממושך מהפרדה קרתנית בין דיסציפלינות מחקריות, הגורמת לנתק בין חקר הפוליטיקה לבין חקר הכלכלה. גם כאשר זיקות בין התחומים מזוהות במחקר השכיח אין הן זוכות לעיבוד התיאורטי הראוי.[1] בכלכלה מדינית הכוונה היא, בעיקרו של דבר, לגישה השואפת להסבר סיבתי מטריאלי לפעולה פוליטית (להבדיל מהסבר אידיאלי). גישתי המחקרית מעוגנת מחד, במסורת המארכסיסטית הקלאסית של כלכלה מדינית העוסקת במעמדות ובמאבקים מעמדיים, ומאידך בחידושה־שינויה של מסורת זו במחקר העדכני של מפלגות סוציאל־דמוקרטיות ושל יחסי עבודה ניאו־קורפוראטיסטים. עולה מעבודתי כי המקרה הישראלי, בתקופת ההגמוניה של מפא״י וההסתדרות, הולם את המסגרת אך לא את המהות של קורפוראטיזם סוציאל־דמוקרטי בנוסח אירופי. שלושה הבדלים בין הדגם האירופי והמקרה הישראלי בולטים במיוחד: ראשית, מעמד העובדים הישראלי משוסע על־ידי קווי חלוקה לאומיים ועדתיים; שנית, מערכת יחסי העבודה בישראל אינה מוסדרת ויציבה; ושלישית, ישראל אינה חברת רווחה אוניברסאליסטית ואינה נהנית מהשגשוג הכלכלי היחסי של חברות כגון נורבגיה, שוודיה ואוסטריה. תקוותי היא כי הבהרת ההיבטים הייחודיים של המקרה הישראלי תסייע להבנת הסיבות לכך שתנועת העבודה הישראלית איננה ממלאת את הציפיות שהיא מעוררת (לפחות בקרב אינטלקטואלים שמאליים).

הפרספקטיבה הכלכלית מדינית הביקורתית המוצעת כאן עומדת בניגוד קוטבי לגישות האקדמיות הרווחות בסוציולוגיה, במדע המדינה ובהיסטוריה הישראלית. אתעכב רק בקצרה על טיבן של הגישות השליטות באקדמיה הישראלית. הרושם הכללי ביותר שמשאיר חקר החברה הישראלית על הקורא הוא תחושה של הערכה רבה מצד החוקרים למשימה שבוצעה בתנאים קשים, והוקרה רבה מצידם לתנועת העבודה האוונגארדית שביצעה משימה זו בהצלחה.[2] לפי גישה זו החברה הישראלית נוסדה על־ידי חלוצי העלייה השנייה תוך יישומו של חזון מרחיק ראות. חלוצים אלה הפכו אחר כך למנהיגי המדינה וגם בתקופה זו עמדו בהצלחה באתגרים פנימיים (קליטת עלייה, פיתוח וכו׳) וחיצוניים (מלחמת השחרור, בניית צבא וכו׳). למרבית הצער — על פי גישה זו — בסופו של דבר חלה שחיקה — רוטיניזציה ודה־מיסטיפיקציה — של החזון המקורי (ר׳ Eisenstadt, 1985: 564). ועוד פגעו בסיפור ההצלחה ״מחלוקות פרימורדיאליות״ בין קבוצות זהות שונות, וכן עקת הלחצים ״החיצוניים״ על המערכת (ר׳ Horowitz and Lissak, 1989: 241,238).

פרספקטיבה זו הינה שמרנית ביותר. היא משקפת את הגירסה ההיסטורית הרשמית של תנועת העבודה ודימויה העצמי. כמו כן היא משקפת את התיאוריה האבולוציונית הפונקציונליסטית בסוציולוגיה. מנקודת ראות זו ההיסטוריה הישראלית מתחלקת לתקופה קדומה ״אוטופית״ או ״מהפכנית״ ולתקופה מאוחרת אפרורית ומאכזבת. ההסברים לשינוי היסטורי מתרכזים בגורמים אידיאולוגיים או במנהיגות, תוך הזנחת תנאים וגורמים חומריים. כך, למשל, מתחים אתניים מתפרשים על רקע תרבותי, ולא על רקע של מאבקים כלכליים, והסכסוך הלאומי הערבי־יהודי מתפרש כאיום על החברה הישראלית שמקורו מחוצה לה, ולא כתולדה של דינמיקה פנימית שיש לה השפעה מעצבת על החברה.

לפרספקטיבה רווחת זו במדעי החברה הישראליים התעוררה, החל משנות השבעים, ביקורת נוקבת. בתקופה זו כבר לא ניתן היה להתעלם מן הסימנים לאי שוויון חברתי עמוק, לאי יציבות פוליטית מחמירה, ולמשברים כלכליים ואף צבאיים רציניים ביותר. כתוצאה מכך נוצרו זרמים אינטלקטואליים ביקורתיים אשר הציגו את האליטה של תנועת העבודה באור בלתי מחמיא. בתחום הסוציולוגיה אף התבקשה גישה אלטרנטיבית לאורתודוכסיה התיאורטית הרווחת.[3] בשנות השמונים הפלישה ללבנון, המשך הכיבוש של הגדה המערבית ורצועת עזה והמחלוקת הפוליטית הניטשת סביב סוגיות אלה, נתנו דחיפה נוספת לגישות ביקורתיות. באופן לא מפתיע החל עתה הסכסוך הלאומי לתפוס מקום מרכזי בהסברים הניתנים להיווצרותה של החברה הישראלית ולשינויה.[4] דור חדש של היסטוריונים העלה נתונים והסברים חדשים לתהליכי הסכסוך הלאומי, כאלה שיש בהם אף להעיק על המצפון הישראלי (ר׳ Morris, 1988). במקביל, החלו חוקרים ישראלים לגלות עניין ביחס שבין החברה הישראלית והפלסטינית, אותה "שאלה בלתי נראית" בתולדות הציונות.[5]

אך למרות ההתקדמות הרבה שחלה במדעי החברה בכלל, לא חלה התקדמות משמעותית כל כך בחקר הכלכלה המדינית בישראל. יתרה מכך, חלק מן העבודות הביקורתיות נוטה לחטוא ברדוקציה פוליטית או כלכלית. ניתן להמחיש זאת באמצעות מספר דוגמאות מרכזיות מן המחקר הביקורתי. כך למשל גורסים חוקרים מן השמאל (Yatziv, 1979 ; Carmi & Rosenfeld, 1989), כי נקודת התפנית השלילית בהיסטוריה הישראלית היא נטישת היעדים הסוציאליסטיים על־ידי הנהגת מפא״י לאחר הקמת המדינה. פרשנות זו לקויה, ממש כמו הפרשנות העצמית הבלתי ביקורתית של תנועת העבודה, הן בהתמקדות באידיאות ו"אנשים דגולים" שאמורים לממשן, והן באידיאליזציה של החברה היישובית.

לעומת זאת, מחקרו של צבי זוסמן (Sussman, 1969) על יחסי ערבים־יהודים בשוק העבודה היישובי הוא ציון דרך בהתפתחות פרספקטיבה ביקורתית הדוחה בדיוק את שני המרכיבים הללו של המחקר המקובל — אידיאות ואידיאליזציה — ותחת זאת מציגה מחקר מטריאלי המזים, במקרה זה, את טענת ההסתדרות כאילו ביססה שכר שוויוני במשק. יחד עם זאת זוסמן אימץ גם הוא את ראיית הפוליטיקה כאידיאולוגיה ובהתאם לכך הציג את ממצאיו כהמחשה של אילוצים כלכליים המקלקלים את השורה. לפיכך לא היה בידו לפתח הבנה מעמיקה יותר של היחסים בין כוחות השוק לבין פעולה פוליטית.

בניגוד לכך, מחקרו החושפני של יונתן שפירא (Shapiro, 1976) על בניית ההגמוניה של מפא״י, הציג פעולה פוליטית מנקודת ראות ריאליסטית. שפירא גורס כי כוחה של האליטה של תנועת העבודה התבסס על מיומנות אירגונית ועל הקמת מנגנונים מפלגתיים בעלי שליטה במוסדות מפתח כלכליים. אך במקום לבחון את התנאים הכלכליים אשר עודדו דינמיקה אירגונית זו, ייחס אותה שפירא לתרבות הפוליטית הקולקטיביסטית שהביאו עימם מנהיגי תנועת העבודה מארצות מוצאם, בעיקר מברית המועצות (Shapiro, 1976: 4).

גישת הכלכלה־המדינית ממלאת את מה שחסר בין גישת זוסמן לגישת שפירא. כפי שמראה גרשון שפיר (Shafir, 1989) היתה זו התחרות בשוק העבודה מצד הפועלים הערבים, אשר דחפה את הפועלים היהודים בני העלייה השנייה להתארגן באופן קולקטיביסטי וליצור ברית היסטורית עם התנועה הציונית העולמית. מצב דברים זה נתן

עידוד נוסף — פוליטי — להפרדה הכלכלית בין יהודים לערבים. בתמורה לסיוע חומרי לפועלים ולאירגוניהם הסכימה ההסתדרות לשמש ככלי שרת למטרות הציונות. הדיאלקטיקה הכלכלית־מדינית לא הסתיימה כאן. המאבק ל״עבודה עברית״ שנוהל במסגרת זו התגלה למנהיגי התנועה ככלי מרכזי לגיבוש השורות סביבה.

גישת הכלכלה המדינית מועילה לניתוח הבעיות העכשוויות של החברה הישראלית בדיוק כשם שהיא מועילה לחקר עברה של חברה זו. ברור לכל כי מיקומה של מפא״י בצומת המוסדית שבאמצעותה זרמו לארץ בני אדם והון היתה חיונית לשלטונה. אחרי 1948 נוצלו כוח המדינה, ההגירה ההמונית, וה״העברות החד־צדדיות״ של הון מחו״ל, לביסוס השליטה החד־מפלגתית ולצמיחה כלכלית מהירה. אך מעמדה של המפלגה התערער ככל שגברה האוטונומיה של קבוצות שקודם לכן היו תלויות בה, וככל שהסיוע הכלכלי השתנה ממתן־חינם לסובסידיה לצורכי חימוש. כתוצאה משינויים אלה קטנה יכולת המדינה לכוון הן את השקעות ההון ברמה הלאומית והן את המצב הכלכלי של אוכלוסיות נרחבות ברמה הפרטית. כך נחלשה מפלגת השלטון ואף המדינה איבדה מיכולת התימרון הכלכלית שלה.

הסבר זה לשינויים הפוליטיים בישראל שונה, כמובן, לחלוטין מן ההסברים המקובלים במדע המדינה, המבקשים אחר סיבות פוליטיות מובהקות למהפך השלטוני של 1977. הוא שונה אף לחלוטין מן ההסברים המקובלים בכלכלה המפרשים את ההיפראינפלציה שלאחר 1973 ואת היבלמות הצמיחה הכלכלית, כתולדה של משגים פוליטיים ושל לחצים צרכניים. לפי השקפתנו ההיבט החשוב ביותר בהתנהגותה הכלכלית של המדינה נוכח המשבר הכלכלי קשור ביחסיה עם ההון הגדול. ניתוח מערכת יחסים זו מורה כי אותה מדיניות כלכלית שגרמה לקיפאון ולאינפלציה ״בלתי נשלטת״, תרמה להתעצמות חסרת תקדים של החברות הגדולות ושל הבנקים הגדולים, מה שאומר דרשני (בעניין חשוב זה ר׳ Rowley, Bichler & Nitzan, 1988 ; Hadar, 1990).

ההשלכה התיאורטית של ניתוח זה היא ההבנה של התופעה שלינדבלום כינה אותה ״כבילת הידיים״ (Imprisonment) של המדיניות הציבורית על־ידי אינטרסים עיסקיים (Lindblum, 1982). חוקרי החברה הישראלית התעלמו זמן רב מדי מסוגיה זו. ראוי לציין מה גרם להתעלמות זו, והשוואה למקרה האמריקני תהיה מאירת עיניים. בארצות הברית התעורר העניין המחקרי בכוחם של העסקים הגדולים בזירה המדינית כתוצאה של ״האפקט המצטבר של וייטנאם ושל הרדיקאליזם של שנות השישים, הדרמה של ווטרגייט, וכן... קשיים כלכליים נערמים.״ כל אלה ״עשו את השימוש בכוח בחברה האמריקנית לגלוי לעין״ (Block, 1987:23). גם בישראל לא חסרו חשיפות של ״שערוריות״ מסוגים שונים, אף כי מאוחר יותר מאשר בארה״ב. אך כאן הן לא עוררו, משום מה, זעם כלפי אינטרסים קפיטאליסטיים. סיבה חשובה לכך היא העדרה בישראל של מסורת עממית ואינטלקטואלית של אי־אמון בסקטור העיסקי. אדרבא, אחת האירוניות שהוליד משטר תנועת העבודה היא בילבול מושגי מוחלט, עממי כאינטלקטואלי, בין קפיטאליזם לסוציאליזם. פרקטיקות קפיטאליסטיות לחלוטין הוצגו כאן כהישגים סוציאליסטיים להתפאר.

הדיון האקדמי בישראל אף משקף את האידיאולוגיה הרווחת, ומחזק אותה, בדרך נוספת. אי ההכרה בגורמים כלכליים על־ידי מדעני המדינה משקף את האמונה שרווחה בקרב תומכי תנועת העבודה כי גורמים כלכליים לא הגבילו את יכולת התימרון הפוליטית של האליטה, או לחליפין כי היא הצליחה ליצור מסגרת חברתית ייחודית למרות התנאים

הכלכליים, ולא — כפי שאני גורס — **בגלל** התנאים הכלכליים. בתקופה מאוחרת יותר, בשנות השמונים, כאשר תנועת העבודה איבדה מיוקרתה, התפתח מיתוס נגדי קונסרווטיבי, עממי ואקדמי, לפיו "ההתערבות" של המשטר בכלכלה מפריעה לפעילות ה"חופשית" של כוחות השוק, אשר רק הדינמיקה הבלתי מופרעת שלהם יכולה לחדש את הפיתוח והצמיחה. שתי הגישות הללו, זו המתעלמת ממגבלות כלכליות על הפוליטיקה וזו המתעלמת מן ההבנייה הפוליטית של הכלכלה, בטעות יסודן. אני גורס כי הן ההאדרה של הסוציאליזם־כביכול של תנועת העבודה, והן היפוכה — ההאדרה של כוחות השוק והמגזר העיסקי, מונעים הבנה נכונה של הבעיות הכלכליות של ישראל, ובמישור התיאורטי מונעים הבנה נכונה של השילוב המהותי המדיני־כלכלי בחברה בת זמננו. המאמר שלהלן מיישם גישה זו למקרה מוגדר.

כלכלה מדינית קורפוראטיסטית

לפני כארבעים שנה, טען הכלכלן מיכל קלצ׳קי (Kalecki, 1943) בתקיפות, כי למרות שניתן מבחינה כלכלית להשיג את המטרה של תעסוקה מלאה, מאמץ כזה עלול לעלות על שרטון פוליטי. זאת עקב התנגדותם של המעסיקים, (וכפועל יוצא גם חשש המדינה)[6] בשל הפסד העוצמה הצפוי בהיעדר קבוצה פוטנציאלית של מובטלים. תחזית זו של קלצ׳קי משתקפת — אמנם בצורה שונה — בהנחה אשר ביסוד עקומת פיליפס (Philips Curve), הקובעת כי קיים קשר משלים בין אבטלה לבין לחץ אינפלציוני של העובדים על רמת השכר.

לאחרונה טוענים חוקרי הכלכלה המדינית באירופה, כי קיימת חלופה פחות מכאיבה מאשר המיתון כאמצעי לוויסות כוחם של האיגודים המקצועיים. חלופה זו — קורפוראטיזם — כרוכה במשא ומתן גלוי או סמוי בין אירגוני־גג חזקים של האיגודים המקצועיים לבין המדינה. כתוצאה מן המשא ומתן אמורים האיגודים לרסן את תביעות הפועלים ואת נטייתם לנקוט בעיצומים, בתמורה למדיניות ציבורית תומכת. לדעת חוקרים אלה תלויה הצלחתו של המשא ומתן הקורפוראטיסטי הן בקיומו של איגוד עובדים סמכותי, הנתמך על־ידי מספר גדול של חברים, והן בקיומה של מפלגת פועלים אוהדת, שמעמדה בממשלה יציב. במחקר השוואתי טענה זו קובעת, כי המידה בה תנאי השוק מתקרבים לתעסוקה מלאה והמידה בה האיגודים המקצועיים מרסנים את הפועלים ומשתפים פעולה עם המעסיקים, הן פונקציות פשוטות של כמה משתנים מוסדיים ופוליטיים. משתנים אלה הינם גודלם, אחדותם וריכוזיותם של האיגודים, עוצמתה הפוליטית של מפלגת העבודה או המפלגה הסוציאל־דמוקרטית ועוצמת הקשר שבין מפלגה זו לבין האיגודים המקצועיים.

רק מעטים מבין חוקרי הקורפוראטיזם הסוציאל־דמוקרטי התייחסו למקרה הישראלי, למרות שלכאורה ישראל מספקת ראיה חותכת לתיאוריה זו. הסתדרות העובדים בארץ היא מן הסתם האיגוד בעל הבסיס הרחב, המונופוליסטי וההיירארכי ביותר שניתן למצוא במדינה דמוקרטית כלשהי. מבחינה פוליטית, עד המהפך של 1977, שלטה מפלגת העבודה בכל ממשלות ישראל מאז קום המדינה. מבחינה מבנית היו הקשרים בין המפלגה לבין ההסתדרות הדוקים ביותר. מאמר זה מתמקד בראש ובראשונה בתופעת האבטלה בישראל. לכאורה, מאמתות התוצאות לגבי משתנה זה את ההשערה הקורפוראטיסטית. מאז סקרי כוח־העבודה הראשונים בשנת 1958 לא עלתה האבטלה השנתית על 6%

להוציא השנים 1966-1967. לרוב נע שיעור האבטלה בין 3% ל־4%. בהתחשב בתנאים השוררים בעיירות הפיתוח ויישובי הספר, ניתן היה להתייחס לרמה זו כאל מצב של תעסוקה מלאה ואף מעבר לכך.

נתונים אלו מרשימים במיוחד בהתחשב בחולשה המבנית של הכלכלה הישראלית ובהיותה נתונה להשפעות חמורות של הכלכלה העולמית מאז ראשית שנות השבעים. מצד שני, ההיסטוריה של האבטלה בישראל כוללת גם סטייה חדה ממצב של תעסוקה מלאה: המיתון של אמצע שנות השישים, כאשר האבטלה הגיעה לאחוזים דו־סיפרתיים. מפלגת השלטון היתה אז מפלגת העבודה, שיחד עם ההסתדרות תמכה בצורה מודעת באבטלה, ככלי העשוי להחזיר את השלטון לעבודה. באמצעות בחינת הרקע להיווצרות נורמת התעסוקה המלאה והסיבות לסטייה בשנים 1966-1977, חושף מאמר זה שלוש נקודות בהן לוקה התיאוריה הקורפוראטיסטית בחסר, שעה שמיישמים אותה על המציאות הישראלית.[8]

ראשית, הן היכולת והן המניעים ליישום מדיניות של תעסוקה מלאה הינם במידה רבה בלתי קשורים לבעיית התעסוקה. שנית, נוסף להסדר הקורפוראטיסטי, פיתחה המדינה מגוון של שיטות אחרות לאיזון הפוטנציאל השלילי — מנקודת ראותה ומנקודת ראות המעסיקים — הטמון בתעסוקה מלאה, דהיינו, יכולתו להגביר את הקונפליקט התחרותי בשוק העבודה. שלישית, המיתון וההסדר הקורפוראטיסטי אינם בהכרח תגובות המבטלות זו את זו בנוגע לבעיית הוויסות הפוליטי של מיליטאנטיות העובדים בתנאים של תעסוקה מלאה. הניסיון הישראלי מצביע על שתי תופעות מעניינות: "אסטרטגיות הוויסות" משתנות במשך הזמן, ו"מקל" האבטלה עשוי, באופן פרדוכאסלי לשמש להפעלת לחץ לקבלת ה"גזר" של הסדר קורפוראטיסטי.

לביסוס טענות אלו עלינו להתבונן ברקע למיתון של שנות השישים ובתוצאותיו. בניגוד למה שניתן לחשוב, יש במשימה זו גם עניין לגבי שנים מאוחרות יותר. ללא פרספקטיבה היסטורית בלתי־אפשרי להבין התפתחויות ישראליות עכשוויות, ובמיוחד את הסיבות לכך שרמת האבטלה לא עלתה בעת המשבר הכלכלי שלאחר 1973. מצד שני גם לא ניתן להבין את האפשרות הסבירה של חזרה למדיניות מיתון ואבטלה בתקופה עתידית. למחקר זה יש השלכות מרחיקות לכת עוד יותר. אם נסכים שישראל מהווה "מקרה מבחן" לתקפות המודל הקורפוראטיסטי, אזי ברור, שמוטל ספק בתוקפם של כמה מן הניבויים העיקריים של מודל זה.

תעסוקה מלאה כנטייה מבנית

בכלכלה המדינית של ישראל קיימת נטיה מבנית לתעסוקה מלאה. גורמים גיאופוליטיים ולאומיים משמעותיים יצרו את המניעים ואת המשאבים אשר פיצו על חולשות כלכליות הטבועות בה. בין החולשות ארוכות־הטווח שהכלכלה סבלה מהן, נציין: 1. שוק פנימי מוגבל ומחסומים פוליטיים כנגד חדירה אל שווקים אזוריים. 2. עוני יחסי במשאבים טבעיים. 3. המצב שלאחר העצמאות המאופיין במשק תעשייתי מוגבל, המבוסס בראש ובראשונה על פעילות בלתי תחרותית בקנה מידה קטן, והמתמודד עם מחסור ביתרונות יחסיים בשוק הבין לאומי ברוב המגזרים. 4. תלות מהותית בייבוא מוצרי צריכה בסיסיים, תשומות ייצור וציוד צבאי (ביחסים משתנים בזמן). 5. חוסר משיכה יחסי עבור משקיעים מבחוץ בגלל המצב הבטחוני ולחץ ישיר ממדינות ערב. 6. שוק מקומי מצומצם ועלות גבוהה של כוח העבודה בהשוואה למשקים פריפריאליים אחרים.

בשל מגבלות אלו, לא סביר, לכאורה, להניח שבישראל תהיה תעסוקה מלאה (אלא אם כן היתה המדינה מסגלת לעצמה מדיניות דיכוי בנוסח העולם השלישי, כדי לעודד השקעות זרות). אלא שמאז העצמאות ב־1948, ועוד לפני כן בתקופת ה״יישוב״, התיחסה ההנהגה לאבטלה כאל פתרון המנוגד לחזון הציוני. השלכות האבטלה על עלייה ועל ירידה הדאיגו את ההנהגה. חוסר העבודה נתפס כמצב המעודד ירידה מן הארץ, ולפיכך נחשב גידול קצב ההעסקה בזמן עלייה המונית כחיוני לקליטתם הכלכלית של העולים החדשים. השקפה זו מבוססת על חשיבותם של נתונים דמוגרפיים בארץ לאיוש הצבא ולוויסות המאזן האנושי והטריטוריאלי בין יהודים לערבים. ניתן להסביר השקפה זו גם בקשר ההדוק שבין הלגיטימיות של המדינה היהודית לבין יכולתה המוכחת של זו לספק בית לאומי בר־קיימא לתושביה היהודים. נתון נוסף, שגרם להנהגה להימנע בכל מחיר מאבטלה, הוא ״פצצת הזמן״ הטמונה בשסעים החברתיים־כלכליים. לכך יש להוסיף (ובייחוד מאז ראשית שנות השבעים) את קיומו של אקלים פוליטי תחרותי ביותר. זה גרם לממשלות להיות מודעות למחיר הפוליטי והחברתי הגבוה של אבטלה. אף־על־פי־כן, כדי להבין איך התגשמה השאיפה לתעסוקה מלאה הלכה למעשה, עלינו לציין כמה היבטים בלתי רגילים נוספים המאפיינים את המקרה הישראלי.

השלכות הרקע הגיאופוליטי. לכאורה, היה על המחוייבויות הצבאיות של ישראל ״לספח״ לטובתן את המשאבים הדרושים ליצירה ולקיום מקומות עבודה. אלא שבתקופה שלפני 1967 היו ההוצאות הישירות לבטחון — שלא עלו על עשירית התוצר הלאומי הגולמי (להלן תל״ג), להוציא שנת 1956 בעת מבצע ״קדש״ — אילוץ שכלכלה מתפתחת יכולה היתה להסתדר עימו. מאז 1967 גדלה מעמסה זו לרמה ממוצעת של כרבע מן התל״ג. מחירו הבלתי־מבוטל של מרכיב הייבוא הבטחוני מומן ברובו על־ידי חבילת הסיוע האמריקני (שבמידה רבה הותנתה ברכישות מיצרנים אמריקניים). נוסף לסיוע מומנו ההוצאות הצבאיות ההולכות ותופחות באמצעות גרעונות תקציביים ולא באמצעות מיסוי או ויתורים על הצריכה הפרטית.

לסכסוך הערבי־ישראלי נודעות השלכות רחבות נוספות על הכלכלה המדינית, מעבר למימד התקציבי. שלוש מהשלכות אלו נוגעות במיוחד לנושא התעסוקה המלאה. ראשית, האיבה הערבית־ישראלית מספקת בסיס אידיאולוגי להטלת מגבלות חמורות על פעילותם הפוליטית והחברתית של הערבים אזרחי ישראל. הנחיתות והתלות (על ביטוייהן השונים) של אזרחי ישראל הערביים ושל תושבי השטחים יוצרות כוח עבודה ערבי גמיש, התופס את העמדות הפחות מושכות בשוק העבודה. השלכה נוספת של מרכזיות הסכסוך היא, שהצבא והמשק הצבאי מספקים מקורות תעסוקה רבים. הצבא הסדיר לבדו קלט כשבעה אחוזים מכוח העבודה האזרחי ב־1966, שיעור שהגיע ל־13% ב־1979. סקרי כוח האדם בשנים האחרונות מצביעים על כך, שבשבוע עבודה אופייני נעדרים בערך 5% מן הגברים המועסקים ממקום עבודתם בגלל שירות מילואים. נוסף על כך, נערכו אומדנים לפיהם עוד לפני 1967 קרוב ל־10% מן העובדים היו מועסקים במפעלים התלויים בביקוש הצבאי; כיום נאמד שיעורם בכרבע מכוח העבודה.

יחסים כלכליים בינלאומיים. תנאי המתח הגיאופוליטי המתמשך ואופיה היהודי־ציוני של ישראל הגבירו הן את הצורך בסיוע חיצוני והן את המאמצים הנדרשים למציאת המקורות לסיוע זה. כתוצאה מכך זרם לישראל הון בקנה מידה גדול, שמקורותיו הם בעיקר העברות חד־צדדיות והלוואות ארוכות־טווח מארצות־הברית, מגרמניה ומקהילות

יהודיות בתפוצות. הון זה איפשר קיום גרעון מסחרי מתמשך. ראוי לציין, שלמרות העובדה שמקור ההון ואופי הזרמתו השתנו במשך הזמן, תמיד היוותה ההשקעה הזרה העיסקית, שאיננה בגדר תרומה מוסווית, רק מרכיב זעום מן הסכומים המוזרמים. למרות שבטווח הארוך עלה ערך הייצוא על הייבוא, הרי שהגידול האבסולוטי בייבוא והמעמסה הגדלה והולכת של החזר החובות מנעו כל צימצום של התלות הכלכלית. במסגרת תלות זו יכולה היתה הכלכלה הישראלית לקיים רמת השקעות (וכפועל־יוצא גם רמת תעסוקה) העולה בהרבה על האפשרויות הטמונות במשאבים המקומיים לבדם.

"מנועי" הצמיחה הכלכלית. זרימת ההון, עלייה המונית, פעילות התעשייה הצבאית והרחבה טריטוריאלית גרמו — בצירופים שונים ובזמנים שונים — לצמיחה כלכלית מהירה שתחילתה ב־1954 וסופה במלחמת יום הכיפורים. הגורם הראשון — זרימת ההון — הביא לתוצאות מגוונות. העברות פרטיות הגדילו את הצריכה הפרטית, אך בולטת יותר היתה חלוקת תקבוליה החיצוניים של המדינה ביד רחבה: כסובסידיות ליצרנים ולצרכנים, תעסוקה ציבורית ישירה ועקיפה והוצאות בקנה־מידה גדול לפיתוח כלכלי ולקליטת עלייה. המדינה שימשה כצינור לחסכונות מקומיים ולהון מיובא וכך שלטה גם על תהליך ההשקעות במגזר הפרטי.

המפתח השני לצמיחה מהירה היה העלייה ההמונית בעשור הראשון לקיום המדינה, שבמהלכו גדלה האוכלוסיה פי שניים וחצי. העולים הגדילו את הביקוש למוצרי צריכה ולשרותיים בסיסיים, במיוחד בתחום הבנייה. העולים שנכנסו לשוק העבודה, ובמיוחד גברים ממוצא לא־אירופי, סיפקו כוח עבודה זול יחסית, ואיפשרו להאיץ את קצב הבנייה והתעשוש שהחל באמצע שנות החמישים. יתר על־כן, המעמסה של עלייה המונית שימשה סיבה לבקשת עזרה פילנטרופית מבחוץ.

הגורם השלישי — ההתרחבות הטריטוריאלית — התרחש הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. בייחוד בעשור הראשון, הופקעו על־ידי המדינה אדמות מיושבות בפועל או שהיו מיושבות בעבר על־ידי ערבים — וזאת בקנה מידה גדול. הפקעות אלו איפשרו את הרחבת החקלאות והבנייה. ולבסוף, הרחבת הטריטוריה באמצעות כיבוש והרחבת המשק הצבאי היוותה גורם חשוב נוסף בתהליך הצמיחה מאז צימצומה של העלייה ההמונית.

בלמים כנגד השלכות הירידה ברמת האבטלה

כחמש שנים לאחר קום המדינה התגבשה נטייה מובהקת להשגת תעסוקה מלאה. ב־1954 נכנסה כלכלת ישראל לשלב של פיתוח מואץ: במשך עשור ויותר היתה צמיחה ריאלית מהירה ביותר בתל"ג לנפש (בשיעור של 10% לשנה בין 1953-1965). במקביל ירדה האבטלה בהדרגה מרמה של כ־11.5% לרמה של 3.5% בלבד ב־1961. רמת אבטלה נמוכה זו נשמרה ואף קטנה במשך חמש השנים הבאות עד למיתון של 1966-1967. הטענה בפרק זה היא, שלפני המיתון היה שימוש במגוון אסטרטגיות ממלכתיות וקווי מדיניות קונקרטיים אשר היוו יחדיו מסגרת מווסתת, שביכולתה (לפחות לתקופה מוגבלת) לסתור את הניבוי של קלצ'קי משנת 1943. כזכור ניבא קלצ'קי, כי מזמן לזמן יועלו טענות בדבר השלמתו של "מחזור עסקים פוליטי", כדי לאזן את העוצמה ואת המיליטאנטיות של האיגודים המקצועיים, שהתחזקו בתקופת התעסוקה המלאה, ולהגן בכך על האינטרסים של המעסיקים ושל המשקיעים הפרטיים.

דפוסי הסיבסוד הממלכתי. יכולתה של מדינת ישראל בסוף שנות החמישים להתמודד עם אי־היציבות, הנגרמת כתוצאה משוק עבודה של תעסוקה מלאה, נובעת במידה רבה מתפקידה הדומינאנטי ביצירתן למעשה של מערכות הריבוד והחלוקה בחברה. הממשלה יזמה השקעות ויצרה מקומות עבודה, קבעה מינויים כלכליים ופוליטיים ובמידה רבה קבעה את רמת החיים של הפרט. עליונות זו של המדינה נבעה מגישתה הבלתי־אמצעית למענקי־חוץ ולהלוואות מצד אחד, ומחולשתם של המשקיעים הפרטיים ושל חלק הארי של האזרחים (עולים חדשים), מצד שני.

מלכתחילה נוצרו הטיות חזקות בשיטות שהמדינה נקטה בהן לניהול פעילויות אלו. המקורבים לאליטה של תנועת העבודה מבחינת מוצא, ותק והשקפה פוליטית נהנו מהטבות בולטות. טבעי הדבר אולי, כשמדובר במעמד הפועלים הוותיק שנטל חלק בבניית המדינה שבדרך. אך נוסף לכך נוצר שסע גם בעלייה ההמונית שלאחר קום המדינה, בשל ההבחנה שנוצרה בין העולים ממוצא מזרחי (שבאו ממדינות המזרח־התיכון וצפון־אפריקה) לבין עולים ממוצא מערבי (ברובם אירופיים). הבחנה זו נבעה מעצם היותם של מרבית העולים המערביים בעלי אמצעים ו/או קשרים (תרבותיים, משפחתיים, אירגוניים) עם אוכלוסיית הוותיקים, ועל כן לא הוגדרו כזרים ו״פרימיטיביים״. לבני מעמד העובדים הוותיק ולעולים המערביים המועדפים הוצעו כמה דרכי גישה כדי להתקבל ל״מעמד הבינוני תוצר המדינה״ (Rosenfeld & Carmi, 1976) כגון: ניידות לתפקידים הדורשים השכלה או לתפקידי פיקוח במגזרים היצרניים, פתיחת דלתות למשרות ניהול ולפקידות גבוהה בביורוקרטיה הציבורית המתהווה, והרחבת המעמד הזעיר־בורגני והבורגני כפועל יוצא של הגידול בביקוש הפרטי והממלכתי.

ציבור המעסיקים, אשר מבחינה תיאורטית עמד להפסיד מהיווצרות מצב של תעסוקה מלאה, פוצה ביד נדיבה באמצעות שווקים מוגנים, גישה לתנאי אשראי מועדפים, ציוד מוזל וצורות שונות של סיבסוד ממלכתי. גם הסובסידיות לצריכה הפרטית של הפועלים היהודים פעלו לפיצוי המעסיקים. לעולים החדשים סופקו צרכי הקיום הבסיסיים, לעתים תמורת נאמנות פוליטית. מתן סיוע זה איפשר לנתב את רוב העולים החדשים למיקום שולי במערכת הגיאוגרפית, הכלכלית והפוליטית, ולהגן בכך על האינטרסים החיוניים של המדינה ושל הוותיקים. מאידך גיסא, יזמים, מנהלים ובעלי משרות בכירות השתחררו מן הצורך להמיר את רווחיהם/הכנסותיהם בחסכונות — דבר הנחוץ בדרך כלל להיווי הון (Pack, 1971). כך הצליחה המדינה בבת־אחת ליצור פערי ריבוד ולהקל על הקונפליקטים החלוקתיים.

בה־בשעה, בשל אותן סיבות, הפכה בעיית התעסוקה המלאה לבעייתה של המדינה. ככל שמעמד הפועלים היה מוגן יותר מפני כוחות השוק ומפני עוצמת המעסיקים, כך גדלה עלות סיבסודו של המגזר העיסקי, וכך גדלה התלות בסיוע חוץ למימון ״נדיב״ זה. וככל שהפועלים הורשו להשתחרר מתכתיבי שוק העבודה, כך גבר הקושי לשמור הן על תלותם החומרית במפלגת השלטון והן על תפקידיהם הגיאוגרפיים והכלכליים, כפי שהוגדרו באסטרטגיה של בניית המדינה. אף־על־פי־כן, השפעות אלו מותנו לזמן מה באמצעות מנגנונים מוסדיים שהצליחו (א) להגביל ״קבוצת שוליים״ לעיסוקים בשוק העבודה המשני ו־(ב) לאפשר מידה רבה של ריסון במאבקי הפועלים באמצעים פוליטיים.

פילוח שוק העבודה (Labor Market Segmantation). הנחת היסוד של תורת הפילוח היא, כי קיימים אשכולות של מקומות עבודה מובחנים מבחינה איכותית והמוגדרים לפי

גבולות מגזריים. באופן טיפוסי, מבחינים בין שוק העבודה הראשוני לשוק העבודה המשני. מקומות עבודה בשוק המשני מתאפיינים בחוסר יציבות, בשכר נמוך, באפשרויות קידום מוגבלות ובהעדר זכויות עבודה ממוסדות. בעוד שדובר רבות על השפעות הפילוח בישראל (לדוגמה, אי השוויון בהכנסות ובסוגי התעסוקה), מעט מאד ידוע על מהותו המוסדית. ובכל זאת יש לנו תמונה די ברורה לגבי האנשים המועסקים בשוק המשני. לפי ממצאים של סבירסקי וברנשטיין (Swirski & Bernstein, 1982) תהליכי התיעוש והצמיחה הכלכלית היו מלווים בשוק העבודה בנטייה חזקה להפניית עולים מארצות המזרח לעבודות פחות מיומנות, פחות משתלמות ופחות בטוחות. ללא פיצויים מוגנים ובהעדר זכויות מספיקות להשלמת הכנסה, ועל רקע הדלות וחוסר האירגון שאיפיינו אותם בהגיעם ארצה, היו העולים החדשים מעדות המזרח פגיעים ביותר במגעם עם המעבידים ועם המדינה. יתר על־כן, שוליותם בשוק העבודה חוזקה לעתים קרובות באמצעות מיקומם הגיאוגרפי, תופעה שבלטה במיוחד אצל אלה שהגיעו לעיירות פיתוח מרוחקות.

פגיעותם של האזרחים הערבים בישראל היתה רבה עוד יותר בהשוואה לעולי המזרח. עד סוף שנות החמישים לא הורשו הפועלים הערבים לעבוד באזורים יהודיים בטרם שובצו רוב העולים החדשים במקומות עבודה. לאחר מכן נפתחו עבורם מקומות עבודה בלתי־מקצועיים בשכר נמוך (בעיקר בחקלאות ובבניין) לאלה שמוכנים היו לנסוע יום־יום ממקומות מגוריהם כדי לעבוד במשק היהודי. העסקתם של יהודים וערבים בעבודות המגזר המשני תרמה רבות להגנה על רווחיות המעסיקים ולקיום זכויות היתר של העובדים במגזר הראשוני. פילוח שוק העבודה אף מילא תפקיד שמעבר לתפקידו הכלכלי גרידא ותרם גם להשגת מטרות אחרות של המדינה. לגבי הפועלים הערבים שנסעו לעבודה יום־יום, איפשרה התעסוקה בשוק המשני להפחית מן הלחץ הכלכלי שנוצר עקב הפקעת רבים מן השטחים החקלאיים שלהם. כן איפשרה להם תעסוקה זו לקשור את גורלם בגורל המדינה בהיותם תלויים בכלכלה היהודית. דחיקת עולי ארצות המזרח לשולי שוק העבודה ניטרלה את האיום הפוטנציאלי שהם היו עלולים להוות לגבי הפועלים הוותיקים, שמנהיגיהם שלטו במנגנון המדינה. בה בשעה הצליחה מפלגת השלטון למנוע את עירעור הלגיטימיות שלה בעיני עדות המזרח באמצעות סיפוק צרכיהם הבסיסיים בתמורה לנאמנות אלקטורלית. בעיירות הפיתוח, שבהן מקומות העבודה היו מועטים ולא בטוחים, קיבלו המובטלים תעסוקה בעבודות דחק כדי שלא יעזבו את המקום (לקידום מטרת פיזור האוכלוסין) וכדי להרגילם לעבודות כפיים (לטובת המשק התעשייתי המתפתח).

תור הזהב של הקורפוראטיזם

לא רק הפילוח של שוק העבודה והסיבסוד הממשלתי הם שמיתנו את התהוותם של קונפליקטים חלוקתיים כאשר, לאחר 1953, חלה ירידה באבטלה. גורם חשוב נוסף היה השפעת מפלגת השלטון על מוסדות העובדים, ובמיוחד על אירגון־הגג שלהם — ההסתדרות. לאמיתו של דבר, ההסתדרות נוצרה במקורה ביוזמת המפלגות שקדמו למפלגת העבודה, כשלפני כן כמעט שלא היו איגודים מקצועיים בציבור היהודי חוץ מאשר בקרב החלוצים החקלאיים.

אופיה של ההסתדרות. כפי ששמה מעיד עליה, ההסתדרות אינה אירגון־גג של איגודים מקצועיים. כאשר נוסדה ב־1920 נתפשה מטרתה של ההסתדרות כיצירה של מעמד

פועלים ממושמע לצורך קידום ההתיישבות הציונית. משימתה המיידית היתה לספק את כל הנחוץ לקליטתם הכלכלית והפוליטית של המתיישבים החדשים — החל מיצירת מקומות עבודה דרך אספקת שירותי בריאות, דיור, חינוך ואגודות צרכניות. המפלגות שהקימו את ההסתדרות ניסו קודם לכן לספק צרכים אלה על בסיס מפלגתי. הן קיוו שההסתדרות תשחרר אותן מתחרות זו ושהיא תתפתח לבסיס כוח אפקטיבי, שיוכל להתרחב כשיווצרו הזדמנויות לכך. כתוצאה של פשרה (שבסופו של דבר שירתה את האינטרסים של מפלגת העבודה המתהווה) התפתחה מערכת שלטונית מורכבת שמאפייניה: 1. הכוונה מרכזית. 2. אחריות הנבחרים והפקידים הממונים כלפי מפלגות־האם ולא כלפי ציבור החברים. 3. ייצוג פנימי של מפלגות הפועלים בהתאם לכוחן היחסי בבחירות הכלכליות להסתדרות. 4. הבטחת השליטה למעשה למפלגה שיכולה היתה לגבש רוב, אם לבדה ואם באמצעות קואליציה.

בשנות החמישים כבר היה ריכוזו של המשא־ומתן הקולקטיבי לאחד מתפקידיה החשובים של ההסתדרות. מאידך גיסא, הזרם המרכזי של הנהגת הפועלים כבר נטש את רוב התכנים הסוציאליסטיים שלו והשלים עם הכלכלה הקפיטאליסטית. לפי מבחנים מקובלים להערכת עוצמתם של אירגוני פועלים, יכולה היתה ההסתדרות להתגאות בכוחה ובהשפעתה. בסוף שנות החמישים, כמו גם בשנים האחרונות, ייצגה ההסתדרות כ־85% ממקבלי המשכורת בארץ במשא־ומתן הקולקטיבי. כמו כן משרתת ההסתדרות 70% מן האוכלוסיה באמצעות קופת חולים הכללית. בתחום השירותים החברתיים אין ההסתדרות מסתפקת בעמדתה הדומינאנטית במתן שירותי בריאות אלא שולטת גם בתחום הפנסיות המשלימות. יש לה תפקיד חשוב בתחומים שונים כגון: מועדוני ספורט ומעונות יום.

כרבע מן האוכלוסיה המועסקת בישראל עובד במפעלים חקלאיים ותעשייתיים או מסחריים בבעלות ההסתדרות או באלה המסונפים אליה. אלא שההסתדרות לא פעלה בכל התחומים הללו כאיגוד מקצועי. הקו המנחה של הנהגת ההסתדרות היה השילוש עם־מדינה־מפלגה. מדיניות ההסתדרות נקבעה בצמרת מפא״י, שם היתה לאנשי המפלגה בממשלה השפעה מכרעת. רוב חברי ההסתדרות הצטרפו (ועדיין מצטרפים) אליה לא מתוך בחירה אלא מסיבות הזרות לאינטרסים שלהם כחברי איגודים (לרוב כדי לזכות בשירות רפואי או בשל היותם עובדים הסתדרותיים, דבר המחייב את חברותם בה כתנאי להעסקה). על אופיה של ההסתדרות מעידה העובדה, שהחברים משתייכים ישירות לאירגון־הגג הקובע לאילו איגודים ישתייכו. יתר־על־כן, מנהיגי האיגודים הארציים, כמו מנהיגי מרכז ההסתדרות, ממונים בחלקם על־ידי המפלגה (למעט איגודים של בעלי המקצועות החופשיים).

בעשור הראשון למדינה, השתמשה מפא״י ברוב שלה בהסתדרות לא רק כדי להשיג שליטה כמעט מוחלטת בעמדות המפתח במוסדות המרכזיים והאזוריים של האירגון, אלא גם על־מנת להשתלט על רוב ועדי העובדים המפעליים. ועדים אלו שימשו לא רק כזרוע של ההסתדרות בשטח אלא גם כמכשיר לפעילות ספונטאנית של איגוד מקצועי. ואולם, הפוליטיזציה הגיעה גם לרמה זו. עד מהרה הצליחה מפא״י לסלק את פעילי המפלגות שמשמאלה, ששלטו בחלק לא מבוטל מוועדי העובדים הוותיקים. כמו כן הצליחה מפא״י לקדם את אנשיה לעמוד בראש ועדים של עולים חדשים. ברגע ששליחי המפלגה החזיקו במשרות אלו, הם ניצלו את ההטבות שבהן שלטו: (כגון: הלוואות, המלצות לקידום בעבודה וכו׳) כדי להנציח את השפעתם.

הקורפוראטיזם ומתנגדיו. בין אין ספור המערכות והמשאבים ההסתדרותיים מילאו ועדי העובדים תפקיד שאיפשר למפלגה להעניק חסות, ליצור קשרים של תלות חומרית, לגייס פעילים, להפיץ תעמולה, להעניש או לספח מתנגדים. יכולת זו היתה חיונית לא רק להנצחת ההגמוניה הפוליטית של מפא״י אלא גם כבסיס לשילוב ההסתדרות במדינה כאיגוד מקצועי.

משום שליטתה של מפא״י הן במפלגה והן בהסתדרות, מילאה מפלגה זו תפקיד מכריע בקביעת תוכנם של הסכמים תקופתיים כוללניים, שנחתמו בין ההסתדרות לבין התאחדות התעשיינים חסרת ההשפעה של המגזר הפרטי. בפעולתה ההחלטית לטובת ״האינטרס הלאומי״ אימצה ההסתדרות את ההשקפה, לפיה ריסון העובדים (איפוק בתביעות להעלאת שכר, הימנעות משביתות וגידול בפריון) חיוני לרווחיות ולצמיחה כלכלית. לפיכך, נעתרה לפרקים ההסתדרות לתביעות ממשלתיות להקפאת שכר ולהגבלת תוספת היוקר. ההסתדרות אף תמכה בעיקרון, שיש ליצור זיקה בין רמת השכר ובין הפריון הן ברמת הפרט (באמצעות שכר עידוד) והן ברמת הכלל (באמצעות מדיניות שכר כוללת).

בסיכומו של דבר, ההסתדרות נראית לנו כאירגון קורפוראטיסטי קלאסי: הן בצורתה האירגונית והן מבחינת תפקידה כמתווכת בין הפועלים למדינה.[9] ברם, הדבר לא מנע צמיחת נטיות אופוזיציוניות משמעותיות בתוך המערכת. סימנים למרד של חברים מן השורה באו לידי ביטוי בקרב פועלי התעשייה (לעתים קרובות בעידודם של פעילי מפלגות השמאל בהסתדרות) ובקרב שכירים (ובמיוחד עובדי צווארון לבן) המרוכזים במגזר הציבורי. יעילותה המעשית של מדיניות השכר ההסתדרותית במניעת עליית שכר העבודה מוטלת, איפוא, בספק. יש הוכחות אקונומטריות לכך שבתקופות בהן נמצאה תעסוקה בשפע, פעלה הירידה באבטלה כגורם משמעותי לעליית המשכורת. יחד עם זאת, נראה שבאמצעות הקפאות שכר קפדניות ניתן היה לנטרל את כוחות השוק לפחות לטווח קצר (Artstein & Sussman, 1977).

למרות חשיבותם של ממצאים אלה, אין בהם כדי ללמדנו מה היה המצב אלמלא השפעתה המרסנת של ההסתדרות. למעשה, דגם יחסי העבודה שהתפתח בשנות החמישים מנע ביעילות כמה תרחישים חלופיים שהיו עלולים להפוך את אירגון העובדים לכוח מיליטאנטי יותר. עקרונית, יכולה היתה ההסתדרות להשתמש בכוחה האירגוני למען הפועלים החלשים יותר שבשוק העבודה המשני או לפתוח פתח להתאגדויות מקצועיות בלתי־מתואמות. במקום לעשות כך, ולמרות מחויבותה המוצהרת לסולידריות פועלית, תרמה ההסתדרות רבות לפילוח שוק העבודה. דוגמה לכך ניתן למצוא בעובדה שבפועל איפשרה ההסתדרות פערי שכר משמעותיים מאד. כמו כן תרמה ההסתדרות למניעת התרחיש החלופי של מיליטאנטיות פועלית בלתי מרוסנת, כפי שהדבר משתקף מנתונים סטטיסטיים לגבי השביתות בשנות החמישים. אלה מצביעות על מעורבות נמוכה של פועלים בסכסוכי עבודה (מחצית הרמה הנורמלית בעשור שלפני קום המדינה), וכן מעט מאד (10%) שביתות פראיות.

ולבסוף — הערכת יעילותו של הריסון הקורפוראטיסטי לא תהיה שלמה אם לא נכיר במימדיה הפוליטיים הטהורים של ההסתדרות. לולא תפקידה כגוף ייצוגי בעל ״אחריות ממלכתית״ במשא ומתן על השכר, היה ההגיון שמאחורי קיומו של אירגון־גג כוללני וריכוזי זה עלול להיות מוטל בספק; הדבר היה מסכן את יכולתה של ההסתדרות לשמש כמכשיר לגיוס ולסוציאליזציה פוליטית בשירות מפא״י.

מקורות המשבר של אמצע שנות השישים

מדיניות שנות השישים להבטחת תעסוקה מלאה הגיעה בחלקה לביטולה־העצמי, ובחלקה האחר עורערה על־ידי דינמיקות חיצוניות שהחלישו את חיוניותה. הבעיות שהמדינה היתה צריכה להתמודד עימן לא התמקדו רק במישור יחסי העבודה. הן נגעו גם למנגנונים הכלכליים, שסיפקו עד אז את הבסיס החומרי לתעסוקה מלאה: הכוונה היא במיוחד לתפקיד הפטרנאליסטי של המדינה.

מגבלות המודל של צמיחה פטרנאליסטית. תפקידיה של המדינה בכלכלה נחלקו לשלושה סוגים: ראשית, המדינה היתה מקור משמעותי ביותר לביקושים ישירים ועקיפים. שנית, המדינה סיפקה סובסידיות מגוונות כדי ליצור "אקלים" נוח למגזר העיסקי באופן כללי. ושלישית, המדינה נתנה תמריצים סלקטיביים, המכוונים לעידוד הייצור ליצוא וליצירת תחליפי ייבוא, ותמריצים להזרמת השקעות פרטיות (במיוחד מחו"ל). כדי שהמדינה תוכל להמשיך בפעילותה הענפה כצרכנית, כמשקיעה וכמסבסדת, היא נדרשה לבעיות הבוערות של הרחבת האוכלוסיה בשנות החמישים, ונזקקה להכנסות במטבע זר שיספיקו למימון ההוצאות. בתחילת שנות השישים החלו תנאים חיצוניים הכרחיים אלה להעלם.

צימצום חד בעלייה חל בשנים 1964-1965, וגל עלייה חדש לא נראה באופק. בה־בשעה התייצבו גם רמת ההעברות החד־צדדיות וההלוואות מחו"ל, עליהן סמכה המדינה כמקור להון זול. שניים מן המקורות החשובים ביותר (סיוע אמריקני ופיצויים מגרמניה) היו בתהליך הצטמצמות. פעמוני האזעקה צילצלו ב־1962, ושוב ב־1964, כאשר הגרעון המסחרי עלה ב־30%. למרות שב־1960 הגיעו ההכנסות מן הייצוא עד כדי כיסוי מחצית מעלות הייבוא, היה הכרח בלקיחת הלוואות לטווח קצר ו/או ניצול יתרות הרזרבה כדי לסגור את הפער. המשבר המסחרי שימש כאזהרה למעצבי המדיניות באשר לחוסר ההצלחה של מאמציהם בעבר לבנות משק תעשייתי המצמצם את הייבוא ומגדיל את הייצוא. התעשייה סבלה מהשקעות־יתר (בגלל נדיבות המדינה), לא עמדה בתחרות הבינלאומית (חלקית בגלל מדיניות דואלית של הגנה על הייצור המקומי ומתן סובסידיות לייצוא) והיתה בלתי יעילה (כתוצאה מניהול כושל, מימדים קטנים ומיחסי עבודה בעייתיים).

בלי להיכנס לשאלת הבעלות הפורמאלית, מרכזיותה של המדינה כמקור למשאבים ולהגנה על המשק סתר בהכרח את היעילות הכלכלית. יתר־על־כן, מערכת זו הטילה מחויבויות ברורות על המדינה. בין אלה מונים חוקרים, למשל, דרישות להצלת מפעלים שסכנת פיטורים מאיימת עליהם בשל כישלונות ניהוליים; לחצים המופעלים על המתכננים הממשלתיים להעניק תמריצים בלתי־מוצדקים מבחינת העדיפויות הלאומיות; אי־יכולתם של מפעלים לכבד התחיבויות שנתנו תמורת תמריצי ייצוא; ונטייה של התעשיות החלשות דווקא להיות ממוקמות בפריפריה בה מושקעות הסובסידיות הציבוריות הגבוהות ביותר. ההשקעות של ההסתדרות ושל המגזר הפרטי כאחד היו תלויות במענקים ובהלוואות ממשלתיות, ולא בשוק ההון (המצומצם) או בהשקעה חוזרת של רווחים שלא חולקו. לפיכך, לא יכלה הצמיחה הכלכלית לקיים את עצמה.

האליטה של מפלגת העבודה היתה מודעת לחולשה זו, אך תלתה תקוות גבוהות במשיכת השקעות — במיוחד יהודיות — מחו"ל. תקוות אלו לא התממשו אלא מתחילת שנות השישים, כאשר ההשקעות מחו"ל עלו לרמה של כרבע ואף יותר מסכום ההעברות

החד־צדדיות. אך ב־1965 נפלו ההשקעות הישירות למחצית רמתן ודווקא אז הן היו נחוצות ביותר. הרצון לשקם ולהגביר את זרימתו של הון זה תרם כנראה לעיצוב האסטרטגיה הכלכלית של המיתון.

עליית כוחם של הפועלים בשוק. בעוד שכלכלנים ישראלים סברו שנדיבות המדינה וניטרול כוחות השוק היוו את הגורמים העיקריים להיווצרות הקשיים הכלכליים של המדינה, נשמעו גם האשמות כלפי מה שנתפס כעוצמתם המוגזמת של הפועלים. שביתות, היעדרויות, "חוסר שיתוף פעולה" ודבקות במכשירי הגנת־העובד (הצמדה למדד, תוספת ותק וקביעות) הותקפו על־ידי המבקרים. הם ראו בהם חבלה במאמצים להגדלת הייצוא, שכן עלות העבודה עלתה על זו של מתחרי ישראל בחו"ל, ומנעה ניצול יעיל של כוח העבודה. ביקורת זו נתמכת על־די נתונים, שמצביעים על כך שעלות העבודה בתעשייה גדלה בשיעור גבוה במיוחד בין 1955-1960 ל־1960-1965. לפני שנות השישים רוסנו המשכורות בעוד שהסובסידיות הממשלתיות איפשרו רווחים גבוהים. בניגוד לכך ב־1960-1965 הואצה עליית השכר ובה בשעה הצטמצמו הרווחים (Gaaton, 1971: 115). יכולתם של המעסיקים לאזן את עליית המשכורת באמצעות הגדלת הפריון היתה מוגבלת, משום שעלות העבודה ליחידת תוצר עלתה באופן תלול אפילו בזמן המיתון.

לסיכום: היו סימנים לכך שהתעסוקה המלאה אכן הביאה לתוצאות שניבא קלצ'קי — ירידה ברווחיות ושחיקה בשליטת המעסיקים בתהליך העבודה. תוצאות אלו לא נבעו רק מן הירידה באבטלה אלא גם מן המנגנונים שהזכרנו לעיל: פילוח שוק העבודה, ויחסי העבודה הקורפורטיסטיים. המקור העיקרי להחלשת גורם הפילוח הוא היסחפות איטית של קבוצות מסויימות מעדות המזרח אל מחוץ לשוק העבודה המשני. תנועה זו התבטאה במספר צורות: במגזרים משניים מסוימים, למשל בענף הבנייה, נוצר לפתע מחסור בפועלים והמשכורות עלו כתוצאה מכך. נוצרו גם הזדמנויות לקבלנים עצמאיים. במגזרים אחרים של עולים חדשים התחילו העובדים לפעול באיגודים מפעליים כדי לדרוש את ההטבות הנהוגות בשוק העבודה הראשוני — ולהצליח בכך. אחרים עזבו את עבודות הייצור לטובת משרות פקידות ושירותים ברמות הנמוכות של הביורוקרטיה הציבורית המתרחבת. ולבסוף, בעיירות הפיתוח ובפרברי הערים הגדולות התפתח "לומפן־פרולטריון" בשולי שוק העבודה המסודר או לגמרי מחוצה לו.

התפתחות אחרונה זו, נבעה בחלקה ממדיניות רווחה נרחבת שהיתה מכוונת בעיקר לעדות המזרח, בייחוד לאחר המאורעות במשכנות העוני העירוניים ב־1959. דור ילידי הארץ, שחונך לצפות לניידות כלפי מעלה על בסיס האידיאולוגיה האינטגרציונית שהופצה בבתי־הספר, בצה"ל ובמקומות נוספים, החריף את בעיית יציאת היהודים מן השוק המשני. נכון הדבר, שקבוצות שוליים חדשות (לא־יהודים, נשים, זקנים ונכים) איזנו במידת־מה את החסר בשוק העבודה המשני, אולם רבים מהם לא כוונו למקומות הדרושים. רוב הפועלים הערבים (רובם גברים), שנכנסו לשוק העבודה, גוייסו לענף הבנייה, ומספר הפועלות המועסקות בענפי השירותים הלך וגדל. נראה שהביקוש של המשק התעשייתי לכוח עבודה משני גדל במשך הזמן ולא בא על סיפוקו.

קריאת התיגר על הקורפורטיזם. הריכוזיות והפוליטיזציה של ההסתדרות, שנבנו בעמל כה רב בעשור הראשון של המדינה, עורערו קשות בעשור השני. על רקע אירגון העובדים וייצוגם מלמעלה על־ידי ההנהגה המחוייבת לריסונם, נתנה התעסוקה המלאה תמריץ אדיר לתהליכים ספונטאניים של התארגנות מלמטה. הדבר בא לידי ביטוי כמותי בגידול

של 150% במספר ועדי העובדים בשנים 1965-1960. בו בזמן התפוררה שליטתה הישירה של מפא״י על הוועדים. ב־1964 דיווחו יותר מ־80% מחברי ההסתדרות על הצבעה בלתי מפלגתית במקומות העבודה. נשארו אומנם מפעלים עם מנגנוני הסתדרות חזקים ומתואמים, ותעשיות הסתדרותיות בהן המפלגה שמרה עדיין על נוכחות מודגשת ונמרצת. אך אפילו שם אילץ הלחץ מלמטה את נציגי מפא״י להתנגד למדיניות השכר ההסתדרותית או לפחות לעמוד מן הצד כשאחרים — ועדי פעולה מפעליים — מיצגים את העובדים במקום העבודה. העלאות שכר עקב תוספות שהושגו במשא ומתן עם ועדי העובדים היו נפוצות במיוחד במפעלים גדולים. שם חל גידול במעורבותם של עובדים־מן־השורה, ושיעור השביתות הפראיות עלה מ־25% ב־1960 לממוצע של 60% בשנות התעסוקה המלאה (1965-1961). חידוש נוסף היה בהכוונת המאבק כנגד שליטתה של מפא״י, דהיינו, נגד מגזרי ההסתדרות והמדינה. אי השקט במגזר הציבורי פרץ בשל אי־שוויון בין המגזרים (שנבע מן היעילות היחסית של הקפאות השכר בשרותים הציבוריים), ובשל הבדלים תוך־מגזריים (עובדים אָקדמאים ומנהלים התלוננו שמבנה השכר שטוח מדי). עובדים אקדמאים רכשו את המיומנות להשתמש ביתרונם היחסי בשוק העבודה, ואיימו להינתק מן ההסתדרות כדי לקרוא תיגר על מדיניות השכר הרשמית. גם הממשלה היתה פגיעה ללחץ כזה, משום שחששה מניכורם הפוליטי של עובדי המדינה וגם משום רגישותה לרצון הפקידות הגבוהה.

התלונות הבין־מגזריות והתוך־מגזריות הלכו והצטברו. בתחילת שנות השישים עמדה הממשלה מול זעמן של שתי קבוצות מתחרות בשירות המדינה: המסה הגדולה של פקידים ועובדי כפיים, והאליטה המנהלית והאקדמאית. הוקמה ועדה ציבורית לבדיקת הנושא, שכתוצאה ממנה נוצר מנגנון של ״ועדות סיווג מחדש״, שאישר העלאות שכר ניכרות לעובדים בלתי־מקצועיים. מאידך גיסא הובטח לאקדמאים החזר רטרואקטיבי של היתרון היחסי הקודם שלהם. התוצאה היתה גידול מאסיבי בשכר, שנמשך בשנים 1966-1965 והטיל מעמסה אדירה על התקציב. הפרשה חשפה בבירור את החולשה הטבועה בריכוזיות הקורפוראטיסטית הקיצונית, ואת היעדרה של שליטה הסתדרותית יעילה בחבריה, שבנו לעצמם בסיס עוצמה כלכלי ו/או אירגוני משלהם.

התפתחויות פוליטיות מאיימות. חוקרי הפוליטיקה הישראלית מסכימים בדרך כלל שההצלחה הראשונית של מפא״י מבוססת על תמיכתם הלא צפויה של העולים מעדות המזרח בשל תלותם החומרית במנגנון מפא״י־הסתדרות. אך בשנות השישים הגיעו כבר מרבית העולים לרמת־חיים סבירה, הצמיחה הכלכלית פתחה בפניהם הזדמנויות לקידום עצמאי, החלה צומחת מנהיגות מקומית (במיוחד בשלטון המקומי) והפקידות הציבורית נעשתה פחות פרטיקולאריסטית. הנסיבות הללו — ולא רק התעסוקה המלאה היו הסיבות למרידת חברי השורה. הדבר הורגש כבר בבחירות להסתדרות ב־1965, בהן מפא״י שמרה אך בקושי על הרוב המסורתי שלה, אפילו לאחר הקמת מערך אלקטורלי עם יריבתה משמאל. אין פלא, איפוא, שהשרים הכלכליים של מפא״י הרגישו חוסר אונים ולא יכלו עדיין למנוע את התפוצצות השכר שהזכרנו לעיל, מה גם שהתביעות הועלו בשנת בחירות. שני גורמים נוספים, שעד כה הקלו על ההגמוניה של מפא״י, היו הנהגה חזקה ואחדות פנימית, מצד אחד, וכן החולשה והפיצול הפנימי באופוזיציה ה״ימנית״, מצד שני. שני גורמים אלו כבר היו חלשים בזמן הבחירות לכנסת ולהסתדרות ב־1965. בן גוריון וקבוצת צעירים שאפתניים עזבו את מפא״י והקימו את רפ״י. מנחם בגין ומפלגת חרות עזבו את המדבר הפוליטי, התאחדו עם המפלגה הליברלית של המעמד הבינוני

ויצרו את גח״ל, שהפך יותר מאוחר לליכוד. שני כוחות נגדיים אלה פעלו כנגד המבנה הקיים של ייצוג הפועלים. כל אחד בנפרד דרש את ביטול הפוליטיזציה של ההסתדרות, את העברת תפקידיה הלא־איגודיים למדינה ואת חקיקת חוק בוררות חובה. הקורפוראטיזם הותקף למעשה גם מבית וגם מחוץ.

באופן אירוני, למרות איומים אלה על מפא״י, חיזקו תוצאות הבחירות לכנסת את יכולתה של הממשלה להתמודד עם סדר־היום החדש שלה, כולל הצורך ברפורמה של הקורפוראטיזם. למרות ששתי המפלגות יחד כרסמו כחמישה אחוזים מעוצמתו של המערך בכנסת, הוא הרוויח מהצטרפותן של מפ״ם ול״ע לקואליציה. עם רוב איתן של 73 ח״כים, שכלל בתוכו גם את מתנגדיה ההיסטוריים של מפא״י, יכולים היו מנהלי המדיניות הכלכלית לנקוט צעדים בלתי־פופולריים ללא חשש.

המיתון כשיטה לפתרון בעיות

נסכם את טיעונינו: תעסוקה מלאה הבליטה וגם החריפה את הניוון של האסטרטגיות הממלכתיות בניהול הכלכלי, החברתי והפוליטי. בתנאים בהם עבודה מאורגנת היתה מסוגלת להגדיל את העלויות ולהתנגד לנסיונות העלאת הפריון, ושבהם אין בכוחה של המערכת להבטיח אספקת כוח עבודה משני זול, החולשה של הקפיטאליזם המסובסד על־ידי המדינה נעשתה בולטת ביותר. הבעיה החמירה במיוחד שכן האמצעים הזמינים ה״קשים״ כדי לעמוד בהתחייבויות חיצוניות (ייצוא והשקעות ישירות) לא הספיקו כדי לפצות על הירידה במקורות ה״רכים״ של ההון הנכנס. יתר־על־כן, לא היתה צפויה עלייה שתמריץ את הצמיחה. המשבר המתפתח לא פגע במדינה באופן עקיף בלבד — בשל תפקידה המרכזי בקביעת המדיניות הכלכלית — אלא בניהול ענייניה־היא גם כן. במיוחד בא הדבר לידי ביטוי במחיר הגבוה ששילמה הממשלה בניסיונה להבטיח פופולריות פוליטית באמצעות העלאת המשכורות למרות פיחות בהכנסות מחו״ל. מעבר לכך, קברניטי המדינה נאלצו להתמודד עם הנזקים שנגרמו לעוצמת ההסתדרות ולשילובה הקורפוראטיסטי במדינה, כתוצאה מן ההיערכות הפוליטית החדשה. תיאור סטטיסטי של דילמות אלו, ומקבילותיהן עד לתחילת שנות השמונים, ניתן לראות בלוח 1.

הרעיון שביסוד מדיניות המיתון היה תגובה כפולה לבעיות שפורטו לעיל: מצד אחד, שימת קץ ל״תעסוקת היתר״ כדי לערער את בסיס כוחם העצמאי של העובדים ולחזק את ההסתדרות והמעסיקים, ומצד שני, גרימת זעזוע למגזר העיסקי כדי להרחיק מפעלים ומעסיקים מיותרים ובלתי תחרותיים. פרשנות זו ניתנת להוכחה מכמה בחינות. ראשית, גרימת אבטלה היתה הפתרון המעשי היחיד למשבר, שכן תגובות חלופיות לא היו מצליחות לשבור את המיליטאנטיות הפועלית (ר׳ Greenwald, 1972). דוגמה טובה לדילמה של מעצבי המדיניות ניתן למצוא ב־1966. אז נכשל ניסיון לקזז הטבות שניתנו לעובדי מדינה לפני הבחירות באמצעות מניעת העלאות שכר דומות במגזר העיסקי והעלאת המסים העקיפים. התוצאה היתה גל של שביתות, צמיחה מחדש של ועדי פעולה בין־מפעליים והתנגדות אפקטיבית לדרישת הממשלה שלא לכלול את המסים החדשים לצורך חישוב מדד יוקר המחייה. אי־אפשר היה להגיע להסכם קונסנזואלי רחב כי סמכות ההסתדרות דעכה והלכה, השפעת מפא״י נשחקה, ובשל המתח התחרותי בין קבוצות עובדים שונות. מומחים רבים המליצו על פיחות, אלא שכל עוד לא הושג שקט תעשייתי באמצעות אבטלה לא היתה בו תועלת. הפיחות היה גורם לעליית מחירי הייבוא, שהיו

לוח 1
תמורות באינדיקטורים כלכליים נבחרים, 1960-1982
(ממוצעים שנתיים)

	1960-1961	1962-1965	1966	1967	1968-1971	1972-1976	1977-1979	1980-1982
1	4.1	3.5	7.4	10.4	4.5	3.0	3.5	5.0
2	34	63	55	45	69	65	70	50
3	101	112	126	125	109	104	123	117
4	4	7	8	2	6	29	55	123
5	.39	.49	.45	.54	1.00	2.85	3.05	4.28
6	.32	.33	.29	.52	.58	1.79	2.36	2.84

הערה: הנתונים נלקחו מהשנתון הסטטיסטי לישראל ומהדו״ח השנתי של בנק ישראל (לשנים השונות), להוציא נתוני השביתות, שמקורם בדו״חות של הממונה הראשי על יחסי עבודה (משרד העבודה) והמכון למחקר חברתי־כלכלי של ההסתדרות.

מקראה: 1. שיעור האבטלה (%). 2. שביתות בלתי־מאושרות (%). 3. עלות עבודה ריאלית ליחידת תוצר (1960=100). 4. שינוי שנתי במחירים (%). 5. גירעון מסחרי (מיליארדי $). 6. העברות חד־צדדיות מחו״ל (מיליארדי $).

גורמים אוטומטית לעליות שכר באמצעות הצמדה ו/או באמצעות מיקוח ושביתות פראיות.

שנית, המדינה רצתה במפורש בפתרון של ״מחזור עסקים פוליטי״. הדוברים הרשמיים הצהירו בפומבי שמיליטאנטיות העובדים הינה אחד הגורמים, ואפילו העיקרי בהם, לקשייה הכלכליים של ישראל, ושהתרופה היעילה ביותר כנגדם היא אבטלה. הירידה בקצב העלייה לארץ והקטנת זרימת ההון מבחוץ גרמו לכך שהמיתון היה ממילא בלתי־נמנע. השאלה העומדת בפנינו היא כיצד הגיבה המדינה למגמות אלו, ובהקשר זה העובדות הן חד־משמעיות. ביולי 1966, שעה שהיו רשומים 40,000 דורשי עבודה, דווח מפי שר האוצר כי תכניתו הכלכלית דורשת כמות של 95,000 מובטלים. יתר על־כן, השלטונות דחו בשנה את אימוץ המדיניות האנטי־מחזורית, שהיתה מכוונת להפחתת האבטלה שהגיעה באותו רבעון לשיא של 12.5%.

ולבסוף, המיתון נועד במידה מסוימת גם לרסן את המעבידים ולא רק את העובדים. האבטלה היתה אמורה לשרת את האינטרסים של המעסיקים באמצעות ייצוב השכר, הגדלת כוח העבודה הזמין וחידוש סמכות ההנהלות. אך בו בזמן צומצמו בכוונה תחילה מפעלי בנייה ותעשיות נילוות, והביקוש הפנימי הכללי צומצם אף הוא. רבים המליצו לחשוף את התעשייה לתחרות בינלאומית וטענו, שאסור עוד להעמיד סובסידיות לרשותם של שלומיאלים.

עיצובה־מחדש של הכלכלה המדינית לאחר המשבר

יישום אסטרטגיית השלטון לשימוש במשבר כדי לעצב מחדש את גורמי המפתח של הכלכלה המדינית שופך אור על חולשותיו ועל מגבלותיו של המיתון ככלי מדיניות. אחת התוצאות הבולטות היתה חוסר הצלחתה של המדינה בניצול ההאטה המקומית להפעלת לחץ על התעשיינים, כדי שאלה יגדילו את הייצוא מרצונם. ההפך הוא הנכון: רק תמריצים חיוביים, ולא שליליים, השיגו את התוצאות הרצויות. כנראה בשל כך, לא ננקטו צעדים מעשיים לקראת ליברליזציה של המסחר בתקופת המיתון. יתר על כך, המדיניות כלפי המגזר העיסקי רוככה בשלב מוקדם יחסית, לקראת סוף 1966. וגם כך לא היו שום סימנים לשיפור במצב ההשקעות והשכר עד אחרי מלחמת ששת הימים. יש להטיל ספק אם ניתן לייחס זאת לאיחור בהשפעתו של המיתון. למעשה, היה צורך בפיחות (בנובמבר 1967), כדי להגדיל את כדאיות הייצוא ולהביא לתוצאות הרצויות. נוסף לכך, אימצה הממשלה מגוון של תמריצים חדשים ומוגדלים לעידוד ההשקעה הפרטית באופן כללי. עלינו לציין גם כי בלי העלייה הגדולה בהיקף התעשיות הצבאיות שיזמה המדינה לאחר 1967, ההשקעות הזרות והייצוא לא היו עולים בקצב כה מהיר.

ריסון השוק השפיע ביעילות רבה יותר על ציבור העובדים. בדו"ח השנתי שלו לשנת 1966 מסיק בנק ישראל כי המיתון "ללא ספק גרם לעובדים להתאים את עצמם לדרישות המעסיקים ולהפחית את דרישותיהם־הם". הדבר משקף חלקית את יכולתם הפחותה של הפועלים להתנגד, בעימות ישיר עם מעסיקיהם, להורדת שכר, לפיטורים ולהתדרדרות תנאי העבודה. בענף הבנייה פסקו לחלוטין עליות השכר ולפעמים הוא אף ירד. נוסף על כך נדרש מאמץ מוגבר של הפועלים בגלל העלאת מכסות הייצור, הקטנת ימי ההיעדרות המותרים, צימצום אפשרויות הרוטאציה בעבודה, וכפיית שיתוף פעולה באמצעות צעדי ייעול. נתונים על מספר סכסוכי העבודה, המקבילים לנתוני עלות העבודה, מצביעים על תפנית חדה החל מתחילת 1967. אז ירד מספר השביתות והשובתים באופן משמעותי, והגיע מתחת לרמה של שנות השישים המוקדמות. בה בשעה השתנו הסיבות לסכסוכים באופן רדיקאלי, כשעיקר המאמצים הופנו לשמירה על הקיים. היתה גם ירידה דרמאטית במספר השביתות הפראיות.

המגמות שפורטו לעיל משקפות את השפעתו הישירה של המיתון על הפחתת כוחם של הפועלים יחסית למעבידים. למיתון היו גם השפעות עקיפות שנבעו מהגדלת יכולת ההסתדרות ביישום מדיניות מרסנת. אך תפקידה הקורפוראטיסטי המורחב של ההסתדרות לא הצטמצם במתן הסכמתה להורדות שכר כרצון האוצר והתאחדות התעשיינים הבטוחה בעצמה. ההסתדרות שימשה גם כבולם־זעזועים עבור הממשלה בהגנה עליה מפני זעם הפועלים, באמצעות: (א) תמיכה פומבית במדיניות הכלכלית הרשמית. (ב) שכנוע חברי שורה שההסתדרות מגינה על האינטרסים שלהם. (ג) מניעת פעולות מחאה. ההסתדרות גם ניצלה את המיתון לטובתה היא: יו"ר חברת העובדים אמר בגלוי שברצונו להגדיל את רווחי המפעלים ההסתדרותיים באמצעות ריסון העובדים. יתרון אסטרטגי אחד של המיתון היה באפשרות המחודשת לשלוט במשא ומתן הקולקטיבי ובשביתות. בכמה מקרים הבהירה ההסתדרות שמעתה לא תסבול עוד כל סטייה מן המדיניות הרשמית על־ידי קבוצות חברים חזקות. נראה לנו שהמיתון, נוסף להיותו אמצעי להשגת התוצאות

הרצויות במשטר קורפוראטיסטי, גם יצר מחדש את התנאים הנחוצים להשתתפותה של ההסתדרות בתיווך הקורפוראטיסטי בין עבודה למדינה.

לקראת מחזור עסקים פוליטי חדש?

בלתי אפשרי לעמוד כאן על כל פרטי ההתפתחויות מימי המיתון של שנות השישים ועד ימינו אנו. נוכל רק להזכיר כמה שינויים משמעותיים בפרמטרים שעליהם אנו מבססים את הניתוח שלנו. ציון הדרך הראשון הוא מלחמת ששת־הימים. הכוחות הפוליטיים שהולידה המלחמה (פטריוטיזם, הכפפת נושאי פנים לנושאים גיאופוליטיים וכיו"ב) שימשו להשלמת מורשת המיתון, בכך שחיזקו את יכולתה הקורפוראטיסטית של ההסתדרות, וזאת אף על פי שהמלחמה הביאה בעקבותיה להבראת המשק ולחזרה לתעסוקה מלאה. השווקים, אוצרות הטבע וכוח העבודה שסיפקה ההרחבה הטריטוריאלית, הצטרפו לצרכים הצבאיים המוגדלים ולזרימת הון מבחוץ, ביצירתם מחדש של תנאים נחוצים לצמיחה מהירה. במגזר התעשייתי, הן המעסיקים והן ההסתדרות הצליחו לחדש את שליטתם על הוועדים המפעליים. בצד השפע, שהיה נחלתם של עובדי שוק העבודה הראשוני וחידושו של כוח העבודה המשני, תנאים אלו איפשרו ליישם מחדש מדיניות של ריסון עובדים.

מבחינות אחרות נחלשה ישימותם של יחסי העבודה הקורפוראטיסטיים לאחר תקופת המיתון. ההסתדרות והממשלה גם יחד לא הצליחו להשליט את מרותן על הפועלים המועסקים במונופולים הממשלתיים הרגישים מבחינה פוליטית. היו גם התפרצויות כרוניות של סכסוכי עבודה בקרב עובדי המדינה, בעיקר של עובדים אקדמאים. ההגמוניה של מפלגת העבודה נחלשה בהדרגה, לא רק בקרב ציבור הבוחרים אלא אף במעש הפוליטי, כולל בעמדת התיווך של המפלגה ביחסי הסתדרות־ממשלה. החל משנות השישים המאוחרות נעשה יחס זה יותר ויותר עויין והמיקוח הקורפוראטיסטי החל לקבל אופי פורמאליסטי ומבנה משולש (הסתדרות־ממשלה־מעסיקים). אף־על־פי־כן לא עלו רמת האבטלה ועלות יחידת העבודה אפילו בשנים הראשונות שלאחר משבר הנפט ומלחמת יום הכיפורים.

ראוי לציין, שהאבטלה נשארה פחות או יותר ברמתה הטרום־משברית במשך כל שנות השבעים, למרות הגידול המאסיבי באינפלציה ובחוב החיצוני. עובדה זו משקפת את את רצונה הנחרץ של המדינה להימנע מוויתור על מדיניות של תעסוקה מלאה, לא רק מסיבות ציוניות מסורתיות אלא גם בעטיים של סיכונים פוליטיים. מלחמת יום־הכיפורים וכמה שערוריות מפלגתיות גרמו לאכזבה רבתי של הציבור מן ה"מערך". הממשלה חששה במיוחד מאבטלה בקרב עדות המזרח, שנשארו עדיין הפגיעות ביותר מבחינה כלכלית במגזר היהודי, ואשר פנו נגד הממסד הפוליטי בכנסת וברחוב. על כן, למרות הקיפאון הכלכלי נשמר הביקוש לכוח עבודה במידה רבה על־ידי הצבא והשירות הציבורי שקלטו תוספת נכבדה של כוח עבודה. המעמסה התקציבית של המשך התעסוקה המלאה הוטלה על הסיוע האמריקני המוגדל, על הלוואות ארוכות־טווח מחו"ל ועל מימון גרעוני אינפלציוני של התקציב.

במחצית השנייה של שנות השבעים היתה התפוצצות שכר ומחירים בחוב הפנימי והחיצוני, ובסוף העשור הונהגה מדיניות דיפלציונית מתונה (שהעלתה את האבטלה מ־3.5% ל־5%) לעִידוד הייצוא ולצימצום הייבוא, ההוצאות והמשכורות. תקופת הצנע

היתה קצרה. הצריכה הפרטית והציבורית הוסיפו לגדול אחרי 1980 והיו לכך השלכות חמורות על יציבות המחירים ועל הגרעון המסחרי. למרות זאת, לא הגיעו תקציב המדינה ומאזן התשלומים לנקודת התמוטטות עד שנת 1983. הגיאות בצריכה ובשוק ההון (בעידוד ממשלתי) הגדילה בעקיפין את הכנסות המדינה. חובות חיצוניים מומנו באמצעות הלוואות, סיוע אמריקני והכנסות מעליית הייצוא הבטחוני.

בחזית השכר של שנות השבעים ותחילת שנות השמונים הצליחה ההסתדרות לרסן זמנית את העלייה בעלות העבודה (יותר בתעשייה מאשר במגזר הציבורי). לכאורה, מפתיע הדבר, שההסתדרות וממשלות הליכוד ה״ימניות״ קיימו שיתוף פעולה קורפוראטיסטי. ניתן להבין זאת לאור העובדה שבלעדי תפקידה הדומינאנטי במיקוח על השכר, היתה ההסתדרות מאבדת את מהות קיומה. הימנעות מהסכמה למדיניות ריסון היתה מסכנת את ההסתדרות, מפני שהממשלה היתה מוצאת דרך לעקוף אותה ולהתדיין ישירות עם בסיסי כוח עצמאיים בתעשייה ובשירותים. בסופו של דבר, נאלצה ההסתדרות לשתף פעולה עם הממשלה כנגד המגזרים הפחות נאמנים לה מבין חבריה, מפני שרובם היו מועסקים בשירות המדינה. יהיה העתיד אשר יהיה, ניסיון העשור האחרון הינו שיעור מאלף ביכולתן של ממשלות בישראל לנצל משאבים שונים ולנקוט בחלופות אסטרטגיות מגוונות, כדי למנוע שיבה למחזור עסקים פוליטי חדש, אפילו בתנאים שבהם ריסון קורפוראטיסטי של העובדים אינו חזק דיו להתמודד עם סיכונים של ערעור המשק.

סיכום

מדינות מספר — שבדיה, נורבגיה ואוסטריה — שבהן לתנועת העבודה יש די כוח אירגוני ופוליטי כדי לשלוט הן על התנהגות העובדים והן על ניהול המדינה, הגיעו ל־trade off בין ריסון הפועלים לבין מדיניות ציבורית רצויה להם (כולל תעסוקה מלאה). אך אין להסיק מכאן, שניתן ליצור מערכת משתנים על־פי תכונות התנועות הללו ויחסיהן למדינה, ולגבש על־פיהם נוסחה, שתאפשר חיזוי לגבי מדינות אחרות (בנוסח ״ככל שהאיגודים יותר קורפוראטיסטיים ויותר קשורים לממשלה סוציאל־דמוקרטית, כך יקטנו האבטלה והאינפלציה״). מחקר זה על ישראל מדגיש את העובדה שגם התנאים וההשלכות של תעסוקה מלאה (או אבטלה) הם ייחודיים מבחינה היסטורית ולאומית. במסגרת הישראלית של שנות החמישים, המעבר לתעסוקה מלאה נעשה חיוני משיקולים של בניית־מדינה ופוליטיקה פנימית, ונעשה אפשרי בזכות צירוף ייחודי של גורמים חיצוניים אשר עודדו צמיחה כלכלית.

מהניתוח שלנו עולה לקח נוסף, שהוא בעל משמעות רחבה מקודמו, דהיינו, שקיימים מנגנונים רבים ומגוונים ל״ויסות״ העובדים. הראינו שהמדינה השתמשה במגוון כלי מדיניות, שמנעו את הצורך בנקיטת צעדים דיפלציוניים כתרופה להשלכות התעסוקה המלאה על יחסי העבודה. כלים אלו כללו התערבות ממשלתית במבנה הריבודי, חלוקת משאבים, פילוח שוק העבודה וקיום יחסים קורפוראטיסטיים עם ההסתדרות. יתר־על־כן ברגע שהיחסים הקורפוראטיסטיים נעשו כרוכים בכפיפות ההסתדרות למפלגה השלטת ולמחויבות ההסתדרות לבניין האומה (ולא רק לייצוג הפועלים), אזי קיבל הקשר שבין האיגודים למדינה משמעויות שמעבר לגבולות המיקוח הקונוונציונלי על ״אמנה חברתית״.

הלקח השלישי של מאמר זה הינו חשיפת השבריריות הפוטנציאלית של כל מנגנוני הוויסות. הניסיון הישראלי של תחילת שנות השישים מראה שקורפוראטיזם ובלמים

אחרים כנגד השלכות התעסוקה המלאה שניבא קלצ׳קי, הינם פגיעים לדינמיקות פנימיות סותרות ולאיומים חיצוניים. השאיפה למדינת רווחה המקיימת תעסוקה מלאה חתרה תחת יעילות פילוחו של שוק העבודה, ופגעה גם בשליטה הפוליטית ביחסי העבודה. בה בשעה, היחלשות הבסיס החיצוני לסובסידיות ממשלתיות וצמיחה מהירה הבליטו את הצורך בשיקולי יעילות כלכלית והגבלות תקציביות. משתי בחינות חשובות מחזור העסקים הפוליטי שנוצר לא היה רק שלב חדש בוויסות העבודה, שלב בו ריסון השוק בא במקום קונסנזוס. הבחינה הראשונה היא, שהאבטלה היתה מכוונת (ושימשה בפועל) לחיזוק הקורפוראטיזם ולהחייאת המנגנונים האחרים, ששימשו בעבר לריסון הפוטנציאל מערער־היציבות של התעסוקה המלאה. הבחינה השנייה היא, שלמיתון ככלי מדיניות היו יעדים רחבים יותר מאשר כפייה מחודשת של ריסון העובדים. שלמותה המוסדית של ההסתדרות, כוחה כמתווכת פוליטית, עוצמתה האלקטוראלית של מפלגת השלטון, יציבות תקציב המדינה, וחיוניותם של יעדים לאומיים־טריטוריאליים היו כולם בסכנת עירעור.

טענו כאן בזכות הכרחיותו של שינוי ב״אופני הוויסות״ (Schmidt, 1982) וטבעם הרב־מימדי; החובה למקם מושגים מופשטים כגון קורפוראטיזם ותעסוקה מלאה בהקשר ספיציפי; והקשר האינהרנטי בין התנאים המוקדמים הכלכליים והפוליטיים לבין המניעים המעצבים את התנהגות המדינה. אם נכונים טיעונים אלה, הרי שבמחקר העתידי לגבי ה״איך״ וה״מדוע״, חשיבותו של המפגש בין אירגוני העובדים לבין המדינה לקידום ביצועים כלכליים, תצריך הסתמכות מתודולוגית הדוקה יותר על ניתוח מקרים היסטוריים, וגישה תיאורטית כלכלית־מדינית רחבה.

הערות

המחבר מודה לקרן פורד בישראל, קרן ברטסלמן (גרמניה), והמכון לחקר העבודה (כיום מכון גולדה מאיר) על תמיכתם הכספית. תודה נתונה למרק פוטש עבור תרגום המאמר לעברית, ולאורי רם עבור תרגום פרק המבוא.

1. בהתפתחות מבורכת, ככל הנראה בתגובה מאוחרת למגמות בינלאומיות בדיסציפלינה, החלו מדעני־מדינה בישראל בשנות השמונים לעמוד על תפקיד המדינה בכלכלה. ר׳ למשל, ;Shimshoni, 1982, Ch. 5 Sharkansky, 1987; Arian, 1989 (1985): Ch. 3. עם זאת הם נמנעו מלאמץ כלכלה מדינית כפרדיגמה תיאורטית. הכלכלנים בישראל, לעומת זאת, מתייחסים לגורמים פוליטיים כהפרעות לא־רציונאליות למדיניות כלכלית נאותה, והם נמנעים מחקר הפוליטיקה של קביעת המדיניות הכלכלית. ליוצאים מכלל זה ר׳ למשל Ben-Porath, 1975 ו־1983. לא פחות מצער הוא שלימודי יחסי עבודה התפתחו כתחום אוטונומי, כביכול, תחת השפעת הגישה היישומית וההתעמקות היתרה בפרטים מוסדיים, לפי המסורת האנגלו־אמריקנית.
2. איפיון זה הולם בעיקר עבודות שנכתבו לפני 1973. ר׳ במיוחד Eisenstadt,1967; Horowitz and Lissak,1978; Medding, 1972. לניתוחם של מחברים אלה את החברה הישראלית נימה פסימיסטית מעט יותר, אך אין הם מציעים רביזיה של פרשנותם הקודמת. ר׳ במיוחד Eisenstadt, 1985; Horowitz and Lissak, 1989.
3. בנוסף למקורות שהוזכרו כבר, עם התורמים העיקריים לסוציולוגיה הביקורתית של שנות השבעים נמנו ד. ברנשטיין (Bernstein, 1976), א. ארליך (Ehrlich, 1978), ע. פרג׳ון (Farjoun, 1980), ה. רוזנפלד וש. כרמי (Rosenfeld & Carmi, 1976), ס. סמוחה (Smooha, 1978). תפקיד חשוב בהתפתחות הסוציולוגיה הביקורתית מילא כתב־העת מחברות למחקר ולביקורת, שפורסם בין 1978 ל־1984 ביוזמת קבוצת חוקרים מאוניברסיטת חיפה.

4. לביקורת על אופן הטיפול של סוציולוגים ישראליים ר' Ehrlich,1987. עם מחקרים המעמידים את הסכסוך במרכז ניתוחם נמנים Kimmerling, 1983; Portugali, 1986; Shafir and Peled, 1986.
5. ר' במיוחד Rosenfeld, 1978; Semyonov and Lewin-Epstein, 1987; Smooha, 1980. עבודות אלה הושפעו מעבודות של פלסטינים או נעשו במקביל אליהן, כגון Jiryis, 1976 ו־Zureik, 1979; או של חוקרים לא ישראליים, כגון Lustick, 1980.
6. מאמר זה מתייחס ל"מדינה" כאל ישות הומוגנית בלתי אישית. באורח עקרוני, מוסדות המדינה כוללים לא רק את זרועותיה הפוליטיות והמנהליות אלא גם את הזרוע המשפטית, הצבאית וכו'. תיחום גבולות המדינה בישראל קשה במיוחד. ר' Sharkansky, 1979. במסגרת מאמר זה הסוכנים המרכזיים הם השרים הכלכליים ויועציהם הבכירים, דמויות מפתח בבנק ישראל ובוועדות הכנסת הרלוונטיות.
7. דוגמאות לכיווני חשיבה אלה בסוציולוגיה הפוליטית כוללים את Heady, 1970; Korpi and Shalev, 1980. פירוש דומה של כלכלן ניתן למצוא אצל Ezio Tarantelli (בהכנה). ר' גם סקירת ספרות אצל Shalev, 1983a & 1983b.
8. תיעוד מפורט ומראי מקום למקורות נמצאים בגירסה רחבה יותר של המאמר, שהתפרסם **במחברות למחקר ולביקורת**, 9, 1984.
9. בהקשר של פעילות איגודים מקצועיים, נתפס הקורפוראטיזם תוך התאמה (Schmitter, 1974) כדלהלן: א. קיומו של אירגון פועלים מרכזי, כנציגו המוסמך של כל מעמד הפועלים או רובו כלפי פנים וכלפי חוץ. ב. היות האחריות באשר לניסוח וליישום מדיניות ציבורית הנוגעת לשכר וליחסי עבודה — של אירגון זה. קורפוראטיזם נקשר בדרך כלל עם אידיאולוגיה של שותפות בין הפועלים להנהלה ולפרקטיקה עקבית של ריסון עצמי על־ידי האיגודים. ברם, תוצאות אלו אינן טבועות בתוך הקורפוראטיזם כפי שהוגדר כאן, אך מציאותן עשויה לנבוע ממקורות שונים (כמו במקרה הישראלי).
10. המגמה של אישור שביתות בולטת יותר במונחים של "שובתים" מאשר של שביתות. בעוד שבמחצית הראשונה של שנות השישים רק 20%, לכל היותר, של הסה"כ השנתי היו מעורבים בפעולות מאושרות, הרי שב־1968-1970 יחס זה עלה ל־770 ויותר.

מקורות

יציב, גד. 1979. **הבסיס המעמדי של השתייכות מפלגתית**. ירושלים: האוניברסיטה העברית, המחלקה לסוציולוגיה.

Arian, A. 1989. *Politics in Israel*. 2nd ed.. Chatham, NJ: Chatham House.

Artstein, Y. & Sussman, Z. 1977. *Wage And Price Controls and the Effectiveness of Devaluations: The Israeli Experience*. Unpublished manuscript, International Monetary Fund and Bank of Israel, December.

Ben-Porath, Y. 1975. "The Years of Plenty and the Years of Famine - A Political Business Cycle?" *Kyklos*, 28(2):400-403.

Ben-Porath, Y. 1983. "The Conservative Turnabout that Never Was". *Jerusalem Quarterly*, 29:3-10.

Bernstein, D. 1976. *Contradictions and Protest in the Process of Nation-Building: The Black Panthers of Israel, 1971-1972*. Unpublished Doctoral Dissertation, University of Sussex.

Block, F. 1987. *Revising State Theory: Essays in Politics and Postindustrialism*. Philadelphia: Temple University Press.

Carmi, S. & Rosenfeld. H. 1989. "The Emergence of Militaristic Nationalism in Israel". *International Journal of Politics, Culture and Society*, 31:5-49.

Crouch, C. 1985. "The Conditions for Trade Union Wage Restraint". In L. Lindberg and C. Maier (Eds.), *The Politics of Inflation and Economic Stagnation*. Washington, D.C.: The Brookings Institute.

Ehrlich, A. 1978. "The Crisis in Israel: Danger of Fascism". *Khamsin*, 5:81-113.

Ehrlich, A. 1987. "Israel: Conflict, War and Social Change". In Colin Creighton and Martin Shaw (Eds.), *The Sociology of War and Peace*. London: Macmillan.

Eisenstadt, S.N. 1967. *Israeli Society*. London: Wiedenfeld and Nicholson.

Eisenstadt, S.N. 1985. *The Transformation of Israeli Society: An Essay in Interpretation*. Boulder: Westview Press.

Farjoun, E. 1980. "Palestinian Workers in Israel: A Reserve Army of Labour". *Khamsin*, 7:107-143.

Gaathon, A.L. 1971. *Economic Productivity in Israel*. New York: Praeger.

Greenwald, C.S. 1972. *Recession as a Policy Instrument*. London: Charles Hurst.

Grinberg, L. 1991. *Split Corporatism in Israel*. Albany, NY: SUNY Press.

Hadar, S. 1990. *Blurring the Boundaries Between Public and Private in Relations between State and Industry*. Unpublished Doctoral Dissertation, Department of Political Science, Hebrew University of Jerusalem.

Headey, B.W. 1970. "Trade Unions and National Wage Politics". *Journal of Politics*, 32:407-439.

Horowitz, D. and M. Lissak. 1978. *Origins of the Israeli Polity: Palestine Under the Mandate*. Chicago: University of Chicago Press.

Horowitz, D. and M. Lissak. 1989. *Trouble in Utopia: The Overburdened Polity of Israel*. New York: SUNY Press.

Jiryis, S. 1976. *The Arabs in Israel*. New York: Monthly Review Press.

Kalecki, M. 1943. "Political Aspects of Full Employment". *Political Quarterly*, 14:322-331.

Kimmerling, B. 1983. *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimensions of Zionist Politics*. Berkeley: Institute of International Studies, University of California.

Korpi, W. & M. Shalev. 1980. "Strikes, Power and Politics in the Western Nations, 1900-1976". *Political Power and Social Theory*, 1:301-334.

Lindblum, C. E. 1982. "The Market as Prison". *Journal of Politics*, 44(2):324-336.

Lustick, I. 1980. *Arabs in the Jewish State: Israel's Control of a National Minority*. Austin: University of Texas Press.

Medding, P.Y. 1972. *Mapai in Israel: Political Organization and Government in a New Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pack, H. 1971. *Structural Change and Economic Policy in Israel*. New Haven, CT: Yale University Press.

Portugali, J. 1986. "Arab Labor in Tel Aviv: A Preliminary Study". *International Journal of Urban and Regional Research*, 10(3):351-375.

Rosenfeld, Henry. 1978. "The Class Situation of the Arab National Minority in Israel". *Comparative Studies in Society and History*, 20(3):374-407.

Rosenfeld, H. & Carmi, S. 1976. "The Privatisation of Public Means, the State-Made Middle Class, and the Realisation of Family Values in Israel". In J.G. Persitiany (Ed.). *Kinship and Modernization in Mediterranean Society*. Rome: Center for Mediterranean Studies, 131-159.

Rowley, R. S. Bichler & J. Nitzan. 1988. "Some Aspects of Aggregate Concentration in the Israeli Economy 1964-1986". Working paper No. 7/88 Department of Economics, McGill University.

Schmidt, M.G. 1982. "The Role of Parties in Shaping Macroeconomic Policies". In F.C. Castles (Ed.), *The Impact of Parties*. Beverly Hills, CA: Sage.

Schmitter, P.C. 1974. "Still the Century of Corporatism?" *Review of Politics*, 36:85-131.

Schmitter, P.C. & Lehmbruch, G. (Eds.). 1979. *Trends Towards Corporatist Intermediation*. Beverly Hills, CA: Sage.

Semyonov, M. & N. Lewin-Epstein. 1987. *Hewers of Wood and Drawers of Water: Noncitizen Arabs in the Israeli Labor Market*. Ithaca, N.Y.: ILR Press.

Shafir, Gershon. 1989. *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict 1882-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.

Shafir G. & Y. Peled. 1986. "Thorns in Your Eyes: The Socioeconomic Basis of the Kahane Vote". In A. Arian and M. Shamir (Eds.). *The Elections in Israel 1984*. Tel Aviv: Ramot.

Shalev, M. 1983a. "The Social Democratic Model and Beyond: Two 'Generations' of Comparative Research on the Welfare State". *Comparative Social Research*, 6:315-351.

Shalev, M. 1983b. "Strikes and the Crisis: Industiral Conflict and Unemployment in the Western Nations". *Economics and Industrial Democracy*, 4:417-460.

Shalev, M. 1992. *Labor and the Political Economy in Israel*. Oxford: Oxford University Press.

Shapiro, Y. 1976. *The Formative Years of the Israeli Labour Party*. London and Beverly Hills: Sage.

Sharkansky, I. 1979. *Wither the State? Politics and Public Enterprise in Three Countries*. Chatham, NJ: Chatham House.

Sharkansky, I. 1987. *The Political Economy of Israel*. New Brunswick, NJ: Transaction Books.

Shimshoni, D. 1982. *Israeli Democracy: The Middle of the Journey*. New York: Free Press.

Shirom, A. 1980. "Comment on 'Political Parties and Democracy in the Histadrut'". *Industrial Relations*, 19:231-237.

Smooha, S. 1978. *Israel: Pluralism and Conflict*. Berkeley: University of California Press.

Smooha, S. 1980. *The Orientation and Politicization of the Arab Minority in Israel*. Haifa: Jewish-Arab Center, Haifa University.

Sussman Z. 1969. *The Policy of the Histadrut with Regard to Wage Differentials: A Study of the Impact of Egalitarian Ideology on Arab and Jewish Wages in Palestine*. Unpublished Doctoral Dissertation, Hebrew University.

Swirsky, S.& Bernstein, D. 1982. "The Rapid Economic Development of Israel and the Emergence of the Ethnic Division of Labor". *British Journal of Sociology*, 33:64-85.

Zureik, E.T. 1979. *The Palestinians in Israel: A Study in Internal Colonialism*. London: Routledge and Kegan Paul.

Zweig, F. 1959. "The Jewish Trade Union Movement in Israel". *Jewish Journal of Sociology*, 1:23-42.

שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל

סמי סמוחה

חמישה שסעים עיקריים מפלגים את האוכלוסיה של מדינת ישראל: שסע פוליטי, שסע דתי־חילוני, שסע מעמדי, שסע עדתי, ושסע לאומי. כל השסעים הללו, ובמיוחד אלה שבין יהודים דתיים ולא־דתיים ובין יהודים וערבים; גורמים למתחים ולסכסוכים העלולים לאיים על היציבות החברתית והפוליטית בישראל. ישראל מתוארת לעתים, ובצדק, כחברה בעלת שסעים עמוקים, שהדמוקרטיה שלה סובלת מעומס־יתר של בעיות ותביעות.

מאמר זה מתמקד בסוגיות הנוגעות לשלושה שסעים — מעמד, עדה ולאום — ובהשלכותיהם על הדמוקרטיה הישראלית.

מעמד

האם הכלכלה הישראלית יוצרת די משאבים, בהשוואה לחברות מערביות, כדי לקיים את האמון שרוחשת האוכלוסיה למדינה? האם אי־השוויון והקיפוח בחלוקת המשאבים מהווים בסיס למחלוקת פוליטית העלולה לפגוע בדמוקרטיה הישראלית?

משאבים ואי־שוויון מעמדי

הנושא השני בחשיבותו בסדר היום הציבורי, אחרי בטחון המדינה, הוא מבנה ההזדמנויות הכלכליות־חברתיות בישראל. קנה המידה המקובל להערכת המצב בארץ הוא המצב הכלכלי־חברתי בחברות המערביות. מדדים אובייקטיביים שונים ממקמים את ישראל בקטיגוריה של חברה מערבית־למחצה, או חברה הנמצאת בין הפריפריה למרכז. בדירוג של 121 ארצות, שנערך בשנת 1988 על ידי הבנק העולמי, על־פי התוצר הלאומי הגולמי (תל״ג) שלהן, מדורגת ישראל במקום ה־22, אחרי הונג־קונג וסינגפור (World Bank, 1990). יש לציין כי ה״תוצר״ שבזכותו מדורגת ישראל במקום כה גבוה — בתחתית הקטיגוריה של מדינות בעלות הכנסה גבוהה — כולל זרם אדיר של סיוע חוץ אשר מנפח את התל״ג באופן מלאכותי. ישראל מקבלת את הסיוע הגדול ביותר לפיתוח לנפש בין כל מדינות העולם, כשהיא זוכה לסיוע לנפש הגדול פי שתיים מאשר כל מדינה אחרת.

המקור: Sammy Smooha, "Class, Ethnic, and National Cleavages and Democracy in Israel." In Larry Diamond and Ehud Sprinzak (Eds.) *Israeli Democracy Under Stress*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1993.

למרות הסיוע העצום, התל״ג לנפש בישראל, העומד על $8,650 הגיע רק לכדי מחצית הממוצע של התל״ג לנפש בכלכלות גבוהות התל״ג בעולם, העומד על $17,080. השכר לעובד בישראל עומד רק על שליש עד מחצית מהשכר הממוצע לעובד בחברות מערביות. משקל התעשיה הכבדה בה קטן בהשוואה לכלכלות העשירות. הכלכלה היא הרבה פחות קפיטליסטית, כאשר כחמישית מכוח העבודה מורכבת מעצמאים ומעוסקים זעירים (בהשוואה לעשירית בלבד במערב) והמספר של מפעלים קטנים ולא־יעילים, המעסיקים פחות ממאה עובדים, הוא דיספרופורציונלי לגודל המשק.

נסיונה של ישראל לפתח כלכלה ברמה מערבית ניכשל. במהלך עשרים וחמש שנותיה הראשונות, זינקה ישראל לעידן התעשייתי ולשוק העולמי עם שיעור צמיחה כלכלית מרשים, שהגיע ל־9% בממוצע לשנה. אך מאז 1974 הכלכלה קפאה, ההשקעות התמעטו (פרט לאלו שבצבא ובשטחים) והאינפלציה הרקיעה שחקים. עובדת כשלונה של ישראל להגיע לרמה הכלכלית של העולם המערבי מקבלת אישור ממחקר בו סווגו 80 ארצות, המייצגות שלבי פיתוח שונים, על־פי עשרה משתנים, בשנת 1965 ושנית בשנת 1985. ישראל דורגה במקום ה־22 בשני המועדים, למרות שרמת הפיתוח שלה בקנה מידה עולמי ירדה באופן חד (מציון של 0.63 ב־1965 ל־0.34 ב־1985). המסקנה שעלתה מהמחקר היתה כי ״העמדה היחסית של ישראל בין אומות העולם ירדה בעשרים השנים האחרונות, וזאת בעיקר בגלל העלייה המהירה בעמדתן של הארצות המפותחות בצפון אמריקה, מערב אירופה ויפן, והתמורות המהירות בהן, שהותירו את ישראל מאחור, בתחתית הדירוג של העולם המפותח, או, לפי מדדים רבים, בראש הדירוג של העולם המתפתח״ (Shachar and Choshen, 1989). רק הודות לסיוע הנדיב של ארצות הברית מאז 1974 הצליחה ישראל לשמור על מעמדה כארץ מערבית־למחצה או פריפריאלית־למחצה, זאת חרף קיפאון כלכלי, כושר תחרות ירוד בשוק העולמי והשקעות לא־רווחיות עצומות (Silver, 1990).

הגורמים העיקריים המסבירים את כישלון ישראל להשיג את הסטנדארטים הכלכליים וההתפתחותיים של המערב הם העדר אוצרות טבע, אי־יעילות, השקעות גדולות בבטחון, בידוד אזורי (לרבות החרם הערבי), משק קטן והגנה יתרה הניתנת על־ידי הממשלה וההסתדרות.[1] כפי שמוכיחה ההידרדרות שחלה כתוצאה מן המדיניות החדשה של שוק חופשי שנקטה ממשלת הליכוד בשנים 84-1977, קשה מאוד לדלג מעל שורת המשוכות הזאת.

מבנה ההזדמנויות בישראל הוא מוגבל למדי, ואינו מתרחב. החיים בישראל כרוכים בתשלום מחיר גבוה מבחינת רמת החיים ועול הבטחון על האזרח, בהשוואה לאלטרנטיבה של הגירה לארצות המערב, וביחוד לצפון אמריקה. זוהי, קרוב לוודאי, הסיבה המכרעת להיקף ההגירה הגדול יחסית מישראל, ולהיקף ההימנעות מעלייה לישראל של יהודים שיש להם אפשרות אחרת. ההגירה ההמונית לישראל של יהודים מברית המועצות לשעבר, מאז קיץ 1989 איננה מעידה על שיפור בכוח המשיכה של ישראל. יהודי חבר המדינות העצמאיות נעקרים ממקומם בעל כורחם על־ידי אנטישמיות גואה, נמנעת מהם הכניסה לארצות הברית (אחרי שזו, בלחץ ישראל, חדלה להכיר בהם כפליטים פוליטיים) והם מוצאים את דרכם לארץ בלית ברירה כפליטים בפועל.

עם זאת, הודות לייבוא שוטף של הון, רמת החיים בישראל עולה בהרבה על המשאבים המצומצמים שהחברה מייצרת בעצמה, כך שמימון חיצוני מכסה כשליש מרמת החיים. ההכנסה הריאלית לנפש שולשה מאז ראשית שנות החמישים, והמשיכה לעלות באופן

משמעותי אפילו אחרי 1973, בתקופה של קיפאון כלכלי (פרט לשיעור צמיחה מיזערי התואם את גידול האוכלוסיה) ושל השקעות לא־רווחיות גדולות בצבא ובשטחים. למרות היעדר צמיחה כלכלית, נשארה האבטלה נמוכה (נמוכה אפילו מזו שבארצות המערב) ונשמרה רמה סבירה של שירותים סוציאליים ואחרים. מעניינת במיוחד היא החלוקה של כוח העבודה במשק: בשנת 1991 עבדו 3.5% מהמועסקים בחקלאות, 28.8% בייצור ו־67.7% בשירותים (נתונים סטטיסטיים אלה והבאים להלן לקוחים **משנתון סטטיסטי לישראל**, אלא אם צויין אחרת). זהו מבנה כלכלי מתקדם־לעילא, מנופח בשירותים ובתר־תעשייתי (post-industrial), הדומה להפליא למשק של ארצות הברית, אך בנוי על תשתית תעשייתית חלשה (אהרוני, 1991).

ההשלכות של המבנה הכלכלי ושל החלוקה הכלכלית על הפיצול המעמדי בישראל הן מעורבות למדי. ההזדמנויות בארץ מוגבלות ביותר בהשוואה למערב, אך הן משופרות באופן מלאכותי באמצעות מענקים והלוואות מחוץ לארץ. ייבוא ההון הרב מבחוץ מקהה את עוקץ התחרות הפנימית על משאבים. הוא מונע, במידה מסויימת, מצב של "מישחק של סכום אפס", שבו גידול האמצעים העומדים לרשות אדם אחד בא בהכרח על חשבון הקטנת האמצעים העומדים לרשות אדם אחר. במצב הנתון העוגה גדלה כל הזמן באמצעות הזרמה ממקורות חיצוניים. בד בבד ייבוא ההון מעניק כוח רב לממשלה, שמתפקדת בתור סוכנות חלוקה מרכזית של כספים והטבות.

יחד עם זאת, יש להדגיש שישראל סובלת מבעייה ממשית של אי־מילוי הציפיות הגבוהות של האוכלוסיה שלה. הקיפאון בצמיחה הכלכלית והתלות הכלכלית הממושכת במקורות חיצוניים מהווים חולשות מעיקות. למרות זרם הכספים מבחוץ, הישראלים חשים מקופחים לעומת תושבי ארצות המערב: הם עובדים יותר קשה להשגת אותם טובין ושירותים. הם גם חוששים מפני הרעה שעלולה לחול בתנאי חייהם בעקבות קיצוץ ניכר בסיוע החוץ.

בעוד שישראל מפיקה פחות משאבים מאשר חברות מערביות, היא מחלקת אותם פחות או יותר באותה צורה. בשנת 1988 היה חלקו של הריבעון התחתון בהכנסה 7% מכלל ההכנסה הפנוייה, לעומת 38.8% מנת חלקו של הריבעון העליון. פער זה בין הריבעונים ביחס של 1 ל־5.5, ומקדמי אי־שוויון (Gini coefficients) בסביבות 0.33 הם טיפוסיים למערב, שם אי־השוויון קטן יותר מאשר בחברות מתפתחות. בשנת 1986/87 גרו 72.8% מכלל משקי הבית בישראל בדירות שבבעלותם — 52.2% בעשירון ההכנסה התחתון, לעומת 84.8% בעשירון העליון. בשנת 1991 התגוררו 60.5% מהיהודים ברווחה של נפש אחת או פחות לחדר, לעומת 8.3% שחיו בצפיפות של שתי נפשות או יותר לחדר. ההתפשטות של הצרכנות הביאה לכך שרוב מוצרי צריכה בני הקיימא נעשו לשכיחים ביותר. בעלות על מכונית היא עדיין אבן בוחן להתפלגות ברמת החיים: ברשות 42.9% מהמשפחות בשנת 1986/87 עמדה מכונית, כאשר הפער בין העשירון התחתון והעליון היה ביחס של 7.5% ל־78%.

נתונים אלה מלמדים שישראל היא חברה של מעמד בינוני. זוהי אכן עובדה הראוייה לציון, שבחברה שכמעט כל אוכלוסייתה יוצאת אזורים לא־מערביים (כלומר, מזרח אירופה והמזרח התיכון) מועסקים שני שלישים מכוח העבודה בשירותים ולשלושה רבעים יש תשע, או יותר, שנות השכלה. ברם, למרות הישגים אלה, הולך ומתגבש ריבוד חברתי. במרכז ההיראכיה הריבודית מצוי המעמד הבינוני, מעליו נמצאים המעמד

הבינוני־גבוה והאליטה, ומתחתיו מעמד העובדים ושכבת העניים. איפיון של חמשת הרבדים הללו ישפוך מעט אור על אי־השוויון המבני בישראל.

עוני נפוץ בישראל יותר מאשר בארצות המערב.[2] על־פי סקר הכנסות משנת 1988 של ראשי משקי בית עירוניים שהיו שכירים או לא עבדו, 14.3% מהם היו עניים והם גידלו 21.3% מהילדים בישראל (המוסד לביטוח לאומי, 1989: 50). רוב העניים אינם עובדים, השכלתם נמוכה, גרים בשכונות מצוקה ובעיירות פיתוח, בעלי משפחות מרובות ילדים ותורמים חלק בלתי־פרופורציונלי לפשיעת הצווארון הכחול והתמכרות לסמים. עוני נוטה לעבור בירושה לדור הבא.

למרות שאיפיון זה של העניים יכול לעורר רושם של "תת־מעמד" (underclass), אין בישראל רובד כזה, כפי שגם איננו בנמצא במערב אירופה. תת־מעמד הוא שכבה תחתונה המורכבת בעיקר ממשפחות הרוסות, החיות בגיטאות, שראשיהן מובטלים, עובדים באופן חלקי, או אינם מסוגלים לעבוד, ושלילדיהן אין סיכוי להינצל מהמצוקה העמוקה. תת־מעמד מסוג זה הוא ייחודי לארצות הברית (Wilson, 1987). העניים בישראל, בניגוד לאלה בארצות מתפתחות, מקבלים מן המדינה מידה מסויימת של תמיכה בשירותים בסיסיים כגון דיור, בריאות וחינוך.

ישראל גאה במדיניות רווחה המעניקה שירותים לכלל האוכלוסיה, מונעת עוני משווע, מצמצמת את תחולת העוני ומקטינה את אי־השוויון. לולא תשלומי ההעברה (במיוחד קצבאות ילדים), מיסוי פרוגרסיבי ושכר מינימום ברמה סבירה (שהגיע בשנת 1988 לכדי 41.9% מהשכר הממוצע), היו מסווגים 32.6% ממשקי הבית בישראל כעניים, ולא 14.3% בלבד. מדיניות הרווחה בשנת 1988 הקטינה את העוני ב־56.1% ואת אי־השוויון בהכנסות ב־29.7%.[3]

מעמד העובדים מורכב מפועלים המועסקים בייצור ובשירותים נמוכי־סטטוס, שהכנסותיהם לנפש הן מעל לקו העוני. בדומה לעניים, גם העובדים נוטים להיות בעלי השכלה נמוכה, בעלי משפחות גדולות, ומגורים בשכונות מצוקה ועיירות פיתוח. בניגוד למעמד העובדים בארצות המערב, שצמח מהאיכרות במשך מאות השנים של המהפכה התעשייתית ותוך מאבק להשגת זכויות סוציאליות, מעמד העובדים הנוכחי בישראל הוא רובד חדש המורכב בעיקר מאנשים שירדו במעמד — מהגרים יהודים בעלי רקע של צווארון לבן, איכרים ערבים וצאצאיהם, וכיו״ב. לפועלים אלה חסרים תקופת ההסתגלות הארוכה ומסורת המאבק, שהיו למעמד הפועלים במערב, וחסרות להם גם היוקרה, הגאווה ותחושת השליחות, שהיו למעמד הפועלים היהודי בתקופת היישוב. רמת ההסתגלות שלהם עודנה נמוכה, הם חסרי אוריינטציה ואינם שבעי רצון.

המעמד הבינוני הוא הרובד הגדול ביותר בחברה הישראלית. הוא מורכב ברובו ממועסקים בעבודות פקידות, מכירות, שירותים אישיים וקהילתיים ותפקידים טכניים וחופשיים למחצה. זהו המעמד של "הישראלי הממוצע": עובד קשה כדי לקיים רמת חיים מערבית, בעל דירה בשכונה מבוססת, מגדל שניים עד שלושה ילדים למשפחה, שקוד על החינוך והתמיכה בילדיו ועל רווחתו החומרית, וער למתרחש בפוליטיקה הארצית. הישראלים מהמעמד הבינוני צריכים להתמודד עם שכר נמוך יותר, מיסים כבדים יותר ומחירים גבוהים יותר מאשר מקביליהם במערב.

המעמד הבינוני־גבוה כולל בעלי מקצועות חופשיים, מנהלים ומעסיקים זעירים, ואילו האליטה מורכבת מאנשים המאיישים את הדרג העליון בכלכלה, הביורוקרטיה, המקצועות החופשיים, התרבות והאמנות, הפוליטיקה והצבא. שני רבדים גבוהים אלה זוכים ליוקרה

ולזכויות־יתר, אך משאביהם, נכסי הדלא־ניידי שבבעלותם, וסיגנונות חייהם, אינם ברמה זהה לאלה של מקביליהם בחברות מערביות.

למרות שאין בנמצא מחקר הממפה את המבנה המעמדי בישראל, ניתן לאמוד את התפלגות האוכלוסיה כך: העניים הם כ־15% מן האוכלוסיה, העובדים כ־25%, המעמד הבינוני כ־45%, הבינוני־גבוה כ־15%, והאליטה פחות מאחוז אחד. מהתפלגות זאת עולה שישראל היא אכן חברה של המעמד הבינוני, בדומה לחברות מערביות, אך מעמד הפועלים בה הוא קטן יותר. יחד עם זאת, ברור כי מבנה מעמדי נוח זה הוא פגיע ביותר, שכן קיומו תלוי במימון חיצוני.

הריבוד החברתי התגבש במרוצת השנים. השכבות השונות פיתחו סיגנונות חיים שונים, הניידות בין השכבות נעשתה פחות שכיחה ואי־השוויון ביניהן התרחב. היות ויש עדיין נזילות רבה במבנה הריבודי, נכון יהיה לתאר את המערכת כמחולקת ל**רבדים**, שהם קטיגוריות סטטוס כלכלי־חברתי, ולא ל**מעמדות**, שהינן קבוצות בעלות אינטרסים מובחנים, תודעה, ארגון ומאבק. עמימות זו מתבטאת, למשל, באופי סכסוכי העבודה. חרף התכיפות והחריפות של השביתות בישראל, הן אינן מבטאות יותר מאשר מאבקים של מועסקים לשיפור תנאי השכר והעבודה. בדרך כלל אין ביטויים של סולידריות או תיאום בין קבוצות שובתות, העשויים ללמד על קיום של תודעה או קונפליקט מעמדיים.

העדר מאבקים סביב אי־השוויון המעמדי

למרות שיש בארץ רגישות מסויימת לאי־צדק חברתי באופן כללי, ולעוני וניצול של עבודה ערבית זולה מהשטחים באופן מיוחד, מפליא הדבר שתודעה מעמדית לא התעוררה עקב הגידול באי־השוויון מאז ראשית שנות החמישים, ושאי־השוויון לא הפך לסוגיה השנויה במחלוקת פוליטית (הורוביץ וליסק, 1990: 132-124).

מן הראוי לבחון את הגורמים השונים העשויים להסביר תופעה זו.

בראש ובראשונה, שוררת בציבור הרחב אמונה חזקה בשוויון ההזדמנויות ובהישגיות אישית. אמונה זו נסמכת על גמישות המערכת: אי־השוויון הוא מתון, קיימת ניעות בין־שכבתית, והגיבוש המעמדי עודנו נזיל. ביטוי לכמה מהאמונות הרווחות נמצא בסקר דעת קהל של הציבור היהודי משנת 1988.[4] 64% מהנישאלים הסכימו שנכון יהיה לתאר את הריבוד החברתי בישראל כך: "רוב האנשים הם במעמד הבינוני ומיעוט קטן הם עשירים או עניים" (לעומת 36% שסברו כי "מרבית העושר נמצא בידי מיעוט קטן וזאת על חשבון הרוב שהם אנשים עניים"). כאשר הוצעו להם חמש קטיגוריות לבחור מהן, הציבו את עצמם במעמד הבינוני 70% מהנשאלים (רק 11% הציבו את עצמם במעמד בינוני־נמוך או במעמד נמוך); 64% ציינו גורמים הקשורים ישירות להישגים אישיים כגורמים הקובעים הצלחה בחיים — עבודה קשה, השכלה, ניסיון ואמינות; רק מיעוט חש כי ההתקדמות חסומה לגביו או לגבי ילדיו; שלושה רבעים מהנשאלים שללו את המשפט "לא משנה אילו מאמצים אישיים אעשה, בישראל לא אשיג את ההשכלה ואת העבודה שלהן אני ראוי", וכן את המשפט "אני חושש שילדינו לא יגיעו אף פעם לרמת החיים שלה אנו רגילים"; הרוב בכל רובד החזיק באמונות אלה, אם כי הספק גדל במידת־מה עם הירידה בסולם החברתי.[5]

שנית, ייבוא ההון האדיר והקבוע מרחיב את מבנה ההזדמנויות לכול וממתן את התחרות. מצב זה היה אופייני הן ליישוב הישן והן ליישוב החדש שבטרם מדינה, והוא הורחב ושוכלל בתקופת המדינה. פרט לבטחון, האמצעים הכספיים מתועלים לסובסידיות

לתעשיינים לשם הגדלת מפעלים ויצירת תעסוקה, ולמימון שירותי רווחה. למרות שהתמיכה החיצונית לא מעודדת התייעלות ועצמאות כלכלית, הריהי מקילה ביותר על החיים בישראל. היא חונקת את התפתחותה של תודעה מעמדית, משום שצבירת הון פרטי איננה תוצאה ישירה והכרחית של ניצול עובדים, אלא בעיקרה תוצאה של הפרטת כספי ציבור המועברים מהמדינה לעידוד צמיחה כלכלית. יש להעיר בהקשר זה, שהחלוקה והניהול של סיוע החוץ לא יצרו בעייה חמורה של שחיתות פוליטית ונפוטיזם, כפי שמוצאים באמריקה הלטינית, אפריקה השחורה, מזרח אירופה, סין ומדינות אחרות.

שלישית, בנוסף לייבוא הון, יש לראות בעבודה הזולה מהגדה המערבית ומרצועת עזה גורם נוסף להגדלת מבנה ההזדמנויות של האוכלוסיה הישראלית. 120,000 העובדים הפלסטינים, משוללי האזרחות הישראלית, מהווים 6% מכוח העבודה הישראלי (בשנת 1992), אך שיעור גבוה בהרבה בענפי הבניין והחקלאות, ובמידה מסויימת גם בתעשייה ובשירותים. הם משחררים את המועסקים הישראלים מרוב עבודות הכפיים הלא־רצויות, מקצצים את עלות העבודה לתועלת המעסיקים, ומקטינים את הלחץ על המעסיקים להתייעל ולהשקיע באוטומציה.[6]

רביעית, מדיניות הרווחה הינה מוצלחת למדי. כפי שצויין לעיל, מדיניות זו הצליחה למנוע התפשטות עוני משווע והיווצרות תת־מעמד. ישראל נחלצה מפגעים אלה, הצפויים לפשות בחברה הקולטת מספר רב של מהגרים עניים וחסרי השכלה. עוני בשיעור של 15% הוא הישג של מדיניות הרווחה. עם זאת, מדיניות זו רק האטה את קצב הגידול של אי־השוויון.

הסיבה החמישית לכך שאי־השוויון איננו מהווה סלע מחלוקת פוליטי היא שהסתירות באידיאולוגיה החברתית של המפלגות בארץ מונעות מהן פיתוח והצגה של מדיניות חברתית חלופית, והן מסתפקות בהסכמה כללית על הצורך בשירותי רווחה. הפרוגרמה הסוציאליסטית של תנועת העבודה לא האריכה ימים. לאחר שהשיגה הגמוניה בראשית שנות השלושים, ריכזה מפא״י את מאמציה בבינוי אומה ולא במאבק מעמדי, ובמיוחד היו מעייניה נתונים לבניית הסתדרות העובדים הכללית. בתקופת המדינה הפכה מפלגת העבודה למפלגה סוציאל־דמוקרטית, ובהנהגת בן־גוריון היא יישמה את האידיאולוגיה הלאומית, העל־מעמדית, של ממלכתיות. בשנות השבעים נטשו המעמדות הנמוכים את מפלגת העבודה, כך שהיום עיקר כוחה הוא בשכבות הבינונית והגבוהה, והיא מפולגת מבפנים בין סיעות המצדדות והמתנגדות לחלוקה יותר שוויונית של העוגה הלאומית. טישטוש כזה מאפיין באותה מידה את מפלגת הליכוד. היא מורכבת מתנועת החרות, אשר להלכה דוגלת בכלכלה חופשית, אך בפועל מונחית על־ידי פופוליזם, ומהמפלגה הליברלית המאמינה בכלכלת שוק ומייצגת את בעלי היכולת מהסקטור הפרטי ונתמכת על־ידם. כתוצאה מכך שהמסה האלקטוראלית של הליכוד היום מקורה בשכבות הנמוכות, ומכך שהמפלגה מפוצלת בתוכה בין סיעות בעלות תפיסות כלכליות מנוגדות, הליכוד נוקט מדיניות של פופוליזם עמום. גורלו של השמאל הציוני איננו שפיר יותר. התנועה לזכויות האזרח מחוייבת לזכויות ולשלום יותר מאשר לנושאים חברתיים. מפ״ם מדגישה את המלחמה באי־השוויון בעוד היא מייצגת את התנועה הקיבוצית המבוססת, ומגינה על האינטרסים המשוריינים של ההסתדרות. אפילו הסוציאליזם של המפלגה הקומוניסטית איננו רלבנטי בגלל התמקדותה בנושא השלום ובעניין הלאומי של המיעוט הערבי.

שישית, ההסתדרות מילאה בעבר, וממשיכה למלא היום, תפקיד מכריע בטישטוש הסכסוך המעמדי. מאז היווסדה ב־1920 עסקה ההסתדרות בבינוי־אומה ולא בפוליטיקה

מעמדית. חברת העובדים שולטת ברבע מהכלכלה וקיומה דוחק את ההסתדרות לעמדה בלתי אפשרית של היותה בה בעת מייצגת עובדים ומעבידה. יתרה מזאת, ההסתדרות טוענת לייצוג של כלל השכירים, ולא רק של הפועלים, ולכן היא נאלצת לפשר, במדיניותה הכוללת, בין האינטרסים המנוגדים של מעמד הפועלים והמעמד הבינוני, ובין כל אלה לבין האינטרס שלה עצמה כגוף קפיטליסטי. בכך שיש לה חזקה על ייצוג עובדים (חזקה שאין היא מממשת אותה כראוי) חוסמת ההסתדרות את אפשרות הצמיחה של תנועת פועלים או של שמאל סוציאלי אמיתי. יצויין כי לאחרונה מנסה ההסתדרות ביתר שאת להציג את עצמה כמגינת העובדים, אך ספק אם חל שינוי של ממש בעמדתה.

שביעית, הבולטות של השסעים הפנימיים האחרים גם היא מאפילה על אי־השוויון המעמדי. הקונפליקטים בין לא־דתיים לדתיים ובין יהודים לערבים הם חמורים דיים בכדי לשכך את השסע המעמדי. למעשה, הציבור הרחב תופס מעמדות במונחים עדתיים. הדאגה לגבי אי־שוויון מוגבלת כמעט באופן מוחלט לפער החברתי־כלכלי בין מזרחים לאשכנזים. לדידם של רבים אי־שוויון פירושו פער עדתי בהזדמנויות ובמשאבים, והבעייה העדתית הינה למעשה בעיית אי־שוויון מעמדי בין העדות. רווחת אף נטייה חזקה להתעלמות ישירה משני סוגי אי־השוויון הללו — המעמדי והעדתי — בדרך של ייחוסם לנחשלות תרבותית.

לבסוף, אין שום ספק שלסכסוך הישראלי־ערבי תפקיד מרכזי בהקהיית ההבחנות המעמדיות והמתיחויות המעמדיות בקרב היהודים. זהו, ללא ספק, הציר המרכזי שעליו סובבת הפוליטיקה המפלגתית. הסכסוך החיצוני מחזק זיקות כלל חברתיות, מטפח פטריוטיזם ומסיט את תשומת הלב מאינטרסים צרים יותר.

עדתיות

האם להבדלים בין העדות בחלוקת המשאבים הכלכליים, בכוח פוליטי ובהשפעה תרבותית, השלכות העלולות להשפיע על הדמוקרטיה הישראלית? (Smooha, 1987)

אי שוויון

נתונים רבים מעידים על פערים במשאבים בין העדות. לאשכנזים יש יתרון בולט בהשכלה. בשנת 1991 היו להם, בממוצע, 2.8 שנות לימוד יותר מאשר למזרחים. אך הפער היה יותר חמור בקצות סולם ההשכלה: בקרב ילידי חוץ לארץ היו 1.4% מהאשכנזים חסרי השכלה לעומת 16.4% מהמזרחים; 39.9% מהאשכנזים, לעומת 14% בלבד מהמזרחים, היו בעלי השכלה על־תיכונית או אקדמית (13, או יותר, כיתות). הגיל הממוצע הצעיר יותר של המזרחים לא רק שאיננו מסביר את הפער הזה, אלא אף מראה שהפער למעשה גדול עוד יותר. מתברר שבעוד שילידי ישראל האשכנזים עולים בהישגיהם על הוריהם, הישגי ילידי ישראל המזרחים גרועים כמו אלה של הוריהם. משמעות מיוחדת יש לפער העצום בחינוך הגבוה, שקובע את ההצבה העתידית בכלכלה של בני שתי העדות. חרף הכפלת אוכלוסיית הסטודנטים מאז 1967, וחרף כל התוכניות להגדלת שיעורי הלמידה של המזרחים, באוניברסיטאות מובילים עדיין האשכנזים ביחס של ארבעה לאחד.

הפער בחינוך עוד גדול ממה שמשתקף בנתוני שנות הלימוד, משום שהחינוך הניתן למזרחים הוא באיכות נמוכה יותר. קיים פער ניכר, הנע ממחצית עד סטיית תקן אחת, בביצוע של ילדים מזרחים ואשכנזים במיבחני הישג שונים, לרבות מבחני משכל (IQ).

עבור שני שלישים ממסיימי התיכון האשכנזים החינוך התיכוני פירושו מסלול עיוני המוביל לבגרות ולאוניברסיטה, בעוד שעבור שני שלישים מעמיתיהם המזרחים זהו חינוך מקצועי המוביל לשוק העבודה.[7]

אי־השוויון בחינוך מתבטא בהתפלגות משלחי־היד. בקרב ילידי חוץ לארץ הסיכוי של אשכנזים, ב־1991, לעבוד באחת משלוש הקטגוריות הגבוהות של משלחי־יד (מקצועות חופשיים, מנהלים וטכנאים) היה כמעט כפול מזה של מזרחים (38.6% לעומת 20.6%), ואילו בקרב ילידי הארץ הפער היה אפילו גדול יותר (50.1% לעומת 21.1%). מאז שהחינוך העל־יסודי הורחב באופן ניכר בשנות השישים, כדי כלילת רוב הנוער משתי העדות, חל פיחות רב בערכו ככרטיס כניסה לעבודות צווארון לבן, ועל כן התפשטותו לא סגרה את הפער העדתי (נהון, 1987). העלאת דרישות ההשכלה לעבודות גבוהות סטטוס דחפה חלק מהמזרחים לאפיקי ניידות חלופיים ומכניסים, כמו ספורט, בידור ועסקים קטנים (קבלני משנה, נהגי מוניות, בעלי מוסכים קטנים, מסעדות עממיות וכמה תעסוקות שוליות).

הפער העדתי ניכר אף ברמת החיים, אם כי פחות מאשר בחינוך ובתעסוקה. בשנת 1991 ההכנסה למשפחה מזרחית הגיעה, בממוצע, ל־85.5% מהכנסת משפחה אשכנזית, ואילו ההכנסה לנפש של המזרחים הגיעה רק ל־69.6% מזו של האשכנזים. הפער בקצות סולם ההכנסה היה גדול בהרבה: המזרחים הרוויחו, בממוצע, פחות מרבע ההכנסה של האשכנזים. דיור הוא גורם מבחין נוסף: בשנת 1991 52.7% מהאשכנזים ילידי חוץ לארץ התגוררו בצפיפות של פחות מנפש אחת לחדר, לעומת 35.3% מהמזרחים. הנתונים המקבילים בקרב ילידי הארץ היו 39% לעומת 20.2%. מאידך גיסא, רוב המוצרים בני הקיימא נעשו לשכיחים, וההבדלים העדתיים מתבטאים בעיקר בדגם ובאיכות של המוצר.

הפער החומרי המכריע ביותר בין העדות הוא בכמות ובהצבר של ההון. למרות שחסר מחקר בנושא מרכזי זה, אפשר להניח שהאשכנזים נהנים מיתרון בולט בהיותם ותיקים יותר בארץ, מקבלי פיצויים מגרמניה, תושבי שכונות מבוססות שבהן ערך הרכוש עולה באופן חד, ובעלי משפחות קטנות שבהן הצבר ההון לנפש גדול יותר.

פערים אלה במשאבים בין אשכנזים למזרחים יוצרים ריבוד עדתי. באוכלוסיה היהודית, העניים ומעמד העובדים הם ברובם המכריע מבני עדות המזרח, שכבת הביניים היא מעורבת עם ייצוג־יתר מסויים לאשכנזים, ואילו הרובד הבינוני־גבוה והאליטה הם אשכנזיים באופן מובהק. מערכת זאת היא יציבה ומנציחה את עצמה — כפי שניתן להיווכח מהורשת הפער מדור ילידי חוץ לארץ לדור ילידי הארץ.

מה הם הגורמים המסבירים את ההמשכיות ואת היציבות של הריבוד העדתי בישראל?

הגורם הכללי ביותר הוא מערכת המנגנונים הרגילה של הורשה מעמדית המצוייה בכל חברה מתועשת. למרות שניעות חברתית שכיחה בחברות מתועשות, הריהי לרוב קיצרת טווח (היינו המעבר הוא לשכבה קרובה, ללא קפיצות), ורוב המשפחות מצליחות להוריש את הסטטוס שלהן לצאצאיהן, באמצעות הדפוסים התרבותיים של גידול הילדים והסדרי ההורשה הכלכליים. למרות הפתיחות בחברה, הבחירה של חברים, שכנים, עמיתים לספסל הלימודים ובני זוג לנישואין נקבעת במידה רבה לפי המעמד החברתי, דהיינו, לפי הזמינות של משאבים והמשיכה ההדדית שבין בני אדם הדומים זה לזה. לאור הנטייה הכללית לשיעתוק (רפרודוקציה) של המעמדות החברתיים, והחפיפה ההיסטורית שנוצרה בין מעמד ועדה, אין לראות במיסוד של מבנה מעמדי־עדתי בישראל תופעה חריגה.

שנית, אי־השוויון העדתי מונצח בשל השפעת משפחת המוצא. הדור הצעיר הנוכחי של מזרחים גדל במשפחות גדולות ולא כל כך מבוססות, שבהן להורים לא היה הרבה מה לתת לילדים. ההיפך נכון לגבי ילדי ישראל האשכנזים הנהנים במשך כל חייהם מהמשאבים הטובים יותר של משפחות המוצא הקטנות שלהם. כיוון שמקובל בארץ שהורים תומכים בילדיהם במשך כל תקופת החיים, הרי המזרחים נמצאים במצב קבוע של נחיתות. גורם זה צפוי אומנם להיחלש בעתיד משום שהיום גודל המשפחה בקרב ילדי הארץ מעדות שונות הוא דומה, אך לפי שעה יש לרקע המשפחתי השפעה חזקה.

שלישית, אי־שוויון עדתי ממשיך להתקיים פשוט משום שלא נעשה די לצימצומו. יש אומנם הרבה תוכניות המיועדות למטרה זו, אך יעילותן קטנה. בין הצעדים האוניברסליים הננקטים להקטנת הפער העדתי יש לציין את הסיוע המושט למשפחות מרובות ילדים, לעניים ולשכונות מצוקה. האמצעים הפרטיקולריים מתרכזים בתחום הטיפוח בחינוך המופנה לילדים מבני עדות המזרח. כל התוכניות הללו יעילות אולי למניעת אי־התרחבות אי־השוויון העדתי, אך לא לצימצומו. אין הן תחליף למדיניות חברתית מקיפה ולהעדפה חיובית.[8]

כיצד התהווה המבנה הריבודי העדתי הנוכחי? האשכנזים היו מבוססים היטב כקבוצה דומינאנטית כבר עם הקמת המדינה, עת היוו 77% מהאוכלוסיה היהודית. הם היו המייסדים של היישוב החדש ועמוד השדרה של החברה על כל נידבכיה, ממעמד העובדים עד לאליטה. המזרחים, לעומתם, היוו קהילה קטנה, ענייה וחלשה, שבראשה עמדה אליטה ספרדית זעירה. במהלך העשור הראשון למדינה הגיעה עלייה המונית, שמנתה אשכנזים ומזרחים בשיעור שווה כמעט. הממשלה עמדה בפני בעיות דחופות של הגדלת הצבא, תיעוש המשק ושילובו בכלכלה העולמית, יישוב מיידי של השטחים שנתפסו במלחמת השחרור (מעבר לגבולות החלוקה) כדי לבלום לחצים בינלאומיים לנסיגה מהם, והרחבה של מערכת השירותים (שיכון, חינוך, בריאות, סעד) כדי לספק את צרכי האוכלוסיה ההולכת וגדלה.

התמודדות המדינה עם בעיותיה הדחופות הללו בשנות החמישים השפיעה באופן שונה על הוותיקים, העולים האשכנזים והעולים המזרחים. הוותיקים זכו באופן מהיר לניעות המונית. מרביתם התקדמו תוך זמן קצר ממעמד העובדים למעמד הבינוני. חלקם נעשו לפרופסיונלים, למנהלים ולבעלי עסקים זעירים, בעוד שחלק אחר מהם ניצלו את הסובסידיות ותנאי ההשקעה הנדיבים שהעמידה המדינה לרשותם והפכו ליזמים ולתעשיינים, או הרחיבו את עיסקיהם הקיימים. הוותיקים ניצלו היטב את ההזדמנויות החדשות הודות ליתרונותיהם המיוחדים: ידיעת עברית, השכלה טובה יחסית, הצבר נכסים וקירבה לאליטה ולמקבלי ההחלטות.

גורלם של העולים החדשים האשכנזים לא שפר עליהם תחילה, שכן גם הם סבלו מתנאי קליטה קשים, נתקלו ביחס של זילזול כאל גלותיים וידעו פחות מהוותיקים כיצד להפיק תועלת מההזדמנויות החדשות. ברם, לאחר תקופת מעבר קצרה, הם הצליחו להיכנס למעמד הבינוני ומעלה. סייעו לכך הרשתות החברתיות הטובות שלהם (כלומר, קשריהם עם קרובי משפחה ומכרים מקרב הקבוצה הדומינאנטית של ותיקים), מספר הנפשות הקטן במשפחותיהם, הפיצויים האישיים שקיבלו מגרמניה (שאשכנזים וותיקים קיבלו גם כן) והדימוי האישי והציבורי שלהם כאירופים.

הניעות הריבודית של האשכנזים התבססה על תיעול העולים המזרחים לדרגים הנמוכים של החברה. המזרחים נעשו לעניים ולפועלים, הרואים במו עיניהם, והחשים על בשרם,

את הנטישה ההמונית של האשכנזים את מעמד הפועלים ואת חדירתם למעמדות הגבוהים. רוב המזרחים שוכנו במקומות יישוב שבהם ניתנו שירותים ירודים. חלק מהם נשלח לעיירות הפיתוח החדשות שסבלו מאבטלה רבה ומתעסוקה ללא־קידום. אלה שיועדו להקמת מושבים חדשים קיבלו אמצעים ומיכסות ייצור לא־מספיקים, כך שלא היה לאל ידם להתחרות עם המושבים הוותיקים המבוססים.

העולים החדשים המזרחים היו חלשים מכדי שיוכלו להתנגד לתיעולם לשכבות הנמוכות ולהפלייתם לרעה בהקצאת המשאבים. בין חולשותיהם בלטו השכלה פורמלית נמוכה, משפחות גדולות, חוסר נכסים, העדר חלופה בצורת מדינה אחרת שאפשר להגר אליה, העדר רשת כלשהי של קרובים וחברים מקרב הוותיקים ובעלי עמדות הכוח, וכן ניסיון מועט בהתארגנות ובפוליטיקה מודרנית.

הנהגת תנועת העבודה שלטה על כל מרכזי הכוח וקבעה את המדיניות שיצרה ריבוד עדתי. היא גם הפיצה את התפיסה לפיה העולים המזרחים הם דור מדבר אבוד, המאיים על הדמוקרטיה והתרבות הישראלית. צרכיהם הוצגו כמועטים והם היו אמורים להכיר תודה על כל מה שניתן להם. אם כי לא היה ברור אם הם עצמם מסוגלים לעזוב את תרבותם ולרכוש את תרבות הוותיקים, הרי מילדיהם ציפו להיטמע לגמרי בחברה הישראלית. לפגיעה החמורה של מדיניות האפלייה נוסף העלבון הקשה של האידיאולוגיה הפטרונית והסטריאוטיפים המשפילים.

צירוף מיוחד במינו זה של צרכי המדינה הדחופים, מדיניות מפלה, וחולשות המזרחים, הוא הגורם להיווצרות מבנה ריבודי מעמדי־עדתי מגובש. מסיבה זו חשים המזרחים עד היום טינה לתנועת העבודה והם העתיקו את תמיכתם הפוליטית בשנת 1977 ממחנה העבודה למחנה הימין. מנקודת מבטה של תנועת העבודה המדיניות של שנות החמישים היתה בלתי־נמנעת: יישומה שירת את המטרות הלאומיות וסיכל את האיום על הדמוקרטיה והתרבות הישראלים.

הריבוד העדתי הממוסד בקרב היהודים מהווה בעייה רצינית. הוא גם ניצב כאות כשלון של הציונות והמדינה היהודית, שיש להן מחוייבות מוצהרת להשגת שילוב עדתי מלא.

תרבות

למזרחים ולאשכנזים יש כיום תרבות־יסוד משותפת המורכבת מדת יהודית, לאומיות יהודית, שפה ותרבות כתובה עברית, דפוסי התנהגות ישראליים מקומיים, מעין "אתיקה פרוטסטאנטית ישראלית" (הכוללת שימת דגש על כישורים, הישגיות, עבודה קשה, השקעה ותחרותיות), וכמה השפעות מערביות אחרות (אתוס דמוקרטי, תרבות משפטית אנגלו־סאכסית, חומרנות, סגנונות חיים של המעמד הבינוני ותרבות המונים). תרבות ישראלית זו היא מערבית־למחצה. היא לא־מערבית במשפחתיות החזקה שלה, במרכזיות של שיקולים לאומיים וקולקטיביסטיים בחיי הפרט, בהחשבה של יחסי אנוש ושכנות, בתפיסת החוק כהגבלה בת־מיקוח ולא כל־כך מחייבת, ובחדירה היתרה של הדת לחיי היחיד והציבור.

למרות שהתרבות הישראלית משותפת לשתי העדות, הן שונות בתרבות־המישנה שלהן. ההבדל המכריע ביניהן הוא שמירת הדת. המזרחים מיוצגים פחות בקרב החרדים מחד והחילונים מאידך; יש להם מינהגים דתיים משלהם והם מפרשים ומקיימים את המיצוות באופן פשרני ומעשי יותר. משפחותיהם גדולות יותר, מלוכדות יותר והיחסים

בין המינים בתוכן פחות שוויוניים. העברית שבפיהם יותר אותנטית, קרובה יותר לערבית ופחות פורמלית. כיוון שחלק גדול יותר מקרב המזרחים הם עניים ופועלים, הם פיתחו דפוסי הסתגלות האופייניים לשכבות אלה, ובכך הם מובחנים מהאשכנזים הנוטים יותר לתרבות־המישנה של המעמד הבינוני והגבוה.[9]

הבדלים בין תרבויות־מישנה עדתיות מקובלים בחברות אחרות, אך בישראל הם נוטים ליצור מתחים. לפחות עד אמצע שנות השישים היה היחס למזרחים כאל נחותים ומאיימים מבחינה תרבותית, והופעל עליהם לחץ להיטמע. מאוחר יותר, ובתגובה לשינוי התרבותי שהמזרחים עברו, למחאתם הגוברת, ולהשפעת הפלורליזם האתני בארצות הברית, התמתנו במיקצת עמדות האשכנזים. משרד החינוך והתרבות הנהיג את תוכנית מורשת יהדות המזרח, המיועדת להעשיר את תוכנית הלימודים בהיסטוריה, ספרות ופולקלור בתכנים מתרבות יהדות המזרח. גם הרדיו והטלוויזיה הממלכתיים ניפתחו לתרבות עממית מזרחית, שבעבר ראו אותה כנחותה ומנעו ממנה ביטוי רישמי.

המעבר שחל בקרב האשכנזים מעליונות וסגירות תרבותית לפתיחות חלקית יצר עמימות קונסטרוקטיבית לגבי שאלת התרבות. במקום להשתנות באופן עמוק, נעשתה העמדה האשכנזית יותר מעודנת, מתוחכמת, מוסווית וגמישה. המזרחים עדיין נתפסים כיהודים שטרם הצליחו להשתחרר מדרכי חשיבה והתנהגות ערבית "מפגרת", יכולתם נחשבת כמוגבלת והם מוגדרים כטעוני טיפוח. רמטכ"ל אחד הצהיר בראיון: "יעברו עוד שנים על שנים עד שעדות המזרח, גם אלה שמקבלים השכלה מלאה, יצליחו להתמודד עם המנטליות של המערב" (הארץ, 21.5.1978). האשכנזים ממשיכים להחזיק בדימוי העצמי של מערביים, עליונים בתרבותם, ולדמות את המזרחים למעין ערבים נחותים.[10] הם מאפשרים כיום ביטוי למורשת יהדות המזרח כיוון שזוהי תרבות היסטורית מתה ולא־מזיקה.

כיום נושא התרבות רדום. יהודי המזרח אינם דורשים זכות להיות שונים, לפתח זהות, תרבות וחינוך נפרדים. עם זאת הם רוצים שיכירו בייחודם ויאפשרו להם להשפיע על עיצוב התרבות הלאומית. אין הם חושבים שתרבותם היא ערבית ואין הם תובעים להנהיגה בישראל.[11]

יש לשער כי לאחר שתיושב השאלה הפלסטינית עשויה שאלת הצביון של התרבות הישראלית להפוך לסלע מחלוקת בין־עדתי. שלום ישראלי־ערבי עשוי לפתוח את ישראל לתרבות ערבית ובכך להחיות את המימד הערבי של התרבות המזרחית. ייתכן כי תתפתח מחלוקת תרבותית בין העדות.

פוליטיקה

המזרחים התקדמו בפוליטיקה יותר מאשר במעמד כלכלי־חברתי ובהשפעה תרבותית. הם שולטים היום במקומות יישוב בהם הם מהווים רוב, ותקופת ה"בוסים" האשכנזים הממונים מגבוה עברה חלפה. חדירתם למרכזי הכוח הפוליטיים הארציים מרשימה. שליש מחברי הכנסת ורבע מהשרים בשנת 1993 היו ממוצא מזרחי או ספרדי. מזכיר ההסתדרות, גזבר הסוכנות ואלוף פיקוד אחד היו מזרחים. בשנות השמונים היה רמטכ"ל ממוצא עירקי ונשיא מדינה ממוצא ספרדי. כשליש מחברי מרכז מפלגת העבודה וכמחצית ממרכז מפלגת הליכוד היו ממוצא מזרחי. ההשתתפות הבולטת של המזרחים בעמדות הכוח השונות בראשית שנות התשעים עומדת בניגוד בולט להעדרם הצורם בשנות החמישים.

מקור אחר של עוצמה פוליטית מזרחית הוא ריכוז הצבעה מזרחית עבור גוש הליכוד. מעריכים כי 80% מהמצביעים המזרחים בבחירות 1992 נתנו את קולם לליכוד, ש"ס, המפד"ל, יהדות התורה, צומת, מולדת ורשימות ימין אחרות, בעוד ששיעור דומה של אשכנזים הצביעו עבור גוש העבודה ומפלגות השמאל. ההצבעה העדתית על־פי גושים גורמת לליכוד להיות תלוי במזרחים, ומאלצת גם את העבודה לחזר אחריהם. לכך יש להוסיף את ש"ס, המפלגה השלישית בגודלה בכנסת ה־12, הטוענת בגלוי לייצוג המזרחים, ובתור שכזו יש לה משקל סגולי.

העלייה בייצוג הפוליטי של המזרחים והזיקה שבין עדה והצבעה בבחירות הביאו חוקרים מסויימים לפתח השקפה בעניין זה הראויה להתייחסות קצרה כאן. עמדה זו גורסת כי עם המהפך בשנת 1977 הסתיים העידן האשכנזי בפוליטיקה, וכי המזרחים הם הרוב החדש של ישראל, רוב שהביא את הליכוד לשלטון וסייע למסד תרבות פוליטית חדשה.[12] התרבות הפוליטית החדשה שואבת מגירסה מדוללת של ציונות רביזיוניסטית המדגישה כוח, עוצמה צבאית, אדמה, אומה, דם יהודי ואי־אמון בסיסי בגויים (Peleg, 1987). בעלי השקפה זו סבורים ש"ציונות חדשה" זו תואמת את התרבות הפוליטית העממית המזרחית, המתוארת כסמכותית, אתנוצנטרית, קנאית, טרום־מודרנית, דתית ואי־רציונלית. לדידם, שני תהליכים התרחשו במקביל: מצד אחד, הוותיקים האשכנזים איבדו את הערכים האוניברסליים של עבודה ושוויוניות, ומצד שני, העולים המזרחים דבקו בערכים הפרטיקולריסטיים של יהדותם המסורתית. כתוצאה מכך, נטו המאזניים לטובת הלאומיות והדתיות (Cohen, 1989). עלייתה של תרבות פוליטית לאומנית חדשה מסבירה את הצלחת הליכוד במשיכת הקול המזרחי ומעידה על כישלון העבודה בהקניית תרבות פוליטית הומניסטית, פרגמטית ומתפשרת לעולי המזרח של שנות החמישים ולילדיהם (אבינרי, 1983).

התוקף של תפיסה זו, הפופולרית בקרב אשכנזים ואנשי שמאל, מוטל בספק. ראשית, העלייה של המזרחים בפוליטיקה לא שמה קץ לדומינאנטיות הפוליטית האשכנזית. רוב מקבלי ההחלטות בדרג הארצי עודם אשכנזים, והם אלה הקובעים את סדר העדיפות הלאומי ללא התחשבות בצרכי המזרחים. הליכוד לא נקט מדיניות המקדמת את מצב המזרחים ואין לו מדיניות חברתית השונה מזו של העבודה. שנית, המזרחים לא הטביעו את חותמם על סדר־היום הלאומי ועל השיקולים בקביעת מדיניות. בכל מקרה, לא נכון יהיה לאפיין את התרבות הפוליטית המזרחית כלאומנית, קיצונית ואנטי־ערבית, שכן זוהי תרבות לא־אידיאולוגית ופרגמאטית. שלישית, המזרחים מעדיפים את מחנה הליכוד משום שהם רואים בו, בצדק או שלא בצדק, אמצעי לניעות חברתית ולהשגת סטטוס. בעיניהם, העבודה אחראית למצוקתם, והיא מייצגת את האשכנזים הנהנים מסטטוס ומפריבילגיות והמתנהגים בהתנשאות ובזלזול כלפי המזרחים. ורביעית, בניגוד לדעה הרווחת בקרב השמאל האשכנזי על הלאומנות של המזרחים, הם מאמינים כי הליכוד מסוגל טוב יותר מהעבודה לנהל משא ומתן לשלום עם הערבים והם יתמכו בכל הסדר פשרה שהליכוד ישיג, כפי שאכן הוכיחה תמיכתם היציבה בשלום עם מצרים. אדרבא, נוכח המסרים הניציים והקיצוניים שהם מקבלים באופן קבוע מן הליכוד, הפרגמטיזם של המזרחים ראוי לציון.[13]

החפיפה בין הפיצול העדתי והפוליטי מגבירה את אי־הסובלנות העדתית. הסטריאוטיפ של המזרחים כנחשלים וכאי־רציונליים מקבל חיזוק מהעימות של האשכנזים עם רוב המזרחים במחנה הפוליטי היריב, שלו הם מייחסים אי־סובלנות והתחפרות בעמדות.

בדומה לכך, הטינה שחשים המזרחים כלפי האשכנזים והסטריאוטיפ של האשכנזים כליברלים "מזוייפים", אף הוא ניזון מהיריבות הפוליטית.

פוטנציאל ההתלקחות של הבעייה העדתית

רבים סבורים כי באיטיות אך בהתמדה הולכת הבעייה העדתית ומיטשטשת כשסע בחברה הישראלית, ולכן אין היא מהווה בעייה חמורה במסגרת שאר חוליי הדמוקרטיה הישראלית. דעה רווחת זו נשענת על מספר ראיות: השילוב החברתי והתרבותי מתקדם במהירות; תרבות ההמונים המשותפת הופכת את כל ילידי הארץ לדומים; הרשתות של חברים ושכנים נעשות יותר ויותר מעורבות; אחוז הנישואין המעורבים הגיע לכדי רבע מכלל הנישואין החדשים הנערכים מדי שנה; ההבדלים בשיעורי הפריון (ולכן גודל המשפחה בעתיד) השתוו; באופן כללי ישראלים מאותה רמה כלכלית־חברתית חושבים ומתנהגים בצורה דומה, ללא הבדל עדתי; בקרב המזרחים יש שיעורי ניעות חברתית ואינטרסים מעמדיים שונים; רבים מהם הצליחו בחברה הישראלית, אם כי קיומו של רובד עני גדול, המוריד את ממוצע ההישגים של המזרחים, מעיב על ההצלחה; אין שום אפליה או דעה קדומה עדתית בעלת משמעות העלולה לעכב את הקידום של מזרחים בעלי מוטיבציה גבוהה, העובדים קשה ומשקיעים בקריירות ארוכות־טווח. השילוב העדתי נמצא בשלב מתקדם ברמות של המעמדות הבינוני, הבינוני־גבוה והאליטה.

יתירה מכך, מנקודת ראות זו מודגשת העובדה כי המזרחים עצמם אינם חשים קיפוח עדתי, אינם בעלי זהות עדתית ואינם תומכים בתנועות וברשימות עדתיות לבחירות. מימצאים מסקר מ־1988 מראים עד כמה חלשה הזהות העדתית בישראל. הנשאלים היהודים התבקשו לציין לגבי כל אחת משמונה הזהויות הבאות אם היא חשובה או לא חשובה עבורם אישית: מגורים במולדת (ולא בפזורה), לאום, מעמד כלכלי־חברתי, שייכות לרוב (היהודי) או למיעוט (הערבי), אזרחות, דת, דתיות ועדה. הרוב הגדול של הנשאלים ראה את כל הזהויות כחשובות — פרט לזהות העדתית; רוב שנע מ־94% בנוגע לחיים במולדת עד ל־68.6% לגבי דתיות. רק מיעוט של 28.8% (32.6% מהמזרחים ו־26.4% מהאשכנזים) ציינו שעדה חשובה עבורם. כאשר הנשאלים נאלצו לבחור את שלוש הזהויות החשובות ביותר עבורם מתוך שמונה הזהויות, פחות מ־3% מקרב המזרחים או האשכנזים בחרו בעדה.

ההשקפה המטעימה ירידה בעדתיות רואה את הרגיעה היחסית ביחסי העדות כמיבחן מוחלט של צידקתה. אין בארץ מהומות עדתיות הכרוכות באובדן רכוש ונפש. תנועות מחאה עדתיות היו קיצרות מועד ולא בדלניות במטרותיהן. שום ממשלה בישראל לא נפלה בשל מחלוקת עדתית. על־פי קני־מידה בינלאומיים השסע העדתי בישראל הוא מתון ונטול השפעה.

אך למרות כל האיפיונים הללו נראה כי לבעייה העדתית כושר התלקחות מהיר והיא אינה מרפה מסדר היום הציבורי. מהומות ואדי סאליב ב־1959, תנועת הפנתרים השחורים של 1971, הנימה העדתית החריפה של מערכת הבחירות לכנסת ב־1981, המחאה העדתית בעקבות פרשת אבו־חצירה בשנים 85-1984, אי־השקט העדתי בליכוד במהלך מאבקו הכושל של דוד לוי להגעה לעמדת הנהגה בשנים 93-1991, והפרשה הממושכת של השר דרעי מש"ס, אם להזכיר רק מספר הפרות של הרגיעה העדתית, גרמו הלם ופחד בציבור בעוצמה שהיתה ללא כל יחס להיקף הקטן של האירועים הללו. נראה שעוצמת

המתח העדתי שמתחת לפני השטח היא הרבה יותר גבוהה ממה שניתן למצוא בסקרי דעת קהל או בשיגרת היומיום.

בניגוד לתפיסות פופולריות מוטעות ולמרות השיפורים ביחסי העדות במרוצת השנים, הפוטנציאל של קונפליקט עדתי היה ונשאר ניכר משום שהאשכנזים ממשיכים לשמור על דומינאנטיות. הם ייסדו את התנועה הציונית כדי לפתור את הבעייה היהודית באירופה, הקימו את היישוב, עיצבו את מוסדותיו ואת הנורמות שלו, ועמדו בראשו. העלייה ההמונית של המזרחים בשנות החמישים שינתה את המאזן הדמוגרפי ושחקה במידה מסויימת את הדומינאנטיות האשכנזית. בכל זאת, המשקל המספרי המזרחי איננו יכול לערער את היסודות של החברה הישראלית שהונחו על־ידי האשכנזים ואשר ממשיכים להישען על עדיפותם התרבותית, הפוליטית והמעמדית. הדומינאנטיות של האשכנזים בישראל זוכה לתיגבור מצד יהדות הפזורה האשכנזית ברובה, אשר בגישה הציונית מהווה עורף פוליטי וכלכלי ומאגר כוח אדם לישראל.

שיכוך הביטויים של הקונפליקט הבין־עדתי הוא עצמו מדד של דומינאנטיות עדתית. השליטה האשכנזית במקורות הלגיטימציה והמשך הדה־לגיטימציה של מאבקים עדתיים מעכבים את ההתארגנות העדתית המזרחית. למרות שהמפלגות הגדולות עושות שימוש סמוי במסרים עדתיים לחיזוק נאמנויות מפלגתיות, הן נשלטות על־ידי אשכנזים ומדכאות את העדתיות כסוגייה פוליטית או כאידיאולוגיה לגיטימית.

אי־השוויון העדתי גורם לקיפוח מתמיד של המזרחים. הרלבנטיות הפוליטית של אי־השוויון העדתי נובעת דווקא מן הפער בין ההסכמה הלאומית הרישמית והמוצהרת השוללת אותו, לבין המשך קיומו והכישלון לחסלו. ריבוד עדתי ממוסד חושף את הכישלון של האידיאולוגיה הרישמית של מיזוג גלויות ושל הצעדים השונים שהמדינה נוקטת לצימצום הפער העדתי. המזרחים מרגישים קיפוח יחסי ועדים לאוזלת יד המערכת במתן מענה לצרכיהם ובהשוואת מצבם לאלה של האשכנזים. אי־שוויון עדתי ממושך הוא בפוטנציה בסיס מוצק — ומוצדק — לאי־שביעות רצון, להתארגנות ולמאבק מצד המזרחים, אף בלי שהללו יעטו בהכרח אופי מתבדל או עדתי מובהק. מצב זה משתקף בכל התופעות של אי־שקט עדתי בעבר, וניתן לאבחנו גם בהצבעה עבור מחנה הליכוד.

ההבטחות הלא־מוגשמות של שוויון ושילוב בין־עדתי, מצדיקות ומחזקות את הקובלנות של המזרחים, החשים בסתירה כואבת בין כוחם המספרי למעמדם הלא־דומינאנטי. ההכרה שגורל המזרחים ילידי ישראל אינו שפיר יותר מגורלו של דור העולים המזרחים קונה לה אחיזה בקרבם ומהווה גורם מתסיס. הידיעה שמכל הקהילות המזרחיות והספרדיות בעולם היום, הישגיהם הכלכליים־חברתיים של המזרחים בישראל הם הנמוכים ביותר, אף מכה שורשים ומוסיפה לאי־הנחת שלהם.

לאום

האם היחסים בין יהודים וערבים בישראל, נתונים במשבר? האם הצביון היהודי־ציוני של המדינה עומד בסתירה עם משטר דמוקרטי? האם הערבים נהנים מזכויות אזרח מלאות, לרבות הזכות לחלוק על הרוב היהודי בנושאי הציונות והלאומיות הפלסטינית? האם יש לערבים סטטוס של מיעוט לאומי בעל זכויות קולקטיביות? האם הם יכולים להיצטרף למערכת הפוליטית ולהשתלב בה באופן משמעותי?[14]

המשבר ביחסי יהודים וערבים

בראשית שנות התשעים נראה כי היחסים בין יהודים לערבים הגיעו למשבר, וכי דפוסי הדו־קיום, ששררו ביניהם עד 1967, כבר אינם תופסים. דומה שהנחות־היסוד של השלטון ושל הציבור לגבי האזרחים הערבים בישראל הן: (א) שהם מיעוט עוין, שיש לפקח עליו; (ב) שעליהם להכיר תודה על הקידמה הרבה שנפלה בחלקם מאז 1948; (ג) שעליהם להסתפק בזכויות פרט ולא לתבוע מעמד של מיעוט לאומי; (ד) שהם מהווים קבוצה ערבית חדשה, מובחנת ומנותקת מהעם הפלסטיני; (ה) שעליהם להשלים עם היותם מחוץ לצומתי הכוח וקבלת ההחלטות במדינה.

בעוד שערביי ישראל דוחים הנחות אלה ורוצים לעצב מערכת יחסים חדשה בינם לבין המדינה והרוב היהודי, הרי היהודים בישראל חוששים מאי־יציבות ומאובדן שליטה כתוצאה מתזוזה במעמד אזרחי ישראל הערבים. בשורשו של המשבר המתגלע ביחסי יהודים וערבים מונחת הסתירה המהותית בין המאפיינים הדמוקרטיים של ישראל לבין המאפיינים היהודיים־ציוניים שלה. דמוקרטיה וציונות הם שני עקרונות המנחים את החברה הישראלית — אך הם נוגדים זה את זה. את המחיר על המתח שבין עקרונות אלה נאלצים לשלם ערביי ישראל.

המשבר הנוכחי ביחסי יהודים־ערבים התעצם החל ממחצית שנות השבעים, כאשר התבלטה ביתר שאת הסתירה בין העקרונות הדמוקרטיים לבין העקרונות הציוניים של המדינה. בדרך כלל מוצעים שני הסברים להתפתחות זו: (א) המתיחות בין יהודים לערבים החמירה בשל הקצנה ערבית. הקצנה זו היא תולדה של ההאצה הרבה במודרניזציה ובפלסטיניזציה שלהם מאז 1967. מאז הולכת וגוברת עויינות הערבים למדינה. (ב) היהודים מתנגדים לכל שינוי ופשרה, ואחרי 1967 הפכו לדתיים יותר, ניציים יותר, לאומניים יותר וסובלניים פחות. עקב כך נעשתה ישראל למדינה פחות פתוחה, המתעלמת מתביעות סבירות של הערבים ליתר השתלבות ושוויון.

הגם שיש שמץ של אמת בשני הסברים אלה, שורשי המשבר טמונים במישור אחר. מודרניזציה ופלסטיניזציה הם רכיבים בתהליך מקיף יותר של פוליטיזציה. בתהליך זה נעשו ערביי ישראל מודעים יותר למעמדם הנחות, בקיאים יותר בכללי היסוד של המערכת הפוליטית, ופעילים יותר במאבק לשינוייה. יש להדגיש שתהליך זה לא גרם לערבים לרצות לפגוע במדינה או להינתק ממנה, אלא גרם להם דווקא לרצות לנסות לשפר את מצבם בתוכה. ככל שגברה בקירבם ההכרה שניגזר עליהם לחיות כמיעוט של קבע במדינה יהודית, כך הם נעשו נחושים יותר להאבק על מעמדם בתוכה. אין הם מוכנים עוד לקבל את הדפוסים הנוכחיים של דו־קיום עם רוב יהודי בנחיתות מתמדת.

בדומה לכך, ההרעה ביחס היהודים לערבים אינה נובעת מהתגברות הלאומנות וחוסר הסובלנות של היהודים, אלא דווקא מהדמוקרטיזציה הגוברת של המדינה — בגבולות הקו הירוק — במהלך שנות השבעים והשמונים. עם המעבר של ישראל ממשטר נוקשה של מפלגה דומינאנטית אחת לשיטה פתוחה של פוליטיקה תחרותית, צצו על הבימה הפוליטית קבוצות מקופחות כדי לקדם את ענייניהן המיוחדים. ערביי ישראל נמנים עם קבוצות אלה. מצבם לא הורע, כאמור, עקב התגברות התרבות הפוליטית האתנוצנטרית והקיצונית בישראל, אלא בשל כך שהתרבות הפוליטית הישראלית אינה רגילה לתביעות קבוצתיות מסוג זה, אפילו לא מצד המזרחים, או, להבדיל, מצד הקבוצות מן המעמד הבינוני שתמכו בתנועת שינוי בבחירות 1977.

למרות שישנה מחלוקת פנימית ניכרת הן בקרב הערבים והן בקרב היהודים באשר למעמדו של המיעוט הערבי, הרי רוב הערבים מחזיקים בעמדה המנוגדת לזו של רוב היהודים. בלב המחלוקת היהודית־ערבית מצויות ארבע תביעות לשינוי, המועלות על־ידי הערבים והנידחות על־ידי היהודים. להלן נדון בהן אחת לאחת.

צביונה היהודי־ציוני של המדינה

בעולם המערבי, ישראל היא מקרה ייחודי של דמוקרטיה אתנית יציבה (פרט למקרים ההולכים ומסתיימים של צפון אירלנד כ"יישות פרוטסטאנטית" ודרום אפריקה כ"מדינה לבנה"). דמוקרטיה אתנית היא מדינה דמוקרטית המזוהה עם אחת מקבוצות האוכלוסיה ונועדה לשרת אותה. הדומינאנטיות האתנית הממוסדת מתנגשת בהכרח עם דמוקרטיה פוליטית, המבוססת על עקרון השוויון בזכויות ובשירותים לכל האזרחים. ישראל סוטה באופן מובהק מהדגם המערבי של דמוקרטיה לא־אתנית (הן ליברלית — המושתתת על שוויון פוליטי בין אזרחים; והן קונסוציונאלית — consociational — המבוססת על שותפות בשלטון של קבוצות אתניות) בכך שהשליטה האתנית (היהודית־ציונית) ממוסדת במדינה.

צביונה האתני של ישראל ברור כיום לכל. המדינה מצהירה על עצמה כמולדתו של העם היהודי. השפה השלטת היא עברית, ומעמד הערבית נחות. מוסדותיה של המדינה, חגיה הרישמיים, סמליה וגיבוריה הלאומיים — כולם יהודיים בלבד. קיים בה חוק שבות המקנה אזרחות מיידית ובלתי־מותנית לעולים יהודים, אך מונע את זכות השיבה מהפליטים הפלסטינים. הסוכנות היהודית והקרן הקיימת לישראל נהנות ממעמד מיוחד במדינה, למרות שהמטרה הרישמית המוצהרת של מדיניותן הסוציאלית, הקרקעית וההתיישבותית היא קידום האינטרסים של היהודים בלבד. זאת ועוד, שיקול חשוב במדיניות החוץ של ישראל הוא שלומם, רווחתם ותרבותם היהודית של יהודי התפוצות. העדיפות של היהודים בישראל מתבטאת בדרכים רבות ושונות, והם מעוניינים, ברובם, לשמר מצב זה שבו המדינה מגדירה את עצמה כיהודית וכציונית.

ערביי ישראל מכירים בישראל כמדינה ומקבלים את שלמותה הטריטוריאלית, ויחד עם זאת דוחים את צביונה האתני. גישה זו ניכרת בכל המפלגות שרוב פעיליהן ומצביעיהן ערבים: המפלגה הדמוקרטית הערבית, המפלגה הקומוניסטית והרשימה המתקדמת לשלום. לפי סקר דעת קהל, שנערך בקרב ערביי ישראל ב־1988, רק 13.5% מהערבים שוללים את עצם זכות הקיום של ישראל, בעוד ש־63.1% מתנגדים לזכות קיומה כמדינה יהודית־ציונית. נוסף לכך, 91.9% מהמשיבים לא הסכימו לראות בישראל מולדת ליהודים בלבד, ורובם חשבו שהיא מולדת משותפת ליהודים ולערבים; 82.6% התנגדו לרעיון שישראל צריכה לשמור על רוב יהודי; 71.9% (במשאל שנערך ב־1985) צידדו בביטול חוק השבות; ו־67% סברו כי אין הערבים יכולים להיות אזרחים שווים במדינה יהודית־ציונית ואין הם יכולים להזדהות עמה. לשאלה ישירה הנוגעת לציונות, 70% ראו בה תנועה גזענית; ובתשובה לשאלה אחרת, 1% הגדירו את עצמם כציונים, 52.1% כלא־ציונים ו־47.1% כאנטי־ציונים. שיעור אלה שהגדירו את עצמם כלא־ציונים וכאנטי־ציונים היה גבוה בצורה ניכרת בקרב האוכלוסיה המוסלמית הלא־בדווית, המהווה את רוב ערביי ישראל.[15]

מנקודת מבט יהודית, דחיית הציונות כאידיאולוגיה וכדפוס המעצב את המדינה, כמוה כשלילת המדינה עצמה. היהודים, הרוצים בישראל כמדינה יהודית־ציונית ולא כמדינה

ככל מדינה מערבית, דוחים מכל וכל, או אינם מבינים, את האבחנה בין השלמה עם קיום המדינה לבין שלילת הצביון האתני שלה. ערבים המטילים ספק בזכות הקיום של ישראל כישות יהודית־ציונית — אך מכבדים את שלמותה הפוליטית והטריטוריאלית — נתפסים לפיכך כגורם עוין וחתרני.

זכויות הפרט

זכויות האזרח של הפרט הערבי מצומצמות מאלה של היהודי בשני מובנים: זכות הערבים לחלוק על הקונסנזוס מוכרת פחות, ונגישותם להזדמנויות ולמשאבים מוגבלת בהרבה. במדינות דמוקרטיות מערביות שמורה זכות היסוד של כל מיעוט לא להסכים עם דעת הרוב, אך ישראל היהודית איננה מכבדת כראוי את זכותם של ערביי ישראל להתנגד לציונות ולתמוך בלאומיות הפלסטינית. זאת ועוד: בשל התנגדות המיעוט לעמדת הרוב, יהודים רבים מטילים ספק בנאמנות הערבים למדינה ובשל כך תומכים בהטלת הגבלות עליהם.

התנגדות הערבים לעמדת הרוב היהודי בנושא הציונות והלאומיות הפלסטינית נחשבת לא רק כבלתי לגיטימית אלא גם כבלתי חוקית במידה מסויימת. אומנם החוק אינו אוסר התנגדות פומבית לציונות, אך לבחירות לכנסת לא יכולה להתייצב רשימה השוללת את הגדרת ישראל כמולדתו של העם היהודי. עד 1985 נהנו הערבים מאי־בהירות בתחיקה בשאלה זו, אך הפירצה בחוק נסתמה בתיקון לחוק הבחירות שאושר בכנסת ב־31.7.1985. על פי תיקון זה, ועדת הבחירות המרכזית אינה מאשרת השתתפות בבחירות לכנסת של רשימה המסיתה לגזענות, מתנגדת לדמוקרטיה, או שוללת את הגדרת ישראל כמדינתו של העם היהודי. הקביעה כי ישראל היא מדינתו של העם היהודי, ולא מדינת כל תושביה (יהודים כערבים), מקנה לערביי ישראל מעמד של זרים, שלמעשה אינם שייכים למדינה שהם אזרחיה ותושביה הקבועים. יתרה מזו, תיקון זה לחוק הופך את צביונה היהודי־ציוני של המדינה לעובדה חוקית מוצהרת ומוגמרת, שאיננה ניתנת לעירעור. הזכות הדמוקרטית הבסיסית שלא להסכים עם דעת הרוב היא לפיכך מצומצמת בעליל בישראל: היא שוללת את הזכות לנסות לשנות את צביון המדינה באמצעים פרלמנטאריים דמוקרטיים. יש בהגבלה זו משום הרחבה של האיסור, המובן יותר, לשלול את שלמותה הטריטוריאלית והפוליטית של המדינה (בית המשפט העליון בדונו בעניין פירש בצורה גורפת את הסעיף בחוק המחייב הכרה בישראל כמדינתו של העם היהודי, אך אישר, מחמת ספק עובדתי, ברוב של 3:2 את השתתפות הרשימה המתקדמת לשלום בבחירות).

ערביי ישראל חלוקים עמוקות עם היהודים בנוגע ללאומיות הפלסטינית. הסולידריות שלהם עם שאר חלקי העם הפלסטיני היא עמוקה ביותר. רובם סבור כי פתרון הולם לסכסוך הערבי־ישראלי חייב להתבסס על היסודות הבאים: נסיגה ישראלית לגבולות שקדמו למלחמת ששת־הימים; חלוקה מחדש של ירושלים; משא ומתן ישיר עם ארגון שיחרור פלסטין (אש״ף); הקמת מדינה פלסטינית בגדה המערבית וברצועת עזה, לצד ישראל; והכרה בזכות הפליטים הפלסטינים הערביים לבחור בין שיבה לבתיהם או, לחליפין, קבלת פיצויים נאותים. ערביי ישראל מביעים את תמיכתם בעניין הפלסטיני בהפגנות ובשביתות כלליות, אך אינם משתתפים באינתיפאדה. זיקתם החזקה ללאומיות הפלסטינית מתבטאת בהזדהותם כפלסטינים, כערבים פלסטינים, או כישראלים פלסטינים (66.8% מהערבים בסקר משנת 1988 בחרו בזהויות אלה). עתה, משהחלו להיות מודעים יותר להיסטוריה הפלסטינית שלהם, למורשתם, לספרותם ולדתם האסלאמית, רוצים

ערביי ישראל שהמדינה תכיר בתרבותם הפלסטינית כחלק מהתרבות הלאומית של המדינה, וכייסוד בלתי־נפרד מתוכנית הלימודים בבתי־הספר הערביים והיהודיים כאחד.

השלטון הישראלי והציבור היהודי רואים, בדרך כלל, את הלאומיות הפלסטינית כמנוגדת למהות של ישראל וכאיום על עצם קיומה של המדינה היהודית. תביעת ערביי ישראל להכרה בזכות הפלסטינים להגדרה עצמית נתפסת כהבעת התנגדות לתביעה היהודית לבלעדיות לכל שיטחה של ארץ ישראל. תמיכת ערביי ישראל באש״ף נתפסת כתמיכה בטרור ובניהול מאבק לחיסול מדינת ישראל, כפי שנקבע במפורש באמנה הפלסטינית. יתרה מזו, מנקודת מבט יהודית, הקמת מדינה פלסטינית בגדה המערבית וברצועת עזה נתפסת כצעד באסטרטגיה ארוכת טווח (״תורת שלבים״) שתכליתה הסופית היא הכחדת מדינת היהודים. תמיכת ערביי ישראל בפתרון הסכסוך בדרך של שתי מדינות לשני עמים, נתפסת כחוסר נאמנות. תפיסות אלה גורמות למעשה לדה־לגיטימציה של עמדת המיעוט בנושא מרכזי לחייו ולמניעה מראש של דיון דמוקרטי בתביעותיו. החשש היהודי מכוונות הערבים משתקף לא רק במשאלי דעת קהל אלא אף במדיניות הרישמית של ישראל ובתחיקה. כיוון שאש״ף מוגדר כארגון טרור, כל גילוי פומבי של הזדהות עימו אסור ובר־ענישה (למשל, הנפת דגל פלסטין המזוהה עם אש״ף נחשבת עבירה פלילית; עד 1993 היה גם איסור בחוק על מפגשים עם נציגי אש״ף).

חרויות האזרח של הערבים אינן מכובדות כיאות מכמה סיבות. הסיבה הראשונה, והחשובה מכולן, היא העדר חוקה או חוק זכויות יסוד; בשל כך חסרים ערביי ישראל בסיס חוקי בלתי־תלוי במאבקם נגד אפליה. שנית, כל עוד ישראל נתונה חוקית במצב חירום תמידי, נעשה שימוש מופרז ושימוש לרעה בתקנות לשעת חירום. כיוון שהמדינה רואה בערבים סיכון בטחוני תקנות אלה מופעלות בעיקר נגדם. שלישית, יש בפירוש ובמימוש בפועל של אופיה היהודי־ציוני של המדינה משום אפליה כלפי הערבים. ורביעית, לא זו בלבד שדעת הקהל היהודית תומכת בהטלת הגבלות על הערבים, היא אף דורשת יחס של העדפה ליהודים. לצירוף כל הסיבות הללו יש השפעה עצומה, וכל אחת מהן כשלעצמה מספקת כדי להוריד את ערביי ישראל למדרגת אזרחים מדרגה שנייה.

בחינה ביקורתית של חוקי המדינה ותקנותיה, שערך קרצ׳מר (Kretzmer, 1990), מגלה אפליה משמעותית כנגד ערביי ישראל, למרות העיקרון של שוויון בפני החוק השורר בישראל. למעשה, נגרמה סטייה של ממש מעיקרון זה במעמד המיוחד שהוענק בחוק לסוכנות היהודית ולקרן הקיימת לישראל, שני גופים הממלאים תפקידים מעין ממלכתיים, כגון תיכנון ומימון יישובים כפריים חדשים, תמיכה במוסדות תרבות, מתן שירותים לקשישים ולנזקקים ופיתוח קרקעות והחכרתן. כפי שמפורש בתקנונים שלהם, השירותים של מוסדות מרכזיים אלה מיועדים ליהודים בלבד. בה־בעת מונע השלטון ממוסדות לגיוס כספים של הערבים לערוך מגביות בחוץ לארץ, כדוגמת המגבית היהודית המאוחדת, זאת בנימוק שחלק מהכנסות אלה עלול להתקבל מארגוני טרור. האפליה מתבטאת גם בעובדה שחוק מתן שירותי דת מחייב הענקת כספים ציבוריים לשירותי הדת היהודית בלבד.

יחד עם זאת, האפליה נגד ערבים נעשית בעיקרה בדרכים עקיפות. כך, למשל, השימוש המפלה הנרחב בשירות הצבאי כקנה מידה לחלוקת הטבות בולט במיוחד, שהרי רוב היהודים משרתים בצבא בעוד שרוב הערבים אינם משרתים. הגם שאין בכך פסול שמדינה מעניקה הטבות מסויימות לחייליה לאחר שיחרורם, הרי בישראל נעשה שימוש כוללני

בהטבות אלה (תוספת מיוחדת לקיצבאות הביטוח הלאומי למשפחות מרובות ילדים, הטבה בתנאי משכנתאות לדיור וכיו"ב) ולכן מניעתן מערבים היא בעליל בגדר אפליה. הקצאה מפלה של מקורות ושירותים מצד משרדי הממשלה היא נוהג רווח. הסובסידיה לנפש שמקבלות המועצות המקומיות הערביות ממשרד הפנים מגיעה רק לשליש מזו שמקבלות המועצות המקומיות היהודיות (אלחאג' ורוזנפלד, 1990). להוציא מקרים בודדים, אין ערביי ישראל נכללים בפרוייקטים שנועדו לסגירת הפערים העדתיים והחברתיים בישראל, למרות שהם היו עשויים להיות זכאים להם לפי קני מידה אוניברסליים של ניזקקות. פרוייקטים אלה כוללים הנחות מס ליישובי פיתוח לשם עידוד השקעות הון ומשיכת תושבים חדשים, תוכניות רבות להעשרת ההשכלה והתרבות ופרוייקט שיקום השכונות. הקיפוח מסוג זה צומצם במידת־מה על ידי ממשלת העבודה לאחר בחירות 1992.

גם השימוש בשיקולים בטחוניים כדי להגביל את חרויותיהם של הערבים נפוץ בישראל. מדי פעם בפעם מפעילים השלטונות תקנות לשעת חירום כנגד הערבים כדי להגביל את חופש התנועה שלהם, לעצור "חשודים", למנוע התאגדויות ולאסור פירסומים בערבית. ערבים מסויימים אפילו לא קיבלו "הכשר" (בטחוני) לעבוד כמורים במערכת החינוך הממלכתית. ערביי ישראל נשפטים לעתים קרובות בבתי משפט צבאיים, שעה שעל אותו סוג של עבירות בטחוניות יהודים נשפטים בבתי דין אזרחיים (חברי המחתרת היהודית, למשל). השלטונות מטפלים לעתים קרובות במחלוקת פוליטית לגיטימית כאילו היתה מעשה חתרנות, למרות שאיננה מהווה איום ברור ומיידי על בטחון המדינה. לדוגמה: בשנת 1980 אסרו השלטונות על כינוס "קונגרס ההמונים הערביים" בנצרת, שתוכנן באורח גלוי ופומבי, בטענה כי הדיונים בו עלולים ליצור זיקה לאש"ף.

הציבור היהודי אתנוצנטרי אפילו יותר מן המחוקקים, קובעי המדיניות ואנשי המינהל היהודים. בסקר שנערך בשנת 1988, השיבו 73.8% מהיהודים שיש להעדיף יהודים על ערבים, 42.8% תמכו במניעת זכותם של ערביי ישראל להצביע בבחירות, ו־44.8% היו בעד הוצאת המפלגה הקומוניסטית (המיוצגת בכנסת מאז 1948) אל מחוץ לחוק. נוסף לכך, הסכימו 39.9% מהמשיבים היהודים שעל ישראל לחפש כל דרך לעודד את הערבים לעזוב את הארץ, 36.9% הסתייגו ממדיניות זו ורק 23.2% התנגדו לה.

לא פחות מכך מרשים הממצא ש־74.8% מבין היהודים שנשאלו לא הביעו נכונות לעבוד תחת ממונה ערבי. עמדות אלה הן חלק ממיכלול רחב יותר של עמדות הרואות את הערבי כבלתי מהימן, אזרח מדרגה שנייה, וזר שאינו רצוי כל כך במדינה היהודית. לאור עמדות כאלה אין פלא כי אפליה כלפי ערבים היא מעשה של יום־יום. אפליה כזו נפוצה בעיקר בחברות המקבלות עובדים לתפקידי צווארון לבן, בהשכרת דירות למגורים, או במוסדות האוכפים את החוק.

רוב היהודים אינם רואים באפליה לרעה של הערבים בעייה, שכן לדעתם זהו תוצר לוואי של העדפה מוצדקת לטובה של יהודים במדינה יהודית. יתרה מזו, מרבית היהודים סבורים כי הערבים אינם זכאים לזכויות שוות משום שאין הם ממלאים חובות שוות, באופן מיוחד חובת השירות בצבא. לבסוף, כל עוד רוב היהודים ימשיכו לראות בערבים גייס חמישי בכוח, ימשיכו כל ההגבלות הנוכחיות המוטלות על הערבים להיתפס כבלתי־נמנעות ואפילו כמוצדקות.

מעמד של מיעוט לאומי

ערביי ישראל הם מיעוט אתני ולאומי כאחד. במדינה דמוקרטית מתוקנת הם היו נהנים הן מזכויות פרט כאזרחים, והן מזכויות קיבוציות מיוחדות כבני מיעוט מובחן. הערבים בישראל נהנים אומנם ממעמד של מיעוט אתני, אך אין הם מקבלים זכויות לאומיות.

המדינה מכירה בערבים כמיעוט דתי, לשוני ותרבותי. הערבים מאורגנים, כמו היהודים, כעדה דתית, המסדירה בעצמה את כל ענייני האישות של חבריה. המוסלמים, הנוצרים והדרוזים נהנים מחופש פולחן ומקבלים מימון חלקי מן הממשלה לשירותי הדת שלהם, אך מעמדה של העדה המוסלמית איננו שווה למעמדה של העדה היהודית השלטת. כך, למשל, חסרים המוסלמים מוסדות מסויימים כמו בית דין עליון שרעי, מועצות דתיות מקומיות, סמינרים או קולג׳ים דתיים להכשרת אנשי דת ואין להם שליטה על נכסי הוואקף המוסלמי.[16] התביעות לתיקון מצב זה הופכות לתקיפות יותר ויותר ככל שהתודעה האיסלאמית והפונדמנטאליזם האיסלאמי מתפשטים והולכים בקרב ערביי ישראל.

לפי החוק הישראלי זכאים הערבים לבתי־ספר משלהם ולערוצי רדיו וטלוויזיה בערבית במימון המדינה. יתרה מזו, במגעים עם גופים רישמיים כמו בתי משפט ומשרדי ממשלה, רשאים הערבים הישראלים להשתמש בערבית. לעומת זאת, ברשות הרבים, ובמיוחד בשילוט של שמות יישובים ורחובות, כמעט ולא נעשה שימוש בערבית. השפה הערבית גם איננה נילמדת כשפת חובה בבתי־הספר היהודיים, וזאת לעומת הוראת השפה העברית כשפת חובה בכל בתי־הספר הערביים. למרות זאת, מראה הציבור היהודי נכונות רבה לקדם את השימוש בערבית. בעוד 83.4% מהמשיבים היהודים, בסקר משנת 1985, תמכו בהמשך הדומינאנטיות של השפה העברית במוסדות המדינה, 48.2% סברו שיש לחייב את השימוש בערבית בשלטי רחובות ויישובים, ו־50.4% אף הרחיקו לכת והסכימו להשוואת מעמד הערבית בבתי־ספר יהודיים למעמד האנגלית — גם אם החלטה כזו תחייב קיצוץ של שעות לימוד במקצועות אחרים. מגמות חיוביות אלה כלפי הערבית היו אף בולטות יותר בקרב מידגם מיוחד של מנהיגי ציבור שניכללו בסקר 1985.

הערבים מתפקדים היטב כמיעוט תרבותי. הרמה הגבוהה של שימור תרבותי בקרב ערביי ישראל נובעת מכמה סיבות: (א) הזכות להפעיל מערכת חינוך ערבית נפרדת במימון המדינה; (ב) החופש לשמר את תרבותם ולטפחה, וכן האפשרות לקיים קישרי תרבות עם שאר הפלסטינים ועם העולם הערבי בכלל; (ג) ריכוז גיאוגרפי־תרבותי (90% מערביי ישראל חיים בגליל, במשולש ובצפון הנגב). בשל כך הפכו ערביי ישראל למיעוט דו־תרבותי, אך לא מוטמע: הם אימצו כמה מדפוסי התרבות הישראלית לצד, ולא במקום, תרבותם הערבית. למרות זאת, תרבות ערביי ישראל אינה נחשבת כחלק מן המורשת הלאומית, אלא כתרבות נפרדת של מיעוט, ואפילו כנחותה.

יש הסכמה לאומית שיש לשמר את מעמד הערבים כמיעוט לא־מוטמע, כשם שיש לשמר את מעמד היהודים כרוב לא־מוטמע. כל עוד מדינת ישראל היא מדינה יהודית־ציונית, יש ליהודים אינטרס משוריין להשאיר את האוכלוסיה הערבית בסטטוס של מיעוט אתני, זאת כדי לצמצם את סכנת ההתבוללות ונישואי התערובת וכדי למנוע את הפיכת ישראל לחברה פלוראליסטית ופתוחה באמת.

שלילת מעמדם של ערביי ישראל כמיעוט **לאומי** ערבי־פלסטיני (להבדיל ממעמד של מיעוט **אתני**) הוא לב הבעייה. בהיותם חלק הן מהאומה הערבית והן מהעם הפלסטיני, זכאים ערביי ישראל למעמד של מיעוט לאומי, אך זה לא ניתן להם. בה בעת אין הם

חלק מהעם היהודי ולא חלק מהאומה הישראלית (שאיננה קיימת). אם הם חלק מהעם הפלסטיני ואינם שייכים לעם היהודי בישראל, מדוע אין מדינת ישראל מכירה בהם כמיעוט לאומי? הסיבה לכך פשוטה: הכרה כזו תחייב מעין אישור לזכותם של ערביי ישראל לביטויים מסויימים של הגדרה עצמית, ולכך מתנגדים היהודים בשל מספר סיבות. ראשית, היהודים חשים כי הענקת זכויות לאומיות לערבים תבטל את הבלעדיות של תביעת היהודים לארץ ישראל. שנית, בעיני יהודים רבים הכרה בערביי ישראל כמיעוט לאומי פלסטיני־ישראלי, היא הכרה בנוכחות האויב בתוך הארץ, העלולה רק לדרבן פעילות עוינת. שלישית, היהודים חוששים מן הנטיה של מיעוטים לאומיים לדרוש אוטונומיה טריטוריאלית ואפילו היפרדות מהמדינה. החשש מתביעה להיבדלות גדול ביותר משום שמרבית השטח שבו חיים היום ערביי ישראל ניכלל בתחום המדינה הערבית (פלסטין) שעמדה לקום לפי החלטת החלוקה של האו״ם משנת 1947, שטח שנכבש וסופח על ידי ישראל במלחמת העצמאות.

בחששם מפני תגובות עויינות מצד היהודים, נוהגים ערביי ישראל מישנה זהירות במאבקם להשגת מעמד של מיעוט לאומי פלסטיני.[17] רובם איבדו כל שאיפה או רצון לפרוש מהמדינה ולהסתפח למדינה פלסטינית לכשתקום. בסקר שנערך בשנת 1988, הסכימו 60% מהמשיבים הערבים לקביעה שעל הגליל והמשולש להישאר חלק בלתי־נפרד מישראל, כנגד 40% שלא הסכימו לכך. הרצון לפרוש חלש גם משום שאיננו יעד של שום גוף פוליטי ערבי, ומשום שיש הסכמה מלאה בקרב היהודים והקהילה הבינלאומית שהשטחים האמורים הם ישראליים ללא מחלוקת.

הארגונים הפוליטיים הערביים נימנעים גם מלתבוע מפורשות אוטונומיה. נראה שבנושא זה לא עוצבה כל מדיניות, ואולי שורר לגביו ערפל מכוון כדי לא להרגיז את השלטונות. עם זאת, מאז אמצע שנות השבעים הקימו ערביי ישראל מוסדות בלתי־תלויים משלהם. נוסף להקמת מספר לא מבוטל של ארגונים עצמאיים המשרתים אותם, הם תובעים הכרה רישמית בארגוניהם כגופים מייצגים. ארגונים אלה צצו בכל תחום כמעט, כולל קרקע, חינוך, שלטון מקומי, רווחה ובריאות. כך, למשל, קם ועד סטודנטים ערביים בכל אוניברסיטה בישראל, ואפילו הוקם ״הארגון הארצי של הסטודנטים הערביים״. מנהיגי היישובים הערביים ייסדו את ״הוועד הארצי של ראשי המועצות המקומיות הערביות״ שיש לו עוצמה רבה. התגובה האחידה מצד היהודים היתה אי־הכרה רישמית בגופים אלה, תוך נכונות להידבר איתם מדי פעם באופן לא רישמי. הערבים גם הצליחו להקים את הרשימה המתקדמת לשלום, את המפלגה הדמוקרטית הערבית, ואת התנועה האיסלאמית, בנוסף לתפיסת השליטה במפלגה הקומוניסטית, והצליחו להפעילם כגופים פוליטיים ערביים לקידום המטרות של ערביי ישראל ושל העם הפלסטיני.

דעת הקהל הערבית תומכת במתן אוטונומיה למוסדות ערביים. בסקר שנערך בשנת 1985, למשל, הסכים הרוב (65%) לקביעה, כי על הערבים להתארגן באופן עצמאי, בדומה ליהודים הדתיים, כדי לקדם את האינטרסים החיוניים שלהם. במקביל לכך, 71.5% מהערבים חשבו שהם צריכים לשלוט במערכת החינוך הערבית. רוב מוחץ תמך בהקמת מוסדות עצמאיים ערביים: 85.3% היו בעד הקמת איגודים מקצועיים ערביים, 86.1% בעד ייסוד עיתונות ערבית בלתי תלויה, ו־88.1% תמכו בהקמת אוניברסיטה ערבית. עם זאת, המשיבים היו חלוקים בשאלת שלטון עצמי ערבי בגליל ובמשולש: 34.1% צידדו בשלטון עצמי, ואילו 35.1% הסתייגו ו־30.9% התנגדו. מאידך גיסא, מרבית היהודים מתנגדים לאוטונומיה מוסדית ערבית. לדוגמה, בסקר האמור רק 24.7% מהיהודים הסכימו

לרעיון של איגודים מקצועיים ערביים, רק 23.4% תמכו בעיתונות ערבית בלתי־תלויה ורק 25.9% חייבו הקמת אוניברסיטה ערבית.

השתתפות פעילה בפוליטיקה

במבט ראשון נראה כאילו ערביי ישראל משולבים היטב בפוליטיקה הישראלית. בבחירות לכנסת ב־1992 הגיע שיעור השתתפותם ל־70%, לעומת 79% בקרב היהודים, ובבחירות להסתדרות הכללית ב־1989 היה שיעור השתתפותם 58%, לעומת 55% בקרב היהודים. בבחירות לכנסת ב־1992 ניתנו 47% מקולות הערבים למפלגות ערביות ו־53% למפלגות יהודיות; לכנסת זו נבחרו שמונה חברים ערבים. ערביי ישראל מקיימים רשת רחבה של תנועות וארגונים פוליטיים עצמאיים המייצגים אותם ונאבקים למען האינטרסים שלהם. יתרה מזאת, ערביי ישראל נוטלים חלק בפוליטיקה החוץ־פרלמנטרית בדרך של עצרות, הפגנות ושביתות כלליות כדי לקדם את ענייני השלום והשוויון.

עם זאת, בחינה מדוקדקת יותר עשויה לחשוף שלוש חולשות של הפוליטיקה הערבית. ראשית, המדינה איננה מעניקה הכרה רישמית לארגונים הערביים העצמאיים, ומשרדים ממשלתיים וציבוריים מסרבים לבוא עימם במגע ישיר. בעוד הערבים מצפים כי השלטונות יראו בארגוניהם גופים מייצגים, שיש להאזין לטענותיהם ולשאת ולתת עימם, חשים רוב היהודים כי הערבים צוברים יותר מדי כוח, מציגים תביעות בלתי סבירות ולאומניות, ומערערים ללא הצדקה את האיזון העדין ביחסי יהודים־ערבים.

נקודת מחלוקת אחרת נסובה על המעורבות הערבית בפוליטיקה החוץ־פרלמנטרית. כאמור, עושים הערבים שימוש רב בנשק השביתה הכללית וההפגנות. כך, למשל, במהלך השנה הראשונה של האינתיפאדה ערכו ערביי ישראל שלוש שביתות כלליות: ב־21.12.1987 לאות סולידריות עם פעילי האינתיפאדה; ב־30.3.1988 לציון יום האדמה; וב־15.11.1988 במחאה על הריסת 15 בניינים שניבנו ללא רשיון בעיר טייבה. ערביי ישראל חשים כי יש להם זכות דמוקרטית לא־מוגבלת לנקוט כל צורה של מחאה שאיננה מנוגדת לחוק. למרות שהיהודים שוב אינם נזעקים משביתות כלליות ערביות, והשלטונות מצידם שוב אינם מאיימים על השובתים ואינם מתערבים בעניין — הרי הרוב היהודי גורס כי מחאה חוץ־פרלמנטרית ערבית היא בלתי לגיטימית, לא־מועילה ואפילו מזיקה. בסקר משנת 1988 תמכו 73.8% מהמשיבים הערביים בשביתות כלליות המאורגנות על ידי ערביי ישראל לעומת 18% מבין היהודים, ו־67.1% מהערבים היו בעד פעולות מחאה ערביות בחוץ־לארץ לעומת 16.8% מהיהודים. 79.3% מהערבים מאמינים כי הפגנות ערביות מורשות הן נשק יעיל, 78.9% מאמינים בהשבתת המועצות המקומיות הערביות ו־81% רואים בשביתות כלליות ערביות אמצעי לקידום תביעות; זאת שעה שיהודים — אילו היו נישאלים — היו ודאי מגלים ספקנות לגבי יעילותם של צעדי מחאה כאלה.

האסטרטגיה של בניית בסיס כוח עצמאי, גיוס המונים ערביים לפעולות מחאה, וניסיון לאלץ את השלטונות לשאת ולתת עימם ולהעניק להם ויתורים, מעידה על שאיפת הערבים להפוך לשותפים פעילים בפוליטיקה הקואליציונית הישראלית ובתהליכי קבלת ההחלטות במדינה. שאיפה זו, לעבור מן השוליים אל מרכז העשייה הפוליטית, ניכרת, למשל, בהקמת המפלגה הדמוקרטית הערבית בראשות חבר הכנסת דראושה ב־1988 ובתמיכה הרחבה של ערביי ישראל בהשתתפות נציגים ערבים בקואליציות שליטות. בסקר מ־1985 תמכו 86.9% מהערבים (לעומת 38.8% בלבד מן היהודים) בהשתתפות בקואליציה

הממשלתית של מפלגה קיימת או חדשה המייצגת בנאמנות את האינטרסים של ערביי ישראל. במקביל לכך, בעקבות הבחירות ב־1984 72.7% מהערבים (ורק 23.2% מהיהודים) הביעו הסכמה עקרונית לאפשרות להקים ממשלה בראשות מפלגת העבודה, הנתמכת גם על־ידי החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון ועל־ידי הרשימה המתקדמת לשלום.

עד כה נותרו הערבים מחוץ לקואליציות הממשלתיות בשל התנגדותם לקונסנזוס הלאומי היהודי בדבר צביונה היהודי־ציוני של המדינה, בדבר מניעת הקמתה של מדינה פלסטינית בגדה המערבית וברצועת עזה, ובדבר שמירת הסטטוס קוו של דומינאנטיות יהודית. הרחקתם של ערביי ישראל ממרכזי העוצמה במדינה ומהפוליטיקה הקואליציונית מציבה בפני הדמוקרטיה הישראלית בעייה חמורה שניתן לכנותה "רודנות הרוב". בעייה זו עלולה לגרום למתיחות ולאי־שקט בקרב מיעוטים נשלטים, כפי שאכן אירע במקרה של המיעוט הקתולי בצפון אירלנד.

מאז 1984 החלו להיווצר סדקים בחומת החרם על מפלגות ערביות כשותפות לקואליציות ממשלתיות. התמריץ לשינוי הוא המאבק המחריף והולך על השלטון עם מחנה הליכוד וההיזקקות הגוברת של מחנה העבודה לכל שותף אפשרי. בהתחלה הושגו עם המפלגות הערביות "הבנות" לפיהן הן יתמכו במפלגת העבודה, או בהצעות החלטות מטעמה, ובתמורה יקבלו הטבות מסויימות (כגון מתן מעמד של עיר לאום־אל־פאחם). ב־1990 נעשה ניסיון כושל להקים ממשלה צרה בראשות העבודה שתתבסס על מפלגות ערביות.[18] הבחירות לכנסת ב־1992 יצרו מצב חדש: המפלגות הערביות הפכו לחלק בלתי־ניפרד של הגוש החוסם הקמת ממשלת ליכוד. מפלגת העבודה הרכיבה קואליציה ממשלתית שזכתה לתמיכתן מבחוץ, ואף נערך איתן מעין הסכם כתוב. הן לא רק מנעו אפשרות של הקמת ממשלת ליכוד, אלא אף סיפקו לממשלת העבודה רוב יציב. יחד עם זאת, נמשך הסירוב לנהל איתן משא־ומתן קואליציוני ולצרפן כחברות בקואליציה.

שינויי מדיניות

דנו כאן בשלושה שסעים חברתיים ובשלוש מערכות קונפליקטים מקבילות בחברה הישראלית: בין מעמדות, עדות ולאומים. ברצוני להציע מספר שינויי מדיניות אשר יכולים לתרום לניהול טוב יותר, אף אם לא לפתרון כולל, של מערכות אלה.

לגבי **השסע המעמדי**, כדי להגדיל את משאבי המדינה ולצמצם את אי־השוויון המעמדי בלי לפגוע בסולידריות החברתית, מומלץ לנקוט בצעדים הבאים:

1. יש לעשות לצמיחה כלכלית, שהינה חיונית להגדלת סך כל המשאבים וההזדמנויות הזמינים בחברה ולהשוואתם עם הסטנדרטים הגבוהים המקובלים במערב. זהו גם האמצעי היעיל ביותר להקטנת ההגירה מהארץ, לחיזוק כוח המשיכה של הארץ למהגרים בכוח, ולשמירת אמון האוכלוסיה במערכת. עד כה, כל מאמצי הממשלה לחדש את הצמיחה הכלכלית שנפסקה ב־1974 נכשלו, למרות הגידול בייבוא ההון. ברור שהסיבה העיקרית לכישלון נעוצה בהטיית המשאבים לסכסוך החיצוני (כלומר, לתקציבי הבטחון ולהתנחלויות בשטחים). יש, לפיכך, להציג בפני הציבור את הזיקה בין שתי הסוגיות, ולהציב בפניו את הבחירה בין שתי החלופות: המשך ההוצאה הבטחונית הגדולה והקיפאון הכלכלי, או הגעה להסדר פשרה עם הפלסטינים וצמיחה כלכלית. העמקת תודעה זו תסייע, ללא ספק, לתהליך השלום.

2. יש צורך בבנייה מחודשת של הכלכלה על בסיס של יעילות מוגברת ותחרותיות בשוק העולמי. התרופות צריכות לכלול צימצום של מישרות מיותרות בסקטור הציבורי והפרטי וסגירת תעשיות כושלות. יש לתת למובטלים פיצוי נאות ולהשקיע במפעלים חדשים, תחרותיים ברמה בינלאומית. הרווחיות של מפעלים מסוג זה עשוייה ליצור את העודף הכלכלי שיהפוך את ישראל לחברה דינמית. ישראל זקוקה במיוחד להשקעות בבניית תעשיות עתירות־ידע, הכשרה מחדש של כוח העבודה ותשלום של שכר ברמה גבוהה יותר. כדי להשיג יעדים אלה, חשוב לפרק את חברת העובדים של ההסתדרות. כיוון שמפעלי ההסתדרות שייכים רישמית לעובדים, לפני שמציעים אותם למכירה בשוק הפרטי יש להציע אותם לעובדים במחיר נמוך. הגבלת פעילות ההסתדרות לתחום האיגודים המקצועיים תשפר את ההגנה על העובדים ותיצור את התנאים ההכרחיים להיווצרות שמאל ישראלי אמיתי.[19]

3. יש לגבש מדיניות חברתית להשגת המטרות הבאות: (א) עידוד של תרבות שבה הפרט נושא באחריות עבור עצמו, משפחתו והחברה הרחבה, במקום תרבות של תלות ו"מגיע לי"; (ב) הגדלה של שיעור הניידות החברתית, במיוחד עבור השכבות הנמוכות; (ג) הרחבת האחריות של המדינה לתקופות של משבר בחיי יחידים ואוכלוסיות תלויות (בילסקי־בן־חור, 1985). לשם קידום משימות אלה, יש לשים את הדגש על הכשרה וחינוך של פועלים לא־מיומנים ומיומנים־למחצה ועל ביזור של אספקת השירותים תוך שמירה על התיכנון והפיקוח מצד הממשלה.

לגבי **השסע העדתי**, כדי לשפר את יחסי העדות ולמנוע ממתחים עדתיים מלערער את יציבות הדמוקרטיה הישראלית, מומלץ לנקוט באמצעים הבאים:

1. יש צורך לקבוע מדיניות עדתית שתכלול התייחסות למבנה הריבודי כרכיב עיקרי. מדיניות זו תהייה מיועדת להקטין את החפיפה בין מעמדיות ועדתיות, ולהגביר את השוויון בהתפלגות המשאבים בין העדות. יש לתת הטבות מיוחדות לחיילים משוחררים, להשוות את הזכאויות של זוגות צעירים לאילו של עולים חדשים, ולהשוות את שיעור הלימוד באוניברסיטאות של מזרחים ואשכנזים.

2. יש לטפח בתרבות הישראלית פתיחות לדפוסים מסויימים של תרבות ערבית, במיוחד לשון, היסטוריה, מוסיקה, ספרות, ארכיטקטורה ויחסי אנוש ערביים, בנוסף למורשת ספרד והמזרח. ריאוריינטציה של ישראל לעולם הערבי, לצד האוריינטציה הקיימת שלה לעולם המערבי, תעניק למזרחים תפקיד ומעמד בעלי ערך.

3. כדי לתקן את הנטיה להתעלמות מן הבעייה העדתית יש להציב אותה על סדר היום הלאומי. דרך חשובה להבטיח זאת היא דיון מחודש בשאלת קליטת העלייה ההמונית של שנות החמישים, כדי לסלק מישקע זה שבין שתי העדות. צריך להכיר באחריות הממשלה ליצירת אי־השוויון העדתי, וצריך לדון בכנות בטרוניות ובטינות של המזרחים. דיון ציבורי על שנות החמישים חיוני למאבק בסטריאוטיפים העדתיים שנוצרו אז, והוא יקל על ההבנה והקבלה ההדדית.

לגבי **השסע הלאומי**, כדי לשפר את דו־הקיום בין יהודים לערבים מן הראוי לאמץ את הצעדים הבאים, אפילו לפני השגת שלום עם העולם הערבי:

1. יש לגוון את מסכת הסמלים הממלכתיים והציבוריים כדי לאפשר לערבים להזדהות עם המדינה, בלי לבטל כליל את צביונה היהודי־ציוני. במסגרת זו יש לערוך ריאוריינטציה

של ישראל לעולם הערבי ולתרבותו, להפיץ את ידיעת השפה הערבית ולשלב דמויות וסמלים ערביים בבולי דואר, שמות רחובות ומוסדות וכיו"ב.

2. יש לבטל כל אפליה והגבלה הפוגעת בשוויון הערבים ובזכויות הפרט שלהם, ולכבד את זכות הערבים לחלוק על דעת הרוב בנושא הציונות והלאומיות הפלסטינית.

3. יש להעניק לערבים מעמד של מיעוט לאומי פלסטיני ולהכיר בזכותם לשלוט במוסדות מסויימים שלהם, לעצב את זהותם ואת תרבותם הפלסטינית, ולגבש מנהיגות לאומית העולה מקרבם.

4. יש לקבל מפלגות ערביות לקואליציות ממשלתיות, ולשלב ערבים בדרג העליון של מקבלי ההחלטות במדינה.

מסקנות

ישראל של שנות התשעים עומדת בפני שתי תמורות הרות־גורל: עלייה המונית של יהודים ושלום עם העולם הערבי. נשאלת השאלה כיצד עשויות שתי התפתחויות אלה להשפיע על השסעים המעמדיים, העדתיים והלאומיים שנידונו במאמר זה.

מאז קיץ 1989 הגיעו לארץ מחבר המדינות העצמאיות (ברית המועצות לשעבר) קרוב לחצי מיליון יהודים. במהלך שנות התשעים יש לצפות לחצי מיליון, או יותר, עולים נוספים, שיגדילו את האוכלוסיה היהודית בכשליש. כדי לספק לעולים החדשים הללו דיור, תעסוקה, חינוך, בריאות ושירותי רווחה אחרים ברמה נאותה, יש צורך בהשקעות כספיות עצומות. המהפך הפוליטי של 1992 איפשר קבלת ערבויות מהממשל האמריקני להלוואות גדולות המיועדות לקליטת העלייה, מה שעשוי להקל את נטל הקליטה הרובץ על האוכלוסיה הוותיקה.

בהנחה שהעלייה תמומן בעיקרה באמצעות ייבוא הון מבחוץ, כדוגמת העלייה ההמונית של שנות החמישים, צפוי כי השפעתה על החברה הישראלית תהייה שונה בטווחי זמן שונים, ולגבי קבוצות אוכלוסיה שונות. בטווח הקרוב תחול הכבדה על הכול בשל לחץ מיידי על מערכת השירותים, ותורגש מצוקה כללית, זאת עד שההשקעות בהרחבת המשק והשירותים יניבו פרי. כך, למשל, המחסור בדיור הביא כבר לעלייה תלולה בשכר הדירה ובמחירי הדירות, מגמה שפגעה במחוסרי דיור — ותיקים ועולים חדשים כאחד. כמו כן, גדלה האבטלה וגבר הלחץ על מערכת הבריאות. כיוון שאחוז התלויים (קשישים ומשפחות חד־הוריות) בקרב העולים גדול במיוחד, עלה שיעור מקבלי שירותי רווחה והשלמת הכנסה. ברם, לאחר מספר שנים צפוייה התחדשות של הצמיחה הכלכלית, שתתבטא בתעסוקה מלאה, זמינות דיור קבע ושירותים משופרים לטובת כלל האוכלוסיה. בטווח רחוק צפוי כי העלייה תגרום להגברת אי־השוויון המעמדי, העדתי והלאומי, באופן שהקבוצות הדומינאנטיות לא ייפגעו, ואף ישכילו להפיק תועלת לעצמם מן המצב החדש.

אפשר להניח כי רוב העולים של שנות התשעים מחבר המדינות ייקלטו, בסופו של דבר, במעמדות הביניים כמו קודמיהם מגל העלייה של שנות השבעים. זאת הודות להון האנושי הניכר שלהם, לכוחם המספרי והפוליטי, ולזיקותיהם המסועפות לקבוצה הדומינאנטית האשכנזית. יחד עם זאת, חלקם יישאר בשכבות הנמוכות גם מעבר לשלב הקליטה הראשוני.

זרם העולים מהמעמד הבינוני יפגע במיוחד במעמד המזרחים. ראשית, רוב המזרחים נמצאים במעמד הנמוך וחלקם בבינוני — שכבות הפגיעות במיוחד במצבי מצוקה. שנית,

המזרחים עומדים לאבד את הרוב המספרי, והכוח האלקטוראלי הנובע ממנו, ולכן עלולה לקטון עוד יותר ההתחשבות בצרכיהם. שלישית, הפגיעה הקשה ביותר תהייה באלה מקרב המזרחים הנתונים בתהליך ניעות כלפי מעלה, משום שהם ייתקלו בתחרות חריפה על תעסוקה מצד העולים החדשים. העולים החדשים בעלי המיומנויות והתעודות יצטרכו לרדת במעמד ולהתחרות, בטווח הקרוב והבינוני, על עבודות באותן גומחות של המשק שאליהן מנסים להיכנס מזרחים המצאים בניעות כלפי מעלה (למשל, מהנדס עולה יהיה מוכן לעבור הסבה מקצועית, ולהתחרות על משרת טכנולוג, הנדסאי או טכנאי, עם מזרחי שהוכשר לאותו מקצוע).

הפגיעה של העלייה ההמונית מחבר העמים עלולה להיות קשה עוד יותר בעולים מאתיופיה. למרות הנכונות לסייע להם, הם נתונים במצב ירוד ביותר. הם באים לארץ בחוסר כל, חסרי השכלה, לרבים מהם משפחות שבורות, מוטל ספק ביהדותם, ניסיונם בחיים מודרניים מוגבל, וכוחם המספרי והפוליטי הוא קטן. לכל אלה יש להוסיף את הנטל של צבע עורם שיחריף את הסטריאוטיפים השליליים לגביהם ויקשה ביותר על קבלתם וטמיעתם.

מעמד ערביי ישראל צפוי להיפגע מסיבות דומות. משקלם באוכלוסיה ובקהל המצביעים יפחת, דרישותיהם לתקציבי פיתוח גדולים יותר יתחרו בצרכי העולים, והם ייתקלו בתחרות קשה יותר על כל סוגי העבודות ועל קבלה לאוניברסיטאות. בנוסף לכך, הם עלולים להיפגע באופן ישיר מתוכניות הממשלה לייהוד אזורים בעלי ריכוז ערבי. רף אי־סובלנותם לקיפוח הוא נמוך במיוחד בגלל התנגדותם לעלייה יהודית.

ההתפתחות הצפויה האחרת היא הסכם שלום עם מדינות ערב ועם הפלסטינים. הסדר שלום יחיש את הצמיחה הכלכלית ויעלה את הרווחה החומרית. החרם הערבי על ישראל יוסר, חברות זרות ישקיעו בארץ ושווקים חדשים ייפתחו עבור הכלכלה הישראלית. אך הגידול הכלכלי יביא, קרוב לוודאי, להחרפת אי־השוויון בין רובדי האוכלוסיה. בעוד שספק רב אם השלום ישפיע לטובה על מעמד השכבות הנמוכות והמזרחים בארץ, הוא עשוי בהחלט להיטיב ביותר עם ערביי ישראל. במעמד האזרחים הערבים תחול נורמליזציה מסויימת, כי זיקתם ונאמנותם לא תהיה יותר למי שמוגדרים כאוייבי המדינה. בעידן השלום הם גם יוכלו למלא בהצלחה תפקיד של מתווכים בין ישראל והעולם הערבי (נציגים של חברות ישראליות ומוסדות המדינה).

לסיכום, נשאלת השאלה באיזו מידה השסעים הנדונים עלולים לערער את היציבות של הדמוקרטיה הישראלית? דומינאנטיות של המעמדות הבינוני והגבוה קיימת בישראל כמו בארצות מתועשות וקפיטליסטיות אחרות, זאת למרות היומרות הסוציאליסטיות המוקדמות של מייסדי המדינה. הגידול הגובר באי־השוויון החברתי מקרב את המצב החברתי בישראל יותר ויותר לקטיגוריה של ארצות מערביות־למחצה. ישראל דומה לארצות המערב בכך שהפיצול המעמדי אינו מהווה סלע מחלוקת פוליטית בה. אך החולשה הגדולה ביותר של ישראל, בהשוואה לארצות המערב, הינה שאין היא מייצרת עושר במידה דומה אליהן, למרות שאיפת האוכלוסיה לרמת חיים המקבילה להן. אף כי ייבוא ההון מפצה חלקית על הפריון הנמוך והעדר הצמיחה הכלכלית, הישראלים ככלל סובלים מרמת חיים נמוכה יחסית לתושבי המערב שאליהם הם משווים את עצמם. תחושת הקיפוח היחסי הזה מצמצמת את האמון במערכת הפוליטית, ובמצב של שלום תהפוך תחושה זו — שכרגע מפרנסת רק את הדחף לעזוב את הארץ — לאי־שביעות רצון רחבה.

עקב הדומינאנטיות המוצקה של האשכנזים בתחומי הכלכלה, התרבות והפוליטיקה, תחושות קיפוח ותלונות אינם מיתרגמות למחלוקות ומאבקים. מצב זה מסלף את מהות המשטר הדמוקרטי שבו אמורות להיתמודד תביעות חברתיות שונות זו עם זו. עקב הדומינאנטיות האשכנזית בישראל ובתפוצות, כל מה שניתן לקוות לו באופן מציאותי הוא למעט יותר שוויוניות בחלוקה העדתית של המשאבים. הבעייה העיקרית היא תנאי החיים של מעמד העובדים המזרחי. סוגיות חשובות אחרות הינן מידת שילובם של מזרחים בעמדות כוח פוליטיות, ומידת הביטוי הניתן לתרבות המזרחית. ריפורמות בתחומים אלה לא יבטלו את הדומינאנטיות האשכנזית, אך הן עשויות לעשותה לנסבלת יותר.

יחסי יהודים־ערבים בישראל מהווים את השסע החמור ביותר בחברה. הדומינאנטיות היהודית היא מוחלטת, והיא ממוסדת באופן חברתי ורישמי, למעשה ולהלכה. למרות המשטר הדמוקרטי מתקיימת בישראל רודנות של הרוב. בעיית המיעוט הערבי בישראל קשה במיוחד בגלל הצביון הדמוקרטי־אתני של המדינה ובגלל השאלה הפלסטינית. כל עוד המדינה נשארת יהודית ומחוייבת לציונות אין הערבים יכולים להנות בה משוויון מלא ואין הם יכולים להזדהות עימה. כל עוד נמשך הסכסוך עם העולם הערבי מוסיפים הערבים בישראל לסבול מאי־אמון מצד היהודים והמדינה. למרות זאת, ניתן לצמצם את מימדי הבעייה באמצעות מדיניות שתגוון את הסמלים הממלכתיים והציבוריים, תחלק בצורה שוויונית יותר את המשאבים, תהיה מחוייבת יותר לזכויות הפרט, תעניק לערבים מעמד של מיעוט לאומי פלסטיני, ותשלב את הערבים בפוליטיקה הפרלמנטארית הקואליציונית. כל הריפורמות הללו ניתנות ליישום בלי לוותר בהכרח על האופי היהודי־ציוני של המדינה.

מימוש הצעדים הללו לא יבטל בעתיד הנראה לעין את שני מאפייני הקבע של החברה הישראלית. המאפיין הראשון הוא מה שאני מגדיר כ**היררכיה אתנית** של המבנה החברתי הישראלי. בהיררכיה זו ניצבים האשכנזים בראש הסולם, המזרחים מתחתם אך הרחק מהם, הערבים אזרחי ישראל בתחתית, והפלסטינים בגדה וברצועה בתחתית של התחתית. נסיגת ישראל מהשטחים והקמת ישות פלסטינית נפרדת עשויות להרחיק את תושבי השטחים מהבסיס התחתון של הפירמידה, ובכך להרע במידת מה את מעמדם היחסי של המזרחים והערבים הישראלים. המאפיין השני הוא המשטר של מדינת ישראל שאני מגדירו כ**דמוקרטיה אתנית**, דמוקרטיה באיכות נמוכה. ישראל המוגדרת כמדינתו של העם היהודי תוסיף לתת העדפה ליהודים, ולא תוכל להתפתח לדמוקרטיה ליברלית, חילונית ושוויונית עבור כל אזרחיה. ישראל כזו לא תיהפך לחברה פלורליסטית אמיתית, שבה הקבוצות הלא־שולטות, כמו המזרחים והערבים, לא יצטרכו לשלם מחיר כבד על הזכות להיות שונים. כל עוד תתקיים הדמוקרטיה האתנית הם ימשיכו לשלם בהתבטלות עצמית, בטמיעה ובמאמץ רב כדי להתגבר על האפליה והדחייה.

אף כי ההצעות המועלות כאן הן מתונות למדי, נראה כי לא ניתן יהיה לממשן במסגרת החברתית והמדינית הקיימת בישראל כיום. כדי לבצע את התמורות המוצעות, מוגבלות וחלקיות ככל שהן, יש לחדש את פני הציונות. הזרמים הקלאסיים של עבודה, רביזיוניזם וציונות דתית, אינם יכולים להתמודד עם הכורח לקבל את המזרחים באופן שוויוני, ולהסכין לקיומם של ערביי ישראל כמרכיב שווה, קבוע ובלתי־נפרד של החברה. אין הם יכולים לעמוד במשימה של כיוון מחדש של ישראל עם הפנים למזרח התיכון, מבלי לאבד בהכרח את זיקותיה למערב. זרמים ישנים אלה של הציונות גם אינם יכולים לכבד

את הזכות המוסרית של יהודי התפוצות להישאר במקומם ולטפח מרכזים שיתחרו בהצלחה בישראל. יש צורך דחוף בציונות חדשה שתיצור סינתזה חדשה בין כל הדרישות השונות הללו, על סתירותיהן.

הערות

הטיוטה הראשונה של המאמר נכתבה בשנה האקדמית 1989/90, כאשר כיהנתי כעמית מחקר במכון ללימודים מתקדמים על שם אננברג (Annenberg Research Institute) שבפילדלפיה. למכון זה אני חייב תודה עבור השירותים, הזמן הפנוי והאווירה הקולגיאלית. הפרק הוצג בכנס הבינלאומי בנושא Israeli Democracy Under Stress, שאירגן המכון הישראלי לדמוקרטיה באוניברסיטת סטנפורד בקיץ 1990. תודה ללארי דיאמונד (Larry Diamond) ולמשתתפים האחרים בכנס עבור הערותיהם שהועילו להכנת הגירסה המתוקנת של המאמר. במאמר מובאים נתונים מארבעה סקרי דעת קהל. שלושת הראשונים בהם מומנו על־ידי קרן פורד האמריקנית והאגודה הישראלית לקרנות חינוך ומחקר, והאחרון מומן על־ידי קרן המחקר DFG של ממשלת גרמניה, שהתקבלה באמצעות מכון המחקר Arnold Bergstraesser Institut שבפרייבורג. תודה לקרנות המחקר עבור הסיוע. סקר 1988 הוא חלק ממחקר השוואתי של דרום אפריקה, סרי לנקה, לבנון וישראל, והוא מבוסס על שאלון השוואתי משותף. פרופ׳ תיאודור הנף (Theodor Hanf) עמד בראש הפרוייקט כולו שמומן על־ידי ה־DFG. ברצוני להודות לחברי צוות המחקר הבינלאומי על תרומתם לסקר 1988.

1. ב. סילבר (Silver, 1990) מיישמת את הניתוח של מערכת כלכלה עולמית לישראל וטוענת שבשונה *ממדינות אחרות של הפריפריה־למחצה, ישראל התנסתה בתקופה של צמיחה כלכלית* עד ל־1974 ולקיפאון מאז. הסיבות להצלחה בתקופה המוקדמת כוללות: קיומה של מנהיגות נמרצת בעלת אוריינטציה חזקה לפיתוח, האוטונומיה והעוצמה של המדינה לעומת החולשה של הבורגנות ומעמד העובדים, השגת הון חיצוני שלא באמצעות מנגנון השוק, יכולת למצוא גומחה בשוק העולמי על בסיס החזקת השכר ברמה נמוכה ושימוש יעיל במקורות. הסיבות להידרדרות בתקופה המאוחרת היו תנאים גרועים לצמיחה שנבעו, חלקית, מההצלחה בתקופה המוקדמת, והן כוללות: היחלשות המדינה, גידול בעלות העבודה, ומיתון בשוק העולמי. לפי התיאוריה של מערכת הכלכלה העולמית, לא יכולות מדינות הפריפריה־למחצה להצטרף למדינות המרכז, ובסופו של דבר הן מידרדרות משום שאין להן את ההון הדרוש לקיים כלכלה של חדשנות. ישראל חמקה באופן יוצא דופן מגורל זה הודות לסיוע האמריקני.
2. עוני מוגדר כהכנסה של 50%, או פחות, מן ההכנסה הפנוייה החציונית לנפש סטנדארטית. סקר ההכנסות 1988 כלל 83% מכלל האוכלוסיה. לא ברור איך היתה מושפעת תחולת העוני אילו היו נכללים גם ראשי משקי בית לא־שכירים וכפריים.
3. מקדם אי־שוויון ג׳יני היה 0.4493 במקום 0.3160 (ל.מ.ס., **שנתון סטטיסטי לישראל**, 1989: 67).
4. במאמר מובאים נתונים משני סקרי דעת קהל של האוכלוסיה היהודית ושני סקרים של האוכלוסיה הערבית. הם נערכו ב־1985 וב־1988 וניתנים להשוואה לאורך זמן. כל אחד מהם היה מבוסס על ראיונות אישיים עם מידגמים ארציים מייצגים של 1,200 גברים ונשים, בני 18 ומעלה, המתגוררים בישראל שבתחום הקו הירוק, להוציא את מזרח ירושלים. דיווח מלא על הסקרים הללו מופיע אצל Smooha, 1989, 1992. כל המספרים המצוטטים להלן לקוחים מספרים אלה, אלא אם כן צויין אחרת.
5. כדי להמחיש זאת, שיעור הנשאלים הדוחים את המשפט "לא משנה אילו מאמצים אישיים אעשה, בישראל לא אשיג את ההשכלה ואת העבודה שלהן אני ראוי" נע מ־88.1% בקרב יהודים הנמצאים בראש סולם היוקרה המקצועית, עד 72.5% בקרב יהודים המצויים בתחתית הסולם. הדבר נכון לגבי כל האמונות האחרות. הפער באמונות בין אלה שבראש ההיראַרכיה ובתחתיתה (יהודים בעלי ציונים 100-81 לעומת 20-0 על סולם יוקרה של 100-0) הוא כלהלן: בקרב המאמינים שישראל היא חברה של מעמד בינוני — 76.3% לעומת 69.2%; בקרב המציבים את עצמם במעמד בינוני ומעלה — 94.2% לעומת 86.8%, בקרב המחשיבים גורמים הנוגעים לביצוע אישי (עבודה קשה, השכלה, ניסיון ואמינות) בתור קובעים של הצלחה בחיים — 75.5% לעומת 67.7%; בקרב המסכימים שתגמול ניתן עבור מאמצים אישיים — 88.1% לעומת 72.5%, ובקרב הסבורים שילדיהם ייהנו מאותם סטנדארטים שלהם עצמם — 87% לעומת 68.2%.
6. הסגר הממושך שהוטל על השטחים מאז ינואר 1993, בשל התפשטות הסכינאות נגד יהודים, הקטין לכדי מחצית את עובדי השטחים בישראל. הוא בישר מדיניות חדשה של צימצום שיעור השתתפות ערביי השטחים במשק הישראלי, שהונעה בתחילה על־ידי שיקולים בטחוניים ונוספו לה בהמשך נימוקים

כלכליים (הקטנת אחוז המובטלים בקרב הישראלים). בקשר לרווחים הכלכליים־חברתיים שקבוצות אוכלוסיה בישראל (אשכנזים, מזרחים וערבים ישראלים) הפיקו בשנים 1969-82 מכניסת עובדים מהשטחים למשק הישראלי, ר' המאמר Lewin-Epstein and Semyonov, 1986.

7. מחקרים מראים שסיכויי מזרחים לסיים תיכון עיוני וללמוד באוניברסיטה הם אפילו נמוכים מסיכוייהם של ערבים נוצרים ומוסלמים. בהיעדר חינוך מקצועי במגזר הערבי, הערבים הולכים לתיכון עיוני וממשיכים לאוניברסיטה. אין צורך להפלותם בחינוך התיכון העיוני ובאוניברסיטאות משום שאפשר להפלותם בגלוי לאחר סיום הלימודים בשלב של חיפוש עבודה. בנוגע למימצאים ולהסברים בנושא זה, ר' Shavit, 1989, 1990.

8. בישראל לא נהוגה אפלייה מתקנת במתכונת האמריקנית, דהיינו, דרישה של המדינה מאוניברסיטאות ומוסדות אחרים המקבלים מימון ציבורי לעשות מאמץ מיוחד לקבל יותר מבני הקבוצות המקופחות. סקירה של התוכניות הקיימות ניתן למצוא אצל Lerner, 1984.

9. ד. אלעזר (Elazar, 1989) טוען שהבדלי התרבות בין העדות היום נובעים מהפער ההיסטורי שבין תרבות קלאסית לתרבות רומנטית.

10. האנתרופולוג קרסל סבור שהמזרחים עודם שטופים בערביות, המהווה מכשול עיקרי לניעות חברתית (Kressel, 1984).

11. בסקר 1988 נמצא כי מקרב הנשאלים היהודים, 37.8% היו בעד תרבות מערבית מובהקת עבור מדינת ישראל, 23.9% בעד תרבות מערבית שבה ישולבו יסודות ערביים, 20.1% בעד תרבות מעורבת מייסודות מערביים וערביים, 5.6% בעד תרבות ערבית שבה ישולבו יסודות מערביים, 0.6% בעד תרבות ערבית מובהקת, ו־12% דחו את שתי התרבויות. תמיכה בתרבות מעורבת או בתרבות ערבית הגיעה ל־33.5% בקרב המזרחים, לעומת 17.9% בקרב האשכנזים. לאור ההכתמה של התרבות הערבית שיעור זה של תמיכה מצד המזרחים ראוי להערכה. שלום עשוי להגדיל עוד יותר את הפער העדתי בהעדפה התרבותית.

12. יוחנן פרס הציג טענה זו בכנס האגודה הסוציולוגית באוניברסיטת בר־אילן בחורף 1978 בעקבות עליית הליכוד לשלטון.

13. ד. אלעזר (Elazar, 1988) הציג גישה עוד יותר קיצונית מזו של פרס, שגם היא לא משכנעת, לפיה הרוב הספרדי־מזרחי, המאורגן בליכוד והנושא את בשורת הציונות החדשה, הממזגת מסורת עם לאומיות, הופך לקבוצה דומינאנטית בישראל.

14. דיון מפורט בסוגיות השנויות במחלוקת בין יהודים וערבים נמצא אצל Smooha, 1992 ,1989.

15. המידגם הארצי המייצג של האוכלוסיה הערבית שבתחום הקו הירוק הורכב מ־9.6% דרוזים, 14.7% נוצרים, 8.1% בדווים ו־67.7% מוסלמים לא־בדווים.

16. באום־אל־פחם הוקם לאחרונה על־ידי התנועה האיסלאמית סמינר גבוה להכשרת אנשי דת, אך הוא עדיין לא זכה להכרה מצד השלטונות.

17. אפילו תנועת בני הכפר, הדוגלת במדינה פלסטינית או חילונית־דמוקרטית בכל רחבי פלסטין במקום מדינת ישראל, לא דרשה עבור ערביי ישראל את זכות ההיפרדות מהמדינה. המפלגה הקומוניסטית הישראלית תבעה זכות זו עד סוף שנות החמישים, כחלק מתמיכתה בביצוע המלא של החלטת החלוקה משנת 1947 להקים את מדינת פלסטין לצד מדינת ישראל.

18. לאחר נפילת ממשלת האחדות הלאומית, ניסה מנהיג מפלגת העבודה שמעון פרס, להקים ממשלה צרה שתישען על שלוש המפלגות שבשליטה ערבית, אולם בלא לכלול אותן בקואליציה כשותפות מלאות בממשלה. אגודת ישראל, מפלגה יהודית לא־ציונית, שהיתה אמורה להצטרף לקואליציה שבראשות מפלגת העבודה, יצאה כנגד ממשלה שאינה נשענת על רוב יהודי. אי־לכך שני חברי כנסת של האגודה ערקו באורח בלתי צפוי כשהעניין הובא להצבעת אמון בכנסת ב־11 באפריל 1990. זהו הצעד הראשון שנעשה אי־פעם לשלב בקואליציה ממשלתית חברי כנסת ממפלגות בשליטה ערבית.

19. א. קליינמן (1984) מנתח בביקורתיות את כשלון ההסתדרות בהגנת האינטרסים של חבריה ובחלוקה מחודשת של משאבים לאומיים. מניתוחו ניתן להסיק שההסתדרות היתה יכולה למלא תפקיד זה למרות המבנה הדואלי והרה־הסתירות שלה.

מקורות

אבינרי, שלמה. 1983. "היבטים פוליטיים". עמ' 289-295 בתוך **האמנם קשה להיות ישראלי?**, בעריכת אלוף הראבן. ירושלים: מוסד ון ליר בירושלים.

אהרוני, יאיר. 1991. **הכלכלה הפוליטית בישראל**. תל אביב: עם עובד.

אלחאג', מאג'ד והנרי רוזנפלד. 1990. **השלטון המקומי הערבי בישראל**. גבעת חביבה: המכון ללימודים ערביים.

בילסקי־בן־חור, רפאלה. 1985. "היש מדיניות חברתית בישראל?" **סקירה חודשית** ל"ב, 8, עמ' 3-17.

הורוביץ, דן ומשה ליסק. 1990. **מצוקות באוטופיה: ישראל — חברה בעומס־יתר**. תל אביב: עם עובד.

לשכה מרכזית לסטטיסטיקה. 1992. **שנתון סטטיסטי לישראל 1992**. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

מוסד לביטוח לאומי. 1989. **סקר שנתי 1988**. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.

נהון, יעקב. 1987. **דפוסי התרחבות ההשכלה ומבנה הזדמנויות התעסוקה: המימד העדתי**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

קליינמן, אפרים. 1984. "משק הפועלים". בתוך **האתגר: תנועה חברתית: אסופת מאמרים לדרכה של ההסתדרות**, בעריכת א. מניב. אפעל: יד טבנקין.

Cohen, Erik. 1989. "The Changing Legitimations of the State of Israel." In Peter Medding (Ed.), *Israel: State and Society, 1948-1988, Studies in Contemporary Jewry*, Vol. V. New York: Oxford University Press.

Elazar, Daniel. 1986. *Israel: Building a New Society*. Bloomington, Indiana: Indiana University Press.

Elazar, Daniel. 1989. *The Other Jews: The Sephardim Today*. New York: Basic Books.

Kressel, Gideon. 1984. "Arabism (Urubah): a 'Concealed' Cultural Factor in the Ethnic 'Gap' in Israel". *Israel Social Science Research* 2(1): 66-79.

Kretzmer, David. 1990. *The Legal Status of the Arabs in Israel*. Boulder, CO: Westview Press.

Lerner, Nathan. 1984. "Affirmative Action in Israel". In *International Perspectives on Affirmative Action: A Conference Report*. New York: Rockfeller Foundation.

Lewin-Epstein, Noah and Moshe Semyonov. 1986. "Ethnic Group Mobility in the Israeli Labor Market". *American Sociological Review*, 51(3): 342-351.

Peleg, Ilan. 1987. *Begin's Foreign Policy, 1977-1983: Israel's Move to the Right*. New York: Greenwood Press.

Shachar, Arie and Maya Choshen. 1989. "Israel Among the Nations: A Statistical Analysis of Israel's Position between the Developed and the Developing World". Paper presented at the Conference on Trends of Change in Israeli Society, the Faculty of the Social Sciences, the Hebrew University, December 1989.

Shavit, Yossi. 1989. "Tracking and Education Spiral: Arab and Jewish Patterns of Education Expansion". *Comparative Education Review*, 33(2): 217-231.

Shavit, Yossi. 1990. "Segregation, Tracking, and the Educational Attainment of Minorities: Arabs and Oriental Jews in Israel". *American Sociological Review*, 55(1):115-126.

Silver, Beverly. 1990. "The Contradictions of Semiperipheral 'Success': The Case of Israel." In William G. Martin (Ed.), *Semiperipheral States in the World Economy*. New York: Greenwood Press.

Smooha, Sammy. 1987. *Social Research on Jewish Ethnicity in Israel 1948-1987*. Haifa: Haifa University Press.

Smooha, Sammy. 1989. *Arabs and Jews in Israel*. Vol. 1. Boulder, CO: Westview Press.

Smooha, Sammy. 1992. *Arabs and Jews in Israel*. Vol. 2. Boulder, CO: Westview Press.

Wilson, William. 1987. *The Truly Disadvantaged: The Inner City of Underclass*. Chicago: University of Chicago Press.

World Bank. 1990. *World Development Report 1990*. New York: Oxford University Press.

על שאלת המיעוט הפלסטיני בישראל

עזמי בשארה

I

מבחינה היסטורית ותיאורטית כאחת, הערבים בישראל הם חלק מן העם הערבי הפלסטיני. הגדרתם כ״ערבים בישראל״ נוצרה בעת ובעונה אחת עם היווצרותה של שאלת הפליטים הפלסטינים, ועם הקמת מדינת ישראל על חורבותיו של העם הפלסטיני. לפיכך, נקודת־המוצא ממנה נכתבת ההיסטוריה של הפלסטינים בתוך ישראל היא אותה נקודה שבה נוצרה ההיסטוריה של הפלסטינים שמחוץ לישראל. אי־אפשר להצביע על לאום או על קבוצה לאומית הנקראת ״הערבים הישראלים״ או ״הערבים בישראל״. ה״פרה־היסטוריה״ של הערבים בישראל היא ההיסטוריה הפלסטינית, ושיעתוקה של הווייתם כערבים בישראל קשורה לשיעתוקה ולייצורה מחדש של השאלה הפלסטינית. הדבר שמייחד אותם משאר הפלסטינים הוא העתקת הווייתם לשוליה של החברה הישראלית, כמיעוט המתקיים בתוך מדינת היהודים, כאזרחים במדינה שהם לא בחרו בה והיא לא בחרה בהם, בלשון המעטה; מדינה שאיננה מדינתם, על־פי הגדרתה — דה פקטו ודה יורה.

למרות קשר זה, פתרונה של השאלה הלאומית הפלסטינית דרך פשרה היסטורית לא יביא בהכרח לפתרון שאלת הערבים בישראל, מה גם ששאלה זו אפילו איננה מנוסחת עדיין. פתרון של פשרה בנושא הלאומי הפלסטיני, המבוסס על המודל של ״שתי מדינות״ נראה כיום רחוק. אבל פשרה זו, שהיא תנאי לפתרון שאלתם של הערבים בישראל, כשהיא לעצמה איננה מכילה בתוכה פתרון זה. ואילו כל פתרון אחר, שאיננו מבוסס על פשרה היסטורית, מחזיר את הפלסטינים בישראל אל ההוויה הקדם־היסטורית, כלומר, להווייתם הפלסטינית גרידא. האלטרנטיבה היחידה לפתרון של שתי מדינות יכולה להימצא רק בפתרון של מדינה דו־לאומית, שכן במדינה כזו אי־אפשר יהיה לדבר עוד על מיעוט ערבי בישראל. ישראליזציה גרידא איננה אופציה ממשית עבור הערבים בישראל וזאת משני טעמים: ראשית, היא איננה פותרת את הבעיה הפלסטינית; שנית, ישראל איננה מדינת הישראלים אלא מדינת היהודים. לכן, ישראליזציה של הערבים בישראל פירושה דחיקתם הנצחית לשולי המדינה היהודית.

אפשר לפשט את דפוס המדיניות של הממסד הישראלי על שני זרמיו, בימין ובשמאל, כלפי העניין הפלסטיני, לשתי דוקטרינות. הראשונה פשוטה מאוד. לפיה, אין עניין לאומי פלסטיני ויש סכסוך ערבי ישראלי, שהשאלה הפלסטינית היא תופעת־לוואי שלו או אפילו כלי־שרת בידו, קרדום לחפור בו. את הדוקטרינה הזאת היה נוח לאמץ עד מלחמת אוקטובר, 1973. מאז, וליתר דיוק מאז הסכמי קמפ־דייוויד, שלטת הדוקטרינה השנייה והמורכבת יותר, ואפילו קרובה יותר למציאות הקיימת, אם כי לא לאמת: יש עניין

המקור: **תיאוריה וביקורת: במה ישראלית**, מס. 3, 1993. פורסם ברשות.

פלסטיני, אבל הוא אינו עניין מרכזי באזור או בסכסוך ישראל־ערב (אני, כמובן, הייתי משתמש במושגים סכסוך ישראלי־ערבי וסכסוך יהודי־פלסטיני).

אחרי מלחמת המפרץ הגיע הממסד הישראלי למסקנה, שהדוקטרינה השנייה אוששה במלחמה, כלומר אפשר היה להקים קואליציה של מדינות ערב נגד מדינה ערבית, קואליציה עם ארצות־הברית ובצורה עקיפה עם ישראל, מבלי לפתור קודם את השאלה הפלסטינית. זאת אומרת, השאלה הלאומית הפלסטינית איננה שאלה מרכזית. שרשרת המסקנות לא עצרה כאן. הממסד הישראלי והאמריקני הגיעו למסקנה, שהשעה היא שעת כושר לעבור לדוקטרינה הראשונה, כלומר: אין שאלה לאומית פלסטינית. אבל גם כאן הם לא עצרו. המסקנה קיבלה איפיונים היסטוריים מהפכניים: אין שאלה לאומית פלסטינית, אבל יש שאלות של מיעוטים פלסטיניים, כל אחת נפתרת במנותק מן האחרות. את המסקנה הזו ואת התהליך שמתלווה אליה, הנקרא "תהליך שלום", אני מבקש לכנות "כורדיזציה של השאלה הלאומית הפלסטינית", כלומר, הפיכתה לאוסף שאלות של מיעוטים לאומיים בארצות שונות. ככלל, מאז מלחמת המפרץ אנו עדים לניסיון התעלמות מן השאלה הלאומית הפלסטינית, או לחילופין, לניסיון לפרקה לשאלות נפרדות של מיעוטים לאומיים. ניסיון זה יחזק עוד יותר את העניין במיעוט הלאומי הפלסטיני בישראל.

הפלסטינים, אזרחי מדינת ישראל, חיים במדינה המצהירה על עצמה כלא מדינתם. מצב זה מוכר גם ממקרים אחרים של רפובליקניזם אתני, אשר מוכן לסבול מיעוטים לאומיים ולהעניק להם זכויות ליברליות על בסיס אישי בלבד, ולא קולקטיבי. אבל, נוסף על כך, מצהירה מדינת ישראל על עצמה כעל מדינתם של אנשים רבים שאינם אזרחיה. מצב זה אינו שכיח, ואולי אף יחיד במינו בהיסטוריה, להוציא את המקרה של הרפובליקה הפדרלית הגרמנית לפני איחוד גרמניה. אלא שגם גרמניה המערבית מעולם לא הכריזה על עצמה כמדינת הפרוטסטאנטים. במקרה של ישראל, שבה נוספת לאי הפרדת הדת מן המדינה גם אי הפרדתה של הדת מן האומה, מדובר במדינת לאום־דת, אשר לא השלימה, וגם איננה מתכוונת להשלים, את תהליכי החילון שלה. לאור זאת תמשיך המדינה לעסוק בשאלה מיהו יהודי, ולא בשאלה מיהו ישראלי.

הפלסטינים אזרחי מדינת ישראל הם, אם כן, אזרחים במדינה שקמה על חורבותיו של עמם ומכריזה על עצמה כלא מדינתם ובעת ובעונה אחת כמדינתם של אנשים רבים שאינם אזרחיה. ואם לא די בכך, הם גם חלק מהעם שמדינה זו מנסה לבודד את שאלתו הלאומית בשטחים הכבושים, תוך נישולו מאדמתו ומתרבותו ותוך שיעבוד כלכלתו. הסתירות הרבות חובקות כל היבט שבהווייתם של הפלסטינים אזרחי ישראל. בניגוד לטיעון המקובל בסוציולוגיה הישראלית בדבר הזהות הכפולה של הערבים בישראל, אין לדעתי במקרה זה כפילות שאיננה סתירה. הפלסטיניות והישראליות הם צדדים המצויים בקונפליקט, ואינם חיים בשלום זה לצד זה. כל עוד אין התפתחות לכיוון של פשרה היסטורית ימשיכו שני הצדדים להתפתח האחד על חשבון השני, במקום שיתפתחו זה לצד זה תוך הפרייה הדדית.

II

קיומה של סתירה סובייקטיבית מסוג זה, כלומר של סתירה בלב הזהות, היא לכאורה זירה אידיאלית ליישום הדיאלקטיקה כשיטה מחקרית. למעשה, המחקרים הסוציולוגיים השונים על הערבים בישראל עסקו בדרך כלל בצד אחד של הסתירה: אצל רוזנפלד (רוזנפלד, 1979) הודגש תהליך הישראליזציה־מודרניזציה הכפוי, אצל חוקרים אחרים כמו אלי רכס (רכס, 1985) הודגש תהליך המודרניזציה־רדיקאליזציה. בעשור האחרון חלו התקדמות ואפילו מהפך בחקר האוכלוסיה הערבית בישראל, אצל סמי סמוחה ותלמידיו היהודים והערבים. אלה נוטים לראות את הכפילות בזהות, או אפילו את הסתירה, לא כמכשול או שלילה בלבד, אלא כמהות הדבר עצמו, כגורם שעשוי להפרות את המחקר (סמוחה, 1984). למרות התקדמות זו, חסרים, לדעתי, שני גורמים במחקר הסוציולוגי על הערבים בישראל:

א. לא התפתחה סוציולוגיה שנקודת־ראותה פלסטינית, כלומר סוציולוגיה שהיא יותר מאנתרופולוגיה מזרחנית. היו גם, כמובן, חוקרים פלסטינים, שהמשיכו לכתוב את סיפורם של הערבים בישראל כחלק מן הטרגדיה, קרי ההיסטוריה הפלסטינית. הם התמקדו בצד האחר של הסתירה. הישגם נעוץ ביכולתם להצביע על ההמשכיות של הישות הערבית בישראל עם ההיסטוריה הפלסטינית ובפירוט תופעות האפליה הלאומית בישראל. אבל, לא נמצא אצלם דיון סוציולוגי המתייחס לייחודם של הערבים בישראל מנקודת ראות פלסטינית.

ב. המחקרים השונים נטו, בדרך־כלל, לעסוק בהיבט הפוליטי, וליתר דיוק ב״התנהגות הפוליטית״ של הערבים בישראל, כפי שהיא באה לידי ביטוי לפני ואחרי הבחירות לכנסת ולמועצות המקומיות. נושא הזהות נקשר כך להתנהגות הפוליטית, ולהיפך. לאחרונה מסתמן מאמץ לחקר המצב החברתי־כלכלי של הערבים בישראל. החלוץ והבולט בכיוון זה הוא הנרי רוזנפלד, אבל הנושא זוכה גם לעניין אצל חוקרים ערבים. חשיבותם של מחקרים אלה היא בכך שהם מעמידים את הזהות הכפולה על רגליה, בכך שהם חושפים את צידה החומרי במציאות הכלכלית־חברתית. הכפילות בזהות, או בהתנהגות הפוליטית שוב אינה מתוארת כסוג של משבר נפשי, אלא — ובעיקר — כשבר במציאות.

למרות שעל פני השטח מסתמנת התעסקות אובססיבית בנושא הערבים בישראל, במיוחד אצל חוקרים ערבים (שמן הראוי לעודדם לעסוק בדבר־מה נוסף פרט ל״עצמם״), אינני מכיר חוקר ערבי מישראל שתחום עיסוקו הוא החברה הישראלית, העולם הערבי או המערב. בדרך־כלל נושא העבודה הסמינריונית או עבודת הדוקטורט של החוקר הערבי הפועל באוניברסיטה ישראלית, הוא היבט זה או אחר של סוגיית הערבים בישראל. אולם למרות זאת, לדעתי יש צורך לעודד את המשך המחקר, במיוחד בכל הנוגע לדיון במציאות החברתית־כלכלית. אפשר, כמובן, להפיק תועלת רבה מן העבודה המחקרית שנעשתה במסגרת האוניברסיטה הישראלית, אבל אין לשכוח לרגע אחד שהאוניברסיטאות הן חלק ממערכת הכוח הקיימת במדינה, גם מבחינת הקשרים התקציביים והאירגוניים, וגם מבחינת ההגמוניה האינטלקטואלית. המחקרים על הערבים בישראל באוניברסיטה משרתים מטרות שונות מאלה של התיאוריה הביקורתית, ומטרותיה של זו מחייבות גישה מחקרית אחרת. בסופו של דבר, מטרת המחקר האוניברסיטאי היא לפתח מודלים שנועדו להסביר ולנבא את ההתנהגות הפוליטית של האוכלוסיה הערבית, כחלק ממנגנוני הבקרה והשליטה. תוצר הלוואי של תהליך זה הוא מצד אחד, בקרה ושליטה גם על החוקרים

המתעסקים בנושא מתוך מוטיבציות שונות מאלה של הממסד, ומצד שני ייצור של פירורי ידע שיכולים לשמש את האנשים הנאבקים לשינוי המצב הקיים, כנגד הבקרה והשליטה. לשם כך, מן הדין להתגבר על רגשי הנחיתות כלפי המחקר האוניברסיטאי, רגשות אשר התבססו, בין היתר, על מודעות לפער בין שיטות הפעילות הפוליטית של הזרמים השונים במגזר הערבי, לבין התיחכום המאפיין את שיטות הפעילות של הממסד הישראלי. פער זה קיבל צורה של הלם תרבותי בעקבות מלחמת 67, אשר נתפשה כתבוסת הפיגור מול המודרניזציה.

אצל משכילים ערבים קיימת נטייה לראות את המחקר ה"מדעי" כמה שיושיע מכל התבוסות, דבר שהוביל לצמיחתה המאוחרת של תנועת "השכלה", הרואה במדע ובחינוך מעין כלים אובייקטיביים שיבטיחו את הקידמה ויביאו את האושר. עמדה כזו מתעלמת מהישגים אדירים של המחשבה האנושית במאה הנוכחית, מחשבה הממקמת את המדע, גם מבחינה סוציולוגית וגם מבחינה אפיסטמולוגית, בתוך מערכות הכוח השליטות: אין מדע חברה נייטרלי. הערבים בישראל, ובמיוחד המשכילים שבהם, עוברים זה יותר מעשור שנים תהליך של "השכלה" (Enlightment), מבלי שייתווספו אליו ערכי ה"השכלה". בכך אין הם שונים מאוכלוסיות אחרות בעולם השלישי, המצויות בתהליך של ייבוא ואימרץ של שיטות מדעיות וחינוכיות לתיקון החברה בתוך עולם בו שולטים ערכים פרטיקולריסטיים של פרובינציאליות ופונדמנטאליזם. במצב של חלל אדיר במפה הפוליטית, נוכח משבר הסטאליניזם ומשבר התנועה הלאומית הערבית, יכלו משכילים ערבים רבים להוות אוונגרד אינטלקטואלי אמיתי. אבל אלה מגלים נטייה להסתגר בחוגים רעיוניים(!), העוסקים יותר בקנטרנות מאשר במחקר. אוונגרד אינטלקטואלי איננו מתפתח מתוך בריחה מפעילות פוליטית. הפניית גב לאתגרים האמיתיים במציאות מצמיחה הדיוטות העסוקים בעורבא פרח. בדרך־כלל אני נוטה ללעוג לנימה האוריינטליסטית, הגובלת בגזענות, המדברת על "משכילים ערבים" ושומרת את המילה אינטלקטואלים ליהודים. הצרה היא, שכמו כל אוריינטליזם, מכילה טענה זו גרעין של אמת. אין לנו אינטלקטואלים רחבי אופקים, המגיבים לאתגרים פוליטיים ותרבותיים, כאן ובעולם. יש לנו משכילים אשר מתמחים בתהליכים מסויימים ב"כפר הערבי" ("הכפר הערבי" הוא בעצמו קוד אוריינטליסטי. ר' אייל, 1993), או אקדמאים עם תואר. במציאות קיים החלל שאותו צריך למלא אוונגרד אינטלקטואלי. הדבר מצריך תעוזה ואומץ־לב, והרבה עבודה הכרוכה גם במחקר אקדמי, אבל גם בפעילות פוליטית המבוססת על הכרעות ערכיות ביקורתיות, ונכונות ללמוד על עמנו ותרבותנו, ועל עמים אחרים ותרבותם.

III

מדינת ישראל קמה על בסיס החלטת החלוקה, אשר קבעה, בין היתר, שכל אחת משתי המדינות תערוב לקיומו של שוויון בעניינים אזרחיים, פוליטיים, כלכליים ודתיים. כן נקבע שתובטח שמירת זכויות האדם היסודיות, הכוללות את חירויות הדת, השפה, הפירסום והחינוך. פנייתה הראשונה של מדינת ישראל להתקבל לאו"ם נדחתה נוכח התנגדותן של המשלחות הערביות, אשר התבססו בין היתר על התייחסות המדינה למיעוט הערבי שנותר בתחומה, ומנה אז מאה ושישים אלף תושבים. רק אחר־כך, בינואר 1949, הוחלט לאפשר לאזרחים הערבים להצביע לכנסת.

לאחר שקיבלו הערבים בישראל את הזכויות הליברליות של אזרחות, כלומר, תושבות קבע ויכולת הצבעה, החלה להתפתח בקירבם מודעות של מקופחים, שקשה להגדירה כמודעותו של מיעוט לאומי. באותה תקופה לא היתה בנמצא הנהגה לאומית או אליטה לאומית, שהיתה מסוגלת לנסח עבור הערבים בישראל מודעות של מיעוט לאומי. חלק הארי של האליטה הפלסטינית, שהתפתחה בסוף התקופה העות׳מאנית ובזמן המנדט הבריטי, היה כעת בפזורה. הדבר כולל את האריסטוקרטיה, המעמד הבינוני והמשכילים ואת האליטה התרבותית, שהחלו להתארגן ולהקים מפלגות פוליטיות. תחת שלטון ישראל נותרה הפריפריה של החברה הפלסטינית בגליל ובמשולש, אוכלוסיה כפרית שתרומתה לתנועה הלאומית הפלסטינית הסתכמה בלקיחת חלק בהתקוממות בין השנים 1936 ו־1939. המפעל התרבותי הפלסטיני, שהתפתח במרכזים העירוניים (ירושלים, חיפה, שכם, עכו ויפו), לא היה נחלתם. מפעל זה המשיך להתפתח אחרי 1948 בהקשר החדש של הפזורה הפלסטינית. המפגש איתו נוצר מחדש רק אחרי 1967.

אפשר בהחלט לטעון, שהאוכלוסיה הפלסטינית בישראל אחרי 48 היתה שארית מובסת של חברה מובסת. עובדה זו באה לידי ביטוי בהתייחסות האוכלוסיה אל עצמה ואל השלטון הצבאי הישראלי. שאיפתה באותה תקופה היתה להשיג ביטחון ולא שוויון. כערובה לכך נתפשו התנהגות פוליטית ״נאותה״ וניסיון מעוות ל״אינטגרציה״, כלומר התקבלות על־ידי מוסדות המדינה: הכנסת, ההסתדרות ומפלגת מפא״י (שבאותה תקופה היה קשה להבדילה ממוסדות המדינה). התגובה לניסיון זה להתקבל או להשתלב לא היתה קבלה או שילוב, ואספקט זה יידון מאוחר יותר. הצינור העיקרי אשר הסדיר את מגעי השלטון עם האוכלוסיה היה השב״כ, או ״זרועות הביטחון״. צורה זו של מגע עם המדינה תמשיך ללוות את הערבים בישראל עד ימינו. היא תהיה נוכחת תמיד כאספקט במערכת יחסים מורכבת יותר, ותסמן את זרותם של הערבים בישראל, את החשדנות והעוינות שמאפיינות את מערכת היחסים הזאת. יסוד זה נותר נתון קבוע, למרות שהתמונה היום נראית מורכבת הרבה יותר. והוא אף מתחזק בתקופות שבהן מתקיימת פעילות פוליטית אינטנסיבית, ובא לידי ביטוי בדיונים בנוגע לצורך ב״פיקוח הולם״ על ההתרחשות בקרב האוכלוסיה הערבית. בתקופה שנמשכה עד סוף הממשל הצבאי, ב־1966, התקיימו עיקר הקשרים בין האוכלוסיה הערבית לבין המדינה באמצעות השב״כ וזרועות הביטחון. הגבולות בין השב״כ, משרד יועץ ראש הממשלה לעניינים ערביים, המחלקה הערבית בהסתדרות והאחראים לקשר עם המפלגות הערביות שפעלו בחסות מפא״י היו מטושטשים. תקופה זו השאירה גם עקבות תרבותיים והצמיחה אפילו פולקלור ״ערבי ישראלי״, הכולל בדיחות, סיפורים ואף שירים עממיים, המתארים את היחסים עם איש השב״כ הממונה על הכפר ועם המושל הצבאי.

באותן שנים גם עוצב המבנה המיוחד של הכפר הערבי. בעקבות תהליך של מודרניזציה מאולצת, הפקעת אדמות ופרולטריזציה של כוח העבודה ללא תיעוש, נעשה הכפר מקור לכוח עבודה ולא מקור לתעסוקה. הוא הפך למקום לינה ללא שוק עבודה. הכפר הפך להיות מקלט אינטימי, המאפשר חזרה אל חיקם של יחסים חברתיים קרובים, הוא המולדת המוחשית של הזרים במולדתם. יחסם של זרועות הביטחון אל הכפר תורם לשימורה ולהקפאתה של ההיראַרכיה החברתית־משפחתית, מכיוון שהוא מספק למנהיגי החמולות מקור כוח חילופי, לאחר שאיבדו את מקור כוחם ביחסי הייצור של הפיאודליזם המזרחי. מקור הכוח החדש של המוכתר או של נציג החמולה, שאיבד מקורות כוח קודמים בתהליך הפרולטריזציה המואץ, נעוץ בתפקידו כמתווך בין האוכלוסיה הכפרית

לבין השלטון. חרף שינויים מבניים מרחיקי לכת שהתפתחו גם במה שקרוי המבנה החמולתי, ולמרות שצעירים "משכילים" מקבלים לידיהם את מוקדי הכוח והמנהיגות, נותר תפקידם מעצם מהותו תפקיד של תיווך בין הכפר לבין השלטון המרכזי, כשהם נבחרים למועצות המקומיות במסגרת רשימות חמולתיות או עדתיות. יוצא מן הכלל ביחס לרשימות החמולתיות, גם במישור הבחירות למועצות המקומיות, מהוות המפלגה הקומוניסטית והתנועה האיסלאמית. למרות שבחלק מן הכפרים ניתן להבחין בחפיפה הקיימת בין סניף מקומי של המפלגה הקומוניסטית ובין משפחה אחת או שתיים.

תושבי הכפר הערבי עברו תהליך של מודרניזציה מבלי שהכפר עצמו יעבור תהליך כזה. שינויים במצב עניינים זה חלו בתקופה האחרונה, באמצעותה של שיכבת האקדמאים שחזרו אל הכפר. קפיצה מהותית במספרם של אלה חלה במיוחד בשנות ה־70 וה־80, והם החלו מאיישים תפקידים בתוך הכפר עצמו, במיוחד בהוראה, אבל גם במקצועות חופשיים כמו רפואה, הנדסה, עריכת־דין, ראיית חשבון וכו'. נוסף על כך החלה להתפתח, במיוחד אחרי 1967, יזמות כלכלית בתחומי המסחר והשירותים, ועד לתעשייה בינונית במישור המקומי.

התקופה שבין השנים 1967-1948 היתה תקופה של בידוד, אבל גם ראשית התגבשותה והתאפיינותה הייחודית של החברה הערבית בישראל. האוכלוסיה הערבית שמרה על קשר עם העולם הערבי הרחב דרך מכשירי הרדיו ו"סות אל ערב" ("קול הערבים") מקהיר. מאז נטבע דפוס ההתנהגות הייחודי של הערבי אזרח מדינת ישראל, והוא ההילוך על החבל הדק שבין השייכות לאומה הערבית לבין תחושת החולשה, המלווה בשאיפה להשגת ביטחון במסגרת מדינת ישראל. למרות שרוב הערבים המבוגרים הצביעו בזמנם למפלגות הציוניות, ולמרות שמה שאירגן את יחסם אל השלטון היה חוק הפחד, אותם מבוגרים הזדהו עם נאצר ועם השאיפות שהוא ביטא לאחדות ערבית ולשיחרור מעול האימפריאליזם. תחושת ההזדהות עם נאצר וכל מה שהוא סימל, היתה משותפת באותה תקופה לכל "הזרמים הפוליטיים", והראתה ש"שיתוף הפעולה" עם השלטון, הוא בעצם צורה של זרות ולא של שייכות.

בתקופה זו חיה רוב האוכלוסיה הערבית תחת ממשל צבאי, והשוויון במדינת היהודים לא נתפש אצלה כדבר מובן מאליו. אפילו עצם ההישארות במקום, הזכות לעבוד, לבנות משפחה ולהעניק לילדים השכלה, לא נתפשה כמובנת מאליה. כדי לזכות בכך היה צריך לשלם במטבע של התנהגות פוליטית "נאותה". דווקא המאבק באפליה מבטא רצון לאינטגרציה, כי הוא מתייחס ברצינות לאזרחות. מאבק זה מבקש מן השלטון לעמוד במיבחן מגילת העצמאות, כלומר הוא ביטוי לישראליותם של האזרחים הערבים. קו זה יוצג על־ידי המפלגה הקומוניסטית הישראלית. במידת מה הוא יוצג גם על־ידי מפ"ם, אם כי היא לא זכתה לאמינות, בהיותה חלק מן המפעל הציוני והשלטון, ובגלל העוינות שהיא הפגינה כלפי רצונה של האומה הערבית בשיחרור נוסח נאצר. המפלגה הקומוניסטית הישראלית היא, לדעתי, אם סיסמת השוויון בתוך מדינת ישראל, ולכן, גם אם הרעיון של האינטגרציה במדינה. היא זכתה לאמינות מסוימת גם בגלל הקו האנטי־אימפריאליסטי העיקבי שהציגה. בתקופה זו היתה המפלגה הקומוניסטית הישראלית המפלגה היחידה שהפגינה יחס חיובי כלפי מאבק העמים הערבים לשיחרור ולקידמה חברתית, למרות שהתגלעו משברים בין הקומוניסטים לבין הבעת' והנאצריזם, משברים ש"הידידות עם ברית־המועצות" חיפתה עליהם מאוחר יותר.

במהותו היה מאבקה של המפלגה הקומוניסטית בתוך המגזר הערבי מאבק נגד אפליה, אך למאבק זה לא נוסף רצון להגדיר את השוויון באופן חיובי. היה זה מאבק שהסתפק בהגדרה שלילית של השוויון כחוסר־אפליה, להבדיל מהגדרה חיובית של השוויון, משמע הפיכת ישראל למדינת כל אזרחיה, במקום מדינת היהודים בלבד. מאז הקמת המדינה ב־1948 ועד שלהי מלחמת 1967 תמכה מק״י בחוק השבות ובקליטת העלייה. היא אף הפגינה עוינות כלפי ראשית התארגנותה של התנועה הלאומית הפלסטינית בפזורה, וגם כלפי כל התארגנות על בסיס לאומי בקרב האוכלוסיה הערבית בישראל, כמו במקרה של תנועת אלארד. יחד עם זאת, דגלה מק״י באופן עקבי במאבק נגד אפליה לאומית. התהליך שהתרחש בתוך מק״י הוא בגדר של הדגמה מתומצתת של תהליכים שיתרחשו מאוחר יותר במימדים גדולים בקרב כלל האוכלוסיה הערבית. החברים הערבים במק״י עברו תהליך של מודרניזציה מואצת שמשמעותו ישראליזציה ופלסטיניזציה שהתקיימו בעת ובעונה אחת: פירוש הישראליזציה היה הרחבת המודעות לעניין הזכויות האזרחיות, ואילו הפלסטיניזציה התבטאה בהדגשת השייכות הלאומית לעם הפלסטיני.

בזמן שבו ביססה מק״י את דפוסי ההתארגנות העיקריים של הערבים בישראל במאבק למען שוויון זכויות אזרחי (המוגדר בצורה שלילית), התרחשה בה עצמה התעוררות לאומית, אם כי לא לאומנית, שקבעה גם את דרכי הבעת השייכות הלאומית לעם הערבי הפלסטיני, גם בשפה וגם בספרות. מקורה של השפה שבה משתמשות כל המפלגות הפועלות היום במגזר הערבי הוא ללא ספק — לטוב ולרע — בעיתונים **אלאתחאד**, **אלארד** **ואלג׳דיד**. מק״י התחילה את פעולתה במגזר הערבי עם צעירים ערבים משכילים בהנהגה של יהודים סטאליניסטים ממוצא מזרח־אירופי, וגמרה עם הנהגה ערבית סטאליניסטית שעמדה בראש המגזר הערבי כולו במשך עשור שלם (מ־1975 ועד 1985), והפסידה בדיוק כאשר הפכו סיסמאותיה לנחלת הכלל.

מק״י האמינה באמת ובתמים, לפחות עד 1967, באפשרות קיומו של העם הישראלי המורכב מערבים ומיהודים, ולכן התנגדה עקרונית לתנועות כמו אלארד, ולהתארגנות הסטודנטים הערבים בסוף שנות ה־50. היא החלה להסכים להתארגנות על בסיס לאומי, ואפילו לראות אותה בעין יפה, רק לאחר שבה עצמה צמחה הנהגה ערבית, ולאחר שבעקבות 67 היא נדחקה כמעט לחלוטין מן המגזר היהודי.

על הניסיון של תנועת אלארד נכתב רבות, ולא משום שלאקדמיה הישראלית יש נטייה כמעט אובססיבית לחקור כל תופעה ולו המזערית ביותר הנוגעת ל״דפוסי־ההתנהגות הפוליטית״ של הערבים בישראל, עובדה אשר מעידה על כך שמה שחסר אינו מחקר, אלא תיאורטיזציה מסוג חדש, וזו איננה יכולה לבוא מן האוניברסיטה. תנועת אלארד נתפשה בראש ובראשונה כמקרה משפטי, ונחקרה בעיקר מנקודת מבטו של המשפט הקונסטיטוציוני. מה שהוכרע בהחלטת בית־המשפט העליון, שמנעה מן התנועה את האפשרות להתמודד בבחירות, הוא שאין מקום להתארגנות ערבית אשר איננה מבוססת על הכרה במדינת ישראל כמדינת היהודים. זאת מכיוון שהחלטה זו לא הותירה מקום להבחנה בין ההכרה בקיום מדינת ישראל, לבין קבלת אופיה היהודי של המדינה. סיטואציה זו חזרה על עצמה בדיונים המשפטיים במקרה של הרשימה המתקדמת לשלום. תנועת אלארד לא היתה תנועה המונית: משקלה האמיתי ורמתה האירגונית והאידיאולוגית נפלו בהרבה מן החשיבות שקיבלה כמקרה משפטי. אף־על־פי־כן, אין לגרוע מערכה של הפרשה בעיצוב תודעתם של משכילים ערבים. את דרכה ימשיכו, לאחר־מכן, תנועות כמו בני־הכפר והתנועה המתקדמת, אשר ניתן לראות בהן התפלגות של האגף השמאלי

והימני של הזרם הלאומי הערבי בקרב האוכלוסיה הפלסטינית. התפלגות זו נוצרה כמובן לאחר 1967, כלומר, לאחר שהזרם הלאומי־ערבי הפך להיות לאומי־פלסטיני.

תהליך זה התרחש כחלק מניסיונם של הערבים בישראל להפוך משאריות חברה לחברה עם סממנים משלה: אומנם לא חברה אוטונומית, אבל כזו שעברה תהליך של דיפרנציאציה מעמדית, ואשר הקימה מעמד בינוני ואליטה פוליטית ותרבותית משלה. ככל שהתפתחה חברה זו נדחקה כל תנועה שהדגישה צד אחד בלבד של המציאות המורכבת אל השוליים. ראשונות התפוררו הרשימות הערביות הקשורות למפא״י. הן ביטאו מצד אחד את הפחד, ומצד שני את הפיגור החברתי, והותירו כתם בזיכרון הקולקטיבי (דרך־אגב, אפשר להעיר שחברי רשימות אלו זכו בתקופות מסוימות לתפקידים של סגני שרים. אז, עורר התפקיד הזה גיחוך בקרב המשכילים הערבים). יש לציין כי תנועות פוליטיות שהדגישו רק את הישראליות, אבל גם תנועות פוליטיות שהדגישו רק את מימד הפלסטיניות בהוויה, נדחקו אל השוליים (בכוונה אינני מדבר על הזהות הלאומית, זאת מכיוון שאני חושב שההוויה היא הרבה יותר מורכבת מכל דימוי אחדותי של הזהות הלאומית).

עד שנת 1967 התפלגו הערבים בישראל לשלושה זרמים פוליטיים עיקריים: הזרם הראשון כלל את אלה שהושפעו מהתנועה הלאומית הערבית ושיתפו פעולה עם הקומוניסטים הערבים חברי מק״י במאבק נגד האפליה, עד אשר הועתק הקונפליקט בין נאצר לקומוניסטים ובין הבעת׳ לקומוניסטים אל שורות הערכאות שפעלו נגד אפליה בקרב הערבים בישראל. החברה הערבית, שחיה באווירה של פחד, לא הצליחה להזדהות עם הזרם הזה גם משום שהוא בודד ונרדף על־ידי השלטון, ומאוחר יותר גם משום שהוא לא ביטא את מורכבות הווייתה ושאיפותיה.

הזרם הפוליטי השני היה הזרם של הקומוניסטים חברי מק״י. הזרם השלישי הורכב מתומכי המפלגות הציוניות והרשימות הערביות הקשורות למפלגות אלה. זרם זה ייצג בעיקר את הכוחות המסורתיים בחברה, וביטא בפעילותו הפוליטית את הפחד ואת שאיפת האוכלוסיה לביטחון. למעשה, קשה לקרוא לקבוצה השלישית זרם פוליטי, שלא לדבר על זרם אידיאולוגי. עדיף להתייחס אליו כאל זרם חברתי, כלומר כוחות חברתיים, חמולתיים ועדתיים הקשורים לשלטון, ובמיוחד למפלגת מפא״י בזמנה. לימים, אכן התפתח זרם פוליטי הקשור באמת למפלגות ציוניות, מתוך ראייה פרגמטיסטית, והוא מבטא אינטרסים של ביורוקרטיה ערבית במשרדים ממשלתיים ובהסתדרות, ושל חלק מן המעמד הבינוני הערבי. זרם זה מאגד בתוכו בעיקר חברים ממפלגת העבודה, אבל גם מר״צ וממפ״ם.

IV

מלחמת 1967 היא ללא ספק האירוע החשוב ביותר בהיסטוריה המודרנית של האיזור (לאחר מלחמת העולם השנייה). היא ייצבה את תוצאות מלחמת 1948 והפכה אותן לבלתי־הפיכות, הפגינה את חשיבותה של ישראל למערב, ושברה את תהליך בנייתו של פרוייקט תרבותי־פוליטי ערבי מודרני בהנהגת מצרים. מלחמה זו העניקה יתרון לכוחות השמרניים במאבקם בכוחות המודרניים בעולם הערבי, ושינתה כליל את המפה הפוליטית של האיזור. עד היום אנו חיים בעידן של אחרי מלחמת 1967. מאז לא התרחש אירוע פוליטי אזורי כלשהו המבטל את תוצאות המלחמה, שאפשר לכנות את העידן על שמו.

ישראל שלאחר 67 איננה אותה ישראל, לא מן הבחינה הכלכלית־צבאית, וגם לא מהבחינה הפוליטית־חברתית. העולם הערבי אחרי 67 איננו אותו עולם ערבי. רבות נכתב על ההלם התרבותי, הלם התבוסה, על ירידתה של הלאומיות הערבית החילונית ועל עליית האיסלאם בשני פלגיו, השמרני והמהפכני, בעקבות מלחמה זו. ישירה ואינטנסיבית ביותר היתה השפעת המלחמה על העניין הפלסטיני:

1. נולד אירגון השיחרור הפלסטיני המודרני, המבוסס על פלגים המאמינים במאבק מזוין.

2. **א.** ההיסטוריה של התנועה הלאומית הפלסטינית החלה להיבנות באופן עצמאי, כלומר, תוך אי־תלות יחסית במדינות ערב, והדבר בא לידי ביטוי בדרישת שיחרור, שהתפתחה לדרישה לריבונות. **ב.** נכשל רעיון ההישענות על תהליך האחדות הערבית, והחל תהליך ייחוד פלסטיני. כך נוצר הלך־הרוח שקבע שהעם הפלסטיני הוא שצריך לשאת בנטל העיקרי לשיחרורו.

3. חלק גדול מן העם הפלסטיני (יותר ממיליון בני־אדם) נפל תחת כיבוש ישיר של ישראל, דבר אשר לא התרחש ב־48. כך נוצר עימות ישיר בין הפלסטינים לבין מדינת ישראל כמדינה כובשת. מצב זה עתיד להוביל לשינויים חשובים בתוכנית הפוליטית הפלסטינית, וגם במבנה של תנועת השיחרור הלאומית הפלסטינית.

מלחמת 1967 סימנה נקודת־מפנה גם בהיסטוריה של הערבים בישראל. למעשה מלחמה זו היא שיצרה את ההיסטוריה של הערבים בישראל, מכיוון שהיא היתה ההתחלה האמיתית של התגבשותם כחברה שיש לה במה להתייחד. הערבים בישראל הושפעו גם מן המפגש הישיר עם הפלסטינים בשטחים, וגם מן השינויים שהתחוללו בחברה הישראלית, כתוצאה מהשליטה בגדה המערבית וברצועת עזה. העובדה שהערבים בישראל הושפעו באופן כה עמוק מן התמורות שחלו בחברה הישראלית מלמדת עד כמה קשורה החברה הערבית בישראל לחברה הישראלית. כל מי שמדבר על חשש "מהסתבכות" הגליל והמשולש עם חלקו של העם הפלסטיני החי תחת הכיבוש הישיר של ישראל, או שאיננו יודע על מה הוא שח, או שהוא באמת מעוניין שהם יסתבכו. רק אחת משתי פעולות מדיניות יכולה לאחד את גורלם של שני חלקים אלה של העם הפלסטיני: סיפוח הגדה המערבית ורצועת עזה לישראל, משמע, הפיכת הכיבוש לאפרטהייד דה יורה, ולא רק דה פאקטו; או, מתן זכויות שוות לתושבי השטחים, כלומר הפיכת המדינה למדינה דמוקרטית חילונית, או למדינה דו־לאומית.

המפגש עם הגדה והרצועה חשף בקרב הערבים בישראל את ה"אחר", וזירז את גילוי העצמי והשונה. המפגש גילה את המשותף: תרבות, דת, יחסי קירבה — אבל גם את המבדיל: סטאטוס, מצב חברתי־כלכלי שונה (ובהקשר זה אפשר לדבר גם על הבדל תרבותי). הערבים בישראל חיו בניתוק מההקשר של תרבותם הערבית הגדולה, אבל גם בבידוד מרגרסיות שונות שחלו בחברות הערביות בשנות ה־70, במיוחד אחרי 1967, כגון התפשטותו של האיסלאם הפוליטי.

לא ניתן להבין את היווצרות תופעת האיסלאם הפוליטי בחברה הערבית בישראל, ללא המפגש עם האיסלאם הממסדי והעממי בשטחים הכבושים. בקרב הערבים בישראל היו תמיד מוסלמים מאמינים, ואפילו אווירה איסלאמית מסורתית, אבל לא התקיים ממסד איסלאמי עצמאי, לא היו מיכללות איסלאמיות, ולא אירגונים פוליטיים איסלאמיים.

למפגש עם השטחים היתה חשיבות רבה גם בתחומים אחרים. במהרה נרקמו יחסים עם התנועה הלאומית בשטחים. המובילה של תהליך זה היתה המפלגה הקומוניסטית,

אשר נעזרה בעובדה שהמפלגה הקומוניסטית הפלסטינית הנהיגה את החזית הלאומית בשטחים בשנות ה־70. אפילו בתי־סוהר היו מקום מפגש של אסירים פוליטים מהשטחים ואסירים פליליים מישראל. אבל, המפגש העיקרי היה כמובן בתחום הכלכלה, בשוק, ביחסי העבודה. מיחסים אלה יצאו הערבים בישראל ללא כל ספק נישכרים, כתוצאה מקרבתם אל המרכזים הכלכליים והשלטוניים הישראלים. בנוסף לכך, ידיעת השפה העברית וחופש התנועה שלהם כאזרחים, איפשרו להם למלא תפקידי תיווך בין השטחים לבין ישראל. פונקציה זו מצאה את ביטויה במיוחד בשנים הראשונות של האינתיפאדה, כאשר קבלני כוח העבודה (כלומר קבלני פועלים), שהם אזרחים ערבים של המדינה, המשיכו לבוא ליישובי הגדה המערבית ורצועת עזה לאסוף את הפועלים גם כאשר הקבלנים היהודים לא העזו לעשות כן. גם תוצרת המפעלים הערביים המעטים במדינת ישראל לא הוחרמה בשיא פעילות ההחרמה של תוצרת ישראל.

פונקציית התיווך מקבלת מימדים מעניינים מאוד בתפקידם של עורכי־דין ערבים מישראל ולאחרונה נוסף גם תיווך תרבותי, בדמותם של כל מיני במאים "ערבים ישראליים" (בנוסף לאנשי שמאל) המצלמים סרטים על האינתיפאדה, סרטים המוצגים לקהל הישראלי. הכבושים משחקים בסרטים למען הכובשים, כשהמתווך במאי, מתרגם, שחקן הוא "הערבי הישראלי". המעגל הפוסט־מודרני נסגר בסינמטק הירושלמי, כשכל מה שנשאר מהכיבוש זו החגיגה. "הערבים הישראלים" הם בלי שום ספק אמני "הקייטרינג", אבל גם אמני המשחק במציאות ועל הבמה.

אחרי 1967 חלה עלייה במעמד הכלכלי של הערבים בישראל, בעיקר בשל תנופת הצמיחה שחלה בסקטור הבנייה והשירותים. מאז, ובמיוחד בשנות ה־70 וה־80, אנו עדים לתהליך של ריבוד חברתי המעצב מחדש את פניה של החברה הערבית בישראל. אם עד 67 תהליך הפרולטריזציה הוא שקבע את פניה של החברה, הרי מאז, התהליך הקובע הוא התבססות מעמד ביניים של יזמים, בעלי מקצועות חופשיים, קבלנים, סוחרים, סיטונאים, התפתחותה של תעשייה בינונית וכו׳. במילים אחרות, בשולי הבורגנות הישראלית נוצרה בורגנות ערבית, אשר מפתחת אינטרסים כלכליים מסוג חדש, שניתן לכנותם כ"אמביציות" כלכליות שהן מעבר לביטחון־מחיה, אבל שואפות בכל־זאת להתקיים במסגרת הכלכלה הישראלית. דרכו הפוליטית של מעמד חדש זה החלה בבניית בסיס לברית עם הקומוניסטים, ולאחר־מכן הוא הוביל לפילוג מהקומוניסטים ולהקמת תנועות פוליטיות חדשות. היום הוא מתפלג לשתי אסטרטגיות של פעילות פוליטית: האחת מדגישה את הייחוד של החברה הערבית ומוצאת את ביטויה במפלגות כמו המפלגה הדמוקרטית הערבית והרשימה המתקדמת. השנייה מדגישה את האינטגרציה ותמיכתה נתונה בעיקר למפלגת העבודה. שתי האסטרטגיות הן מאוד "ערביות ישראליות", כלומר אופורטוניסטיות. מעמד ביניים זה מהווה גם את הבסיס ללאומיות מסוג חדש. בעבר חולקה החברה למשתפי פעולה מצד אחד, ולקומוניסטים ולאומנים מצד שני. אחרי 67 החל תהליך שהוביל בשנות ה־80 להתפתחות זרמים, שמצד אחד תמכו במפלגות ציוניות לא מתוך חיפוש אחר ביטחון, אלא כמענה לאינטרסים, ומצד שני, פיתחו רטוריקה לאומית שבסיסה מעמד מאוד ישראלי במיקומו ובשאיפותיו. הרטוריקה של המפלגה הדמוקרטית הערבית, שמייסדה בילה קודם שנים במפלגת העבודה, וקפץ לבטא ייחוד ערבי ישראלי וגם להדגיש את שַיכותו לעם הפלסטיני, שונה מאוד מן הלאומיות של תנועת אלארד ושל בני־הכפר. ההליכה על החבל הדק הופכת לאמנות הריקוד על החבל, ומהמורכבות של המציאות הותירה הרטוריקה רק את השקר שבהוויה.

V

בשנות ה־70, בעיקר לאחר מלחמת 73, החלה תנופה גדולה בהקמת מוסדות לאומיים של הערבים בישראל. התאחדות ארצית של הסטודנטים הערבים, ועד ארצי של תלמידי תיכון, ועד ההגנה על האדמות, ועד ראשי המועצות המקומיות ועוד. האינטליגנציה, שהחלה לגדול מבחינה מספרית בקפיצות גדולות יחסית, החלה להתארגן. האקדמאים שחזרו אל הכפר הרגישו "חובה מוסרית" להשפיע על החיים הפוליטיים בתוכו. בתקופה זו רבו הסימפוזיונים והמאמרים על תפקידו של המשכיל בחברה. במידה ובכפר התקיים סניף חזק של המפלגה הקומוניסטית היה הכלל שיתוף פעולה עמו בהשפעה על החיים הפוליטיים המקומיים. במידה וסניף כזה לא היה בנמצא, החלו התארגנויות עצמאיות של אקדמאים.

לאחר ניצחונה של החזית הדמוקרטית בבחירות לעיריית נצרת בשנת 1975, ניסתה המפלגה הקומוניסטית להפיץ את המודל במגזר הערבי כולו, אבל ההצלחה היתה מוגבלת. הסיבה הפשוטה לכך היתה העדר פרטנרים מאורגנים בכפרים הלא מפותחים, ואי־הסכמתם של הפרטנרים הפוטנציאליים בכפרים היותר מפותחים לקבל את התפקיד של בני חסותה של המפלגה הקומוניסטית. החזית מהווה חזית של מפלגה אחת הפועלת בשיתוף פעולה עם כמה אירגונים שבהם פועלים חברי המפלגה. במקרה של נצרת היו אלה אירגוני האקדמאים, הסוחרים והסטודנטים. לכל האירגונים האלה היה אופי מקצועי, אבל כולם נכנסו לברית עם המפלגה, אשר חבריה היו פעילים באירגונים עצמם. החזית נותרה בעיקרה חזית בין מפלגתיים ולא מפלגתיים, ולא צורה מאורגנת כלשהי לשיתוף פעולה בין זרמים פוליטיים או רעיוניים שונים. עם הלא מפלגתיים נמנו בכל פעם קבוצות אחרות. לעתים היו אלה בני חמולה שלמה, ובכפר אחר אירגון של אקדמאים. על כל פנים, החזית לא היתה בשום מקום אלא צורה מסוימת של הגמוניה של המפלגה הקומוניסטית. ברגע שכוחות אחרים הרגישו מספיק חזקים ובטוחים בעצמם, הם התפלגו והקימו אירגונים אחרים. כך נולדה הרשימה המתקדמת ביוזמתם של אקדמאים וסוחרים שהתפלגו מהחזית בנצרת בתחילת שנות ה־80.

המירקם החברתי־פוליטי החדש הוביל למקרה הראשון של עימות עם השלטון, ביום האדמה, ב־30 במארס 1976. האירגונים הציבוריים נכנסו למאבק שבו אוחדו שני האלמנטים של הקונפליקט עם השלטון הישראלי, האלמנט האזרחי והאלמנט הלאומי. עניין האדמה הוא מבחינה זו נושא קלאסי המאחד את שני האלמנטים באופן אובייקטיבי, אפילו כאשר אין ניסיון מודע להאחדתם. ביום האדמה באו לידי ביטוי סממנים של מרי אזרחי: שביתה כללית, הפגנות ועימות אלים עם כוחות הביטחון. הפקעת האדמות נעשתה לצורך "ייהוד הגליל" — הביטוי הבוטה ביותר שבו מבהירה המדינה את יחסה לאזרחיה הלא יהודים כאל זרים ולא שייכים. השלטון הגיב על סממני ההתארגנות הלאומית ועל המרי בצורה שאיננה משתמעת לשתי פנים. המדינה איננה מדינתכם ולא נסבול כל אקט של מרי!

יום האדמה היה האקט הראשון והאחרון אשר איחד את הערבים בישראל לפעולה לאומית/אזרחית. בכך טמון כוחו. על סמליו, זיכרו וימי השנה שלו התקיימו תנועות פוליטיות במשך תקופה ארוכה יחסית. אבל גם השלטון וגם האירגונים הציבוריים והמפלגות הפוליטיות בקרב הערבים בישראל הפיקו את הלקח של היום הזה, כך שהוא לא חזר על עצמו אלא כאזכרה.

באותו יום הרגישו הערבים בישראל חזקים, אבל הם פחדו מכוחם. הם חששו להמשיך קדימה, וכיוון תנועתם היה צעד אחד אחורנית: המוסדות הציבוריים הפכו למטרה העומדת בפני עצמה. אחרי יום האדמה התחיל תהליך של מיסוד שהוליד ארגונים ותנועות פוליטיות חדשים וייצב את המוסדות הישנים. התנועה הלאומית הפלסטינית (אש״ף) החלה אחרי יום האדמה להפנות תשומת־לב לפלסטינים אזרחי ישראל: היא החלה לרקום יחסים פוליטיים ישירים עם האוכלוסיה הערבית דרך ארגונים וכנסים בינלאומיים ודרך התערבות ישירה במהלך הבחירות לכנסת, על־ידי קריאה לתמיכה בחד״ש ולאחר־מכן גם ברשימה המתקדמת. באמצעות הזרמת כספים לקרנות ולמוסדות ציבוריים בחו״ל, עזרה התנועה הלאומית הפלסטינית למיסוד תנועת המחאה שהחלה להתפתח בקרב הערבים בישראל. כספים אלה סייעו למיסוד במסגרת החוק הישראלי, כלומר לישראליזציה. בעיתונות הפלסטינית החלה להתפתח רטוריקה בשבח הערבים בישראל, מלווה בהרבה רומנטיקה בדבר ״ההיאחזות באדמה״ ו״ההישארות במולדת״. דברי שבח אלה הוסיפו להערכה העצמית של הערבים בישראל באופן שלא עמד בשום פרופורציה לפראקסיס הפוליטי במציאות שלאחר יום האדמה. רק מעטים מהזרמים הפוליטיים הפועלים במגזר הערבי, בעיקר בני־הכפר וחלק מהרשימה המתקדמת, ראו ורואים בקשר עם אש״ף עניין אסטרטגי. לגבי היתר, נתפש הקשר ככלי המשרת את תהליך המיסוד בתוך מדינת ישראל, מה גם שעם ראשיתו של תהליך זה, כלומר מאז סוף שנות ה־70, אימץ אש״ף את תוכנית המדינה הפלסטינית בגדה וברצועה, ובאופן כזה הפכו הערבים בישראל ל״כוח עזר דמוקרטי בחברה הישראלית״.

מאז יום האדמה בשנת 1976 עברה האוכלוסיה הערבית תקופת מעבר בכל הנוגע למיסוד אירגוניה הציבוריים: במקום תנועת מחאה לאומית אזרחית, קמו גופים מקומיים וארציים בעלי אופי של ייצוג מקומי. שליטתה של רק״ח הוחלפה בסוף שנות ה־80 בסוג מסוים של איזון בין כמה זרמים פוליטיים, תוך שהיא מביאה בחשבון גם את אלה התומכים במפלגות ציוניות. ועדת המעקב העליונה, הכוללת גופים ציבוריים רבים, מורכבת גם מחברי־כנסת ערבים, ובהם גם ח״כים המייצגים מפלגות ציוניות. זרם זה לא נתפש עוד כזרם של ״משתפי פעולה״ אלא הוא אחד מן הזרמים הפוליטיים בקרב האוכלוסיה הערבית. מרגע הקמתו נכנס הממסד החדש למשבר המכונה כיום ״משבר הפעילות הפוליטית בקרב האוכלוטיה הערבית״. משבר זה התגלה והפך לעניין פומבי רק לאחר שפגה תקופת ״צריכתו״ הפוליטית של יום האדמה, ולאחר שנרגעה ההזדהות האקטיבית עם האינתיפאדה בתקופתה הראשונה.

האינתיפאדה הבהירה את השוני בין הפלסטינים בישראל לבין הפלסטינים בשטחים הכבושים. אולם כאשר נוצר צורך להבהיר את המאפיין המייחד, התברר שפרט לטענה שאינתיפאדה לא עושים בגליל ובמשולש, אין לכוחות הפוליטיים הפועלים בקרב האוכלוסיה הערבית כל אסטרטגיה פוליטית הראויה לשמה. האיזון, במקום שיראה כהגבלה, כמחסור שבאסטרטגיה, הפך להיות האסטרטגיה עצמה. שנים מספר העסיקו המאבקים הפנימיים את האוכלוסיה הערבית, עד שנשבר המונופול של מק״י. אבל לאחר שבירת המונופול התברר שאין לכוחות הפוליטיים החדשים משהו חדש להגיד, למעט המסר המוכר של ״שתי מדינות ושוויון״ המאחד את כל הכוחות הפוליטיים הפועלים במגזר הערבי בימינו. במסר הזה, כלומר, מדינה פלסטינית בגדה וברצועה ושוויון לאזרחים הערבים בישראל, דוגלים גם הפעילים הערבים במפלגות ציוניות. אבל אף אחד מבין הכוחות הפוליטיים איננו מעז להגדיר למה הוא מתכוון כשהוא מדבר על שוויון.

עובדה זו הובילה בצורה פרדוקסאלית למתן לגיטמציה להצבעה למפלגות ציוניות בבחירות האחרונות לכנסת ה־13. אם כל מה שיש לתנועה פוליטית להגיד זה "שתי מדינות לשני עמים" ו"שוויון לערבים בישראל", ואם את זה אומרים גם הערבים של המפלגות הציוניות — אז למה לא להצביע ישר למפלגות הציוניות. ההבדל כולו הוא, שלערבים במפלגות הציוניות יש יותר השפעה וגישה למשאבים והם יכולים לחזור לאוכלוסיה עם איזשהו שלל, למשל יותר תקציבים לרשויות המקומיות או לחינוך הערבי.

בפועל מתברר שסיסמה זו, כאשר איננה מוגדרת ומבוררת, משרתת בעצם מטרה אחת ברורה: את הניתוק בין המרכיב הלאומי ובין המרכיב האזרחי בפעילות הפוליטית. העניין הלאומי מושלך אל מעבר לקו הירוק, ושם הוא אמור לבוא על סיפוקו (האפשרות שזה לא יקרה לא מובאת כלל בחשבון). ואילו עניינם של הערבים בישראל מוגדר עניין אזרחי. אבל גם העניין האזרחי איננו מוגדר עד הסוף, והוא נוטה להצטמצם בתביעות תקציביות בלבד. את המאבק לשוויון בתקציבים למועצות המקומיות מנהיגים ראשי מועצות, והוא מצמיח הנהגה בצלמו ובדמותו. ההתנתקות המודעת מהעניין הלאומי משאירה מאחוריה קריקטורה של מאבק אזרחי.

במקרה של הערבים בישראל העניין האזרחי איננו עומד בפני עצמו, אלא מהווה חלק מן השאלה הלאומית. ללא מימד זה הופכת שאלת התקציבים לעניינם של ראשי מועצות, ואיננה מגוייסת לפעילות פוליטית. האלמנט הלאומי ייכנס שוב לתמונה לא דרך הדגשת השורשים הפלסטיניים או הקשרים עם אש"ף (האסטרטגיה של התנועה המתקדמת), כלומר בצורה חיצונית המשעתקת את הניתוק, אלא מבפנים, כלומר רק אם יוגדר המושג "אזרחות" עד הסוף, כאשר יצאו הערבים בישראל בתביעה שהמדינה תיהפך למדינת כל אזרחיה. זוהי תביעה אזרחית בכל מובן ליברלי של המלה, אבל היא מבוססת על סימן שאלה בנוגע למהותה של המדינה. בישראל קיימים חוקים המונעים התמודדות בבחירות מרשימה שתחרות על דגלה את תביעת השוויון בצורתה החיובית (כלומר, הגדרה חיובית להבדיל מהגדרה שלילית של שוויון כהעדר אפליה). הגדרת מושג השוויון באמצעות התביעה להפיכת המדינה למדינת כל אזרחיה היא הגדרה ליברלית פשוטה, ואין לה ולא כלום עם שמאל ועם ימין. אלא שבישראל הופכות המשימות, שבמקומות רבים בעולם נחשבות למשימות של הליברלים, למשימותיו של השמאל.

גם השלטון הישראלי למד מן הניסיון ושינה את מדיניותו. נכון הוא, ש"מדיניות הביטחון" ביחס לערבים בישראל נעשתה מתוחכמת ומפוכחת יותר, מה שבא לידי ביטוי בהקמת גופי בקרה ושליטה חדשים המתאמים בין פעולות הגופים השונים: משטרה, שב"כ וכו'. תיחכום זה התפתח במיוחד בשנה הראשונה של האינתיפאדה. אבל, בלי שום ספק, המדיניות בכיוון של אפליה מורכבת תפסה את מקומה של האפליה החדה והפשוטה. מדיניות זו באה לידי ביטוי במינויו של שר לענייני ערבים, בניסיון לטפל במיוחד בבעיות הדרוזים והבדווים, ולאחרונה בנטייה לשכנע צעירים נוצרים להתגייס לצבא. קיימת נטייה להידברות עם ועד ראשי המועצות המקומיות, מבלי להכיר בו רשמית. כלומר, מצד אחד למנוע ממנו להפוך להנהגה לאומית, ומצד שני לא לאפשר לו להתארגן כגוף אוטונומי המוכר מטעם השלטון.

החשוב מכל הוא, שמדברים בפה מלא על כך שיש בעיות ואפילו מודים בקיומה של אפליה. כתוצאה מכך נעלמו ויכוחי הסרק לגבי שאלת קיומן או אי־קיומן של העובדות, וההכרה בהן גורמת להתפלגות המבוססת על דעות פוליטיות. ההכרה באפליה מחייבת כמה תגובות: מצד אחד, מתן לגיטימציה לאפליה לאור העובדה שמדובר במדינת

היהודים, ומצד שני, התביעה להילחם באפליה. בינתיים יכולה להתקיים, ולתקופה ארוכה יחסית, אופציית ביניים המרככת את האפליה במישור האינדיבידואלי (אבל לא הקולקטיבי) באמצעות אפשרות למוביליות דרך יוזמה כלכלית והצטיינות מקצועית. אלה הן האופציות שהאינטליגנציה הערבית החדשה מעודדת בברכת השלטון, ומשמעותן היא דה־פוליטיזציה. אין שום פגם בהצטיינות או ביזמות (זו המלה החדשה), כאופציה אינדיבידואלית, אבל כשמציעים אופציה כזו לערבים כאוכלוסיה שלמה, לא רק גורמים לדה־פוליטיזציה, על כל התופעות השליליות הכרוכות בה, אלא גם לצמיחת סוג חדש של ערבים, שמקבלים את דחיקתה של החברה הערבית אל השוליים כתנאי ל״הצלחה אישית״. נושאי הערכים הללו הם טיפוס מיוחד של אנשים, אשר מתפתח במגזר הערבי בשנים האחרונות ואיננו יכול לסמן את עתידה של החברה הזו. האינטגרציה המוצעת על בסיס אינדיבידואלי היא אינטגרציה מדומה, הכרוכה בוויתור על זהות קולקטיבית ועל הפיכת המסיכות לעור אנושי. הישראליזציה כאופציה תרבותית־קולקטיבית איננה מוצעת, וגם לא יכולה להיות מוצעת, וזאת לא רק מכיוון שאנו לא חיים בחברה אינטגרטיבית המבוססת על ערכי ״ההשכלה״ והמעוניינת להקים אומה על בסיס ההשתייכות האזרחית, ולא רק בגלל שבמאה הזאת התברר שאינטגרציה פוליטית היא אופציה הקיימת רק כפלורליזם תרבותי המבטיח שוויון בין תרבויות. העיקר הוא שאנו חיים במדינה של רפובליקניזם אתני מהסוג הגרוע ביותר. ישראליזציה כאופציה תרבותית פוליטית פירושה דחיקה אל השוליים, כלומר, לגזור על עצמך לחיות מחוסר־זהות, בשולי חברה ההופכת גיור דתי או פטריוטיזם ביטחוניסטי לקריטריונים להשתייכות לקולקטיב.

הדה־פוליטיזציה של היחס אל המציאות החברתית־פוליטית, ומשבר הפעילות הפוליטית בקרב הערבים בישראל, גוררים משבר זהות המלווה בהתפוררות מוסרית. המשכילים או האינטליגנציה הערבית לא הוציאו מקרבם סמכות מוסרית המתווה דרך לחברה זו. במצב זה קיבלה על עצמה התנועה האיסלאמית תפקיד קלאסי, המבטא תגובה על מצב של אנומליה תרבותית ומשבר זהות. התנועה האיסלאמית אינה מציעה אלטרנטיבה שיש בה עימות עם המציאות; היא מציעה להפנות גב למציאות. עד כמה שהדבר נשמע מוזר, אין ספק שהאיסלאם הפוליטי מכיל אלמנט חזק של דה־פוליטיזציה ביחס למציאות ולמדינה.

הדה־פוליטיזציה של המציאות מתרחשת לאחרונה במגזרים רבים. החינוך הערבי עוסק במפעלי דיאלוג ודו־קיום יהודי־ערבי אשר גורמים לדה־פוליטיזציה של המציאות על־ידי הפיכת הפוליטיקה לסוג של דינמיקה קבוצתית בין תלמידים ומורים יהודים וערבים. לצד זה הולך ומתפשט סוג חדש של התארגנויות ומוסדות שמטרתם לשדל את הממשלה לעסוק בענייני המגזר הערבי. תפישתם העיקרית של אלה היא, שסוד הבעיה הוא רשלנותה או התרשלותה של הרשות המבצעת, ולא הנחות־היסוד הפוליטיות. תופעות אלה הן סימפטום של משבר פוליטי ולא פתרון למשבר הזה. את המשבר הפוליטי אפשר לפתור בדרך פוליטית, על־ידי הצבתה של פרוגרמה חדשה ובאמצעותם של כוחות חדשים. כל זה צריך להתרחש בהקדם, לפני שיהיה מאוחר מדי, לפני שהחברה הזו תעבור תהליך של מרגינליזציה טוטאלית, לפני שהדגם של ערביי לוד ורמלה יהפוך להיות מציאות חייהם של כלל הערבים בישראל.

VI

אחרי יום האדמה הועלתה שאלת ההכרה באוכלוסיה הערבית בישראל כמיעוט לאומי. כידוע, לא מעניק השלטון הישראלי שום זכויות קולקטיביות לערבים, אלא על בסיס של שייכות דתית, ובמקרה של העדה האיסלאמית, גם זה לא מתקיים ללא פיקוח והתערבות שלטונית (למשל, בשאלות הווקף האיסלאמי ומינוי שופטים הלכתיים). על כל פנים, הרשויות בישראל מדברות באופן רשמי על "בני־מיעוטים" ולא על מיעוט לאומי ערבי. התביעה להכרה בערבים הישראלים כמיעוט לאומי נדחתה אז קטיגורית על־ידי השלטון הישראלי, אבל היא המשיכה להתגלגל בחוגים הפוליטיים השונים. המפלגה הקומוניסטית, למשל, החלה לדבר על זכויות יומיומיות (אזרחיות) ועל זכויות לאומיות. פרט לעובדה ששני המושגים אינם מוצלחים, לא נעשה (ולדעתי באופן מודע) שום ניסיון להגדיר את משמעות המושג "זכויות לאומיות" כשמדובר בערבים בישראל. הרשימה המתקדמת אימצה לאחרונה את התביעה להכרה בערבים בישראל כמיעוט לאומי, אבל היא לא פירשה את תביעתה.

ההכרה במיעוט הערבי בישראל כמיעוט לאומי משמעותה הכרה בזכויותיו כקולקטיב, כלומר הכרה בזכותו לנהל את ענייניו התרבותיים. "אוטונומיה" היא בדרך־כלל מושג הבא להציג את ענייניהם של מיעוטים לאומיים אשר קיבלו את האזרחות, אבל לא באים על ביטויים הלאומי במדינה. האוטונומיה היא "פריווילגיה" שמעבר לשוויון האזרחי, שלא נועדה למלא את החלל שנוצר בהעדרו אלא להוסיף לו מימד. במקרה של הערבים בישראל, נעשה כבר הוויתור ההיסטורי על המולדת על־ידי הילידים. האוטונומיה תהיה לפיכך פשרה היסטורית שתיעשה עם ולגבי ילידי הארץ אזרחי המדינה. היא לא תפגע בזכותם האזרחית ובזיקתם לשלטון המרכזי. היא גם לא תיעשה על בסיס טריטוריאלי (ישנן ערים מעורבות והאוכלוסיה מפוזרת), אלא על בסיס פרסונאלי.

בכל הנוגע לשטחים הכבושים, המצב שונה. האוטונומיה איננה תחליף לריבונות. ניתן להבין ממשל עצמי כתהליך של מעבר הדרגתי של השלטון לידי עם המצוי תחת כיבוש. מה שמוצע איננו תהליך של דה־קולוניזציה אשר כדי לקיימו דרושה הסכמת הכובשים והנכבשים, כשהיעד המוסכם על שני הצדדים הוא מעבר לריבונות. במקרה של ישראל יעד זה איננו מוכר או מוצהר, ולו אף בעתיד הרחוק. המדינה הכובשת, במקרה של הגדה והרצועה, מציעה אוטונומיה של מיעוטים לאומיים לעם תחת כיבוש. לאוטונומיה כזו יש כתובת אחרת: המיעוט הלאומי הערבי בישראל. הבדל זה צריך למצוא ביטוי לא רק בגלל האופציה שהוא מציע לערבים בישראל, אלא גם מכיוון שהוא מבהיר את האופציות בשטחים הכבושים ותומך בצורה פעילה, ולא בדרך של סולידריות סבילה, במאבק נגד הכיבוש. לא ניתן לפתח במאמר אחד מודל מפורט של אוטונומיה. כוונתי היא להציג את האופציה העקרונית. אינני מאמין גדול בפיתוח של מודלים תיאורטיים שלמים ובניסיון לכפות אותם על המציאות המגוונת. לדעתי, מודל זה יתפתח בצורה הדרגתית ויוצע בצורה מפורטת על־ידי הכוחות והאליטות אשר יתבעו אותו. אין שום הכרח להציע מלכתחילה מודל מפורט. יש צורך להציע את האופציה ולהתחיל לפתח אותה, כדי שתתהפוך עם הזמן למורכבת יותר ויותר.

אסור שהחוגים הרציונליסטיים, הומניסטיים־חילוניים, ישאירו את האופציה התרבותית של מיעוט לאומי בידי הכוחות הדתיים או בידי הדתיות הפוליטית. בהווה קיימות שתי אופציות תרבותיות שמשקפות משבר: מרגינליזציה תרבותית של החברה הערבית, תוך

אינטגרציה אינדיבידואלית בשולי החברה הישראלית, ותגובה למרגינליזציה המתבטאת בהפניית הגב ובהסתגרות תרבותית, בצורת הפונדמנטליזם.

עלינו כאינטלקטואלים להעלות את האופציה השלישית, שהיא אופציה פוליטית תרבותית של אמונה בערכים כמו שוויון, חירות וצדק חברתי, של שיתוף פעולה יהודי־ערבי המבוסס על שוויון וכבוד הדדי. חיי החברה והתרבות של האוכלוסיה הערבית בישראל עברו את תקופת המעבר מחברה מסורתית למודרניזציה מעוותת, אל תקופת המשבר של האנומליה התרבותית הטבועה במודרניזציה זו עצמה, משבר הנובע מהרצון להשתוות לתרבות ההגמונית ומחוסר היכולת לעשות זאת בגלל מיכשולים מבניים. אותה ישראליזציה מצמיחה גם את הרצון וגם את חוסר היכולת לממשו. האתגר הוא להיות מסוגלים להציע את הדרך להתפתחות תרבותית, סוציאלית מודרנית ואמנציפאטורית, ולהשתחרר מתסביך ההשתוות אל התרבות הגזענית ההגמונית, או מהתגובה הפונדמנטאליסטית כלפיה.

באותו אופן, אפשר לקרוא לשוויון האשה בחברה הערבית מבלי לכרוך זאת בתהליך של מרגינליזציה בשולי החברה הישראלית, ואפשר לקרוא להחייאת התרבות הערבית מתוך חיפוש אחרי האלמנטים המשחררים שבה, מבלי ליפול למלכודת השוביניזם או להדביק ערכיות — חיובית או שלילית — לשייכות הלאומית.

שני עיוותים מרכזיים מלווים את רעיון האוטונומיה עם כניסתו לשיח הפוליטי הקשור לערבים בישראל. העיוות הראשון, מקורו בניסיון היהודי המזרח אירופי אשר בהקשרו מופיעה האוטונומיה כתחליף לשוויון, ואילו העיוות השני קשור לוויכוח בתנועת העבודה בין דיין ואלון: פשרה פונקציונלית מול פשרה טריטוריאלית. גישת הפשרה הפונקציונלית מבית־מדרשו של דיין, כפתרון להתלבטות בין חוסר הרצון לסגת לבין חוסר היכולת לספח, ניכסה לעצמה את מושג האוטונומיה בהקשר של שיחות השלום עם מצרים, ובד־בבד עם מעברו של משה דיין מהמערך לליכוד.

נפתח דווקא בעיוות השני. ההיסטוריה המודרנית מכירה אוטונומיות לאזרחים המהווים מיעוט לאומי במדינה המבטאת את האופי הלאומי של הרוב. (קוויבק בקנדה, לדוגמה, או חבל הבאסקים בספרד). ישנן גם דוגמאות לאוטונומיות במדינות רב־לאומיות, כמו בלגיה או שווייץ. בכל המקרים הללו מדובר באזרחים שזכו למלוא הזכויות הפוליטיות במדינה, ולא בקבוצות אתניות או לאומיות תחת כיבוש. אוטונומיה זו איננה פוגעת כמלוא הנימה בזיקה לשלטון המרכזי ובשותפות המלאה בחיי המדינה והחברה. לעומת זאת, מינהל עצמי לאלה שאינם אזרחים היה בהיסטוריה המודרנית חלק מתהליך של דה־קולוניזציה אשר תכליתו מוגדרת מראש: עצמאות מדינית ההופכת את האוטונומיה לשלב של העברת סמכויות הדרגתית. בכל מקרה, סופו של התהליך היה מוסכם מראש. המקרה של הגדה המערבית ורצועת עזה הוא יוצא־דופן: כאן לא מדובר באזרחים שווי זכויות, וגם לא ביעד מוסכם של התהליך.

יהיו אשר יהיו התוצאות של שיחות השלום, תופעת לוואי אחת כבר ברורה: עוותה משמעותו של המושג אוטונומיה. בדעת הקהל בישראל, יהודית וערבית כאחת, המושג אוטונומיה קשור למצב של כיבוש. כאשר הוא מוזכר ביחס לערבים בישראל חוששים היהודים שמא אוטונומיה היא ביטוי לשאיפות בדלניות, ואילו הערבים חוששים מפני מצב שבו יימצאו במעמד של שטחים כבושים. באורח פרדוקסלי בעלי הרעיון חייבים למצוא לו לגיטימציה בשעה שהמשמעות המעוותת נחשבת לנורמה. העיוות הראשון מקורו, כאמור, בניסיון היהודי במזרח אירופה, בעיקר בפולין וברוסיה. בהקשרו עלתה הדרישה לאוטונומיה — שנתפשה כרע במיעוטו — בגלל ההכרה בחוסר האפשרות להגיע

לשוויון מלא. בזמנם התנגדו לרעיון הבולשביקים, ולנין בראשם, בנימוק שיש לרכז את המאמץ במאבק למען שוויון, שעם השגתו הופכת האוטונומיה התרבותית מיותרת. ההיסטוריה הוכיחה ששני הצדדים טעו. שוויון נוסח לנין גרס זהות מוחלטת בין קבוצות אתניות לאומיות, משימה בלתי־אפשרית, כמובן. לעומת זאת, אוטונומיה ללא שוויון הובילה תמיד לבדלנות.

המצב היחיד בו מתפקדת אוטונומיה ללא סכנת פירוק של השלטון המרכזי מחד, וללא תביעה לוויתור מוחלט על הזהות האתנית הלאומית היחודית מאידך, הוא המצב שבו האוטונומיה מתבססת על שויון אזרחי מלא. במקרים אלה הקריטריון היחיד לשוויון הוא האזרחות ולא השייכות האתנית.

אוטונומיות אינן נחלקות לשני סוגים: אלה המהוות תחליף לשוויון מצד אחד, ואלה המהוות תחליף להגדרה עצמית מצד שני, אבל, הן כן נחלקות לאוטונומיות טריטוריאליות ולאוטונומיות פרסונליות. הדגם שנראה לי הגיוני הוא זה שגורס אוטונומיה תרבותית פרסונלית, ולא משום שהדרישה לאוטונומיה טריטוריאלית היא מרחיקת לכת יותר. צריך לזכור שאת הסמכויות למועצות מקומיות ניתן לראות כאוטונומיה טריטוריאלית. היות והערבים בישראל מפוזרים בכל אזורי המדינה, כולל בערים המעורבות, לא ניתן בכלל להחיל עליהם אוטונומיה טריטוריאלית. לכן ניתן להחיל עליהם רק אוטונומיה פרסונלית.

במסגרת האוטונומיה התרבותית יש להעביר למועצה נבחרת של הערבים בישראל את כל הסמכויות הנוגעות למיעוט הלאומי הפלסטיני, בין היתר, מערכת החינוך על תכניה, אמצעי התקשורת הממלכתיים בערבית וכן הסמכות להתערב בכל הנוגע לתוכניות פיתוח המגזר הערבי, כולל החזרת אדמות מופקעות אם יהיה צורך בכך, בהתייעצות עם השלטון המרכזי. אוטונומיה תרבותית לא תקיים מערכת משפטית או משטרתית נפרדת. היא תהיה כפופה לעקרונות השוויון המעוגנים בחוקה (אם תהיה כזו) והכוללים, בין היתר, שוויון בין המינים. עם זאת, אופיה של האוטונומיה ייקבע תוך דיאלוג ומאבק בין כוחות שונים ואפילו מנוגדים בקרב האוכלוסיה הערבית. דבר אחד צריך להיות ברור: כל אוטונומיה המוצעת במצב הנוכחי וכתחליף לשוויון היא הצעה הנדחית על הסף כי היא תנציח ותמסד את האפליה. אוטונומיה תיתכן רק במדינה שהיא מדינת כל אזרחיה. כלומר, אוטונומיה כשלעצמה איננה פתרון; היא משלימה את הפתרון גם במקרה של השטחים הכבושים וגם במקרה של הערבים בישראל. כל ניסיון להציג את האוטונומיה כתחליף לשוויון הוא ניסיון שאין לו על מה להתבסס היסטורית או תיאורטית או ערכית, אם השוויון הוא ערך יסוד שממנו נגזרים ערכים אחרים.

VII

הבחירות לכנסת ה־13 מסמנות תפנית היסטורית או את שיאו של תהליך שהחל אחרי יום האדמה, תהליך אשר האינתיפאדה בשטחים הכבושים רק חיזקה. התהליך הוא ישראליזציה פוליטית או דה־פוליטיזציה של המאבק האזרחי וניתוקו מהשאלה הלאומית. האסטרטגיה של הניתוק בין "שתי מדינות" מצד אחד, ו"שוויון אזרחי" מצד שני, מובילה בלי שום ספק להצבעה למפלגות ציוניות. אם האסטרטגיה מסתמכת בעיקר על שידול בתוך הממסד, אז המסקנה המתבקשת ביותר היא לעשות זאת בתוך המפלגות הציוניות.

בפעם הראשונה מאז 1977 הצביעו רוב המצביעים הערבים למפלגות ציוניות, כשלהצבעה קדם תהליך לגיטימציה חברתית ואידיאולוגית של "פרגמטיזם" זה על־ידי

"משכילים ערביים". הבחירות המקדימות (פריימריס) במפלגת העבודה התרחשו כאירוע חברתי; משכיל ערבי שרצה להישמע מורכב ומקובל בסלונים אינטלקטואליים אהב לטעון שהוא תומך במר"צ, כלומר, בשמאל הציוני. כישלון ה"לאומיות הערבית", או האופן בו היתה זו מעורבת במלחמת המפרץ, שימש רבים כתירוץ לחיפוש אסטרטגיה "פוסט־אידיאולוגית".

וגם הצטרפות הפלסטינים למשא ומתן תוך קבלת כל התנאים הישראליים עזרה ללגיטמציה של העמדה הגורסת "עם לבדד ישכון". הערבים בישראל הם החוליה החלשה ביותר בתהליך הפיכת השאלה הלאומית הפלסטינית לשאלה של מיעוטים לאומיים. מפלגת העבודה כנראה לא תפספס את ההזדמנות ההיסטורית שנוצרה בהצבעת רוב הערבים למפלגות ציוניות, ובשיעור תמיכה במפלגת העבודה המשתווה כמעט לשיעור התמיכה במפלגה הקומוניסטית. השעה שעת כושר היא לפתח מדיניות אינטגרטיבית המכוונת להטמעת הערבים בישראל אל שולי החברה והפוליטיקה. מינויו של שר ערבי היה משתלב באסטרטגיה זו ונותן לה לגיטמציה אדירה, אבל את המהלך הזה החמיצה מפלגת העבודה ובכך עשתה את הטעות הראשונה, לפי מדיניותה שלה עצמה.

מה המשמעות של הדיון על שר ערבי? הדיון היה לגיטימי, הוא התקיים, לא נדחה על הסף. אבל, לבסוף הודגש הגבול של הזכויות האזרחיות של הערבים בישראל. זכותם לתמוך בקואליציה אבל לא להצטרף אליה. כלומר הקואליציה השולטת במדינה נותנת בפעם הראשונה הכשר לכך שהיא תקום ותיפול על קולות של ערבים, אבל זה הכול. אינטגרציה, אבל מסוג מסוים, אינטגרציה כ"מרגינליזציה", כדחיקה לשוליים.

השמאל הישראלי צודק על־פי דרכו, כשהוא תובע למנות שר ערבי כאשר בקואליציה ובמפלגות התומכות בה נבחרו לפחות עשרה מנדטים בקולות של ערבים. אבל ראוי לשרטט תמונה מורכבת יותר, ולהסתכל עליה מנקודת הראות של המימד הפלסטיני בזהות הערבים בישראל. ההצטרפות היא הצטרפות לממשלת כיבוש, ממשלה הכובשת חלק אחר של העם הפלסטיני. שר ערבי במדינת היהודים ובממשלה המנהלת מדיניות דיכוי של הפלסטינים תוך ניהול משא ומתן איתם, הוא עניין של הזדנבות ואובדן זהות, ורצון להשתוות למדכאים, להיות חלק מהם. כאשר תביעת השוויון איננה מוגדרת בצורה חיובית (כלומר, לא רק העדר אפליה) היא יכולה להיות גם תביעה דמוקרטית וגם דכאנית; לסבול שר ערבי בממשלת כיבוש זוהי סובלנות דכאנית.

הערבים בישראל נמצאים בשיאו של משבר זהות, הרציני ביותר שהם ידעו לאורך ההיסטוריה שלהם. ככל שמתפשטת הרטוריקה הלאומית הפלסטינית ב"מקומונים" הערביים, מתפשטת איתה התנהגות פוליטית "ערבית ישראלית". הרטוריקה הלאומנית מתקיימת בדו־קיום מפליא עם אותו עמוד בעיתון שבו מופיעות פירסומות לליכוד ולמפלגות הציוניות. ומאחורי עיתון המשתמש ברטוריקה לאומנית יכול לעמוד משרד פירסום תל־אביבי גדול. שיא המשבר הוא הפיכת הרטוריקה הלאומית הפלסטינית לסחורה בתעשיית הפירסום הישראלית. מצב פוסט־מודרני במציאות טרום־מודרנית.

האם המצב הזה מכיל בתוכו פוטנציאל לביקורת, לשינוי של החברה והמדינה? קשה לי להשיב על כך, כמו שקשה לי לקבוע אם בתביעת "השר הערבי" יש פוטנציאל לשינוי. הסתפקתי בהארת שני האספקטים של תופעה מורכבת כמו הדרישה שימונה שר ערבי, המצביעה על משבר זהות של המדינה ומשבר זהות של המיעוט החי בתוכה. למרות זאת, ברור לי שהמשבר של אובדן זהות כולל בתוכו חומר נפץ חברתי לא פחות מפנאטיות לאומית, ושהחלל הקיים בין ישראליזציה כאובדן זהות לבין בדלנות יכול להתמלא רק

בפשרה היסטורית, כשהערבים בישראל, על זהותם וזכותם הקולקטיבית, יהוו חלק מפשרה זו. פשרה של דו־לאומיות במדינה אחת מהים לירדן היתה, מטבעה, כוללת גם אותם, אבל גם פשרה של שתי מדינות חייבת לכלול אותם: את ההכרה בהם כמיעוט לאומי במדינה שהיא מדינת אזרחיה, מדינה שהרוב בה הוא היהודים הישראלים ולא העם היהודי, ומדינה המרשה לערבים בישראל לתפוס את מקומם בחלל הציבורי, המרשה להם להציב מצבות ליד הכפרים הפלסטינים שנחרבו ב־1948, להכניס את זהותם ואת זיכרונם הקולקטיבי אל תוך החלל הציבורי. פשרה היסטורית איננה כוללת רק את "עשיית הטובה" במתן אזרחות שווה אלא גם הכרה ב"עוול" שנעשה לעם הפלסטיני ואשר הצריך את ה"טובה" הנעשית למיעוט הפלסטיני במדינת ישראל. כדי שהטובה תיעלם וגם כפיות הטובה, צריך להכיר בעוול. במקרה זה, פשרה היסטורית היא תהליך של דו־קיום בין שני זיכרונות קולקטיביים, ולא ניסיון לדחוק את ההיסטוריה או להתעלם ממנה.

מקורות

אייל, גיל. 1993. "בין מזרח למערב: השיח על 'הכפר הערבי בישראל'". **תיאוריה וביקורת: במה ישראלית**, 3.

כרמי, שולמית והנרי רוזנפלד. 1977. "מוצא הפרולטריזציה והעיור של כפרים ערביים בארץ־ישראל". **רבעון למחקר חברתי**, 19-19, חיפה.

רוזנפלד, הנרי. 1964. **הם היו פלחים**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

רוזנפלד, הנרי. 1979. "המצב המעמדי של המיעוט הלאומי הערבי בישראל". **מחברות למחקר ולביקורת**, 3.

רכס, אלי. 1985. **הכפר הערבי הישראלי — מרכז פוליטי־לאומי מתחדש**. תל אביב: מכון שילוח.

Jiryis, Sabri. 1976. "Republican Ideals and Contemporary Realities". *The Review of Politics*, 46.

Klein, Claude. 1987. *Israel as a Nation State and the Problem of the Arab Minority in Search of a Status*. Tel Aviv: International Center for Peace in the Middle East.

Smooha, Sammy. 1978. *Israel: Pluralism and Conflict*. Berkeley: University of California Press.

Smooha, Sammy. 1984. *The Orientation and Politicization of the Arab Minority in Israel*. Haifa: Jewish-Arab Center, Haifa University.

Smooha, Sammy. 1985. "Existing and Alternative Policy Towards the Arabs in Israel". *Politics and Society*, 3.

Smooha, Sammy and Hofmann. 1976/77. "Some Problems of Arab-Jewish Coexistence in Israel". *Middle East Review*.

Zureik, Elia I. 1979. *The Palestinians in Israel: A Study in Internal Colonialism*. London: RKP.

שליטה ואלימות: הכאת נשים בישראל

ברברה סבירסקי

גיוזלין לוי, העובדת באחד המקלטים לנשים מוכות בארץ, סיפרה כך על תחושתה: אני מרגישה כמו אותה אשה היושבת על גדת הנהר ורואה אשה טובעת; היא קופצת למים ומצילה אותה, אך לפני שהיא מספיקה להתייבש היא שומעת שוב קריאות לעזרה מאשה טובעת. היא קופצת למים ומצילה גם אותה. לא עובר זמן רב ועוד אשה צועקת לעברה ומבקשת עזרה — ושוב היא קופצת ומצילה. כך נמשך הדבר ונמשך, עד לרגע בו היא קמה ללכת מן החוף. אדם שעמד כל אותה עת וצפה במעשיה נזעק ושואל: לאן את הולכת? למה את לא מצילה את האשה שצועקת עכשיו לעזרה? עונה האשה: אני הולכת לראות מי זורק אותן למים!

פתיחת המקלט הראשון לנשים מוכות בחיפה בנובמבר 1977 הביאה ל״גילויה״ הציבורי של תופעה חברתית שהיא בעצם עתיקת־יומין — הכאת נשים בידי בעליהן. באמצעי התקשורת ובדיונים אקדמיים החל להופיע מונח חדש: ״אשה מוכה״ — אשה שהיא קורבן לתקיפות גופניות חוזרות מצד הגבר שאיתו היא חיה, תקיפות המלוות בדרך כלל גם באלימות מינית ובאלימות נפשית.

אין מידע מדוייק על מימדי התופעה בארץ. רוב הנשים לא מתלוננות על מצבן — אם מתוך פחד, אם מתוך בושה, ואם מתוך תחושה שאף אחד לא יבוא לעזרתן. למקלט בחיפה הגיעו נשים רבות שמעולם לא התלוננו במשטרה על הכאתן; הגיעו גם נשים רבות שהיו בטיפול של עובדות סוציאליות אך לא סיפרו להן שהן מוכות או נאנסות. תופעת השתיקה מוכרת גם בארצות אחרות: בארצות הברית, למשל, נמצא במחקר שנעשה במרפאה ציבורית כי 50% מהנשים שפנו לקבלת שירות רפואי היו נשים מוכות, אך מעטות מביניהן דיווחו על כך מרצונן (Hilberman and Munson, 1977-8).

הרמז היחידי למימדי התופעה בארץ מצוי בתיקי הלשכות המשפטיות לענייני משפחה של ויצ״ו. חקירה של ועדת הפנים של הכנסת העלתה שכ־55% מכלל 1,500 הנשים שפנו בשנת 1975/6 אל הלשכות העידו כי הן מוכות. הוועדה הגיעה להערכה כי 5 עד 10 אחוזים מכלל הנשים הנשואות בישראל הן מוכות (סבירסקי, 1978).

הכאת נשים או אלימות במשפחה מוגדרת כיום כבעייה חברתית חמורה; אף על פי כן טרם נעשה בישראל מאמץ להבין את סיבות התופעה. מרבית ההסברים הרווחים כיום אינם מבוססים לא על נתונים לגבי נשים מוכות בארץ ובארצות אחרות, ולא על החוויות של נשים מוכות כפי שנתגלו במקלטים לנשים מוכות. כתוצאה מכך אין המדיניות

המקור: ברברה סבירסקי, ״הכאת נשים בישראל״, מחברות למחקר ולביקורת, 7, 1981. פורסם ברשות.

החברתית הנגזרת מן ההסברים הללו יכולה לשים קץ לתופעה של הכאת נשים בידי בעליהן.

מטרת מאמר זה היא לנתח את התפיסות הרווחות לגבי הכאת נשים ואת ההשלכות היישומיות שלהן, ולהעלות אלטרנטיבה אשר קוראת לשינויים מרחיקי־לכת במצב החברתי הקיים.[1]

אלימות נגד נשים כתופעה של דעות או תרבויות מסויימות

התפיסה הרווחת ביותר בארץ היא זו הרואה בהכאת נשים בעייה עדתית או תרבותית בעיקרה. בתפיסה זו ניתן למצוא שתי גירסאות המשלימות זו את זו: הגירסה הראשונה טוענת שהכאת נשים היא התנהגות מותרת במסורת התרבותית של יהודי צפון אפריקה והמזרח התיכון בפרט, ובתרבויות המזרח המוסלמי בכלל. לפי גירסה זו לבעל יהודי־מזרחי או ערבי מותר להכות את אשתו — ועל האשה לקבל את המכות, תרתי משמע. גירסה שנייה של אותה תפיסה מייחסת את התופעה לדפוסי התרבות שנוצרו אצל מזרחים וערבים בהיותם ממוקמים בדרגות הנמוכות של החברה הישראלית.

ההצגה "נשים מוכות" שהועלתה על הבמה ב־1981 מדגימה בצורה יפה את התפיסה העדתית או התרבותית של הכאת נשים. ההצגה התכוונה להמחיש את מצבן של נשים מוכות בארץ על־ידי הצגת שבע נשים השוהות באחד המקלטים ומספרות זו לזו על חוויותיהן והתנסויותיהן. מסתבר כי שש מתוך שבע הנשים במחזה הן מזרחיות ודמויותיהן מעוצבות על־פי הסטריאוטיפים הנפוצים בארץ לגבי מזרחיות ומזרחים: הנשים מוצגות כחסרות השכלה וידע בסיסי, ועולם הביטויים והדימויים שלהן דומה לזה של מערכוני "הגשש החיוור"; השחקניות לבושות בצורה מוזנחת ומרושלת, מדברות במבטא מזרחי מלאכותי ומניעות את גופן בצורה גסה ומודגשת. חלק גדול משיחותיהן נסוב על חוויות הקליטה של משפחותיהן המזרחיות בארץ, ובעליהן מוצגים כדמויות סטריאוטיפיות של מזרחים משכבות המצוקה.

ההצגה מתארת את האשה המוכה כאשה מוזנחת, גסה ובלתי־משכילה; זוהי אשה היכולה לעורר רחמים — אך לא יכולה לעורר הזדהות בקרב הצופות, בין אם הן מזרחיות ובין אם אשכנזיות. ההצגה מחזקת בקרב הצופות והצופים את הסטריאוטיפ שהכאת נשים היא תופעה הקיימת בקרב עדה נחשלת או מעמד חברתי־כלכלי נמוך.

צריך לציין כי הסטריאוטיפ הזה מופיע בלבוש אחר גם במדעי החברה: בסוציולוגיה ובאנתרופולוגיה, לדוגמה, מקובלת האבחנה בין ה"חברה" לבין "תת־תרבות", כאשר ל"תת־תרבות" מיוחסות צורות התנהגות שהן אסורות או בלתי־מקובלות ב"חברה". אבחנה זו מסבירה התנהגויות שליליות שונות על־ידי כך שהיא מייחסת אותן לערכים המקובלים, כביכול, ב"תת־תרבות", והנוגדים את אלה של ה"חברה" (Wolfgang and Ferracuti, 1967).

אם התופעה של אלימות נגד נשים נתפסת כבעייה של תרבות או של תת־תרבות — בתוך "חברה" אשר בכללותה שוללת, כביכול, אלימות במשפחה — כיצד ניתן לעקור את התופעה? הפתרון הנגזר מן הגישה הזאת הוא שינוי תרבותי: את המזרחים בארץ יש "לחנך מחדש" כך שיקבלו את כללי ההתנהגות של ה"חברה" — קרי, של הקבוצה הדומינאנטית — ויפסיקו להכות ולהיות מוכות. תוכניות חינוך ורווחה שמטרתן להעלות את רמת ההשכלה, את ההכשרה המקצועית ואת הרמה התרבותית של המזרחים בעלי

"התרבות המסורתית" אמורות להביא להפסקת האלימות במשפחה — בדיוק כפי שהן אמורות להביא לירידה בילודה, או באנאלפאביתיות, או בתופעות רבות אחרות המיוחסות בארץ לתרבות המזרחית המסורתית. אין מה לעשות מלבד לחכות לתוצאות "החינוך מחדש". אין שום מדיניות או טיפול ספציפי לבעייה של נשים מוכות — שכן בעייתן נתפסת כחלק מבעייה רחבה יותר, ותיעלם רק עם היעלמותה של זו.

הניסיון של המקלטים לנשים מוכות בארץ איננו מאשר את התפיסה העדתית או התרבותית של הכאת נשים. למקלטים מגיעות נשים מוכות מכל העדות ומכל רבדי החברה: מגיעות נשים ממוצא מערב אירופי ומזרח אירופי לצד נשים מצפון אפריקה ומן המזרח התיכון; נשים מעיירות־הפיתוח לצד נשים ממושבים מבוססים ומקיבוצים; נשים שאינן יודעות קרוא וכתוב לצד נשים בוגרות אוניברסיטאות; נשים חסרות־דיור לצד נשים שברחו מווילות מפוארות.

אמנם שיעורן של הנשים המזרחיות במקלטים גבוה מזה של הנשים האשכנזיות, אך את ההסבר לכך יש לחפש לא בתרבות המזרחית, אלא במגוון האלטרנטיבות הפתוחות בפני הנשים. ניתן להבחין בין נשים הבאות למקלט על מנת לקבל ייעוץ בלבד, לבין נשים הבאות אליו על מנת לקבל מחסה. הנשים המעוניינות בייעוץ בלבד הן בדרך־כלל בעלות השכלה ואמצעים כלכליים גדולים מאלה של הנשים המעוניינות במחסה, ושיעור האשכנזיות בקרבן גבוה. לנשים אלה יש אפשרויות רבות יותר לפתור את הבעייה בכוחות עצמן: הן יכולות לעזוב את הבית ולשכור דירה, או להוציא את הבעל מהבית באמצעות צו מניעה, כשהן יודעות שיש סיכויים טובים שהבעל יכבד את הצו פן ייפגע מעמדו בעבודה ובחברה. מצד שני אין הן ששות לעזוב את הבעל או את הבית שכן נישואיהן מעניקים להן גם מעמד וגם הטבות כלכליות ניכרות.[2]

הנשים המעוניינות במחסה חסרות בדרך־כלל אמצעים משל עצמן להתמודד עם הבעייה; הן באות למקלט לאחר שכבר ניסו את הדרך היחידה העומדת לרשותן — בריחה אל בני־משפחה — ולאחר שהתברר להן שאין זה פתרון לטווח ארוך, אם משום שבני המשפחה חסרים אמצעים כלכליים או תנאי דיור הולמים, ואם משום שהם לא מסוגלים להגן עליהן מפני אלימות בעליהן. במרבית המקרים אין גם עזיבת הבית כרוכה עבור נשים אלה בהפסד כלכלי ניכר. שיעור המזרחיות בקרב נשים אלה הוא גבוה.

לא רק הניסיון של המקלטים בארץ מפריך את הגישה הרואה בהכאת נשים בעייה עדתית או תרבותית, אלא גם הנתונים הידועים לנו על נשים מוכות בארצות אחרות. החוויות וההתנסויות של הנשים השוהות במקלטים בארץ דומות במידה רבה לאלה של נשים החוסות במקלטים בסקוטלנד, כפי שתוארו על־ידי דובש ודובש (Dobash and Dobash, 1979). דפוסי היחסים בארץ בין האשה המוכה ובעלה, החל מתקופת החיזור והנישואין ועד לשלב האלימות החוזרת ונשנית, דומה ביותר לדפוסים שתוארו על־ידי נשים מוכות בארצות הברית, אנגליה וסקוטלנד (Pizzey, 1974; Dobash and Dobash, 1979; Walker, 1979). העמדות והדימוי העצמי של הנשים המוכות בארץ אינם שונים באורח מהותי מאלה של נשים אמריקניות בנות המעמד הבינוני הגבוה שבאו לקבל טיפול אצל הפסיכולוגית לנור ווקר (Walker, 1979). במילים אחרות, הניסיון של המקלטים בארץ ובארצות אחרות מראה שהכאת נשים איננה תופעה שניתן לשייכה לעדה מסויימת או להסבירה כנורמה של "תת־תרבות" זו או אחרת. אלימות נגד נשים הינה תופעה חברתית בין־תרבותית ובין־לאומית.[3]

מדיניות המיועדת לשינוי תרבותי של המזרחים לא תביא להיעלמות האלימות נגד נשים: נשים מוכות ישנן גם במערב, ובישראל גם בעלים יוצאי ארצות מערביות מכים את נשותיהם. תפיסת התופעה כבעייה תרבותית מובילה לחוסר מעשה — במקום למאמץ לשנות את מצבן של הנשים המוכות. היא גורמת לכך שנשים לא מוכות ומעצבי המדיניות החברתית מגדירים את הבעייה של הכאת נשים כבעייה "שלהם" — דהיינו, של אנשים בעלי תרבות שונה האמורה להיעלם.

אלימות נגד נשים כתוצאה של "דינמיקה של אינטרקציה"

תפיסה שונה הרווחת בין עובדות רווחה והנלמדת, ככל הנראה, בבתי־ספר לעבודה סוציאלית, טוענת כי אלימות נגד נשים מקורה ב"דינמיקה של אינטרקציה" בין בני־הזוג. הקביעות הבאות של מייצגי גישה זו מדברות בעד עצמן:

> המערכת המשפחתית, המאופיינת על־ידי אינטרקציות בעלות תכיפות, עוצמה וקירבה, יוצרת גם מצבי חיכוך, ואלה מגבירים את ההסתברות של ביטויי תוקפנות, המסוגלים להגיע עד לאלימות פיזית. (גירון, 1980 :352).

> ...האלימות היא סימפטום של מערכת יחסים. (שם, שם).

> אלימות במשפחה נובעת... משילוב התכונות האישיות של המכה ושל הקורבן, וממבנה היחסים במערכת המשפחתית. (אילון, 1980 :338).

> ...הקשר בין בני זוג מכוון גם לסיפוק הדדי של צרכים משלימים או מנוגדים של השניים. כך ניתן לראות מערכת אלימה בין בני זוג כשיווי משקל בין תוקף לבין מותקף: הצורך של הבעל להיות פוגע ואלים עונה על הצורך של האשה להיות קורבן להתנהגות כזאת. (גירון, שם :354).

בתרגום חופשי לעברית נאמר לנו כאן כי הבעל מכה את האשה מכיוון שהם מתגוררים יחד, מרבים להתראות ולדבר זה עם זה, שונים זה מזה ולא תמיד מסכימים; "מערכת יחסים" ו"שיווי משקל" מתקיימים כאשר כל אחת/ד מקבלת/ל את אשר היא/הוא צריכה/ך: הבעל תוקף מתוך צורך להכות, והאשה המותקפת מקבלת את המכות מתוך צורך לקבל מכות.(!)

גירסה אחרת של אותה תפיסה אומרת שהאלימות הופכת להיות חלק מהחיים של זוגות נשואים כאשר ההתנהגות של כל אחת/ד מאיימת על מנגנוני ההגנה של השנייה/י (לדוגמה, Symonds, 1979). הצורך בהתגוננות גורם לכל אחת/ד להתנהג בצורה כזאת שתביא לאלימות (בדרך כלל נגד האשה). כאן האלימות נתפסת כדפוס התנהגות שמקורו לא בצרכים משלימים, אלא בצרכים מנוגדים של בני הזוג.

תפיסת ה"דינמיקה של אינטרקציה" מבוססת על ההנחות של התיאוריה הפונקציונאליסטית בסוציולוגיה. נקודת המוצא של תיאוריה זו היא שעצם קיומה של תופעה חברתית נתונה מעיד על־כך שיש לה פונקציה חברתית. למשל: אם בכל חברה קיים ריבוד, סימן שהריבוד ממלא פונקציה חשובה (כגון ויסות חלוקת־העבודה בחברה); אם בכל חברה קיים מוסד המשפחה, סימן שהמשפחה ממלאת פונקציה חברתית חשובה (כגון קיום המין האנושי וגידול הילדים). על־פי אותו הגיון ניתן לנתח גם תופעות תוך־משפחתיות כבעלות פונקציה חשובה בהתקיימות המשפחה; לדוגמה: אם היחסים

בין בני־זוג מאופיינים על־ידי אלימות, סימן הוא שהאלימות ממלאה פונקציה חשובה להתקיימות היחסים ביניהם.

ההגיון של תפיסה זו מוביל למחקרים המנסים לגלות מהם הצרכים של בני הזוג הבאים לידי סיפוק באמצעות האלימות. מחקרים אלה מנתחים תכונות אופי של בעלים מכים ו/או של נשים מוכות ומחפשים בתכונות אלה הסבר לשאלות: "למה הוא מכה?" ו־"למה היא נשארת איתו?" (Rounsaville, 1978; Symonds, 1978; Elbow, 1977).

ההגיון של תפיסה זו מוביל גם לדרך טיפול השמה את הדגש על שינוי דפוסי "האינטרקציה", בין בני הזוג באמצעות טיפול פסיכולוגי וייעוץ נישואין, בין אם אינדיוידואלי ובין אם זוגי. הטיפול מכוון ללמד כל אחת/ד להכיר בצרכים של השניה/י וללמד כל אחת/ד להתנהג או להגיב בצורה שלא תפגע בשני/ה ולא תגרור לאלימות. הטיפול מיועד לעזור לכל אחת/ד להכיר את צרכיה/ו שלה או שלו, ולמצוא דרכים אלטרנטיביות לסיפוקם. תפיסה זו קוראת לפיתוח שירותים סוציאליים ופסיכולוגיים, במיוחד שירותי ייעוץ וטיפול בנישואין; היא מצביעה על הצורך בהכשרת עובדות ועובדים לשירותי ייעוץ נישואין.

הבעייה העיקרית של תפיסת "הדינמיקה של אינטרקציה" נובעת מכך שהיא מתייחסת אל שני בני הזוג כאילו היו בעלי מעמד שווה במשפחה ובחברה. בעלי תפיסה זו מתעלמים מן העובדה שיש הבדלי כוח בין בני הזוג — לטובת הבעל. הם מתעלמים מן העובדה שהמשמעות של "הצרכים המשלימים" שונה לגבי כל אחד משני בני הזוג: מבחינת הבעל מסתיימת ה"אינטרקציה" בפורקן ובהקלה, בעוד שעבור האשה היא מסתיימת בפציעה ובחבלה. אין לדבר כאן על "שיווי משקל" שכן אין כאן כלל שוויון. במצב של קונפליקט לבעל יש יותר כוח פיזי ויותר נכונות להפעיל כוח זה; האשה מנוצחת מראש.

בעלי תפיסה זו מתעלמים גם מגורמים חוץ־משפחתיים המשפיעים על התנהגותם של שני בני הזוג ביחסיהם ההדדיים. הבעל רכש מודעות לכוחו הפיזי עוד מילדותו, וחונך לפתח אותו ולהשתמש בו לצורך פתרון בעיות. האשה לא רכשה מודעות לכוחה הפיזי והיא גם לא עודדה מילדותה לפתח שרירים או להפעילם (אלינגס, 1981; Belotti, 1978). גם הבעל וגם האשה לומדים מגיל צעיר לדעת כי הגבר חשוב יותר מהאשה וכי הוא מיועד להיות ראש המשפחה (מעון, 1975; Belotti, 1978). גם הבעל וגם האשה יודעים שאם הוא יכה אותה איש לא יפריע לו: קרובי משפחה, שכנים ושוטרים ימנעו מלהתערב ב"סכסוך משפחתי"; מוסד המשפחה הוא פרה קדושה. אין גם חוק המגן על האשה הנשואה המוכה. מצב זה מאפשר לבעל לפתור קונפליקטים — או, אם תרצו, "למצוא פורקן לצרכיו" — באלימות נגד אשתו. בעלי תפיסה זו גם מתעלמים מן העובדה שלאשה אין אלטרנטיבות מקובלות וממוסדות למעמד של אשה נשואה. כאשר אשה יהודיה רוצה להתגרש היא תלויה בנכונותו של בעלה לתת לה גט, ואם היא מטופלת בילדים, או לא צעירה, היא תתקשה להתחתן שנית. עובדות אלה ידועות היטב גם לבעל וגם לאשה, ומשפיעות על היחסים ביניהם.

הפתרון המוצע על־ידי גישה זו — פיתוח שירותי ייעוץ נישואין וטיפול פסיכולוגי — איננו יכול להביא לצימצום משמעותי של האלימות נגד נשים, לא במשפחה ולא בכלל. ראשית, הניסיון בארץ ובארצות אחרות מלמד כי בעלים מכים אינם מוכנים בדרך־כלל לשתף פעולה ולקבל טיפול. הבעלים אינם חושבים כי הם זקוקים לטיפול, שכן הם החזקים והם אלה המוצאים פורקן באלימות; הם גם יודעים ש"מאזן הכוחות" נוטה

לצידם. יוצא, אם כך, שהמטופלת היחידה היא בדרך־כלל האשה. אלא שהטיפול המוענק לה בדרך־כלל איננו מתייחס אליה כאל אישיות בפני עצמה והמיועד לחזק את דימויה העצמי, אלא טיפול המתמקד ביחסים בן בני הזוג ומעודד את האשה להימנע ממצבי קונפליקט עם בעלה. עובדות סוציאליות המעניקות את הטיפול הזה מעודדות את הנשים להתמסר למשק־הבית ולבעליהן — תרתי משמע. הן מאיצות בנשים להתחשב בבעליהן ולוותר להם.[4]

טיפול חד־צדדי זה מתעלם מצרכיה של האשה עצמה: ייתכן שהיא לא רוצה לקיים יחסים עם בעלה, או שההתמסרות לעבודות הבית איננה גורמת לה הנאה, או שהיא רוצה להתפתח באופן אישי. טיפול זה מחריף למעשה את המצב שהוא בא לתקן — כי הוא מחזק את הבעל על חשבון האשה ומגביר את אי־השוויון ביניהם.

תוצאות הטיפול אינן שונות גם כאשר הבעלים המכים משתתפים בו. ראשית, המטפלות והמטפלים הינן/ם בעצמן/ם תוצר של מערכת חינוך המייחסת יתר חשיבות לגבר וערך עליון למשפחה: האשה בעיניהן/ם היא החוליה החלשה וממנה הן/ם דורשות/ים את מירב השינויים והוויתורים.[5] הטיפול הוא בדרך־כלל בידיה של אשה — עובדת סוציאלית או פסיכולוגית — וזו נוטה להתרשם מן הבעל ולייחס לו ולדבריו חשיבות יתרה. חשיבות־היתר של הבעל הינה גורם שאי אפשר להתעלם ממנו כאשר מדובר בטיפול משפחתי.

מעבר לכל אלה צריך לומר כי ייעוץ נישואין איננו מסוגל — וגם איננו מיועד — לשנות את הגורמים החברתיים אשר מנחים את ההתנהגות של שני בני־הזוג: את החינוך הפורמאלי והלא־פורמאלי המפלה את האשה לרעה מרגע לידתה כבת, את מוסד המשפחה המנציח את נחיתותה, ואת כל מערכת החוק המתירה למעשה לבעל להכות את אשתו.

ייעוץ נישואין איננו דרך הטיפול היחידה הנגזרת מגישת ה״דינמיקה של אינטרקציה״. דרך טיפול שנייה — ולמעשה נפוצה הרבה יותר — היא הטיפול באמצעות תרופות הניתן על־ידי פסיכיאטרים במרפאות לבריאות הנפש בפרט, ועל־ידי רופאים כלליים בכלל. אלה רושמים לנשים המוכות כדורי ארגעה מתוך הנחה שהדבר יעזור להן למלא את חלקן ב״אינטרקציה״ המשפחתית. למותר לציין כי אין בכוחם של הסמים לשנות את האשה או את היחסים בינה לבין בעלה. במקרים רבים אף גורמים הכדורים להחרפת המצב הנפשי — עצבנות או דכאון — אותו באו לתקן. היישום התרופתי של תפיסת ה״דינמיקה של האינטרקציה״ הוא אנטי־טיפול: סמי הארגעה שנשים רבות מקבלות ממרפאות לבריאות הנפש ומרופאים כלליים מונעים מהן להתמודד עם בעליהן ועם עצמן. היחידים המרוויחים מן הטיפול התרופתי הם לא הנשים ולא משפחותיהן — אלא החברות המייצרות את הסמים.

אלימות נגד נשים כתוצר של ״מזוכיזם של נשים״

לפי תפיסת ה״דינמיקה של אינטרקציה״ אין להטיל ״אשמה״ על אף אחד מבני הזוג; שניהם נתפסים כאחראים באותה המידה ליחסי הגומלין המביאים לאלימות נגד האשה. לעומת זאת ישנן גישות המטילות את האחריות לאלימות על אחד מבני הזוג.

תפיסה הרווחת מזה שנים והמתבססת על תורת פרויד אומרת כי הכאה, אונס והתנהגויות אלימות אחרות נגד נשים הן תוצאה של ״מזוכיזם של נשים״. לפי תורת פרויד האשה היא נכה מבחינה ביולוגית כי חסר לה אבר המין של הגבר — הפין. העובדה שהיא ייצור ״מסורס״ מגבילה את האפשרויות המיניות שלה מבחינה ביולוגית ופסיכולוגית כאחת,

וגורמת להתגבשותה של אישיות פסיבית. כיוון שאין לה אפשרות פיזית אחרת, נגזרים על האשה יחסים מיניים בהם היא משמשת אובייקט לחדירה ולכיבוש — שתיהן חוויות מכאיבות. אשה המסתגלת לגורלה הנשי לומדת להפיק הנאה מינית מסבל ומכאב (Freud, 1924). דויטש, פסיכיאטרית פרוידיאנית, מנסחת זאת כך:

> ההסתגלות לכאב הכרוך עם הנאה, או להנאה הכרוכה עם כאב, יכולה ליצור קשר כה הדוק בין השניים עד שההנאה המינית הופכת להיות תלוייה בכאב. כך מקבלת המיניות הנשית את אופייה המזוכיסטי. (Deutsch, 1944: 277).

על־פי תפיסה זו, כל הנשים, מעצם היותן נשים, נוטות לחפש סבל וכאב כחלק מחווייתן המינית; נשים מוכות שונות מנשים אחרות רק בכך שהמזוכיזם אצלן הוא יותר קיצוני. לפי דברי דויטש,

> מידה מסויימת של מזוכיזם נחוצה אצל נשים כהכנה פסיכולוגית המסייעת להן להסתגל לתפקידיהן המיניים. אבל ברור הוא שמצב זה מעלה את הסכנה של 'יותר מדי' מזוכיזם, או של עיוות פתולוגי. (שם, שם).

האשה המוכה זקוקה למכות כדי לקבל סיפוק מיני, או כדי לספק צרכים אחרים של אישיותה — אחרת, לפי תפיסה זו, אין להבין מדוע היא נשארת עם תוקפה (Snell *et al*, 1964).

נציין כי תפיסה זו רווחת לא רק בקרב פסיכולוגים: עובדות המקלט החיפאי אשר הרצו בפני חוגי נשים בשכונות מבוססות נתקלו לעתים קרובות בדעה כי "ידוע שהן (הנשים המוכות) לא מקבלות סיפוק מיני בלי מכות". גם בין העובדות הסוציאליות ניתן למצוא כאלה הטוענות כי הנשים המוכות מביאות את הצרות על עצמן בהיותן מזוכיסטיות — בניגוד לעובדות הסוציאליות, הרואות את עצמן כ"נורמאליות".[6]

תפיסה זו אינה מובילה לשום מאמץ חברתי להפסקת האלימות: אותן עובדות סוציאליות ופסיכולוגיות הרואות את האשה המוכה כאחראית למצבה וכאשמה בסיבלה נוטות להתייחס אליה כאל "מקרה אבוד". אין הן מאמינות ביעילות של טיפול כלשהו: הן יודעות לספר כי אם האשה המוכה תתגרש, היא תחפש בעל אחר שיכה וישפיל אותה, שכן "היא זקוקה לזה".

בסיפרה **נגד רצוננו** מתייחסת סוזן בראונמילר באופן ביקורתי לתפיסת "המזוכיזם של נשים". היא טוענת שנשים אכן "**מתחנכות** להיות קורבנות לאונס" (Brownmiller, 1965: 309; דגש שלי, ב.ס.), **מתחנכות** לגבש גישה פסיבית כלפי גברים וכלפי החיים בכלל, **ומתחנכות** לצפות לסבל מידי גברים" — אך כל זה אינו אומר, לדעתה, שהן **נהנות** מכל אלה. היא מביאה שפע של עדויות חד־משמעיות המראות כי נשים אינן נהנות לא מאלימות ולא מאונס. חוקרת אחרת, נאטאלי שיינס, מצאה גם היא בעבודתה עם נשים — חלקן מוכות — שישנן תכונות ההופכות אותן לקורבנות קלים: הן כנועות, בעלות דימוי עצמי נמוך, נוטות להאשים את עצמן בכל, חסרות בטחון עצמי ופוחדות להתגונן בפני תוקפנות. אך לדעתה של שיינס תכונות אלה הן תוצאות חינוך האשה לתפקידים מוגבלים — ולא תוצאה של מזוכיזם הנובע מנתונים ביולוגיים (Shainess, 1979).

הניסיון של עובדות המקלטים מעיד גם הוא על כך שנשים מוכות אינן מקבלות סיפוק מיני או אחר מאונס, מכות או השפלות אחרות מידי בעליהן. כל הנשים, ללא יוצאת מן

הכלל, מדווחות דווקא על מצב הפוך: כאשר הבעל מכה אותן ומייד לאחר מכן הוא דורש לקיים יחסי מין, הן נגעלות וסולדות מעצם הרעיון. תגובה שכיחה היא: "איך אני יכולה לקיים איתו יחסים אחרי שהוא מכה אותי?" ולגבי אונס: "אני כמו קרש — העיקר שיגמור ויניח לי".

הראייה ה"חזקה" ביותר של תפיסת "המזוכיזם של נשים" היא העובדה שנשים מוכות נשארות עם בעליהן: רבות/ים רואות/ים בזאת את ההוכחה לכך שהנשים אכן נהנות מאלימות בעליהן. אך לדעתי יש למצוא את ההסבר להשארותן של הנשים המוכות עם בעליהן לא ב"מזוכיזם" ממקור זה או אחר, אלא בהעדר אלטרנטיבות חברתיות ממוסדות לחיי נישואין, ובתלות של נשים בבעליהן בתחומי החיים השונים. על כך אפשר להוסיף את התופעה של דיכוי גובר של האשה ככל שחולפות שנות הנישואין, ואת אובדן האמון העצמי — תופעות שכונו בשם "חוסר־אונים מותנה" (Walker ,1979; ר' גם את המחקרים של Waites ,1977-8; Hilberman ,1980; Star ,1978; Symonds ,1979). מכל אלה עולה כי השאלה שצריך לשאול איננה "מדוע היא נשארת", אלא — "איך היא בכל זאת מצליחה להחזיק מעמד?"

אלימות נגד נשים כתוצאה של פתולוגיות של גברים

תפיסה רווחת המצביעה על הגבר ולא על האשה כעל הגורם האחראי היא התפיסה המייחסת את האלימות נגד נשים לפתולוגיות של גברים מסויימים. לפי תפיסה זו האלימות נגד נשים מהווה סטייה מערכי החברה וערכי המשפחה, ונוגדת את כללי ההגיון החברתי עד כדי כך שניתן לייחס אותה רק לגורמים פתולוגיים חמורים אצל גברים מסויימים — כגון התמכרות לסמים, או שתייה חריפה, או מחלות נפש.[7] תפיסה זו מייחסת את האלימות נגד נשים בעיקר לשכבות החברתיות הנמוכות, אשר בקרב גבריהן אמורות תופעות פתולוגיות אלה להיות נפוצות ביותר. תפיסה זו מוצאת תימוכין במחקרים שונים שבדקו, בין השאר, גם את הקשר בין תופעות פתולוגיות אלה לבין הכאת נשים (לדוגמה, Gelles ,1974; ולב־ארי, 1979). אולם יש לציין כי המחקרים לא מצביעים על סמים, שתייה או מחלות נפש כעל הגורמים העיקריים או המרכזיים להכאת נשים — אלא כעל חלק מן הגורמים הרבים האפשריים; הם גם לא מפתחים הסבר תיאורטי נאות לקשר בין תופעות פתולוגיות אלה ובין הכאת נשים.

המסקנה הטיפולית של תפיסה זו פשוטה: אם גברים מכים הם גברים המכורים לסמים או לשתייה חריפה, או אם הם חולי־נפש, יש להפנות אותם למוסדות המטפלים בגמילה או במחלות־נפש. אם התופעה שכיחה יתר על המידה, יש לפתוח מרכזי גמילה ושיקום רבים יותר, ויש להכשיר עובדות ועובדים רבות/ים יותר למרכזים אלה. הגבר הוא זה הנתפס כאן כאובייקט העיקרי לטיפול ולטיפוח, ואשתו המוכה נקראת להשתתף במאמץ לשקם אותו.

אין ספק כי רבים מן הגברים המכים את נשותיהם אכן מכורים לסמים או לשתייה חריפה, או סובלים ממחלות נפשיות. אך לא כל גבר המכור לסמים או לשתייה חריפה מכה את אשתו, ורבים מן הגברים המכים את נשותיהם אינם מסוממים, שתיינים או חולי־נפש. המחקרים שהזכרנו לעיל אינם עוזרים לנו במיקוד הבעייה, שכן הם אינם מתייחסים כלל לשאלה מדוע השימוש בסם או בשתייה חריפה, או מחלת נפש, מובילים דווקא להכאת נשים (וילדים).

הבעייה העיקרית של השיטה הטיפולית הנגזרת מתפיסה זו היא העובדה שהיא ממקדת את המאמצים במקום הלא־נכון — בבעלים המכים. הגורמים המטפלים נוטים לשכוח את האשה ואת העובדה שהיא — ולא הוא — הקורבן. האשה מתבקשת להיות שותפה לשיקום בעלה: עליה לשכנע אותו ללכת לגמילה או לטיפול, עליה להפעיל עליו לחצים (למשל — איום שאם לא ילך לטיפול היא תעזוב אותו או לא תחזור ל״שלום בית״), עליה להזעיק עזרה כאשר הוא מצוי במשבר, עליה לעודד אותו, עליה לגלות סבלנות כלפיו ולהעניק לו אהבה על מנת שירצה להיגמל או להבריא. הגורמים המטפלים מתעלמים מן העובדה שבמקרים רבים אין לאשה המוכה כל שליטה על בעלה: הדרישה שהאשה תהיה שותפה בטיפול בבעלה פירושה במקרים רבים דרישה שתמשיך להיות קורבן לאלימותו. גישה זו של המטפלים מדכאת את האשה המוכה ומתעלמת מאנושיותה.

האלימות נגד נשים כתוצאה של תסכולים של הבעלים

יש תפיסה אחרת המצביעה על הגבר כעל האחראי להכאת האשה, אך מתייחסת לכך לא כאל סטייה פתולוגית אישית, אלא כאל דפוס תגובה ״נורמאלי״ וצפוי בחברה בת־זמננו. לפי תפיסה זו גברים אשר מכים את נשותיהם הם גברים מתוסכלים. תסכוליהם נובעים ממעמדם כראשי־משפחה וכמפרנסים: אבטלה, בעיות בקידום בעבודה, חוסר סיפוק בעבודה, שכר בלתי־מספיק, או אף פערי סטטוס בינם לבין נשותיהם (לדוגמה, אם האשה משכילה יותר, או בת למשפחה מיוחסת יותר) גורמים להם תסכולים אשר מביאים לתוקפנות אלימה נגד האשה.

תפיסה זו מסתמכת על תיאוריות פסיכולוגיות המייחסות תוקפנות לתסכול (Berkowitz, 1962 ; Miller, 1941 ; Dollard, 1939). מנת התסכול הגבוהה ביותר מיוחסת בדרך־כלל לקבוצות בעלות סטטוס נמוך בחברה, המקבלות תגמולים מועטים מאלה של קבוצות בעלות סטטוס גבוה (Coser, 1970 ; Goode, 1971). צריך לדייק ולומר כי התסכול המשמעותי מיוחס בדרך־כלל רק **לגברים**. קוזר, לדוגמה, מציין אמנם כי גם ילדים וגם נשים מהווים, כשלעצמם, קבוצות בעלות סטטוס נמוך, אך, לדבריו, אין זה מביא אצלם להתנהגות אלימה: הוא מסביר זאת בכך שלילדים יש תקווה כי כאשר יגדלו יזכו למנת תגמולים גדולה יותר, ואילו הנשים פשוט מקבלות את מעמדן הנחות שכן, לדבריו, ״אי־שוויון בין המינים נתפס על־ידי בני שני המינים כלגי־טימי״ (!) (Coser, 1970: 60).

התפיסה שהכאת נשים נובעת מתסכולים של בעליהן הובילה למספר רב של מחקרים. גלס, לדוגמה, חקר ומצא שההבדל הבולט ביותר בין גברים אלימים לבין גברים בלתי־אלימים הוא במעמדם התעסוקתי: מעמדם של הבעלים האלימים נמוך יותר (Gelles, 1974). לב־ארי מצאה כי שיעור האבטלה בין בעלים אלימים גבוה מזה שבין בעלים לא־אלימים (לב־ארי, 1979). מספר מחקרים מצאו גם שיעור גבוה של אלימות במשפחות בהן לאשה סטטוס גבוה מזה של בעלה (Hornung *et al.*, 1980 ; Moore, 1979 ; ר׳ גם O'Brien, 1971 ; Straus, 1973). יש אף חוקרים שייחסו תופעות של אלימות במשפחה לתסכול של הגבר בן־זמננו הנאלץ להתמודד עם דרישות האשה המודרנית לשוויון (Miller, 1975).

דוגמה יפה לתפיסת האלימות נגד נשים כתוצאה של תסכול גברי ניתן למצוא בספרו של האנתרופולוג הישראלי עמנואל מרקס על אלימות בעיירת־הפיתוח ״גלילה״

(Marx, 1976). מרקס מתאר כיצד שני גברים מתוסכלים, לדבריו, מכים את נשותיהם. במקרה הראשון מדובר במר אדרי, אב לתשעה ילדים ובעל לאשה העובדת בנקיון, אך מתכוונת להפסיק את עבודתה עקב בריאות לקויה. מר אדרי מתבקש על־ידי בעל חנות המכולת לשלם את החוב של אשתו; הוא ממהר הביתה ומאשים את אשתו בבזבוז כספים, דופק את ראשה בקיר ומכה אותה במקלו עד לזוב דם. מרקס רואה במכות אלה "קריאה לעזרה, ביטוי לחוסר האונים של הבעל נוכח בעיות כלכליות איתן אין הוא מסוגל להתמודד, ובקשה מאשתו שתתחלק איתו באחריות". במקרה השני מדובר במר בן־הרוש: הלה הוא אב לאחד־עשר ילדים, אשתו הרה, רגלו שבורה — והחגים מתקרבים. כאשר אשתו מתלוננת על כך שאין מספיק כסף בבית על־מנת לקיים את את החגים כהלכה, הוא מכה אותה בקביים וחותך את ראשה. גם בכך רואה מרקס "קריאה לעזרה" של גבר מתוסכל.[8]

מה המדיניות הטיפולית הנגזרת מן התפיסה הרואה בהכאת נשים תוצאה של תסכול גברי? גם את התשובה לכך נוכל למצוא בספרו של מרקס. במקרה של בן־הרוש קיבלה המשפחה מענק מיוחד מלשכת הסעד שעזר להם לקיים את מצוות החגים. במקרה של מר אדרי אין המחבר מספר לנו על המשך ההשתלשלויות, אבל ניתן לנחש כי הבעייה "נפתרה" בכך שגב׳ אדרי המשיכה לעבוד למרות שרצתה להפסיק, בגלל כאביה. שני המקרים מדגימים את המדיניות הטיפולית הנקוטה כיום: אפשרות אחת היא לעזור לבעל המתוסכל על־ידי "הבטחת הכנסה" או הטבות סוציאליות אחרות, או, לטווח ארוך יותר, על־ידי הכשרה או הסבה מקצועית. האפשרות השנייה היא לטפל בתסכולי הבעל באמצעות האשה: לעודד אותה לעבוד אם הבעל איננו רוצה או איננו יכול לעבוד — כמו באחד המקרים שראינו; לשכנע אותה לוותר על עבודתה, במידה שהעובדה שהיא עובדת "מתסכלת" את בעלה; או לשכנע אותה לוותר על חיי חברה, במידה והוא רואה בכך פגיעה במעמדו במשפחה; וכיו"ב.

הבעייה של תפיסה זו היא בכך שגם היא, כמו התפיסה ה"פתולוגית", ממקדת את תשומת הלב בגבר, וגם היא מצביעה על פתרונות הדורשים הקרבה מצד האשה. היא מתעלמת מן האנושיות של האשה ומכך שגם לה יש "תסכולים". תפיסת "התסכול" מתעלמת גם מהסבר אלטרנטיבי, ופשוט יותר, לאלימות של הבעלים — קרי, שהאלימות היא אמצעי העומד לרשות הבעל, הן הודות לחוזקו הגופני, והן הודות למערכת החברתית המעניקה לו עמדה של עליונות במשפחה, להשליט את רצונו על אשתו. התעלמות זו באה לידי ביטוי בפרשנות שנותן ע. מרקס לשני המקרים בהם דנו לעיל: במקרה של משפחת אדרי ראה מרקס, כזכור, את הכאת האשה כ"קריאה לעזרה", ובכך הוא התעלם ממה שגב׳ אדרי עצמה אמרה: "הוא רוצה שאצא לעבוד". מדוע אין מרקס מקבל את דברי האשה כפשוטם, דהיינו, שבעלה היכה אותה כיוון שרצה לאלץ אותה להמשיך לעבוד בשעה שהיא עצמה רצתה להפסיק? גם במקרה של משפחת בן־הרוש מפרש מרקס את הכאת האשה כ"קריאה לעזרה" — במקום לראות בכך שימוש בכוח מצד מר בן־הרוש על־מנת להשתיק את אשתו שהתלוננה על המצב הכלכלי. אין שום סיבה להניח כי גב׳ בן־הרוש היתה פחות מודאגת או "מתוסכלת" ממר בן־הרוש בכל הנוגע למצב הכלכלי! (Hanmer, 1978). לדעתי, ע. מרקס איננו מצליח להבחין בין הסיבה למכות ובין התוצאה שלהן: התוצאה היא הסבת תשומת־הלב של פקידת הסעד לבעיות הכלכליות של המשפחה ובעקבות זה קבלת עזרה כספית; הסיבה היא, בפשטות, שהבעל לא רצה לשמוע את תלונותיה של האשה.

צריך לומר גם כי עצם המושג "תסכול" סובל ממגבלות תיאורטיות רציניות. ראשית, כמעט אצל כל אדם ניתן למצוא תסכולים — גברים, נשים, ילדים, בעלי מקצועות חופשיים, פועלים בלתי־מקצועיים, בעלי מעמד חברתי נמוך, בעלי מעמד חברתי גבוה, אנשים ה"מתקדמים" במירוץ הסטטוס החברתי, או כאלה הנסוגים בו. הבעייה היא שהמחקרים שנערכו על־פי גישה זו לא העלו עד כה כל דרך להשוות בין תסכולים שונים או לקבוע איזה מהם חריף יותר. מרבית החוקרים מניחים מראש וכדבר מובן מאליו כי התסכולים של בני המעמדות הנמוכים בחברה הם חריפים יותר — אך אם נבדוק את ההגדרות בהן הם משתמשים, נמצא כי הן טאוטלוגיות במידה רבה: הקביעה שלבעלי מעמד חברתי־כלכלי נמוך יש יותר תסכולים היא חסרת משמעות כאשר "תסכול" מוגדר באופן אופרטיבי כחוסר אמצעים כלכליים, או כהעדר מקצוע יוקרתי. על־כך יש להוסיף כי גם לו היו בידינו הגדרות טובות יותר של המושג "תסכול" עדיין היינו צריכים לענות על שאלה קשה: מדוע מוביל ה"תסכול" אצל גברים רבים להכאת נשותיהם וילדיהם, דווקא, בעוד שאצל הנשים הוא מוביל להתנהגויות אחרות, כמו דיכאון — או הכאת ילדים.

פתרונות של מתן הטבות סוציאליות למשפחות בהן הבעל מכה את אשתו לא ישימו קץ לתופעה. ראשית, מענקי סעד אינם יכולים — וגם אינם מיועדים — לשנות את המעמד החברתי של מקבליהם. שנית, הבעייה היא לא רק כלכלית: יש משפחות דלות אמצעים רבות בהן אין הכאת נשים, ויש משפחות בעלות אמצעים בהם הדבר קיים. לא רק זאת, הניסיון של המקלטים לנשים מוכות מלמד כי בעלים אלימים אינם מפסיקים להכות את נשותיהם גם לאחר שהם מקבלים הטבות כלכליות ניכרות ממוסדות הרווחה. גם החלק השני של המדיניות הטיפולית הנגזרת מגישת "התסכול של הגבר" — טיפול סוציאלי באשה שמטרתו לגרום לה להתאים את עצמה עוד יותר לדרישות בעלה "המתוסכל" — איננו יכול לקדם את פתרון הבעייה. טיפול זה מבוסס על הנחות עויינות לאשה — הנחה שהגבר הוא בן־האדם היחיד במשפחה ושרק לו יש "תסכולים", וההנחה שהאשה היא ייצור אנושי נחות הצריכה להקריב את עצמה כדי לשמור על מסגרת המשפחה. טיפול כזה רק מחריף את המצב אשר גרם למכות — נחיתותה של האשה בעיני עצמה ובעיני בעלה, או, כפי שדובש ודובש מנסחים זאת, עובדת היותה "קורבן מתאים לאלימות משפחתית" (Dobash and Dobash, 1977-8).

אלימות נגד נשים כסימפטום של מעמד האשה בחברה

הכאת נשים איננה תופעה שאותה ניתן לייחס רק לתת־תרבות של ערבים ויהודים מזרחים, או למעמדות הנמוכים בחברה. הכאת נשים איננה תוצאה של "הדינמיקה של אינטרקציה" במשפחה. אי־אפשר גם להסבירה כתופעה הנובעת מפתולוגיות של גברים, או מ"תסכולים" של גברים, או מ"מזוכיזם של נשים".

הכאה וצורות אחרות של אלימות מצד בעלים נגד נשותיהם הן תופעות חברתיות בעלות היסטוריה ארוכה שנמצאו בתרבויות רבות ושונות (Davidson, 1977; Dobash and Dobash, 1979). מקורה של האלימות נגד נשים במעמדה הנמוך של האשה במרבית החברות המוכרות לנו. זוהי נחיתות הממוסדת ומונצחת במוסד המשפחה, במוסדות החינוך ובמוסדות החוק.

מוסד המשפחה מקיים ומנציח את נחיתותן של הנשים אם באמצעות חלוקת התפקידים הבלתי־שוויונית הנהוגה בתוכו, ואם באמצעות עיצוב הילדים וחינוכם במסגרתו. המשפחה

מבוססת על אי־שוויון, כאשר הבעל נחשב ל״ראש המשפחה״ ולנציג העיקרי שלה כלפי החברה: הוא המפרנס העיקרי — בשעה שעבודה ופרנסה נחשבות לחשובות מבין פעילויות המשפחה — והוא גם האחראי לכל משא ומתן כלכלי ולכל משא ומתן עם מוסדות החוק והמדינה. המשפחה גם מעצבת את הילדים כך שנחיתותה של האשה מונצחת: מרגע לידתו לומד הילד לדעת שהוא שייך למעמד מועדף, בעוד הילדה לומדת שהיא שייכת למעמד נחות (Belotti, 1978); חינוך מפלה זה נמשך לכל אורך הדרך, כאשר הילדה לומדת את דרך ההתנהגות הצפוייה ממנה מתוך הסתכלות בפעולות אמה בבית ומחוצה לו, בעוד הילד לומד לנהוג כאביו.

מוסדות החינוך ממשיכים במלאכה: בספרי הקריאה הנהוגים בכיתות הראשונות בבתי־הספר בארץ, *מקראות ישראל*, רוב גיבורי הסיפורים הם בנים או גברים. לבנים מייחסים בסיפורים אלה את מרבית התכונות הזוכות להערכה בחברה, בעוד שלבנות מייחסים את התכונות השליליות (פרט לכמה תכונות הקשורות למילוי תפקיד ״אמא קטנה״) (מעון, 1975: 28-29). לגברים בסיפורים אלה יש מגוון רחב של עיסוקים, בעוד שהעיסוק העיקרי של הנשים הוא תפקיד הרעייה והאם (שם, שם). המשפט הראשון הנלמד בכיתות הנמוכות של בית־הספר במסגרת הנושא ״המשפחה״ הוא — ״אבא הוא ראש המשפחה״.

מעמדה הנחות של האשה בולט גם בשוק העבודה ובצבא. החינוך הפורמאלי והבלתי־פורמאלי מכוון את האשה לעבר תפקידי שירות — ואלה אכן התפקידים אותם היא מקבלת במפעל, במשרד או ביחידה הצבאית. שכרה נמוך יותר והזדמנויות הקידום שלה מוגבלות מאלה של הגבר — גם כאשר כישוריה זהים.

המוסדות הדתיים מתייחסים אל האשה כנחותה לעומת הגבר. האשה איננה נחשבת לכשרה למניין או לעדות, ומקומה ב״עזרת נשים״ — דהיינו, במושבים האחוריים. על־פי הדת היהודית יש באשה משום סכנת זיהום נפשי וגופני עבור הגבר. גם בחוקי האישות היא מופלית לרעה: היא אינה יכולה להתגרש מבלי שבעלה יתן לה גט.

החוק האזרחי מציב גם הוא את האשה בעמדה נחותה. במסווה של ״הגנה״ על האשה אוסר החוק על עבודות לילה של נשים — פרט למקצועות או מצבים בהם עבודה כזו היא חיונית (כמו אחיות בתי־חולים או מרכזניות) — וגם על עבודות מסוכנות; גם אלה וגם אלה כרוכות בדרך־כלל בשכר גבוה (חוק עבודת נשים, תשי״ד). התיקים במשרדי מס הכנסה ובמוסד לביטוח לאומי רשומים על שם הבעל, וזאת גם כאשר האשה היא המפרנסת את המשפחה. עד לעת האחרונה היתה אשה זקוקה להסכמת בעלה אם היה ברצונה לבצע הפלה או לקבל התקן תוך־רחמי למניעת הריון; גם היום היא איננה יכולה לבצע הפלה חוקית ללא אישור של ועדה רפואית. החוק אינו מאשר לאשה בעלות על גופה־היא.

אין ספק, אם כן, כי מעמדה של האשה בחברה אינו שווה לזה של הגבר. השאלה הנשאלת עתה היא: מדוע השימוש באלימות מצד בעלים נגד נשותיהם? התשובה לכך היא כי הבדלי המעמד בין הבעל והאשה — כמו כל הבדלי מעמד בחברה — אינם דבר ״טבעי״, מובן מאליו ומצוי מעבר לכל עירעור. אין שום דבר הטבוע באשה הגורם לה לראות את מעמדו העליון של הגבר כנתון — ועל־כן על כל גבר וגבר לממש את עליונותו־הוא ביחסיו עם האשה איתה הוא חי. במלאכת מימוש העליונות נעזר הגבר, כפי שכבר ראינו, במוסדות החברתיים השונים: הוא זה שקיבל במשפחת הוריו את האמון העצמי הרב יותר, הוא זה שקיבל במוסדות החינוך את ההכשרה המקצועית הגבוהה יותר, הוא

זה המוכר על־ידי החוק כנציג היחידה המשפחתית. בנוסף על כל אלה עומדת לרשותו גם האפשרות להשתמש באלימות — ואלימות היא אחת הדרכים בהם נוקטים בני אדם על־מנת להשליט את רצונם אלה על אלה.

השימוש באלימות מצד הבעל כלפי אשתו מעוגן באותם המוסדות וההסדרים החברתיים הגורמים לאי־השוויון בין הבעל והאשה. המשפחה, כמו המדינה, מושתתת על כוח (Goode, 1971). הכוח של הבעל הוא תלת־מימדי: הוא החזק ביותר בגופו; הוא חונך להשתמש בכוחו; והוא גם יכול להרשות לעצמו להשתמש בכוחו עקב היותו בעל המעמד הגבוה ביותר במשפחה.

לבעל מותר לבוא אל האשה בדרישות שונות: להחזיק את הבית בצורה יפה יותר, לבשל טוב יותר, לחנך את הילדים בצורה שונה, לקיים יחסי מין עם הבעל כרצונו, לצאת לעבודה — או לא לצאת, לטפח קישרי חברה — או לנתקם. האשה אינה יכולה לדרוש מבעלה דברים מעין אלה. מצב בלתי־שוויוני זה הוא המקור למונח "פרובוקציה" המועלה לעתים כה קרובות על־ידי רבים מן המטפלים באלימות במשפחה. "פרובוקציה" היא, בפשטות, דרישה שמעלה האשה בפני בעלה. עצם השימוש במונח זה מהווה הצדקה של שליטת הבעל על אשתו ושל האלימות שהוא מפעיל נגדה. אלה המדברים על "פרובוקציות" מתעלמים מן העובדה שעל האשה לשאת ולתת עם בעלה במהלך חיי הנישואין — ושעליה לעשות זאת מעמדה נחותה. אלה האומרים כי הבעל מכה את האשה בגלל שהיא "מתגרה" בו אומרים, למעשה, כי לאשה אין זכות לבוא אל בעלה בדרישות — וכי זכויותיו של הגבר הן דבר מובן מאליו (Dobash and Dobash, 1979: 135-136).

לבעל מותר להיות "מתוסכל" ולפרוק את תוקפנותו על אשתו מכיוון שהוא בעל התפקיד הנחשב לחשוב ולקשה ביותר — תפקיד המפרנס — והוא זה החשוף לסכנות העולם החיצוני. תפקיד האשה הוא "להבין" את קשיי בעלה ולאפשר לו למצוא פורקן.

מכיוון שהמשפחה מתגוררת ביחידת דיור נפרדת, חופשי הבעל להכות את אשתו מבלי שאחרים ידעו על כך. גם כאשר השכנים שומעים, הם נוטים שלא להתערב, שכן המשפחה נחשבת ליחידה סגורה ואפופת הילת קדושה שאת גבולותיה יש לכבד. העובדה שהמשפחה היא יחידה בודדת ומבודדת תורמת הרבה לתחושת הבעל כי מותר לו להכות את האשה: אמנם רבים מן הבעלים אינם מנצלים את המצב הזה ואינם מכים את נשותיהם, אך אין זה משנה את העובדה שיש להם הנתונים הפיזיים, הנפשיים והמבניים־חברתיים אשר מאפשרים להם לעשות זאת. על־מנת להכות את נשותיהם אין הם צריכים להיות מסוממים, מופרעים או "מתוסכלים"; מספיק שהם "בעלים" — סטטוס זה מעניק להם, בין היתר, גם את האפשרות לנהוג באלימות.

מוסד המשפחה מקיים ומנציח את מעמדו של הגבר כתוקף אפשרי, ואת מעמדה של האשה כקורבן אפשרי. מבלי שתהיה מודעת לכך מלמדת האם את התינוקת להיות שקטה ופסיבית — בעוד שאת התינוק היא מלמדת להיות שובב ופעלתן (Belotti, 1978; אלינגס, 1981). במשפחות בהן הבעל מכה את האשה לומדת הילדה לדעת שמעמד האשה נמוך מזה של הגבר, ושעליה לשמש כקורבן — בעוד שהילד לומד להכות (Moore, 1979; Rosenbaum and O'Leary, 1981).

מערכת החוק איננה מתייחסת באופן ספציפי להכאה או לאונס של אשה בידי בעלה. היעדר התייחסות זה משאיר לשוטרים, המתבקשים על־ידי נשים מוכות לטפל בבעליהן, מקום רב ל"שיקול דעת" — המסתיים בדרך־כלל באי־מתן הגנה לאשה. המשטרה איננה מכירה בזכותה של האשה הנשואה לשלמות גופה, בין היתר מכיוון שאין חוק המתייחס

לכך. העובדה שהאשה המוכה לא יכולה לקבל הגנה במשטרה תורמת להמשך קיומה של האלימות במשפחה: הבעל יודע שהמשטרה לא תמנע בעדו להכות את האשה, ואילו זו יודעת שאין טעם להגיש תלונה במשטרה. המשטרה גם לא מגינה על האשה העוזבת את בעלה האלים: כתוצאה מכך נמנעות נשים רבות מלעזוב את ביתן, שכן הן חוששות כי בעליהן יתנקמו בהן אם תברחנה.

עתה, משעמדנו על מקורה של האלימות במשפחה ועל ההסדרים החברתיים שעליהם היא נשענת, נותר עוד לשאול מדוע נוטות מרבית הנשים המוכות כיום להשאר במסגרת המשפחה, למרות היחס האלים מצד בעליהן.

נשים מוכות נוטות להשאר עם בעליהן מכיון שאין להן אלטרנטיבה ממוסדת ומקובלת פרט למעמד של אשה נשואה — אשת־איש ואם לילדים. מרגע לידתן הן מיועדות להיות נשים נשואות, וייעוד זה איננו משתנה גם כאשר הן רוכשות כישורים אשר אינם מכוונים ישירות לעזור במילוי תפקיד האשה הנשואה — כמו השכלה אוניברסיטאית (בת־אורן, 1975). פרט לחיי נישואין, אין לאשה אלטרנטיבה מקובלת וממוסדת אחרת: אשה רווקה נחשבת לאשה שנכשלה כי לא הצליחה "לתפוס" גבר; גם אשה גרושה נחשבת לאשה שנכשלה: זוהי אשה שאמנם הגשימה את ייעודה — אך לא לאורך זמן. מוסכמות חברתיות אלה מרתיעות נשים מוכות השוקלות אם לעזוב את בעליהן: הזהות של האשה הנשואה קשורה באופן בלעדי, כמעט, לבעלה — ולא למעשיה היא; בעזיבת הבעל יש, על כן, משום אובדן זהות.

גירושין פירושם גם אובדן פרנסה לאשה ולילדיה, וירידה ברמת החיים — במיוחד בשכבות החברתיות הגבוהות יותר. אך תלותה של האשה בבעלה היא לא רק תלות כלכלית — במקרים רבים הגבר הוא "שר החוץ" של המשפחה ורק הוא יודע כיצד לדבר עם פקידים, עורכי־דין או בעלי־מקצוע אחרים כשווה בין שווים אשר אין לרמותו ואין לזלזל בו. האשה, לעומת זאת, לא למדה לטפל בעניינים אלה, והורגלה לחשוב שהיא איננה מסוגלת לעשות זאת.

במשפחות דלות אמצעים אחת הבעיות העיקריות העומדות בפני האשה הרוצה לעזוב את בעלה האלים היא בעיית הדיור. אין בארץ מבחר גדול של דירות להשכרה, ולא כל בעל־בית מוכן להשכיר את דירתו לאשה. מרבית הדירות הן יקרות, ואת שכר הדירה יש לשלם מראש למשך שנה או חצי שנה.

לבסוף, עובדה — עצובה — היא שבמקרים רבים הבעל הוא האדם המבוגר היחידי אליו יש לאשה קירבה משמעותית, ובלעדיו היתה מוצאת את עצמה בודדה וחסרת עניין בחיים. מוסד הנישואין מבודד את האשה ממשפחתה ומידידיה; דבר זה נכון לגבי נשים מכל שכבות החברה, ולגבי נשים בארצות רבות בהן נבדק העניין (Dobash and Dobash, 1979). ככל שבדידותה של האשה ותלותה הרגשית בבעלה גדולות יותר, כן גדלה מידת "התאמתה" להיות קורבן לאלימות מצידו — וקטנה יכולתה לעזוב אותו.

על כל אלה יש להוסיף את העובדה שהאשה נחותה לא רק בעיני ה"חברה" — קרי, הגברים — אלא גם בעיני עצמה. היא חונכה, במשפחה ובבית־הספר, להיות נחותה. היא למדה מגיל צעיר כי ערכה מבוסס לא על מעשיה או על הישגיה — כמו אצל הגברים — אלא על יופיה ועל הצלחתה במשיכת גברים. היא למדה מגיל צעיר שלהיות "אשה טובה" פירושו להיות פסיבית וכנועה. היא למדה שנשים שאפתניות ופעלתניות הן נשים רשעות או מכשפות.[9] היא למדה שלא להבליט את האינטליגנציה שלה, פן ישנאו אותה הגברים או יפחדו ממנה. היא למדה לנהוג בחולשה על מנת שתוכל להיות אובייקט מתאים

ל"גאולה" בידי גברים. חינוך זה הופך את הנשים ל"קורבנות מתאימים" של גברים אלימים: אשה בעלת דימוי עצמי גבוה והבטוחה בערך עצמה לא תהיה "קורבן מתאים" — היא לא תקבל מכות מבלי להגיב, וגם לא תשאר נשואה לבעל אלים.

ה"מזוכיזם של נשים" איננו אלא חוסר יכולת להתגונן בפני האלימות, בגלל חולשות פיזיות ונפשיות שמקורן בחינוך האשה. כאשר האשה היא בעלת דימוי עצמי שלילי היא לא מאמינה שהיא מסוגלת להתנגד לאלימות בעלה, והיא גם לא מאמינה שהיא יכולה לחיות בלעדיו. היא לא מרגישה שהיא אדם שלם בפני עצמה, ולא רואה לפניה אפשרות אחרת מלבד החיים במשפחה. האשה תפחד להתמודד עם הבלתי־ידוע: החיים עם בעל אלים הם אולי הרע במיעוטו.

מן הדיון עד כה עולה כי הכאת נשים הינה תופעה הנובעת מן המעמד הנמוך של האשה בארץ — ובמרבית החברות הידועות לנו. אותם הגורמים המקיימים את אי־השוויון בין המינים גורמים גם לקיום תופעת האלימות נגד נשים: מוסד המשפחה, מוסדות החינוך, מוסדות המדינה, מוסדות הדת.

כידוע יש הבדלים בין המוסדות הללו בחברות או בקבוצות שונות: החוקים של הדתות או של המדינות השונות שונים אלה מאלה, ומעמד האשה במשפחה איננו זהה בכל החברות — גם אם הוא נמוך בכולן מזה של הגבר. כתוצאה מכך סביר להניח כי יש הבדלים בשיעורי האלימות נגד נשים, ובסוגיה, בין חברות או קבוצות שונות.[10] סביר להניח כי הדרכים בהן מממש כל גבר וגבר את עליונותו כלפי האשה איתה הוא חי משתנות ממקום למקום או מקבוצה לקבוצה, במקביל להבדלים הקיימים במוסדות החברתיים. אולם בכל החברות הידועות לנו האלימות היא אחת הדרכים השמורות בידי הבעלים לממש את עליונותם — ובכל החברות בהן נחקר הדבר, כפי שראינו לעיל, אכן דווח על שימוש נפוץ בדרך זו. מכאן שהאלימות היא תוצר של יחסים בלתי־שוויוניים בין המינים שהתפתחו בכל אותן החברות הידועות לנו — ולא תופעה המייחדת את המוסדות של קבוצה, עדה או לאום זה או אחר. אין לנו כל יסוד להניח כי אימוץ אורחות חייה של חברה זו או אחרת יביאו להיעלמות האלימות — שכן חברות לא אלימות אינן בנמצא כיום. הבעייה שאיתה עלינו להתמודד, על כן, איננה המוסדות החברתיים של קבוצה, עדה או לאום זה או אחר — אלא אי־השוויון בין המינים, הקיים בכל החברות בנות ימינו.

מה עלינו, הנשים, לעשות?

הכאת נשים היא סימפטום של מעמדה הנמוך של האשה בחברה. אי אפשר לשים קץ להכאה ולצורות אחרות של אלימות מצד הבעלים בלא לשנות את מעמדה החברתי של האשה. השינוי נעוץ בנו עצמנו, כנשים. עלינו לשנות את תודעתנו; עלינו להתארגן לדיון במצבנו ולשינויו. עלינו לחנך את בנותינו להיות שוות בכל דבר לבנינו. עלינו לקרוא תיגר על המוסדות הגבריים המנציחים את מעמדנו: המשפחה הדו־הורית בעלת חלוקת התפקידים המינית הבלתי־שוויונית; בתי־הספר המכינים את הבנים לעבודה, ואת הבנות למשפחה; החוקים אשר מתייחסים אל האשה כפחותה בערכה ואשר אינם מעניקים הגנה לאשה הנשואה מפני בעלה; המשטרה אשר אינה מגינה על האשה הנשואה; הרבנות ובתי־הדין הרבניים המפלים את האשה לרעה; המעסיקים, גדולים כקטנים, המגדירים "עבודת נשים" כפחותה בערכה ובשכרה מעבודת גברים.

עלינו ליצור אלטרנטיבות עבור עצמנו: מסגרות אחרות מלבד מסגרת המשפחה כפי שהיא קיימת — משפחות בהן חלוקת התפקידים בין הגבר והאשה גמישה; משפחות חד־הוריות, משפחות חד־מיניות או משפחות המבוססות על שילובים גמישים של נשים, גברים וילדים הרוצים לחיות בצוותא; מרכזי נשים בהן תוכלנה נשים למצוא ביטוי עצמי, פתרונות לבעיותיהן, וחיי חברה — וגם לפתח תודעה נשית שונה ועצמאית מזו שקיבלו במוסדות גבריים; אירגונים כלכליים בהם נשים לא תשרתנה גברים ובהם תהיינה עבורן אפשרויות להתפתח, להתקדם ולהשתכר בכבוד; מסגרות שתכשרנה נשים לעבודות מהן ניתן להתפרנס בכבוד; איגודים מקצועיים נשיים; מסגרות ללימודי נשים; גני־ילדים ובתי־ספר לא מיניים; קהילות לתמיכה הדדית של, למשל, נשים גרושות, נשים חד־הוריות, נשים מוכות.

אין לצפות כי הממשלה או המוסדות והאירגונים האחרים הקיימים ישנו את מעמדנו בחברה, שכן אלה מוסדות גבריים שאין להם עניין בשינוי מרחיק לכת עבור נשים. רק אנחנו, הנשים, מסוגלות לשנות את מצבנו: המוסדות היחידים אשר יאתרו את האינטרסים של נשים וישרתו אותם הם מוסדות שאנו עצמנו נייסד ונקים על בסיס של תודעה נשית.

המקלטים לנשים מוכות שהוקמו בארץ הם דוגמה למוסדות מעין אלה: המקלטים הוקמו על־ידי נשים למען נשים. הם נותנים לאשה המוכה תמיכה בשעת משבר והזדמנות להתגורר במקום בטוח בו היא יכולה לשקול אם היא רוצה להמשיך ולחיות במסגרת המשפחה, או לצאת ממנה. הם מציעים לאשה מקורות חדשים לתמיכה רגשית — המקלט עצמו והנשים השוהות בו. הם נותנים לאשה אפשרות לחשוב על עצמה כעל אישיות בעלת רצונות משלה — ולא רק כ"אשה" הממלאת תפקידים "נשיים".

המקלטים מהווים דוגמה של יצירה נשית המצליחה לא רק להציע אלטרנטיבה לאוכלוסיית יעד ספציפית — הנשים המוכות — אלא גם לשמש מוקד לשינויים נרחבים בכל המוסדות הקיימים. הקמת המקלטים הביאה לטביעת מונח חברתי חדש — "אשה מוכה" — וגם להגדרה של אלימות בעלים נגד נשותיהם כבעייה חברתית חמורה; "אשה מוכה" — הפכה לקטיגוריה המזכה את המשתייכות אליה להטבות שונות במוסדות הרווחה הממשלתיים. גם המשטרה הושפעה מהקמתם של המקלטים: המטה הארצי הפיץ הנחיות לטיפול בתלונות של נשים נגד בעליהן, ובאותן ערים בהן ממוקמים המקלטים חל שיפור ביחסה של המשטרה לנשים מוכות. בתי־דין רבניים הכירו גם הם בבעיות של נשים מוכות בעקבות הקמת המקלטים, וחלק מהם אף נוטים לפסוק עתה לטובת האשה המוכה.

פתיחת המקלטים גררה איתה פעילויות שונות ומגוונות של נשים, מעבר לכתלי המקלטים עצמם: מרכזי פעולה ביישובים שונים בהם הופץ מידע על־ידי נשים שהיו בעצמן מוכות בעבר; מסגרות לפעילות חברתית ולתמיכה הדדית של נשים שעזבו את המקלט; קבוצת נשים החוקרת את תנאי ההשתלבות של נשים בכוח־העבודה והמתעתדת לפתוח מרכז להדרכה ולהגנה על נשים עובדות, ועוד.

שינויים אלה לא התרחשו כתוצאה מהיוזמה, הרצון הטוב או הפתיחות של המוסדות הקיימים. הם התרחשו רק לאחר שנשים התארגנו, נטלו את היוזמה לידיהן, והקימו את המקלטים. אין לתלות תיקוות במוסדות החברתיים הקיימים, שכן הם מבוססים על ערכים המעניקים לגברים עליונות. משרד ממשלתי או ועדה בכנסת, גם כאשר נשים עומדות בראשם, לא יביאו לשינוי. נסיונם של המקלטים יכול להיות דוגמה להתארגנות וליוזמה של נשים בכל תחומי החיים: במשפחה, בכלכלה, בדת ובחוק. רק יוזמות של נשים

למען נשים יכולות להביא לשינויים במעמדה של האשה בחברה — ובעקבותיהם, להיעלמות האלימות נגד נשים.

מה השתנה?

(ספטמבר, 1993)

המונח "אשה מוכה" נכנס במהלך העשור האחרון ללקסיקון המחקרי, הסוציאלי והעיתונאי בארץ. הכאת נשים על־ידי בני־זוגן קיבלה הגדרה של תופעה שלילית וננקטו צעדים שונים כדי להתמודד איתה, החל מהקמת מקלטים ושירותי ייעוץ וטיפול, דרך הסדרים חדשים בחדרי־מיון של בתי־חולים והנחיות חדשות לשוטרים, וכלה בחקיקת החוק למניעת אלימות־1991, המאפשר לשוטרים ולבתי־משפט להרחיק בעל אלים מהבית לתקופה של עד שישה חודשים.

היום קיימים 6 מקלטים — 5 בערים יהודיות או מעורבות ו־1 בכפר ערבי. ב־1992 שהו במקלטים 350 נשים ו־550 ילדים (שטיינר, 1993). קיימים גם 4 מרכזים "לטיפול ומניעת אלימות במשפחה" (של נעמ"ת), בהן מבקרות כ־5000 נשים בכל שנה (לב־ארי, 1993). כמו כן מופעלים 8 קווי חירום לנשים מוכות ושני מוקדים עירוניים לטיפול בבעלים מכים.

ב־1986 מינה היועץ המשפטי לממשלה ועדה שתפקידה לגבש המלצות בנושאי מדיניות החקירה, התביעה והמשפט של המשטרה בנושא של אלימות במשפחה. ב־1989 מסרה הוועדה (ועדת קארפ) את מסקנותיה, שעיקרן "מעבר מגישת 'יישוב הסכסוכים' לגישת 'הסמכותיות' באכיפת החוק, ממדיניות של שלום בית למדיניות שהדגשה בפליליות המעשה" (לב־ארי, 1991: 6). המשטרה אימצה את המלצות ועדת קארפ והוציאה הנחיות חדשות לשוטריה. למרות שאין בכוחן של הנחיות אלה כשלעצמן לשנות עמדות של שוטרים, הן מהוות צעד חיובי בתהליך של דה־לגיטימציה של הכאת נשים.

בשנות השמונים, נמצאה לנשים מוכות כתובת נוספת, כאשר המחלקה לנערות במצוקה במשרד הרווחה הפכה למחלקה לשירותי טיפול בנשים ונערות. בתיווכה, נעשו הסדרים חדשים במוסדות שונים שמטרתם להקל על נשים מוכות. למשל, ב־1989 הורה משרד הבריאות לבתי־החולים להעניק לנשים מוכות טיפול ותעודה רפואית חינם. משרד הבינוי והשיכון מעורב אף הוא בנושא: אחרי שהות באחד המקלטים, זכאיות נשים החפצות לחיות בנפרד מבעליהן להשתתפות בשכר דירה, ואחרי שהן מתגרשות — אם אין להן רכוש — לדיור קבע מסובסד, אם כי, תהליך קבלת דיור הקבע נמשך, בדרך־כלל, 4־5 שנים. כעת מופעלת תוכנית נסיונית שבה מספר נשים מוכות מופנות ישירות לדיור חליפי זמני, במקום לאחד המקלטים.

היום קל יותר לאשה המוכה להישרד כחד־הורית: ב־1991 הועלו המשכנתאות לנשים חד־הוריות. המוסד לביטוח לאומי מעניק אף הוא הטבות לנשים חד־הוריות חסרות אמצעים, ואישור מהמוסד הזה מזכה את האשה בהנחות בארנונה, במעון ילדים ובאוטובוס.

אחרי פתיחת המקלטים החלו אמצעי התקשורת להקדיש תשומת לב לתופעה של הכאת נשים; בטלוויזיה הוקרנו תוכניות על התופעה ובעיתונות הארצית והמקומית פורסמו תחקירים. כתבים הסוקרים את בתי־המשפט מביאים דרך קבע פסקי־דין הקשורים להכאה, להריגה או רצח של נשים בידי בעליהן. קשר השתיקה נפרם.

נושא ה"אלימות במשפחה" נלמד היום באוניברסיטאות במסגרת החוגים הרגילים ובהשתלמויות מיוחדות המיועדות לעובדות סוציאליות. כיום נערכים גם מחקרים על נושאים כגון התכונות האישיות והקוגניטיביות של גברים מכים, על סלעי המחלוקת בין בני הזוג, על הצרכים של נשים מוכות ועל התרומה של המקלטים לחיי הנשים השוהות בהם.

בארץ, כמו בחו"ל, רוב המחקרים החדשים מתמקדים בבעלים המכים. המחקרים הושפעו בדרך־כלל מן הניתוחים הפמיניסטיים של השליטה על נשים בידי הגברים או של מעמדן הנחות של הנשים בחברה ובמשפחה. החוקרים אינם מחפשים עוד את "האשמה" בנשים, והם דואגים לפחות לשלם מס שפתיים לאי השוויון בין המינים.

הבעיה היא שמרבית המחקרים מבוססים עדיין על ההנחה שהכאת נשים היא בעיה אישית של גברים מסויימים, העומדת כאילו במנותק מן המשמעות החברתית של "גבריות" או "נשיות". נוסף על כן, הם נוטים למידה זו או אחרת של טאוטולוגיה: הגדרת משתני המחקר נעשית כך שעצם חוסר השליטה או העמדה לגבי הכאת האשה מהווה משתנה, ועל כן אין זה פלא שהמחקרים מוצאים כי ההבדל בין גברים מכים ואלה שאינם מכים הוא... שהראשונים מאבדים שליטה ומכים את נשותיהם (זיו, 1989; איזיקוביץ ואחרים 1991; אדלסון ואחרים, 1991). בין המחקרים החדשים יש עדיין גם כאלה הגורסים שהכאת נשים היא תוצר של תיסכולים של הבעלים המכים (טייכמן וטייכמן, 1989). החוקרים מסבירים: "כתוצאה מנורמות חברתיות 'סקסיסטיות', אמונות ועמדות, חקיקה ונוהגים, המעדיפים את הגבר, עלולה האשה למצוא את עצמה נחשפת לאלימות, בשעה שמאזן המשאבים בינה לבין בן־זוגה נוטה באופן בולט לטובתה. בעיקר אמורים הדברים כשמדובר במשאבים מרכזיים בחברה הנדונה" (שם: 106-105). במלים אחרות, החוקרים "לוקחים בחשבון" את רצון הגבר לשלוט ואת הלגיטימציה שהוא מקבל לכך מהחברה. הם דוגלים בטיפול עבור שני בני הזוג, אך המסקנות הנובעות מגישתם הן דרקוניות: הדרך ה"יעילה" ביותר למנוע אלימות היא למנוע מנשים השכלה, עבודה והכנסה — דווקא אותם גורמים אשר מעלים את כוחן. יש כאן, במובן מסויים, חזרה לעצתה הקלאסית של האם היהודיה: להינשא לגבר שהוא בעל השכלה, סטטוס ואמצעים כלכליים רבים יותר משלך.

יש בין המחקרים החדשים כאלה המחפשים את הגורמים להכאת נשים באישיותו, עמדותיו, המבנה הקוגניטיבי, והמשאבים החברתיים של הגבר (יעקובי, 1989; זיו, 1989; אדלמן ואחרים, 1991; איזיקוביץ ואחרים, 1991). מחקרים אלה מבוססים על הנחה חדשה, יחסית, והיא שיש למקד את הטיפול בגבר המכה, בלי להעביר את האחריות לשיקומו אל האשה המוכה. זה בהחלט חידוש — והתקדמות.

סוג אחר של מחקרים שנעשו בארץ ובחו"ל מבוסס על ראיונות עם נשים מוכות (פלד, 1989; בוגנסקי,1989). **בנות חוה, בנות לילית** (סבירסקי, 1984) בוחן את החוויות של נשים מוכות ומנתח את המשמעות של יחסי מין, אמהות, גברים, עבודה בשכר וסוגיות אחרות עבור נשים בחברה שבה הגברים שולטים. **שלום בית** (אפשטיין ומרדר, 1986) עוקב אחרי כ־100 נשים אחרי שהותן במקלטים לנשים מוכות, ומוצא, בין השאר, כי השהות במקלט תרמה להפחתת האלימות; כך מצאו גם פינטון וסלעי (1985). **נשים מוכות: צרכים ודימוי עצמי** (שטיינר, 1990) מוצא אצל נשים מוכות דימוי עצמי נמוך וצורך בביטחון פיזי ובתמיכה נפשית (גם כאן תזהה הקורא/ת טאוטולוגיה). מחקרה של אבני מצביע על הדמיון שבין החיים של נשים מוכות בבתיהן לבין החיים ב"מוסדות

סגורים" (1991). המדיניות החברתית הנגזרת מרוב המחקרים המתמקדים בנשים המוכות גורסת פתיחת מקלטים והענקת שירותים אחרים לנשים מוכות. שטיינר ואפשטיין ומודר קוראות במפורש לטיפול קבוצתי במקום טיפול פרטני; ושטיינר מצביעה על שורה ארוכה של שינויים במדיניות, כולל חקיקה חדשה.

ניתן לומר כי הנושא של נשים מוכות הוא "סיפור הצלחה": אנשי רווחה מצביעים עליו כעל דוגמה של בעיה חברתית שהובאה לתודעת הציבור "מלמטה" וזכתה לתמיכת הממסד. פמיניסטיות מצביעות אף הן על "נשים מוכות" כעל יוזמה פמיניסטית שהוכתרה בהצלחה; ואולם הספקניות שבינינו מוסיפות כי היוזמה הצליחה כיון שעם הזמן היא נתפסה כשירות רווחה — ובתור שכזה הפסיקה לאיים על הסדר הקיים.

מה לא השתנה?

ראשית, ובניגוד לכוונת המייסדות, המקלטים לא הפכו למוקדים של תנועת נשים רחבה שמטרתה להאבק נגד השליטה הגברית במשפחה ובמוסדות החברתיים האחרים. במקום זאת הפכו המקלטים הפמיניסטיים (ולא כולם הם כאלה) למוסדות כמו כל המוסדות, הדואגים בעיקר להמשך קיומם הם. אין הם יוזמים פעילויות מעבר לאלה הדרושות להפעלת המוסד עצמו, ורוב הנשים העובדות והשוהות בהם אינן מעורבות עוד במאבקים פמיניסטיים רחבים.

שנית, למרות החידושים בשיטות טיפוליות — טיפול קבוצתי לנשים מוכות לחוד ולגברים מכים לחוד — דרכי הטיפול הנפוצות ביותר בארץ הן עדיין טיפול זוגי וטיפול פרטני, עם כל ההשלכות הנובעות מהן.

שלישית, למרות שעתה קל יותר לאשה — היהודיה — להישרד כאם חד־הורית, היא עדיין חייבת לפנות לרבנות על־מנת לקבל גט מבעלה, ולמוסד זה אין סיוע לאשה המוכה. היא נשארת שבויה של בעלה ושל ההלכה היהודית עד שהבעל מסכים לומר "רוצה אני" ולתת לה גט מרצונו החופשי.

רביעית, למרות שאמצעי התקשורת מדווחים על אלימות נגד נשים, הם עדיין מתארים מקרים של הריגת נשים כבעיה "רומנטית", כ"טרגדיה משפחתית", כאירועים מקריים או כאירועים באשמת האשה (נבו, 1993). ההבנייה של רצח או הריגת נשים בידי בני־זוגן היא כשל בעיה של הפרט ולא כשל בעיה של החברה; הרצח מתואר כמעשה של אדם ללא מין (gender) — ולא כמעשה שרק הגברים עושים.

לבסוף, בעשור האחרון נכתבה בארץ מעט מאוד ספרות פמיניסטית רדיקאלית. זה נכון לא רק לגבי הנושא של אלימות נגד נשים — רצח, הכאה, אונס, הטרדה מינית, פורנוגראפיה — אלא גם לגבי נושאים אחרים. טיעונים פמיניסטיים, כמו אלה המוצגים במאמר, אומצו על־ידי חוקרים וחוקרות כקישוטים להסבריהם, ולא כמשתנים. רוב החוקרים/ות עדיין תופסים/ות עמדות "אובייקטיביות", כשמטרתם/ן לתאר או לנתח את המצב הקיים הגלוי לעין, במקום לתפוס עמדה פמיניסטית, הגורסת שעל החוקר/ת לתרום לשינוי על־ידי גילוי הבניות ותהליכים נסתרים, כמו גם על־ידי מעורבות חברתית מעבר לעריכת המחקרים.

יתכן שמצב זה הוא פועל יוצא של העובדה שרוב הכותבות מועסקות באוניברסיטאות וחייבות לפעול לפי כללי המשחק של מוסדות אלה. יתכן שכל עוד לא יקומו בארץ מוסדות מחקר והוראה אלטרנטיביים, וכל עוד לא יעניקו ארגונים פמיניסטיים מילגות

כתיבה ליוצרות פמיניסטיות, לא תהיה ספרות פמיניסטית רדיקאלית, המחוייבת לשינוי בסיסי ביחסי הכוח בין הגברים והנשים.

הערות

1. הניתוח המוצג כאן, והאלטרנטיבות המועלות, מתבססים על הניסיון שלי ושל חברותיי במקלט לנשים מוכות בחיפה. תודותי לשלמה סבירסקי, דבורה ברנשטיין, דבורה קלקין, ורדה הרסקו, מוניקה בן־ג'ויה, רות גור ויעל בת־חוה על הערותיהם.
2. חשבון פשוט זה נעשה על־ידי בר בסיפור "שיר אחר" בספרו של יצחק בן־נר **ארץ רחוקה**.
3. מקלטים לנשים מוכות קיימים כיום בארצות הברית, קנדה, סקוטלנד, צרפת, אנגליה, הולנד, אוסטרליה, בלגיה, הודו, יפאן, שוויץ ואיטליה.
4. "עצות מקצועיות" אלה משקפות לעתים קרובות לא יותר מאשר את ההזדהויות של נותנות/י־הייעוץ עצמן/ם: אם המדובר בעובד סוציאלי ייתכן שהוא עצמו מזדהה עם הבעל; אם המדובר בעובדת סוציאלית, ייתכן שהיא מדחיקה את הזדהותה הנשית בראותה את עצמה כשונה מן האשה המוכה, ו"מבינה" גם היא את הבעל. העצות האלה משקפות גם את אחת מהנחות היסוד של מקצוע העבודה הסוציאלית — ההנחה כי יש לשמור על מסגרת המשפחה בכל מחיר.
5. האשה היא החוליה החלשה בגלל החינוך והעיצוב החברתי הגורם לנשים להיות כנועות, לחפש אישור למעשיהן, ולהתחשב באחרים במקום לחשוב על עצמן. חינוך זה גם מאפשר למטפלות/ים לפנות אל האשה בבקשה לעזור להן/ם להצליח בטיפול!
6. נשים רבות נוטות להאשים את קורבנות ההכאה או האונס, באומרן שהן הביאו את האסון על עצמן. במבט ראשון עמדה זו היא מפתיעה — מדוע מאשימות נשים את בנות־מינן, במקום להזדהות איתן? נראה שדווקא בגלל היותן נשים, ובתור שכאלה מועמדות פוטנציאליות לאונס או לגילויי אלימות אחרים, הן מסרבות להזדהות עם הקורבנות. הטלת האשמה על הקורבן מהווה הכחשה של האפשרות שאותו הדבר עלול לקרות להן. ייחוס ההכאה ל"מזוכיזם" של האשה המוכה משחרר את האשה הלא־מוכה מן הצורך להזדהות.
7. תפיסה זו מסיטה את תשומת הלב מן הכלליות של תופעת האלימות במשפחה, וממקדת אותה במספר מצומצם של גברים בעייתיים; היא מעמידה את הגברים ה"בריאים" בקטגוריה שונה מזו שבה מצויים הגברים ה"פתולוגיים", ו"משחררת" אותם מכל קשר להתנהגות אלימה כלפי נשים. בדומה לתפיסת "המזוכיזם של נשים", גם תפיסת "הפתולוגיה של גברים" הינה התכחשות לכלליות של תופעת האלימות נגד נשים.
8. ע. מרקס רומז לכך שהתרבות של יוצאי מרוקו מגלה יחס פחות שלילי מזה של תרבויות אחרות לאלימות נגד נשים (33); אך הוא מוסיף כי לא מצא בספרות על חיי היהודים במרוקו שום איזכור להכאת נשים (שם).
9. ר' את ניתוחה של אנדריאה דבורקין (Dworkin, Andrea. 1974. *Woman Hating*) של אגדות כגון "היפהפייה הנרדמת".
10. חשוב לציין כאן כי אין בנמצא שום נתונים על שיעורי האלימות בקרב קבוצות או חברות שונות, כפי שאין גם שום מחקר המנסה לבדוק באם חלו בקבוצה או בחברה מסויימת שינויים בשיעורי האלימות נגד נשים לאורך זמן. צריך להוסיף כי מחקרים אלה הם למעשה כמעט בלתי־אפשריים, בגלל רתיעתן של מרבית הנשים מלדווח על מצבן; ודאי שקשה יהיה לאסוף נתונים מעין אלה לגבי העבר.

מקורות

אילון, עפרה. 1980. "כוחות חיובים ושליליים בתוך המשפחה". עמ' 333-344 בתוך **על אלימות ואל אלימות**, ספר הכינוס הארצי (תש"ם) של העובדים הסוציאליים בישראל, בעריכת שולמית אור. ועדת ההשתלמות של איגוד העובדים הסוציאליים בישראל.

אלינגס, שושנה. 1981. "ורוד או תכלת?", **נוגה**, 2.

אפשטיין, מקסין ומרדר, רג'י. 1986. **שלום בית**. חיפה: ברירות.

בן־נר, יצחק. 1981. **ארץ רחוקה**. ירושלים: כתר.

בת־אורן, תחיה. 1975. **שיחרור האשה לאן?** תל־אביב: בוסתן.
גירון, יעל. 1980. "מגבלות מול סיכויים בהתערבות הטיפולית". בתוך **על אלימות ואל אלימות**, ספר הכינוס הארצי (תש"ם) של העובדים הסוציאליים בישראל, בעריכת שולמית אור. ועדת ההשתלמות של איגוד העובדים הסוציאליים בישראל.
זיו, רחל. 1989. "תכונות פסיכולוגיות קוגנטיביות של גברים המכים את בנות־זוגם". חיבור לקבלת תואר מוסמך בעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.
טייכמן, מאיר וטייכמן, יונה. 1989. "אלימות בין בני־זוג — יחסים בין־אישיים ושליטה על משאבים". **חברה ורווחה**, 4:110-95.
יעקובי, צבי. 1989. "הקשר בין התנסות באירועי חיים דוחקים ומידת השימוש במערכות תמיכה לבין אלימות של גברים כנגד בנות זוגם". חיבור לקבלת תואר מוסמך בעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.
לב־ארי, רונית. 1979. "נשים מוכות במעמד הנמוך בישראל". עבודת גמר לקראת התואר "מוסמך לקרימינולוגיה", אוניברסיטת תל־אביב, הפקולטה למשפטים.
לב־ארי, רונית. 1991. **אחרי המכה: התמודדות נשים מוכות עם אלימות במשפחה**. תל אביב: נעמ"ת.
לב־ארי, רונית. 1993. שיחה אישית (ספטמבר).
מעון, מלכה. 1975. "סוציאליזציה למילוי תפקידי מין בבית הספר הממלכתי בישראל". ירושלים: המכון לחקר עבודה ורווחה.
סבירסקי, ברברה. 1978. "מקלט לנשים מוכות", דו"ח ביניים לחודשים נוב' 77-מרץ 78. ירושלים: המרכז לקידום שירותים.
סבירסקי, ברברה. 1984. **בנות חוה, בנות לילית: על חיי נשים בישראל**. גבעתיים: המין השני.
פינטון, נעמי וסלעי, יהודית. 1985. **המקלט לנשים מוכות, אשדוד**. ירושלים: המוסד לביטוח הלאומי ומשרד הרווחה.
פלד, ענת. 1989. "זוגיות בצל אלימות. מדוע וכיצד הן נשארות". חיבור לקבלת תואר מוסמך בעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.
שטיינר, יוספה. 1990. **נשים מוכות: צרכים ודימוי עצמי**. תל אביב: ברירות.
שטיינר, יוספה. 1993. שיחה אישית ביום 19.9.93.

Avni, Noga. 1991. "Battered Wives: The Home as a Total Institution." *Violence and Victims*, 6(2):137-149.
Belotti, Elena Gianini. 1978. *What Are Little Girls Made Of?* New York: Schocken.
Berkowitz, L. 1962. *Aggression : A Social Psychological Analysis*. New York: McGraw-Hill.
Brownmiller, Susan. 1975. *Against Our Will*. New York: Simon and Schuster. יצא לאור בעברית ב־1980, בהוצאת המין השני בשם: **בניגוד לרצוננו: גברים, נשים ואונס**.
Burgansky, Michal. 1989. "A Comparison Between Battered Women Living at Home and Residing in a Shelter". *Journal of Social Work and Policy in Israel*, 2:7-29.
Coser, Lewis A. 1970. *Continuities in the Study of Social Conflict*. New York: Free Press.
Davidson, Terry. 1977. "Wifebeating: A Recurring Phenomenon Throughout History". In Roy, Maria (Ed.). *Battered Women*. New York: Van Nostrand Reinhold.
Deutsch, Helene. 1944. *Psychology of Women*. Vol. 1. New York: Grune and Stratton.
Dobash, Rebecca Emerson and Russell. 1977-8. "Wives: The Appropriate Victims of Marital Violence". *Victimology*, 2(3-4):426-442.

Dobash, Rebecca Emerson and Russell. 1979. *Violence Against Wives: A Case Against the Patriarchy*. New York: Free Press.

Dollard J.C. *et al.* 1939. *Frustration and Aggression*. New Haven: Yale University Press.

Dworkin, Andrea. 1974. *Woman Hating*. New York: E.P. Dutton.

Edelson, Jeffrey, Eisikovits, Zvi, Guttmann, Edna, and Sela-Amit, Michal. 1991. "Cognitive and Interpersonal Factors in Woman Abuse." *Journal of Family Violence,* 6(2):167-181.

Eisikovits, Zvi, Edelson, Jeffrey, Guttmann, Edna, and Sela-Amit, Michal. 1991. "Cognitive Styles and Socialized Attitudes of Men Who Batter. Where Could We Intervene?" *Family Relations*, 40:72-77.

Elbow, Margaret. 1977. "Theoretical Considerations of Violent Marriages". *Social Casework*, 58(9):515-526.

Freud, Sigmund. 1924. "The Economic Problem in Masochism". In *Collected Papers,* 2. London: Hogarth Press, 1948. Cited in Brownmiller, *op. cit*, p. 315.

Gelles, Richard. 1974. *The Violent Home*. Beverly Hills: Sage.

Goode, William. 1971. "Force and Violence in the Family". *Journal of Marriage and the Family*, 33(4):624-36.

Hanmer, Jalna. 1978. "Violence and the Social Control of Women". In Littlejohn, Gary (Ed.) *Power and the State*. London. Croom Helm.

Hilberman, Elaine. 1980. "Overview: 'The Wife Beater's Wife' Reconsidered" in *American Journal of Psychiatry*, 137 (11):1336-47.

Hilberman, E. and Monson, K. 1977-8. "Sixty Battered Women". *Victimology,* 2 (3-4):460-470.

Hornung, Carlton *et al.* 1980. "Status Relationships in Marriage: Risk Factors in Spouse Abuse". Paper presented at meeting of American Sociological Association.

Marx, Emmanuel. 1976. *The Social Context of Violent Behavior*. London: Routledge and Kegan Paul.

Miller, M.E. 1941. "The Frustration-Aggression Hypothesis". *Psychological Review* 48(4):337-342.

Miller, N. 1975. "Battered Spouses". Occasional Papers on Social Administration, No. 57. Cited in Hanmer, Jalna. 1977. "Community Action, Women's Aid and the Women's Liberation Movement". In M. Mayo (Ed.) *Women in the Community*. London: Routledge and Kegan Paul.

Moore, Donna. 1979. "An Overview of the Problem". In Moore, Donna (Ed.), *Battered Women*. Beverly Hills: Sage.

Nevo, Jessica. 1993. "Femicide: The Social Construction of the Problem in Israel." Paper presented at the Fifth International Interdisciplinary Congress on Women, Costa Rica, February.

O'Brien, John E. 1971. "Violence in Divorce Prone Families". *Journal of Marriage and the Family*, 33(4):692-98.

Pizzey, Erin. 1974. *Scream Quietly or the Neighbours Will Hear*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin.

Rosenbaum, Alan, and O'Leary, K. Daniel. 1981. "Marital Violence: Characteristics of Abusive Couples". *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 49(1):63-71.

Rounsaville, Bruce. 1978. "Theories in Marital Violence: Evidence from a Study of Battered Women". *Victimology*. 3(1-2):11-31.

Shainess, Natalie. 1979. "Vulnerability to Violence: Masochism as Process". *American Journal of Psychotherapy*, 33(2):174-189.

Snell, J.E. *et al.* 1964. "The Wife Beater's Wife". *Archives of General Psychiatry*, 11: 107-112.

Star, Barbara. 1978. "Comparing Battered and Non-Battered Women". *Victimology*, 39(1-2):32-44.

Straus, Murray A. 1973. "A General Systems Theory Approach to a Theory of Violence Between Spouses". *Social Science Information*, 12(3):105-25.

Symonds, Alexandra. 1979. "Violence Against Women: The Myth of Masochism". *American Journal of Psychotherapy*, 33(2):161-73.

Symonds, Martin. 1978. "The Psychodynamics of Violence-Prone Marriages". *American Journal of Psychological Analysis*, 38(3):213-222.

Waites, E.A. 1977-78. "Female Masochism and the Enforced Restriction of Choice". *Victimology*, 2(3-4):535-44.

Walker, Lenore. 1979. *The Battered Women*. New York: Harper and Row.

Wolfgang, M., and F. Ferracuti, 1967. *The Subculture of Violence: Towards an Integrated Theory in Criminology*. London: Tavistock.

לדובב את השתיקות:
ייצוג האשה והמזרח בקולנוע הישראלי

אלה שוחט

הקולנוע הישראלי משקף את מיתוס השוויון כפי שהוא טופח על־ידי השיח (discourse) הציוני. במסגרתו של שיח זה, הפמיניזם נדחק לשוליים. תעשיית הקולנוע, לא זו בלבד שהיא נשלטה על־ידי גברים, אלא שהיא גם קידמה עניינים גבריים, בהתייחסה אל נושאי נשים רק במידה שהם היו רלוואנטיים לרטוריקה הלאומנית. אי אפשר, למעשה, לדבר על שיח פמיניסטי אלטרנטיבי בתרבות הישראלית, לא רק בגלל המיליטריזם שלה אלא גם בגלל מורשת האתוס של הצבר הלאומן: הצבר המיתולוגי, אב־הטיפוס של היהודי החדש ההולך ומתעצב בארץ ישראל, היווה את האנטיתיזה הגברית לתדמית (הציונית) של היהודי הגלותי ה״נשי״. הצבר נוצר על־ידי דור המהגרים החלוצים, שראו בילדיהם את התיקווה להצלת היהודים, וכתוצאה מכך האצילו על בניהם את המעמד הגאה של מעין אריסטוקרטיה מוסרית.

במעין היפוך אדיפליסטי, הצבר נולד לתוך חלל שבו הבן היה הדמות האידיאלית — ולא האב. נקודת המוצא של הנראטיבים העבריים היתה, על כן, העדרו של האב הגלותי. הגיבורים (לגיבורות לא היה כמעט מקום) קולסו כילדים נצחיים חסרי הורים, שכאילו נולדו יש מאין. הורים ציוניים חינכו את ילדיהם לראות את עצמם כאסופים היסטוריים הראויים להורים אצילים יותר, רומאנטיים יותר, חזקים יותר. הצבר המיתולוגי, שהוצג — בלשון המשקפת את ההבדלים הבין־מיניים בחברה — כמצילו הגברי של היהודי הגלותי, סימל גם את הריסתה של הישות היהודית הגלותית. הגיבור הצבר הוצג כמאופיין על־ידי אותן תכונות לאומניות עצמן שעמדו מאחורי דיכוי היהודים בגלות — בריא, שזוף, לעתים קרובות בלונדיני בעל עיניים כחולות, נקי לכאורה מכל תסביכי הנחיתות ה״יהודיים״, מעין יציר הטבע, בוטח בעצמו, גא ועז נפש. למרבה האירוניה, תפיסה זו הושפעה לא מעט מגוסטב וינקן ו״תרבות הנוער״ האופנתית של גרמניה של תחילת המאה, ובייחוד מתנועת הנוער הגרמנית, הוונדרפוגל (אילון, 1981). הסטריאוטיפ הציוני של היהודי הגלותי כקורבן סביל ושל הצבר כגואל פעיל, הנציח באורח סובלימינאלי שיח המעוצב על־ידי ההבדלים הבין־מיניים בחברה, שבו הקשיחות הגברית הועלתה על נס בדרך שחתרה תחת האפשרות ליצור פרספקטיבה פמיניסטית.

עוד בתקופת היישוב, הז׳אנר של ״סרטי חלוצים״ מסוגו של ״צבר״ (1933) רמז על עליונותה של החברה היהודית על זו הערבית, באמצעות הצגה מקבילה של מעמד האשה

המקור: Ella Shohat, "Making the Silences Speak in the Israeli Cinema", in B. Swirski and M.P. Safir (Eds.), *Calling the Equality Bluff: Women in Israel*. New York: Teachers College Press, 1991. Used with permission.

בכל אחת משתי החברות (שוחט, 1991). החלוצות הציוניות, כחברות שוות מעמד בקולקטיב, מוצגות כשהן עובדות לצד הגברים. הן מגלות — בהתאם לסטריאוטיפ הנשי החיובי — יכולת מנטאלית ניכרת להתמודד אל מול הקשיים. אימאז׳ים של נשים העובדות את האדמה — ובסרטים מאוחרים יותר אף מחזיקות בנשק — חיזקו עוד יותר את מיסטיקת השוויוניות (בעוד שבפועל הוגבלו נשים בעיקר לתפקידים מסורתיים, אפילו בקיבוצים). בסרטי החלוצים, מעמדה השווה של האשה מקושר באופן ישיר לאידיאלים החלוציים הציוניים: החלוצה העמלה מוצגת כמדונה בעוד שהבורגנית ההדוניסטית מוצגת כזונה. הסרט ״צבר״, לדוגמה, מציב ניגוד בין החלוצה, המקריבה את יופיה ואת חיי הנוחות באירופה לבין אשה דמויית איזבל, הלבושה באורח פרובוקאטיבי והמסרבת לנטוש את אורח חייה ההדוניסטי ומבלה את זמנה בשתייה ובהאזנה לתקליטים באוהל החלוצים. הסרט מאלץ אותנו להזדהות עם הביקורת הפוריטאנית של החבר שלה, המגיעה לשיא לבסוף בביטוי של בוז: ״הדבר היחיד שאת יודעת לעשות הוא לשתות, בעוד אנחנו רעבים. את מוכנה לרקוד כל החיים, אבל כאן, הריקוד הוא מוות״.

בסרט ״הם היו עשרה״ (1961), שהופק עשרות שנים לאחר סרטי החלוצים הראשונים, דמות החלוצה כמדונה מועלה על נס, ואף נעשית לה מיתולוגיזציה למעמד של ״אמא גדולה״ אמיתית. הסרט מציג את מניה, אשה יחידה בין תשעה גברים הגרים בצפיפות, כמי שאינה מסוגלת למצוא את הפרטיות הדרושה כדי למלא את תפקידה כאשתו של בעלה החלוץ. מניה היא מופת של הקרבה עצמית, והיא מוצגת כאם חלופית המטפלת בכל צרכיהם של החלוצים. ואולם כאשר אחד מהם חושק בה, היא דוחה אותו ומוציאה ממנו וידוי נבוך של חולשה מוסרית מצידו. מעשה האהבה היחיד בין מניה ובעלה מתרחש מחוץ לאוהל ומוביל להריון; משמילאה את תפקידה העליון כאשה־אם המביאה ילד לעולם, היא מתה — כמוה כרבות מגיבורות המערבונים האמריקנים.

החלוצות בסרטים מקבלות תפקידים מעטים ודיאלוגים קצרים. לעומת זאת, הנשים הערביות המופיעות לדקות ספורות בסרטי החלוצים ובסרטים ההירואיים־הלאומיים שלאחר 1948, אינן מדברות כלל. הסיקוונסים היחידים עם נשים ערביות מצמצמים את דמותן למזרחיות אקזוטיות מן הסוג המוכר לדמיון המערבי. בסרט ״צבר״ מופיעה דמות שהיא תערובת בלתי־אפשרית של רקדנית בטן עם טבעת באפה, כתם במצחה וכד על ראשה — דחיסה לתוך דמות אחת של מספר סטריאוטיפים נשיים מן העולם השלישי: הכתם במצח לקוח מהודו, הטבעת באף מאפריקה והכד מארצות ערב, שם הוא נישא על ראשן של נשים לצרכים מעשיים, ולא לצרכים אמנותיים־אקזוטיים. ״סימן הרבים״ — ביטויו של אלבר ממי (Memmi, 1967:85) — בסיגנון ההוליוודי, משטח את הגיוון של תרבויות העולם השלישי לתוך סינתיזה בלתי־אפשרית. בסרט ״צבר״, רקדנית הבטן עוזבת את המסך לאחר שגבר ערבי מורה לה לצאת. הופעה קצרה לא פחות היא זו של אשה ערביה ״אצילה״, המקושרת לאחד החלוצים: בתחילתו של הסרט היא מחליפה עימו מבטים מבויישים מלאי חיבה, ומאוחר יותר היא מטפלת בפיצעו ומשקה אותו מים, על־פי התבנית התנ״כית עממית של הנערה הטובה יפת־העיניים המביאה את כדה ומשקה את אהובה מים.

בסרטים כדוגמת ״מורדי אור״ (1964) ו״סיניה״ (1964), הצגתן ה״חיובית״ של נשים פלסטיניות, או בדואיות ״אצילות״ ו״אקזוטיות״, כרוכה בהתמסרות לעניין הישראלי. הרפרזנטציה של האשה הערביה מוכפפת, בדרכים רבות, להיקסמות הרומאנטית מדמות ״האחר״. גרשון שקד (1983) ציין, כי הנשים הערביות בספרות העברית של שנות העשרים

והשלושים נוטות להתמזג עם יהודים, כאילו מוצאן מן המזרח אך לבן מצוי במערב (המיוצג על־ידי הישראלים). המזרח, כמו שגרס אדוארד סעיד בספרו **אוריינטליזם** (Said, 1977), נתפס כאילם ונטול עוצמה, ועל כן חשוף הוא להשתלטות מצד האירופים, תוך התעלמות מוחלטת מן המאוויים של האוכלוסיה המקומית ומהתנגדותה. בסרטים ההירואיים־הלאומנים הישראליים, הייצוג הקולנועי הפטישיסטי כלפי נשות המזרח לובש צורה של אשה ערביה שותקת שמאחורי מבטה העצוב מסתתרת שאיפה לגאולה בידי גבר מערבי. דמות האשה הערביה ב״צבר״ לא קיבלה ולו שורה אחת של דיאלוג; נעימה ב״מורדי אור״ ממלמלת מספר מילות אבל בלבד.

ב״סיניה״, האם הבדואית האצילה, המסתירה טייס ישראלי (שחבש את פצעיה) מפני החיילים המצרים — למרותו שמטוסו הוא שגרם לפצעיה — מוצבת בשולי הנראטיב. השם ״סיניה״ לקוח משם שניתן במציאות לתינוקת בדואית שניצלה על־ידי טייס במלחמת 1956. עלילת הסרט, המתרחשת בעת המלחמה, מציגה את האשה הבדואית כמושא של ויכוח מוסרי בין הטייס ובין חיילי חי״ר. למרות שבמסוק הבא לחלץ את הטייס אין מקום פנוי, מתעקש הטייס על הטסת האם הבדואית ושני ילדיה. איש החי״ר, לעומת זאת, טוען כי בעת מלחמה יש זכות קדימה לחיילים. מיזגו הרע מוסבר בסרט כתוצר של זכרונות טראומאטיים של טרור ערבי (אחותו נרצחה) ושל נפילת חברו הטוב בקרב. עם זאת, הוא מקבל בהדרגה את העמדה המוסרית הנעלה של הטייס, ואף מציל את חיי אחד מבניה של הבדואית מידי חייל מצרי. בעוד שהחיילים המצרים מענים את האם כדי לסחוט ממנה מידע על הטייס הישראלי, החיילים הישראלים מצילים אותה. תפקידה הנראטיבי־האידיאולוגי של האשה הבדואית הוא להנגיד את ההומאניזם הישראלי עם הברבאריות המצרית. איש החי״ר מסכים להישאר במקום כדי להקל על מבצע ההצלה. אז מתרסק המסוק, ורק הילדה נותרת בחיים. הצגתה של הבדואית כדמות כמעט דוממת, המביעה, באמצעות תנועות, רגשות קמאיים של אמהות ופחד, עומדת בניגוד בולט לדמויות של החיילים הישראלים, על זרימת ההתבטאות החופשית שלהם. תקריבים (close-ups) מדגישים את עיניה (הבהירות) היפות של הבדואית, המהווה חלק מהנוף המידברי, התגלמות מושלמת של הטבע. השחקנית האירופו־ישראלית, באיפורה הכהה, עושה ליטרליזציה לתפיסה של נשמה מערבית מאחורי מעטה מזרחי, ומאפשרת לסרט להבנות אותה כאשה ״חיובית״ ו״אקזוטית״ שעליה ניתן להשליך ״נדיבות״ חסרת־גבולות וארוטית. במלים אחרות, אפשר לראות את האשה הערביה כאנלוגיה ליחס של המתיישבים הציונים אל האדמה והתרבות ה״זרים״, באמצעות המטאפורה הקושרת את המזרח עם מיניות. המזרח התיכון נתפס באורח סובלימינאלי כאדמת בור המחכה לחריש, כבתולה עקשנית המצפה בצניעות להיכבש.

גם מן האשה היהודיה המזרחית נשללת זכות הדיבור בסרטים הישראלים. בסרט ״גבעה 24 אינה עונה״ (1955), למשל, ה״נחיתות״ העדתית של המזרחית ה״אקזוטית״ מתאזנת על־ידי הקרבת־הגבורה שלה למען המדינה. הסרט עוסק בסיפוריהם האישיים של ארבעה — למעשה, שלושה — לוחמים: אירי, יהודי אמריקני ושני ישראלים: צבר אשכנזי ואשה מזרחית. הארבעה אמורים להגן על גבעה אסטרטגית בדרך לירושלים. בדרכם אל משימתם האחרונה משחזרים שלושת הגברים באמצעות פלאשבקים ארוכים את שורשי מחוייבותם לציונות ואת התנסויותיהם הקרביות. הסרט מתעד את התפתחות התודעה הציונית של הפרוטגוניסטים, ובאמצעותם — את זו של הצופה. השימוש בפוקאליזציה של הנראטיב באמצעות גלריה מגוונת מבחינה עדתית (ולאומית) מאפשר

לסרט לשמור על חזות של התפלגות דמוקרטית של נקודות־ראות. התמזגות שלושת העלילות באפיזודה הסופית הקצרה של הסרט משקפת את האינטגרציה הסופית של נקודות־הראות במסגרת התבנית של ההיסטוריה הלאומית הקולקטיבית. במסגרת זו הערבים מופחתים לסינקדוכה של אלימות ואיום, בשעה שהפטרנאליזם האירופי מופגן כלפי ״המזרח הידידותי״ המתגלם בדמותם של הדרוזים והיהודים המזרחים (אלה האחרונים מיוצגים על־ידי האשה הלוחמת). המידע היחיד שהלוחמת מנדבת אודות עצמה הוא מקום הולדתה, ירושלים, אך מבטאה וחזותה אינם מותירים ספק כי מדובר בתימניה. למרות שהיא אחת הלוחמים שהוצבו להגן על גבעה 24, אין מעניקים לה אפיזודה משל עצמה, כאילו אין לה כלל סיפור לספרו. עלינו, על כן, מוטלת המשימה לדובב את שתיקתה ואת שתיקותיו של הטקסט.

במסגרת האירופוצנטריות של הסרט, ההיסטוריה של יהודי המזרח נעלמת, או שהיא מוכפפת לזיכרון היהודי האירופי. הזיכרון ההיסטורי הערבי של התימניה מושמט, השמטה המהווה חלק אינטגראלי של הגדרתה כאחת מארבעת הגיבורים הציוניים. בדרך זו משקף הסרט את התפיסה האירופו־ישראלית הרשמית לפיה תרבותם הערבית של יהודי המזרח נידונה לכליון. זאת בהתאם לתפיסות הקולוניאליסטיות הכלליות של מה שנחשב ל״תרבויות הדימדומים״ של המזרח — רעיון שבוטא על־ידי מנהיגים ציוניים שונים, החל מז׳בוטינסקי בימין וכלה בבן־גוריון ב״שמאל״. בתקופת העלייה ההמונית של יהודי ערב בשנות החמישים, יצירתה של זהות יהודית לאומית התפרשה כמיזוגם של המזרחים לתוך תרבות אירופו־ישראלית הגמונית המתבססת על היסטוריה רשמית אחת, זו של יהודי אירופה. אין זה מפתיע, על כן, שהסרט מציג מפגש בין צבר אשכנזי לבין ההיסטוריה האירופית שלו, הנדחסת לתוך אימאז׳ של חייל־מדכא נאצי הנלחם עם המצרים נגד ישראל; לעומת זאת, הסרט אינו מציג מפגש מקביל של האשה התימניה עם עברה. לא זו בלבד שהסכסוך הישראלי־ערבי מושלך על קשר ערבי־נאצי מדומיין, אלא שהיהודים כולם — מזרחים כאשכנזים — מקובצים, בדרך שאינה הולמת, אל מתחת ל״סימן השואה״. היהודיה המזדחית אינה מסתכלת על שורשיה ההיסטוריים במזרח, או על אלה אשר עימם חלקו אבותיה ואמהותיה חיים של דו־קיום — הערבים, וזאת למרות שהסרט ממוקם במזרח התיכון ולא באירופה. ההיסטוריה היהודית־האירופית מוזכרת בכל שלוש העלילות; לעומת זאת אין שום איזכור של ההיסטוריה היהודית באסיה או באפריקה.

״גבעה 24 אינה עונה״ מרמז גם על ה״מחיר״ ששילמו המזרחים תמורת ״גאולתם״ מן ״החטא הקדמון״ של השתייכות למזרח — המלחמה נגד הערבים. החלטת האו״ם לפיה גבעה 24 שייכת לישראל — החלטה שאף אחד מארבעת הלוחמים לא נותר בחיים כדי לממשה — מוצגת כתוצאה של לפיתת דגל ישראל בידה של התימניה ההרוגה. הסיקוונס מרמז באופן סמוי על טיבם האירוני של ה״שוויון״ וה״גאולה״ שלה: הודות להקרבתה העצמית היא מתקבלת לבסוף כגיבורה — למרות שעל־פי הסרט אין לה כלל סיפור משלה. הסיפור־היסטוריה שלה מתחיל כאן, באקט הציוני הזה, ולא לפניו, והוא יסופר מעתה אך ורק באמצעות הנראטורים הגבריים המערביים, יהודים ולא יהודים כאחד.

בסרטים אחרים, ה״אלטרואיזם״ המערבי גואל את המזרחים מחשכת מצבם החברתי, המוסרי והמיני. במלודראמה ״פורטונה״ (1966), משפחה אלג׳יראית מדימונה מאלצת את בתה להינשא לזקן עשיר לו היא הובטחה בילדותה, ותוך כדי כך היא חותרת תחת אהבתה למהנדס צרפתי. העריצות של מה שמוצג כמשפחה מזרחית פטריארכלית טיפוסית

מובילה למות הגיבורה. ביקורת "התרבות הנחותה" שהובאה מארצות "לא מפותחות" מחוזקת על־ידי רדוקציה טופוגראפית של המזרח למידבר, ובאופן מטאפורי, לשיממון. המידבר — המוזכר תכופות בדיאלוג והמהווה לייטמוטיב חזותי לכל אורכו של הסרט — מוצג כמהותי להיסטוריה של יהודי העולם השלישי. המזרחי מקושר לאימאז'ים של נחשלות, עוני ופיגור, בניגוד משתמע לצבר, המוצג בדרך כלל כאנטיתיזה של המידבר (המזרחי): פעיל, יצרני, יצירתי, גואל גברי של השממה ה"נשית". ב"פורטונה", המזרח הופך לעולם השרוי במוות, תימה המודגשת על־ידי שוטים (shots) של עופות־טרף החגים מעל, וכן על־ידי קישור של משפחת פורטונה לסדום, עיר החטאים התנ"כית. המזרח מופיע כאויבו של ארוס וכשותפו של טאנאטוס, אם בנסיון לרצוח את המאהב הצרפתי ואם בנישואין הכפויים המובילים למותה של פורטונה. המערב, לעומת זאת, מגולם על־ידי הצרפתי יפה התואר, מצילה של הבת המדוכאת ונושא דברה של הקידמה הטכנולוגית. גאולתה של האשה המזרחית חייבת לבוא מן המערב, שנציגו היחיד במזרח התיכון, לפי שיח זה, הוא הצבר.

סרטים אחרים מציגים את הויקטימיזציה של האשה המזרחית בידי גברים מזרחים, ואת גאולתה המשתמעת בידי העולם המערבי האשכנזי, ובייחוד על־ידי הגבר הצברי. ב"מלכת הכביש" (1971), הנראטיב עורך הנגדה בין הקיבוצניק העדין, המעניק חום וחיבה לפרוטגוניסטית — זונה מרוקאית מתל־אביב, ובין הגברים המזרחים הגסים מעיירת פיתוח דרומית, האונסים אותה באכזריות בהיותה בחודשי הריון ראשונים. הכרותה עם הקיבוצניק, הריונה לו, וביקורה בקיבוץ ה"נאור", פותחים לה אשנב לחיי משפחה מסודרים וגורמים לה לנטוש את הזנות ולהתכונן לקראת גידולו של ילדה בעצמה. במהלך ביקור אצל אמה בדרום הארץ היא נאנסת, וכתוצאה מכך נולד לה בן מפגר. אונס, פיגור ואפילו מוות, הנגרמים בסרטים אלה על־ידי גברים מזרחים, מעוררים אצל הצופה ה"מתקדם" מעין פנטזיה של הצלה של האשה המזרחית.

רפרזנטציה דומה של מתחים בין גברים ונשים מזרחים מופיעה גם בסרט מאוחר יותר, "בנות" (1985), המתאר טירונות של חיילות. מתחילתו מפתח הסרט מעין הנגדה מיבנית בין דמויותיו המרכזיות: ניבה, צברית אשכנזיה ממעמד גבוה, ושולה, מזרחית מעיירת פיתוח. עוד בסיקוונס של הקרדיטים (credits) עובר הסרט מהפרידה של ניבה ממשפחתה אל הפרידה של שולה ממשפחתה, בסצינות המציבות את הניגודים המעמדיים והעדתיים ביניהן. לאורכו של הסרט ניתן לחוש בעמדה שונה כלפי כל אחד משני הרקעים. המצלמה מעמידה במרכז הבמה את ניבה ואת אביה יפה־התואר והמגונן, שמתברר כי הוא מוברג היטב במימסד; לעומת זאת, משפחתה של שולה נותרת אנונימית, כאשר המצלמה נעה בתנועת פאן מעל כתפיהם ומראה את שולה נושקת להם לשלום ובולמת את פרצי הרגשות (ה"לא־ישראליים") שלהם לנוכח הפרידה. שולה לובשת שמלות פרחוניות זולות, בעוד ניבה לובשת בגדי בוטיקים מפאריז וניו יורק. שולה מודה בכך שמצבה בבית הוא בלתי נסבל: היא מורדת בגורל (המזרחי) המצפה לה, "לגמור את החיים בגיל שלושים עם חמישים ילדים, שבויה בין חנות הירקות למכולת", ומחליטה להתגייס. ואולם עם גיוסה היא הופכת קורבן לדעות קדומות. בתגובה, היא בורחת ופוגשת את חברה המזרחי, המוצג כבחור מגמגם, חלש ולא אינטליגנטי, אך טוב לב. בעולם המזרחי האכזרי היא מוצאת את עצמה מעשנת חשיש וכמעט ונאנסת על־ידי שלושה מזרחים. חברה החלש והנלעג אינו מסוגל להצילה, והוא מזעיק את חברותיה ליחידה הצבאית. יחידת הצבריות עורכת מבצע חילוץ צבאי, מצילה את שולה מחיות

הטרף המיניות המזרחיות, ומפצה בכך על "חוסר הרגישות" העדתית שחברותיה גילו קודם לכן. החיילות מצילות במבצע הירואי את חברתן ומשפילות את המצ'ואים המזרחים המופתעים והמפוחדים. הפטריוטיות של היחידה מופגנת על־ידי מחווה נוספת של רוחב לב כלפי שולה "טעונת הטיפוח": ניבה, בעזרת קשריו של אביה, מצליחה להכניס את שולה ללהקה צבאית יוקרתית, בעוד שהיא עצמה מצליחה להיות מוצבת בתפקיד לא פחות יוקרתי, כקריינית בגלי צה"ל. הצבא, ביטוי נרדף לישראל ולאליטה האשכנזית, גואל, אם כן, את שולה מעולמה המפגר והאלים, ומעניק לה הזדמנות לפתח את כישוריה ולפתור את הקונפליקטים המיניים האורגניים־כביכול לחברה המזרחית, בדרך המרמזת על התגברות הרמונית על המתחים העדתיים והמעמדיים בחברה הישראלית.

יש לראות את ההתמקדות הקולנועית והספרותית באלימותם של גברים מזרחים נגד נשים מזרחיות והצלתן בידי גברים אשכנזים או בידי הממסד האשכנזי, בהקשר של ניצולן של הנשים המזרחיות בחברה הישראלית — נשים מזרחיות הן בעלות השכר הנמוך ביותר בקרב העובדות היהודיות (סבירסקי ב., 1987) — כמו גם את ניצולם של הפועלים המזרחים. בבדיה האירופו־ישראלית יש התעלמות מדיכויין של נשים אשכנזיות בידי הממסד הישראלי. סרטים אלה משעתקים את השיח הגברי ההגמוני שבו האשם באי השוויון הבין־מיני מוטל כל כולו על האוריינטליזם של המזרח. לעומת זאת אין איזכור כלל למעמדן של הנשים בחברה הישראלית, ולהבדל המעמדי שבין נשים מקבוצות לאומיות ועדתיות שונות — כשם שיש התעלמות מן העובדה שהאתוס הצברי מבוסס על אידיאלים לאומניים־מצ'ואיסטים.

שיח זה מופנם, לעתים קרובות, על ידי המזרחים/יות עצמם/ן. כך, למשל, בסרט "כורדניה" (1986), סרט קצר של במאית מזרחיה. זהו סרט אודות מעברה, הנפתח בסצינת אונס של אשה מזרחית על־ידי בעלה. הבעיה אינה עם ה"ריאליזם" של הסצינה, אלא עם העובדה שהיא נוצרה בהקשר אינטרפרטטיבי שבו המושג של אלימות מינית בתוך המשפחה המזרחית משמש כרציונאליזציה לעוצמה של הממסד הגברי האירופו־ישראלי. אונס של נשים אינו מוגבל, כידוע, למעמדות, עדות או לאומים מסויימים והוא תופעה כללית, ובישראל, גם גברים אשכנזים אונסים נשים. על כן, הנטייה הפוליטית של רפרזנטציות שכאלה ברורה, בייחוד לאור ההיסטוריה של הקולנוע הישראלי, שבו אשכנזים מעולם לא הוצגו כאנסים; הללו היו תמיד מזרחים.

בז'אנר של קומדיות הבורקאס, היחסים בין המינים מוכפפים במשתמע לאידיאולוגיה לאומנית, כאשר זוגות צעירים מעורבים משמשים כקשר בין עדות מסוכסכות. האינטגרציה החברתית נחלמת באמצעות הארוטיות, והחתונה — המגשרת, לכאורה, על פני הפערים — היא שיר הלל להרמוניה הלאומית־משפחתית; הדבר בא לידי ביטוי בשיר "כולנו יהודים" בסרט "קזבלן" (1973) או בשיר "לחיי העם הזה" בסרט "סלומוניקו" (1973). מרבית סרטי הבורקאס נותנים ביטוי לעמדה הרווחת, לפיה הבדלים תרבותיים ומעמדיים יחוסלו על־ידי הדור הצעיר, בעיקר באמצעות נישואין. הסכסוך הישראל־פלסטיני מוצג בסרטים אלה כמציאות לאטנטית, נוכחות לא־מדוברת העולה מתוך ההקשר של האחדות היהודית.

בשנות השבעים, עם שקיעתו של הצבר המיתי וההירואי, הגל החדש של קולנוע אישי התמקד בדמויות גבריות רגישות ופגיעות, ופתח בדרך זו מרחב מסויים עבור פרוטגוניסטיות נשיות. "מיכאל שלי" (1974), כמו רבים מסרטי הגל הזה, מתמקד בזרים מנוכרים, והפעם באמצעות פרוטגוניסטיות נשיות. אלא שאפילו ה־parti pris של הקולנוע האישי אינו נקי מן ההקשר הלאומי של האידיאולוגיה האוריינטליסטית. התאומים

הערבים ב״מיכאל שלי״, למשל, המוצגים במסגרת זרם התודעה של הפרוטגוניסטית, אינם משמשים תפקיד נראטיבי כלשהו מלבד השיקוף והמטאפוריזציה של האני הפנימי הדיוניסי המדוכא של הפרוטגוניסטית, והתיסכול הרומאנטי שלה לנוכח קיומה האפור ונטול ההשראה. הנוכחות הערבית חודרת לתוך מרחב ההזייה של הסובייקטיביות היהודית־ישראלית, אך היא אינה משמיעה קול פוליטי או לאומי.

בשנות ה־70 עלו גם נשים במאיות, שנטו, כמו הבמאים הגברים, להבליט נושאים של ניכור וחיפוש אחר זהות. הקולנוע האישי מציג עולם סגור הממורכז במערב, תוך דחייה של דיאלוג אותנטי עם המזרח. יתרה מזאת, ההתמקדות בנשים איננה, לרוב, פמיניסטית במפורש. סרטיהן של הבמאיות מציירים עולם של נשים אשכנזיות בנות המעמד הבינוני־הגבוה, תוך שהן משעתקים את הפרספקטיבה הלאומית, העדתית והמעמדית ההגמונית. ״אלף נשיקות קטנות״ (1982), למשל, מקדם הזדהות עם האלמנה האשכנזיה, הבורגנית והאלגנטית, המתמודדת עם משבר בחייה. באמצעות מיזנסצנה מתוחכמת מבחינה חזותית ותנועת מצלמה מתוחכמת, הצופה מובל להזדהות עם עולמה ה״מורכב״ של האלמנה, העומד בניגוד לעולמה המצומצם, החודרני והחומרני של העוזרת, שכל עניינה הוא בנטילת אוכל ובגדים מבעלת־הבית, והמגלה חוסר רגישות מוחלט למצבה הרגשי של האלמנה. כיוון שהסרט צולם בחלקו באיזור מאוכלס במזרחים, העדרם הבולט של מזרחים (להוציא את העוזרת) מן הסרט יוצר ״העדרות מבנה״ (structuring abscence). ״אלף נשיקות קטנות״ מקפיד באופן שיטתי על אווירה היגיינית ומודעת־לעצמה של יופי אמנותי, והוא משתמש לשם כך בארכיטקטורה של הסביבה — אך מחסל כל רמז לתושביה.

כמה מפיקים מזרחים קראו תיגר על השטחיות והפסיביות המיוחסים לנשים מזרחיות; בולטים שבסרטיהם הם ״הבית ברחוב שלוש״ (1973) ו״אור מן ההפקר״ (1973). בראשון, קלרה, אמה של הפרוטגוניסטית, עובדת כעוזרת בית — והיא זוכה ליחס מבין, שהוא נדיר בקולנוע הישראלי; הדבר נעשה באמצעות מנגנונים של יצירת הזדהות. הצגתה כאן עומדת בניגוד למה שקורה בסרטים ישראליים אין־ספור, שבהם העוזרת משמשת כקישוט של המעמד הגבוה ומוצגת מנקודת־הראות של מעסיקיה (ובמאיה), בין אם מדובר בדמות שולית בסרט ובין אם בדמות מרכזית. לעומת זאת, ״הבית ברחוב שלוש״ מקדיש את מרבית הזמן הנראטיבי של קלרה לאירועים בביתה. הסרט מציג אותה בטריטוריה שלה, שם היא עצמאית ואף ה״בוסית״ של ילדיה. תיאור העומק הרגשי של קלרה נקי מיחס מתנשא ומעורר הזדהות עם מאבקה כאם אלמנה העובדת לפרנסתה. התמונה בה רואים את קלרה שוטפת את הריצפה מוצגת לא מזווית־הראייה של בעלת הבית אלא מזו של בנה, הפרוטגוניסט, המזדהה עמוקות עם תחושות הבושה והפגיעה שלה, הזדהות המודגשת על־ידי צילום מקרוב של פניו. ההשפלה שלו מוחרפת עם כניסתה של הגב׳ גולדשטיין, בעלת הבית, כיוון שהערותיה מדגישות את תלותה המכאיבה של אמו.

גם ב״אור מן ההפקר״ נוכחות האשה המזרחית היא משמעותית, למרות שתפקידה אינו מרכזי. כאשר נציגי המימסד פורצים לשכונת עוני מזרחית כדי לבצע את משימתם — הריסת בית שנבנה ללא רשיון — האשה המזרחית היא זו המביעה מחאה. בסיקוונס המציג את הריסת הבית בידי פקחים ושוטרים, שכנתו של הפרוטגוניסט היא זו ההופכת לדוברת של הקהילה המזרחית, ומטיחה בנציגי הרשות: ״כשהילדים שלנו נלחמים בערבים זה בסדר, אבל לאף אחד לא איכפת איפה הם גרים! מה איכפת לממשלה הזאת! קדימה, לכו תביאו ווזווזים מרוסיה...״

ב״אור מן ההפקר״ וב״הבית ברחוב שלוש״, האשה המזרחית נאבקת במסגרת האפשרויות הפתוחות בפניה. יתרה מזאת, המדכא שלה אינו לובש צורה של גבר מזרחי מפלצתי, אלא של מימסד מדכא. ״אור מן ההפקר״ אינו מתעלם מן המצ׳ואיזם של נערי רחוב כלפי נשים; הוא מוכיח כי גברים ונשים מזרחים, עם כל ההבדלים ביניהם, הם למרות הכל קורבנות של אותה מדיניות. אלימותה של האשה מוצגת בהקשר של האלימות של המדיניות, וכתוצאה מכך היא מקבלת משמעות שונה מן הסטריאוטיפ של ״האי רציונאליות המזרחית״. האשה מבטאת את הזעם והאלימות של קבוצה מדוכאת שהיא בראש ובראשונה תגובה ומרד **נגד** אלימות — האלימות המושרשת באסימטריה של יחסי הכוחות החברתיים־פוליטיים.

מקורות

ספרים:

אילון, עמוס. 1981. **הישראלים**. ירושלים: אדם.

סבירסקי, ברברה. 1987. ״נשים ישראליות בקו הייצור״. בתוך ברברה ארנרייך ואנט פואנטס, **נשים בקו הייצור העולמי**. תל־אביב: ברירות.

שוחט, אלה. 1991. **הקולנוע הישראלי: היסטוריה ואידיאולוגיה**. תל־אביב: ברירות.

שקד, גרשון. 1983. **אין מקום אחר**. תל־אביב: הקיבוץ המאוחד.

Memmi, Albert. 1967. *The Colonizer and the Colonized.* Boston: Beacon Press.

Said, Edward. 1989. *Orientalism.* New York: Vintage Press.

Shohat, Ella. 1989. *Israeli Cinema: East/West and the Politics of Representation.* Austin: University of Texas Press.

סרטים:

צבר (1933)

גבעה 24 אינה עונה (1955)

הם היו עשרה (1961)

מורדי האור (1964)

סיניה (1964)

פורטונה (1966)

מלכת הכביש (1971)

קזבלן (1973)

סלומוניקו (1973)

הבית ברחוב שלוש (1973)

אור מן ההפקר (1973)

מיכאל שלי (1974)

אלף נשיקות קטנות (1982)

את בצבא עכשיו (1985)

כורדניה (1986)

חברה במלחמה: הסכסוך הלאומי והמבנה החברתי

אבישי ארליך

המקרה של ישראל הוא דוגמה למצב שבו מלחמה וסכסוך מביאים בעקבותיהם יצירה, שינוי, טרנספורמציה והרס של תצורות חברתיות. מקרה זה אף מאושש את הטיעון כי ככל שהסכסוך הינו מתמשך, כוללני ואינטנסיבי יותר — כך השפעותיו על המבנה החברתי בולטות יותר. ישראל היא מקרה — אחד ממעטים בהיסטוריה המודרנית — של חברת מלחמה מתמדת המעוצבת על־ידי מציאות זו.

במאמר זה אטען, ואשתדל להדגים, כי הסכסוך הישראלי־ערבי הוא תהליך חברתי בעל השפעה מעצבת כבירה על התצורה החברתית הישראלית. בחלק הראשון של המאמר אשרטט בקצרה את מסלול ההתפתחות ההיסטורי של הסכסוך ואת תהפוכותיו. בחלק השני, אתאר את האופן שבו טיפלה הסוציולוגיה הישראלית בסכסוך, ואציין כמה חסרונות בגישות הישראליות השונות. אטען שהסכסוך — למרות מרכזיותו — לא נהיה לשדה מחקר נפרד, בלתי־תלוי וכולל, וכתוצאה מכך המחקר הקיים נוטה לגמד את השפעותיו על החברה או להתעלם מהן כליל. בחלק השלישי, אציג דוגמה המראה את חשיבותו המרכזית של הסכסוך בעיצוב התצורה החברתית הישראלית בעבר ובהווה.

הסכסוך, מהותו ושלביו

החוקרים אזר, ג׳ורײדיני ומקלאורין (Azar, Jureidini & McLaurin, 1978) סיווגו את הסכסוך הישראלי־ערבי יחד עם סכסוכים כמו: הסיני־סובייטי, בריטי־צפון אירי, אתיופי־סומאלי, צפון־דרום קוריאני, סיני־טייואני, יווני־תורכי בקפריסין, מוסלמי־נוצרי בלבנון, ועוד, כ״סכסוך חברתי מתמשך״. הם תיארו את טיפוס הסכסוכים המתמשכים כבעל המאפיינים הבאים: 1) משכם הארוך, 2) עוצמתם המשתנה: עולה ויורדת תדיר, 3) כולליותם — הסתעפותם לכל תחומי הקהילה והיחסים הבינלאומיים, 4) חסרונה של נקודת סיום ברורה. הכותבים טענו שסכסוכים מתמשכים אינם אירועים מסויימים, או אפילו מקבצים של אירועים, כי אם תהליכים. טענתנו היא שכתהליכים, יש לכל אחד מהם מבנה וכיוון התפתחות מיוחדים, השונים מסכסוך מתמשך אחד למשנהו, ובהתאם שונה השפעתם על החברות המעורבות.

לסכסוך הישראלי־ערבי יש תכונה ייחודית, המבדילה אותו מסכסוכים מתמשכים אחרים, והעושה אותו לבעל השפעה מכרעת עוד יותר מהם על החברה. תכונה זו היא

המקור: Avishai Ehrlich. "Israel: Conflict, War and Social Change". In C. Creighton and M. Show (Eds.), *The Sociology of War and Peace*. Devonshire: MacMillan Press, 1987. Used with permission.

התקיימותו מראשית קיומה של החברה והתלוותו אליה בכל ההיסטוריה שלה. הסכסוך החל ממש עם ראשית ההתיישבות היהודית־ישראלית המודרנית בארץ ישראל העות׳מאנית והמנדטורית. כבר מ־1920 היה לסכסוך צביון לאומי ולא רק קבוצתי או לוקאלי. חשיבות התפרצותו המוקדמת היא בכך שהתהוותו קדמה לעיצוב המבנה החברתי ולכן השפיעה עליו מתחילתו. כלומר הסכסוך עצמו הוא גורם מתמשך מרכזי בעיצוב התצורה החברתית מראשיתה.

לפני שנדגים כיצד הסכסוך עיצב את החברה הישראלית והמשיך ושינה אותה, יש צורך להגדיר את מהותו.

ראשית, בלב ליבו של הסכסוך הישראלי־ערבי מצויים מאמצי המתיישבים הציונים ליצור חברה יהודית אקסקלוסיבית בפלסטינה, וההתנגדות, ראשית של הערבים המקומיים — הפלסטינים, ואחר כך של מדינות ערביות, לפרוייקט התנחלות זה. מבחינה זו נתפס הסכסוך על־ידי שני הצדדים במונחי ״משחק סכום אפס״ — כלומר, במושגים סימטריים מנוגדים: תהליכי בינוי חברתי, לאומי ומדיני של ישראל מהווים תהליכי הרס, פיזור וגלות, ואי־הבנייה — פירוק, של החברה הערבית הפלסטינית.

שנית, למרות שליבת הסכסוך לא השתנתה, היא התפתחה היסטורית. ההיסטוריה של הסכסוך ניתנת לתיקוף לשלושה שלבים עיקריים, שלכל אחד מאפיינים משלו:

בשלב הראשון, שנמשך בין 1920 ל־1947, היה זה סכסוך בין־קהילתי תוך־מדינתי, בין שתי קהילות לאומיות. **בשלב השני**, שנמשך בין 1948 ל־1967, היה הסכסוך לבין־מדינתי, בין ישראל וארצות ערב המקיפות אותה, כששני הצדדים נתמכים על־ידי מדינות בעלות ברית שמחוץ לאיזור. **בשלב השלישי**, שנמשך בין 1967 ל־1985, היה הסכסוך לבינלאומי, אחת מזירות המאבק העיקריות בתחרות הבין־מעצמתית להגמוניה גלובלית.

בשלבו הראשון של הסכסוך בין הקהילה היהודית־ציונית והקהילה הערבית בפלסטינה, הוא עמד בסימן העובדה שהמדינה ומנגנוניה העיקריים היו בידי כוח שלישי, השלטון הבריטי. כוח חיצוני זה הוא שקבע את הסייגים ליכולת הגשמת השאיפות של כל קהילה, ואת האמצעים שבהם ניתן היה לנסות להגשים שאיפות אלה.

את ההתפתחות המיוחדת של היישוב היהודי בארץ ישראל המנדטורית יש להבין לאור העובדה שההתנחלות הציונית לא יכלה להתבצע — כמו בהקשרים קולוניאליים אחרים שבהם לא היה כוח חיצוני חזק יותר בשלטון — באמצעות כוח צבאי וכפייה חוקית. במקום זה נאלצה ההתנחלות להסתמך על התפתחות השוק הקפיטליסטי, דהיינו הרפורמות העות׳מאניות, כדי שאפשר יהיה לרכוש קרקע בכסף, ולהסתמך על מתן רשות חוקית מטעם ממשלת המנדט לצורך הגירה אל הארץ. רק בהקשר זה ניתן להבין את ייחודו של המבנה החברתי הציוני.

קיומה של המדינה הזרה, הבריטית, נתפס על־ידי הערבים כמכשול להתפתחותם הלאומית, מכיוון שהיא חסמה את זכויות הרוב שלהם בשלטון ובחקיקה, וכן את יכולתם להשתמש באלימות. התנועה הלאומית הפלסטינית שאפה לכן לעצמאות ולריבונות כתנאי קודם לפתרון הסכסוך בינה לבין התנועה הציונית — אבל נכשלה בהשגת מטרה זו. זה היה הרציונאל ואלה היו ההשלכות של המרד הערבי הגדול בשנים 1936-1939. הציונים, לעומת זאת, הרגישו את המדינה הבריטית כבלם להמשך התפתחותם רק אחרי 1939 — כשחוקי רכישת האדמות והעלייה (הספר הלבן) מנעו את האפשרות של המשך התרחבות היישוב היהודי והקפיאו אותו בסטאטוס של מיעוט. אחרי 1945 היו אלה דווקא הציונים שתבעו עצמאות לאומית.

בתנאים ששררו בשלבו הראשון היו אופני הביטוי של הסכסוך מוגבלים: לחץ על הממשלה למען תנקוט במדיניות מעדיפה, חרם על חליפין כלכליים, התפתחות מתבדלת של סקטורים, והתפרצויות ספוראדיות, מקומיות ומוגבלות, של מעשי איבה. אי אפשר היה לסכסוך להתפתח למלחמה כוללת, שכן התפתחות כזו נבלמה בשל קיומו של מנגנון הכפייה של הממשלה הבריטית, שהיה חזק יותר משני הצדדים. עובדה זו אין פירושה שהסכסוך לא היה אינטנסיבי או כוללני: צילו אכן העיב על כל היבטי החיים.

הסתלקותו של הכוח החיצוני ב־1947 איפשרה את פרוץ המלחמה המלאה הראשונה בין יהודים לערבים. זו התחוללה על שאלת עצם כינונה של מדינה יהודית ועל תחום היקפה הטריטוריאלי. תוצאת מלחמה זאת היתה ייסודה של מדינת ישראל. מלחמת 1948 היא דוגמה מובהקת של השפעות מלחמה על חברה, במקרה זה על שתי חברות. החברה היהודית היתה למדינה ריבונית, ואילו המערך החברתי הפלסטיני פורק וחלק גדול מהתושבים הפלסטינים נעקרו ממקומם והיו לפזורה.

עם ייסודה של מדינת ישראל ב־1948, ועם ההתערבות הצבאית נגדה על־ידי שבע מדינות ערביות, נכנס הסכסוך לשלב השני שלו, השלב הבין־מדינתי. ההתנגדות הפלסטינית נמשכה — אם כי בתנאי מאבק חדשים. הביטוי הצבאי העיקרי שלה היה עכשיו חדירות מעבר לגבול אל ישראל על־ידי חוליות בלתי סדירות וביצוע פעולות גרילה בה. כך, בשלב הבין־מדינתי — נשאר בטחון הפנים היבט חשוב של הסכסוך עבור הישראלים. הפלסטינים שנותרו בתחומי מדינת ישראל הוגבלו בזכויותיהם, בתנועתם ובתעסוקתם באמצעות שימוש ב־"תקנות ההגנה לשעת חירום — 1945". מעל לכל, תהליך הקולוניזציה — נישולם מאדמותיהם ויישוב יהודים במקומם — התגבר. האופנים העיקריים של התנגדות הפלסטינים בישראל היו מאבק פוליטי למען זכויות דמוקרטיות ושימוש מוגבל בעתירות לבתי המשפט (בג"צ וכו') (לוסטיק, 1985).

ההשפעה העיקרית של מעורבות המדינות הערביות בסכסוך היתה תמורה בציר העיקרי שלו, שמעתה נהיה לבין־מדינתי. האינטרס הפלסטיני נוכס עתה בידי מדינות ערב. מאבקם הוכפף ונעשה בו שימוש על־פי האינטרסים השונים של המדינות ומערכות היחסים ביניהן.

השלב הבין־מדינתי מאופיין, קודם כל, במשכו הארוך. משום שישראל לא יכלה לאלץ את מדינות ערב להגיע להסכם שלום, ומשום שאף הללו מצידן לא נטו להסכם כזה, הפך מצב המלחמה — אם כי לא לחימה רחבת־היקף ממש — למצב עניינים תמידי. מצב זה כלל טווח רחב של פעילויות לוחמה: ממלחמות "מלאות", ב־1948, 1956, 1967, 1973, 1978, ו־1982, ועד לאין ספור מבצעים, פשיטות ותקריות מוגבלות יותר, חלקם, כמו באמצע שנות החמישים ואחרי מלחמת 1967, היו קרבות יומיומיים בקנה מידה גדול (מלחמת ההתשה).

התוצאה הבלתי־נמנעת של מצב המלחמה התמידי היה בינוי של עוצמה צבאית. בניגוד לשלב הטרום־מדינתי, כשבטחון חוץ היה בידי הבריטים, נאלצה ישראל החל משלב זה, להקדיש לבטחון חלק ניכר ממשאביה הכלכליים וממשאבי כוח האדם שלה. שיעור הוצאות הבטחון בסך כל המקורות גדל באופן מתמיד והפך לעול כבד והולך. למרות שההתערבות המלחמתית הערבית נסובה במקורה על עצם ייסוד מדינת ישראל ועל גורל הפלסטינים, מצב הלוחמה המתמשך עצמו הוליד סלעי מחלוקת ועויינות נוספים: בראש וראשונה קווי הגבול של ישראל, ונטייתה להחזיק בטריטוריות ערביות

שכבשה במלחמות. סביב אלה התחוללו מלחמות נוספות (כך, למשל, האחיזה בשטחים שנכבשו ב־1967, ללא כל הפגנת נכונות לנסיגה מהם, היתה הסיבה למלחמת 1973).

האופי הרדיקאלי של ההתנגדות הערבית לישראל, כלומר, ההתנגדות לא רק לתוואי טריטוריאלי מסויים שלה, אלא לעצם זכות קיומה, נתן למצב המלחמה המתמשך מימד אידיאולוגי עמוק של מלחמה טוטאלית (הרכבי, 1968). המצב האובייקטיבי של מדינה, המוקפת על־ידי מדינות עויינות לעילא, נעשה לאידיאולוגיה ושימש ליצירת אתוס לוחמני ומנטאליות של מצור: ״אומה בגבה אל הים״. מטרת הערבים נתפסה כהשמדת המדינה (Politycide), והיא הוכלאה בדמיון הישראלי עם הזיכרון הקולקטיבי של השמדת העם שביצעו הנאצים ביהודים. תחושה עמוקה ורווחת זו היתה והינה הבסיס המנטאלי לקונסנזוס הפוליטי הישראלי.

הסלמת הסכסוך לשלב הבין־מדינתי הוסיפה גם את מימד היחסים הבינלאומיים כזירה נוספת שבה מתנהל הסכסוך. מטרת הערבים בזירה זו היא לפגוע במעמדה הבינלאומי של ישראל, לגרום לדלגיטימציה שלה, להביא להחרמתה, לבודדה, ובכך להחליש את יכולתה לזכות בתמיכה. התכלית היא למנוע את קבלתה כעובדה נורמלית בין האומות, בארגונים בינלאומיים, ביחסים כלכליים, בחילופי תיירים, במגעים מדעיים, תרבותיים וספורטיביים ועוד. כך הפכו אפילו ועידות מדעיות ומופעי ספורט תמימים לאופני ביטוי של הסכסוך. פירוש הדבר היה, מנקודת מבטה של ישראל, שכל המגעים הבינלאומיים, יהא הקשרם אשר יהיה, הועצמו בחשיבותם והוטענו במשמעות של בטחון לאומי — מעל ומעבר לתכניהם האקטואליים.

היבט אחר בשלב הבין־מדינתי הוא מעורבותם בסכסוך של כוחות נוספים, בין באמצעות בריתות עם אחד מן הצדדים, ובין בלא בריתות רשמיות. מעורבות של כוחות חיצוניים הגבירה את מורכבות הסכסוך המקורי, כיוון שצדדים נוספים הגבירו את היכולת הצבאית של הצדדים המסוכסכים. ישראל זכתה — וממשיכה לזכות — לסיוע חוץ בתחום אספקת אמצעי לוחמה, משאבים אסטרטגיים (דלק), ידע מודיעיני וטכנולוגיות צבאיות חסויות ועוד. היא אף זוכה לסיוע כלכלי ואסטראטיגי המפצה אותה על בידודה באיזור ועל החרם הכלכלי. מעצמות ידידותיות — בשני העשורים האחרונים, באופן בולט ארצות הברית — משמשות כסוכנות לקיום חליפין בין ישראל למדינות שמפאת הסכסוך והשלכותיו אינן מקיימות יחסים ישירים איתה. הן מספקות גיבוי כלכלי, דיפלומטי וצבאי לישראל, ובכך קונות השפעה על יכולת הפעולה שלה בתחום הצבאי, המדיני, והכלכלי. כך, למשל, יכולתה לפתוח בפעולות איבה, ומשך הזמן שהיא יכולה לקיימן, מותנים במעצמות התומכות. מעצמות אלה יכולות לרסן את השימוש בכוחה הצבאי, או אף לדחוף אותה להתקדם לקראת סיום הסכסוך ונורמליזציה של יחסיה עם שכנותיה.

כל האפקטים הללו של השלב הבין־מדינתי מוליכים כמעט באורח בלתי נמנע לשלב הבא בסכסוך — השלב שבו הוא נהיה לסכסוך בינלאומי. זאת במיוחד בשל משכו הארוך ובשל מעורבות מעצמות־העל.

השלב הבינלאומי בסכסוך הבשיל עם הגברת המעורבות בו של שתי מעצמות־העל, ארה״ב וברית המועצות. הללו השתלבו בסכסוך בשל השלכותיו על האינטרסים הגלובאליים שלהן, בשל המעורבות בו של מדינות־קליינט שלהן, ובשל שאיפתן להרחבת אזורי ההשפעה האסטראטגיים שלהם. יש לזכור שהמזרח התיכון גובל בברה״מ, וכי חשיבותו בכלכלות המערב — בעיקר כמקור נפט — רבה ביותר.

כניסת מעצמות לסכסוך משנה לחלוטין את מערכת הצירים שלו. עויינות בין מדינות — תהיינה סיבותיה אשר תהיינה — משמשת למעצמות כנתיב חדירה לאיזור המסוכסך. הן מעכלות את הצדדים הניצים על־ידי הפיכתם לקליינטים תלויים. מעתה ואילך הגילויים של הסכסוך הם בפיקוח הפטרונים, ואירועי הסכסוך הם מהלכים המנוהלים בזירה הגלובאלית של המעצמות. מצב "מלחמה קרה" בין המעצמות יכול להיות מופעל באמצעות מלחמות "חמות" מאוד בפריפריה! שלב שלישי זה בסכסוך, קליינטליות מעצמתית, אינו בהכרח פרי החלטה מחושבת או פרי הכרח. הוא יכול להיות תוצאה של היגררות צעד אחר צעד — תולדה מצטברת של צעדים קודמים, או שהוא יכול להיות תוצאה של תגובות הכרחיות לצעדים מקבילים של היריב. כך או כך, שורש הסיבות לקליינטליות, הוא אי היכולת, מסיבה כלשהי, להגיע לפתרון — או להכרעה — של הסכסוך בידי הצדדים המסוכסכים עצמם.

מידת כפיפותן של המדינות היריבות בסכסוך למעצמות היא תוצאת הנתיב שבו התפתח הסכסוך. ייתכן ויכוח על מועד ראשיתו של השלב הבין־מעצמתי בסכסוך הישראלי־ערבי. אפשר לטעון שהוא מתחיל כבר לפני 1967. תוצאותיו, מכל מקום, החלו להיות מורגשות היטב בישראל בעיקר לאחר מלחמת יוני 1967. אחת הסיבות לפנייה לסיוע מעצמתי היא אי היכולת להמשיך בסכסוך, או הפחד מפני המשכות הקונלפיקט, בהיקף שמוכתב על־ידי היריב. מעורבות מעצמתית מספקת את האמצעים להמשך המאבק, ובאותה עת משמשת להרתעה מפני הסלמתו. בכל אופן, ההסלמה תלויה ביכולת היריב לחייב גם את המעצמה "שלו" להעמיק את מעורבותה.

התוצאה הראשונה של השלב הבינלאומי, או הבין־מעצמתי, של הסכסוך היתה קפיצה גדולה בהיקף הכוחות הצבאיים, ברמת התיחכום הטכנולוגי של ציודם, ובהוצאות על בינוי הכוח הצבאי (עופר וקובר, 1984, במיוחד עמ׳ 43-33, 125-117, 206-161). הכוח הצבאי שהופגן מעתה בסכסוך לא שיקף עוד, כפי שהיה הדבר בעבר, את המשאבים הכלכליים העצמאיים של המדינות המעורבות — אלא את היקף הסיוע, המשולם או הבלתי משולם, שמספקות מעצמות העל.

לאופן שבו מוענק הסיוע הצבאי יש השלכות חשובות על החלופות הכלכליות העומדות בפני הצד המסתייע: על מבנה ההוצאות שלו, בהווה ובעתיד, ולכן על התפלגות משאביו בין השקעה וצריכה. בישראל יצר המצב החדש של בינוי הכוח הצבאי הפניה משמעותית של משאבי כוח אדם מהמגזר היצרני למגזר הלא־יצרני של הכלכלה, ובכך הוסיף עול על המשק. יתר על כן, משום שסיוע החוץ עודד הפניית אמצעי ייצור לתעשיות בטחוניות, הוא גרם לשינויים ניכרים במבנה הכלכלי. התצורה החברתית בכללותה הפכה לתלויה יותר בצבא ובייצור הצבאי, התבססה בה תשלובת צבאית־תעשייתית, שרכשה השפעה פוליטית חזקה. במידה שלסיוע הצבאי נוסף גם סיוע אזרחי רחב, כפי שאכן קורה במקרה הישראלי, כהלוואות ממשלה־לממשלה או כהעברות חד־צדדיות, יש לכך השלכות על יכולת מימון גרעוני, על החוב הלאומי ועל האוטונומיה של הממשלה מאזרחיה. חלק ניכר מהכנסת הממשלה אינו נשען על מיסוי, חוב פנימי ותרומות. היא לא גובה ישירות מהציבור את הסכומים הדרושים לקיום המערכת הצבאית, ולכן אינה חייבת בזהירות ובפיקוח על הוצאותיה. להיפך, הממשלה נהיית לסוכנות של חלוקת מקורות חוץ בתוך החברה וכך יוצרת תלות קליינטלית של האוכלוסיה בממשלה. להוצאות ממשלה אלה יש, אם כן, גם השלכות על רמת החיים הכלכלית, על חלוקת העושר (ריבוד), על ההרכב המגזרי של הכלכלה ועל המערכת הפוליטית.

שינוי חשוב מאוד במצב הסכסוך, הנובע מהפיכתה של ישראל לבעלת ברית של ארה״ב אחרי 1967, היה היכולת של ישראל להחזיק וליישב טריטוריות נוספות שנכבשו במלחמה. מבחינה זו היתה מלחמת 1967 נקודת מפנה. ישראל תפסה טריטוריות שלא היו חלק מפלסטינה המנדטורית, והורשתה להחזיק בהן. מצב זה יכול היה להתמשך רק על בסיס גיבוי של ארה״ב. משמעות מצב זה היא הסלמה מסכסוך בתוך גבולות פלסטינה המנדטורית לסכסוך אזורי המאיים על הסטאטוס קוו ועל השלמות של המדינות הערביות הסובבות. הסלמה זו בלטה שוב במלחמות 1978 ו־1982 בלבנון. הרחבת זירת המלחמה דחפה כמה מדינות ערביות לקליינטליות אצל ברה״מ.

הגיבוי והתמיכה של ארה״ב גרמו גם לשינוי בגילויים הלא צבאיים של הסכסוך. המסע הדיפלומטי נגד ישראל בארגונים בינלאומיים הוכשל באמצעות הווטו האמריקני וגיוס בעלות הברית המערביות. החרם הכלכלי הפך לבלתי יעיל משום שארה״ב התנגדה לו ותמכה בהפרתו על־ידי אחרים.

השלב הבין־מעצמתי גרם גם לחידוש בולטות המרכיב הפלסטיני בסכסוך, שבשלב הקודם נבלע, כאמור, על־ידי המדינות הערביות. הכיבוש הישראלי של הגדה המערבית ורצועת עזה, דחף להתנגדות עממית פלסטינית, שבמהלכה עלה ארגון השיחרור הפלסטיני (אש״ף), שנוסד ב־1964, לעמדת הנהגה. ניסיונות ערביים לסלק את ישראל מטריטוריות שנכבשו ב־1967 הביאו למלחמת התשה ולפעולות גרילה, שבמהלכם הגבירה ברה״מ את מעורבותה. כישלון נסיונות אלה להשיג נסיגה ישראלית פילג את מדינות העימות: מצרים הגיעה למסקנה שרק על־ידי ברית מחודשת דווקא עם המעצמה התומכת בישראל, ארה״ב, יש לה סיכוי לחלץ את השטחים הכבושים מידי ישראל. משום כך צيננה מצרים את בריתה עם ברה״מ, ואחרי מלחמת 1973 החלה לקיים עם ישראל משא ומתן שנערך תחת כנפיה של ארה״ב, ושנחתם לבסוף כהסכם קמפ־דיוויד ב־1979. סוריה, לעומת זאת, התמידה בגישה הצבאית לפתרון והעמיקה את תלותה הקליינטלית בברה״מ.

כל עוד המעצמות התחרו זו בזו, וכל עוד מדינות העימות העיקריות היו מפולגות, ניתן היה להמנע מהסכם שלום כולל. גם את יחסי ברה״מ — אש״ף צריך להבין בקונטקסט של המאבק הבין־מעצמתי. כיוון שעוצמת הסכסוך בין ישראל לפלסטינים היא הגבוהה ביותר והשגת הסכם ביניהם קשה ביותר — אש״ף שימש עבור ברה״מ כמחסום נגד הסכם אזורי בחסות ארה״ב והשתררות הגמוניה אמריקנית. מצד שני, תמיכת ברה״מ באש״ף היא מן הגורמים המסבירים את מעמדו באיזור ובעולם. אש״ף היה לציר מרכזי של ״חזית הסירוב״, והוא טופח על־ידי ברה״מ כנגד נטיות פייסניות בקרב מדינות ערב (אוחנה ויודפת, 1985, בעיקר עמ׳ 212-171). המלחמות של ישראל נגד אש״ף בלבנון ב־1978 וב־1982 הן תוצאה של תפקיד החסימה שאש״ף מילא ושל האוטונומיה הגוברת שלו שהטרידה את ישראל. התוצאה הישירה של מלחמת ישראל נגד אש״ף בלבנון היתה קיצוץ האוטונומיה הגוברת של המרכיב הפלסטיני בסכסוך, והכפפתו מחדש למדינות ערב. הנושא העיקרי בסדר־היום של אש״ף מאז הוא שימור האחדות הפנימית של הארגון אשר אגפיו השונים מסוכסכים ביניהם ונקרעים מעליו על־ידי פונדקיהם הערבים. שימור אחדות זו הוא הישגו העיקרי של אש״ף בעשור האחרון.

הסוציולוגיה הישראלית והסכסוך הישראלי־ערבי

בחלק הקודם ראינו שהסכסוך הישראלי־ערבי הוא רב שטחות ומורכב ממספר רמות. בבואנו להעריך את השפעות הסכסוך על מבנה התצורה החברתית הישראלית ועל הדינמיקה שלה — הכרחי לקחת בחשבון את הגילויים השונים של הסכסוך: הכלכלי, האידיאולוגי, התרבותי והדיפלומטי־בינלאומי. אומנם בתקופה מסויימת יכול היבט אחד לבלוט יותר מן האחרים, אך ההשפעה הכוללת של הסכסוך על החברה נובעת מצרוף ההיבטים. יתר על כן, למרות שבשלבים השונים תופסים שחקנים (Actors) שונים את התפקידים המרכזיים: המעצמות, המדינות הערביות או הפלסטינים, תהיה זו טעות להתעלם בכל שלב מתפקיד שחקני המשנה. הנושא הפלסטיני, למשל, לא נעלם כאשר הסתיים השלב הבין־קהילתי, אלא המשיך להיות נוכח ומשפיע בכל השלבים ובכל הרמות של הסכסוך.

למרות מרכזיותו הבולטת של הסכסוך בכל היבטי החיים בישראל, הסכסוך הישראלי־ערבי הוא עדיין תחום מחקר מוזנח ושולי בזרם המרכזי של הסוציולוגיה הישראלית. סקר הספרות הקיימת מראה חוסר במחקר על הקשר בין היבטים שונים של הסכסוך ותחומים עיקריים של המבנה החברתי והדינמיקה החברתית של ישראל: כלכלה וריבוד, פוליטיקה, תרבות וערכים, חיברות והמשפחה. מעטים עוד יותר המחקרים הדנים בהשפעות הסכסוך על התצורה החברתית הישראלית מנקודת מבט מאקרו־חברתית, המשתמשת במתודה ההיסטורית השוואתית, או המנסה לבסס קשרים בין הדינמיקה של הסכסוך ותהליכי שינוי חברתי בישראל. אין בנמצא עדיין בסוציולוגיה הישראלית, ואין זה בשל היותה בלתי מפותחת, זרם או אסכולה הרואים את הסכסוך והיבטיו הרבים כנקודת מוצא להסבר יחודיות החברה הישראלית. נראה כאילו רוב הסוציולוגים הישראלים נרתעים ממחקר הסכסוך או שיש להם קושי בעיסוק כולל, נפרד ובלתי תלוי בשדה זה כנושא לגיטימי.

סמוחה וציבולסקי (1978) הצביעו כבר לפני כמה שנים על הנדירות היחסית של מחקר על ערבים על־ידי סוציולוגים ישראליים. בהקדמה לאנתולוגיה בסוציולוגיה פוליטית של ישראל (Krausz, 1985) שיצאה לאחרונה, התייחס קרל דויטש שוב למחקר סוציולוגי על ערבים ועל־ידי ערבים כאל שטח מת של המקצוע בישראל. נראה שהבעיה אינה בלתי ידועה, או חדשה, ובכל זאת החסר אינו מתמלא.

לדעתי, הבעיה רחבה יותר ממה שנתפס על־ידי סמוחה ודויטש והיא אינה שייכת למחקר על, או על־ידי, ערבים אלא לתפיסה השלטת בקרב הסוציולוגים הישראלים על המבנה החברתי שלהם. כיוון שסקירה מפורטת של המחקר הישראלי היא מעבר לטווח האפשרי במאמר זה, אגביל את עצמי לטיפולוגיה קצרה — המציגה את טענתי שהסוציולוגיה הישראלית מסונוורת על־ידי התפיסה ההגמונית של הסכסוך, תפיסה המשותפת לרוב הסוציולוגים הישראלים ושהיא חלק בלתי נפרד מהקונסנזוס הפוליטי הישראלי שבו מעוגנים סוציולוגים אלה. האופן שבו הסכסוך מתוחם, והשלכותיו מוגדרות, ניגזר מן האופן שבו מובנים ומקושרים שלושת מרכיביו העיקריים של הסכסוך: "החברה הישראלית", "ערבים פלסטינים בישראל", ו"הסכסוך" עצמו. הטיפולוגיה שאציע ניגזרת מן ההתייחסות למספר שאלות מפתח: האם כל מרכיב של הסכסוך מובן בזיקתו למרכיבים האחרים — או שהוא מטופל בנפרד? מהו ההיקף הניתפס של כל מרכיב, ומהם סוגי

הקשרים הנרקמים ביניהם? האם נמתחת השוואה היסטורית־סוציולוגית בין הסכסוך הישראלי־ערבי לבין סכסוכים אחרים, ואם כן — על איזה בסיס ועם אילו סכסוכים נעשית ההתייחסות?

במטריצה הבאה אני מציע סכימה ממיינת, המסכמת את התחומים הקיימים של מחקר ישראלי ואף את ה"חסרים" במחקר, היינו תחומים שאין עוסקים בהם או שאין מבינים אותם בזיקותיהם ההדדיות. טענתי היא שלימוד מקיף של השלכות הסכסוך על התצורה החברתית הישראלית מחייב **שדה מחקר משולב**, המאפשר עיסוק בכל שלושת המרכיבים במסגרת אנאליטית אחת. כל קטיגוריה של תחום מחקר ממוספרת ומוסברת להלן:

תחומי מחקר קיימים וחסרים במסגרת הסוציולוגיה הישראלית:

קטיגורית מחקר	ערבים	מבנה חברתי יהודי־ישראלי	סכסוך
1.	—	+	—
2.	+	—	—
3.	+	—	+
4.	—	+	+
5.	+	+	+

קטיגוריית מחקר (1). בגישה זו מבינים את מושג "החברה הישראלית" כתואם את החברה היהודית־ישראלית. ערבים בישראל מוזכרים רק באופן שולי ואינם מיוחסים למסגרת האנאליטית המסבירה, גם הסכסוך אינו מיוחס למסגרת הניתוח. שורשיו ומסורתו של טיפוס מחקר זה מצויים בתקופת היישוב. הכיוון של המדיניות הציונית בתקופה זו היה התפתחות נפרדת של המגזר היהודי, ובידול של החיים הכלכליים והחברתיים־פוליטיים של שתי הקהילות, כתנאי הכרחי למדינה יהודית נפרדת בעתיד. המושג המנטאלי המרכזי של "ספאראטיזם" (בידול) הועבר גם למחקר, בידול אנאליטי במחקר הקדים את העצמאות הפוליטית. בהקשר זה המחקר עצמו היה מחולק. הקהילה הערבית, ההתפתחויות בתוכה והסכסוך, נלמדו בעיקר על־ידי קבוצה מיוחדת של מומחים — "הערביסטים".

גישה זו המשיכה להתקיים ואחרי הקמת המדינה היתה לזרם המרכזי בשיח של מדעי־החברה בישראל על החברה הישראלית. בזרם המרכזי של הסוציולוגיה הישראלית שדה המחקר הוא היהודים ומה שקורה להם. ההתפתחות של "היישוב" מיוחסת למצב היהודים במקומות אחרים בעולם ולהתפתחויות פנימיות בקהילה היהודית (אייזנשטאדט, 1967; שפירא, 1977; הורוביץ וליסק, 1978). הסכסוך, כהיבט הבסיסי ביותר של ההתפתחויות בפלסטינה, אינו משולב אנאליטית במסגרת התיאורטית של השיח הסוציולוגי: הוא אינו מובן כהיבט הטבוע במהותו של הפרוייקט הציוני. הוא אינו נתפס ומוסבר כמצב שההתנחלות היהודית עצמה מעוררת וממריצה ושאליו — אל הסכסוך — היא מתאימה את עצמה ומגיבה ככל שהוא מתפתח. הסכסוך אינו נתפס כתהליך מתמשך מעצב, שיצר את המבנה המוסדי והמנטאליות של התצורה החברתית הישראלית (כמו גם את אלה של החברה הערבית הפלסטינית). הערבים והסכסוך מוצגים לכל היותר, אם בכלל, כתוספת חיצונית, מעין תוספתן, המסביר את עצמו על־ידי

התייחסות פנימית: תוספתן המתפרץ מפעם לפעם בדלקת זמנית. הערבים והסכסוך מסוקרים לכן כחיצוניים למבנה ולהתפתחות של החברה הישראלית.

קטיגוריית מחקר (2). סוג זה של מחקרים בוחן אומנם את הערבים בישראל, אבל הוא משלים את הסוג הראשון. הוא מתעלם מהאקסקלוסיביות (הסגירות) כלפי לא יהודים כהיבט מהותי של מבנה המדינה היהודית־ציונית, ומאי־אפשרות ההתקבלות של ערבים למבנה זה. הוא מתעלם מהתפתחות המבנה של החברה הערבית בישראל כתוצאה מן הסכסוך והכיבוש ומהיותה מיעוט נישלט ומופלה. שדה השיח של סוג זה של מחקרים סוקר את הערבים כ"מיעוט בתהליך מודרניזציה והתאמה בחברה הישראלית" (סמוחה, בסמוחה וציבולסקי, 1978) באופן זה נמנע, במכוון, הדיון בבעייתיות והייחודיות של החברה הישראלית־יהודית. הבעיות נידונות בטרמינולוגיה התואמת את "הדמוקרטיות הפלוראליסטיות המערביות". כאילו הקולקטיב היהודי והשייכות אליו הם מאותו הסוג כמו, למשל, אזרחות בארה"ב. הטיפול בערבים בישראל בטרמינולוגיה של "מודרניזציה" גם מתעלם מנושאים מיוחדים עיקריים. לא כאן המקום לביקורת מושג "המודרניזציה" באופן כללי, אבל הרחבתו לתנאים של הערבים בישראל מסיחה את הדעת ממוקד הבעיה — היותם נכבשים, במצב תלות ואפליה. במקום זאת ממוקדת תשומת הלב לשיח המערבי "הנדיב", לכאורה, והמתחסד, לגבי העולם השלישי, כגון הדיון של רוסטוב או דו"ח הצפון־דרום של ברנדט והית'. הטרמינולוגיה שנעשה בה שימוש היא לכן מערפלת ומעוותת. היא יוצרת אנאלוגיה אנאליטית בין שתי תופעות שונות לחלוטין, ובכך מסיטה את מערכת הצירים של השיח מההקשר של חברות מהטיפוס ההתנחלותי־קולוניאלי להקשר הכללי של תת־פיתוח.

קטיגוריית מחקר (3). גם גישה זו עוסקת בערבים בישראל, אך היא מייחסת את מצבם לקיומו של מצב המלחמה בין ישראל וארצות ערב. שלא כמו בגישה הקודמת, גישה זו מכירה בכמה מהאפליות הספציפיות של האוכלוסיה הערבית במדינה היהודית, אבל, אינה עושה את הקישור בין הסטאטוס של הערבים והמבנה של המדינה. אפליות משוייכות **למצב** (מלחמה) במקום **למבנה** (אקסקלוסיביות יהודית). האזרחים הערבים של ישראל מוצגים כקבוצת מיעוט שהיא חלק אתני של אומה עויינת המצוייה במצב מלחמה עם ישראל (כמו הגרמנים שהיו בבריטניה והיפנים שבארה"ב במלחמת העולם השנייה). האפליה נתפסת ומוסברת ככורח בטחוני הנוצר בשל מצב המלחמה. גישה זו, מטבע הסבריה, מוגבלת לתקופה שאחרי מלחמת העצמאות כשהתחיל השלב הבין־מדינתי. אי היכולת לשלב במסגרת אנאליטית אחת את שלושת האלמנטים של התצורה החברתית: ערבים, המבנה החברתי הישראלי־יהודי, הסכסוך, גורמת למגבלות: (א) תפיסה מוגבלת ומצמצמת של אי השוויון. (ב) הסבר בלתי רציף וקטוע של ההיסטוריה של התצורה החברתית. (ג) הבנה צרה של הסכסוך. הסכסוך אינו נראה כטבוע בפרוייקט ההתנחלות הקולוניאלית אלא כאירוע חיצוני. הסיבה והתוצאה של המלחמה מוחלפות: במקום שמצב המלחמה הבין־מדינתי ייתפס כהרחבת ההתנגדות הפנימית להתנחלות, נתפסים אופני התנגדות ערבית בישראל ובשטחים הכבושים כתוצאות של עויינות מדינות ערב, כלומר — מעוררות מבחוץ (Schwartz, 1959; שטנדל, 1973).

קטיגוריית מחקר (4). בקטיגוריה זו אני כולל את מגוון המחקרים הדנים ביחסים שבין הצבא והחברה. בין הנושאים הנידונים בקטיגוריה זו של מחקר: התפקיד וההשפעה של הצבא בקליטת העלייה, בחלוקות אתניות (מזרחים לעומת מערבים), בחיבורות נשים.

מחקרים אחרים בוחנים את היחסים בין הצבא והמערכת הפוליטית: אופי התחימה בין צבא ופוליטיקה, הפוליטיזציה של הצבא והמיליטריזציה של הפוליטיקה, גידול המרכיב הצבאי במדינה. מאז 1967 נבחנים גם גידול התישלובת הצבאית־תעשייתית וגידול עול ההוצאות הבטחוניות. נושא רחב ביותר של מחקר בקטיגוריה זו הוא אופי המערכת הצבאית והמשטר בישראל — הדיון על "מדינת קסרקטין" לעומת "צבא העם". באופן מסויים, קטיגוריה זו היא תת־טיפוס של קטיגוריית המחקר הראשונה הנידונה לעיל. גם כאן אין הערבים ואין הסכסוך מופיעים כנושאים ישירים של שיח. המחקר דן במבנה החברתי, הישראלי־יהודי כשהוא לעצמו, וביתר דיוק, ביחסים ההדדיים בין תחומים מוסדיים של מבנה זה — הצבא והפוליטיקה, הבטחון והכלכלה וכו'.

יחד עם זאת, דווקא בקטיגוריה זו נעשו מחקרים מעניינים על השפעות הסכסוך על החברה הישראלית, אם כי בדרך עקיפה. הסכסוך אינו מופיע ישירות כנושא שיח והשינויים בצבא ובחברה אינם נבדקים בקשר לתהפוכותיו של הסכסוך. הצבא הוא משתנה מתווך של הסכסוך במבנה החברתי, כך שהסכסוך ניבחן רק דרך חריר הכוונת של הצבא. אבל, כשם שטענו כבר, העימות הצבאי הוא רק מימד אחד של הסכסוך ולכן, למרות חשיבותו הרבה, ההיבט הצבאי רחוק מלמצות את השלכות הסכסוך ונותן תמונה מצמצמת של השפעותיו. שאלת המוצא, הפרובלמטיקה, של קטיגוריית מחקר זאת היא השפעת המלחמות על החברה הישראלית ומלחמות מוגדרות בדרך כלל כמלחמות הכוללות, המלחמות "הגדולות" (Kimmerling, 1979, 1983a). אפילו כאשר המחקר מזכיר "מאבק מזויין" באופן כללי (ליסק, 1984) הוא מתמקד במלחמות הגדולות ואינו לוקח בחשבון את התוצאות העקיפות של מלחמת הגרילה המתמשכת ואת אופני הסכסוך שאינם בגדר מאבק מזויין.

הדוגמה הטובה ביותר היא התיזה של קימרלינג, ישראל "כמערכת מופסקת" (שם). שם נטען במישרין, שהחברה הישראלית נעה בין שתי פאזות: השיגרה — המוצגת כ"דמוקרטיה מערבית פלוראליסטית" — בזמנים שאין מלחמות גדולות או גיוס מלא, והפאזה המתקראת "מופסקת", המתרחשת כאשר החברה היא במלחמה וכשהמלחמה בקדימות ראשונה מעל לכל שאר התהליכים החברתיים. המלחמה, אם כן, מאופיינת כהתקפה קצרה, כמו למשל, שפעת, שמפסיקה את השיגרה "הבריאה", "הנורמלית" ושאליה חוזר הגוף החברתי־מדיני אחרי שטיפל במחירות במצב החירום (המודל הוא מלחמת ששת הימים 1967 ; לא, למשל, לבנון 1982). גישה זו היא אידיאולוגית במובן זה שהיא ממזערת את הגדרת הסכסוך, ואינה מאפשרת בדיקה השוואתית של האופי הספציפי של מה שנקרא "שיגרה" ביחס לחברות אחרות ושל האופן שבו כל היבט של "שיגרה" זו רווי במצב הסכסוך הלאומי ובמנטאליות של המצור. הסיווג של החברה הישראלית כפלוראליסטית־דמוקרטית־מערבית נעשה בדרך של הצהרה, אך ללא בחינה השוואתית עם חברות אחרות. גבולות ה"דמוקרטיה הפלוראליסטית" מותווים בזהירות ועוקפים מסביב את הערבים שתחת שיפוט ושליטה ישראליים, כך שמצבם אינו מטיל צל על התמונה המיתולוגית.

למרות הנאמר, יצויין כי חלק ממחקרים אלה הינם ביקורתיים ומודאגים מההתפתחויות בזמן האחרון. המחקרים מצביעים על גידול בפוליטיזציה של הצבא, היחלשות הפיקוח האזרחי והרחבת ההתערבות הצבאית במרקם החברתי. הגישה הזו גם מציגה את האפקטים הלאומניים והאנטי־דמוקרטיים של הכיבוש והמלחמה, את הכפפת הכלכלה לצבא ואת גידול התלות של ישראל בארה"ב. ובכל זאת, קטיגוריית מחקר זו מדגימה באופן הטוב

ביותר *שבסכסוך טוטאלי מתמשך*, רוב החוקרים החיים במצב, *מחוייבים* פוליטית לקונסנזוס הלאומי של אקסקלוסיביות יהודית — ואולי אין אפשרות אלא שכך יהיה. בנקודה זו הערתו של קרל דויטש מאוד קולעת: "המחקר הסוציולוגי הישראלי הוא עדיין בשלב שבו הוא דומה לעבודתו של וטרינר ישר וחרוץ שמטופליו אינם מדברים" (אצל Krausz, 1985:4). מה שחסר, לדעתי, הוא לא רק שערבים בישראל יכתבו וידברו על ערבים בישראל — אלא על החברה הישראלית בכללותה — שהם חלק ממנה — מנקודת המבט של החיה שאותה מנתחים.

קטיגוריית מחקר (5). הקטיגוריה החמישית משלבת את האיפיון של התצורה החברתית הישראלית, את הערבים בתוכה ואת תהליך הסכסוך במסגרת אנאליטית מאוחדת — דהיינו — מודל החברה המתנחלת־קולוניאלית. העובדה שהמודל הזה ידוע היטב בישראל אבל כמעט שאין סוציולוגים העובדים בארץ העושים בו שימוש, היא בעלת משמעות. גישה זו אינה מקבלת את ההנחות האידיאולוגיות הבסיסיות של הציונות באופן בלתי ביקורתי, כמקובל בזרמים העיקריים של הסוציולוגיה הישראלית. בהמשך המאמר יודגם יישום של גישה משולבת כזו.

הטענה של תומפסון (Thompson, 1963) נגד צורת הטיפול של הסוציולוגיה במושג "המעמד", כאילו הוא "דבר", אובייקט א־היסטורי, במקום לתפוס אותו כיחס הדדי, מתאימה מאוד גם לחקר סכסוכים לאומיים *מתמשכים*. "היישוב" (*החברה הישראלית־יהודית*) והחברה הפלסטינית אינן שתי "קטיגוריות" בלתי תלויות, או "מבנים", שלומדים אותן בנבדל, ואז מחברים ביניהן. צריך לראותן כמעצבות ויוצרות מחדש אחת את השנייה דרך התהליך ההיסטורי של הסכסוך. "מבנה", "תהליך" ו"סכסוך" כרוכים זה בזה. גישה דומה נחוצה גם, אך לא ננקטה, בסוציולוגיה הישראלית, ללימוד הסכסוכים והמתחים בתוך החברה הישראלית. הראינו כבר כיצד היחסים בין הצבא והכלכלה, או הפוליטיקה, נחקרו בלי התייחסות לאילוצים הקונקרטיים שמטיל תהליך הסכסוך. באותו אופן, המחקר על סכסוכים בין קבוצות בתוך ישראל מפריד כל סכסוך בפני עצמו, במקום להתמקד על היחסים ההדדיים ביניהם. מעל לכל, המחקרים אינם מייחסים את הסכסוכים האחרים, הפנים־חברתיים, לסכסוך הישראלי־ערבי שהוא דטרמיננט־העל של כל המערכת.

המחקרים הביקורתיים של סמוחה (1978) ושל סבירסקי (1981) הן הדוגמאות הטובות ביותר למגבלות אלה. סמוחה *מתאר* את היחסים בין יהודים וערבים (אבל רק בגבולות שלפני 1967), מזרחים ומערבים ודתיים וחילוניים, אבל אינו קושר בין מערכות היחסים, גם אין הוא מנסה לבדוק קורלציות ביניהם לבין תהליך הסכסוך הישראלי־ערבי, שהוא בעל החשיבות המכרעת. סבירסקי משתמש בפרנק, בוולרשטיין ובהכטר לפיתוח מודל תלות של חלוקת העבודה בין יהודים מזרחים ומערבים, אבל אפילו אינו מזכיר את הערבים בישראל: כיצד מעמדם משפיע על יחסי מזרחים־מערבים או כיצד מהלכו הכולל של הסכסוך הישראלי־ערבי השפיע על מעמדם של היהודים המזרחים במדינה היהודית.

סכסוך, מבנה ותהליך — המקרה של קרקע והתנחלות

להלן אדגים את הגישה המשולבת תוך הצגת האופן שבו עיצב הסכסוך פן מרכזי בהוויה החברתית הישראלית — דפוסי הבעלות הקרקעית וההתיישבות למיניהם. פן מכריע בהפיכתה של פלסטינה ליהודית, בעיקבות מלחמת 1948, היה תפיסת החזקה על אדמה וההתנחלות עליה. הדרך היחידה שבה יכלה להתפתח הקולוניזציה היהודית לפני 1948

היתה באמצעות רכישת קרקע. הרכישה נתאפשרה כתוצאה מהתגברות המיסחור (קומודיפיקציה) של קרקע, שהתפתח בשלהי התקופה העות׳מאנית, וכתוצאה מגידול יבוא ההון היהודי מחו״ל — הון פרטי ולאומי. עד 1948 היתה רכישה תמורת כסף האמצעי היחיד של המתנחלים היהודים להשגת אדמות, כיוון שלא עמד לרשותם כוח כפייה על האוכלוסיה הערבית המקומית והם לא שלטו במדינה ומנגנוניה. המגבלות של שיטת הצבר קרקע זו ברורות מהעובדה שעד 1948 הסתכמו כל קניות האדמה על־ידי יהודים רק ב־7 אחוזים מכלל שיטחה של פלסטינה המערבית.

החלטת האו״ם על חלוקת פלסטינה קראה להקמת שתי מדינות בפלסטינה המערבית והקצתה 55 אחוזים מהשטח ליהודים. כתוצאה ממלחמת 1948 נתפס השטח שהיה אמור להיות פלסטינה הערבית על־ידי ישראל, ירדן ומצרים, כאשר ישראל מחזיקה בכ־80 אחוזים מפלסטינה המערבית. בשטח זה, שנהיה לישראל, היו, לפני מלחמת 1948, 447 כפרים וערים ערביים (מספר זה כולל גם ערים בעלות אוכלוסיה מעורבת, יהודית וערבית). אחרי 1949 נשארו רק 95 יישובים ערביים קיימים (קיימן, 1984). הרבה כפרים פונו ועל תושביהם נאסרה החזרה. הכפרים עצמם או שנהרסו או שיושבו על־ידי יהודים. קרקע שלא היתה בבעלות פרטית או משותפת, בעצם רוב האדמה הבלתי מעובדת, היתה אדמה ממשלתית ועם הקמתה של מדינת ישראל עברה במישרין לבעלות ממשלת ישראל. אדמה ורכוש בבעלות ערבים שהיו מחוץ לגבולות ישראל, או שהיו תושבי ישראל אבל לא הורשו לחזור לרכושם — הופקעו והוחזקו על־ידי רשות מיוחדת שהוקמה לצורך העניין (האפוטרופוס על נכסי נפקדים). בראשית שנות החמישים אוחדה רשות זו עם הרשויות האחראיות על אדמות המדינה ואדמות ״הקרן הקיימת״ וב־1960 נוצר ״מנהל מקרקעי ישראל״. התקנות של הקרן הקיימת שאסרו על מכירה, החכרה, או אפילו עיבוד על־ידי עובדים לא יהודים, אומצו עכשיו על־ידי הרשות החדשה והוחלו על כל האדמות שבשיפוטה. הכרעה זו סגרה את האפשרות של קנייה או החזקת אדמות חדשות כלשהן בישראל על־ידי ערבים, פרט לאדמות שהיו בידיהב ב־1949. הבעלות על הרוב המכריע של האדמה הועברה באופן זה לסמכות יהודית והבעלות הערבית על אדמה הוקפאה (כמות האדמה החקלאית הפרטית שניתנת למכירה בישראל היא מזערית). הפקעות קרקע מתמשכות, מאז 1949, המשיכו להקטין את כמות האדמות בבעלות ערבית והפכו למוקד סכסוך מרכזי בין ממשלת ישראל והאזרחים הערבים בישראל. התפתחות של בעלות על קרקע ונכסים דלא־ניידי על־ידי ערבים נחסמה כליל בישראל, ומה שקיים — עובר תהליך כירסום מתמשך. אובדן האדמות הוא אחד הגורמים החשובים לפרולטריזציה של הערבים.

מים להשקיה באיזור חצי צחיח זה הוא תנאי הכרחי שבלעדיו לא תיתכן חקלאות מודרנית. מים נמצאים יותר בשפע בצפון. התנחלות באזורים הדרומיים חייבה מירכוז של מקורות המים והשימוש בהם ברשות מים לאומית (תה״ל). בישראל, המים, כמו האדמה, מולאמים ובעלות פרטית אינה מוחלת על מקורות מים באדמות פרטיות. השימוש במים לחקלאות מתוכנן ומוקצב, ״מכסות״ מים הוא מכשיר מגביל יעיל מאוד לפיקוח על הייצור החקלאי. הלאמת המים והכפפת השימוש בהם להתנחלות פוליטית לאומית גם היא מגבילה (לצד המחסור באדמה) את התפתחות החקלאות במגזר הערבי. מאז 1967 מיושמים תנאים דומים גם בגדה המערבית ובעזה. שליטה זו על משאבי הקרקע והמים הם אמצעי רב השפעה למניפולציה פוליטית.

מצב הקרקע בשטחים שנכבשו ב־1967 (ושלא סופחו רשמית) דומה במידת מה — אם כי בהבדלים מסויימים. אדמות מדינה מוחזקות על־ידי הממשל הצבאי המונע את השימוש

בהן על־ידי רשויות מקומיות ערביות ומקצה מהאדמות להתנחלות יהודית. הממשל הצבאי גם לוחץ על בעלי חזקה ללא בעלות פורמאלית, מפקיע אדמות ערביות פרטיות וסוגר אדמות פרטיות מפני שימוש על־ידי בעליהן, כדי ליצור עליהם לחץ למכור למתנחלים יהודים. בתקופה שקדמה למדינה היתה ההתנחלות אמצעי להפיכת בעלות פורמאלית על קרקע שנרכשה לבעלות ממשית, לנטילת חזקה על אדמה באמצעות עבודה וקיום נוכחות עליה (Kimmerling,1983b). להתנחלות יש, לכן, לצד היבטיה הכלכליים והיבט קליטת העלייה, גם מימד פוליטי־אסטראטגי של כיבוש. בעלות פורמאלית לא הורגשה כמספקת בתנאי חוסר ריבונות וצריך היה לבצרה על־ידי חזקה ישירה. הקצוות הקיצוניים של האיזור היהודי הותוו על־ידי התנחלויות הספר שלהם. ב־1920 היו 51 יישובים חקלאיים יהודיים ובסוף תקופת המנדט הבריטי, ב־1948, היו 302.

הצורות המיוחדות של ההתנחלות הציונית שהתפתחו בפלסטינה גם הן תוצאת התפתחות הסכסוך. **לערים** התייחסו בבוז, הן קדמו לקולוניזציה הציונית ולא נתפסו כממלאות תפקיד התנחלותי. **המושבות** היו הצורה המוקדמת של התנחלות ציונית, בעיקר על אדמות שניקנו באופן פרטי ושעובדו באופן פרטי בעזרת עבודה שכירה. הקמת מושבות חדשות הופסקה מאוחר יותר בגלל המשברים הכלכליים והחברתיים שהתרבו בהן. ב־1949 היו 85 מושבות. שתי צורות חדשות של התנחלות שפותחו בפלסטינה הם **הקיבוץ** **והמושב**. **הקיבוץ**, קואופרטיב יצרני וצרכני המבוסס על עקרונות קהילתיים, התאים במיוחד כצורת התנחלות בתנאים קשים וחוסר בטחון. האידיאליזם של חבריו, והאינטימיות של קבוצה קטנה מלוכדת, הפכו אותו למסדר מיסיונרי המחבר יכולת יצרנית וצבאית. הקבוצות היו חוד החנית של ההתנחלות הציונית. ב־1947 היו 148 קיבוצים, אוכלוסיית הקיבוצים הגיעה ל־7.5 אחוזים מהאוכלוסיה היהודית, נקודת השיא בשיעור אוכלוסיית הקיבוץ באוכלוסיה הכללית.

המושבים מבוססים על אדמה מולאמת, על יחידות משפחתיות — במקום קהילתיות, והם משתמשים בעיקר בעבודה עצמית ולא שכירה. הם מצרפים עזרה הדדית וקואפרציה בציוד ובשירותים אבל הם משפחתיים בצד הצרכני. גידול ההתנחלות היהודית הותווה על־ידי קיבוצים, אך המילוי של הטריטוריות נעשה בעיקר באמצעות מושבים. מ־1921 ועד 1948 הוקמו 94 מושבים (המספרים לקוחים מאפרת, 1981; גבתי, 1981;ביין ופרלמן, 1982; גורני, 1983).

משמעות ייסוד המדינה הציונית היתה, שמעתה אפשר היה להגשים את ההתנחלות לא רק באמצעות מנגנון השוק אלא אף באמצעות חקיקה ואכיפה ליגאלית של חוקים. אופקים חדשים נפתחו, ונוצלו במלואם, על־ידי הפחתת האוכלוסיה הערבית ועל־ידי תפיסת אדמה ורכוש ערבים. ואף על פי כן, המדינה הריבונית החדשה והטריטוריה המורחבת שלה, מעל ומעבר להחלטת האו״ם על החלוקה, לא זכתה בהכרה על־ידי מדינות רבות, ואפילו אלה שהכירו בה, לא הכירו, במקרים רבים, בגבולות הדה־פקטו שלה כלגיטימיים (אי הכרה זו נמשכת עדיין — למשל אי ההכרה בירושלים כבירת ישראל). המדינות הערביות השכנות לישראל חתמו הסכמי הפסקת אש איתה, לא שלום, ולא הכירו בגבולותיה. גם הפליטים הפלסטינים ששאפו לחזור, או לנקום, ועודדו על־ידי מארחיהם — מדינות ערב, המשיכו להסתנן מדי יום דרך הגבולות. תנאים אלה: אי הכרה בינלאומית ומצב בטחוני רעוע הצטרפו לגורם נוסף — גל העלייה העצום, שהביא לישראל 700,000 יהודים במשך שלוש שנים (1948-51) והגדיל את האוכלוסיה היהודית פי שניים או יותר. את העולים הללו צריך היה לקלוט, כלומר לשכנם ולמצוא להם תעסוקה.

קיומם של יותר מ־300 ערים וכפרים נטושים סיפק פתרון לחלק מהבעיות הללו. האיכלוס של כפרים אלה יצר נוכחות לאורך הגבולות החדשים, וכך עיצב מציאות חדשה, שבחלוף הזמן, כך קיוו, תיהפך למוכרת. ההתיישבות גם מילאה את החלל בין הגבולות החדשים וההתנחלויות הישנות, וכך יצרה למעשה את הגבול החדש של המדינה היהודית. היישובים היו גם קו הגנה נגד הסתננות ומעשי עוינות עתידיים, ואחרון חביב, הם פתרו את בעיית הקליטה שסיכנה את המדינה מבחינת היכולת הכלכלית והיציבות החברתית. יישוב כפרים קיימים ואדמות שעובדו מקודם היה האמצעי המהיר והזול ביותר של קליטה, משום שנוצלו בו אמצעי ייצור והון קיימים. בשנים 1948-1952 נוסדו כ־300 יישובים יהודיים — בחלקם הגדול על אדמות של כפרים ערבים שנינטשו — יותר מסך כל ההתיישבות מראשית ההתנחלות הציונית ב־1882 ועד יסוד המדינה ב־1947.

תקופת ההתיישבות ההמונית יצרה גם צורת יישוב חדשה: **ההיאחזות**. זו בוצעה באמצעות יחידות הנח"ל (נוער חלוצי לוחם) שנוצרו ב־1949. היו אלה יחידות צבאיות של חיילי שירות חובה שעשו את שירותם תוך צירוף שירות צבאי והתנחלות. בנח"ל נעשה שימוש בעיקר לייסוד ולהחזקת נוכחות באזורים שבהם תנאי טבע או בטחון קשים, ולצורך הכנת התנאים ליישובם האזרחי בעתיד, במקרים רבים על־ידי אותם חיילים עצמם לאחר שיחרורם. מאז הקמתו ייסד הנח"ל או השלים, יותר מ־100 התנחלויות. מאז 1967 הוקמו היאחזויות נח"ל בעיקר בשטחים הכבושים. הנח"ל הוא דוגמה מובהקת לקשר הישיר שבין הסכסוך הישראלי־ערבי וההתיישבות — ולדרך שבה ההתיישבות היא מעשה פוליטי־צבאי.

שתי צורות חשובות אחרות של התנחלות שפותחו באותה תקופה היו **מושב עולים ועָרי פיתוח**. התנועה הקיבוצית, שהיתה מבוססת על מחוייבות אידיאולוגית להתיישבות קהילתית איבדה את רזרבות המגוייסים שלה — חברי תנועות הנוער הציוניות באירופה שהושמדו על־ידי הנאצים. ההתיישבות המהירה בשנים הראשונות להקמת המדינה מיצתה את שאריות כוח האדם של התנועה הקיבוצית. לעולים החדשים, בעיקר מארצות ערב, היו רעיונות הקיבוץ זרים. מושבי עולים ועיירות פיתוח היו, לכן, הצורות הנפוצות ביותר של התיישבות בתקופה זו. כ־200 מושבי עולים, מתוך כ־300, הוקמו בראשית המדינה.

אחרי 1967 התפתחה ההתנחלות בשטחים הכבושים במספר שלבים: בשלב הראשון, בתקופת ממשלת האחדות והמערך עד 1977, היתה תוכנית ההתנחלות העיקרית "תוכנית אלון". היא המליצה על התיישבות לאורך עמק הירדן ולאורך המורדות המזרחיים, המדבריים של הרי יהודה. מטרת התוכנית היתה לנתק את הגדה המערבית מירדן באמצעות תקיעת טריז של התנחלויות יהודיות, ובו בזמן להימנע מהתיישבות על גב־ההר המיושב בצפיפות על־ידי ערבים. ההתנחלויות שהוקמו היו בעיקר בצורת מושב, קיבוץ, והיאחזות נח"ל — כלומר יישובים מטיפוס חקלאי. בראשית שנות השמונים היו בגדה המערבית כ־35 ישובים ורק כ־3500 מתנחלים (אפרת, 1984). התנגדות חזקה להגבלת ההתנחלות היהודית בשטחים הכבושים החדשים הובעה על־ידי תנועת ארץ ישראל השלמה, על־ידי הליכוד ומאוחר יותר על־ידי גוש אמונים. הגוש — תנועה מיליטאנטית, חוץ פרלמנטרית, המורכבת בעיקר מדתיים — קרא תיגר על הממשלה ב־1974 על־ידי הקמת התנחלויות לא מאושרות. אחרי שממשלת המערך נכשלה בפינויים הוקמו עוד התנחלויות, בסך הכל 12, שבסופו של דבר זכו בהכרה ובתמיכה כספית.

ב־1977 זכה הליכוד בבחירות והקים ממשלה קואליציונית בעלת מחוייבות להתנחלות בלתי־מוגבלת ומהירה. הוכנו תוכניות חדשות של התנחלות המונית שהתעלמו ממגבלות

פינאנסיות ופוליטיות וממגבלות כוח אדם. תוכניות אלה היו מבוססות על תפיסה מקסימלית של קרקע ועל יצירת נוכחות של מתנחלים יהודים בכל מקום בגדה המערבית — אפילו בתוך שטחים המאוכלסים בצפיפות בערבים. ב־1979 הוכרז שאדמה בלי שטרי בעלות (ורוב האדמה היתה מעובדת ללא שטר בעלות) תשתייך מעתה לממשלה, וכך בצו אחד, הוחרמו 64 אחוזים מאדמות הגדה המערבית (אפרת, 91:1984) ונפתחו להתנחלות יהודית — זאת בנוסף לשטחים שקודם היו בבעלות רשמית של ממשלת ירדן, שעליהם הוקמו התנחלויות קודמות. בו זמנית הרשתה הממשלה גם רכישת אדמות ערביות על־ידי חברות פרטיות. ניתן לראות שבניגוד למצב בתקופת המנדט, שבה היה מנגנון הרכישה העיקרי מנגנון השוק, מעתה היה מנגנון הרכישה העיקרי "תפיסה" בגיבוי מנגנוני כפייה וחקיקה. נתגלה בעתונות שרכישת קרקע נעשתה אפילו תוך זיופים והפעלת לחצים על הבעלים הליגאליים תוך עצימת עין מצד השלטונות. מוערך שב־1984 היו בגדה המערבית 115 התנחלויות עם כ־28,000 תושבים (אפרת, 91-5:1984; הערת העורך: ב־1992 מספר ההתנחלויות בגדה וברצועה היה 137 ומספר התושבים היהודים שם היה 107,000. ר' גולדברג, 9:1993).

שוב הופיעו צורות חדשות של התנחלות: **כפר קהילתי** — יישוב קטן, דומה במקצת למושב אך אינו מבוסס על חקלאות. **יישוב קהילתי** — גדול יותר, פחות סלקטיבי בבחירת תושביו, שרוב תושביו יוממים ועובדים במרכזים המטרופוליטנים הגדולים של תל־אביב וירושלים. **תושבה** — פרבר עירוני בשלביו הראשונים, גם הוא מבוסס על יוממות (Newman, 1985). בנבדל מההתנחלויות בתקופת טרום המדינה, שהדגישו עצמאות והסתמכות על עצמם, ההתנחלויות החדשות תלויות מאוד בצבא לצורך בטחון, ותלויות בעורף הכלכלי בישראל. המוטיבציה של המתנחלים היא משיחית־דתית, כמו בקרב חברי גוש אמונים, או אופורטוניסטית, כמו אצל מתנחלים עירוניים שזרמו לגדה המערבית כדרך לשפר את רמת חייהם. כך או כך, במונחים מספריים הדחיפה להתנחלות היתה כישלון יחסי, רק כ־2.5 אחוזים מתושבי הגדה המערבית (מלבד ירושלים) היו, בראשית שנות השמונים, יהודים.

סיכום

קוצר היריעה אינו מאפשר דוגמאות נוספות. תקוותי לפתח נושאים אלה, ואחרים, בהמשך. הייתי רוצה להראות איך כל התחומים העיקריים בחברה הישראלית הובנו ומובנים על־ידי הסכסוך: התלות בתקבולים חד־צדדיים בכלכלה, המערכת הפוליטית והחלוקות הפנימיות בה, האופי המיוחד של המדינה, היחסים בין עדות יהודיות — מערבים לעומת מזרחים, התפתחות זרמים משיחיים בדת היהודית, הדתיות של הפוליטיקה הישראלית, ועוד. התפתחות המחקר על השפעות הסכסוך דורשת ביקורת על הגישות השליטות במדעי־החברה בישראל, על קווי הפרדה מקובלים בין תחומי־ידע, ומעל לכל על הנחות היסוד שהושפעו ממחוייבות אידיאולוגית לסדר הפוליטי הקיים. המחיר הנגבה מהחברה הישראלית על־ידי הסכסוך יכול להיות מובן בכללותו רק על־ידי הפיכת הסכסוך עצמו לשדה מחקר עצמאי.

אחרית דבר

(אוגוסט, 1993)

במאמר המקורי שנכתב ב־1986 עסקתי בשלושה עניינים: 1) חלוקת הסכסוך לתקופות ואיפיון השינויים בסכסוך מתקופה לתקופה. 2) ביקורת על אופן טיפולה של הסוציולוגיה הישראלית בסכסוך. 3) הדגמה של השפעת הסכסוך על היבטים של המבנה החברתי של ישראל. בנספח זה אנסה לשרטט קווי־מתאר לעידן חדש, שלדעתי מתחיל עתה. השנים האחרונות — ואלה שתבואנה — עומדות בסימן מעבר: הישן גווע והחדש טרם נולד.

קריסתה של ברה״מ וסיום המלחמה הקרה שינו את המערכת העולמית. מאמצי גורבצ׳וב לפרק את הגוש המזרחי ולשנות את ברה״מ, תוך שימור המסגרת הכוללת — נכשלו. הדיסאינטגרציה יצרה תהליכים צנטריפוגליים המשנים את המפה המדינית של אירופה ואסיה ומחוללים בה אי־יציבות כלכלית ופוליטית. המציאות החדשה באירופה משבשת את תהליך האיחוד הכלכלי והפוליטי של השוק המשותף. קשיים כלכליים ותהליכי התפצלות אתנית יוצרים, שוב, תנאים למשטרים ימניים לאומיים בכמה מארצות אירופה. אירופה תהיה עסוקה בעצמה. למרות הפוטנציאל הכלכלי האדיר שלה אין היא עדיין מעצמה צבאית עולמית. בהעדר ברה״מ, קטנה תלותה הצבאית של אירופה בארה״ב. גורם זה מחליש גם את ארה״ב שאינה יכולה לגרור איתה את אירופה למדיניות Pax Americana באותה קלות כבעבר. סיום המלחמה הקרה משנה אף את סדר־היום הלאומי של ארה״ב. ארה״ב נתונה במשבר כלכלי מתמשך ובתחרות כלכלית עם אירופה והמזרח הרחוק. היא עסוקה בבניין האיחוד הכלכלי הצפון אמריקני (NAFTA), ובבעיות חברתיות פנימיות עמוקות שהוזנחו במשך שנות המלחמה הקרה. למרות היותה המעצמה הצבאית העולמית היחידה, יכולתה ורצונה לשמש כשוטר עולמי יהיו בעתיד מוגבלים יותר, וצמודים יותר לראייה צרה של האינטרס הלאומי האמריקני הישיר בזירות שונות. באשר לסין וליפאן, מבחינת השפעתן הצבאית הן כוחות אזוריים בלבד.

המלחמה הקרה התאפיינה בתחרות המעצמות ובשאיפה להגמוניה גלובאלית. תחרות זו דחפה אותן להתערבות בסכסוכים מקומיים שהפכו לתוכן החם של המלחמה הקרה. עתה, בהעדר המימד הבין־מעצמתי, ישנם נסיונות, אך לא בכל מחיר, למצוא פתרונות לסכסוכים שעד כה לובו על־ידי המעצמות. מצד שני, יש גם נכונות להזניח סכסוכים רבים, ישנים וכאלה שנפתחו מחדש עם פרוס העידן החדש, ולתת להם ״לשחק את עצמם״ — כל עוד הם (א) אינם מאיימים על אינטרסים כלכליים חיוניים למדינות המתועשות; (ב) אינם מאיימים לגרוף אזורים שלמים; ו־(ג) אינם עלולים לצאת משליטה תוך הפעלת טכנולוגיות השמדה המונית.

העברת שמירת ״הסדר והשלום״ בעולם לידי אירגון האומות־המאוחדות, הנישלט על־ידי ארה״ב והמדינות המתועשות, איננה אלא מסווה לפעולה אמריקנית בגושפנקא בינלאומית (כבמקרה עיראק), אמצעי להסרת אחריות, לאדישות ולאי נכונות לפעולה, תחת מסווה של אי הסכמה בינלאומית (כבמקרה יוגוסלביה), או מכשיר לפעולות ״כאילו״ שתכליתן להרגיע לחצים מבית ולהפיס את דעת הקהל הבינלאומית (כבמקרים של סומאליה, קמבודיה ואנגולה).

בהעדר תחרות בין־מעצמתית גלובאלית, המכפיפה את כל אזורי העולם להגיונה הדו־קוטבי, מתחדשת חלוקת העולם לזירות אזוריות ומתחדשת התחרות בין מדינות להשפעה ולמעצמתיות אזורית. תחרות זו מזכירה את הפוליטיקה שלפני מלחמת העולם

השנייה, אך היא מתווכת על־ידי קיומה של מעצמת־העל ארה״ב. באופן פאראדוכסלי, פוטנציאל המלחמות והסכסוכים בעידן החדש דווקא עולה, ולא יורד.

הזירה המזרח תיכונית עברה בשנות השמונים שינויים מפליגים, חלקם שקדמו לקריסת ברה״מ, הקשורים בתהליכים פנימיים באיזור (אך יש לזכור כי גם שינויים פנימיים מעוצבים על־ידי השינויים העולמיים). המזרח התיכון היה ונשאר אחד האזורים ההפכפכים, החיוניים ביותר לשלום העולם. המהפכה באיראן ב־1979 שינתה את פני הזירה המזרח תיכונית. משטר השאה, שהיה המשענת האסטראטגית העיקרית של ארה״ב באיזור המפרץ, הופל והוחלף במשטר דתי רדיקאלי, בעל תפיסת סדר עולמי משלו. משטר זה מתנגד באופן קוטבי לקפיטליזם ולקומוניזם כאחד, לתפיסת המודרניזציה המערבית ולהגמוניה התרבותית המערבית. המשטר החדש באיראן הוא גם בעל נטיות מיסיונריות. הוא מהווה בסיס תמיכה לתנועות שונות בארצות האיסלאם המשתחררות מהשפעת הגושים המעצמתיים. משטר זה קורא תיגר על המגמות המדינתיות והמשטרים הקיימים באיזור: המגמות המסורתיות האוטוקרטיות, הקומוניסטיות, הצבאיות־לאומיות, והפאן־ערביות. בלימת הפונדמנטאליזם האיסלאמי מגבשת מערכת אינטרסים ובריתות חדשה בכל האיזור, מערכת שמאחוריה ארה״ב ואירופה.

לשם בלימת המשטר האיראני ובהעדר יכולת התערבות ישירה, עודדו שתי המעצמות וגרורותיהן את מלחמת איראן־עיראק, 1980-88, והזינו אותה במשך שמונה שנים, תוך בלימה הדדית שמנעה הכרעה. בו זמנית, מאז עלייתו לשלטון של המלך פאהד בסעודיה בנתה ארה״ב בארץ זו, מ־1982 ועד 1990, תשתית צבאית להתערבות מהירה שאין דומה לה מחוץ לארה״ב עצמה. עם סיום מלחמת איראן־עיראק, לאחר השלמת התשתית הצבאית בסעודיה ולאחר קריסת ברה״מ, ניצלה ארה״ב את פלישת עיראק לכווית (יש גורסים שארה״ב נתנה במתכוון לעיראק להאמין שהפלישה תתקבל על־ידה בלי התערבות), לשם השמדת כוחה הצבאי של עיראק, ולשם הרתעת איראן, תוך הקרנת דימוי אימתני של יכולתה הצבאית. מלחמת המפרץ נועדה לסמל את היותה של ארה״ב, מעתה, המעצמה הקובעת בעולם — ובאיזור.

מצרים יצאה מהשפעת ברה״מ עוד בסוף שנות השבעים, ומהסכסוך כבר ב־1979. מאז היא בת־חסות של ארה״ב. לבנון איבדה את עצמאותה — כתוצאה ממלחמת האזרחים — והפכה, מאמצע שנות השמונים, לגרורה סורית. המהפכה האיראנית חייבה את שליטי סעודיה ונסיכויות המפרץ לקשור את בטחון משטרי־הנפט שלהן באופן גלוי וישיר יותר בהגנה אמריקנית, וכיום תלותן בארה״ב היא מוחלטת. ארגון המדינות הערביות המייצאות נפט (OPEC) אינו מתפקד עוד כקרטל, מצבה הכלכלי של סעודיה בירידה, וכוח הפטרודולרים בכלכלה העולמית נחלש מאד. עיראק נוטרלה ככוח פוליטי וצבאי, והיא מוחזקת במכוון על־ידי המערב במצב חולשה ומצור מתמשך. לוב בודדה, הופצצה על־ידי ארה״ב, ומוחזקת, כעיראק, במצב מצור כלכלי ופוליטי. עם סיום העידן הבין־גושי הופכות התנועות האיסלאמיות הפונדמנטאליסטיות לציר מרכזי של סכסוכים. התסיסה האיסלאמית מסכנת את הסדר הפוליטי הקיים לאורך קשת ארוכה של מדינות ממרכז אסיה, אפגניסטן והרפובליקות המוסלמיות של חבר העמים (ברה״מ לשעבר), דרך איראן, טורקיה, לבנון, ירדן, השטחים, מצרים, סודן, ועד טוניס, מרוקו ואלג׳יר.

לקריסת ברה״מ השלכות מיידיות על הסכסוך הישראלי־ערבי בכלל והישראלי־פלסטיני בפרט. בתנאים העולמיים החדשים שוב משתנה הסכסוך ונכנס לשלב חדש. מבחינת התיקוף של שלב זה, אפשר לציין את תחילתו עם ראשית האינתיפאדה ב־1987, או עם

הכרת אש״ף בישראל, ב־1988. לכל המאוחר אפשר לציין את תחילת שלב זה במלחמת המפרץ ב־1991 או בראשית ועידת מדריד באותה שנה.

ישראל יצאה נשכרת יותר מכל הצדדים לסכסוך מהשינוי בברה״מ. אחרי שנים רבות של קיפאון בעלייה הגיעו לישראל, תוך ארבע שנים, כחצי מליון עולים ממדינות חבר העמים. מנקודת ראות ציונית העלייה הקהתה, לתקופת מה, את חריפות הבעיה הדמוגרפית. ישראל זכתה בתוספת הון אנושי שכמוהו לא ידעה מאז העלייה הגרמנית בשנות השלושים. לעלייה יש אפקט עצום על החשיבה הערבית על חוסנה ו״עובדתיותה״ של ישראל, ולכן על תחשיב מאזן הכוחות הישראלי־ערבי.

לציונות לא היתה מעולם שליטה על גלי העלייה לארץ. אלה הושפעו, בראש ובראשונה, משינויים פוליטיים בארצות הפזורה של היהודים. שינויים פוליטיים שגרמו להגירה השפיעו על הסכסוך, ולהיפך — הסכסוך עצמו היה גורם שהשפיע על ההגירה היהודית לישראל. כך, לעלייה מאירופה לארץ ישראל המנדטורית בשנות השלושים, עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, היתה השפעה על המרד הערבי של 1936-1939 ועל החלטת הערבים להצטרף לסכסוך הציוני־פלסטיני. לשלב השני של הסכסוך, השלב הבין־מדינתי על־פי הגדרתנו, היתה השפעה חשובה על העלייה מארצות ערב. השלב הבין־מעצמתי של הסכסוך התאפיין, בין השאר, גם בסירובה של ברה״מ, במסגרת עמדתה הפרו־ערבית, להתיר הגירת יהודים לישראל, ובמאבק נגדי שערך הממסד הציוני ברוב הקהילות היהודיות במערב (למרות חילוקי הדעות עם הארגונים היהודים שתמכו בהגירה מברה״מ ללא התנייה או לחץ שיהגרו לישראל דווקא). מאבק זה למען ״חופש ההגירה״ (אבל רק של יהודים — לא של כל תושב ברה״מ), השתלב במלחמה הקרה כחלק מהמאבק האידיאולוגי למען זכויות האדם במשטר טוטאליטרי. קריסת ברה״מ ואובדן מעמדה המעצמתי ביטלו את האינטרס הפרו־ערבי שלה במניעת יציאת היהודים. בולטות הנושא כתוצאה מהמאבק הציוני המתמשך בתקופת המלחמה הקרה הפכה אותו, דווקא, לסמל השינוי שחל בחבר העמים, וכך למנוף לשיפור יחסי חבר העמים עם המערב. התמוטטות הסדר הכלכלי־פוליטי בחבר העמים הביאה יהודים רבים להגירה, יותר מתוך רצון לברוח מהאניה הטובעת מאשר מהכרה יהודית־ציונית. קליטתה הכלכלית והחברתית של העלייה הרוסית בישראל היא בעייתית מאד.

גל עלייה זה עמד מאחורי בקשתה של ישראל לקבל ערבויות אמריקניות לגיוס 10 מיליארד דולר כהלוואות. בקשה זו נהייתה לאחד מאמצעי הלחץ על ממשלת הליכוד להכנס לתהליך ועידת מדריד. בעקיפין תרם נושא הערבויות לנפילת הליכוד בבחירות, כאשר חלק מן הציבור שאולי היה נוטה לליכוד הבין היטב לאן נושבת הרוח שבאה מארה״ב. ארה״ב הגבילה באמצעות הערבויות את מדיניות ההתנחלות הישראלית בשטחים (להוציא איזור ירושלים רבתי) וחייבה את ישראל לתת ביטוי קונקרטי בצורת משא ומתן עם הערבים לביצוע החלטת האו״ם 242 הקוראת לנסיגה מהשטחים הכבושים.

התמוטטות הגוש הסובייטי, הצורך של מדינות הגוש לשעבר לרכוש אהדה במערב, והאמנות הדיפלומטית של בעלי ההון והקשרים היהודיים בארה״ב, כל אלה סייעו לישראל להיחלץ מבידודה המדיני. חודשו הקשרים עם מדינות מזרח אירופה וחודשו, או נוצרו בפעם הראשונה, קשרים דיפלומטיים וכלכליים עם מדינות נוספות, כולל מדינות אסיה, שלא היו להן יחסים דפלומטיים עם ישראל, ומדינות אפריקה, שניתקו את יחסיהן עם ישראל עוד בשנות השישים והשבעים. בראשית שנות התשעים נוצרו והתהדקו קשרים פוליטיים וכלכליים אפילו עם מדינות מוסלמיות, וכתוצאה ממלחמת המפרץ גם עם

מדינות המפרץ. החרם הערבי על חברות זרות הסוחרות עם ישראל חוסל כמעט. גוברים גם קשרי מסחר ושותפויות ידע והון, ישירים ולא ישירים, עם מדינות ערביות. לעלייה, להרחבת הקשרים הכלכליים העולמיים של ישראל ולתמיכה המאסיבית של ארה״ב בישראל יש קשר ישיר לחידוש הצמיחה הכלכלית בישראל, שעלתה בשנים האחרונות (למרות הגידול המקביל בשיעור האבטלה) על שיעור הצמיחה במערב.

סוריה, בעלת הברית העיקרית של ברה״מ בין מדינות העימות, איבדה למעשה את האופציה הצבאית הקונוונציונלית נגד ישראל. אופציה זו צומצמה בלאו־הכי עם יציאתה של מצרים מהסכסוך. עם קריסתה של ברה״מ הורע עוד יותר מצבה של סוריה גם מבחינה כלכלית, והיא נאלצה לוותר על שאיפתה לאיזון אסטראטגי עם ישראל. דווקא חולשה זו גורמת לה לנסות ולפתח יכולת פגיעה בעורף ה״רך״ — האזרחי — של ישראל באמצעות מערך טילים ארוכי טווח, ובאמצעות פריסת חסות על כוחות גרילה של החיזבאללה, כל זאת כדי לא להמצא במצב חולשה במשא ומתן וכדי לנסות לשמור על כוח הרתעה. חולשה צבאית וכלכלית, והאינטרס לשמור על מעמד ההשפעה שקנתה לה בלבנון על־ידי הצלחתה בייצוב המשטר ובסיום מלחמת האזרחים (משימות שלא ישראל ולא המרינס האמריקנים הצליחו בהן) גרמו לסוריה לזוז מנייטרליות במשבר המפרץ לקראת הפשרה מוגבלת ביחסיה עם ארה״ב. סוריה נמצאת כיום בתהליך התאמת האינטרסים שלה למצב החד־מעצמתי. קלף המיקוח העיקרי שלה הוא שלילי — יכולת מניעה, או לפחות עיכוב ושיבוש הסדר האמריקני האזורי: המנעות מייצוב לבנון, המנעות מריסון ההשפעה האיראנית בלבנון, מניעת השגת הסכם בין לבנון וישראל ובין ירדן וישראל, או אף בין הפלסטינים לישראל. סוריה מתמרנת בקלפים של מעמדה כמתווך וכבעל כוח אזורי לא מבוטל עדיין כדי לזכות במחיר אופטימלי תמורת הסכמתה להכנס להסדר אזורי. נראה שאין לסוריה אופציה אלא להמשיך בתהליך זה: ארה״ב, ישראל ומדינות המפרץ משתמשות נגדה במדיניות מקל וגזר כדי לדחפה להסדר כולל. הסכם שלום בין סוריה וישראל, אם יתממש, יהיה כנראה הסכם משולש, כמו ההסכם הישראלי־מצרי, שקודקודו יהיה ארה״ב. מלבד רמת הגולן תדרוש סוריה נורמליזציה של יחסיה עם ארה״ב ועזרה כלכלית.

אש״ף הוקם אמנם במאי 1964, אך למעמדו בין הפלסטינים ולמעמדו הבינלאומי המוכר כנציג העם הפלסטיני הגיע אחרי כיבוש השטחים בידי ישראל בשלב הבין־מעצמתי של הסכסוך. אש״ף אורגן מחדש על־ידי המצרים: האמנה הפלסטינית המתוקנת אושררה ביולי 1968, ערפאת ביקר במוסקבה לראשונה יחד עם נאצר בקיץ 1968, ונבחר לנשיא אש״ף בפברואר 1969. ועידת רבאט, שבה ניתנה ההכרה הערבית באש״ף כנציג יחיד של העם הפלסטיני, היתה באוקטובר 1974. הכרת הגוש המזרחי באש״ף שימשה את ברה״מ כמכשיר למניעת התפשטות הגמוניה אמריקנית באיזור, הן באפשרה את המשך המאבק המזויין נגד ישראל חרף עליונותה הצבאית, והן בהוותה איום למשטרים ערביים פרו־מערביים. התנגדות ישראל, לפני עליית הליכוד ואחרי 1977, להכרה בזכויות הלאומיות הפלסטיניות ובאש״ף כנציג הלגיטימי של העם הפלסטיני קיבלה גיבוי אמריקני, מאותן סיבות שבגללן זכה אש״ף בתמיכה סובייטית. עם זאת, ניסיונות שונים שנעשו על־ידי ישראל בשנות השמונים ליצור תשתית ארגונית ומנהיגות חלופית לאש״ף, נכשלו.

אש״ף הוחלש על־ידי ישראל במלחמת לבנון 1982. האוטונומיה החלקית שיצר לעצמו בלבנון ומוסדות המדינה־בדרך שכונן שם על רקע מלחמת האזרחים ואובדן השלטון המרכזי — אבדו. המנגנון הפוליטי שהקים הורחק בשנית מהאוכלוסיה הפלסטינית והוגלה

לטוניס (ההרחקה הראשונה היתה מירדן, ב"ספטמבר השחור"). קריסת ברה"מ פגעה קשות במעמדו הבינלאומי של אש"ף שאיבד את פטרונו החשוב. יש, אם כן, סימטריה הפוכה בין צימצום הקשרים הבינלאומיים של אש"ף וחידוש הקשרים הבינלאומיים של ישראל. הפגיעות הללו במעמדו ובמצבו של אש"ף הביאו לתפנית במדיניותו.

היחלשות ברה"מ, והצורך במציאת מוצא פוליטי לאינתיפאדה הביאו כבר ב־1988 לנסיונות מצד אש"ף לשפר את יחסיו עם ארה"ב, אך חיזוריו לא נענו. התלות הגוברת של המשטרים הערבים בארה"ב יצרה תהליך של הנמכת המחוייבות של מדינות ערב לסכסוך הישראלי־פלסטיני. מצרים היתה הראשונה שהפרידה בין יישוּב הסכסוך הישראלי־פלסטיני לבין יישוב הסכסוך הישראלי־מצרי, וכך יצרה מודל המאיים על הפלסטינים בבידוד מאבקם. ירדן הכריזה על ניתוק הקשר עם הגדה אחרי פרוץ האינתיפאדה.

כשם שהסולידריות עם הפלסטינים הפכה לאחד הסמלים של הפאן־ערביות, כך מובילה נסיגת הפאן־ערביות להחלשות המחוייבות הערבית לפלסטינים. לחילופין, יש ניסיון של הכוחות הפאן־האיסלאמיים לנכס את המאבק הפלסטיני לשיח הפוליטי־דתי. כשם שהסכסוך הישראלי־פלסטיני היה גורם מגייס לפאן־ערביות כך הוא הפך עכשיו לגורם מגייס לפונדמנטאליזם האיסלאמי. כישלון המודרניזציה המערבית ברוב המדינות המוסלמיות משמש כר נוח לתעמולה והתארגנות מהפכנית. ישנה מגמה של רליגיוניזציה של הפוליטיקה הפלסטינית בשטחים ובישראל, המשתלבת עם השיח האיסלאמי וביקורתו את המערב ואת כישלון המודרניזציה המערבית. האיסלאם משמש אידיאולוגיה אלטרנטיבית למארכסיזם בקרב חלקים של חזית הסירוב הפלסטינית.

חולשתו של אש"ף אחרי קריסת ברה"מ, המשך הכיבוש והאינתיפאדה ללא מוצא, אי יכולתו של אש"ף להשיג הכרה מארה"ב, אי הבטחון בתמיכת מדינות העימות הערביות, כל אלה הביאו את ערפאת בחיפושו אחר בעל ברית פוליטי, לתמיכה בסאדם חוסיין במשבר המפרץ. תמיכה זו היתה בסופו של דבר גורם נוסף לבידודו של האירגון, לסילוקם של העובדים הפלסטינים ממדינות המפרץ, להפסקת הפעילות הפלסטינית שם ולקטיעת העזרה הכספית ממדינות אלה לאש"ף.

באופן פאראדוכסלי, דווקא כתוצאה מהאינתיפאדה נוצרה בשטחים תשתית ארגונית ומערך מוסדות המשוייכים רשמית, בחלקם, לאש"ף, ונתמכים על־ידו, אך מהווים, פוטנציאלית, בסיס להנהגה חלופית להנהגה שבטוניס. כחלק מהניסיון להחליש את אש"ף היתה גם תמיכה ישראלית בהתארגנות דתית בשטחים, התארגנות שברבות הימים צמחה לתנועות הג'יהד האיסלאמי והחמאס. התנועות הדתיות, למרות שהן אויב חריף לישראל, מאיימות בטווח הקרוב יותר על מנהיגות אש"ף בטוניס. אי הצלחתו של אש"ף־טוניס לשבור את הקרח ביחסיו עם ארה"ב, מנעה אפשרות של מוצא פוליטי לאינתיפאדה, וזו הפכה למלחמת התשה צבאית, כלכלית ופוליטית. במלחמה זו משלמת גם ישראל מחיר — אך לא נראה שהפלסטינים יכולים לנצח בה. מלחמת התשה זו גם היא חלק ממערכת הלחצים לניטרולו של אש"ף. אי יכולתו להגיע למשא ומתן, ניתוקו הפיזי מהשטחים, והפסקת התמיכה הכספית ממדינות המפרץ גורמים לירידת מעמדו, לא רק בזירה הבין־לאומית, כפי שהובהר לעיל, אלא אף בשטחים. מעמד זה התבסס בעבר, בין השאר, על היכולת הפינאנסית של אש"ף לקיים את התנועה הלאומית על שלוחותיה ושירותיה תחת הכיבוש הישראלי, אך מאז מלחמת המפרץ נפגעה יכולתו כשהכספים מנותבים יותר ויותר ישירות ליעדיהם (ולא דרך אש"ף) דרך ירדן, מצרים

ומדינות אירופה, או אף דרך ישראל. במקביל, תהליך ועידת מדריד יוצר לחץ על אש״ף מצד מדינות ערב ובונה את נציגות השטחים כערוץ חלופי פוטנציאלי למשא ומתן.

כל המתחים הנזכרים משתקפים במאבק פנימי בתוך הנהגת אש״ף: על הנהגתו של ערפאת, דרכו וטעויותיו, על ריכוזיות וחוסר ייצוגיות בתהליכי קביעת מדיניות, על חוסר דמוקרטיה ושחיתות בארגון, על האופציות המדיניות העומדות בפניו. ההישג העיקרי של אש״ף היה ביצירת מרכז פוליטי — סמכות ללא ריבונות לפלסטינים. אש״ף הפך לסמל המאבק הפלסטיני, באמצעותו גובשה תודעה לאומית פלסטינית, והשאלה הפלסטינית היתה לנושא מרכזי בסדר־היום הבינלאומי. הבולטות לה זכתה האינתיפאדה בכלי התיקשורת הבינלאומיים בשנותיה הראשונות עימעמה, לתקופת מה, את התוצאות השליליות הנובעות לגבי הפלסטינים מקריסת ברה״מ. אך השלכות אלה הולכות ותופסות מקום מרכזי בסדר־היום הפלסטיני. עתיד הפלסטינים ועתיד הסכסוך הישראלי־ערבי ייראו אחרת אם אש״ף ישתנה במבנהו ובתפיסתו המדינית הבסיסית. השאלה העומדת על הפרק איננה עוד הכרה או אי־הכרה באש״ף, משא ומתן או לא משא ומתן איתו — הכרה ומשא ומתן כבר מתקיימים ממילא. השאלה כיום היא היכולת של אש״ף, הנמצא בעיצומו של תהליך טרנספורמציה והתאמה לתנאים החדשים של הסדר העולמי, לגבש הנהגה אפקטיבית והסכמה לאומית. אלה ייקבעו את תוצאות המשא ומתן הנוכחי.

מרכז פוליטי פלסטיני חזק הוא תנאי הכרחי להצלחת כל הסכם שלום. העדר מרכז כזה, או מאבק כוחות מתעצם ומתמשך בין פלגים פלסטינים שונים, לא יאפשר להגיע להסכם, או יכשיל את ביצועו, אם יושג. מצב כזה יטיל את השטחים לתוהו ובוהו פוליטי ולאי־יציבות ופרצי־אלימות. מצב זה יקרין גם על ישראל ועל האיזור כולו. במשך תקופה ארוכה, מאז סוף שנות השישים נלחמה ישראל מלחמת חורמה באש״ף ועשתה ככל שיכלה לבידודו, להחלשתו ולחיסולו. מאבק זה תאם את תפיסות הממסד הישראלי, שהתנגד לנסיגה מהשטחים הכבושים, ניהל מדיניות התנחלות מאסיבית ולא הציע כל דרך לפתרון הסכסוך. הממשלה הנוכחית בישראל מצהירה אומנם על נכונות להסדר, אבל ממשיכה במדיניות כוחנית תוך כדי משא ומתן. מטרתה למצות את מצב החולשה הפלסטינית כדי לאכוף הסדר בתנאים שהם פחות ממה שההנהגה הפלסטינית יכולה להעביר בקונסנזוס הפנימי הקיים. את הענישה הקולקטיבית הנרחבת בשטחים יש לראות לא כאמצעי יעיל נגד הגרילה הפלסטינית אלא, בעיקר, כאמצעי התשה ושחיקה המהווה עוד קלף בידי ישראל במשא ומתן. דווקא ניהול משא ומתן עם משלחת מהשטחים שכוחה בעלייה לצד משא ומתן, לא רשמי, עם אש״ף־תוניס שהשפעתו בירידה, יוצר תנאי מיקוח טובים לישראל. עליית ההשפעה של משלחת השטחים מחייבת את מנהיגות טוניס להגמיש את עמדותיה כדי להשאר בת־שיח. הגמשה כזאת — לעומת משלחת השטחים — או שתשיג תנאים טובים יותר לישראל, או שתחליש עוד יותר את שתי ההנהגות, שתהיינה במאבק ביניהן. ישראל מתמקחת במשא ומתן ובו זמנית נלחמת בפלסטינים באמצעים צבאיים, בלחץ כלכלי (סגר וכו׳), ובלחץ פוליטי המחזק דיסנסוס פנימי ומאיים על המרכז הפוליטי מבפנים.

האם יבוא הסכסוך הישראלי־פלסטיני והישראלי־ערבי לסיומו כתוצאה מסיום המלחמה הקרה? לדעתי קיים כיום סיכוי להשגת הסכם יותר מאשר אי־פעם ב־45 השנים האחרונות. מאידך, הזמן להשגת הסדר הוא קצר. בישראל עצמה, באיזור ובעולם, חלים שינויים העלולים לסכל אפשרות הסדר. גם אם יושג הסדר אין ודאות שהוא יחזיק מעמד — כוחות רבים, בכל הצדדים, ינסו לסכלו. בשלב זה נחישותה של ארה״ב ללחוץ על כל הצדדים,

ונכונותה לשלם מחיר כלכלי, יחד עם המדינות המתועשות ומדינות המפרץ, למען הגשמת ההסדר — הן שתקבענה את עתיד הסכסוך. סיומו של הסכסוך יצור דינמיקה חדשה בחברה הישראלית והפלסטינית גם יחד.

סוף דבר לסוף דבר: סוף דבר זה נחתם ערב היוודע דבר ההסכם ההיסטורי בין ישראל לאש״ף. אף כי דבר ההסכם לא היה ידוע לי, דומני כי דיוני ברקע להשגתו ובסיכויים להגשמתו נשאר תקף. בדבר אחד אין ספק, הסכסוך אכן ניכנס עתה לשלב חדש.

מקורות

אייזנשטאדט, שמואל נ. 1967. **החברה הישראלית**. ירושלים: מאגנס.

אפרת, אלישע. 1981. **גיאוגרפיה יישובית של ישראל**. תל אביב: אחיאסף.

אפרת, אלישע. 1984. **גיאוגרפיה ופוליטיקה בישראל**. תל אביב: אחיאסף.

ארנון־אוחנה, י. וא. יודפת. 1985. **אש״ף — דיוקן של ארגון**. תל אביב: מעריב.

ביין, א. ור. פרלמן. 1982. **עלייה והתיישבות במדינת ישראל**. תל אביב: עם עובד.

גבתי, חיים. 1981. **מאה שנות התיישבות**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

גולדברג, אסתר. 1993. **התנחלויות בגדה המערבית ורצועת עזה — תמונת מצב 1992**. תל אביב: המרכז לשלום.

גורני, יוסף. 1983. **מראש פינה ודגניה לדימונה**. תל אביב: מערכות.

הורוביץ, דן ומשה ליסק. 1977. **מיישוב למדינה**. תל אביב: עם עובד.

הרכבי, יהושפט. 1969. **לקח הערבים מתבוסתם**. תל אביב: עם עובד.

לוסטיק, איאן. 1985. **ערבים במדינה יהודית**. תל אביב: ברירות.

ליסק, משה. 1984. ״המחיר החברתי של מלחמות בישראל״. בתוך צ. עופר וא. קובר (עורכים), שם.

סבירסקי, שלמה. 1981. **לא נחשלים אלא מנוחשלים**. חיפה: מחברות למחקר ולביקורת.

סמוחה, סמי וא. ציבולסקי. 1978. **מחקר חברתי על הערבים בישראל**. חיפה: המרכז היהודי ערבי, המכון לחקר המזה״ת ע״ש ג. היינמן.

עופר, צ. וא. קובר (עורכים). 1984. **מחיר העוצמה**. תל אביב: מערכות.

קיימן, צ׳רלס. 1984. ״אחרי האסון: הערבים במדינת ישראל — 1948-1950״. **מחברות למחקר ולביקורת**, 10.

שגב, תום. 1984. **1949: הישראלים הראשונים**. ירושלים: דומינו.

שטנדל, אורי. 1973. **המיעוטים בישראל**. ירושלים: מרכז ההסברה.

שפירא, יונתן. 1977. **הדמוקרטיה בישראל**. רמת גן: מסדה.

Azar, E.E., P. Jureidini and R. McLaurin. 1978. “Protracted Social Conflict: Theory and Practice in the Middle East”. *Journal of Palestine Studies*, 29:41-60.

Kimmerling, Baruch. 1979. *Social Interruption and Besieged Societies: The Case of Israel*. Buffalo, NY: Special Studies Series, Council on International Studies.

Kimmerling, Baruch. 1983a. “Making Conflict a Routine: Cumulative Effects of the Arab-Jewish Conflict Upon Israeli Society”. *Journal of Strategic Studies*, (3).

Kimmerling, Baruch. 1983b. *Zionism and Territory*. Berkeley: The Institute of International Studies of the University of California.

Krausz, Ernest (Ed.). 1985. *Politics and Society in Israel*. New Brunswick: Transaction Books.

Newman, D. (Ed.). 1985. *The Impact of Gush Emunim*. London: Croom Helm.

Schawrtz, W. 1959. *The Arabs in Israel*. London: Faber and Faber.

Smooha, Sammy. 1978. *Israel: Pluralism and Conflict*. London: RKP.

Strausz-Hupe, R., W.R. Kinter, J.E. Dougherty and A.J. Cottel. 1959. *Protracted Conflict*. New York: Harper and Brothers.

Thompson, E.P. 1963. *The Making of the English Working Class*. Harmondsworth: Penguin.

הכלכלה המדינית של הלאומיות המיליטריסטית בישראל

שולמית כרמי והנרי רוזנפלד

"הוא הפשוט שקשה לעשותו".
(ברטולד ברכט, "בשבחי הקומוניזם")

בעבודה זו אנו מנסים להסביר את גורמי עלייתה והתמסדותה של הלאומיות המיליטריסטית כמהלך פוליטי־כלכלי מרכזי שהגדיר את יחסי המעמדות ואת יחסי העמים בישראל ובסביבתה. לפי הבנתנו היה מהלך זה בראשיתו בגדר שינוי בלתי־צפוי — לא המשך של תקופת טרם־המדינה ואף לא תולדה בלתי נמנעת מעצם המצב המדינתי. נוכל להיווכח בקיצוניות שבשינוי אם נתבונן ביישוב ובמדינה בפרספקטיבה של שלושה־ארבעה דורות, נאמר שישים־שבעים שנים. מה שאנחנו רואים בהתבוננות ביקורתית שונה מאוד ממה שרואים רוב חברינו למקצוע. הם רואים את היחס יישוב־מדינה כרצף התפתחותי, ואנחנו רואים אותו כיחס ניגודי בעיקרו. אנחנו מבקשים להראות שיחסי הכוחות הכלכליים־מדיניים, בחברה הלאומית־פנימה ובין־העמים נתנו, בתקופה המכרעת, בסיס חזק וסיכוי רב לאפשרות חברתית שונה, ובעצם לכמה אפשרויות חברתיות.

בתקופה הקריטית שבין מלחמת העולם השנייה ומלחמת השיחרור החריפו המאבקים בין הערבים והשלטון האנגלי, היהודים והשלטון האנגלי, והיהודים והערבים. המאבק הפוליטי בתוך היישוב היהודי, בין הימין והשמאל, ובתוך השמאל הציוני עצמו, היה משולב בהם. הכוח החברתי המוביל במאבקים אלה היה, מלכתחילה, התנועה הסוציאליסטית הציונית. במהלכם נתחזקה יכולתה להנהיג ולתת כיוון סוציאליסטי למאבק הלאומי ולהסדר המדינתי בין הלאומים. לא התמכרות להיסטוריה הביאה אותנו להתחיל את דיוננו בהצגת התהוותה של פוטנציה סוציאליסטית, בתנאי המאבק המעמדי, ובהגמוניה של תנועת הפועלים הציונית סוציאליסטית, בחברה היהודית תחת השלטון המנדטורי. אנו פותחים בכך כיוון שאלה היו מוקדי הכוח ומאפייני מגמת ההתפתחות. הצגת הטרנספורמציות הקיצוניות שחלו במערכי התפתחויות אלה עם קום המדינה ותוך שימוש באמצעיה, עשוייה לתרום להבהרת התפתחותו של המהלך המרכזי בחברה שלנו, מהלך המוגדר על־ידנו כמפלת הסיכוי הסוציאליסטי ועליית הלאומיות המיליטריסטית.

המקור: Shulamit Carmi and Henri Rosenfeld. "The Emergence of Militaristic Nationalism in Israel". *International Journal of Politics, Culture and Society*, 3(1), 1989. New York: The Human Sciences Press. Used with permission.

פוטנציה סוציאליסטית כמחסום בפני כוחות לאומניים מיליטריסטיים בחברה היהודית תחת המנדט

ערב הקמת המדינה, ב־1947, מנתה האוכלוסיה היהודית כ־670 אלף נפש, כשליש מכלל האוכלוסיה של פלסטינה/ארץ־ישראל (להלן פלסטינה־א״י), או כמחצית מהאוכלוסיה הערבית, שהוערכה ב־1.270 מיליון.[1] עשר שנים קודם היה מספר היהודים כ־400 אלף והערבים קרוב למיליון. בראשית שנות השלושים, לפני עליית הנאצים לשלטון ולפני ההחמרה הקריטית במדיניות ההגירה של מדינות שונות, היו היהודים כ־200 אלף והערבים כ־870 אלף. כלומר, גם בתקופה מאוחרת היו שתי האוכלוסיות קטנות מאוד. האוכלוסיה היהודית גדלה בעיקר אחרי שנות השלושים. גידולה הושפע מההגירה ומהמנוסה של יהודים מאירופה ומסגירת ארצות מקלט, והוא הוגבל על־ידי ממשלת המנדט והתנגדות הערבים לעליית יהודים.

אף שהיישוב היהודי היה קטן, רוב הזמן קטן מאוד, הדיפרנציאציה הפנימית שלו היתה מורכבת ביותר, ונתהוו בו קשרים ומחיצות לפי ארצות וקהילות מוצא, מוצא אתני, היחס לדת (דתיים וחופשיים), תקופת העלייה (ותיקים וחדשים), סוג ההתיישבות (עירוניים וחקלאיים), ועוד. לאלה נוספו השתייכויות לקבוצות כלכליות, מקצועיות ותעסוקתיות שונות (פוליאק, 1945; פרחי, 1975; קולת, 1975). אך הדיפרנציאציה העיקרית, שהאפילה על האחרות, היתה לפי ההשתייכות המעמדית והמפלגתית. בצד האחד היתה תנועת הפועלים הציונית־סוציאליסטית, על ההסתדרות, החלוץ, ההתיישבות, תנועות הנוער ומפעליה הכלכליים, שכונו בשעתו בשמות שונים כמו ״משק פועלים״ (Kurland, 1947:173), ״משק מתוכנן״ (Muenzner, 1947:69-72), משק ב״בעלות מעמד הפועלים״ (טבנקין, 1969: 98-102), והשם שנותר עד היום — ״חברת העובדים״. בצד שמנגד היו המפלגות הלאומיות, המרכז הציוני־כללי והימין הרביזיוניסטי; משק לא היה להן, אבל הן נטלו את ההגנה על מה שכונה ״המשק הפרטי״. ימיה של ההתפלגות המעמדית־מפלגתית ארוכים כמעט כימיו של היישוב המאורגן: מ־1905, כלומר מהעשור האחרון לשלטון התורכים. היא הגיעה להתפתחות משמעותית בשנות השלושים והארבעים.

אם נתבונן בדיפרנציאציה זו במונחים של תעסוקה ובעלות נראה שמשנות הארבעים היו 40% מהכלכלה היהודית בבעלות סוציאליסטית או ציבורית. לא זו בלבד שהמשק היהודי היה מחולק לסקטורים פוליטיים־כלכליים, מנוגדים בהכרה ושונים למעשה, אלא שחלוקה זו היתה כמעט שוות משקל במונחי היקף התעסוקה בשני הסקטורים. חשוב להבין שמבנה והתפלגות זו שיקפו את כיוון ההתפתחות ההיסטורי.[2] כלומר, בניגוד למחשבה הרווחת, החיים הכלכליים של היישוב היהודי בפלסטינה־א״י לא התחילו כחיים שיתופיים שהפכו, עם ריבוי האוכלוסין, העיור וכיו״ב, ליותר קפיטאליסטיים — אלא להיפך. התרחבות הכלכלה בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם הרחיבה וגיוונה את היוזמה הסוציאליסטית והציבורית, והיא התפשטה בהצלחה כמעט בכל הענפים.

ליוזמה הפרטית, או הפרטית־למחצה, היה משקל נכבד יותר בתעסוקה ובבעלות הקרקעית בכלכלה הקטנה, העירונית־מושבתית, של שנות העשרים והשלושים המוקדמות, מאשר עשור אחרי זה. ההרכב הסוציו־כלכלי של הסקטור הפרטי מעיד על המגמה האמורה. הקבוצות העיקריות בו היו אופייניות למה שאנו מכנים מעמד בינוני עירוני ושירותי: קבלני בניין, סוחרים עירוניים, בעלי בתים, חנוונים, פרדסנים, בעלי בתי מלאכה

ובעלי מפעלים משפחתיים קטנים עד בינוניים, שייצרו בעיקר חומרי בניין ומזון. זהו מעמד בינוני־נמוך של בעלי עסקים ועצמאיים, אשר הצלחתם הכלכלית היתה קשורה במידה רבה בעלייה ובביקוש הגובר שגרמה לו. השירותים היו קשורים בעיור מזורז, ורבים מבעלי העסקים היו גם הם מתוך העלייה החדשה (כרמי ורוזנפלד, 1971). מסיבות שונות לא התפתחה ממעמד בינוני־נמוך זה בורגנות מסחרית או תעשייתית (בעלי מפעלים, בנקים או קרקעות) המרכזת בידיה עסקים וכוח במימדים ארציים או אזוריים (אם כי בהגדרה הסטטיסטית של ממשלת המנדט דאז היו בפלסטינה־א״י ״קפיטאליסטים״ רבים יחסית, כאלה שלא עלו במכסת ״פועלים״ ועצמאיים והיה בידיהם 500-250 לי״ש למשפחה. Survey, 1946: 105).

חולשת המעמד הבינוני היהודי נבעה במידה רבה מאותם גורמים שמנעו מההתיישבות היהודית פיתוח של מאפיינים פוליטיים וכלכליים הנחשבים כטיפוסיים לחברות קולוניאליות: היא לא נהנתה מזכויות יתר של כיבוש, מהגנה על עמדות נישול ומונופולין שכיבוש מעניק, מעסקים וחוזים ממשלתיים ומאדמה חופשית או כמעט חופשית. במלחמת העולם השנייה נהנה השוק המקומי מתנאי הגנה מירביים. תחרות היבוא כמעט ופסקה ונוסף לכך הממשלה והצבא הבריטיים הפכו לצרכנים גדולים של התוצר המקומי וקשרו לאספקה ולבנייה הבטחונית יצרנים וקבלנים מקומיים — יהודים כערבים. אלה אומנם צברו במרוצת המלחמה רווחים נאים (פוליאק, 1946: 8-167; הורוביץ, 1948: 242-238). אבל גם בתקופת המלחמה, לא פחות מאשר לפניה, נשען המימון של מפעלי הפיתוח ופרוייקטים גדולים על הון ציבורי ויוזמה לא־קפיטאליסטית. הקרנות הפילנטרופיות של אגודות החובבים, י״קא, ובעיקר רוטשילד, סיפקו משען זה בארבעים השנים הראשונות להתיישבות היהודית. מהמנדט ואילך עבר מרכז הכובד לקרנות הלאומיות. התקציבים השנתיים של המוסדות הלאומיים והון הקרנות שעמד לרשותם, מימנו פיתוח בסיסי של קניית קרקעות והכשרתן להתיישבות ולחקלאות. הקרנות סייעו, במידות שונות, במימון התיישבות וצרכי המשק החקלאי, וזמן ממושך אף תמכו בתקציבי שירותים מוניציפאליים, בעיקר בחינוך, ובהשקעות יסוד בתחבורה, מים וחשמל (אליצור, 1938: 46,19). מסוף שנות העשרים לערך היה השלטון הפוליטי במוסדות התנועה הציונית ובקרנותיה בידי קואליציה בראשות מפלגת הפועלים הגדולה — מפלגת פועלי ארץ ישראל (מפא״י). העובדה שבסוף שנות השלושים היו כ־70% מהשכירים היהודים מאורגנים בהסתדרות העובדים — שיעור גבוה מאד לכל הדעות, גם כשמדובר בציבור קטן — מלמדת כי ההסתדרות עצמה היוותה גורם משקי ותעסוקתי חשוב במספר ענפים מרכזיים: בחקלאות, בבניין, בעבודות ציבוריות, בתחבורה ובתעבורה, ובשירותים כמו בריאות וחינוך (ברסלבסקי, 1952: 272).

המעמד הבינוני אף פעם לא הגיע למנהיגות פוליטית ביישוב, ומנהיגיו נעצרו ברמה המוניציפלית ובעיריית תל אביב. ההתנהגות הפוליטית של המרכז והימין היתה קשורה במאמץ שלהם להתגונן בפני ההסתדרות ומפלגות הפועלים. בעיקר אמורים הדברים בנטייה של המרכז (ציונים כלליים א׳ ו־ב׳) להתפצלות סיעתית מקומית: איכרים, פקידות לאומית מרכזית, סוחרים, בעלי בתים, בעלי מקצועות חופשיים מסויימים וכו׳, ובתמיכה שחלק מקבוצות אלה העניקו לימין הלאומני או הרביזיוניסטי (לובוצקי, 1946; בן־אברהם, 1978: 6-151). מפלגות המרכז וחוגי המעמד הבינוני, הן כאלה שתמכו באידיאולוגיה ובאקטיביזם הלאומי (אנטי־בריטי או אנטי־ערבי) של הימין, והן כאלה שנמנעו מתמיכה כזו, נאבקו נגד היוניוניזציה של שוק העבודה, מעמד ההסתדרות כמייצגת הפועלים,

לשכות העבודה, חוקת התור, הקביעה המאורגנת של תעריפי שכר, נציגות ועד פועלים במקום העבודה וחובות שהוטלו על מעבידים ועל עובדים בהסכמי העבודה הקיבוציים (אסופות, 1935: 14-16).

השליטה הפוליטית היחסית של מפא״י והסתדרות העובדים במוסדות ובקרנות הציוניות הלאומיות חבה הרבה למאבק הפוליטי־מעמדי המוקדם יותר, שניהלו קבוצות סוציאליסטיות ולאומיות־עמלניות בנסיון נחרץ להעמיד חלופה רדיקאלית להתיישבות המושבתית הברונית והמאוחרת יותר, שבה היה האיכר היהודי תלוי בפילנטרופיה למימון ובכפריים הערבים לעבודה. האלטרנטיבה הסוציאליסטית היתה בעיקרו של דבר הקומונה. בתנאים של נחשלות מקומית ומחסור חומרי, השקיעו קבוצות חברתיות וארגונים פוליטיים־אידאיים מאמצים לאורך זמן, להעמיד אופן קיום ועבודה מנוגדים לדגם המושבתי הדמוי־קולוניאלי של קרקע־הון־עבודה. הישגים ראשונים בדרך הקומונאלית סוציאליסטית נרשמו בתקופה של 1905-1914.

ההצלחה היחסית שהיתה לתנועת הפועלים במאבק הממושך והעקבי להלאמת אמצעי הייצור, בעיקר הקרקע שנרכשה על־ידי הקרן הקיימת לישראל, ולפיקוח על הקצאה של ההון הלאומי, היוותה תנאי הכרחי לצמיחתו של משק קואזי־סוציאליסטי או מעמדי. אבל, הגורם הפעיל המרכזי היתה התנועה החברתית עצמה. אנו מייחסים את התפתחות המשק הקואזי־סוציאליסטי לפעילותן של הקבוצות המאורגנות של ה״קדרים״ או החלוצים, ומתייחסים ל״פראקסיס״ או ל״הגשמה״ כאל גורם דפיניטיבי בהכוונת החיים החברתיים ובסימון אפשרויותיהם. בראש וראשונה בולטת הנכונות המאורגנת, פוליטית וחברתית, של אנשים צעירים — רבים מהם משכילים ומרקע של מעמד בינוני, בעיקר חברים בקבוצות ובמפלגות ציוניות־סוציאליסטיות, בעיקר מזרח־אירופיות — להיות פועלים.

במשך עשרות שנים היו לתנועת הפועלים ״חלוצים״ ו״מגשימים״ שעברו הכשרה, במספרים גדלים והולכים, ושעבדו כפועלים מאורגנים בבניין, בפרדסים ובעבודות קשות וזולות אחרות בשוק הפרטי, או בעבודות ציבוריות — מייבוש, סלילה והכשרת קרקע ועד העבודות החקלאיות השונות בקומונות. עבודתם היתה המסד שעליו התבסס המשק הקואזי־סוציאליסטי, על ענפיו הכלכליים, האיגוד המקצועי והקואופרציה השירותית. במשך כעשרים וחמש שנות המנדט הסתעפה הפעילות הכלכלית הקואזי־סוציאליסטית לענפי המשק השונים; נוסו והשתרשו עקרונות בעלות וניהול חלופיים במפעלים יצרניים, בחברות קבלניות, בחברות פיננסיות, במסחר ובשיווק; וזאת לצד הקואופרציה היצרנית המושבית וכמובן לצד הקומונות. כדי לא לשגות באבולוציוניזם פשטני צריך, אולי, לחזור ולציין שצורת הבעלות־ניהול־קיום המפותחת ביותר — הקומונה — היתה כאן המוקדמת בזמן. הקומונה, בהיותה צורת החיים הפרוטו־סוציאליסטית המפותחת ביותר, נתנה דחיפה חזקה מאד — רעיונית, ארגונית, אישית ולעתים אפילו כספית — לתצורות ביניים שונות, החל מהקבוצות הקבלניות לבניין ועד לשרותי ״משען״ או לבתי־החלמה ואף גני־ילדים. מפעלי פיתוח גדולים יחסית שחייבו תיכנון והקצאה מרכזיים, נעזרו אך במעט ביוזמת הממשלה המנדטורית (Great Britain, 1939: 80-86). גם היוזמה הקפיטאליסטית, או ליתר דיוק הפרטית, היהודית לא חרגה מעבר למפעלים בינוניים ספורים בטקסטיל, מזון, חומרי בנייה ומטעים, והיא חסרה נסיון ובעיקר ממשלה תומכת. פעילות מפעלי הפיתוח הגדולים והלא־ממשלתיים נשענה, אם כן, בעיקר על היוזמה

הסוציאליסטית. הפוטנציה לפעולות גדולות ומרכזיות לחברה, מצדיקה בעינינו את ראייתה כאלטרנטיבה קוואזי־סוציאליסטית לקפיטאליזם.

ספק אם היה תחום חברתי חשוב שהתנועה הסוציאליסטית לא יצרה בו אפשרות מנוגדת ליחסי שוק נצלניים והיראכיים, או גם ליחסים של צייתנות מקודשת, פטריארכלית, צבאית או דתית. כלומר, המדובר לא רק ברמה של פעילות כלכלית — רכוש, שכר, עבודה וכיו״ב — אלא ביחסים בתחומים שנחשבו להרבה יותר חסיני־שינוי: חינוך (בכיוון שוויוני ודמוקרטי שבמרכזו הילד, ולא רק צרכים ואפשרויות חברתיים), בריאות (מעבר מלא לרפואה ציבורית עם מגמות קהילתיות) או טיפוסי מנהיגות, חיי משפחה, מעמד האשה, ועוד.[3] אך מעט מהתפתחויות אלה יכולות להסתבר כשינויים הקשורים להגירה ולחברת מהגרים, ואנו קושרים אותן בשינוי מגמתי שהתמסד. קבוצות רבות, הולכות וגדלות, של אנשים נקשרו למעגלים של יחסים קוואזי־סוציאליסטיים — ולא רק בתחום יחסי הייצור. אצל רבים מאוד היה זה למעגל קיום שלם (הוליסטי או טוטאלי), לדרך חיים מוגשמת, ולהשקפת עולם רחבה ומחייבת. ככל שאלטרנטיבה זו המשיכה להתקיים, כך גם השתנו והתרחבו גבולותיה. בראשיתה היתה התנועה נתונה במידה רבה להשפעת התנועות המהפכניות הרוסיות היהודיות הלא־ציוניות. בשנות העשרים והשלושים צמחה פעילות תנועתית קיבוצית גדולה מאד במזרח ובמרכז־אירופה (אוטיקר, 1972). עשרות אלפי בני נוער וצעירים עברו חינוך ו״הכשרה״ לחיים קיבוציים, כלומר, פועליים־סוציאליסטיים, ול״הגשמה״ בארץ. ואילו מ״העוזבים״ נוצרה פריפריה מושבתית ועירונית של מועצות פועלים, קופ״ח, זרם העובדים, עיתונות, אינטיליגנציה הקשורה למפלגות וכיו״ב.

ייתכן שכאן המקום להערה הנוגעת במערכת המושגים שלנו. אנו משתמשים במושגים **פוטנציה סוציאליסטית ואלטרנטיבה סוציאליסטית** כדי לציין את הכיוון ההיסטורי הספציפי של המאבק המעמדי בחברה המתהווה (בעיקר היהודית, אם כי היו השפעות על ההתפתחות הכללית בפלסטינה־א״י).[4] ציינו כמה מרכיבים של ההתהוות הזו: אספקט מגמתי חזק, שנשען על המעמד המרכזי של תנועות סוציאליסטיות בחברה קטנה שזמן רב לא חרגה ממידות ותנאים של ״מפעל״; הצלחתה של הציונות הסוציאליסטית בהתמודדות על יחסי הכוח הכלכליים־מדיניים בחברה המתהווה ובתנועה הלאומית התומכת בה; התהוותה של סיסטמה קוואזי־סוציאליסטית שהציגה עצמה בהצלחה לא מעטה כסיכוי לאלטרנטיבה כוללת למשטר קפיטאליסטי.

אנו משתמשים במושגים אלטרנטיבה ופוטנציה סוציאליסטית גם מתוך תשומת לב להתנסחות הרעיונית של התקופה עצמה, שהיתה בטרמינולוגיה פוליטית־מעמדית חריפה ביותר. שני הצדדים התייחסו האחד לשני כנציגי משטרים חברתיים שונים, ושניהם הבינו כי ה״הגמוניה״ היא בידי מי שפיתח ״אלטרנטיבה שוויונית לחברה קפיטאליסטית״ (כניסוחו של איש הזרם המתון לוז׳ינסקי, לימים לוז, שלרוב גם החרים את המונח סוציאליזם).[5]

אנו מציינים את הקירבה המושגית שלנו למקורות משום שצריכים היינו להיזהר במודע מלעקר את התכנים ההיסטוריים. העבודות האקדמיות נמנעות ברגיל משימוש במושגים מעמדיים, ובעיקר מניתוח מעמדי, ובדרך כלל הן מצליחות לעקוף את ההתמודדות עם מורכבות התופעות באמצעות רדוקציה — העמדתן על עיקרון פשוט אחד. מודל המודרניזציה המקובל, מסביר את החברה הארצישראלית היהודית כנעה על הציר מסורתיות־מודרניות. במהלך התנועה הזו הופכת הסובסטנציה הנידונה — בתיווך ה״רוטיניזציה״ (אייזנשטאדט, 1970: 678) — מ״חברה אידיאולוגית״ לחברה מודרנית

ופלוראליסטית, או מ"חברה מסורתית משיחית למדינה מתועשת ויצרנית" (Segre, 1971:2). בהסברים אלה ודומיהם הסוציאליזם הוא מעין מושג נרדף ל"משיחיות", "כריזמטיות", "מסורתיות", "וולונטאריות", "נזיריות" (המונח השכיח הוא אסקטיזם), "חלוציות", או גילוי של "מרד־נעורים", או של שלב התפתחותי מוקדם תחת "אליטה פרטיקולארית", או "סולידריות מכאנית", שהפונקציה שלו היתה לייצר "אתוס לאומי".[6] המישוג הפונקציונליסטי (ולעתים הפסיכו־פונקציונליסטי) מתעלם, לדעתנו, מהפעולה החברתית המגמתית (praxis), ובכך מחמיץ את הבנתה והסברתה של האלטרנטיבה הסוציאליסטית כייחוד הסגולי של החברה הזאת. בהסתכלות רחבה, עם זאת, אלטרנטיבה זו היא אף ביטוי להיות הציונות תנועה לאומית אירופית מאוחרת, שהתפתחה בנסיבות של מאבק חריף בין קומוניזם לקפיטאליזם.[7]

כסיכום להערה המושגית־תיאורטית, נציין שני תנאים שהסוציאליזם הציוני התפתח תחת מיגבלתם, או במסגרתם: השלטון היה בידי מעצמה אימפריאלית, והמנהיגות הערבית התנגדה לציונות ולגידולו של המיעוט היהודי. ראשיתה של הלאומיות הערבית הפלסטינית הושפעה במידה רבה מבית הגידול ההיסטורי שלה, איפרכיה במשטר אימפריאלי אגררי, ששלט באמצעות שכבה מקומית דקה של בעלי מישרות, קרקעות וזכויות, שתחתיה היתה השכבה הרחבה של הפלאחים והאריסים. היחסים האגרריים הסמי־פיאודליים השתמרו במידה רבה בתוך התנועה הלאומית ובעיקר במנהיגותה, ושימשו בלם בפני שינויים פוליטיים, כולל אלה שהוכנסו על־ידי הכובשים האנגלים או מתוך המגע עם היהודים (רוזנפלד, 1978).

בכל מקום בו הופיעו תנועות סוציאליסטיות — מפלגות, קבוצות, איגודים, חוגים ומנהיגים — הם נקשרו למאבק פוליטי, חברתי ורעיוני, בניצול, בשלטון עם בעם, בעליונות מיליטריסטית ובהפרדה לאומית. גם התנועה הסוציאליסטית היהודית בפלסטינה־א"י היתה מודרכת על־ידי עקרונות ושאיפות אלה. לכן נשאלת השאלה באיזו נקודה נעצרה הציונות הסוציאליסטית? במונחים של מה שידוע (והרבה מאוד לא רק שנוי במחלוקת אלא ממש לא הגיע למחקר ראשוני), התשובה היא שהמחוייבות לסוציאליזם נעצרה בגבולות הלאומיים וחרגה אך מעט אל מעבר לקווי ההפרדה בין שני העמים.

פרט לקבוצות קטנות, פיתחו רוב הזרמים הפוליטיים בתנועה התייחסות אופטימית מאוד לפיתוח כלכלי וחברתי, לאפשרויות שנפתחות באמצעותו לריבוי וציפוף של האוכלוסיה, לחקלאות, לתחבורה, לעיור ועוד, לרווחת שני העמים. חשוב מכל, הפיתוח היה תלוי בהעברת אמצעים נוספים ובהשקעת מאמצים ארגוניים, טכניים ואחרים מצד היהודים. כלומר, הפיתוח צריך היה להיעשות על חשבון היהודים ולרווחת שני העמים. ההשקפה שהפיתוח הוא לטובת הכל היתה ללא ספק נוחה לניווט בין ההגבלות שנבעו מהאינטרסים של השלטון הבריטי לבין אלה שנבעו מההתנגדות הערבית. עם זאת, עמדה השקפה זו בהתאמה רבה לצרכי הצמיחה של ההתיישבות היהודית המקומית, כמו גם לאופן ההסתכלות האופטימי והאנטי־מלתוסיאני, שהיה אופייני לסוציאליזם הכללי. ייתכן גם שההגשמה הפועלית היתה סיבה טובה להעדרותה היחסית של הנימה הפטרונית השכיחה במפגשי פרוגרס בין אירופים וילידים (פרויס, 1927).

אפשר לומר שהלאומיות הציונית הסוציאליסטית שאבה את תכניה והתפתחה בעיקר מתוך זיקות של שלילה וניגוד ללאומיות הבורגנית והימנית, הן זו שהיתה מאורגנת ובעיקר זו שבפוטנציה כלכלית ומדינית שב"סטיכיה" בכל חברה. הלאומיות הימנית הוגדרה, כמקובל בעולם, כבעלת אינטרסים חברתיים צרים, נחשלים, נצלניים ומעמדיים

לעילא. בנוסף, היא תמכה ב״נטיות שוביניסטיות״ (בן גוריון, 1936: 142) של הימין הרוויזיוניסטי שהתנגד לדרך קונסטרוקטיבית, ועסק בתעמולה ובהטפה מדינתית־צבאית כדרך לפתרון הבעיה הלאומית בפלסטינה־א״י. הרוויזיוניזם ובעלי בריתו לא רק ביקשו ״לשבור ולהרוס את תנועת הפועלים״ (טבנקין, 1934: 393), משקה, מפעליה ושלטונה בציבור, אלא אף ייצגו ״פאשיזם בלבוש יהודי״ (שם, 154), פאשיזם המבקש לשלוט בכוח בעם השני. הבעיה הלאומית, או ״הבעיה הערבית״, היתה בדרך זו בליבו של המאבק המעמדי — גם כשזה התנהל על לשכת־עבודה או על התיישבות סוציאליסטית, שהיו לכאורה עניינים יהודיים לגמרי. ההתכחשות לדיאלקטיקה הזו מצד חוקרים שונים נראית בעינינו שגויה (גורני, 1985; שביט ותגר, 1979; Greenberg, 1980).

ניקח את הדוגמה השכיחה והפרובוקטיבית למדי של ״עבודה עברית״, המדיניות שנקטה ההסתדרות כדי להגן על שכר חבריה מתחרות בלתי הוגנת, ואשר מוצגת על־ידי רבים כמדיניות של הפרדה בין פועל ערבי ליהודי וקיפוח הפועל הערבי. נציין כי לפני הכל היתה ״עבודה עברית״ שם כללי למאבק מתמשך של עשרות שנים בין עובדים ומעבידים יהודים, ובין פועלים חברי ההסתדרות ופועלים ימניים מפירי שביתה, שפעלו נגד ההסתדרות בתמיכת המעבידים. בדרך כלל הצליחה ההסתדרות למנוע התנגשויות בין פועלים יהודים וערבים (אסופות, 1935; בן גוריון, 1942: 20-22). שיעור היוניוניזציה הגבוה וחשיבותם העולה של מקומות תעסוקה מאורגנים, ציבוריים והסתדרותיים, בשנות העשרים והשלושים, שימשו כגורמים בולמים להתרחבות תופעות האופייניות לשוק עבודה קולוניאלי או ״פלורליסטי״ במשק היהודי.

כארץ הגירה אירופית ניכרה בארץ נטייה ״טבעית״ לשכור לעבודות הפיזיות הקשות וה״שחורות״ בענפים השונים ערבים ו״מזרחים״, ולשלם להם בשכר המקובל באיזור. ביטויים נוספים של שוק העבודה היו קבוצות בניין שבהן קבלנים ומשגיחים יהודים ופועלים ערבים, ופערי שכר גבוהים בין עבודה מקצועית ובלתי מקצועית. תופעות אלו מתקשרות לסטרטיפיקציה מעמדית־לאומית. אם אנו מוצאים ש״ההתפעלות״ (להיות לפועל), הפכה למעין משימה ואידיאל, הרי זה קרה במידה רבה כאופן של התנגדות לדפוסים מעמדיים־אתניים ולאומיים שנראו טבעיים. דפוסים אלה רווחו בכל האיזור (וגם בארצות המוצא של המהגרים היהודים), והם קדמו להתיישבות היהודית החדשה. הם השאירו ליהודים מקום באמצע, אם בכלל.

אין ספק שהמאבק הפוליטי־מקצועי של הפועלים היהודים היווה גורם מסויים בהתפתחות של משק יהודי נפרד. אומנם היו גם גילויים של ארגון משותף ערבי־יהודי במסגרת ההסתדרות, בעיריות המעורבות, ולעתים במקומות עבודה ממשלתיים. אך פרט, אולי, למפלגה הקומוניסטית הפלסטינית, נקשרה התופעה בחוגים מצומצמים (צעדים בכיוון זה נעשו על־ידי פועלי ציון, השומר־הצעיר, האינטליגנציה האקדמית הבלתי תלויה ועוד). שנות השלושים היו שנים של התארגנות פוליטית נמרצת גם אצל הערבים, הן במפלגות פוליטיות והן באיגודים מקצועיים שתחת חסותן (Rosenfeld and Carmi, 1976). העיור, העבודות הציבוריות ממשלתיות הגדולות (כבישים ונמל), הגידול בבנייה ובהדרים, התרחבות כלכלית והשפעות העלייה היהודית הגדולה, כל אלה זירזו את ההתארגנות הפוליטית־מקצועית בציבור הערבי, וגם בציבור זה היא היתה על בסיס לאומי (בדרך כלל אנטי־יהודי ואנטי־בריטי). השנים הארוכות של המרד הערבי חיזקו את מגמת ההתבדלות (Survey, 1946: 367; Migdal, 1980: 280; Mansur, 1937).

גם הקיבוץ, בדומה ל״כיבוש העבודה״ תופס מקום נכבד במחקר הביקורתי, אפשר לומר האנטי־ציוני המוצהר, כמצביע, לכאורה, על האופי הקולוניאליסטי־ספאראטיסטי של ההתיישבות היהודית. סעיד, למשל, רואה בקיבוץ דוגמה ל״אפרטהייד מלא״ (Said, 1980: 107), וצורייק אינו רחוק מדעה זו (Zureik, 1979). מאז העשור הראשון של המאה התקיימו יישובים קומונאליים וקואופרטיביים יהודיים שיישמו את העיקרון של עבודה עצמית ואיסור על עבודה שכירה, עקב הניצול הקשור בכך. אולם, בדיוק בגלל עיקרון זה, לא היה מקום לחרת׳ (אריס) או לפועל החקלאי הערבי בקיבוץ או במושב.

הכפר הלא־קפיטאליסטי, הקומונאלי והקואופרטיבי, היה חד־לאומי, ובכך אכן דמה לכפר הערבי (אצל האחרון ביחס להעסקת יהודים כמובן).[8] יחד עם זאת, היה הספאראטיזם מנוגד מבחינות אידיאולוגיות ופוליטיות שונות לסוציאליזם הקומונאלי. ההתרבות וההסתעפות בתנועה הקיבוצית עודדו קבוצות רדיקאליות בתוך התנועות, בעיקר בשנות השלושים, לחפש פריצת דרך להגנה על הפועל החקלאי הערבי באמצעות השוואת זכויות ולשכת עבודה משותפת (אנצו סירני, 1936: 285-287; חזן, 1936: 235-245). ההתקדמות בתחום זה היתה עניין לשינוי פוליטי כללי ביחסים בין ערבים ויהודים ולא היתה עניין לקיבוצים דו־לאומיים. התוכנית למשטר דו־לאומי, שהיתה קרובה ביותר לא רק לאי־הפרדה בין העמים אלא להכרה הדדית על בסיס של שוויון, אכן הוצעה, עובדה ונתמכה בראש וראשונה על־ידי תנועה פוליטית קומונאלית.[9]

אין ספק שטקטיקות בידול, או ספאראטיזם, שימשו אופן התגוננות למיעוט היהודי. הרוב הערבי יכול היה לטעון לשלטון באורח דמוקרטי לגמרי ולהקפיא את המיעוט או לבטל את זכויותיו, ובאשר לבריטים הרי מקובל להניח ש״הפרד ומשול״ היתה הוראת קבע קולוניאלית (כהן, 1970: 6-235; סירני, 1936: 297-298). ובכל זאת היה הספאראטיזם אספקט אחד בלבד ביחסים בין הצדדים, היו התפתחויות בכיוונים אחרים לא פחות חשובים, בעיקר בעשור האחרון של המנדט, בשנים 1935-1945. התפתחויות אלה אף מאירות את בעיית הספאראטיזם באור שונה.

העלייה הגדולה של כרבע מיליון יהודים מאירופה, בעיקר מפולין ומגרמניה, במשך כשנתיים, 1933-1935 לערך, השפיעה השפעה חזקה מאוד על כלכלת הארץ כולה, ולא רק על האוכלוסיה הקטנה של 200,000 יהודים שחיו בה עד אז. הכלכלה הערבית שהיתה כפרית בעיקרה, הושפעה מהביקוש הגדול שנוצר עקב העלייה היהודית לתוצרת, לקרקע, לדיור וכיו״ב. הביקוש לתוצרת חקלאית מקומית הוגבר עם פתיחת אפשרויות עבודה בהיקף גדול במפעלים ממשלתיים וזרים שתפעולם התחיל אז (נמל חיפה, בתי הזיקוק, בית המלאכה של הרכבת, מפעל החשמל, מפעלים כימיים ועוד). הפעילויות האלה (נוסף למטעים ועיור שציינו קודם) שיפרו מאוד את מצב התעסוקה. זו ירדה במחצית השנייה של שנות השלושים (שנות המרד הערבי והמאורעות), אך חזרה ועלתה לשיא בשנות מלחמת העולם השנייה.

בשנים הללו וגם אחריהן מצאו כמחצית מבני הכפרים הערביים עבודה במחנות הצבא, בבנייה מלחמתית, בכבישים, ברכבות, בשירותים צבאיים וכיו״ב. אפשרויות התעסוקה התרחבו מאוד וגם התגוונו. לא הכל היה סבלות ברכבות, סיתות, זיפות ובנייה. בין עשרות אלפי הפועלים שעבדו במשק הממשלתי בכל חלקי הארץ פועלים רבים רכשו מקצוע וקביעות. התרבו גם מגוייסי המשטרה, משמר הגבול, ועובדי רשויות מקומיות קבועים. בתהליך השינוי העיקרי אצל הפלאחים, פרולטריזציה וניוד תעסוקתי — עסקנו

בפירוט בעבודה קודמת (רוזנפלד וכרמי, 1974). אך גם השכבה העליונה השתנתה: התרבו המשכילים, בעלי מישרות, סוחרים ובעלי בתים, כפריים־עירוניים, פרדסנים ובדרך כלל שילובים שונים של כל אלה. אם הזכרנו פרדסים, יהיה זה אולי נוח להדגים באמצעותם את הטיעון הבא שלנו.

באותו פרק זמן גדל מאוד משקלו של ענף הפרדסנות כענף יצוא כמעט בלעדי. שטח הפרדסים שהשתרע לאורך שפלת החוף הגיע לכרבע מיליון דונם ב־1936, חצי בבעלות יהודית וחצי בבעלות ערבית. רבים מהענפים הכלכליים במושבות, בעיירות־הפרדסים ואף בערים התפתחו כענפי עזר (נגרות, משאבות, קרטונאז׳, וכיו״ב) הקשורים לענף. שפלת החוף הפכה לאיזור המאוכלס ביותר בארץ, ונמשכו אליה לא רק עולים יהודים, אלא גם ערבים, שהגדילו מאוד את האוכלוסיה הערבית באיזור על חשבון אזורי ההר המסורתיים. הערבים לא הפכו לעורף הכפרי של הערים היהודיות וקשה למצוא סימוכין לתיזה הרדיקאלית הגורסת שהפיתוח היהודי גרם לתת־פיתוח ערבי (Zureik, 1979:66). באשר למגמה הכללית, נראה שהיהפך הוא הנכון. בעשור האחרון של המנדט התפתחו שתי הקהילות הלאומיות בכיוון דומה וגורמים משותפים ושונים תרמו לכך. אם ברצוננו למשג את ההתפתחות האמורה באורח מופשט, למטרות השוואה, נוכל לומר שאומנם אין לצייר את ההתפתחות של הקהילות הלאומיות כהתפתחות מקבילה ובלתי תלויה או סתם רב־גונית, שכן הקיום שלהן ביחד היה תוך קונפליקט; אבל חשוב להבין שמבנה הקונפליקט לא היה זה של שליטה קולוניאלית של יהודים בערבים, או של תלות האחרונים בראשונים. היהודים, על כל פנים, הדגישו מאוד את תלותם בערבים, בעיקר ברכישת קרקע.

הערבים לא היו תלויים ביהודים, לא כשכירים ולא כצרכנים. המשטרה לא היתה יהודית ובתי־המשפט לא היו יהודיים, ורוב רובה של הבעלות הקרקעית היתה ערבית. כשהיהודים היוו כבר 35% מהאוכלוסיה, היו קרוב ל־90% מהקרקעות בבעלות ערבית (Survey, 1946:244). תמונת החיים הכלכליים, מצב התעסוקה, ההתרחבות החקלאית, גידול האוכלוסיה והעיור, מצביעים על התקדמות בר־זמנית, בכיוונים דומים ובסיוע של גורמים נבדלים ולעתים משולבים. אופני ההתפתחות הקרובים והנבדלים פתחו לדעתנו אפשרויות לצמצום הפערים והקונפליקטים בין שתי הקהילות הלאומיות. תהליכי מעבר מפלאחות לעבודה שכירה ולפועלות שפקדו את הכפר הערבי, וצמיחתו של מעמד בינוני ערבי של פקידים, סוחרים ופרופסיונלים, העלו סיכויים לקשרים עתידיים מעמדיים, מקצועיים או מפלגתיים עם מקביליהם היהודים. ריכוז אוכלוסייתי מעורב גדול, באיזור של צמיחה כלכלית מואצת, כשבמרכז ערים מעורבות או צמודות, נתנו להתפתחות המשולבת, מימדים פיזיים גיאוגרפיים מוחשיים, משהו קרוב למציאות דו־לאומית ולדו־קיום, אפילו בתנאים של הפרדה וקונפליקט פוליטי. אם כך, אין אנו יכולים להתעלם מנמנעות המלחמה בין הקהילות, למרות שהדו־קיום — כתהליך סוציולוגי הקשור בעלייה של קבוצות חדשות חוצות קווים — אך בקושי התחיל.[10]

נקודה זו היא לדעתנו מרכזית להבנת הנושא כולו, ולא רק בגלל מה שעוללה המלחמה לבני האדם. עד 1948 היתה תנועת הפועלים הציונית עקבית למדי בתמיכתה בהצעות ובתוכניות לפתרון פוליטי. אומנם המפלגות שהרכיבו אותה לא השתתפו בשלטון במדינה ולא היו להן בני ברית בקרב הכוחות הפוליטיים הערביים, אולם הן היוו כוח פוליטי מרכזי ביישוב, וזו נקודה חשובה. בשלב מאוחר, ואפילו סופי, לפני מלחמת 1948 תמכו כל מפלגות השמאל בפתרון פוליטי. מפא״י תמכה בתוכנית החלוקה, אחדות־העבודה

(אחה"ע) התנגדה לחלוקה ותמכה במנדט בין־לאומי (שישאיר את המולדת בשלמותה וידחה את עניין המדינה לשלב מאוחר), ואילו השומר־הצעיר (שוה"צ) תמך במדינה דו־לאומית (תוך כוונה שהצמיחה החברתית והכלכלית תסייע להבנה בין הערבים והיהודים וההסדרים המדיניים ייקבעו בשלב מתאים יותר).[11] חשוב לציין שהתנועה כולה התנגדה, ואף באופן קיצוני, לאידיאולוגיה הלאומנית ולסמלים המיליטריסטיים־מדינתיים ונאבקה בקבוצות הצבאיות של הימין כבארגונים טרוריסטיים. בהקשר זה, כמו במקומות קודמים, אין אנו מהססים לומר שתנועת הפועלים הארצישראלית ובאמצעותה הפוליטיקה היישובית בכללה, היתה באופן מובהק לא־מיליטריסטית, ובקבוצות מרכזיות שלה אף אנטי־מיליטריסטית.

אבחנות אלה מוליכות אותנו לדחות את ההסברים הגורסים את אי־הנמנעות של המלחמה ושל תוצאותיה, מבחינת הערבים — המפלה, ההשתלטות והגירוש; ומבחינת היהודים — עליית הלאומיות המיליטאריסטית, שבה נעסוק בהמשך. רודינסון ופרנק (Frank, 1975:8 ; Rodinson, 1973:7) מסבירים למשל את התקופות שלפני 1948 ושלאחריה, כתחנות בהיסטוריה בעלת מסלול קולוניאליסטי קבוע מראש, שבמהלכו השתלטו היהודים הציונים על האיזור והפכו אותו למושבה אירופית. לאחר מכן הכניעו היהודים את הילידים במלחמה והשליכו אותם החוצה. אנו בדעה שמלחמת 1948 ותוצאותיה, כולל הפליטים הערבים ושוד הקרקעות הגדול על־ידי ישראל, לא היו כלל תוצאות צפויות מראש או בלתי נמנעות. גם העליונות היהודית במלחמה לא היתה ברורה מלכתחילה, גם כוחות בינלאומיים יכלו לפעול אחרת: הבריטים והערבים יכלו, למשל, להתפשר על עליית העקורים והפליטים היהודים ששרדו מהטבח הנאצי, האו"ם עלול היה לא להגיע להחלטת החלוקה לשתי מדינות, או כוחות בשמו עשויים היו להתערב בפועל להפסקת הלוחמה, ברית־המועצות או ארצות־הברית יכלו לפעול אחרת, וכיו"ב. אנו דנים בתוצאות ידועות לנו אבל הסיבות אינן כתובות על מצחן. נקודה אחת ברורה: גם אפשרויות שלא התממשו היו קיימות וריאליות, ויותר מכך, אפילו אלטרנטיבות מובסות ממשיכות בקיום מסויים.

היהודים לא פתחו במלחמה, אבל כידוע הם ניצחו בה. לא נוכל להתייחס כאן בחומרה ובכאב הראויים לסבל האנושי ולאובדן שהמלחמה גרמה. אנשים רבים נהרגו במלחמה ומאות אלפי ערבים הפכו בעקבותיה לפליטים. נצחון היהודים, ייסוד המדינה והמאבק הפוליטי החריף בתוך תנועת הפועלים הציונית הם מצבים ומהלכים שהתרחשו בעת ובעונה אחת תוך כדי המלחמה. לשילוב ביניהם נודעה השפעה מיידית וכבירה על היחסים הפוליטיים־מעמדיים במדינה החדשה. השינויים שהתחוללו אכן היו קיצוניים. בין התוצאות בהן נדון אנו מציינים את הנסיגה של מפלגת השלטון מהפרספקטיבה הסוציאליסטית, ואימוצה של אידיאולוגיה לאומית ממלכתית, שהפתרון הצבאי או המיליטריסטי לבעיה הלאומית הפך מרכיב יסודי שלה.

עליית הממלכתיות ומפלת הפוטנציה הסוציאליסטית

העובדה שעלה בישראל שלטון לא־סוציאליסטי, מונהג על־ידי הימין בתנועת הפועלים, שדחה את הסוציאליזם ואימץ לו תחליף אתתיסטי (מדינתי) — ממלכתיות — מחייבת הסבר. רוב העבודות במדעי־החברה מציגות את המעבר מיישוב למדינה, בעיקר מבחינת המערך הפוליטי — כדוגמה בולטת במיוחד לרציפות, המשכיות ואפילו זהות — סטרוקטוראלית, תיפקודית, ארגונית, אישית וכיו"ב. הדברים אמורים במחקרים מוקדמים

ובמחקרים מאוחרים כאחת.[12] תפיסה זו תאמה בעצם לאופן שבו השלטון הציג עצמו וביקש להיראות. הבחינה התיאורתית־פוליטית שלנו מובילה אותנו להבנה שונה, ובמידה רבה הפוכה: המעבר מיישוב למדינה קשור בשינוי שניתן לראותו כמהפכני, ושיש בו נקודת שבר וקפיצה איכותית (כלומר, גם הביקורת האיקונוקלסטית לכאורה של פלפן ולאחריו מוריס אינה מקובלת עלינו).[12ב]

עד לראשית המדינה לערך היה כאן סיכוי לסוציאליזם ציוני ולא מעט שרים בממשלה חשבו עד להכתרתם ששלטונו מובטח. למעלה ממחצית הבוחרים תמכו במפלגות פועליות; כמחצית הכלכלה היתה בבעלות או בפיקוח הסתדרותי וציבורי; הסיוע הפוליטי והצבאי שהושג בתקופה הקריטית ביותר של המלחמה בא מהגוש הקומוניסטי; הנצחון הצבאי איפשר למדינה החדשה מרחב תמרון. במצב זה הסיכוי לסוציאליזם ישראלי עלה לאין־שיעור על זה שהיה, לדוגמה, בקובה ב־1959 או בצ׳ילה ב־1970. ההבדל המכריע טמון כנראה בהבנת ״הגורם האנושי״ או המנהיגות (עם השוני בנסיבות קל יותר להסתדר). בישראל של 1948 מפלגת הרוב, מפא״י, שינתה כיוון ונסוגה במהירות, תוך כדי מאבק בשמאל ושינוי יחסי הכוח הפוליטיים־מעמדיים והלאומיים, מהתחייבויותיה המסורתיות לאוריינטאציה סוציאליסטית. בניתוח הנסיגה המפא״ית, תבוסת השמאל והטרנספורמציה הממלכתית־מיליטריסטית עוסק פרק זה.

בסיום הקרבות בסוף 1948, ועם חתימת הסכמי שביתת הנשק ב־1949, נשארה ישראל בגבולות רחבים הרבה מאלה שהוקצו למדינה היהודית בתוכנית החלוקה של האו״ם. כ־600,000-700,000 פליטים ערבים נשארו בצד השני של הגבול החדש. בתוך גבולות ישראל נותרו 150,000-120,000 ערבים. היהודים הפכו לרוב מוחלט. הדבר היה כתוצאה מהבריחה־עזיבה־עקירה של האוכלוסיה הערבית, ולא פחות תוצאה של העלייה ההמונית של כ־650,000 יהודים בשנים 1951-1949, כמחציתם פליטי הנאציזם מאירופה, והשאר עולי ארצות המזרח. רכוש קרקעי עצום, מבנים ונכסים של הערבים שנמצאו בצד השני של הגבול, הועבר לאפוטרופוסות המדינה. הסדר דומה בתוצאתו נמצא גם לרכוש ממשלת המנדט. התהוו, אם כן, תנאים פיזיים, דימוגרפיים, כלכליים ופוליטיים חדשים לחלוטין. אמצעים ומקורות שהיו אך זה כמעט בלתי ניתנים להשגה הפכו עם המלחמה והנצחון לאפשרויות מוחשיות.

התפנית החדה והפסקנית של המערכת הפוליטית כולה ימינה חייבת להיזקף, אם לא במלואה הרי כמעט כך, למה שאנו מכנים מדיניות של אקסטרנליזציה (החצנה), או אי־שבות, ביחס לפליטים הערבים, ובאמצעותה סילוק של הבעיה הלאומית הפלסטינית. הנצחון הצבאי ונסיבות המלחמה אפשרו למדינאי המדינה הצעירה לנהוג כדרך המדינות הוותיקות, כלומר לטפל באסון אנושי מיידי, כמו אסון הפליטים הערבים, בפוליטיקאניות ביורוקרטית כעניין בין מדינות (״A Reason of State״).[13] פוליטיקה דומה ביחס לזכויות הטריטוריאליות והלאומיות של הפלסטינים אומצה על־ידי המדינות הערביות השכנות: ירדן (או הממלכה ההאשמית) ומצרים סיפחו לעצמן חלקים של פלסטין הערבית ובצפון חתמה ישראל על הסכמי שביתת־נשק עם סוריה. מדינות ערב דיברו בשם הפלסטינים, האו״ם אירגן ועדת פיוס, והופעלה סוכנות הסעד והתעסוקה האזורית (UNRWA).

למדיניות האי־שבות נמצאו צידוקים למכביר, וכשלעצמם סבירים למדי: הערבים תקפו, צבאות ערב פלשו, ישראל נשארה מוקפת ומאויימת. עניין פליטי המלחמה הערביים עומעם על־ידי הנהירה ההמונית של פליטים יהודים שבפרק זמן קצר, כ־30 חודשים,

יצרו מעין איזון מספרי עם הפליטים הערבים (כ־650 אלף פליטים מכל צד). ההתנהגות הפוליטית האכזרית והקשוחה של המדינאים הערבים והשליטים הבריטים ביחס לכניסת פליטי הנאציזם בשנות מלחמת העולם ולאחריה היתה גם כן בבחינת רקע מיידי. אולם, אין לשכוח שהבסיס לצידוקים אלה ואחרים היה הנצחון הצבאי של שנת 1947-8.

הפוליטיקה הישראלית צריכה היתה רק להגן על פירות הנצחון המצויים כבר בידה: האדמה, הרכוש, הערבים כמיעוט שולי, ההתרחבות הטריטוריאלית, וכל זאת בעיקבות מלחמה שלא היהודים יזמו.[14] לנתונים אלה היה כמובן כוח שכנוע מהמם עבור מדינה שעם כל זה היתה במצב מאוד בלתי בטוח; הם הקלו על המעבר או ההסתגלות למדיניות לאומנית המבוססת על הישג צבאי, הגנה עליו והשקעה בטיפוחה של העליונות הצבאית. יש להוסיף לכך שהמנהיגות הערבית נכשלה לחלוטין בהצגת המלחמה ותוצאותיה במונחים אנושיים עממיים של מאבק, מוות, בריחה ועקירה של עשרות אלפי משפחות. מימדי האסון עורפלו בתוך תעמולת הנקמה והאיומים הצבאיים.

נציין בקצרה שהאוכלוסיה הערבית ששרדה בגבולות ישראל הושמה מייד תחת שלטון צבאי. הערבים בישראל הפכו מיעוט קטן וחלש, אך הממשל הצבאי התקיים כשמונה עשרה שנים (בוטל ב־1966). המדינה הפקיעה כ־40%-60% מאדמות הערבים אזרחי ישראל. באמצעות העברת קרקע מקבוצה לאומית אחת לשנייה (קודם כל אדמת הפליטים, אך גם אדמת האזרחים הערבים) הגדילה המדינה מאוד את שטח האדמה שבבעלות הציבורית והממשלתית היהודית, שהגיע ל־93% מהטריטוריה בגבולתיה. הנישול־הלאמה לווה (ומלווה) בהקצנת ההדגשה האידיאולוגית על קדושת הקרקע ליהודים, ועל איסור מכירת אדמה לאומית ללא־יהודים. ואם זה אינו קושאן המבטל את כל הקושאנים, קיימת הזכות הבסיסית של היהודים לבטחון.

בעיקרו של דבר, מדיניות האי־שבות כלפי הפליטים הערבים הפכה את מדינת ישראל למדינת־לאום; לא מדינה דו־לאומית, לא מיעוט לאומי גדול בתוך מדינה יהודית קטנה, לא שתי מדינות לאומיות כפי שהותוו ותוכננו עד פרוץ המלחמה. הנצחון הצבאי פתר לכאורה את "הבעיה הלאומית", אבל באופן מנוגד לחלוטין למהלך ההתפתחות של שלושה־ארבעה העשורים שקדמו לו. בתוכניות לעתיד שהוצעו לפני 1948 על־ידי גופים אחראיים, המוסדות הלאומיים, הסתדרותיים והמפלגתיים — שורטטו, אפשרויות לא מיליטריסטיות ולא נשלניות לאיכלוס העלייה העתידה, והותוו לא רק שוויון אזרחי למיעוט הערבי אלא אף הכרה בזכויותיו הלאומיות. זאת גם אם המדינה תהייה מוגדרת בחוק כיהודית.[15] אלה היו הלכות יסוד משותפות לכל הזרמים בתנועת הפועלים הציונית. כדאי להזכיר שפרוגרמות גירוש, עקירה או נישול לא היו אפילו לימין הקיצוני. יתר על כן, שתי המפלגות הסוציאליסטיות המארכסיסטיות התאחדו בראשית מלחמת השיחרור והקימו את המפלגה החדשה — מפלגת הפועלים המאוחדת (מפ"ם), אשר ביקשה להיות, ובעצם כך הגדירה את עצמה, מפלגה עם אוריינטאציה טריטוריאלית דו־לאומית (ברסלבסקי, 1963, 4:201-202). הפרספקטיבה הפוליטית ההיסטורית לא חוסלה על־ידי המלחמה, אלא על־ידי הכרעה של הכוח הפוליטי, שהפך לשליט מרכזי על האמצעים החומריים והכלים החוקיים של המדינה החדשה.

היכולת הצבאית של השלטון, והנכונות הפוליטית של המנהיגות, לטפל בפליטים הערבים בטקטיקות ביורוקרטיות (השהיה, טישטוש, טירפוד תנאים, וכמובן לחץ והרתעה צבאית ו"קביעת עובדות בשטח") ולגלגלה במגרשים בין־מדינתיים, כשלפליטים לא היה שום כוח לחלץ עצמם, שיחררה את החברה הישראלית מהצורך בהשקעה רצינית בקיום

ביחד. ריפורמה אגררית, השוואת תנאים כלכליים, חוקה אזרחית והגדרת הזכויות הלאומיות של המיעוט — אם לציין כמה נושאים ידועים, נמחקו מסדר היום הפוליטי. השמאל הציוני שעוד התייחס לכמה מהעיקרים של העבר הקרוב נדחף למלחמת מאסף. הערבים היו ברובם המכריע "בחוץ", ובכוחה של המדינה הוחזקו שם. כוח זה היה בשלב מוקדם למדי גם מרוכז וגם רב־ענפי: הצבא, המדינאים, וכמובן זרועות ספציפיות של הביורוקרטיה המדינית כמו: הממשל הצבאי, האפוטרופוס על הרכוש הנטוש, ראשי המשרדים השונים לענייני ערבים, המוסד, והעורף היותר רחוק, כגון התנועות ההתיישבותיות ועוד.

כדי להישאר נאמנים לתפיסות ולמחוייבויות הפוליטיות של עצמה ולא להיתפס לרווחים הקלים שאיפשר הנצחון הצבאי, היה צורך בממשלה סוציאליסטית נחושה המוכנה להגן על מדיניות לא מיליטריסטית. מאידך, כל ממשלה לאומית היתה טובה דיה כדי לקפוץ על ההזדמנות שנוצרה עם הנצחון הצבאי ולאמצה כמדיניות.

וכך אומנם היה. מפא"י, שהיתה מפלגת השלטון — זכתה ב־35% מהקולות בבחירות הראשונות, ב־1949, ועוד 3% מהרשימות הערביות הקשורות בה — ניהלה את המאבק הפוליטי העיקרי במפלגת השמאל הסוציאליסטי מפ"ם, שזכתה ב — 17% מהקולות באותן בחירות. שלושת מפלגות הימין והמרכז קיבלו כ־20% מהקולות (חרות, 10%, הציונים הכלליים 5%, הפרוגרסיבית 4%), ומשקל המפלגות הדתיות היה 12%. ממשלת הקואליציה הראשונה שהרכיבה מפא"י בראשית 1949 היתה עם הסיעות הדתיות — השמאל הציוני היה בחוץ. הצמרת המיניסטריאלית של מפא"י ריכזה בידיה את כל המישרות השלטוניות הבכירות: ראשות הממשלה, בטחון, אוצר, חוץ ואחרות. זאת בנוסף לעמדות בכירות בהסתדרות העובדים, ההסתדרות הציונית, העיריות, שכבר הוחזקו על־ידי המפלגה ולרוב כיהנו בהן אותם אנשים שישבו מטעמה בממשלה. המיניסטריונים חלשו על תחומים ומישרות רבות שהיו קשורים בעליית המדינה ומינויים מפלגתיים היו כפררוגטיבה שלהם. בעיקר היה הדבר במשרדים בטחוניים שהיו רובם חדשים, כמו צמרת הצבא, הממשל הצבאי, המוסדות האפוטרופסים, מינהל מקרקעי ישראל, אם לציין רק אשכול מנגנוני אחד, שהיה חלק ממשרד הבטחון ומשרד ראש הממשלה. האמצעים הפוליטיים והמישרתיים שהפרלמנטאריזם נתן בידי מפא"י היו כה רבים ומקיפים ששימשו לקונסולידציה ביורוקרטית של שלטונה ולשיחרורה מתלותה ההיסטורית בשמאל הציוני (בתהליך זה עסקנו במאמרנו: "ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה", 1976 ; ש.כ.-ה.ר.).

על־פני השטח נראה היה המאבק הפוליטי בין הימין והשמאל בתנועת הפועלים כהמשך היריבות של טרם־מדינה, ולא כך היה. בעבר היו תנאי ההתמודדות שונים ובמצבים רבים היתה עדיפות בולטת לתנועות המיעוט. מפא"י היתה תלויה לא במעט בקדרים קיבוציים יריבים, בתחומים מרכזיים כמו התיישבות, פיקוד ההגנה, עלייה בלתי־ליגאלית, ריסונו של המעמד הבינוני בתחום המשקי־תעסוקתי ובבלימת כוחן של הקבוצות הלאומניות המזויינות.[16] מצב זה הסתיים בצורה חדה למדי באמצעות השלטון המדיני. מ־1948-9 עמדו לרשות ההנהגה של מפא"י אמצעים שאיפשרו לה לפרק או לעקוף קבוצות וגופים תנועתיים, קיבוציים, הסתדרותיים וכיו"ב, "לייבש" אותם מאמצעים, או לאיישם בנאמניה, או ליצור תחליפים מנגנוניים משובצים בהיראכיה הביורוקרטית המדינתית, שהלכה ותפחה במהירות רבה תחת שליטת מפא"י.

פירוק הפלמ״ח, שתוכנן כנראה עוד מראשית המלחמה (סוף 1947) ובוצע בסוף 1948, הפך מייד לסמל המובהק ביותר של השינוי הפוליטי. תרומתו של הפלמ״ח לנצחון היתה מכרעת. צמיחתו ומנהיגותו היו מזוהים עם תנועת הקיבוץ־המאוחד ועם מפ״ם. הפירוק, שנעשה בפקודת ראש הממשלה, שר הבטחון וראש מפא״י — בן גוריון — הוצג כמדיניות ממלכתית אנטי־כיתתית וכיו״ב. רוב המנהיגים־מפקדים־אידיאולוגים שהיו קשורים בפלמ״ח שנים רבות סולקו מהעמדות הצבאיות והפוליטיות (אלון, 1956: 972; Perlmutter, 1969: 59). אין ספק שחיסול מתחרים תוך פירוק כוחות והאחדה ביורוקרטית הודגמה בצורה הבוטה ביותר בפירוק הפלמ״ח, אולם זו היתה השיטה בכללה. הצלחה דומה היתה למפא״י, למשל, בשבירת כוחו הפוליטי של השמאל (כולל הקומוניסטים) בוועדים ארציים ובמקומות העבודה הגדולים בהם היה לשמאל רוב. הדוגמה הידועה ביותר היא שבירת איגוד הימאים (אדרת ובקר, 1955: 70-74).

השלטון המדינתי והאמצעים שעמדו לרשות המנהיגות המפא״ית חיזקו מאוד את כוחה של המפלגה במקומות העבודה, במועצות הפועלים ובמנגנון ההסתדרותי. אלא שבאותה עת וכתוצאה מאותו שימוש באמצעים הממשלתיים להבסת השמאל, ירד מאוד מעמדה של ההסתדרות עצמה ביחס למשרדי הממשלה, וראשיה היו בעמדות המתנה למישרות מיניסטריאליות או מוניציפאליות גבוהות (יערי, 1956(1972): 111-117; Medding, 1972: 235-55). עוד פחות שמרה ההסתדרות על עצמאותה הפוליטית־כלכלית ביחס למשרדים הכלכליים של הממשלה, ובעיקר ביחס למדיניות שכר, תעסוקה וסובסידיות, שהתקבלה לרוב כתכתיב ממשלתי. ההסתדרות לקחה על עצמה ל״רסן״ את מה שהוגדר כשביתות ״פראיות״. הפילוג בקיבוץ המאוחד, עם כל היותו פרשה בפני עצמה, היווה אחד מהשיאים באותו תהליך ממלכתי של חיסול והשתלטות על נכסים תנועתיים (הדרי, 1961: 256-57; גל, 1961: 250-260). תחת הממשלה השנייה (1952) בוטל זרם העובדים בחינוך (אך הוכרה עצמאותו של החינוך הדתי) ונאסרה פעילות תנועות הנוער השמאליות במסגרת מערכת החינוך (Bentwich, 1965).

כיוון השינוי ועוצמתו היו צמודים לאירוע ההיסטורי של המעבר למדינה. מנהיגות מפא״י השתמשה בכוח המדינתי — מישרות, תקציבים וחוקים — לא כדי לחזק את האלטרנטיבה הסוציאליסטית, אלא דווקא כדי להשתחרר ממנה. זו היתה המדיניות ביחס לצבא, להסתדרות, לחינוך, לקיבוץ ובכלל, ובאותו שלב מוקדם בשלהי 1948, קבעה מפא״י את המדיניות ביחס לפליטים הערבים והטילה על הנשארים ממשל צבאי.

מושג המדינה או העצמאות המדינית שאומץ על־ידי מנהיגות מפא״י הדגיש את עליונות מדינת הלאום ובמקרה זה המדינה היהודית, ככוח שמעל לניגודים מעמדיים, מפלגתיים, עדתיים ולאומיים, וכבעל כושר לחסלם או לשלוט בם. ההערצה הרעיונית, ובמיוחד הפוליטית־מעשית, למדינת הלאום לא התפתחה אולי בדיוק לאידיאולוגיה לאומנית, אבל בוודאי למשהו קרוב לזה, שנודע בשם המקומי ממלכתיות.[17] בן גוריון, המנהיג ההיסטורי של מפא״י וראש הממשלה הראשון (עד 1963, להוציא שנתיים) טיפח את הממלכתיות במאבקו בסוציאליזם כהשקפה פוליטית משחררת. המדינה תפסה את מקום האינטרנציונליזם והעם את מקום המעמד. בשם הנאמנות לעצמה, למדינה, ולעם נתנה הממלכתיות הכשר למפלגת השלטון הפועלית לשחרר עצמה מהמחוייבות שלה לסוציאליזם ומהמיגבלות הפוליטיות הכרוכות בכך, אם בהרכב הממשלה, ביחסי העמים, במבנה הצבא, או במדיניות חוץ.

למעשה יצר המצב המדינתי את צידוק עצמו בנכסים ובזכויות, בנצחונות ובכבוד.[18] המפלגה השלטת עמלה לייחס את מירב ההישגים לעצמה ("מפא"י זרעה מפא"י תקצור") ולמנהיגה (אפילו הכינוי "הזקן" לבן גוריון היה אוזורפציה של תוארו של יצחק שדה). מבחינת חלוקת הכוח האלקטוראלי היתה מפא"י המפלגה הגדולה (33%-38%), ומנהיגותה שאפה להשתמש בשלטון כדי להתקדם למעמד של מפלגת רוב. השלטון המדינתי נקשר במושגים מפוארים כגון "בניין עם", שהוצג על־ידי המפלגה השלטת כמבצע ממלכתי פוזיטיביסטי כשהממשלה היא הקבלן של האינטרס הכללי, מעל לחשבון מעמדי כלשהו. (אם להמשיך באותה דוגמה, "בניין עם", למשל, דוחה, אם לא מבטל את הדרך הסוציאליסטית, או כמטבע הפוליטי הקודם של בן גוריון "קיבוץ גלויות קודם לסוציאליזם". בסוציאליזם היתה עליונות למגשימים, בשלב המדינתי נדרשים מבצעים או "חלוץ ממלכתי" (בן גוריון, 1951: XX-XXI; 1962: IXVI).

מצב ההתהוות של עם ומדינה — עלייה המונית, פיצול עדתי, התפשטות טריטוריאלית וכיו"ב — אומנם הצביעו על דמיון בין ישראל למדינות מתהוות אחרות (ספרן, 1978: 127). אבל בניגוד למדינות חדשות רבות מדינת ישראל לא עלתה כחברה תת־מפותחת, ולא נשלטה על־ידי קבוצות לאומניות צבאיות או סמי־קולוניאליות זרות ומקומיות. הפיגום למדינה ולנצחון במלחמה היה המשק המעמדי הקואזי־סוציאליסטי, שדנו בו בפרק הראשון. מפלגת העבודה השלטת צמחה בתוך ומתוך הפוטנציה הזו. מצבה שפר מזה של מפלגות סוציאל־דמוקרטיות אחרות כי למרות שהיא לא היתה מפלגת רוב, שלטונה לא עמד בלחץ של תחרות צמודה עם הימין בקלפי, או של איומים בחבלות כלכליות מצד הבורגנות. אולם, המפלגה השלטת במדינה לא הכריעה על בסיס מקור הכוח הפוליטי שלה — וכמתבקש ממנו וממחוייבותה האידיאולוגית שלה־עצמה — לכיוון של אלטרנטיבה סוציאליסטית, אלא נגדו, לכיוון של משק סקטוריאלי תחת פיקוח ממלכתי. הממלכתיות היתה התחליף לסוציאליזם.

עמדות המפתח הפוליטיות של המשק ההסתדרותי היו בידי נציגי המפלגה השלטת, מה שהקל מאוד על הסבתן הפוליטית ממשק קואזי־סוציאליסטי המכוון כלפי משטר סוציאליסטי, לתת־מערכת או "סקטור" בכלכלה ממלכתית "פתוחה" (ברקאי, 1964: 74-75).[19] המאבק החריף בין הימין והשמאל בהסתדרות לא הביא לפירוק ולחלוקת "חברת העובדים" או המשק השירותי. בהסתדרות, שלא כמו בקיבוץ המאוחד, המוסדות האקסקוטיביים אויישו בשיטה רובנית והנהלתם היתה כמעט מונופול של מפלגת הרוב. לרוב לא היה, על כן, עניין בפילוג, והמיעוט היה יוצא בכל מקרה "נקי" מנכסים. העובדה ששלטונה של מפא"י בהסתדרות היה בלעדי אף יותר מאשר במדינה מסבירה כיצד היתה ההסתדרות, למרות הפלוראליזם המפלגתי, למבצר של קונפורמיות ממלכתית. ביטוי מובהק למעמדה של ההסתדרות כ"חותמת גומי" למדיניות הממשלה אפשר למצוא בנהלים הלאומניים לעילא שאימצה, הן כלפי ה"בעיה הערבית" כבעיה צבאית בטחונית בלבד, והן כלפי הפועלים הערבים בשוק העבודה הישראלי.

מראשית שנות החמישים הוסיפה ההסתדרות קושי על חומרת הממשל הצבאי, הנהיגה קו של קיפוח והתעלמות מכוונת ממצבו של הפועל הערבי, והקפידה על הפרדה לאומית במסגרותיה הביורוקרטיות. פועלים ערבים אזרחי ישראל התקבלו לחברות בה רק עשר שנים אחר קום המדינה (ב־1959) והפלאחים לא התקבלו כלל לחברות בארגונים ובאגודות החקלאיות הרבות הקשורות למשק ההסתדרותי (Jiryis, 1976: 220-22). רובן קיימות גם כיום לשירות היהודים בלבד. האופוזיציה השמאלית בהסתדרות, שהמפלגה הגדולה

בה היתה מפ״ם, כללה גם נציגים של המפלגה הקומוניסטית הישראלית ואחר כך של אחדות־העבודה, לא הגיעה לנצחון אלקטוראלי (בשיאה זכתה לכ־40% מקולות המצביעים). שלטון הרוב הימני נשאר בלתי פגיע ואמצעי ההשפעה והתגמול שלו התרבו. בתחום האפליה הלאומית פעלו ההסתדרות והממשל הצבאי בהרמוניה. פירוש הדבר שהממשלה ריכזה בידיה, באמצעות מפא״י, את השליטה באפארטוס המדיני ובסקטור הכלכלי של המדינה ושל ההסתדרות, והכפיפה את האחרונה לראשונה. מזכיר ההסתדרות היחיד שהודח (יצחק בן אהרון) היה ממנהיגי הקיבוץ המאוחד, שלא קיבל את דין הכפיפות הזו.

נתונים אלה מסייעים להבין מדוע ההכרעה הפוליטית במגמה למשק לא־סוציאליסטי לא לוותה בישראל בעלייה מיידית של קבוצות כוח קפיטאליסטיות ושל מה שמכונה כללי שוק חופשי. המשמעות היתה שהכלכלה תהיה ממומנת, מסוייעת, מפוקחת ולעתים אף מנוהלת על־ידי הממשלה. המגמה היתה לפתח כלכלה ממלכתית, כדי להתקרב ל״משק המקיים עצמו״ ולכלכלה קפיטאליסטית. בתנאים של עלייה המונית, חוסר עבודה, מחסור בסחורות וצנע, יבוא גדול מאוד ביחס לייצור המקומי, ותלות מתמדת בהשגת דולרים כדי לשלם עבורו, היה מעמד האוצר והצמרת הפוליטית־כלכלית מכריע. האוצר גייס מטבע זר, השקיע בפיתוח, בדיור, בשירותים, יבוא חומרי גלם, מזון ונשק, פעולות שהתבססו במידה לא מועטה על מוסדות ומפעלים הסתדרותיים וציבוריים, ושיוו לישראל מלכתחילה צביון ומבנה של מדינת סעד (הורוביץ, 1967: 119, 141; ברקאי, 1964: 67, 62).

הנצחון במלחמה נתן למדינה מה לחלק, בעיקר בשנים הקשות: היא חילקה אדמה, בתים ורכוש אחר ששיך לפליטים, ובחלקו הקטן לאוכלוסיה הערבית ששרדה והתאזרחה. הכמויות היו כאלה שנודעה להן השפעה מכרעת. השלל הקרקעי והאחר פתח אפשרויות לפיתוח חקלאות, עיור ודיור בסדר גודל חדש. הרכז האמצעים האלה איפשר למשק הממלכתי לקפוץ מדרגה, ודומה הדבר לתרומה שמדיניות האי־שבות תרמה למימוש מדינת הלאום.

על שטחי האדמה המעובדת שבבעלות ערבית, לפי ההערכה 4-6 מיליון דונם ופי שש מהאדמה המעובדת שהיתה ברשות היהודים עד אז, הוקמו בשנים ספורות מאות יישובים חקלאיים, התאפשרה צמיחה מהירה של החקלאות, אספקת מזון מקומית וגידול מספר המועסקים בחקלאות. עשרות אלפים מצאו מחייתם בעבודות ציבוריות בייעור, סיקול והכשרת קרקע, עד שהתרחבו ענפים אחרים. שטחי ענק נותרו בידי הממשלה הקק״ל ורשות הפיתוח כעתודה לשיכונים, לערי עולים ועיירות פיתוח וכו׳ (Gabbay, 1959: 341-373; Peretz, 1958: 143-181). אדמות פליטי יפו־תל אביב, חיפה, ירושלים ועיירות השפלה לוד, רמלה, בית דגן, ועוד שימשו לשיכונים עירוניים ויועדו על־ידי הממשלה לצרכיהן של קבוצות אוכלוסיה רבות ומגוונות. נתהווה תחום רחב מאוד של פעילות ממשלתית־ציבורית שלא היתה כבולה בכבלי הספקולציה של שוקי הקרקעות, כשהקרקע הפרטית כנכס סחיר ״דלא ניידי״ הצטמצמה באזורים מוגבלים, כמאמר הפיתגם ״מחדרה ועד גדרה״. המשטר הקרקעי כאילו עבר מהפיכה של הלאמה, הממשלה הקצתה ליהודים אדמה פרטית, קהילתית, דתית וציבורית שהיתה — ועדיין הינה — בבעלות ערבית. הפרקטיקה הזאת של ״הלאמה״ בשיטה של כיבוש צבאי, נישול בגיבוי חוקי והעברת קרקעות מערבים ליהודים לפי חוקי המדינה ונוהליה, פותחה בישראל לכדי אומנות, אומנות העבר ואומנות ההווה.

מבחינת האווירה הציבורית וחיי היום־יום היה העשור הראשון, שהתחיל במלחמה, מאופיין בעיקר בעלייה, חוסר עבודה וצנע. משמעות האפרופריאציה הקרקעית היתה, לפיכך, מובלעת לגמרי. מה עוד שהפליטים הערבים היו מחוץ לגבולות המדינה והיא היתה למעשה חייבת לעשות משהו ברכוש הנטוש שלהם. רבים מן העולים העניים, חסרי אמצעי המחיה, הלא־חקלאיים במוצאם, שיושבו בכפרים, עיירות, או בשכונות עירוניות ערביות "נטושות", התחילו או המשיכו בהם את קשיי חייהם. מאות אלפים מאנשי העלייה ההמונית של 1949-1951 נשארו יושבי מעברות תקופה ארוכה, ב־1957 עדיין חיו בהן 15%-20% מכלל האוכלוסיה. הארץ נשארה ארץ פליטים לשנים רבות.

עם זאת, ספק אם היתה מדיניות אשר עמדה בסתירה גדולה יותר לאורח־הקיום, להשקעה החברתית ולשאיפות של קבוצות ותנועות מרכזיות בציונות ובמדינה מאשר המדיניות והמעשה של הנישול הלאומי. בעבר הקרוב הטרום־מלחמתי וטרום־מדינתי, הושקעו אמצעים ומאמצים רבים בקנייה, סיקול, ייבוש, ואף רחיצת קרקע, כאשר האופציות המתוכננות היו בכיוון של חקלאות אזורים צחיחים ואינטנסיפיקציה של השימוש הקרקעי (גרנובסקי, 1948: 34-11). התוכניות לחקלאות ולהתיישבות במדינה היהודית העתידה נערכו על בסיס הנסיון ההיסטורי של כל הזרמים הקומונאליים והקואופרטיביים בתנועת העבודה. אך המדיניות הממלכתית הפכה את העבר הקרוב מאוד — הקולוניזאטורי אך הלא־קולוניאלי — למיתוס.

יתר על כן, נישול אדמות הערבים סיפק לחברה היהודית את הבסיס העיקרי ל"מדינת הסעד", אדמה מולאמת, ממלכתית, ללא מאבק מעמדי, בלי להכביד, לא כל שכן לפגוע, בבעלי מקרקעין יהודים מסוג כלשהו. הקרקע הפרטית היהודית — סך הכל כ־7 אחוזים מהשטח הכולל של מדינת ישראל — חסתה בצל קדושת הקניין הפרטי (היהודי, כמובן) והפיתוח הקפיץ את מחירה מונים רבים. הבעלות הלאומית על הקרקע היוותה יסוד מוצק לממלכתיות וכמובן למיליטריזם. עם זאת, היווה המסחר בקרקעות ענף מרכזי ורבים מעשירי המדינה צברו בו את הונם הגדול וגם זה הוא מפתח חשוב להבנת הסיסטמה הממלכתית. גם עסקי הון של קבוצות אחרות בסקטור הפרטי, השלישי מבין עמודי הממלכתיות המפא"ית (לצד הציבורי, ממשלתי והסתדרותי), לא נפגעו כלל מהתרחבות המשק הציבורי הסתדרותי, ומפלגת המרכז־ימין (ציונים־כלליים) היתה אף שותפה קואליציונית בשתים מתוך שלוש הממשלות הראשונות.

קבוצות רבות ומתרבות של בעלי עסקים חדשים מצאו מקומם בעסקי יבוא בהיקפים גדולים ובעסקי מטבע, נהנו מסיוע ממשלתי בהשקעות, מסיבסוד של תוצרת מקומית, מהגנה על הייצור והשירותים המקומיים, מהאפשרויות המגוונות ביותר שהביקוש הממלכתי בפרט והעסקים עם הממשלה בכלל פתחו בפני כל הקבוצות כמעט: קבלנים, סוחרים, יצרנים וצרופיהם (בנק ישראל, 1960: 156; געתון, 1971: 44; מורג, 1967: 164). רוב הקבוצות במעמד הבינוני הישן (להוציא פרדסנים וקבלני בניין) הרוויחו טוב בכלכלת המלחמה המנדטורית תחת משטר הצנע ולחצי הביקוש המקומי והצבאי. אפשרויות דומות נפתחו בפני הקבוצות העסקיות הישנות והחדשות שנספחו עליהן, בקיצוב ובשוק השחור ובפיחותים של שנות החמישים.

בשנים הקשות ביותר של סוף המלחמה וראשית שנות החמישים, נראה היה שהמדינה תהיה חייבת לגבות מאזרחיה מיסים רבים וגבוהים לסיפוק צרכיהם ולכיסוי הוצאותיה; מדיניות הצנע הונהגה מחדש ועמה מערכת של פיקוחים על המחירים והמטבע, כמו בקיצוב המנדטורי ואף יותר (לוח הארץ, 1950: 81). אך גם הממשלה במדינה החדשה

השאירה את התחומים המרכזיים והרווחיים ביותר כמו יבוא, מסחר סיטונאי וקימעוני ובנקאות כעסקים פרטיים. רמת המחייה של הפועלים השכירים נלחצה למטה בשל חוסר עבודה (שלא נפטרו ממנו אלא אחרי המלחמה השנייה (1956), ולקראת סוף העשור), ובשל הקלות היתרה שבה המיסוי פועל על השכר בהשוואה להכנסות שלא־משכר, אם כמיסוי ישיר על הכנסה ואם כמיסוי עקיף על סחורות ושירותים.

המעמד המיסויי והעסקי המועדף שהממשלה העניקה לסקטור הפרטי לא היה כלל ביטוי לכוחם הכלכלי והפוליטי של בעלי העסקים והבורגנות המקומית. כוח כזה לא היה להם בעשורים הראשונים. ייתכן שההעדפה הממשלתית הודרכה על־ידי ההשקפה ש"נשתלה" אז באקדמיה לפיה רווחיו של המעמד הבינוני יהוו את הקפיטאל העתידי, והצטברותו תממן את ההרחבה והפיתוח הכלכלי. על כל פנים, הממלכתיות המפא"ית דאגה למעמד הבינוני, וכרגיל גם הוא דאג לעצמו. ההגנה הפוליטית על העסקים והרווחים הפרטיים סייעה כנראה בעיקר לביקוש אינפלציוני, שוק שחור, מחירים גבוהים לנכסי דלא־ניידי, ספסרות מטבע והברחת הון לחו"ל.

המעניין במקרה שלפנינו הוא שהמדינה שמרה על הזכויות הקפיטאליסטיות גם בתקופה הקצרה שבה היתה כלכלתה תלויה תלות קריטית בארגון מקורות הפנים, ובגיוס מטבע החוץ שבידי אזרחיה. זאת משום שעד 1953-4 היה סיוע החוץ בקימוץ ביחס לצרכים, ובעיקר מאוד לא ודאי. בלחץ הגרעונות הגבוהים צימצמה הממשלה בהוצאותיה בעבודות יזומות, לא הנהיגה ביטוח לאומי לאבטלה (לוטן, 1973: 100), קיצצה בסובסידיות למזון והגבילה את העלייה. על הפרק היה קיצוץ בהוצאות הבטחון, ולפי גירסאות מסויימות אף הוחל במשהו מעין זה.

אולם, כיוון ההתפתחות לא היה להחרפת הניגודים הפנימיים בתוך המערכת. ההקלה מהמחסור ומהלחצים החמורים של שנות 1948-53, שנבעו מהוצאות המדינה וגרעונותיה, באה מבחוץ. כלומר, לא בזכות הצלחת מדיניות המיסוי של הממשלה, למשל, או משום ששמה ידה על רווחי יתר, או משום שהעמיקה מעורבותה היצרנית, ואף לא משום חזרה למדיניות של צבא עממי, או נקיטת מדיניות של שלום וקיצוץ בנשק. בעבודה מאוחרת היטיב להצביע על הגורם הנגיד הראשון של בנק ישראל: "על־פי מספר תחזיות מדוייקות על עתידה של כלכלת ישראל... צריכים היינו להיכשל כבר לפני ימים רבים. אך למרות שכל הנבואות השחורות פרט לאחת התאמתו, ביטל הגורם האחד הזה את חשיבותם של הגורמים האחרים, גורם זה היה יבוא הקפיטאל" (הורוביץ, 1970: 65-66). נקודת התפנית היתה כאמור בשנים הראשונות. ההתמודדות הפנימית נבלמה בשלב קל למדי והצנע של 1953 פינה מקומו לשפע של 1954.

ההצלה מהצנע ומהקיצוב, מהפגנות "לחם ועבודה", מהפקחים ומהפיקוח, מהשוק השחור ומהבריחה וחוסר הנכונות של הסוחרים, הקבלנים ואחרים להשקיע את ההון העצמי שלהם, באה מבחוץ וחוללה שינוי רציני. "אורחים מן החוץ שביקרו בארצנו לפני שנתיים־שלוש וחוזרים אלינו עתה אין קץ לתמהונם על השינוי הרב בין מצבנו אז לבין מצבנו עתה. אז היו החנויות ריקות מסחורות, משטר חמור של קיצוב, מחסור חמור אף בעניינים חיוניים... פרחו עסקי השוק השחור... כל זה נשתנה תכלית שינוי... החנויות מלאות... הפיקוח נעלם... מה פרוש כל השפע הזה..." שואל ראש הממשלה והוא עונה: "בשנה שעברה זרמו כל מקורות מטבע חוץ בזרם חזק ומאוחד במידה שלא היה כמוה וספק אם שוב יהיה כמותה בתולדות המדינה... 310,000,000 מיליון דולר (מענק ממשלת ארה"ב 74 מיליון, שילומים 60, מוסדות לאומיים 65, מילווה פיתוח 32

וכו'). הכנסות במטבע חוץ ביולי 1953 ועד ליולי 1954 הגיעו לשיא חדש, פי 5 ומעלה מזה שהרווחנו ביגיע כפינו" (**לוח הארץ**, 75:1954/55).

סיוע החוץ היה הגורם החשוב ביותר להופעתו הפתאומית של השפע אבל לא ל"כלכלה חופשית" או קפיטאליסטית. סיוע החוץ היה מהגורמים המרכזיים להרחבת הכוח הפוליטי כלכלי של המדינה ולביסוס הממלכתיות המפא"ית. הוא איפשר יוזמה ממשלתית מרכזית ובכל התחומים. המונח התערבות ממשלתית אולי מתאים למדינות בחברות קפיטאליסטיות, אולם במקרה שלפנינו למעלה מ־50% מכלל ההשקעות הישירות במשק נעשו באופן רצוף, שנה אחר שנה, בקפיטאל ממשלתי (בן־פורת, 88:1989, 111, 118). ההעברות החד צדדיות של קפיטאל סייעו להציג את ההתפתחות במונחים של "נס", כאילו הצליחה מדינת־לאום זו איכשהו לפתוח דרך שלישית בין קפיטאליזם לסוציאליזם, וכאילו ממסלול הביניים המתוחכם שלה צמח כמעט הכל: מעמד בינוני מתעשר ומשק ציבורי ענק וגם משק הסתדרותי, גם יצירת זכויות ואפשרויות של מדינת־רווחה ברמה נאותה וגם השקעה בחימוש ובמדיניות של מלחמה.

מ־1953 הפך סיוע החוץ לתוספת שנתית קבועה וכבדת משקל לתוצר הלאומי הגולמי, כ־20% בממוצע עד 1967, ורובו ניתן ישירות למוסדות ולממשלה (הלוי, 251:1973; קוזנץ, 207:1973). המבנה המיוחד של הסיוע, שברובו הגדול ניתן לא על בסיס עסקי קפיטאליסטי ובחלק גדול היה מענק, מסביר מדוע ניצלה ישראל, שלא כמו מדינות אחרות, מהמלכודת של סיוע — חוב — ואסקלציה לחוב קטלני (George, 1988; Lever and Huhne, 1986). זהו המפתח להבנת אחד הפלאים הישראליים: כיצד מדינה ענייה, שאובחנה כ"חסרת כושר קיום" (ארנון, 9:1981) יכלה להוציא בעשור הראשון לקיומה כ־5%-8% מהתוצר הלאומי הגולמי שלה לבטחון (כוכב וליפשיץ, 256:1975), ולקיים באותה עת עצמה שיעור צמיחה כלכלי של 10% בממוצע שנתי. בממשלה ובאקדמיה הסתכלו בכלכלה המדינית המתהווה במונחים של "כלכלה מעורבת" ושל מדינת סעד (הורוביץ, 38:1967; הלוי, קלינוב־מלול, 4:1968). כיוון שבישראל היו שלושה סקטורים הוסיפו לעתים שזו הכלכלה הנכספת "פולימורפית" או "פלוראליסטית", וכמובן "כלכלה מתפתחת" (הורוביץ, 180:1967). סוציולוגים השתמשו בדרך כלל במונח "תהליכי מודרניזציה".

סיוע החוץ נתן בידי הממשלה אמצעים שהצבר והחיסכון המקומי לא סיפקו. וזאת כמעט ללא מאבק פוליטי מעמדי ומפלגתי ביחס לחלוקת הנטל ולשימוש בו. אחרי שנים תמהו כלכלנים כיצד תקציב הבטחון, שהיווה הוצאה כבדת משקל, כמעט ולא עלה לדיון רציני (כוכב וליפשיץ, 255:1975). הנושא היה כמובן טעון סודיות ורגש, וכל השקעה קיבלה צידוק מראש ובכל זאת נרמז (מאוחר יותר) שמצויה סיבה נוספת להתעלמות: "הגיע הזמן", כתב אחד, ש"הוצאות הבטחון יהיו על חשבוננו" (ארנון, 40:1981). נוסיף שביקורת על תקציב הבטחון והיקפו, או על מדיניות מיליטריסטית, באה בדרך כלל ממפלגות שמאליות, ולעתים אף ממפלגות סוציאל־דמוקרטיות — בישראל הן היו השלטון (מכאן יובן מדוע עמדה ביקורתית למדיניות מיליטריסטית נראתה בישראל כקיצוניות הגובלת בפשע או בבגידה, וכנראה שמשהו מזה אירע לאהרון כהן ולישראל בר).

נקודה זו מוליכה להבנת המערכת ומרכיביה. משהתייצב סיוע החוץ הוא הפך, לפחות מעשית, למרכיב בלתי נפרד של המשטר. לא נוכל לדעת מה היה הגורל הפוליטי של הממלכתיות המפא"ית ללא סיוע החוץ (כפי שלא נוכל לדעת מה עשויות היו להיות

התוצאות הפוליטיות של מדיניות סוציאליסטית עיקבית). לא מן הנמנע שהסכם השילומים עם מערב גרמניה, שהיה בפיקוח ארה״ב, היה קשור, ואולי אף מותנה, בפנייה של ישראל מערבה, ובהתנערות מפוליטיקה סוציאליסטית. ייתכן אף שהעלייה הבלתי צפויה ברמת ההכנסות מהמגביות וה״בונדס״ של יהודי ארה״ב, היתה גם כן קשורה לאותו שינוי מגמה כללי, אין ספק שכך היה הדבר בעניין המאה מיליון דולר (1949-50), וכלל העזרה הכלכלית שניתנה על־ידי ממשלת ארה״ב בשנים הראשונות (ברגלס, 1989 :211).[20]

הבנת מעמדו המרכזי של סיוע החוץ אינה חייבת בהכרח לגרור אותנו למכאניקה דטרמיניסטית של תיאוריות תלות מסויימות. הנסיגה של המנהיגות הפוליטית המפא״ית מהכיוון של אלטרנטיבה סוציאליסטית לכיוון של ממלכתיות לא היתה ״תכתיב״ מדיני.[21] המנהיגות הובילה את המפלגה, ההסתדרות והממשלה לכיוון הממלכתיות, שחייב הרבה פחות מהסוציאליזם, ובראש וראשונה פתח אפשרות קלה יחסית להנות מרווחי המלחמה, נראה מתאים יותר לצרכי הקלפי וכיו״ב.

כפי שציינו, אחת הדרכים של המנהיגות המפא״ית להשתחרר ממחוייבותה כמפלגת פועלים וכמנהיגת ההסתדרות היתה מאבק בשמאל, וסיוע החוץ היה גורם מעודד מאוד בכיוון זה. סיוע החוץ שניתן בתנאים מיוחדים הקל על ראשי השלטון להמנע מלנסות אופציות פוליטיות ולא צבאיות להסדרת עניין האדמה והפליטים הערבים וליצירת קשרים עם הארצות הסובבות, כולל התעלמות מהנסיונות המעטים, אך הידועים, לתיווך, בין השאר מטעם תנועות וקבוצות שלום בין־לאומיות. במדיניות הבטחון השוטף התגבשה השיטה של ״קביעת עובדות״ והגנתן בכוח צבאי, מדיניות ההפוכה היפוך גמור לזו של אופציות פתוחות. במדיניות הגמול האזורית השתמש השלטון בכוח רב כדי לקבע את מדיניות האי־שיבה. סיוע החוץ המאסיבי והזמינות של המוסדות והכלים מהעבר ה״קונסטרוקטיבי״ איפשרו לשלטון להפוך פירוש אחד של הלאומיות הציונית או היהודית — מדינת לאום אנטי־ערבית, זעירה ומיליטריסטית — לפירוש היחיד והבלעדי.

נסכם את הדיון בתפנית החדה והמהירה לאתתיזם באמצעות הקבצה של כמה מהמהלכים המוקדמים שציינו אותם. בתחום הפוליטי, השינוי הוא מהישענות ניכרת על הגוש הקומוניסטי, וקבלת תמיכה פוליטית וצבאית ממנו, לאוריינטאציה בלעדית על המערב ופניות חוזרות להסתפחות לברית צבאית אזורית. באותו זמן בערך שהצבא עבר מנשק צ׳כי לאמריקני, עזבו מפא״י וההסתדרות את הקונפדרציה העולמית של האיגודים המקצועיים, ומעט אחר כך את תנועת השלום העולמית. סיוע החוץ המערבי (אמריקני וגרמני) איבד את אופיו החד־פעמי או המיוחד וגם הסיוע המוגבר מהמגביות היהודיות בארה״ב הפך למחוייבות שנתית (השילומים והפיצויים מגרמניה הוסדרו ב־1953 כהכנסה שנתית קבועה, הסיוע האמריקני היה קטן יחסית לעומת היהודי והגרמני, אבל גם כן חזר ונשנה). באשר לפליטים הערבים, אף שהאו״ם קיבל ב־1948 החלטה בזכות השיבה (בחירה אישית לכל פליט בין שיבה לפיצויים), הוקפא המצב הזמני שנוצר בעקבות המלחמה ונשאר בעצם עד עתה. ברמה הפנימית התבטא הדבר במיסוד בעלות או אפוטרופוסות ממשלתית על אדמתם ונכסיהם של ״הנפקדים״ ובהשלטת ממשל צבאי על האוכלוסיה הערבית במדינה (פרט לשרידים ששרדו בערים המעורבות לשעבר).

השינויים הללו התרחשו במהלך ובעיקר בראשית החומש הראשון. ב־1955 השתנה גם המערך הפוליטי בין מפא״י והשמאל הציוני סוציאליסטי, ואף שינוי זה, בדומה לפליטים ולאדמה, לאוריינטאציה ולסיוע, היה ביטוי להצלחת הממלכתיות. לאחר הבחירות לכנסת השלישית (1955) הצטרפו שתי המפלגות הציוניות סוציאליסטיות, מפ״ם

ואחה״ע (שהתפלגו ב־1954) לממשלת קואליציה בראשות בן גוריון, ונשארו בקואליציות ממשלתיות דומות (לאחר האיחוד של אחה״ע ומפ״אי בהעבודה) עד למהפך ולעליית ממשלת הליכוד ב־1977.

הצטרפות השמאל לקואליציה הממשלתית תרמה ללא ספק להרחבת הלגיטימציה של הממלכתיות המפא״ית ולהבטחת בלעדיותה הפוליטית. השמאל הציוני סוציאליסטי קיים אופוזיציה עקרונית למדיניות לאומנית מיליטריסטית המכוונת להשתלבות במערב ובמדיניות האזורית האימפריאליסטית שלו. מפ״ם התנגדה ביחסי חוץ לבריתות צבאיות ולשילומים ממערב גרמניה, ובפנים הארץ לממשל הצבאי, ותמכה בנייטראליזציה של המזרח־התיכון ובמדיניות של אי־הזדהות מצד ישראל (אמיתי, 1988; מרחב, 1980: 119-118; כהן, 1970: 470). בהצטרפות של השמאל היתה לכן תרומה לממלכתיות. ההיפרדות המחודשת של השמאל לשתי מפלגות יריבות החלישה מאוד את מעמדו הציבורי־פוליטי והיתה גם היא סיבה להצטרפותן בנפרד. אך את הסיבות העמוקות יותר להתבטלות האופוזיציה הפוליטית הסוציאליסטית יש לחפש, כנראה, בלחצי המלחמה הקרה ובבעייתיות המיוחדת של מדיניות חלוצית ציונית סוציאליסטית.

לשינוי שחל בראשית שנות החמישים במדיניות ברית־המועצות כלפי הציונות ומדינת ישראל (כפי שהתבטא במשפטי פראג למשל) נודעה השפעה חריפה על מפ״ם, שהאוריינטאציה הפוליטית והאידאית שלה על ברית־המועצות היתה חזקה מאוד. נראה כי שאלת האי־הזדהות הבין־גושית איבדה ממעמדה העקרוני וחדלה להוות מחסום רציני להצטרפות לקואליציה שבה מדיניות החוץ היתה משרד מפא״י בלעדי (מרחב, 1980: 33; Nahas, 1976: 80-88).[22] אף שהפילוג הגדול במפ״ם והפילוגים המישניים התהוו מסיבות אחרות, או נוספות, התוצאה היתה דומה. הם החלישו את השמאל הציוני־סוציאליסטי. למפלות העיקריות של השמאל בשנה הראשונה והשנייה למדינה ולמונופוליזציה הממלכתית המפא״ית, נוספו נזקי הישיבה באופוזיציה, שהורגשו במיוחד על־ידי התנועות הקיבוציות עקב תלותן המקפת במשאבים ובתכנון ממשלתי. הירידה האלקטוראלית של מפא״י בבחירות לכנסת השלישית (מ־37.3% מהקולות בכנסת השנייה ל־32.2% בכנסת השלישית) הקלה על תנאי ההצטרפות, שכן שתי מפלגות השמאל יחד שמרו על כוחן האלקטוראלי ואף העלוהו במידת מה (מפ״ם 7.3% ואחה״ע 8.2% לעומת 12.5% למפ״ם המאוחדת בבחירות 1951).

השינויים האתניים־דמוגרפיים והשפעתם על יחסי הכוחות הפוליטיים בישראל גם כן לא רמזו לשיפור צפוי במעמד השמאל. בסוף שנות הארבעים ובשנות החמישים המוקדמות הגיעו עדיין מילואים אירופים. אולם כבר אז ועוד יותר בהמשך, מצא עצמו השמאל במצב נחות במה שהיה לו להציע לציבור הפועלים, ובעיקר למזרחים החדשים, ששיעורם בין העולים והפועלים היה בעלייה תלולה. חוסר עבודה, עבודה עונתית או ארעית, חוסר התמצאות, בעיית שפה, מצוקת דיור ועוני של משפחות גדולות ללא אמצעים, הביאו למצב של תלות כמעט מלאה במוסדות הממשלתיים וההסתדרותיים, שנשלטו רובם ככולם על־ידי מפא״י.

נוסף לכך היתה לשמאל גם בעיה של הסתגלות לדימוגרפיה המעמדית החדשה. השכבות המקופחות — עולים, בעיקר מזרחים, וערבים מקומיים — היו קשורות לעתים קרובות למבנים ויחסים שאריים, והיוו בעיה למפלגה סוציאליסטית האמונה על נסיון קומונאלי והשקפות מארכסיסטיות קלאסיות. ברור ששותפות בממשלה, ופלח המישרות

והאמצעים הפוליטיים־כלכליים שהוקצו לשותפים, הבטיחו תנאים נוחים יותר לקיום ולהסתגלות לשינוי.

יש לציין גם זאת, שהשמאל הציוני נשאר נאמן, באידיאולוגיה ובמעשה הפוליטי, הקבוצתי והאישי, לציווי האחריות וההזדהות המקסימאליסטית עם דרישות הגשמתו של המפעל הלאומי, גם בהיותו באופוזיציה לשלטון. ההתייחסות האבנגארדית־חלוצית, בעלת כוח החיוב העצמי הוולונטארי נפגעה, אך לא חוסלה, על־ידי הביורוקרטיה השלטת. בשנות החמישים היא ניזונה מהמשך האיומים הבטחוניים והסכנות היומיומיות, והתבטאה, בין השאר, בייצוג גבוה בצבא ובהתיישבות־גבולות. כן היא ניזונה מההצלחות הבלתי משוערות של המדינה, בעלייה, פיתוח, התיישבות וכיו״ב.[23] (ידוע שגם אחרי ארבעה עשורים ומעלה ניתן למצוא סימנים לא מעטים למקסימאליזם קיבוצי ולא רק בהתייצבות לצבא). בנסיבות החדשות, ואחרי המשברים באוריינטאציה הסובייטית והפילוג במפ״ם, עלתה חשיבות הגורמים שסייעו לעזיבת האופוזיציה ולהצטרפות ל״ממשלת פועלים״.

אומנם באמצע שנות החמישים ברור היה לשמאל שהכיוון הסוציאליסטי נזנח על־ידי השלטון, אבל מנהיגיו, כמו רבים ממנהיגי מפא״י, הצביעו על כך שלאחר הכל המשק הישראלי גם לא הפך קפיטאליסטי. הסקטור ההסתדרותי לא הצטמצם, ולצידו צמח בשבע שנות המדינה סקטור ציבורי ממשלתי גדול. ב־1955 מצאו כ־60% מכלל המועסקים מחייתם בשני הסקטורים האלה (ברסלבסקי, 1962, 217:4). הקיבוץ ירד במשקלו האוכלוסייתי משיא של 7.5% ב־1947 ל־5% ב־1955, אולם הצמיחה הכלכלית המהירה כלל לא פסחה עליו (דרין דרבקין, 1962: 81). במונחים של שטח אדמה מעובד, אינטנסיפיקציה ומכאניזציה עברו הקיבוצים מעין ״מהפיכה חקלאית״ שנייה (הקודמת היתה במלחמת העולם השנייה). חלקה של הממשלה בהשקעה בתשתית, בהקצאות אדמה, במיכון ובמעבר לחקלאות שלחין ובעלי־חיים, היה כבד מאוד (שתיל, 1955: 285-286). לקיבוצים היה מקום מרכזי בהישגים החקלאיים הבלתי רגילים של ישראל, ותרומתם נכבדה להתקרבות המהירה מאוד של המדינה לאספקה עצמית מירבית של תוצרת חקלאית ושמירתה כענף יצוא נכבד. כלומר, ההצלחה של הקיבוץ התבטאה על־נקלה במונחים לאומיים. החשבון הסוציאליסטי — הלאומי־מעמדי, הדו־לאומי יהודי־ערבי והבין־לאומי, ישראל־המערב וארצות העולם השלישי והגוש המזרחי — התעמעם מאוד, לא תוגמל (ההיפך) וכך אולי אף איבד את משמעותו.

להצטרפות השמאל לקואליציה הממשלתית (ראשית המערך) היתה השפעה ארוכת טווח ויסודית ביותר על המירקם התנועתי ההיסטורי. מפלגות גדולות יחסית (במונחי הארץ), על תנועות הנוער הקיבוציות, פעילי האיגודים המקצועיים העירוניים, חברי תנועותיהם בחו״ל, תומכיהם בתנועת הפועלים הבין־לאומית, לא ייצגו יותר אלטרנטיבה סוציאליסטית למדיניות הממלכתית.[24] מעניין לציין שההצטרפות חלה בעת שהמגמה הלאומנית מיליטריסטית בממלכתיות המפא״ית דווקא החריפה. אם היה בתוך הממשלה ובמנהיגות המפא״ית כיוון דיפלומטי שהיתה לו כוונה לאותת למשא ומתן עם הערבים, להתמתן ביחס לאו״ם, להימנע ממדיניות גמול מאסיבית ומסלימה, כיוון זה לא חוזק. שרת, שבתור ראש הממשלה גילה יחס לגישה הזו, הוחלף אחרי בחירות 1955 על־ידי בן גוריון והודח מכהונה ממשלתית.

ההסתגלות הפוליטית הוכחה כעניין חד־צדדי מובהק, המדיניות היתה מונופולין של מפא״י, ובתוכה בעיקר נחלתו של אדם־אחד — בן גוריון — וסיעת מקורביו

(Medding, 1972:210-14).[25] היעדר ההשפעה של השמאל בלט במיוחד במלחמת 1956, כשישראל חברה לברית צבאית עם שתי המעצמות הקולוניאליות במטרה להנחית מפלה למשטרו של נאצר. כמה וכמה גורמים פוליטיים וכלכליים שהתפתחו בממלכתיות מאז הנצחון של 1948 עשו את המלחמה לאפשרות סבירה ומוחשית. בין גורמים אלה היו, המעמד המרכזי של הביורוקרטיה הממשלתית והריכוזיות הרבה של הכוח הפוליטי והכלכלי, אשר קיצרו מאוד את המרחק בין מדיניות צבאית לבין ביצועה הפעיל; הכנסות סיוע החוץ שהגיעו לסדירות שנתית (מיהודי ארה״ב בתרומה ובבונדס, מגרמניה ומשהו מארה״ב), ואיפשרו לאוצר לעמוד בהוצאות צבאיות גדולות והשגת אשראי במטבע חוץ גם כשקופותיו היו ריקות. בעיות הפליטים והגבולות השאירו תסיסה מתמדת של פחד והפגנת כוח, והעלו מדי פעם את רמת הסכסוכים ועוצמת התגובות (מעגל הסתננות־גמול) בין ישראל לפליטים הפלסטינים ולמדינות השכנות (ולכך נצטרפה מחלוקת בעניין השייט). הישענות הצבא בדרגיו הפיקודיים במידה רבה על וותיקי 1947-8 ועל הפעלת המילואים — מיתנה מאוד את השפעת השינויים הדימוגרפיים הקשורים בעלייה ובהשפעות הרה־אורגניזציה של צה״ל. לבסוף, המלחמה נהייתה לאפשרות סבירה ומוחשית עם השגת שיתוף הפעולה המדיני־צבאי עם שתי המעצמות הקולוניאליסטיות, בריטניה וצרפת, ושילוב מכת־מנע ישראלית במסע העונשין שלהן כנגד מצרים (בעיקר בתגובה על תמיכתה בשיחרור אלג׳יריה ועל הלאמת הסואץ).

ראש הממשלה יידע את השמאל הציוני־סוציאליסטי על דבר המלחמה רק לאחר שהוא כבר הכריע סופית על כך. אחה״ע לא הביעה התנגדות, מפ״ם התנגדה אבל נשארה בקואליציה. גיוס כללי, כוננות, החיילים בשדה הקרב, השותפות הסמלית בקורבן ובשכול וגאוות הנצחון הגדול על צבא שמדיו דומים למדי הצבא הבריטי והוא עומד לקבל נשק סובייטי, רתמו את כלל הציבור לעגלה הלאומית. לפני מלחמת סואץ־סיני התייחסו לא מעטים למלחמת־מנע כאל מדיניות אבסורדית והרפתקנית ואולם מנוף המלחמה הניף אותם לעתים עד למרכז השדה והם מצאו עצמם מבצעים מהוללים של אותה הרפתקנות.

הכוחות הפוליטיים־חברתיים המרכזיים של המלחמה הקודמת נדחקו לשולי ה״קונסנזוס״ של הלאומנות המיליטריסטית. אולם, בעיקרו של דבר, היה בסיס השותפות רחב יותר. לדעתנו נועדה מלחמת 1956 להגן על הישגי מלחמת 1948, על האי־רברסיביליות של תוצאותיה, בראש וראשונה על האי־שבות של הפלסטינים ועל הבלעדיות הלאומית היהודית, באדמה, ברכוש ובשלטון. זה נעשה באמצעות הפגנת עליונות צבאית מחודשת והתפשטות טריטוריאלית נוספת (אין לשכוח שאחרי סיני שוב לא עלתה בעיית הנסיגה משטחי הכיבוש של 1948-9 אלא אך ורק מהכיבושים החדשים).

נסיים פרק זה בהצגת המורפולוגיה הפוליטית־כלכלית של הממלכתיות, כפי שהלכה והתגבשה בין מלחמת 48 ו־56. המונח לאומנות מיליטריסטית מצביע על האספקט היותר אקטיבי והיותר מכניס רווחים של הממלכתיות. נעשה זאת בצורה סכימאטית כלשהי, באמצעות קונסטרקט (construct), תבנית[26], או מודל, העשוי מהרכיבים העיקריים של הלאומנות המיליטריסטית הישראלית. המודל מציג את הרכיבים, עומד על הקשר ביניהם ועל השינויים שחלו בהם בין שלוש המלחמות, 1967-1947-1956. התבנית היא התלכדות משולשת: צלע אחת היא הכוח המרכזי של המדינה ושל הביורוקרטיה הממשלתית; צלע שנייה היא סיוע החוץ; צלע שלישית היא המיליטריזם כמדיניות עיקרית להגנה על האינטרסים של המדינה והתמקדות בעליונות צבאית ומלחמה כפוליטיקה אזורית עיקרית. נעבור עכשיו לרכיבי הקונסטרקט והיחסים ביניהם.

כוחה המרכזי של המדינה ושל הביורוקרטיה המדינתית. שלא כמו מדינות בחברות קפיטאליסטיות, או, מאידך, בחברות מתפתחות, נשען כוח המדינה בישראל על שליטה בשני סקטורים מפותחים יחסית: הסקטור הקוואזי־סוציאליסטי לשעבר והסקטור הציבורי־ממשלתי. צירופם נתן בידי הממשלה, ובעיקר בידי מפלגת העבודה (מפא״י), ריכוז של כוח ואמצעים בכל התחומים של הכלכלה המדינית וביחס לכל הקבוצות בה (באמצע שנות החמישים היו תלויים בה כ־50% מהמפרנסים במשק, וכ־60% מהשכירים). שלל המלחמה הראשונה, ובעיקר האדמה המולאמת, חיזק את הבסיס הראשוני הזה, ונתן בידי מפלגת השלטון ומנהיגותה אמצעי להתנער ממחוייבותה לסוציאליזם, תוך העדפת משק מפוקח על־ידי ביורוקרטיה ממשלתית חזקה (ממלכתיות). זה היה בסיס השליטה הריכוזית, וההזדקקות לקואליציות פרלמנטאריות לא פגעה בו. סיוע החוץ הוא מהצלחותיה הגדולות של הממלכתיות.

סיוע החוץ. מ־1953 ואילך הפך סיוע החוץ למרכיב קבוע וכבד משקל בתוצר הלאומי הגולמי (לא למטה מ־14% מהתל״ג בין 1953 ו־1967). לא פחות יוצא דופן הוא ש־75%-80% מהסיוע שהגיע למדינה מדי שנה בשנה ניתן בתנאי מענק, וגם הייתרה לרוב לא בתנאי שוק רגילים. הסיוע ניתן על־ידי גופים מוסדיים וממשלות והועבר למוסדות ציבור ולממשלה. סיוע החוץ איפשר קיום רמה גבוהה מאוד של יוזמה ממשלתית בפיתוח תשתית בכל ענפי המשק, חקלאות, תחבורה, בנייה, ושירותים, השקעה במפעלים, סיוע שוטף לפעילות הכלכלית במשק הפרטי, הרחבת שירותים ציבוריים ברמה דומה יחסית למדינות סעד או רווחה מודרניות. סיוע החוץ הממושך והרב־צדדי היווה תנאי חיובי ביותר לטיפוח בר־זמני (במדיניות ובאמצעים) של יוזמה ממשלתית מקפת ומגוונת, הכוללת השקעות ממשלתיות גבוהות בחימוש ובפיתוח. לצד היוזמה הממשלתית ועימה התפתח ועלה מעמד בינוני מצליח. הנצחונות הצבאיים היוו גורם משיכה לסיוע.

השקעה במדיניות־של־כוח, היינו במיליטריזם. הוצאות בטחון בשיעור גבוה, ההולך ועולה ממלחמה למלחמה, הפכו למרכיב יסודי של הממלכתיות. עד 1956 היו הוצאות הבטחון בשיעור ממוצע שנתי של 7% מהתל״ג, ב־1956 הן עלו ל־14% מהתל״ג, ובין 56 ל־67 הן הגיעו ל־10%. אחרי 1967 עלו הוצאות הבטחון אל מעל ל־20% מהתל״ג. ההערכות הצבאית והאופציה של מלחמה נתנו תוקף למדיניות הכוח. זו כללה, כזכור, את מדיניות האי־שבות של הפליטים הערבים, אינקורפורציה של אדמה ורכוש ערבי אחר על־ידי המדינה, והרחבת הגבולות הטריטוריאליים. עם גידול הוצאות הבטחון שהיו בשליטתה המלאה של הממשלה נתקשרו לתחום הבטחוני קבוצות מישרתיות, כלכליות וקבלניות, יצרנים, ספקי שירותים, בעלי מקצוע ודומיהם. בשל תכיפות התרחשותה היתה המלחמה למעין אורח־חיים, הכולל תקופות ביניים שקטות, אירועי גבול הקרובים למלחמה, והשקעה במעבר משקי וחברתי מהיר בין מצב רגיעה ומלחמה.

הקונסטרקט הוא מודל של תנאי־המינימום של הלאומיות־המיליטריסטית בישראל: **מדינה ריכוזית, סיוע חוץ, והשקעה במדיניות של כוח.** קיום התנאים האלה והשינויים בזמן ובמגמה (אסקלציה וכו׳) ניתנים למדידה. פאקטורים אלה מספקים גם מפתח לדינמיקה של המאבק החברתי. במקרה ההיסטורי שלפנינו קשורות שלושת צלעות התבנית הדדית, ולמעשה מופיעות כבלתי־נפרדות. אין למצוא לאורך זמן את האחת בלי האחרות. אנו רואים אותן כגורמים סיבתיים מרכזיים בכל המישורים של הכלכלה־המדינית הישראלית: במהלך השינויים ביחסי הכוחות המעמדיים, בהתהוות קבוצות כוח חדשות, במפלת השמאל ובעליית הימין. בעבודתנו זאת נוכחנו כי שלושת מרכיבי התבנית הללו

משמשים מדדים נוחים לזיהוי של שינויים מצטברים ואף של קפיצות איכותיות בכלכלה־המדינית. חרף מורכבותן יש לצלעות צד מכומת המופיע בסדרות נתונים כרונולוגיות. גם אם הפרסומים הרשמיים ביחס לתחומים "האפלים", כמו סיוע החוץ ותקציב הבטחון עוברים מניפולציות, יש בהם אינדיקציה כמותית לשינויים בזמן, להצטברותם ולאסקלציה שלהם, וזה העיקר. בפרק הבא ננסה להציג ולנתח בעזרת הקונסטרקט את ההתפתחויות השונות בכלכלה־המדינית בישראל.

מימדים מעמדיים ומפלגתיים של הלאומיות המיליטריסטית

הנצחון במלחמת סיני־סואץ 1956 ביצר את האחיזה של ישראל ברווחי מלחמת 1948. ישראל נדרשה לסגת רק מהכיבושים החדשים, לא נלחצה ביחס לסיפוח והתפשטות קודמת, או ביחס לפליטים שברצועת עזה שנכבשה על ידה ב־1956. זאת למרות שזכות השיבה של הפליטים הוכרה על־ידי האו"ם כל שנה מחדש. הפגנת העליונות הצבאית הביאה לישראל תגמולים נוספים. שיתוף הפעולה בין צרפת וישראל התהדק וכלל הסכמים להבטחת הציוד הצבאי של ישראל, כולל אימונו וציודו של חיל האוויר הישראלי, סיוע בבניית כור גרעיני ("אטומיקה־צבאית" בלשון בן גוריון), הדרכה צבאית ברמות הגבוהות, הרחבת קשרי מדע ותרבות בין שתי המדינות ועוד. קבוצות ישראליות רבות, פוליטיות, צבאיות ופרופסיונאליות, נהנו מהתרחבות הקשרים הפוליטיים־צבאיים, וצרפת זכתה בישראל לפופולריות רבה מאוד, גם בתקופת הדיכוי הסופי והתבוסה באלג׳יריה. ממשלת גרמניה הגישה בעת המלחמה סיוע כלכלי נוסף לשילומים. ארה"ב הכירה במקומה של ישראל בהקשר הרחב של המדיניות המזרח־תיכונית שלה, ובעידודה נרקמו קשרים עם תורכיה ואירן; כאיזון־מה לחרם שהוטל על ישראל על־ידי מדינות "העולם השלישי", נפתח קו השייט הדרומי, קו אילת־ניירובי, לאפריקה.

מבפנים גם כן היו הישגים: הנצחון במלחמה, מספר נמוך של הרוגים יהודים ואלפי שבויים מצריים על תחמושתם, שוב נשאו עימם את הצידוק־העצמי של המלחמה ושל הפוליטיקאים שכיוונו אליה. ראש הממשלה ושר הבטחון מצא שגנרל אמריקני ומומחה צבאי ידוע הכתיר את מלחמת סיני־סואץ כ"מלחמה המפוארת ביותר של כל הזמנים".[27] המלחמה, הצבא והעבודות עם הצבא, ואפילו שלטון הכיבוש הקצר (והלא נחקר) של רצועת עזה, העלו קבוצה גדולה של אנשים צעירים, מפקדים ופקידים ובעלי מקצועות דרושים, זו היתה גם שעתם של אנשי "הקשר הצרפתי" (מהם שעשו את הצרפתית לשפתם הדיפלומטית, ועל ידידותו של זא׳ק סוסטל התחרו ביניהם הממשלה והאופוזיציה).

כידוע, הלאומיות־המיליטריסטית לא תועלה בישראל מעולם לפסים של משטר צבאי, כמצוי ברוב מדינות האיזור, שבו מחליפה כת צבאית את שלטון המפלגות ואוסרת על קיומן. נוסף למאפיינים שכבר ציינו יש לזכור כי המיליטריזם הישראלי עלה בעיקבות נצחונות צבאיים על עם אחר ומדינות אחרות. הנצחונות הלאומיים יצרו תנאים אופטימליים לזהות אינטרסים והתלכדות פנימית, כולל צנזורה עצמית, וזאת מבלי לבטל את ההרגלים ואת הזכויות הדמוקרטיות של רוב האוכלוסיה וברוב התחומים. אפשר לומר שמלחמת סיני־סואץ עצמה היא דוגמה לתנאים אופטימליים אלה. היא הביאה לתוספת מקורות כלכליים וקשרים מדיניים, ובכך תרמה להרחבת אפשרויות הקיום הפנימיות, כולל אפשרות שמירתן של הפרוצדורות הפרלמנטאריות. עם זאת, היא חיזקה את עליית הקבוצות שסביב הקונסנזוס הלאומי־מיליטריסטי.

המעמד המרכזי של הביורוקרטיה הממלכתית בחלוקת משאבים ובהשקעות בשירותים ובתעסוקה, סייע לכך שאינקורפורציה של מקורות החוץ והרחבת הקשרים ברמה הממשלתית, השפיעו במהירות על פריפריה חברתית רחבה (האוכלוסיה כולה מנתה פחות מ־2 מיליון נפשות). רוב הקבוצות הכלכליות־חברתיות נקשרו, במידה בלתי־שווה כמובן, לאפשרויות של שיפור רמת החיים והתרחבות כלכלית: יותר יבוא, בנייה, כבישים, חוזים, יותר רווח ויותר עבודה.

הצירוף הדינמי של מלחמה והתרחבות כלכלית חזר ונשנה ב־1956, אם כי ברמה צבאית ומישקית אולי פחות אקסטראווגנטית מאשר ב־1948.[28] ב־1956 הוכפלה ההוצאה לבטחון והגיעה ל־14.4% מהתל״ג, ובעשור הבא (1957-67) נעו הוצאות הבטחון בין 7.2% ל־10.8% מהתל״ג. מגמת העלייה בהקצאה לבטחון בולטת לא פחות בחלקה בתקציב הממשלתי. שנה לפני המלחמה, ב־1955, היא עמדה על 16.2% מהתקציב, וב־1960 על כ־25% ממנו. מ־1960 עלו הוצאות הבטחון אל מעל 25% מהתקציב הממשלתי, כלומר כל התקציבים השנתיים מאז ואילך היו ״תקציבים צבאיים״. לשם השוואה, ההוצאות הממשלתיות לשירותים חברתיים — בריאות, חינוך ושיכון — הסתכמו ב־1955 ב־14% מהתקציב, סדר גודל הקרוב לבטחון שהיה 16%. ב־1960 הוצא לשירותים הללו 15% מהתקציב השנתי ולבטחון 25%, וב־1965 השירותים קיבלו 18% מהתקציב לעומת 28.4% לבטחון. בסך הכל נשארה ההשקעה הממשלתית בשירותים החברתיים גבוהה ויציבה למדי. אולם, מגמת השינוי היתה בכיוון הרחבת הפער בינם לבין הוצאות הבטחון, כלומר המשק צמח, התקציב הממשלתי גדל, השירותים עלו אבל הבטחון עלה עוד יותר. סיוע החוץ המענקי עלה, מממוצע שנתי של כ־250 מיליון דולר עד אמצע שנות החמישים, לכ־300 מיליון דולר ומעלה מ־1960 ואילך (ארנון, 1981: 128).

בין מלחמת 1956 למלחמת 1967 גדלה אוכלוסיית ישראל ב־900,000 נפש (מ־1,872 מיליון ל־2,775 מיליון). העולים אחרי 1958 לא נשלחו למעברות, ובנייה ציבורית ופרטית רחבת היקף הקלה במידה ניכרת על צפיפות הדיור (לוטן, 1973: 168-171). כוח העבודה גדל באותה תקופה ב־50%, מ־600 אלף ל־930 אלף מועסקים. האבטלה ירדה והפכה בעיקר לבעיה נקודתית. בשינויים הענפיים בלטה בעיקר הירידה בחקלאות (מ־17.5% ב־1958 ל־12.5% ב־1964). בממוצע ההכנסה והשכר היתה החקלאות הענף הנמוך ביותר, זאת למרות הרמה הגבוהה של מיכון ותפוקה. הירידה במספר המועסקים בחקלאות מראה על גידול בתעסוקות משתלמות יותר. שיעור המועסקים בענפי התעשייה השונים עלה קלות מ־22% (146,000) ב־1958 ל־25% (221,000) ב־1964 (בחרנו בשנת 1964 במקום בסוף התקופה הנדונה ב־1966-67 כיוון שהשנים האחרונות היו שנות מיתון). הצמיחה הכלכלית נשארה קשורה לייבוא רב־היקף, למרות שהעלייה המהירה יותר בייצוא צימצמה לעתים את הפער בין השניים מ־50% ל־35%. באמצע שנות השישים, למשל, נשארה יתרת גרעון עצומה במאזן המסחרי ובמשך שנים לא ירד הפער השנתי, בין יצוא מקומי ויבוא, אל מתחת ל־35%. הגרעון כוסה (ועדיין מכוסה) מדי שנה באמצעות הכנסות מסיוע החוץ: מענקים, מלווים והלוואות לזמן ארוך ובעת הצורך אף הלוואות לזמן בינוני וקצר.

הנתון הבולט אינו הגרעון המסחרי אלא כושרה של הממשלה לכסותו ובתנאים נוחים, וזאת היתה המגמה. מהעשור שהתחיל ב־1954 עלה יבוא ההון במענק ובמלווה לזמן ארוך, על עודף היבוא ונוצרו גם יתרות מטבע חוץ (הורוביץ 1967: 60; קוזנץ, 1973: 203-205). הפיחותים הגדולים, כמו ב־1952 או ב־1962, וכן המיתון של 1965,

ננקטו על ידי הממשלה גם מתוך חשש לירידה ברמת יבוא ההון, לסתימת מקורות, לירידה בחלקו של המענק וכיו״ב, חששות שלא התאמתו. הצמיחה הכלכלית והעלייה ברמת החיים הורגשו במיוחד בגידול ההכנסות והרווחים בענפי השירות הרבים, דיור, תחבורה, מסחר, בנקים (מעודדים גם מהפיצויים האישיים מגרמניה) והשיעור היוצא הדופן בגובהו של המועסקים בהם ובשירותים הציבוריים — כ־62% מכלל המועסקים במשק. שיעור המועסקים בשירותים היה בקו עלייה (בשירות הציבורי עבדו ב־1958 21% מכלל המועסקים וב־1963 23%). בשנים השקטות יחסית 1960-1964, למשל, עלו הוצאות הבטחון עלייה תלולה (60% ב־4 שנים) אך גם רמת החיים והתעסוקה נעו בכיוון דומה. (הורוביץ, 1967: 59, 69, 175; הלוי, קלינוב־מלול 1968: 132).

כוחו של הצירוף המשולש בין הרכז גבוה של כוח כלכלי ופוליטי, כולל השקעה, תעסוקה ובעלות, בידי הביורוקרטיה השלטת; מדיניות צבאית מאז המלחמה הראשונה ב־1948 והשקעה עולה בה; סיוע חוץ שנתי קבוע למדי ועולה, חלק גדול ממנו כמענק — התבטא ביחס הפנימי בין המרכיבים האלה: במקרה ההיסטורי שלפנינו כל אחד מהמרכיבים נטה לחזק את משנהו. המדיניות המיליטריסטית, למשל, אף שבלעה מדי שנה משאבים רבים ומתרבים נקשרה בהתפתחות הכלכלית לא כגורם גורע, אלא במובנים חשובים מאוד כגורם מאיץ במישרין או בעקיפין. אפשרות זו היתה קשורה בראש ובראשונה בכך שהיבוא לא היה מותנה ביצוא, לא באמצעי המימון הפנימיים ואפילו לא ניצפה מהגדלים של השנה הקודמת.

הגידול ביבוא הבטחוני בין שתי המלחמות הראשונות (48 ו־56), ובעיקר בשנות השישים (לפני 1967) היה ניכר. ב־1960 הוא עמד על 50 מיליון דולר, שנה אחר כך הוא קפץ ל־110 מיליון דולר, וברמה זו הוא נשאר מספר שנים. ב־1960/61 עלה גם היבוא הכללי מ־680 מיליון דולר ל־840 מיליון דולר. היבוא המשיך לגדול וב־1965 הוא הגיע למיליארד ורבע (הוכפל ב־5 השנים הנסקרות). זרם היבוא כלל הכל: סחורות תצרוכת, מכונות, חומרי גלם, דלק, שירותים שונים ונשק. האפשרות לייבא בממדים גדולים, הגדלים מדי שנה בשנה, נקשרה הדוקות, לעתים בדרך של משק משלים לכלכלה המקומית, לתבניות הצריכה, הייצור והייצוא. התעשייה המקומית היתה איטית בייצור תחליפי יבוא וגם התמריצים הממשלתיים לא השליטו עליה אוריינטאציה יצואית. נוסף לכך, בלטה השפעתו של היבוא ברמה המודרנית, העולה והמתעדכנת מהר, של הצריכה הציבורית הלא־בטחונית ובעיקר של הצריכה הפרטית.

חלק הבטחון בתקציב הממשלתי עלה מ־16% ב־1960 ל־22% ב־1961. אולם, גם כאן בלט הגידול השנתי הכולל בתקציב השנתי — למעלה מ־20% (במחירים שוטפים) — יותר מאשר התזוזה הפנימית בהקצאותיו. חלקו העולה של הבטחון ביחס לתל״ג נשמר ברמה של 10% בממוצע, בעיקר הודות לכך שבשנים אלה גדל התוצר באותו שיעור ואף מהר יותר, 10%-12% בשנה. הצמיחה המישקית המהירה נשענה על היבוא הגדול, אשר ב־1960 היה כפול מהיצוא. אף ב־1965 הפער ביניהם נשאר דומה (ב־1960 הייבוא היה 680 מיליון דולר והייצוא 336 מיליון דולר; ב־1965 היבוא 1,230 מיליון דולר והיצוא 710 מיליון דולר). מבחינת סדר הגודל של הפערים המצב דומה לזה של שנות החמישים. כלומר הכלכלה המשיכה לגדול על מה שמכונה כיום אי־איזון סטרוקטוראלי; צריך להוסיף מייד כי אי־איזון זה מצביע על מרכז פוליטי כלכלי תומך.

עד מלחמת 1967 הגיע עודף היבוא ל־300 מיליון דולר לשנה, אבל הגרעונות השנתיים, שכונו בפי כל, כמו בעשור הקודם, ״חסרי־תקדים״, לא הצטברו לחובות משעבדי צמיחה

או מקצי צריכה. הממשלה, שהיבוא היה תחת פיקוחה הצמוד, לא נאלצה להרוויח דולרים או אף לחסוך בהם. אחרי המחצית הראשונה של שנות החמישים היתה בעיית ריסון האינפלציה, שבחלקה נסתייעה בהמרת דולרים ללירות, קשה יותר מבעיית מאזן התשלומים. כשני־שלישים מהגרעון המסחרי כוסו באמצעות העברות חד־צדדיות של הון וסחורות. לאחר מלחמת 67 הכיסוי עלה לשלושה רבעים, והוא כלל תרומות המוסדות הציוניים, שילומים ופיצויים אישיים מגרמניה (האחרונים עלו מאוד בשנות השישים) ומענקים מוסדיים וממשלתיים אמריקנים (אחרי 1967 השתנה המשקל היחסי של מקורות אלה). השליש או הרבע הנותר (פחות מ־100 מיליון דולר עד אמצע שנות השישים) מומן במכירת ה״בונדס״ בארה״ב וממוסדות בין־לאומיים, כהלוואות לזמן ארוך ובריבית נמוכה מריבית השוק.

מאז ראשית השילומים הצליחה המדינה להפוך את התשלומים, המענקים, התרומות והמלוות להכנסה שנתית, מוגנת מהשוק, ומוסדרת על־ידה ברשיונות והמרות של סחורות וממון במחזור שנתי שנטלו בו חלק תנועות, מוסדות ציבוריים, פרטים וממשלות. בגיוס סיוע החוץ הכלכלי, קיבועו והרחבתו הסתייעה המדינה בהוצאות ההגנה, הבטחון והמלחמה, ובעיקר הנצחון, כמעוררי אהדה והזדהות ציבורית, מגייסי תרומות ומדרבני נכונות סיוע, בציבוריות היהודית והאמריקנית בפרט, אבל גם בדעת הקהל הכללית ובמסדרונות בית הנבחרים, הסנט והבית־הלבן. מעמדו הפוליטי־ציבורי הגבוה והממוסד של איפא״ק (American-Israel Public Affairs Committee) צויין כבר בראשית שנות החמישים. הבטחון נחשב לנושא ממלא קופות, ואלה הגדילו את היבוא הכללי ואת אפשרויות הייצור והצריכה הכלליים. גם הייצור הבטחוני התפתח מהיבוא הגדול ובאמצעות ייצור תחליפי־יבוא וקשרים טכנולוגיים והסכמי הדדיות (קשרים בין יבוא ויצוא). סיוע החוץ הרצוף והמיוחד והאשראי הנוח איפשרו לכלכלה־המדינית את הגמישות והצמיחה המשולבת — הצרכנית, הצבאית וגם היצרנית.

מנהיגי המדינה ושריה נהגו להעיד בעצמם תדירות ששאיפתם הגדולה היא להגיע לעצמאות כלכלית ולשלום. אולם הדינמיקה הכלכלית־מדינית המצטיירת מהנתונים אינה מצביעה כלל על כך שהאנומליות העיקריות של המערכת, כמו התלות בסיוע חוץ (הולך וגדל) ומדיניות מיליטריסטית והוצאות צבאיות (הולכות וגדלות) הכבידו על קבוצות פוליטיות מרכזיות או חיזקו מתנגדים ותיקים. ההתפתחות היתה, והמשיכה להיות, בכיוון שונה ואף הפוך. בתוך המפלגה השלטת ומחוץ לה עלו קבוצות ימין חדשות, שנאבקו על סילוק הוותיקים מעמדותיהם והעברת השלטון כולו, במפלגה ובממשלה, לידיהם. עלייתה המוקדמת של הקבוצה הימנית־ממלכתית קשורה לתופעה כלכלית פוליטית רחבה יותר והיא צמיחתו של המעמד הבינוני. הראשונה כמו האחרונה ביטאה את הצלחת השילוב בין המדינה הגדולה (ביוזמה, באמצעים ובעסקים), החזקה (כולל הוצאות גבוהות), וסיוע החוץ המיוחד, שילוב שאיפשר התקדמות בו־זמנית מקבילה הן ברמת חיים והן בחימוש ובמלחמה.

השפעת המדינה הריכוזית, בפיתוח כלכלי ובחלוקת משאבים, על התפתחות היחסים המעמדיים היתה דווקא זירוז עלייתה של הקבוצה שכונתה על־ידינו ״מעמד בינוני תוצר־המדינה״ — זאת בגין המקור העיקרי לעלייתה ולהתעשרותה.[29] הנצחון הפוליטי של הממלכתיות התבטא בכך שממשלות העבודה נטו לצימצום סקטוריאלי של המשק הקואזי־סוציאליסטי. לעסקים הפרטיים, לעומת זאת, הבטיח עיקרון החסות המובלע בממלכתיות תמיכה ממשלתית והגנה גבוהה מתחרות חוץ. נוסף לכך פיתחו העסקים

עצמם טכניקות להימלטות ממיסוי ומפיקוח ממשלתי מלא. לכאורה, כיוון שהשלטון ומנגנוניו שלטו על מפעלי תשתית וחלק גדול מ"התעשייה הכבדה" ומן השירותים היה הסתדרותי, ואמצעי המימון של הממשלה לא הצטמצמו אלא דווקא התרחבו מאוד במרוצת הזמן, התהליך של ביורוקרטיה־מצמיחה־בורגנות, לא צריך היה להתרחש. אך למעשה היה התהליך בעל שני ראשים, העסקים פרטיים והשכבה הפרופסיונאלית צמחו יד־ביד עם הביורוקרטיה, בעזרתה, לעתים מתוכה ולעתים לצידה. תוך כדי סיוע מעשי להתהוות הבורגנות הממלכתית בנתה עצמה הביורוקרטיה לתוך המעמד העולה.

ציון לכך שהעלייה המהירה של שכבה עליונה היתה תופעה בולטת ביותר בתחום היחסים המעמדיים ניתן למצוא גם בנתונים על השינוי בהתחלקות ההכנסות בעשור הראשון למדינה. בעשור הראשון הגדיל העשירון העליון של השכירים את חלקו בהכנסה מ־17% ל־20%, השינוי היה בכיוון ההפוך לזה של מדינת רווחה. הביטוי הצריכתי התאחר אולי מעט, בעיקר בגלל פיקוחי הצנע ואימת מס ההכנסה, אך עם הזמן התרופף הריסון בדפוסי צריכה ורכוש, השתנה גודל הדירה, הציוד הביתי, התחבורה המשפחתית, ההשקעה במגרשים ומחיריהם וההשקעה במטבע חוץ.

למעמד הבינוני הישן, סוחרים, קבלנים, פרדסנים, יבואנים, תעשיינים בעלי בתים ומגרשים ובעלי משרות בכירות, נוספו קבוצות חדשות רבות. בלטו בהן קבלנים, ספקים, בעלי מקצוע ובעלי חוזים שעבדו עם המשרדים הממשלתיים השונים, וגם היושבים מהצד השני של השולחן — בכירים, מנהלים ואחרים במנגנונים הממשלתיים והציבוריים, אשר ניהלו את החוזים של זרועות ורשויות השלטון השונות. חוזים אלה כללו מגוון רב של עניינים, מחוזים בדבר אספקת עפרונות ומחברות לבתי־הספר של משרד החינוך, דרך רשיונות יבוא למצרכי מזון בפיקוח משרד המסחר והתעשייה, ועד חוזי בנייה לבתי־חולים עבור משרד הבריאות, או אספקת נעליים למשרד הבטחון. בפעילות הכלכלית הענפה נקשרו קבוצות משלושת הסקטורים — בחוזים, בשכר וברווח — עצמאיים, מעבידים ומנהלים.

למשרד הבטחון היה מתקופה מוקדמת מעמד נכבד מאוד כמוציא חוזים בכל תחומי הצריכה של סחורות ושירותים (כולל קבלנות יבוא). עם זה פיתח גם מערך ייצור עצמאי (כולל מחקר ופיתוח). אמצעי המימון וכוח הקנייה שרוכזו במידה כה גבוהה בידי הממשלה, לצד מערכת מצומצמת של ייצור ממשלתי, שירותים פיננסיים ומסחר ממשלתי, הביאה לשיגשוג של שיטת הקבלנות והספקות. בדרך כלל הביאו עסקים עם הממשלה (או עסקים בכלל, שכן כל בעל עסק היה קשור לממשלה) לבעליהם, מעבידים, עצמאיים, מנהלי מפעלים הסתדרותיים או ממשלתיים, הרבה טובות "נילוות". הממשלה סייעה במענקים ובהלוואות נוחות, במענקי קרקע, הקלה במיסוי, הכירה בהוצאות עסקיות, ביצעה הזמנות מובטחות מראש בתנאים של "קוסט־פלוס", נתנה הקלות במיסוי וכדומה. אין ספק שהברית הזאת בין הממשלה והביזנס היתה החידוש של המדינה.

באותו זמן שהביורוקרטיה העליונה, הממשלתית והממסדית, יצרה זכויות יתר וחילקה טובות הנאה למעבידים ולעצמאיים מכל הסוגים, היא חילקה גם לעצמה, לשכירים בשירותה, זכויות מישרתיות המקבילות במעט או בהרבה למה שניתן "בשוק־הפרטי" (תחת איום ב"בריחת מוחות" וכו'). רוב הקבוצות הממסדיות ברמות הגבוהות הצליחו להעלות את רמת חייהן בדיור, בנסיעות, בזכויות ביטוח, ברכב וכדומה, בעיקר באמצעות התשלומים הנילווים למשכורתם (או למשכורותיהם, כיוון שכפילות מישרתית היתה אחת מהזכויות). בכך, אגב, הם הצליחו להערים אפילו על עצמם, ולשחרר במידה ניכרת את

הכנסתם מלחצים של מדיניות השכר הארצית שהם עצמם היו מקובעיה בממשלה ובהסתדרות.

המעמד הבינוני תוצר המדינה התרחב בהתמדה, קבוצות רבות השתייכו אליו וחדשות המשיכו לעלות לתוכו כשנמוכות יותר נצמדות אליהן (אחת הדוגמאות היא התפשטות הנוהל־חוק של פיצויי פיטורין). ההפרשיות הצרה יחסית בהכנסה הרשמית, היתה קשורה לכמה סיבות, וביניהן מנגנוני ההצמדה ותוספת היוקר שנכללו בשיטות השכר ומס ההכנסה שעשו לקיזוז. השיעור הגבוה ביותר, מעל ל־50% של המועסקים, במשק הלא פרטי היה נוח במיוחד לאדמיניסטרציה של שיטת השכר והמיסוי. גורם אחר בעל חשיבות רבה לבלימת התרחבות פערי ההכנסות הרשמיים היה השיעור היורד של המועסקים בחקלאות והשיעור היציב יחסית בתעשייה. בשתיהן היה השכר נמוך. חקלאות מפותחת ויבוא אקסטנסיבי ביותר היו בין הגורמים שאפשרו למדינת ישראל להיות בין החברות בעלות שיעור שירותים מהגבוהים בעולם.[30]

"העשירון העליון" היה, לפיכך, רק רובד אחד בשכבה בינונית גדולה ורבת קבוצות, שכללה, פחות או יותר, מחצית בעלי ההכנסה במשק. הקבוצות השונות במעמד הבינוני לחצו להתאים את השינויים בשכר או בהכנסה לקבוצות מפתח מסוימות בתוך ה"מעמד".[31]

השכבה הבינונית היתה בדרך כלל אירופית־אשכנזית, קרובה יותר ליישוב הוותיק במוצא לשוני, השכלה, רקע פוליטי ולעתים בקרבת משפחה. האפשרויות הכלכליות של המדינה, צמיחת הסקטור הממשלתי, מדיניות נדיבה כלפי הסקטור הפרטי, וזאת בשותפות הסתדרותית מלאה, סייעו לטשטש את הגבול בין קבוצות שהרוויחו וקבוצות ש"הסתדרו". משכורות וקביעות העלו גם שכירים לתוך משהו שבשנות החמישים והשישים היו לו יותר קווי מתאר סוציו־כלכליים כמו "החצי העליון" או "המעמד הבינוני יציר־המדינה", מאשר סימני היכר מעמדיים. עד היכן ירד הגבול התחתון של החצי העליון? עד לפועלים ששכרם לפי "החתיכה", השעה או היום. שכר נמוך, עבודה גופנית, תעסוקה עונתית, תקופות של אבטלה, העדר ביטוח אבטלה ופיצויי פיטורין, צורך לחזור לעתים לעבודות ציבוריות, המתנה בלשכת עבודה והזדקקות ללשכת הסעד — כל אלה או אחדים מהם, קבעו את אופני הקיום של "החצי התחתון" לפחות עד אחרי מלחמת 56 ובאזורים מסויימים, או לגבי קבוצות מסויימות, גם לאחר מכן. בשנות החמישים היה שוק העבודה לרוב רווי במחפשי עבודה, וברבים מאוד ממקומות העבודה פועלים עבדו בציוד מיושן ונאלצו להסתפק בתנאים עלובים. פועלים התקשו מאוד להגיע לקביעות. הנוהג של פיטורי חודש אחד־עשר (לעומת תשלום חודש שלושה־עשר למוגנים) התקבל גם במקומות עבודה ציבוריים. היעדר קביעות גם שלל את הבסיס לקידום ולפנסיה, לפיצויי פיטורים, לסיוע במשכנתא לדירה, או ל"תשלומים נילווים" כלשהם.

רוב ענפי הייצור, כמו חקלאות, תעשיות המזון, הטקסטיל, עור ועץ, חומרי בניין וכיו"ב, וענפי שירות, כמו מסעדות ומלונות, היו ענפי שכר נמוך, וכך כמובן היו גם העבודות הציבוריות, שנמשכו בהיקף יורד עד מלחמת 1967. בבניין היה השכר גבוה יותר, אולם העבודה קשה, לעתים עונתית, והשחיקה של הפועל גבוהה מאוד. באופן כללי הוערך השכר בישראל כנמוך, הן מבחינת חלקו בהוצאת הייצור והן בהשוואה ענפית בינלאומית (געתון, 1971 :14-12; הירש, 1970 :39-27).

ריכוזים של "החצי התחתון" בלטו בעיירות חדשות, מעברות־לשעבר וכפרי פיתוח, במושבים החדשים, בשכונות עירוניות ובכפרים ערביים. המועסקים במקומות אלה המשיכו לסבול מתת־תעסוקה מקומית, מתת־פיתוח תעשייתי ומשירותים ציבוריים ירודים,

שנגרמו מהשקעה ממשלתית ומוניציפאלית נמוכה בבריאות, חינוך, שיכון וכיו״ב (סבירסקי, 1981; חביב, 1972; רוטר ושמאי, 1971). תנאי שוק נוחים למעבידים ולהסתדרות, אשר מתוך כפיפות מפלגתית מוחלטת למדיניות הממשלתית תמכה במעבידים (כולל הממשלה ועצמה), תרמו לשיגשוגן של שיטות ניצול מגוונות למדי. הפועלים רובם לא היו מוגנים בפיצויי פיטורים ולא יכלו להנות מזכות השביתה וההגנה של כספי קרנות השביתה. רוב השביתות הוגדרו על־ידי ההסתדרות כשביתות ״פראיות״ והסתיימו בדרך כלל בכישלון. הנהגת ההסתדרות נהגה בדרך כלל כלפי הפועלים כ״צד השני״, והפוליטיקה הזאת גם התאפשרה על־ידי — וגם עודדה עוד יותר את — ריכוז הסמכויות והשימוש המוגבר במניפולציות מנגנוניות, כגון שליטה מרכזית בלעדית על קרן השביתה, מינוי מלמעלה של נושאי המישרות האיגודיות והפיכת האיגודים המקצועיים לפיקציה, שליטה אוליגארכית במועצות הפועלים, מונופול מפלגתי על רוב ההנהלות הכלכליות והמישרות הגבוהות, ושימוש בכוחה של ההסתדרות כמעביד לסילוק מנהיגים מקומיים רדיקאליים או לקנייתם, ועוד.

רמת החיים של הפועלים ירדה באופן יחסי לגידול האפשרויות במשק הישראלי בכלל ולעליית אפשרויותיהם של מתפרנסים אחרים. אין זה בא לומר שמצבם היומיומי לא השתפר (רוטר ושמאי, 1971). מ־1958 ואילך ירד מאוד שיעור האבטלה, ניכרה התחלת הרכישה העממית של מוצרי חשמל ביתיים, מקררים, רדיו וכיו״ב; אצל האחרים היתה תזוזה לדירות מרווחות יותר, טלפונים וגם מכוניות. רבים הסתייעו בהצטברות כספי פיצויים שניזקפו לרשותם. במערך המתהווה הזה של רמות חיים וסממנים מעמדיים מוקמו והוגדרו מחדש גם יוצאי ארצות צפון־אפריקה והמזרח, או העדות. בחיי היום־יום, בעיתונות וגם בספרות המקצועית השתלטה הנטייה לדון במצבים וביחסים מעמדיים במונחים עדתיים. התייחסו, ומתייחסים, ל״פער עדתי״ ונתנו למאפיינים כגון משפחות גדולות, השכלה נמוכה, רקע כלכלי מקצועי מסויים וכיו״ב, משקל סיבתי מכריע במצבים אלה (חנוך, 1961).

ייתכן שהמושג ״פער עדתי״ הסב את תשומת הלב להיבטים אקולטורטיביים, תרבותיים ומנהגיים שבלטו בהוויית החיים ובהסתגלות של עולים יהודים לא אירופים לישראל, אך בו־בזמן הוא הרחיק את תשומת הלב מתנאים ותהליכים מרכזיים ומשותפים של ההוויה החברתית. ״החצי התחתון״ וה״חצי העליון״ לא הופרדו ב״פער עדתי״, אלא חוברו יחד במצב מעמדי, שהיחסים והתנאים הכלכליים־מדיניים שאיפיינו אותו מסבירים את מצב שני החלקים בו. נוסף לכך ניתן ללמוד מנתוני המצב המעמדי שגם החצי־התחתון היה הטרוגני. נכללו בו יוצאי ארצות ערב שונות ולא רק הם, גם פועלים אחרים, אשכנזים, ערבים, חברי קיבוצים וחברי מושבים ועוד. בעיות הקיום והתעסוקה של נשים צעירות, נוער וזקנים בעבודות נמוכות שכר היו אולי הטיפוסיות ביותר למצב המעמדי הזה.[32] נכון שמעבידים לא היו בחצי התחתון ומעט מזרחים היו במעמד הבינוני.

בשנים שלפני מלחמת 67 נטלו רוב הקבוצות העדתיות המזרחיות חלק מזערי בעסקים כמעבידים, ובפרופסיות כעצמאים, וכן הם נעדרו מהדרגים המינהליים הבינוניים ומעלה של הממסדים השונים. כחלק ממעמד הפועלים ירד חלקם היחסי באמצעים ובאפשרויות שנוצרו וחולקו — במערכת הכלכלית־מדינית. הניצול המעמדי בנוי בתוך חוקי המערכת הממלכתית, כולל אופני הצדקתו הרעיוניים, וההגנה המשפטית־משטרתית עליו בשם הבטחון והעצמאות הכלכלית, החוק והסדר וכיו״ב. הערבים היו בכל מקרה תחת ממשל צבאי. אי־לכך הגיעו קבוצות רבות מאוד מתוך ״החצי התחתון״ באיחור רב מאוד לשיפור

בתנאי העבודה, בהכנסה, בבטחון תעסוקתי, בדיור, בהשכלה, ברכישת השכלה ומקצוע על־ידי בניהם ובנותיהם, ובאפשרויות עבודה לנשים ולבנות. כפי שנראה, גם כאשר הגיעו לזכויות ושיפורים אלה לא צימצמו הישגיהם את פער הזכויות והאפשרויות בינם לבין המעמד הבינוני.[33]

הוותק, הנסיון והקשרים שהצטברו עימם, והחינוך מטעם המדינה, היוו במשך הזמן סולם מקדם לשינוי מקום מגורים, לעבודה ולמקצוע ולתנאים טובים יותר. בעיקר אמורים הדברים ביחס לדור השני, "ילידי ישראל ממוצא מזרחי".[34] אך אין דומים כלל שינויים איטיים ומצטברים אלה או קרובים להם, כמו שיפור ברמת השיכון הממשלתי, בשירותים מקומיים וכיו"ב, לאפשרויות שהתפתחו ולשינויים שהתחוללו עם המלחמה השלישית, מלחמת 1967. רווחי המלחמה הזו, ובעיקר סיוע החוץ חסר התקדים (מארה"ב, מממשלת גרמניה וגם מהמקורות היהודיים) שוב הרחיבו בקפיצה את האמצעים והאפשרויות של המערכת כולה, ובמובן מסוים הגיע תור "החצי התחתון". האבטלה שנגרמה על־ידי מדיניות המיתון של 1967-1965 הסתיימה, המשק נכנס לתעסוקה מלאה, פועלים רבים הפכו קבלנים, ספקים ואנשי עסקים מסוגים שונים, רבים הגיעו לעבודה קבועה במנגנונים הממשלתיים והמוניציפליים שהתרחבו מאוד, התשתית והבנייה הממשלתית לסוגיה: דרכים, ביצורים ומגורים הגיעו למימדי ענק.

עם ההתרחבות הגדולה של שוק העבודה והביקוש לעובדים, שופרו מאוד גם האפשרויות של הקבוצות הלחוצות ביותר: פועלי עיירות, צעירים, נשים, ערבים מישראל, והלכו והתרבו משפחות פועלים בעלות שני מפרנסים.[35] המצב המעמדי השתנה מאוד. על זה אף השפיעו נכסי הקרקע והמים החדשים, פירות הכיבוש, שהשתלבו במצב המעמדי בצורות שונות. עם זאת, המשיך מערך הכוח המעמדי להתפתח באותו כיוון כלכלי־מדיני שהיה לפני המלחמה ואף ביתר שאת. ההכנסות של הקבוצות הגבוהות עלו במהירות רבה מאוד, ההון השחור הוכר כגורם הבלתי נשלט של מערכת המיסוי, וצריכת הראווה ברמה גבוהה העידה שהבורגנות הממלכתית הרגישה עצמה מוגנת באופן פוליטי.

המלחמות שנראות בבירור כנקודות הזינוק וההסלמה של המערכת הכלכלית־מדינית העצימו את התלות החזקה שהתקיימה בלאו הכי בין שלושת עמודי הכוח שלה: הבירוקרטיה המדינתית, סיוע החוץ המיוחד והמדיניות המיליטריסטית. ניסינו להסביר את המיתאם בין המרכיבים הכלכליים־מדיניים האלה לבין הירידה והעלייה של קבוצות חברתיות, ובאופן זה להציג את הדינמיקה המעמדית של החברה הישראלית. אנו יכולים להוסיף ולומר שההצלחה או הלכידות הפנימית של התבנית המיליטריסטית היתה כה גבוהה, שמצד אחד היא איפשרה את השינויים המעמדיים שמנינו: מפלת השמאל ועליית המעמד הבינוני, ומצד שני היא גילתה עמידות גבוהה בפני חלוקה מחדש של הכוח הפוליטי־מפלגתי, כלומר בפני נפילת שלטון הקואליציה של מפלגת העבודה.

הסכנות לשלטון העבודה התגלעו בתוך המפלגה עצמה, בעוד האיומים של הכוחות הפוליטיים שמחוצה לה נותרו במשך תקופה ארוכה מישניים. הכוח האלקטוראלי של מפלגות הימין והמרכז, חרות והציונים־הכלליים לא השתנה הרבה במשך עשרים שנה. שלטון המערך היה מבוצר בתוך מערכת כלכלית חזקה מאוד. נוסף לכך, קשה מאוד היה לאגוף את מפלגת העבודה (מפא"י) מימין: האידיאולוגיה שלה היתה לאומית־מיליטריסטית, המדיניות שלה נתמכה על־ידי המערב, והביצוע הצבאי זיכה את המדינה שתחת שלטונה בתהילה בלתי מעורערת. חלקה הרב של המפלגה השלטת במעמד הבינוני יציר־המדינה, הבטיח את נאמנותו של חלק גדול משכבה זאת, וכך נידחו השינויים

הפוליטיים־מפלגתיים שעשויים היו לנבוע מגידולו של המעמד החדש. המפלגות הציוניות־סוציאליסטיות היו שותפות בממשלה ואולי תרמו באופן קל למיתון הממלכתיות. במילים אחרות, הימין (המסורתי) נשאר חלש בעיקר בכל הקשור למוקדי השלטון המדינתי, והשמאל (המסורתי) נשאר חלש. גם עם הקומוניסטים המאזן לא השתנה. המעמד המרכזי של הביורוקרטיה הממלכתית, הנשלטת במידה מכרעת על־ידי מפא״י, היה נראה כבלתי מעורער, ועד לאותו מהפך של 1977 לא ייחסו לאופוזיציה סיכוי ממשי.[36]

המאבק הפוליטי ששבר לבסוף את שלטונה המדינתי המתמשך של מפא״י — מפלגת העבודה, התנהל בתוך המפלגה פנימה. קבוצות בצמרת הממשלה והמפלגה השלטת ביקשו להגביר את כוחן, לסלק אחרות, ולהגיע לבלעדיות. המחוזות הרבים והשונים של השלטון נתנו מקום לקבוצות צמרת רבות — שרים, ראשי משרדים, קציני צבא בכירים, מנהלי חברות ממשלתיות, ראשי עיריות, ראשי מחוזות מפלגתיים, אנשי מפתח בהסתדרות, בסוכנות ועוד. רבים מאלה הועלו למעמדם על־ידי בן גוריון במאבקו לסילוק השמאל ולהשלטת הממלכתיות, אחרים קשורים במאבקיו בלבון. מאבקי הכוח היו אישיים ונטו לקשור קבוצות מתחרות, לא בהכרח תוך דיפרנציאציה פוליטית ברורה. תחת מנהיגותו של בן גוריון פרשו ערב הבחירות של 1965 קבוצות רמות דרג ממפא״י וייסדו מפלגה מתחרה — רשימת פועלי ישראל (רפ״י). רפ״י לא היתה מפלגת צבא או קולונלים, האף שהופעתה והקמתה ככוח פוליטי נעזרו הרבה וישירות, כנראה, במשרד הבטחון. הערך ההסברי שבתופעת רפ״י נעוץ בכך שהיא ציינה בדיוק את ההתפתחות הפוליטית־אידיאולוגית שהתחוללה במפא״י. רפ״י ביקשה להיות מפלגת־מדינה, מפלגת ״לעם״, או מפלגה ״ממלכתית״ קב ונקי, בלי ״עבודה״ ובלי ״מפלגה״ (״רשימה״ בלבד). היא הציעה עצמה למצביעים כתחליף לאומי אנטי־סוציאליסטי למפא״י, ועשתה שימוש נרחב בתעמולה עדתית ולאומנית. מאבקה על הבוחר ההסתדרותי נעשה בשם האנטי־מעמדיות — ״נגד איגוד מקצועי מעמדי״, נגד ״משק מעמדי״, או ״משק פוליטי״, בעד מדיניות ממלכתית, הנהגת ״בוררות חובה״ וביטול ״נגע״ הפילוג המפלגתי, כל זאת באמצעות הנהגת בחירות המבוססות על רוב, במקום בחירות יחסיות (מהסיסמאות הישנות של בן גוריון). המיקום המוסדי־מישרתי המעולה של רפ״י בתוך מפא״י, ובעיקר בביורוקרטיה הממשלתית, סיכן את המשך שלטונה של מפא״י ואת מאזן הכוחות הפוליטי במדינה. לכאורה יכלה רפ״י להתחבר למפלגות הימין־מרכז ולהפוך בעיקבות הבחירות למנהיגת קואליציה ממלכתית־לאומית חדשה (דורון, 1972: 131-127).

אולם, למרות הפילוג לא בשלו ב־1965 התנאים לתבוסה פוליטית של מפא״י, בעיקר משום שהימין המסורתי שמחוץ לה נשאר חלש. רפ״י נטלה ממפא״י כ־20%-25% מהמצביעים, אולם הכוח האלקטוראלי של מפלגות הימין־מרכז לא עלה. גוש חל־טע״מ, (של חירות־ליברלים, צ״כ) זכה בבחירות ב־21% מהקולות, בעוד שהמערך — מפא״י, אחה״ע ומפ״ם זכה ב־36% מהקולות. הצירוף בין הימין לרפ״י לא הספיק ליצירת ממשלת קואליציה חליפית. זאת היתה הסיבה לכך שרפ״י התפרקה כמפלגה, וב־1968 חזרה והתאחדה עם מפלגת העבודה ורוב חבריה הנודעים קיבלו מחדש, או פשוט המשיכו למלא, תפקידי שלטון מרכזיים. המהפך שלא אירע ב־1965 התממש בבחירות של 1977. פלג גדול, מונהג על־ידי נושאי מישרות גבוהות, וכן אקדמאים, עורכי דין, בנקאים וקצינים בדימוס, פרש ממפלגת העבודה וייסד — הפעם לא מפלגת ימין חדשה אלא — מפלגת מרכז חדשה: התנועה הדמוקרטית לשינוי (ד״ש). פרישה זו אומנם הפכה

את העבודה למפלגה השנייה בגודלה וה"ליכוד" של מפלגת חרות־ליברלים הקים את הממשלה.

הצגת הדברים לעיל מעידה שאיננו מחסידי ההסבר המקובל (פנימן, 1979; אריאן, 1980) הרואה בהצבעת מחאה עדתית את הגורם העיקרי לחילופי השלטון הפוליטי ב־1977. לפי הבנתנו, לא היה זה מרד מקופחים בקלפיות שהוריד את שלטון העבודה־מערך. המרד והתזוזה התחילו בתוך מפלגת העבודה עצמה, על־ידי בכירים בעלי מעמד במפלגה ובשרות הממשלה, הצבא, המשק ההסתדרותי, ושאר זרועות הממסד וקבוצות תומכיהם. האליטות האשכנזיות מהמעמד הבינוני ומעלה, שהתגלמו ברפ"י, ואחר כך בד"ש, עמדו בראש התזוזה הפוליטית מהעבודה ימינה. רק לאחר מכן התחילו זזות העדות, במספרים גדולים ובאותו כיוון. מהמפה האלקטוראלית ניתן להבין שגם ב־1977 לא היתה תזוזת העדות כשלעצמה — ללא ד"ש — מספיקה כדי לחולל את השינוי (ההסבר שהצבעת המחאה על מלחמת יום־כיפור מהווה גורם שינוי מרכזי נראה עוד פחות סביר).

המימדים הבלתי־משוערים של הכלכלה המדינית המיליטריסטית בעקבות מלחמת 1967

מכנה משותף אחד יש לשלוש־ארבע מלחמות, לנסיגה חלקית ולהסכם שלום אחד שהתרחשו בעשרים ושש השנים שבין 1948 ל־1974: סיוע גדול, בעיקר אמריקני, סיוע עצום, בעיקר אמריקני, וסיוע ענק, בעיקר אמריקני, ואם איננו טועים 1985 היתה עוד שנת שיא של סיוע מדהים, בעיקר אמריקני. כמינחה לקורא העברי נוסיף את שאלת העשור: מה היה קורה אילו מודעי היה נוקב במספר 20 מיליארד דולר במקום 10-14 מיליארד, שישראל ביקשה ערבות עבורן?

האבחנה בין שתי תקופות בתוך המיליטריזם, המיליטריזם הפשוט שעד 1967, והמיליטריזם הגבוה, בעל המימדים הבלתי משוערים, שמ־1967 או 1970 ואילך, אינה דווקא על דרך הניגוד או השוני ביניהן, אלא בעיקר על דרך הקפיצה הכמותית שביניהן. המיליטריזם הגבוה ניבדל מזה הפשוט במימדים העצומים שאליו תפח. ההקבלה בין התקופות אינה הנושא לעבודה זאת, אלא תוספת קצרה שבאה ללמד על הקודם. אנו עושים זאת בהנחה ש"האותיות הגדולות" של התקופה המאוחרת שופכות אור על התהליך כולו, וחושפות באורח כמותי־כמעט יחסים כלכליים־מדיניים שאולי עד אז היו כמוסים או מרומזים בלבד ב"אותיות הקטנות".

נציין בקצרה כמה מהביטויים והתופעות הפוליטיות הפופולריות של המיליטריזם — הגבוה. בעקבות הנצחון הגדול במלחמת 1967 הפכה ישראל למדינת כיבוש, שלטת על טריטוריות רחבות ועל אוכלוסיה לאומית גדולה. בניגוד ל־1948 היא לא "תיקנה" את הגבולות שהוקצו לה בהחלטה מקנת הכרה של האו"ם, אלא השתלטה על טריטוריות של מדינות ריבוניות. החלטת האו"ם 242 המחייבת את נסיגת ישראל לא הוצאה לפועל, אם כי נשארה תקפה.

כדאי לציין לפחות עוד שני הבדלים בולטים בין המיליטריזם המוקדם והמאוחר. במלחמת 1967 הפלסטינים לא נמלטו מאיזור לאיזור כפי שאירע בחודשים הארוכים של מלחמת 1948. אמנם הצבא הספיק לעקור ולהניס בימים הספורים של המלחמה או מייד לאחריה כ־200,000-300,000 תושבים, והמדינה מנעה מרובם לחזור, אולם ברובה המכריע נשארה האוכלוסיה במקומה. הנצחון במלחמה הקנה שליטה לא רק על כל השטח שיועד לערבים הפלסטינים בהחלטת החלוקה של האו"ם, אלא גם על העם

הפלסטיני שחי בו, כולל פליטי 1948. מדינת ישראל, ששלטה עד אז על האדמה והרכוש של ה״נפקדים״, המשיכה לעשות כך גם אחרי 1967, למרות שעתה גם בעלי הזכויות, ולא רק רכושם, נמצאו תחת שלטונה. יתרון אי־השבות והאקסטריטוריאליזציה הפיזית נעלם, ובמקום זאת ההפרדה הפכה לצבאית פוליטית חוקית, מתבססת על המונופול של כובשים. הבדל נוסף וחשוב לא פחות הוא שבניגוד ל־1948 לא היו ב־1967 מאות אלפי פליטים יהודים פזורים על פני שבעת ימים ויבשות ומחכים לפתיחת השערים. עולים לא מילאו את הארץ ולא שינו את הדימוגרפיה של ״השטחים״, או כפי שהם מכונים עכשיו ״יהודה, שומרון וחבל עזה״. לעלייה היהודית היו עדיין חוקי דחייה ומשיכה שונים.

הכיבוש ברא את מצדיקיו, קנאיו ומקדשיו. הקידוש הפונדאמנטאליסטי כתופעה פוליטית ציבורית (ואחר כך ככוח פוליטי ציבורי בדמות ״גוש אמונים״ והאגף הקיצוני שהשתלט במפד״ל), נוצר ממש עם הכיבוש ונשמע כמליץ יושר בר־סמכא, לצד המצדיקים הבטחוניים. רבנים וראשי ישיבות עלו למעמד של נותני הכשר לכיבוש כלרקונקוויסטה. ייתכן שהאמונה בקשר הנצחי בין ״עם ישראל, תורת ישראל וארץ ישראל״, היא אמת מובנת מאליה למאמינים בה, אבל במצב של כיבוש היא הפכה לאמונה מזויינת, שדרשה וקיבלה אדמה ובית ותעסוקה ונשק להגנה ומחויבות פוליטית להמשיך ולקיים אותה. ההקצנה הלאומנית של קבוצות ואחר כך תנועות וארגונים פוליטיים־דתיים, היתה ללא ספק החידוש הבולט של הכיבוש.

לצד הטוענים לזכות האלוהית על הארץ נתעוררה תנועה של לאומנים טריטוריאלי־סטיים, אנשי ״תנועת ארץ ישראל השלמה״. התלקטו בה חוגים פוליטיים מימין וגם משמאל וקבוצות אקטיביסטיות בתנועה הקיבוצית, וחיברו ביניהן אנשי רוח ופעילים רעיוניים. המשותף להם ״אהבת הארץ״, תמיכה בכיבוש ואי־ראיית הפלסטינים. הימין הפוליטי המסורתי (חל־טעם, אחר כך גח״ל ואחר כך הליכוד) שימש פרק זמן קצר, ולראשונה כולל מפלגת חרות, בממשלת אחדות לאומית. התמיכה הבלתי־מסוייגת במלחמה ובכיבוש היתה, כנראה, מן הגורמים ששיפרו את מעמדו וקשריו של הימין המסורתי עם הצמרת הצבאית, בעיקר באמצעות רפ״י. ממשלת המערך נקטה בדרך כלל בזהירות ליגאליסטית ביחס לסיפוח, כמתחייב מהחוק הבינלאומי, וניסחה את מדיניותה בטרמינולוגיה צבאית של ״גבולות בטוחים ומוגנים״. הגדרה גמישה המתאימה למדיניות של כוח, ולאמונה שיש בכוח הכוח להפוך את הדה־פקטו לדה־יורה.

בעניין ״גבולות בטוחים ומוגנים״ ראוי אולי לציין שלפני הכיבוש הוערכו פליטי 1948 כאיום מתמיד, וההסבר הרווח היה שהם מוחזקים במחנות כדי למלא תפקיד זה. הסגירה הצבאית ההרמטית של הגבולות נועדה כחיץ והגנה מפני התפרצות רגשי הנקם שלהם, או מפני ציפיות כלשהן מצידם לרפטריאציה. הכיבוש מחק התייחסויות אלה, ומעתה המדיניות היתה של ביטול גבולות פיזיים והבטחת ״גשרים פתוחים״, תוך הידוק השליטה הצבאית הישראלית על כל השטח. בין ישראל לאזורי הכיבֻוש הונהגה תנועה חופשית של אנשים וסחורות כיאה לשטחי מולדת ״משוחררים״, ואילו באותה עת רישת שלטון הכיבוש את השטח בזרועות הצבא והממשל האזרחי הפועלים מטעמו, וביניהם המתנחלים.

זמן מה אחרי הכיבוש התחוור כי התמיכה הפוליטית של המערב וארה״ב בישראל לא רגישה לשיטות התכתיב המיליטריסטיות של ״יצירת עובדות בשטח״. ממשלת ישראל איפשרה לכל קבוצה פוליטית ישראלית שהיו לה מאווויי התנחלות כלשהם להגשימם

על המפה. תנועות וגופים פוליטיים קיימים כמעט חייבים היו לרצות שטח כלשהו כדי לשמור על מעמד ציבורי ולא להיהפך למיעוט שמחוץ לעניינים. הבטחוניסטים בממשלת המערך "יהדו" את ביקעת הירדן והרכסים מעליה ויחד עם הצבא דחקו את הבדואים, סגרו על יריחו ועוד. ובאשר לרמה, התנועות הקיבוציות לא פעלו במגמה לפירוז בעתיד, אלא יישבו עליה קבוצות שלהן. ברמה ובבקעה המתיישבים באו מהצבא או בעיקבותיו, ואחריהם נוספו במשך השנים מושבים, עיירות וכיו"ב. בפיתחה וברצועה, ב"חבל ימית", הליך הדחיקה של המקומיים על־ידי הצבא היה דומה אבל ההתיישבות הדתית בלטה יותר. גוש אמונים התיישב בתוך חברון ועל אדמות כפרים ועיירות בין שכם וירושלים ובין חברון וירושלים — אזורים המאוכלסים בצפיפות בפלסטינים, הכוונה היתה להשיג שינוי טריטוריאלי־דימוגרפי יסודי.

כל ההתנחלויות קמו באמצעיה, לרוב גם ביוזמתה ובתמיכתה המאסיבית והמתמשכת של המדינה. ההשקעה הממשלתית ציבורית ביישובים אלה הגיעה לעתים קרובות לסיבסוד מלא של התשתית הפיזית, הדיור המשפחתי, הבנייה והשירותים הציבוריים, שנודעים כמשוכללים ומקיפים יותר מאשר בישראל, ומעסיקים כ־40% מכוח העבודה של המתנחלים (גם הבטחון מהווה ענף הכנסה). בעיירות הגדולות שיעור הסיבסוד נמוך, אבל בכל זאת גבוה לאין ערוך מזה הניתן באזורי הפיתוח הזכאים ביותר בישראל. בתקופת הליכוד עודדה ההתיישבות של "חמש דקות מכפר־סבא" בסיבסוד ממשלתי כבד. אין ספק שבהיקף ההפקעה והסיפוח של אדמות, בבנייה ובאיכלוס, עלתה ירושלים על כל השאר, והכל התנהל לפי כללי החוק והשלטון, שלא רק פעל להתפשטות היהודים לשטחים הערביים אלא אף הקפיא כמעט לחלוטין את הבנייה הערבית בעיר.

מצב הכיבוש טיפח כמעט בלי משים, מטבע קיומו, את העליונות הלאומית ואת גלישת הקונסנזוס הפוליטי היהודי אל האולטרה־לאומנות. השליטה הצבאית השרירותית בחייהם וברכושם של הפלסטינים בשטחים איפשרה את ריצויה של כל קבוצה יהודית אלימה, עניייה וסהרורית ככל שתהייה, וקניית שלום הבית הלאומי במחיר פגיעה בעם הנשלט. היהודים התיישבו על אדמות הפלסטינים, אבל הפלסטינים נשארו במקומם, וזו אחת הסיבות הטובות מדוע רק מיעוט קטן מאוכלוסיית ישראל עבר לשטחים. סיבה נוספת היא שהאזורים הפלסטינים עניים יחסית ודלי תעסוקה ופועלים פלסטינים רבים מחפשים עבודה בישראל. כמו כן, ניתן אמנם להפקיע אדמה אבל יהודים בורחים מחקלאות וגם התשתית האזורית ירודה.

תמונת הכיבוש, שבמובנים רבים היא דמויית אפרטהייד — ואפשר למצוא אפילו לטיפונדיות בזעיר ענפין, בריכות שחייה וגגות אדומים של וילות שנבנו על אדמות פלאחים — נראית כתופעה הנעה במסלול הפוך למהלך המוכר והאופייני למחצית השנייה של המאה העשרים. הלוח הבינלאומי מלא ימי עצמאות לאומיים ומדינתיים וגם האו"ם אימץ באמצע שנות השישים את זכות העמים להגדרה עצמית, הכוללת התנגדות לכיבוש כזכות יסוד.

יחד עם זאת, ישראל אינה סוטה באופן מובהק מהמהלך הכללי, כי הכיבוש — עם היותו אולי הסימן הבולט ביותר למיליטריזם הגבוה — הוא גורם מישני בכלכלה־המדינית הישראלית, וייתכן שבסך הכל אף גורם גרעוני. לא שם, בשטחים, מרכז הכוח והשלטון, הצבר האמצעים ומימון.

המיליטריזם הישראלי בשתי תקופותיו, ובעיקר מאז 1967, הוא עתיר הון במיוחד. כפי שראינו הוא מותאם ונוטה למלחמות קצרות. כיבוש, לעומת זאת, הוא טובעני, הוא

באמת אלמנט אנכרוניסטי לגבי מערכת המקבלת ואף משתתפת בייצור של אמצעים טכנולוגיים חודרי גבולות אף יותר מהקורפורציות הרב־לאומית (multinationals). מלחמה וכיבוש (שהוא הגנה על תוצאות מלחמה) הם עניין יקר ושורף משאבים, וספק אם הוא באינטרס של איזו אומה או מדינה — אלא אם כן המדינה הנכבשת היא נסיכות נפט עתירת דולרים (כמו כווית), או, לחליפין, אם בנות בריתה של המנצחת מוכנות לשאת בהוצאות המלחמה (בדומה למימון ארה״ב על־ידי בנות בריתה במלחמת המפרץ). המקרה של ישראל אחרי 1967 הוא וריאנט של האפשרות השנייה. סיוע החוץ שהיא קיבלה היה גם גדול מאוד ביחס לכל פאראמטר כלכלי וצבאי, תנאיו נוחים במיוחד, משך זמנו ורציפותו ארוכים וסדירים במיוחד, ולא היה תחום או היבט של החיים הכלכליים והמדיניים שלא נהנו ממנו בצורה מסויימת.

בין 1967 ל־1970 התרחשה קפיצה גדולה בהוצאות המדינה. מקורות הסיוע עדיין דומים בסדר החשיבות לתקופה שלפני 1967, אך הם גדלו מאוד (יהודים, גרמניה, ארה״ב) ונמתחו לכיסוי הוצאות המלחמה (ונוצר גם חוב פחות נוח). אולם ב־1970 בא הזינוק הגדול בסיוע הצבאי האמריקני ומימדיו היו, והינם עדיין, גדולים עד כדי כך שלא נשאר ענף בכלכלה־המדינית שסיוע זה לא חילחל אליו, או קבוצה חברתית אחת שלא ינקה ממנו. נסיים את הפרק בהערות קצרות על נטל הבטחון, שיטפון סיוע החוץ, ותרומתם לעליית רמת החיים בישראל.

נתחיל בהוצאות הבטחון, שמלחמת 1967 כמעט הכפילה אותן, מ־10.4% מהתל״ג ב־1966 ל־18% ב־1967 (גם השיעור של 10% מהתל״ג היה כפול מתקציב הבטחון האמריקני בזמן מלחמת וייטנאם, ומשולש מזה של מדינות אירופה המערבית בתקופת המלחמה הקרה). הוצאות הבטחון המשיכו לעלות. ב־1970 הן הגיעו ל־20% מהתל״ג ובמשך כל העשור של השבעים וברוב שנות השמונים נעו הוצאות הבטחון בין 25% ל־35% מהתל״ג. רק בשנות התשעים הן ירדו שוב למימדים של 1970.

ביחס להוצאות בטחון ברמה כזו השאלה הקריטית היא זמינות אשראי חוץ והתנאים לקבלתו ולהחזרתו. מ־1968 למשל הייבוא הבטחוני היווה כ־40% מעודף הייבוא הכללי (עד מלחמת 1967 חלקו של היבוא הבטחוני היה 20%). אולם, כפי שאנו יודעים מלימוד התקופה כולה בתחום של גיוס משאבים (תרומות ומענקים) וגיוס אשראי ציבורי נוח, מדינת ישראל היתה (ועודנה) סיפור הצלחה מתפתח, ששבר את שיאי עצמו. נביא את הדוגמה של התחלקות בהוצאות הבטחון. עד 1966, כאשר הן היו עדיין כ־10% מהתל״ג, כמחצית מימון ההוצאות היה מקומי והמחצית השנייה יבוא ישיר. היחס של חצי־חצי לערך נמשך גם אחרי שההוצאות עלו מ־10% ל־20% מהתל״ג, ובמשך כל השנים הגבוהות מ־1970, כולל שנת השיא של מלחמת יום כיפור כאשר הוצאות הבטחון הגיעו ל־35% מהתל״ג (במקרה האחרון המימון המקומי כיסה 15%, והיבוא 20%, במענק ואשראי לזמן ארוך מממשלת ארה״ב). החלוקה הכמעט שווה של הוצאות הבטחון בין המימון המקומי לבין הסיוע מיתנה מאוד את אימת השיעורים הגבוהים, ובעצם הבלתי אפשריים, של הוצאות הבטחון השנתיות.

יחד עם זאת, היווה היבוא הבטחוני, גם לאחר 1967 רק חלק מעודף היבוא של ישראל, וכיסוי ההוצאות הגבוהות שלו במטבע חוץ נעשה בעזרת המכאניזמים הפוליטיים־כלכליים שפעלו בעשורים הקודמים להבטחת סדירות התרומות, המענקים, ההלוואות לזמן ארוך וכיו״ב. מה שבלט שוב ב־1967 הוא שהגופים המממנים (ארגונים ציוניים ויהודיים, ממשלת גרמניה וממשלת ארה״ב) לא החמירו את תנאיהם, לא קיצצו בסיוע

הנדיב ולא סיפסרו בעת מלחמה. סדרות הסיוע מעידות על התנהגות הפוכה. המקורות הגיבו באורח חיובי לצרכי המלחמות של ישראל. ב־1967, למשל, היו ההעברות החד־צדדיות כפולות מהסכום של 1966, הגיעו לחצי מיליארד דולר, וכיסו את כל הגרעון הדולרי השנתי. העלייה בהכנסות בשנת המלחמה עצמה היתה בעיקר מתרומות של יהודים.

בתקופה 1970-1967 גדל הגרעון המסחרי של ישראל ביותר מ־150%. ב־1970 הוא עמד על 1.25 מיליארד דולר. הייצוא גדל אומנם, אבל גידולו לא התקרב כלל לקפיצה של 150% בשלוש שנים. ב־1970 הגיע הייצוא ל־1.4 מיליארד דולר, כלומר הגרעון השנתי ב־1970 היה כמעט שווה ליצוא כולו. בעזרת האשראי שהעניקו לה שלושת המקורות הקבועים שלה ייבאה ישראל בשנים אלה קרוב לכפליים מהכנסות יצואה, מצב דומה לזה שהיתה נתונה בו 20 שנה קודם לכן.

מדינה שיכלה לגייס תוך כדי מלחמת התשה, אשראי של 1.4 מיליארד דולר בשנה אחת, כשבקודמת הגרעון שכוסה היה מיליארד דולר ולפניה 3/4 מיליארד דולר מדינה כזו פועלת בערך כקורפורציה רב־לאומית, אבל לא על בסיס של יצור כלכלי אלא של תשומות פוליטיות. אין כמו סדרי הגודל השנתיים של הסיוע והעיתוי בשינוי להעיד על הצלחתה הבלתי רגילה של המדינה, בהפיכת כל שיא והזדמנות חד־פעמית, מקפצה לשיא הבא.

ב־1971 שינה הממשל האמריקני את מדיניות הסיוע ועבר לסיוע צבאי ישיר ורב עוצמה — מפחות מ־100 מיליון דולר לשנה ל־600 מיליון דולר ב־1972. השינוי ברמת הסיוע האמריקני ובתוכנו, יחד עם הכיבוש המתמשך, מסמנים יותר מכל מודד אחר את עיבוי המיליטריזם. אנו רואים את החימוש המאסיבי ושלטון הכיבוש על אוכלוסיה שהיתה ב־1967 קרובה לשליש מאוכלוסיית המדינה הכובשת (המספרים המדוייקים 965,000 : 3,177,300) כעין שלב במיליטריזם, מעין מיליטריזם גבוה. השינוי בהיקף הסיוע ובתנאיו נותן מענה לשאלה כיצד מסוגלת ישראל להחזיק בכיבוש ולהאריכו.

הפוליטיקה הרשמית התייחסה לגרעון המסחרי כאל חור שחור ומאיים, ששורות מספרים מ״קליטת עלייה״ ו״נטל הבטחון״ עמדו הכן לחפות עליו, (אף שקליטת יהודים מברה״מ היתה סעיף מתוקצב בסיוע האמריקני של שנות השבעים המאוחרות). כל שנה ניבט הפער במאזן התשלומים כתהום רבא, שהאסטרטגים המומחים של הממשלה והאוצר ובנק ישראל והאוניברסיטאות מצליחים, בעמל רב, לגשר מעליה. אין ספק שהממסד הישראלי הצליח, ואחרי כל מלחמה עלתה הצלחתו, להתחלק בנטל ההוצאות והצרכים של המדינה ושל האוכלוסיה, עם מדינות, מוסדות וציבורים שונים שמחוץ לישראל.

נטל אמת של 10%-20%-30% מהתל״ג בהוצאה שנתית לבטחון במשך כמה שנים, בכלכלה מדינית שהיתה בה מלכתחילה הטיה כבדה לשירותים, צריך היה לגרום לירידה ברמת החיים, לשיעורי מס גבוהים, או לאי־התחדשות אמצעי הייצור ולקיצוץ בשירותים האזרחיים בשל הפניית משאבים לבטחון. כתוצאה מאלה צפויים היו להתרחש ירידה בתעסוקה, נסיגה בפריון, הקטנת האשראי והיבוא, אינפלציה, איבוד ערך המטבע, קריסה של שרותי הבריאות והחינוך, התפשטות הבורות והפשע והפעלת כוח רב לא רק כלפי חוץ אלא גם לדיכוי פנימי. כדי להבין את נזקי המלחמה לחברה אין צורך בכוח המדמה, אזורנו מספק דוגמאות למכביר. אולם אימים מסוג זה לא התרחשו בישראל. מאז ראשית המדינה היה מהלך ההתפתחות שונה.

הקפיצה הגדולה בסיוע החוץ בעקבות מלחמת 1967 התרחשה באיחור מה, ב־1971. ארה"ב אומנם תמכה בהחלטה 242 של האו"ם, אולם הסיוע הצבאי הגדול החל מ־1971 לא זו בלבד שלא הותנה בנסיגה אלא סייע מאוד בבניית אי־הנסיגה. גם כשהיתה עקירה חלקית בעיקבות השלום עם מצרים שילמה ארה"ב עבורה בעיין יפה.

בשנתיים 2-1971 עלה הסיוע הצבאי שישראל קיבלה מממשלת ארה"ב על מיליארד דולר. מראשית המדינה ועד ראשית שנות השבעים הסתכם הסיוע האמריקני כולו (כולל עודפי מזון וסיוע טכני) ב־1.5 מיליארד דולר, שהיה כרבע מכלל הסיוע שישראל קיבלה משלושת מקורותיה. בחמש עשרה השנים הבאות הגיע הסיוע האמריקני לבדו ל־24 מיליארד דולר (מענק והלוואה, צבאי וכלכלי). המגבית והבונד לא בוטלו וגם סיוע גרמני בתחומים מסויימים, נוסף לפיצויים האישיים, המשיך להגיע, אך חשיבותם מוזערה וחלקם בסיוע השנתי ירד לכדי רבע ביחד (ועלתה חשיבות איפא"ק כשדולה רבת השפעה על החלטות הקונגרס והסנט). בהערכת "הקפיצה" בסיוע יש כמובן לקחת בחשבון שבשנות השבעים עלו המחירים פי שלוש, שהסיוע הצבאי נקבע על־ידי לוח המחירים המתייקר של היצרנים והספקים הצבאיים האמריקנים, ושכל דור־טכנולוגי לא האריך למעלה משנתיים וכל דור חדש נולד יקר יותר מקודמו וכיו"ב. אך עם כל זאת עדיין נתוני הסיוע האמריקני מדהימים. אחרי מלחמת 1973 חלה עלייה נוספת בסיוע האמריקני והוא הגיע ל־2.5 מיליארד דולר. ישראל נטלה 30% מהסיוע האמריקני הכלל עולמי, שהלך והצטמק. לא פחות חשוב להבין את השינוי בהרכב הסיוע: קרוב לשני שלישים מענק. האף שתנאי החוב הממשלתי הקודמים היו נוחים הרי החלוקה החדשה היתה טובה יותר.

במהלך השנים חלו השתכללויות נוספות בסיוע (והיות שאין לתהליך הסיוע תקדימים, יש להניח שלכל שכלול כזה ניתן למצוא טביעת אצבעות של כוח פוליטי בין וושינגטון לניו־יורק). ב־1976־75 למשל הסתעף הסיוע וחלק ניכר ממנו ניתן כמענק כלכלי (תחת חוק הקובע שהוא ניתן לצורך "תמיכה בטחונית", כלומר שאין צורך בטעמים של פיתוח או פעולה כלכלית (Laufer ,1983:11). ב־1979 עלה הסיוע לשיא, אולי של כל הזמנים, והגיע ל־4.8 מיליארד דולר, כולל בונוסי שלום. השיא הזה אולי לא נשבר בשנות השמונים, אך תנאיו שופרו: 5 מיליארד דולר והכל במענק. מראשית שנות השמונים החליט הסנט שהסיוע כולו יהיה מענק (Laufer, 1983:9) ושוב הוגמש ושוכלל הסיוע בהחלטה נוספת הקובעת שהמענק הכלכלי לא יפול מגובה החוב השנתי שעל ישראל לפרוע לאוצר האמריקני. סידור אלגנטי זה אינו מאפשר לישראל, גם אם תתאווה, להכלל ברשימת הקלון של המדינות שאינן עומדות בהחזר חובותיהן (מתן הסיוע במזומנים ו"בבת אחת" מאפשר למסוייעת להינות מריבית הפקדה שגם היא כמו המענק מוטלים על הקופה האמריקנית).

באיזור בו נמצאים ברוני הנפט וקניני הנשק הגדולים בעולם (והחברות האמריקניות הקונות מהם ומוכרות להם עומדות בראש רשימת החברות הגדולות בארה"ב ובעולם), שיעורי החימוש של ישראל אינם יכולים להיות יוצאי דופן (Hiro ,1982:329-350), אבל אין ספק שתנאי המימון היו ונשארו יוצאי דופן. לכן, המוקד להבנת המיליטריזם הגבוה נעוץ בסיוע החוץ, ולא בחימוש או במלחמות ובכיבוש.

כיוון שבחלק זה של העבודה התכוונו בעיקר להשתמש בקונסטרקט של הלאומיות המיליטריסטית, אולי להצביע על הרקע ההיסטורי האמפירי העשיר ששימש לה השראה, צריכים אנו לסיים במשמעות החברתית של "חלוקת הנטל" בעשור של השבעים. הכוונה

לשנים בהן ההוצאה לבטחון עמדה על כ־20%-30%-37% מהתל״ג השנתי, ועם החזר חובות, על כשני שלישים מהתקציב הממשלתי השנתי. והנה, בעשור הזה, שהיה גם עשור של עצירה בצמיחה, מחירי דלק גבוהים ומלחמה־וחצי (יום כיפור ומלחמת לבנון הראשונה), השתפרה מאוד רמת החיים של האוכלוסיה.

קודם כל נציין שמבחינת החיים היום־יומיים המדינה נעשתה יותר מדינת רווחה בעלת שירותים אוניברסליים ופחות מדינת סעד לניזקקים. הביטוח הלאומי החל מכסה בהיקף רחב השלמת הכנסה, מענקי ילדים ולידה, גמלאות לקשישים וקצבאות שונות, כמעט בוטל שכר לימוד בתיכון. מי שבדק קבע כי ״צריכת השירותים הציבוריים גבוהה במידה ניכרת מאלה שבארצות אחרות אף בעלות רמת התפתחות גבוהה יותר״ (עופר, 1989: 235). השוני ברמת הדיור היה בולט עוד יותר. ההשקעה בדיור לעשור השבעים היתה כ־12% ביחס לתל״ג בעוד שלא ידוע על מקרה אחר שבו ההשקעה לדיור לאורך שנים עלתה על 7.5% (מישר, 1989 :115). אם ניקח את אחת השנים הקשות ביותר בחיים של אזרחי המדינה — 1973 — ההשקעה הממוצעת בדיור היתה 12.4% ביחס לתל״ג ואילו ההוצאה המקומית לבטחון היתה 13%. הממשלה הרחיבה מאוד את חלקה בתעסוקה. ב־1968 הועסקו בשירות הציבורי 22.4% מכלל המועסקים״, וב־1983 כמעט 30% (עופר, 1989 :235), הרוב נשים. והמיסים? באמצע שנות השבעים היתה עלייה במיסים והאזרחים שילמו יותר (ברגלס, 1989 :216). אך הוצאות הממשלה על תשלומי הביטוח הלאומי, סובסידיות, וריבית על החוב הפנימי עלו הרבה יותר. כתוצאה, ירדו המיסים נטו ב־1975 מרמה של כ־20% לרמה של 14% מהתל״ג. הגידול בהוצאות הממשלה לא נבע מהוצאות הבטחון, גם לא בא מהצטמצמות למענו; הוצאותיה החברתיות, שירותיות ותעסוקתיות עלו מאוד ואת החסר היא מימנה בהלוואות מהציבור.

צריך לציין, ולוא במאמר מוסגר בלבד, שהצמיחה הטיפוסית ביותר לשנות השבעים אינה רק בבתי־ספר, במכללות בערי־שדה או בשירותים לקשישים; הבנקים ללא ספק פרחו פריחה ארוכה ומפוארת ביותר (עד למשבר המניות, 1983). המוסדות עברו מיחשוב ו״השירותים העסקיים״ פתחו סניף בנק, אם לא כמה מהם, בכל קרן רחוב.

התעסוקה היתה מלאה. בנוסף להתרחבות המישרות בשירותים הציבוריים, ולצידם בפרופסיות ובבנקים, בלטה ההשקעה הממשלתית בתעשיות הבטחוניות: גדל מספר המפעלים והסתעפותם הארצית, התרחבו הציוד, מספר העובדים בכלל והטכנאים ומדענים בפרט, גדל הייצור לצבא וחל מעבר לייצוא. מדיניות הסובסידיות של הממשלה לתעשייה, לייצוא ולדיור, היתה נדיבה, ועקב האינפלציה ואי־ההצמדה גבלה במענק. ביטוי להתעשרות המהירה של רבים ולחיפוש מפלט מפני האינפלציה היה בעלייה המתמדת של מחירי המקרקעין.

זהו הרקע לעליית ד״ש. העשור של שנות השבעים — המיליטריסטי ביותר בהוצאות בטחון (גם ההוצאות המקומיות הגיעו ל־18%-13% ביחס לתל״ג), בחימוש, בסיוע, בכיבוש ובמלחמה קשה — העלה מפלגה בורגנית, ראשיה ברובם אנשי תנועת העבודה לשעבר, שעיקר מעייניה ״משק חופשי״, חוזי עבודה אישיים, חיסול המשק ההסתדרותי וממשלה שומרת חוק וחוקה ונקיית כפיים. ומה עם המלחמות והחימוש וכיו״ב? בנושאים אלה היתה ד״ש במה שנקרא קונסנזוס.

אלה הם הפנים האחרות של הלאומיות המיליטריסטית. ניסינו בעזרת הקונסטרקט שלא לאבד את האחדות של שלושת המרכיבים שבאופן היסטורי וקונקרטי אינם קיימים בנפרד, ומשום כך אמרנו שזו אינה חברה שחיה בתנאי מלחמה; זו חברה שחיה טוב

ממלחמה ומגינה היטב על הישגי מלחמותיה. ונסיים בהיבט המכריע של המיליטריזם הגבוה, הוא ההגנה על מעמדו וזכויות היתר שלו ביחס לעמים הסובבים, מה שנקרא שמירת "פער האיכות". המיליטריזם הגבוה הוא אלקטרוני והחידושים הטכנולוגיים רודפים אותו, מלאיו רוויים והוא במירדף אחרי אובייקטים לצרכי הדגמה, ובעיקר אחרי קליינטים לתוצרתו. הדורות המשוכללים יותר כבר על המדפים (בסוף שנות השבעים הגיע הייצוא של התעשייה הצבאית לחמישית עד רבע מכלל הייצוא התעשייתי של ישראל). מדיניות האמריקנים בחימוש של ישראל העמידה אותה לא במאזן אימה עם שכנותיה אלא באי־איזון גובר, בעדיפות צבאית בשמים (גם שלהן) ובים (גם שלהן) וכיו"ב, וישנה כמובן "האטומיקה הצבאית", שהאמריקנים התחייבו כנראה לא לדעת עליה.

המיליטריזם הגבוה נראה כאדנותי ו"סופרמני" יותר מאשר בשלבים של מלחמות ההתגוננות למחצה שנערכו בין מדינות. החולשה הצבאית והכלכלית של מדינות האיזור היא ללא ספק חולשה מגרה להפגנת מדיניות כוח. אולם, מאז 1973 הפגנות הכוח מוצאות בעיקר על החוליות החלשות עוד יותר, הפלסטינים שהם עם כבוש וללא מדינה, והלבנונים שהיו שסועים במלחמת אזרחים. כך שבפועל הפעילה ישראל מאז 1973 את מערכות הנשק החכמות והמתוחכמות שלה, בעלות כוח ההרס העצום וכושר הדיוק הנקודתי, על כפרים ועיירות לבנוניים, על מחנות פליטים פלסטינים, ועל בתי דירות בבירות. במשך שנים רבות כותש חיל האוויר הישראלי בלהקות קטנות או גדולות בכל שעה, בכל עונה, מכל גובה, את דרום לבנון, ואף מטוס לא הופל עדיין על־ידי איזשהו כוח בשטח.

האלטרנטיבה הסוציאליסטית והלאומיות המיליטריסטית: התייחסות רטרוספקטיבית

אנחנו אומרים שאפשר היה אחרת אצל היהודים ובין היהודים והערבים. עניין האפשרות האחרת, המוצג בעבודה זו, לא נגזר כלל מהעדפת עיקרון "הבחירה החופשית" על פני ה"פרדסטינציה" או על פני הדטרמיניזם בהסבר חברתי. אף לא היו לנו בעיות עם פיתויי הכוח המדמה, אותו ה"אילו", אשר ריאליסטים כה ששים לחשוף אצל יריביהם. אנחנו אומרים שאפשר היה אחרת מכיוון שהיה אחרת, והראינו את ההוויה הכלכלית־מדינית האחרת בניתוח ההתפתחות של החברה הישראלית. ראינו כי הקיום הערבי והיהודי היה רצוף ניגודים והתנגשויות אבל הדרך לדו־קיום נשארה פתוחה עד 1948.

הפתיחות היתה קשורה בגורמי היסוד של הכלכלה־המדינית המנדטורית ובאמצעים ובמשמעת החברתית שפותחו באלטרנטיבה הסוציאליסטית. נציין בקצרה כי הצמיחה של שתי הקהילות הלאומיות נמשכה באותו כיוון, בעת ובעונה אחת, כאשר המונופול על הכוח היה בידי המעצמה המנדטורית. התנועה הסוציאליסטית הציונית היתה בעלת הכוח הכלכלי־מדיני המוביל ביישוב ובתנועה הלאומית. למנהיגותה, דוגמתה ורעיונותיה נודעה השפעה רבה במירב התחומים. לסוציאליזם הציוני היתה תשובה מסויימת לבעיה הלאומית, ואף שלא חצתה גבולות לאומיים, היא ניצחה במאבק המעמדי הפנים־לאומי על משאבים ועל שלטון. התשובה הזאת היתה תשובה לא מיליטריסטית ולא קפיטאליסטית. מצאנו כי באמצעות הכוח הכלכלי־מדיני של התנועה הסוציאליסטית נקשרה התנועה הלאומית, גם בתנאים של קונפליקט מתמשך ולעתים קריטי־קיומי, לפרספקטיבה של דו־קיום, על תכניותיה המדיניות השונות (חלוקה לשתי מדינות, אי־

חלוקה מדינתית והסדרים לאומיים ובינלאומיים ועוד). ב״סיסטמה העולמית״ היה ליישוב מקום בין הארצות המשתחררות, הוא נעזר בברית־המועצות והיה קשור קשר הדוק מאוד למערב.

למגמת התפתחות זו — שכללה תמיד גם את הניגוד שלה, בימין הפוליטי ואף בתוך תנועת הפועלים עצמה, ואף לא היתה ״משטר״ — לא היה המשך במשטר הפוליטי הישראלי שלאחר 1948 ביחסים המעמדיים וביחס בין העמים, שהיה היבט מרכזי של היחסים המעמדיים. מתוך זה ברור שאנו דוחים את ההנחה היסודית והמקובלת ביותר במחשבה ובכתיבה החברתית בדבר קיומה של המשכיות פוליטית מלאה בין היישוב והמדינה. אנחנו מצאנו שההפך הוא הנכון, אם כי גם אנו מודעים להמשכיות שלטונה של מפלגת מפא״י ולדמיון ביחסי הכוחות האלקטוראליים־פרלמנטאריים בין שתי התקופות. איננו שותפים גם למנוס אל חיק הנסיבות — כמו העלייה ההמונית, המלחמה, הפלישה, האיום הערבי וכיו״ב. ברור שאין מקום להקל ראש בתנאים ובנסיבות אלה, בשינויים ובהשפעותיהם. אולם הנסיגה מהסוציאליזם ואימוץ הפתרון הצבאי, היו עניין של מדיניות והפעלת כוח והסבת אמצעים, ולא של תנאים שמחוץ לשליטת המנהיגות המפלגתית והממשלתית.

המדינה לא קמה בחברה קפיטאליסטית, אלא בחברה בעלת פוטנציה סוציאליסטית. מבחינת עוצמות פוליטיות כלכליות היתה כאן לתנועה הסוציאליסטית שליטה ישירה על ענפים מרכזיים, למעלה ממחצית המשק היה פועלי־וציבורי, היה לה רוב אלקטוראלי מוחלט, ומתחריה היו חלשים ואף פעם לא היו בשלטון. בטחונות כאלה היו רחוקים מלהיות מנת חלקן של מפלגות סוציאל־דמוקרטיות שהגיעו לשלטון מדיני בחברות בעלות משטר קפיטאליסטי. אולם המעבר מקהילה לאומית תחת שלטון בריטי לשלטון מדיני עצמאי, הביא את מנהיגות הימין בתוך תנועת העבודה, שעמדתו היתה גורם מרכזי ביחסי הכוח הפוליטיים, לשליטה מכרעת בממשלה ועם השליטה הזאת באה ההכרעה של לא־סוציאליזם.

המאבק הפוליטי אידיאולוגי בין הימין והשמאל בתוך תנועת הפועלים נמשך שנים, לפני המדינה, בעת המלחמה ומייד אחריה. אולם, רק המדינה נתנה למפלגת הרוב הימנית — מפא״י — את תוספת האמצעים ואת השליטה המקיפה וההיראַרכית בכוח הפוליטי שנדרש להכרעה. בעזרת האמצעים הממלכתיים הצליחה מפא״י להשתחרר מתלותה ההיסטורית בשמאל הסוציאליסטי ולהביסו. מערך הכוחות המעמדיים השתנה שינוי קיצוני, כיוון שתוך כדי מאבקו בשותפיו משמאל השתחרר הימין בתנועת הפועלים ממחוייבות לאלטרנטיבה הסוציאליסטית והממשלות הראשונות היו ממשלות מפא״י־אחדות לאומית, לא־סוציאליסטיות ואף אנטי־סוציאליסטיות.

הנצחון במלחמה פעל באותו כיוון ובאותו זמן כמו המעבר למדינה ואף עשרת מונים יותר. הנצחון נתן בידי השלטון והמפלגה השלטת בבת־אחת כוח עצום. מדינה לאומית כמעט טהורה, העם השני בחוץ, הנשארים מיעוט שולי, אמצעים כלכליים אדירים של הפליטים הפכו רכוש ממשלתי. יתרונות אלה היו תולדה של מצב צבאי, שהיה מטבעו זמני. אבל השליטה הזמנית על משאבים גדולים הביאה לשינוי עמדות פוליטי בקרב המנהיגות המפלגתית־הממשלתית. עיקרו אימוץ המצב הצבאי הקיים כתחליף לפתרון מדיני לבעיה הלאומית. למדיניות מיליטריסטית לא היו מתנגדים מהימין הפוליטי, זאת היתה נטייתם ההיסטורית. המדיניות בקשר לפליטים הערבים ולאדמתם קבעה, אולי יותר מכל הכרעה אחרת, את כיוון ההתפתחות של החברה היהודית והערבית. היא שהפכה

את המדינה לכמעט חד־לאומית, עם מיעוט ערבי שולי תחת שלטון צבאי. בעקבות השליטה הצבאית־לאומית נזקק שלטון זה עצמו להוכחת עליונותו המתמדת, להרחבה צבאית, ולהשקעה במדיניות של כוח.

המיליטריזם פעל כאן ככוח משחרר נגדי (לאומי) לסוציאליזם. מכוח הנצחון הצבאי חלו שינויים שהסוציאליזם שלל עקרונית כמו אקסטרנליזציה של הפליטים, נישול קרקעות לאומי, אקסקלוסיביות לאומית וכיו״ב, או שיכול היה להגיע לדברים דומים רק במהלך מאבק מעמדי קשה ובלתי בטוח. למשל, הנצחון הצבאי סיפק קרקע לאומית, כלומר בסיס מולאם למשק הלאומי בלי הלאמה. היהודים זיכו עצמם ברכוש ערבי רב, שלל המלחמה, וזה כשלעצמו מצב צבאי לאומי המטפח את הסיכון וההגנה הקולקטיבית בעקבות ההצלחה והרווח הקולקטיבי.

שלטון סוציאליסטי חייב היה לפרק את המצב שנוצר על־ידי מלחמת 1948 בכיוון של פתרון בעניין הפליטים, תמיכה במדינה פלסטינית שכנה ותמיכה בפירוז ונייטראליזציה אזורית (התייחסויות כאלה לא חסרו גם בשיא המלחמה). שלטון סוציאליסטי מוכרח, ויכול היה, להיאבק בלאומיות המיליטריסטית בתוך עמו ולכפות ויתור על חלק גדול של הנכסים וההנאות שנפלו בחלקו של המנצח. אולם, הממלכתיות, בניגוד לסוציאליזם, נקשרה באופן חיובי ביותר לפתרון הצבאי של הבעיה הלאומית והיא פעלה למיסודו ולהגנה עליו על־ידי הרחבתו במלחמות העתידיות.

הלאומנות של הצד שכנגד והנחשלות הקולוניאלית המתמשכת של האיזור כולו היוו גורמים מסייעים. כמו כן, הסתייע המיליטריזם הישראלי במגמות דומות לאלה של האנגלים, הצרפתים והאמריקנים, הראשונים נלחמו מלחמת מאסף והאחרונים מלחמת חלוץ, למען מזרח־תיכון נחשל, מונרכיסטי, ונשלט על ידן. אחרי זמן קצר ביותר היווה נצחונה של ישראל הדחף החזק ביותר לדבקות שלטונה במדיניות של כוח ביחסי העמים (כולל אי־הכרה בעם השני).

העליונות הצבאית של ישראל סייעה להצלחה הגדולה שלה בקשירת סיוע חוץ. הממלכתיות, אם בזכות היותה תפנית ושלילה של הסוציאליזם ואם בזכות הפוטנציה הלאומית־המיליטריסטית, הצליחה להפוך את סיוע החוץ היהודי, האמריקני והגרמני, למרכיב כלכלי־מדיני קבוע ומרכזי שלה. ההצלחה הצבאית ומיסודה הפוליטי במדינה לאומית כמעט טהורה ובעלת נכסים, תרמו להרכז האמצעים והכוח שבידי הממשלה. אך ה״בטחון״ היווה גם ״ענף״ בהוצאה הממשלתית, וההצלחה הגדולה של השלטון היתה קשירתו לסיוע החוץ. סיוע החוץ ניתן בתנאים מיוחדים במינם, לא־קפיטאליסטיים — הרוב הגדול כ״מתנה״, הרוב ממוסדות וממשלות לממשלה ולמוסדות המקומיים, והיווה תוספת סדירה של מקורות כלכליים בשיעור שנתי ממוצע של 20% מהתל״ג. הסיוע במבנהו הלא־קפיטאליסטי איפשר זרימה גדולה ומתמדת של סחורות יבוא למשק עני, ואיפשר לשלטון לתמרן בהצלחה בין הצריכה העולה, ה״בטחון״, ההוצאות לרווחה וההשקעות בפיתוח.

שירטטנו את המודל של המערך הכלכלי־מדיני כדי להסביר את הפנים המתפתחות הרב־גוניות של מודל שלא סיפק ״תותחים או חמאה״, אלא גם זה וגם זה וגם יותר. ההשקעה השנתית הגבוהה בחימוש ובבטחון, בשמירה ותגבור העליונות הצבאית, נעה בין המלחמה הראשונה — 1948, והשנייה — 1956, סביב 5%-7% מהתל״ג, עד המלחמה השלישית — 1967, עלתה ל־10%, ובשנות השבעים והשמונים קפצה ל־20%-35% מהתל״ג. השיעורים האבסורדיים של ההוצאה לבטחון, בעיקר אחרי המלחמה השלישית

ועוד יותר אחרי הרביעית — 1974, קשורים מאוד בשיעורים האבסורדיים לא פחות של המענקים וההלוואות של סיוע החוץ הצבאי והאחר. עד כה הופיעו שני המרכיבים האלה "הבטחון" וה"סיוע" תמיד יחד.

מה שקרוי שלטון מיליטריסטי, תפיסת השלטון בכוח על־ידי קבוצה צבאית, פיזור הפרלמנט, איסור מפלגות, ביטול הזכויות הדמוקרטיות האזרחיות וכיו"ב, לא התקיים כאן ברמה הלאומית. נישול, קיפוח, ממשל צבאי ואחר כך כיבוש ומשטר צבאי הונהגו על־ידי המדינה כלפי העם השני כמיעוט וכעם נכבש. תנאי הקיום של המיעוט נקבעו במידה רבה ב־1948-1949 וב־1953 (ייתכן ששנים רבות איזן הממשל הצבאי ואין ספור אמצעי הפיקוח שנכללו בו את אי־ביטול קיומה של המפלגה הקומוניסטית). מדיניות הבטחון והמלחמות היוו את האמצעי העיקרי לשמירת האקסקלוסיביות וזכויות היתר הלאומיות, אם כי גם ביחס לערבים התקיימה, ולו גם במידה מוגבלת, הדינמיקה היסודית של מיליטריזם בתנאים טובים. הערבים הפלסטינים — אזרחי מדינת ישראל — מצאו עצמם בעיקר בחלק התחתון של ציבור המועסקים כשכירים בתנאים של עבודה קשה, שכר נמוך, וניידות תעסוקתית. רובם נשארו למטה אך גם מצבם התעסוקתי, הבריאותי וההשכלתי השתפר עם השגשוג המוגבל שאחרי המלחמה השנייה (1956) והשגשוג הגדול שאחרי המלחמה השלישית (1967). השירותים הממשלתיים בכפרים ובעיירות הערביות הורחבו (אם כי גם בשנות השמונים נותרו כארבעים יישובים ללא מים וחשמל!) והתעסוקה המלאה התמשכה ברציפות עד ראשית שנות השמונים (להרחבה ר' מאמרנו מ־1992).

המיליטריזם שטופח כמדיניות הלאומית תחת שלטונה של מפלגת פועלי ארץ ישראל נהנה מקונסנזוס דמוקרטי לעילא, מתמיכה בין־מפלגתית ברמה הלאומית, מתמיכה מעצמתית בינלאומית, והחשוב מכל מתמיכה אמריקנית. אופוזיציה כמעט שלא היתה, וגם זה מסימני הרכז הכוח וההצלחה הגדולה. השמאל הסוציאליסטי, שהיה הכוח הגדול יחסית שהתנגד פוליטית ואידיאולוגית לממלכתיות, להשתלבות במערב, למדיניות לאומית צבאית, לנישול ולשלטון צבאי על מיעוט לאומי, נחלש מאוד.

מ־1955 לא היתה יותר אופוזיציה ציונית סוציאליסטית למיליטריזם. מבחינה מרכזית זאת, כמו מבחינת הבטחת סיוע החוץ וההתעצמות הצבאית, וכן מבחינת השינוי במעמדה והרכבה של קבוצת־העל בהיראכיה השלטונית, הפכו המלחמות לאפשרות זמינה בכלכלה־המדינית הישראלית. השינויים בחלוקת הכוח הפוליטי מעמדי בלטו בתפנית של מפא"י ימינה, שנישאה על־ידי קבוצות לחץ אקטיביסטיות, שהתחזקו בצמרת השלטון שלה (רפ"י), ואחר כך על־ידי התארגנות שפנתה ימינה דרך המרכז (ד"ש) ושוב ימינה (חלק מהתחיה, מולדת וצומת).

ההתפתחויות המפלגתיות־פוליטיות הן היבט אחד של מיליטריזם בתנאים טובים. במסגרתו נמשכה העלייה של הבורגנות הממלכתית כשכבה רחבה ומורכבת מקבוצות ביורוקרטיות, קבוצות פרופסיונאליות והמעמד הבינוני של אנשי עסקים ועצמאיים. המעמד הבינוני אף שהתעשר והתרבה בעזרתן הנדיבה של ממשלות מפלגת העבודה הגיב כאן, כמו במקומות אחרים בעולם, בהעברת תמיכתו הפוליטית ימינה, לימין העבודה, ואחר כך למרכז־ימין או לימין־ימין מחוץ לה.

מההכנסות השונות והרבות של המיליטריזם חזרו ונהנו באופנים שונים ובמידות שונות מאוד, בעיקר השייכים לצד הלאומי האחד — היינו היהודים. בעיקר הורגש פיזור עממי רחב של אפשרויות בשיפור העצום בשיכון, בשירותי רווחה, ובתעסוקה המלאה

שנמשכה גם בשנות השבעים וחלק מהשמונים, אחרי הקיפאון בשיעורי הצמיחה הכלכלית. השיפור המוחלט ברמת החיים העממית וההתעשרות המהירה של קבוצות רבות ומגוונות ממשיכים להסביר מדוע לא הפכו היחסים הפוליטיים בין "עליונים" ו"תחתונים" בחברה למאבק פוליטי מעמדי, האף שפער ההכנסות התרחב מאוד. נוסף על כך הקלה ההתפצלות הפוליטית־מפלגתית, העדתית הדתית והלאומית על שליטתו של הממסד במתחים מעמדיים.

תנאי המיליטריזם הגבוה (אחרי 1967) הצמיחו כפיטריות אחר הגשם את האולטרה־לאומיים בכל האגפים — במערך, במפד"ל, במרכז האזרחי, ובימין המסורתי, ולצידם הצמיחו מפלגות וארגונים התנחלותיים גזעניים. הרב־מפלגתיות לא התבטלה, הדתיים מפוצלים ובימין הקיצוני מספר מפלגות קטנות. קיימות קבוצות ומפלגות אופוזיציוניות התומכות בפוליטיקה של נסיגה ושלום ישראלי פלסטיני, ומהן שהתארגנו רק לאחרונה, אבל נדמה שביחס לסיכוי לשינוי — אפשר לומר שבתנאים הקיימים "נעול" מערך הכוחות הפוליטיים על מיליטריזם, על עליונות צבאית שקשה לדעת את גבולותיה, על המשך הכיבוש והמשך הסיוע.

אם להתייחס בעקבות פול סוויזי ל"הווה כהיסטוריה" הרי, על סמך התקדימים של שתי הנסיגות מסיני, אפשר לצפות כי השינוי, כאשר יבוא, יתחיל כנראה בלחץ אמריקני באמצעות תנאי הסיוע הפוליטי, הכלכלי והצבאי. עד כה (1985) תוגמלו על־ידי האמריקנים אפילו מלחמות לא כל כך מוצלחות (כמו לבנון א׳ ולבנון ב׳) ביד כלכלית ופוליטית רחבה (הקשר לרווחי הנפט ומכירות תעשיות הנשק שהאמריקנים, וגם אחרים, קצרו באיזור, אינו נעלם מעינינו, אלא שאין זה נושא הדיון הנוכחי). אין ספק שמדינה "המכורה" לסיוע ולחסות מראשיתה פתוחה ביותר ללחצים של קיצוץ, הרעת תנאים, או ביטול הסיוע, למרות שהרטוריקה הלאומית מלעיטה את הציבור בהבטחות מנוגדות. לעומת זאת, מלחמות, וגם תנועת ההתנגדות הפלסטינית, ניגודים פנימיים בצמרת השלטון הישראלי, ניגודים מפלגתיים ומעמדיים, נראים כניתנים לדיכוי או לאיזון, ובסופו של דבר לשליטה פוליטית.

רבים מהנתונים שהובאו מקלים על האבחנה בין הכלכלה־המדינית של ישראל לבין זו של חברות ומדינות אחרות. כך למשל הדמיון של ישראל למה שמכונה "קפיטאליזם מדינתי" (state capitalism). הממשלה מרכזת בידה שליטה מכרעת בחיים הכלכליים והשכבה העליונה היא תישלובת ביורוקרטית־עיסקית. בולטים במיוחד הנתונים המזהים את ישראל בשורה הראשונה של מדינות "חסות" או תלות. מחצית מהזמן המדינתי שלה ישראל היא "מדינת כיבוש", וכל זמן קיומה היא מדינת מלחמות (חמש וחצי מלחמות בפחות מ־40 שנים). עוצמתה של ישראל מסייעת לארצות האיזור לבזבז חלק ניכר מאמציהן על "בטחון". היא משולבת במערך האימפריאליסטי האמריקני באיזור, אך בדומה למדינות מטרופולין קולוניאליות, היא גם מדינת רווחה ומדינה דמוקרטית כלפי אזרחיה.

אך אם בהווה רב הדמיון בין מדינת ישראל לבין מדינות אחרות, מהן מתפתחות ומהן מפותחות, המאכלסות את איזור ההשפעה הפוליטי־צבאי האמריקני, הינה במוצאה היה לישראל ייחוד. היא היתה חברה שפיתחה את הנוגדן החברתי החזק ביותר ללאומנות, למיליטריזם, לנישול. הסברנו את האלטרנטיבה הסוציאליסטית, את המאבק בה ואת הנסיגה המהירה ממנה, וכפי שציינו נעשו דברים אלה מנימוקים מכניסים. שכן, בניגוד לסוציאליזם היו הממלכתיות והמיליטריזם מהלכים שלא חייבו ויתורים, אלא, אדרבא,

הבטיחו הישגים והכנסות למפלגה השלטת, לממשלה ולעם המנצח. תנועות השתעבדו לאפשרויותיה ואפשר לומר שהמדינה כולה הצליחה עם הלאומיות המיליטריסטית.

אולם תקדימים לשינוי מהיר, כולל ושלם, יש, והרי פתחנו באחד כזה. נסיים בדבריו של היינריך בל שנאמרו על מציאות חברתית מסוכסכת מאוד בסיום ספרו האחרון ״מצור של חרדה״ (עברית, 1982): ״כי איזה סוציאליזם חייב לבוא, חייב לנצח...״.

את העבודה הזו כתבנו לפני פרוץ האינתיפאדה, ויש כל כך הרבה מה להוסיף. הדבר אינו יכול להיות אחרת, שכן המחקר החברתי הוא מחקר היסטורי. כל השאר הוא חומר להמשך.

הערות

בעבודה זו אנו מבקשים לכבד את זכר חברנו לובה לויטה (1904-1976), קומונר והוגה דעות סוציאליסטי.

הגירסה האנגלית של עבודה זו עוררה תגובה ביקורתית שאנו השבנו עליה: Shulamit Carmi and Henri Rosenfeld. 1991. "The Radical Change: From a Socialist Perspective to Militarism (Rejoinder to Ben-Eliezer and Shamir)". *International Journal of Politics, Culture and Society*, 4(4).

כמו כן אנו רוצים לציין כי תחומים רבים שלא זכו במאמר זה להתייחסות נרחבת ומעמיקה כדרוש טופלו על־ידינו במאמר אחר — Shulamit Carmi and Henri Rosenfeld. 1992. "Israel's Political Economy and the Widening Class Gap Between its Two National Groups". *Asian and African Studies*, 26.

1. Survey 1946 I:141.
2. ב־1941 עבדו כ־27% מהשכירים היהודים במפעלים ובמקומות עבודה השייכים להסתדרות. 15%-20% עבדו במקומות ציבוריים: בעיריות, בסוכנות היהודית ובממשלה. בסך הכל עבדו כ־40%-50% מהשכירים במשק הלא פרטי (פוליאק, 1945: 188; ברסלבסקי, 1958: 414).
3. הנושא של עלייתם, צמיחתם, התרבותם והסתעפותם של עיקרי ודפוסי התנהגות סוציאליסטיים בתחומים רבים ומתרבים כמו עבודה, משפחה, חינוך, תרבות, בריאות, דיור, משפט, לא נחקר כנראה כנושא עצמאי. עם זאת, הרגישות כלפיהם כלדפוסים אלטרנטיביים מתבטאת בכך שהנושא זכה להתייחסות כמעט בכל פרסום והדברים אמורים בפרסומים השגרתיים של ההסתדרות, התנועות הקיבוציות, בדיונים הרבים שהוקדשו לכך בוועידות ובמועצות התנועתיות. דוגמה טובה למודעות לאלטרנטיבה, מצויה בספר **לדמותו החברתית של הכפר העברי**, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תש״ו. מכונסים בספר דברי המשתתפים בסימפוזיון שנערך ביוזמת הפרופסור בובר ואחרים מראשי האוניברסיטה עם ״הסתדרות הפועלים החקלאיים״. בהקדמה מציין בובר ״בישוב העברי הולך ומתהווה מפעל חברתי סגולי, שכלפיו מוטלת על הרוח קודם כל חובת ההכרה ולאחריה אף חובת הביקורת וההצעה.״
4. למושג פוטנציה ראה E.P. Thompson, 1978.
5. כניסוחו של איש הזרם המתון לוז׳ינסקי, לימים לוז, שלרוב גם החרים את המונח סוציאליזם. דוגמאות לשימוש במינוח: ברסלבסקי, 1956: 200; כצנלסון 1947: 378-377; טבנקין, 1969: 129-98; יערי, 1947: 184-92; בן־גוריון, 1956: 316-300; ול״אלטרנטיבה שוויונית לחברה קפיטליסטית״, לוזינסקי, 1931, בספרו של ברסלבסקי, 1956: 208. המושג ״הגמוניה״ מופיע בשיח הפוליטי בעיקר בשנות השלושים, למשל, טבנקין, 1934(1967): 170; יערי, (1942)1972: 155-153. בנאומו בפני ועידת מפא״י ב־1950 השתבח בן־גוריון ב״הגמוניה הציונית הסוציאליסטית בקרב מעמד הפועלים, המדינה והעם״ — דברים הבאים ללמד על שגרת הלשון ששררה, לפחות פרק זמן מסויים, גם בקרב בעלי מגמה פוליטית מנוגדת.

6. חלוציות, הסתפקות במועט, התלהבות נעורים, נכונות להקרבה, אידיאליזם לאומי, ושאר מרכיבי התנהגות, אמונה, או גיל, שצוינו בעבודות הנ"ל, אינם מאפיינים מספיקים. יתר על כן, הזהות האידאית וההשתייכות הארגונית היו בעלי חשיבות רבה מאוד לתנאי הקיום והפעולה של גופים פוליטיים אלה. טשטוש פרוגרמטי או מחלוקת רעיונית היוו פעמים רבות גורמים לפיצול ארגוני. אי לכך אין החוקר יכול להסביר אותם על־ידי רדוקציה של זהות רעיונית סוציאליסטית למרכיבים כמו גיל, התנהגות, מוסר אישי וכדומה. במסתו על המתודה מתייחס סרטר לרדוקציה המחקרית כאשר הוא מבקר את הנכונות של חוקרים להסתפק בזיהוי "ביורוקרטי" של התופעה ההיסטורית־חברתית תוך "ליקבידציה של האיחוד" שלה (Sartre, 1968:28).

7. בהתייחסותנו לתנועה הציונית הסוציאליסטית בארץ השתדלנו להציג את הנתונים האוניברסליים ועם זאת, כעצתו המתודית של סרטר, לא לגרוע מהצגת "הייחוד שבהווייתה השלמה" (Sartre, 1968:25).

8. חולשתם הפוליטית ואורח קיומם הצנוע ביותר, נטרלו כנראה הופעת מימדים של פטרוניות (פרויס, 1927).

9. פטאי ב־1949 (Patai) וזוריק שלושים שנה אחריו (Zureik, 1979:41) לא התייחסו למורכבות של השאלה הנדונה. ספאראטיזם כעיקרון וכפוליטיקה מעשית עומד בסתירה להשקפה ולהוויה הקומונאלית, ואם כי היו נסיבות מקלות רבות, פוליטיות, כלכליות, בטחוניות וכו' הסתירה נשארה בעינה. המודעות לסתירה וביטויים לשאיפה לתת לה מענה תנועתי מתקדם מופיעים לדעתנו לא רק בתגובות של קבוצות ומנהיגים רדיקליים כמו סירני (Sereni, 1936:285-287), או חזן (Hazan, 1936:235-245) אלא גם בפוליטיקה של עבודה עברית. לאניטה שפירא (1977) דעה המנוגדת לזו המובעת כאן.

10. מקבילות מעניינות ליחסים בין ערבים ויהודים בתקופת המנדט מצאנו דווקא בספר העוסק ביחסי יוונים ותורכים קפריסאים טרם הפלישה התורכית לאי (Attilades, 1977).

11. נקודה זו נדונה בספרו של מרגלית (1966).

12. אייזנשטאדט למשל מתמקד ב"שינוי מצבה הסטרוקטוראלי־פונקציונלי של העילית" מ"עילית חלוצית לעילית שלטת" (Eisenstadt, 1970:678-79); הורוביץ וליסק מוצאים את העילית ממוקמת במרכז הפוליטי ששליטתו במקורות מבטיחה את היציבות הפוליטית של הפריפריה ושל המערכת כולה ואת המעבר החלק מ"המדינה בדרך" למדינה (Lissak and Horowitz :1978:211-12); שפירא בוחן את ההתפתחות ההיסטורית של אחדות־העבודה (1919-1929) במונחים של מאבק לשלטון וחיסול מתנגדים בדרך אליו, הפונקציה של המנגנון והאידיאולוגיה הפוליטית היא לשרת מטרה זו (Shapiro, 1976:254-56 ,5-6). ביקורת על המכאניות של ההסבר הפוליטי של שפירא מצויה אצל לויטה (15-27:1976). אהרונוב דן במפלגות הפועלים במונחים של סיעתיות פוליטית ורואה את הצלחתן בהנהגת "שיטות גמישות לרוטיניזציה של יחסים בין קבוצות יריבות סמויות" (Aronoff, 1977:377); וספרן מוצא כי "המבנה הפוליטי הישראלי עבר טרנספורמציה הדרגתית... שפינתה מרחב לקונצנזוס פוליטי רחב..." (Safran, 1981:170). באשר למקורות השינוי אייזנשטאדט מציינים כפרטיקולריות עדתית "דאידיאולוגיזציה כללית" וההשפעות של תהליכי ספציאליזציה ודיפרנציאציה (שם, 82-680).

12ב. בגירסתה הראשונה הובאה עבודה זו בכנס האגודה האנתרופולוגית בוושינגטון בשנת 1982, ובמלואה שנה לאחר מכן ב־1983 בכנס בין־לאומי בנושא הביורוקרטיה שהתקיים בניו־יורק. כלומר, שנים לא מעטות לפני הופעת עבודותיהם של שמחה פלפן (Flapan, 1987) ואחריו של בני מוריס (Morris, 1989). לכן נאלצנו להתייחס לעבודותיהם בדרך של איזכור בלבד.

13. השימוש שלנו במונח "טובת המדינה" (Raison d'Etat) בהקשר הנדון הושפע מאורח הטיעון של בובר בוויכוח עם בן־גוריון במרץ 1949. בכנס הסופרים עם ראש הממשלה (בובר, 1982), בובר כלל בטובת המדינה את ההתייחסות האחראית לפתרון בעיית הפליטים.

14. המדיניות כלפי המיעוט הערבי לא היתה פרי התפתחות הדרגתית כפי שהקורא יכול להתרשם מעיון בספרו של לוסטיק (1985) למשל. המדיניות נקבעה בשנה הראשונה: ממשל צבאי, אי־שבות והפקעת אדמות. במשך השנים בוטלו כמה מהאפליות הבולטות כלפי האזרחים הערבים שנכללו בחוקי הממשל הצבאי וביטולו המלא היווה את המטרה העיקרית למאבק הפוליטי היהודי־ערבי והערבי (Rosenfeld, 1978).

15. דוגמה להצעות ותוכניות אלה יוכל הקורא למצוא אצל השומר הצעיר, 1947; גרנובסקי, 1948; וייץ, 1948.

16. ההבדלים והמאבקים בין הימין והשמאל בתנועת הפועלים נגעו ברוב תחומי העשייה החברתית והביטוי הרעיוני וקשה לחשוב על תחומים שהיו מנותקים מהשפעתם. בהכללה אפשר לומר כי מפא"י תפסה בשלב מוקדם את עמדות המפתח בהסתדרות, במוסדות הציבוריים והתחזקה כמפלגה פרלמנטרית בעוד

שתנועות וקבוצות השמאל נשארו בעיקר קומונאליים. לכן, למשך שנים רבות, נשאר ההבדל העיקרי ביניהם הפראקסיס או ההגשמה האישית של הסוציאליזם בקומונה התנועתית. פרטים רבים על התגבשות הכוח המפלגתי, והמאבק למונופול פוליטי מצויים בעבודות הבאות: גורני, 1971; ישי, 1978; מרחב, 1980.

17. על היחס סוציאליזם־ממלכתיות, הניגוד ביניהם, נצחון הממלכתיות, החשיבות הקריטית שנודעה לעליית המדינה והנצחון במלחמה באותו פרק זמן, עמדנו גם בעבודה יותר מוקדמת (Rosenfeld and Carmi, 1976). אלא שהנושאים שונים.

18. בשנות המנדט לא ראו הזרמים השונים בתנועת הפועלים, כולל מפא״י, את המוסדות, הארגונים, והרשויות הקיימות, כולל ההסתדרות הציונית, הסוכנות, הוועד הלאומי או הסתדרות העובדים, כ״מדינה בדרך״. החברים והמנהיגים, גם בזרמים המתונים ביותר של תנועת הפועלים התחילו בקולקטיב החברתי או בקואופרציה וייחסו להן ערך עליון. לעומת זאת נחשבה המדינה תכלית עליונה וטבעית בימין. אלה היו לדעתנו גורמי מוצא מכריעים. השינויים שחלו אחרי מלחמת העולם השנייה לא היו חד־משמעיים, וכפי שניסינו להסביר, התפנית ל״ממלכתיות״ היתה מן הפירות של הנצחון הצבאי במלחמת 1948.

19. הכלכלה של מדינת ישראל אופיינה ככלכלה ״מעורבת״ (הלוי וקלינוב־מלול, 1968: 4; הורוביץ, 1967: 38, 180), ״פולימורפית״, ״פלורליסטית״ (הורוביץ, שם), ״כלכלה מתפתחת״ (עופר, 1967), וכו׳. לנו נראה שהמאפיין הבולט ביותר הוא שלמרות המורפולוגיה המיוחדת, זה לא היה משק סוציאליסטי; רמת הריכוזיות הגבוהה במיוחד הציבה אותו בשורה הראשונה של הכלכלות הממלכתיות.

20. ״... אישור המלווה (100 מיליון דולר) ושחרור אסירי המחנות מקפריסין ערב הבחירות בישראל נועדו להחליש את סיכויי המפלגות השמאליות הקיצוניות אשר תמכו באוריינטציה סובייטית״ (לוח הארץ, 1949/50, 67).

21. דעתנו היא שבשום פנים אין לראות את אי הכרתה של מפא״י בעם הפלסטיני ובזכות השיבה של הפליטים כעמדות שהתגבשו מאז ועדת פיל. על אף הדמיון, אין זהות בין ההכרה הלאומית ואימוץ תוכנית החלוקה המדינית שעמדה כשאלה מרכזית בפילוג מפא״י.

22. ייצוגה הפרלמנטרי של מק״י בכנסת בשנות החמישים היה כלהלן: ארבעה ח״כ ב־1949, חמישה ב־1951, שישה ב־1955, ושלושה ב־1959.

23. ר׳ Rosenfeld and Carmi, Unpublished Ms.

24. ר׳ למשל שרת, 1978, IV: 1192; V: 2330.

25. ר׳ ישראל בר, 1957: 225-230.

26. במקביל לקונסטרקט של הלאומיות המיליטריסטית שבנינו לתקופת המדינה ניתן לבנות קונסטרקט לתקופת הטרום־מדינה. אי אפשר לעשות זאת על דרך ההנגדה, המודל חייב להיות פרי ניתוח היסטורי והכללה על יסוד הניתוח.

27. לעלייה הניכרת בסיוע הגרמני ב־1957, ר׳ הלוי, 1973 :250.

28. התרחבות כלכלית בעקבות המלחמה ניכרה בהרחבת נמלי הדרום ובתעבורה ימית, הרחבת משק הדלק ושיפור תשתית הכבישים הדרומיים.

29. דו״ח מוזס הוא דוגמה טובה ליחס מועדף כלפי הסקטור הפרטי (מוזס, 1965: 13).

30. התעסוקה הגבוהה בשרותים היתה נתון קבוע: למשל, 62% ב־1957, שעלו ל־67% ב־1970. אדמה פנויה בשפע ואינטנסיפיקציה מהירה של ענפי החקלאות הביאו להספקה עצמית, לסיבסוד ממשלתי גבוה ולפליטת עובדים מהענף. התעשייה קלטה עובדים כל התקופה אך בשיעורים מתונים. סיוע החוץ איפשר את ההתרחבות המתמדת של ענפי השירות כולל דיור.

31. העובדה שמלכתחילה הועסקה כמחצית השכירים ומעלה במקומות ציבוריים: ממשלתיים, הסתדרותיים, מוניציפליים וממסדיים אחרים היוותה הקלה גדולה להסדר שרות המילואים. לפחות במקומות אלה היו רוב המתגייסים פטורים מחשש פגיעה במקום עבודתם, שכרם או זכויותיהם.

32. להתחלקות השכירים לפי שכר, ענף, עדה וכו׳, ר׳ לוי, 1968; שכירים ערבים, Rosenfeld, 1978; עבודת נשים, בן־פורת, 1989.

33. שיחת י. בן־אהרון ושביט. שביט, 1984: 148.

34. לבעיית המוביליות בהקשר זה ר׳ Smooha 1978:159-163; לפער העדתי בחינוך ר׳ סבירסקי, 1990.

35. לשינויים בהכנסה לנפש ר׳ Horowitz, 1967:101; הירש, 1970; ארנון, 1988.

36. למשל מיטל, 1974.

37. ר' לתקציב הבטחון, ברגלס, 1983; לסיוע החוץ, לאופר, 1983; לתעשיית הבטחון, פרי ונויבך, 1984; מינץ, 1983; הלפרין, 1987.

38. ההכנסה לנפש, שירותי הרווחה ורמת החיים הכללית של האוכלוסייה גדלו במשך כל התקופה. "הצריכה הפרטית והצריכה האזרחית הציבורית גדלו בין שנות החמישים ואמצע השבעים פי חמישה. אך הצריכה הבטחונית גדלה באותו זמן פי שמונה עשר". (ארנון, 1981: 20).

מקורות

אבנרי, א. 1980. **ההתיישבות היהודית וטענת הנישול**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

אדרת, א. עורך. 1955. **שלבים ומאבקים**. תל אביב: הוצאת מפא"י.

אוטיקר, ישראל. 1972. **תנועת החלוץ בפולין 1935-1932**. תל אביב: בית לוחמי הגיטאות.

אלון, יגאל, עורך. 1953. **ספר הפלמ"ח**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

אליצור, א. 1946. **מפעל היסוד**. ירושלים, קרן היסוד.

אמיתי, יוסי. 1988. **אחוות עמים במבחן**. תל אביב: צ'ריקובר.

אסופות. 1935. **עבודה עברית**. תל אביב: ההסתדרות הכללית.

ארנון, י. 1981. **משק בסחרור**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

בובר, מ. 1982. דברי סופרים 1949. **פרוזה**, חוברת 52-53.

בן־אברם, ב. 1978. **מפלגות בתקופת הבית הלאומי**. ירושלים: מרכז שז"ר.

בן־גוריון, ד. 1932. **עבודה עברית**. תל אביב: הועד הפועל.

בן־גוריון, ד. 1942. **מדיניות ציונית, מעשים ומגמות**. תל אביב: עם עובד.

בן־גוריון, ד. 1974. **ממעמד לעם**. תל אביב: עם עובד.

בן־פורת, י. 1989. "האם היהודיה יוצאת לעבודה...", בתוך **המשק הישראלי: חבלי צמיחה**, בעריכת י. בן־פורת. תל אביב: עם עובד.

בקי, ר. 1967. "דמוגרפיה". **האנציקלופדיה העברית**, כרך 6.

בר, י. 1957. **במעגלי בעיות הבטחון**. תל אביב: עם עובד.

ברגלס, א. 1989. "נטל הבטחון והמשק הישראלי". בתוך **המשק הישראלי: חבלי צמיחה**, בעריכת י. בן־פורת. תל אביב: עם עובד.

ברסלבסקי, מ. 63-1955. **תנועת הפועלים הארץ־ישראלית**. (ארבעה כרכים). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

גורני, יוסף. 1971. **אחדות העבודה 1930-1919: אידיאולוגיה ומדיניות**. עבודה לשם קבלת תואר ד"ר. אוניברסיטת תל אביב.

גורני, יוסף. 1985. **השאלה הערבית והבעיה היהודית**. תל אביב: עם עובד.

גל, ב. 1961. בתוך **הקיבוץ המאוחד: ילקוט מקורות**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

געתון, א. 1971. "הכנסה ומדיניות שכר". **רבעון לכלכלה**, 69-70.

גרנובסקי, א. 1948. "על סף המדינה", בתוך **קמה**, ביסטריצקי (עורך). הרצליה: מסדה.

דורון, א. 1972. **מפלגת העבודה הישראלית**. בית ברל.

הדרי, ח. 1961. **הקיבוץ המאוחד: ילקוט מקורות**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

הורוביץ, ד. 1948. **הכלכלה הארצישראלית בהתפתחותה**. תל אביב: מוסד ביאליק.

הורוביץ ד. 1970. "מדיניות כלכלית". **רבעון לכלכלה**, 65-66.

הירש, ז. 1970. "אנטומיה של חמישה ענפי יצוא...". **רבעון לכלכלה**, 67.

הלוי, נ. 1973. "מגמות בעודף היבוא ובמימונו", **רבעון לכלכלה**, 65-66.

הלוי, נ. 1989. "מאזן התשלומים של ישראל", בתוך **המשק הישראלי: חבלי צמיחה**, בעריכת י. בן־פורת. תל אביב: עם עובד.

הלפרין, א. 1987. "הממסד הצבאי וצמיחה כלכלית בישראל". **רבעון לכלכלה**, 37.

השומר הצעיר. 1947. **הדרך לעצמאות דו־לאומית בפלסטינה**. מיזכר. תל אביב: השומר הצעיר.

וייץ, י. 1948. "ארץ המדינה העברית", בתוך **קמה**, ביסטריצקי (עורך). הרצליה: מסדה.

זית, ד. 1985. **ציונות בדרכי שלום**. גבעת חביבה: ספריית פועלים.

חביב, י. 1972. **ילדים בישראל**. דו"ח מחקר 168, מכון סאלד.

טבנקין, י. 1967. **דברים**. (כרך I). תל אביב: יד טבנקין, הקיבוץ המאוחד.
טבנקין, י. 1969. **בדרכי השליחות**. תל אביב: ההסתדרות, מפעלי תרבות וחינוך.
יערי, מאיר. 1972. **במאבק לעבודה משוחררת**. תל אביב: ספריית פועלים.
יערי, מאיר. 1947. **בדרך ארוכה**. מרחביה: ספריית פועלים.
ישי, יעל. 1978. **סיעתיות בתנועת העבודה: סיעה ב׳ במפא״י**. תל אביב: עם עובד.
כוכב, ד. וליפשיץ, י. 1973. ״הוצאות הבטחון והשפעתם על המשק הלאומי והתעשייה״. **רבעון לכלכלה**, 79, 78.
כצנלסון, ב. 50־1945. **כתבי ברל כצנלסון**. (כרך 6). תל אביב: מפא״י.
לובוצקי, ב. 1946. **הצה״ר ובית״ר**. ירושלים: מכון להשכלה ציונית.
לוח הארץ 1949. **לוח הארץ 1949/1950**. תל אביב: הוצאת חיים.
לוח הארץ 1954. **לוח הארץ 1954/1955**. תל אביב: הוצאת חיים.
לוטן, ג. 1973. **בדרך למדינת הרווחה**. תל אביב: עם עובד.
לוי, ח. 1968. **הפרשי שכר של קבוצות שכירים**. ירושלים: בנק ישראל.
לויטה, ל. 1976. **השגות ותגובות ל״אחדות העבודה ההיסטורית״**. אפעל: יד טבנקין.
לוסטיק, א. 1985. **ערבים במדינה היהודית**. ירושלים: מפרש.
לניר, צ. עורך 1985. **בטחון וכלכלת ישראל בשנות השמונים**. תל אביב: משרד הבטחון.
מוזס, י. 1965. **דו״ח על ניהול מפעלים עסקיים של המדינה**. ירושלים.
מורג, א. 1967. **מימון הממשלה בישראל**. ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית.
מיטל, ש. 1974. ״תקציב הממשלה לשנת 1974/75״. **רבעון לכלכלה**, 81-80.
מישר, י. 1989. ״דפוסי השקעה״, בתוך **המשק הישראלי: חבלי צמיחה**, בעריכת י. בן־פורת. תל אביב: עם עובד.
מרגלית, אלקנה. 1966. **אנטומיה של שמאל: פועלי ציון שמאל בא״י, 1919-1946**. תל אביב: י.ל. פרץ.
משרד העבודה, 1966. **תעסוקה בערי פיתוח**. מדינת ישראל, משרד העבודה.
נפתלי, פ. 1942. ״משק עובדים והגשמה סוציאליסטית״. בתוך **מעשים ומגמות**. תל אביב: עם עובד.
סבירסקי, שלמה. 1981. **לא נחשלים אלא מנוחשלים**. חיפה: מחברות למחקר ולביקורת.
סבירסקי, שלמה. 1990. **חינוך בישראל**. תל אביב: ברירות.
סימפוזיון. 1945. **לדמותו החברתית של הכפר העברי בא״י**. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
עופר, ג. 1989. ״ההוצאה הציבורית האזרחית בישראל״, בתוך **המשק הישראלי: חבלי צמיחה**, בעריכת י. בן־פורת. תל אביב: עם עובד.
פוליאק, א.נ. 1945. **היישוב העברי במוצאי המלחמה**. מרחביה: ספריית פועלים.
פרויס, ו. 1927. על האפשרות של הסכם יהודי־ערבי, **קונטרס**.
קוזניץ, ס. 1973. ״ההתפתחות הכלכלית של ישראל״. **רבעון לכלכלה**, 79־78.
קרסל, ג. יחיאל, י. 1963: ״מדיניות חוץ ופנים של מדינת ישראל״, **האנציקלופדיה העברית**, כרך 6.
רוטר, ר. שמאי נ. 1971. ״התחלקות ההכנסה האישית בישראל״. **בטחון סוציאלי**, 1.
שביט, ד. 1984. **שיחות עם בן־אהרון**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
שביט, יעקב. 1979. ״יחס התנועה הרביזיוניסטית לתנועה הלאומית הערבית״, בתוך **הציונות והשאלה הערבית**. ירושלים: מרכז שז״ר.
שפירא, א. 1977. **המאבק הנכזב: עבודה עברית 1929-79**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
שרת, מ. 1972. **יומן אישי**. (כרכים 4-5). תל אביב: ספריית מעריב.
שתיל, י. 1955. **משק הקיבוץ בישראל**. תל אביב: ספריית פועלים.
תגר, יהודה. 1979. ״המרד הערבי בשנת 1936 בפרספקטיבה של העימות היהודי־ערבי בארץ ישראל״. בתוך **הציונות והשאלה הערבית**, ירושלים: מרכז שז״ר.
Arian, A. (Ed.). 1980. *The Elections in Israel: 1979*. Jerusalem: Academic Press.
Aronoff, Myron J. 1977. *Power and Ritual in the Israel Labor Party: A Study in Political Anthropology*. Assen/Amsterdam: Van Gorcum.
Attilades, Michael A. (Ed.). 1977. *Cyprus Reviewed*. Nicosia Cyprus: The Jus Cypri Association and the Coordinating Committee of Scientific and Cultural Organizations.

Bank of Israel. 1960. *Annual Report 1959*. Jerusalem.

Barkai H. 1964. *The Public Histadruth and Private Sectors in the Israeli Economy*. Sixth Report 1961-63. Jerusalem: The Falk Project.

Ben-Gurion, D. 1936. "Planning Zionist Policy", in Enzo Sereni and R.E. Ashery (Eds.), *Jews and Arabs in Palestine*. New York: Hechalutz Press.

Ben-Gurion, D. 1951. "The Call of Spirit in Israel". *Government Yearbook 1951/52*. In State of Israel, Jerusalem, Government Printer.

Bentwich, J.S. 1965. *Education in Israel*. London: RKP.

Carmi, S. and H. Rosenfeld. Unpublished Ms. *The Origin of the Kibbutz*.

Carmi, S. and H. Rosenfeld. 1971. "Immigration, Urbanization and Crisis". *Journal of Comparative Sociology*, 121: 41-57.

Carmi, S. and H. Rosenfeld 1974. "The Origins of the Process of Proletarianization and Urbanization of Arab Peasants in Palestine." In La Ruffa, Freed, Saunders, Hansen, Benet (Eds.), *City and Peasant: A Study in Socio-Cultural Dynamics. Annals of the New York Academy of Sciences*. Vol. 220. New York: The New York Academy of Sciences.

Carmi, S. and H. Rosenfeld. 1992. "Israel's Political Economy and the Widening Class Gap Between its Two National Groups". *Asian and African Studies*, 26.

Cohen, A. 1970. *Israel and the Arab World*. New York: Funk and Wagnalls.

Cohen, Reuven. 1972. *The Kibbutz Settlement*. Tel-Aviv: Hakibbutz Hameuchad.

Darin-Drabkin, H. 1962. *The Other Society*. London: Victor Gallancz.

Eisenstadt, S.N. 1970. "Israeli Identity: Problems in the Development of the Collective Identity of an Ideological Society". In S.N. Eisenstadt, R. Bar Yosef and C. Adler (Eds.). *Integration and Development in Israel*. Jerusalem: Israel Universities Press.

Farhi, D. 1975. *Documents on the Attitude of the Ottoman Government Towards the Jewish Settlement in Palestine After the Revolution of the Young Turks*. Jerusalem: The Magnes Press.

Flapan, Simha. 1987. *The Birth of Israel*. New York: Pantheon.

Frank, A.G. 1975. *On Capitalist Underdevelopment*. Bombay: Oxford University Press.

Gabbay, R.E. 1959. *A Political Study of the Arab-Jewish Conflict: The Arab Refugee Problem A Case Study*. Geneva: Libraire E. Droz.

Garber-Talmon, Y. and Z. Stup. 1970. "Secular Asceticism: Patterns of Ideological Change". In S.N. Eisenstadt, R. Bar Yosef and C. Adler (Eds.). *Integration and Development in Israel*. Jerusalem: Israel Universities Press.

George, S. 1988. *A Fate Worse Than Debt*. London: Penguin.

Great Britain, 1973. *Palestine Royal Commission Report Cmd. 5479*.

Greenberg, Stanley B. 1980. *Race and State in Capitalist Development*. New Haven and London: Yale University Press.

Halevi, N. and R. Klinov-Malul. 1968. *The Economic Development of Israel*. New York: Frederick and Praeger, in cooperation with the Bank of Israel.

Hanoch, G. 1961. *Income Differentials in Israel*. Fifth Report, 1959 and 1960, Jerusalem: The Falk Project for Economic Research in Israel.

Hashomer Hatzair. 1947. *The Road to Bi-National Independence for Palestine*. Memorandum of the Hashomer Hatzair Workers' Party of Palestine, Tel-Aviv: Hashomer Hatzair.
Hazan, Y. 1936. "Jewish Unions and Arab Labor". In Enzo Sereni and R.E. Ashery (Eds.) *Jews and Arabs in Palestine*. New York: Hechalutz Press.
Hiro, P. 1982. *Inside the Middle East*. London: Routledge and Kegan Paul.
Horowiz, Dan and M. Lissak. 1978. *Origins of the Israeli Polity: Palestine Under the Mandate*. Chicago: University of Chicago Press.
Horowitz, David. 1967. *The Economics of Israel*. Oxford: Pergamon Press.
Hurewitz, J.C. 1976. *The Struggle for Palestine*. New York: Schocken Books.
Jiryis, Sabri 1976. *The Arabs in Israel*. New York and London: The Monthly Review Press.
Kolatt, I. 1975. "The Organization of the Jewish Population of Palestine and the Development of the Political Consciousness Before World War I". In Moshe Ma'oz (Ed). *Palestine During the Ottoman Period*. Jerusalem: The Magnes Press.
Kurland, S. 1947. *Cooperative Palestine: The Story of Histadruth*. New York: Sharon Books for the National Committee of Labor Palestine.
Laufer, L.Y. 1983. *U.S. Aid to Israel: Problems and Perspectives*. Jerusalem: The Hebrew University.
Lesch, A.M. 1973. "The Palestine Arab Nationalistic Movement Under the Mandate." In W.B. Quandt, F. Jabber, A.M. Lesch (Eds.). *The Politics of Palestinian Nationalism*, Berkeley: University of California Press.
Lever, H and C. Huhne. 1985. *Debt and Danger*. Harmodsworth: Penguin.
Mansur, G. 1937. *The Arab Worker Under the Palestinian Mandate*. Jerusalem: The Arab Cultural Company Ltd.
Medding, P.Y. 1972. *Mapai in Israel: Political Organization and Government in a New Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
Merhav, P. 1980. *The Israeli Left*. San Diego: A.S. Barnes.
Migdal, Joel S. 1980. *Palestinian Society and Politics*. Princeton: Princeton University Press.
Mintz, A. 1983. "The Military-Industrial Complex: The Israeli Case". *Journal of Strategic Studies*, 6(3): 103-127.
Morris, Benny. 1989. *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949*. Cambridge: Cambridge University Press.
Muenzner, G. 1947. *Labor Enterprise in Palestine*. New York: Sharon Books.
Nahas, D.H. 1976. *The Israeli Communist Party*. London: Croom Helm.
Ofer, G. 1967. *The Service Industries in a Developing Economy: Israel as a Case Study*. New York: Frederick A. Praeger, in cooperation with the Bank of Israel.
Olitzur, A. 1939. *National Capital and Building the Country 1918-1937*. Jerusalem: The Central Agency of Keren Hayesod.
Pack, H. 1973. "Income Distribution and Economic Development: The Case of Israel." In M. Curties and M.S. Chertoff (Eds.). *Israel: Social Structure and Change*, New Brunswick, N.J.: Transaction Books.
Patai, R. 1949. *On Culture Contact and its Working in Modern Palestine*, No. 67. Memoir Series of the American Anthropological Association, Menasha, Wis.

Penniman, H.R. 1979. *Israel at the Polls: The Knesset Election of 1977*. Washington: American Enterprise Institute for Public Policy Research.

Peretz, D. 1958. *Israel and the Palestine Arabs*. Washington, D.C.: The Middle East Institute.

Peri, Y. and A. Neubach. 1984. *The Military-Industrial Complex in Israel*. Tel-Aviv: International Center for Peace in the Middle East.

Perlmutter, A. 1969. *Military and Politics in Israel*. London: F. Cass.

Remba, O. 1973. "Income Inequality in Israel: Ethnic Aspects". In M. Curties and M.S. Chertoff (Eds.). *Israel: Social Structure and Change*, New Brunswick, N.J.: Transaction Books.

Rodinson, Maxime. 1973. *Israel: A Colonial Settler State?* New York: Monad.

Rosenfeld, Henry. 1978. "The Class Situation of the Arab National Minority in Israel". *Comparative Studies in Society and History*, 20(3): 374-407.

Rosenfeld, H. and S. Carmi. 1976. "The Privatization of Public Means, the State-Made Middle Class, and the Realization of Family Values in Israel". In *Kinship and Modernization: Mediterranean Society*. Rome: American Universities Field Staff.

Rosenfeld, H. and S. Carmi. Unpublished ms. *A Critique of Capitalist and Colonialist Theories with Reference to the Political Economy of Palestine-Israel*. Presented at the 80th Annual Meeting of the American Anthropological Association, Los Angeles, CA, 1981.

Rubenberg, C. 1986. *Israel and the American National Interest*. Urbana: University of Illinois Press.

Safran, N. 1981. *Israel: The Embattled Ally*. Cambridge: Harvard University Press.

Said, E.W. 1979. *The Question of Palestine*. New York: Vintage Books.

Sartre, J.P. 1968. *Search for a Method*. New York: Vintage Books.

Sereni, E. 1936. "Towards a New Orientation of Zionist Policy". In Enzo Sereni and R.E. Ashery (Eds.) *Jews and Arabs in Palestine*. New York: Hechalutz Press.

Segre, V.D. 1971. *Israel: A Society in Transition*. New York: Oxford University Press.

Shapiro, Y. 1976. *The Formative Years of the Israeli Labor Party: The Organization of Power, 1919-1930*. London: Sage Publications.

Smooha, S. 1978. *Israel: Pluralism and Conflict*. London: RKP.

Statistical Abstract. 1982. *Statistical Abstracts of Israel 1982*. No. 33. Jerusalem: Central Bureau of Statistics.

Statistical Abstract. 1983. *Statistical Abstracts of Israel 1983*. No. 34. Jerusalem: Central Bureau of Statistics.

Survey. 1946. *A Survey of Palestine*. 3 Vols. Jerusalem: Government Printer.

Tagger, R. 1980. "Peasants into Workers, Internal Labor Migration and the Arab Village Community Under the Mandate". In J.S. Migdal (Ed.). *Palestine Society and Politics*. Princeton: Princeton University Press.

Thompson, E.P. 1978. "An Open Letter to Leszek Kolakowsky, 1973". *The Poverty of Theory and Other Essays*. New York: Monthly Review Press.

The New York Times. 1982. Weekly Review. Sunday, Aug. 8, 1982.

Williams, R. 1977. *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press.

Zureik, E.T. 1979. *The Palestinians in Israel: A Study in Internal Colonialism*. London: RKP.

יחסי מדינה-חברה בישראל

ברוך קימרלינג

מוקדש לדן הורוביץ חבר, מורה ועמית

המדינה הישראלית מהווה מעין חידה בעיני מדעני החברה.[1] מצד אחד, יש לה דימוי של מדינה חזקה הן כלפי חוץ והן כלפי פנים (Migdal, 1989, 1988). מצד שני, היא מצטיירת לעתים כמדינה חלשה, אשר קשה לה להתמודד עם כל המטלות המוטלות עליה (הורוביץ וליסק, 1990). בתחום החיצוני מדינת ישראל היא מעצמה צבאית אזורית. בתחום הפנימי שלטון המדינה הוא בעל כושר גיוס רב מאוד של אוכלוסייתה ובעל יכולת חדירה מרשימה לתוך פריפריות שונות, המלווה בשליטה ריכוזית על משאבים כגון, קרקעות, זכיונות, משרות, והקצאה של הון הבא מבחוץ. למדינה אף כושר גיוס נדיר של אזרחיה לאיוש צבא בסדר גודל של מעצמה בינונית ולניהול מלחמות חוזרות ונישנות (Kimmerling, 1985b). זה באשר לדימוי החוזק. מצד שני, קיימת לעתים תחושה שהמערכת הפוליטית מתקשה לתפקד, לקבל החלטות רוטיניות, לא כל שכן להכריע הכרעות "גורליות" (הרכבי, 1986). מטרת המאמר שלפנינו היא לנסות ליישב סתירה־לכאורה זו בין דימויה של מדינת ישראל כמדינה חזקה לבין דימויה כמדינה חלשה, ותוך כך אף להציע ניתוח היסטורי־סוציולוגי של תהליכים מרכזיים בחברה הישראלית. נעשה זאת באמצעות שימוש במסגרת המושגית של יחסי־גומלין בין מדינה לחברה, המקובלת עתה במדעי החברה.

יחסי מדינה-חברה — המסגרת המושגית

השחקן (Actor) המרכזי במסגרת המושגית המוצעת כאן הינו המדינה. למושג המדינה יש שני מימדים. המימד הראשון הוא מבני־אירגוני והמימד השני תרבותי־סמלי. במימד **המבני־אירגוני** כל המדינות דומות. כל אחת מהן היא אירגון התובע את השימוש הלגיטימי והבלעדי בכוח האלים (המשטרה, הצבא, ויתר "זרועות הבטחון") בתוך טריטוריה מוגדרת. המדינה, על זרועותיה השונות — הביורוקרטיה, בית המחוקקים, בתי המשפט והמשטרה, מערכת גביית המיסוי ומערכות הקצאת התקציב הממשלתי ועוד ועוד — היא אירגון מורכב, אך אירגון לכל דבר, שאינו שונה באופן מהותי מאירגונים רבים אחרים, אף כי במקרים רבים יש לה יתרונות של ריכוזיות, גודל, משאבים ומעמד סמלי של בלעדיות על פני כל יתר האירגונים המתקיימים בתוכה.

המקור: גירסה מקוצרת מתפרסמת באנגלית: Baruch Kimmerling, "State Building, State Autonomy and the Identity of Society - the Case of Israel". *Journal of Historical Sociology*, 6(4), 1993. Used with permission.

למדינה יש גם רציונאל פנימי משלה, והוא מקבץ של קודים, ערכים ופרקטיקות של פעילות. כטיפוס טהור ובריאני, המדינה מאורגנת סביב רציונאליות אינסטרומנטאלית, כלומר רציונאליות המדגישה אמצעים להשגת מטרות נתונות. הרציונאל הזה והפרקטיקות הנובעות ממנו, אינם משתנים גם עם חילופי שלטון באמצעים דמוקרטיים או אחרים. כך למשל, חילופי שלטון בארצות הברית בין רפובליקנים ודמוקרטים, אינם משנים, אלא בשוליים, את הפרקטיקות של המדינה האמריקנית. כך גם באנגליה חילופי שלטון בין שמרנים ולייבור יכולים לגרום לחילופי מדיניות בשוליים בלבד. לעתים קרובות כך הוא אפילו בחילופי משטר. הפיכת רוסיה הצארית לברית־המועצות ("מהפכת אוקטובר"), או שיבתה של האחרונה להיות רוסיה — עם כל המשמעות הרחבה של מהלכים אלה, שינתה אך במעט את הפרקטיקות (להבדיל מהרטוריקה והשיח) של המדינה הרוסית. באותה מידה, חילופי שלטון בין, נאמר, מפלגת־העבודה והליכוד בישראל, לא משנים את אופיה ה"ציוני" של המדינה הישראלית, וכל יתר הפרקטיקות הנובעות מ"אופי" זה, אשר עוד יובהרו להלן. אין זאת אומרת ש"רציונאל" המדינה אינו יכול להשתנות, וכך גם מקצת או הרבה מן הפרקטיקות שלה. אך שינוי כזה אינו נובע בהכרח משינויים ב"מדיניות הממשלה" או הממשל, אלא הוא בדרך כלל תוצר של גורמים בלתי תלויים, הכרוכים ביחסי הכוחות בסביבה הבינלאומית המיידית או הכוללת, ובמאזני עוצמה כלכליים, צבאיים־כוחניים ופוליטיים, המשנים את העלויות של פרקטיקות שונות של המדינה. למדינה יש איפוא שני פנים — פן פנימי (אשר סוציולוגים ואנשי מדע המדינה רבים עוסקים בו), ופן חיצוני (המטופל — בדרך־כלל ללא קשר לפנימי — על־ידי חלק אחר מאנשי מדע המדינה המתמקד ביחסים בינלאומיים). הגישה המוצגת במאמר זה קרובה לגישות המערכת העולמית והתלות במובן זה שהיא מתייחסת למדינה כאל יחידת ניתוח המקשרת בין ה"פנים" לבין ה"חוץ" שלה (ר' Wallerstein, 1987).

המימד השני של מושג המדינה הוא המימד **התרבותי־זהותי**. כאן המדינה מגדירה עצמה, או מוגדרת על־ידי תושביה (או חלק מהם): איזו מדינה היא זו, מהם גבולותיה החברתיים, מהי התרבות הגלובאלית אליה היא מתייחסת, מהם כללי־המשחק המקובלים בתוכה, ולטובת אילו קבוצות הם פועלים, וכיו"ב. המימד הזה מקבל ביטוי סמלי בשמה של המדינה, בסימלה, בדגלה, בהימנונה, בחגיה, בימי הזיכרון הנהוגים בה ועוד (ר' Handelman and Shamgar-Handelman, 1990; Kimmerling, 1985a). ההגדרות הזהותיות הללו הן שאמורות להבדיל מדינה מרעותה ולהוות את "טביעת האצבע" הייחודית לכל מדינה, לפחות בעיני עצמה ובעיני אזרחיה או נתיניה. זהו גם המימד הקובע את מתכונת יחסי־הגומלין שבין המדינה לבין החברה שבה היא מצויה. מתכונת זו מהווה בעת ובעונה אחת כלי להכללת (Inclusion) חלק מחברי החברה במדינה, או להצבתם באיזור מוקדי העוצמה; או, לחליפין להרחקה או להוצאה (Exclusion) של חלק אחר מחברי החברה מתוכה, או למיקומם בתחומים פריפריאליים בה.

החברה, למרות הקושי הגדול יותר באיבחונה ואיתורה — מחמת העדר מוסדות ואירגונים מרכזיים המזוהים עימה בדומה למדינה — איננה ישות מטאפיסית, וגם לא (רק) המשגה תיאורטית של סוציולוגים. החברה היא האוכלוסיה בעלת הזהות הקולקטיבית המשותפת הרחבה ביותר המצויה בתוך טריטוריה מוגדרת. לזהות קולקטיבית זו יש גבולות (Boundaries) הנסמכים בדרך כלל על מאפיינים תרבותיים כגון דת, שפה, תחושת השתייכות, ותחושת גורל ועבר משותפים. החברה גם נסמכת, במידה זו או

אחרת, על אתנוצנטריות, שעומקה משתנה בזמן ובהתאם לצביון הקבוצות השונות בה. הרציונאליות הפנימית של חברה היא, במונחים ובריאניים, רציונאלית מהותית, דהיינו כזו המכוונת לערכים מוחלטים. בעוד ש"חברות" (Membership) במדינה מוגדרת בדייקנות בסטטוס פורמאלי המוגדר בתעודת־זהות או דרכון (ממוספרים), הרי החברות בחברה אינה מוגדרת באופן פורמאלי, ותלויה בהשתייכות פרימורדיאלית (ראשונית — משפחתית, שבטית וכיו"ב) ודיפוזית (המקיפה את האישיות כולה ואינה תלויה בדבר). מסיבות אלה של ראשוניות וכוליות הגבול הזהותי של חברה קשה יותר לחצייה, אפילו באמצעות נשואין בין־אתניים, או המרת דת, וכדומה, מאשר הגבול המדינתי, שאותו ניתן לחצות תוך מילוי תנאים (וטפסים) מסויימים באופן מלא או חלקי ("תושבות", "נתינות", "אזרחות" וכיו"ב).

כאשר חברה מוגדרת במושגים פוליטיים, היא נוטה להתעטף בזהות לאומית. אך יחד עם זאת, כל חברה מפוצלת לתת־תרבויות ותת־זהויות ממוסדות ומאורגנות, אשר מחולקות בתוכן לקבוצות משנה כגון קבוצות מעמדיות, אתניות, אידיאולוגיות, וכיו"ב, החוצות אלו את אלו. החברה נוטה לפעול על־פי נורמות וערכים שאינם מקובצים באופן פורמאלי, ואכיפתן נעשית באמצעות פיקוח חברתי, לעתים סמוי מן העין, בעוד שהמדינה נוטה לפעול באופן ביורוקרטי וליגאליסטי (גם כאשר מדינה חורגת מכלליה־היא, הריהי תנסה להתבסס עליהם), ועל־פי חוקים וצווים כתובים המעניקים לה חזות של לגיטימיות. כך, למשל, חוקי הגזע הנאציים נוסחו בלשון ליגאליסטית, זכו למעטה "מדעי", ושימשו למתן לגיטימציה של המדינה הגרמנית למשטר הנאצי. כך גם כל משטר כיבוש, מנסה להנהיג "חוקים" מעין ליגאליים, כדי ליצור חזות לגיטימית כלשהי לקיומו ולדרך פעולתו.

המדינות הנוטות לחפיפה בינן לבין חברתן, והמאמצות לפחות חלקית את הרציונאל, את הזהות ואת הערכים של החברה, תוך טישטוש הגבולות והזהות שבין החברה למדינה — מקבלות את התווית ה"לאומית", היינו הן נחשבות כמדינות־לאום. ככל שהחפיפה בין מדינה לחברה — לפחות במושגים של גבולות חברתיים — רבה יותר, כך הולמת יותר ההגדרה מדינת־לאום (Giddens, 1985). יחד עם זאת, המדינה כמוסד, לעולם תנסה לשמור על האוטונומיה של המנגנונים והמטרות הנפרדות שלה, גם במדינות לאום. מדינות כגון שוויץ או בלגיה של היום, הכוללות בתוכן תרבויות אחדות, בעלות זהויות פוליטיות נפרדות, אך המוגדרות ברמה הסמלית פחות או יותר כ"שוות" והמעניקות לגיטימציה לשונות זו בתוך המדינה, הן מדינות רב־לאומיות, או, על כל פנים, אינן בחזקת מדינות־לאום. מדינת־הלאום היא־עצמה, כמובן מעין טיפוס אידיאלי, כיוון שבמציאות יש מעט מאוד מדינות שגבולות האזרחות שלהן חופפים את גבולות החברה שבתוכן. מכאן, שבמציאות ההפרדה בפועל בין "מדינה" ל"חברה" היא מטושטשת, ואחד מן המשתנים הנחקרים היא עצם ההפרדה הזו ומידת טישטוש הגבולין שבין "מדינה" ל"חברה".

מכאן גם קיום של "שטחי הפקר" בין מדינה לחברה, ויכולתן של קטיגוריות חברתיות לנוע בשטח זה שבין השתיים. למשל, מפלגות פוליטיות, קומפלקסים כלכליים ואפילו מעמדות חברתיים, יכולים להוות חלק מן "האיזור המדינתי", להיות בנויים ונתמכים על־ידי המדינה ולהיות בעלי ברית שלה בעימותה מול החברה. אולם אלה אינם מרכיבים הכרחיים, לא בהגדרת המדינה ולא בהמשגתה התיאורטית, ואף לא בתיפעולה של המדינה בפועל. במקרה הנידון כאן, ניווכח כיצד קטיגוריות חברתיות ומוסדות שונים משנים את

מיקומם ביחס למדינה, או המדינה משנה את מיקומה ביחס אליהם, ומידת קירבתם למדינה משתנה.

שני המשתנים התלויים של ניתוחנו, בדומה מאוד להגדרותיה של סקוקפול (Skocpol, 1985) הם **העוצמה** של המדינה **והאוטונומיה** של המדינה. **העוצמה** של המדינה נימדדת ביכולתה לחדור לתוך החברה, לגייס משאבים מתוכה, להקצותם מחדש, ולמנוע היווצרות מוקדי כוח אלים ועוצמה פוליטית מוכללת אלטרנטיביים למדינה. במילים אחרות, עוצמתה של המדינה מתבטאת ביכולתה למנוע הפעלת אירגוני כוח אלים שהם מחוץ לשליטתה, ביכולתה לכפות את החוק והסדר (שהיא עצמה מכוננת), לגבות מיסים על פי קני־מידה שהיא קובעת, לחלק הטבות על פי אמות־המידה שהיא מגדירה, ולצאת למלחמה עת היא מוצאת זאת לנכון. בהגדרה מאוד בוטה של צ׳ארלס טילי, המדינה מעניקה חסות לחוסים בצילה וגובה תמורת זאת דמי חסות, בדומה ל״מאפיה״ (Tilly, 1985). **האוטונומיה** של המדינה, לעומת זאת, נמדדת ביכולתה למנוע מקבוצות בתוך החברה לכפות עליה הקצאת משאבים, חקיקה או מדיניות, שאינם עולים בקנה אחד עם האינטרסים הנתפסים וההגיון הפנימי של המדינה, או למנוע מהן לצמצם את מרחב ההחלטות והביצוע של המדינה.

מקורותיה של המדינה הישראלית

המדינה הישראלית נוצרה מתוך פעילותה של התנועה הציונית (ר׳ למשל Eisenstadt ,1967; Vital, 1985; Laqueur, 1967; הורוביץ וליסק, 1972). זו גייסה אוכלוסיה יהודית נרדפת להגירה ל״ציון״,[2] וגייסה תמיכה של המעצמות הפעילות באיזור לשם הבטחת תנאים פוליטיים נאותים להקמת חברה יהודית שלמה, אשר תהווה תשתית למדינה, ובהתאם לכך החלה בתהליך מזורז של בינוי מוסדי, שהיוו את מה שכונה ״המדינה בדרך״. אין ספק שפעילות זו היתה תנאי הכרחי לבניית החברה הפוליטית היהודית בארץ. אולם תנאי הכרחי נוסף היה קיום מתמשך של המדינה הקולוניאלית הבריטית (המכונה בטרמינולוגיה הישראלית ״המנדט הבריטי״), שמתפקידה היה לספק מטריה כוחנית אשר תאפשר — ולוא בקצב איטי ולא מספק מזווית הראייה הציונית — את גידולה של האוכלוסיה היהודית, עד שזו תחדל מלהיות מיעוט קטן בטריטוריה, או שתוכל לעמוד בעצמה מול האוכלוסיה הערבית (קימרלינג, 1976). המדינה הקולוניאלית הבריטית שכוננה לאחר מלחמת העולם הראשונה, בתוך חלק מן הטריטוריה שנתפסה כשייכת ל״ארץ ישראל״,[3] נוצרה מעיקרה כדי להבטיח את האינטרסים האימפריאליים הבריטיים באיזור, ותוך כדי כך יצרה את התנאים הראשונים להקמת ״בית לאומי״[4] ליהודים בפלסטינה.

תושביה של המדינה הקולוניאלית הזו אומנם לא יכלו לקבוע את מדיניותה (דבר שכיח, אגב, גם במדינות לא קולוניאליות), אך הם בכל זאת יכלו להשפיע באמצעות מיקוח ומשא־ומתן עם המעצמה הקולוניאלית או נציגיה. המדינה תיפקדה כמדינה לכל דבר (ר׳ ראובני, 1993). היא דאגה לחוק ולסדר (באמצעות משטרה מקומית, וזרועות בטחון אחרות); ייסדה מערכת משפטית וחוקקה חוקים מחייבים בתוך גבולות טריטוריאלים; הקימה מערכת אדמיניסטרטיבית מודרנית; הנפיקה מטבע ובולים; ניהלה מדיניות מוניטארית ופיסקאלית; גבתה מיסים ומימנה מתוכם את פעולותיה (כגון בניית תשתית של כבישים, נמלים, דואר, טלגרף, תחנת־שידור); העניקה שירותי חינוך ובריאות,

ואיפשרה חיים אזרחיים תקינים לכלל תושביה. היא העניקה זיכיונות שונים, כולל זיכיון להקמת חברת חשמל; תמכה בריפורמה אגרארית מוגבלת, ובתנועת קאופרציה של שיווק מוצרים חקלאיים (Miller, 1985); העניקה הגנה חלקית לתעשיות מתחילות, העניקה הלוואות לפיתוח הכלכלה (Gross, 1981 ; Metzer, 1982), ונהייתה למדינה בעלת כלכלה מודרנית ומתועשת יחסית (הורוביץ, 1948). פלסטינה המנדטורית העניקה אזרחות שצויינה בדרכונים ובתעודות זהות, ובמשך פחות משלושים השנים הקצרות של קיומה אף השפיעה על עיצוב הזהות הפוליטית של חלק מאזרחיה, בעיקר אלה הערבים (Kimmerling and Migdal, 1993). היתה זו, כמובן, מדינה מינימאליסטית, שהתערבה במעט מאוד תחומים בתוך החברה והעדיפה להותיר אוטונומיה נרחבת לשתי היחידות האתניות העיקריות שבתחומה — הערבית והיהודית. אך דווקא בשל המינימאליזם הזה היתה זו מדינה חזקה למדי שהצליחה לבצע רבים מן היעדים שקבעה לעצמה, בעיקר עד ל־1936, עת פרץ המרד הערבי הגדול.

טרם כינונה של המדינה הפלסטינית־הקולוניאלית היו לבריטים ולתנועה הציונית שתי הנחות סמויות משותפות, שעל בסיסן הסכימה בריטניה ליטול על עצמה לסייע בהקמת ה״בית־הלאומי״ ליהודים. ההנחה הראשונה היתה, שכאשר התנאים הפוליטיים יאפשרו זאת תחל הגירה יהודית בקנה מידה משמעותי, בסדרי־גודל של מאות אלפים, אם לא מיליונים, שתשנה את ההרכב הדמוגרפי והסוציופוליטי של הטריטוריה, ותהפוך אותה לארץ שבה יש רוב יהודי־ציוני. ההנחה השנייה היתה, שהאוכלוסיה המקומית הערבית של פלסטינה לא תגלה התנגדות מאורגנת עיקשת ומשמעותית להגירה היהודית, או שלא תהיה לה די יכולת פוליטית־אירגונית להפוך התנגדות זו למעשה העלול לגרום לחוסר יציבות פוליטית ולגבות מבריטניה מחיר גבוה מדי. במשך הזמן התגלו שתי ההנחות הללו כבלתי־מבוססות. יכולת הגיוס של התנועה הציונית נתגלתה כדלה ביותר, ועד מהרה התברר כי בטווח הקצר לפחות לא יחול בארץ מהפך דמוגרפי משמעותי לטובת אוכלוסיית המהגרים היהודית. במקביל, מייד עם היוודע תוכן הצהרת בלפור בארץ ב־1921, יזמה האוכלוסיה הערבית במקום תנועת מחאה פוליטית נמרצת והחלה בהתארגנות שמטרתה היתה למנוע מן המעצמה הבריטית מלבצע את מדיניותה הפרו־ציונית (Porath, 1974). ערביי פלסטינה חששו, כמובן, כי מדיניות זו אכן תוביל בסופו של דבר להקמת ״בית־לאומי״ יהודי ותהפכם — במקרה הטוב — למיעוט בתוך מדינה יהודית עתידית. התנגדות זו הגיעה לשיאה עם המרד הערבי הגדול בשנים 1936-1939 (Porath, 1977; Kimmerling and Migdal, 1993). התביעה הערבית הבסיסית היתה העברת סמכויות הממשל ואחר כך הריבונות עצמה לתושבי הארץ. יעדי הביניים שנתבעו היו הקמת מועצה מחוקקת, שתיבחר באופן דמוקרטי על־ידי כל תושבי המדינה (כלומר בידי הרוב הערבי הגדול), עצירת ההגירה היהודית, ומניעה של העברת קרקעות הארץ מבעלות ערבית ליהודית באמצעות חקיקה מדינתית. כל זאת, משום שלנוכח כוחות השוק לא יכלה הקהילה הערבית למנוע באמצעות מנגנוני הפיקוח הפנימיים שלה, העברת אדמות מבעלות לאומית אחת לשנייה (Kimmerling, 1983a).

משנתברר לבריטים כי הנחות היסוד הראשוניות שלהם היו מוטעות, הם התאימו את מדיניותם למציאות (Friedman, 1973). מעתה היתה מטרתם העיקרית הבטחת היציבות הפוליטית בארץ, כדי לאפשר את המשך שליטתם בעלות נמוכה ככל האפשר, ובהמשך הם פשוט ביקשו לצאת מן המקום בהקדם האפשרי ובנזק קטן ככל האפשר. בעקבות המרד הערבי והמחיר הכלכלי והפוליטי שדרש דיכויו, השגת היציבות היתה למטרה

רחופה ביותר, ונטישת המקום נישקלה בכובד ראש. אלא שבינתיים פרצה מלחמת העולם השנייה, וההכרעה בעניין הושהתה עד לתום המלחמה. מצב זה וההגיון הפנימי של תהליכי הדה־קולוניזציה, הורו את העתיד להתרחש כאשר הבריטים ינטשו את המדינה הקולוניאלית שהקימו, על תשתיתה האדמיניסטראטיבית. שני תרחישים היו אפשריים: או שהמדינה תעבור לשליטת רוב תושביה — כלומר הערבים הפלסטינים, או שתתבצע חלוקה טריטוריאלית, ברוח הצעת ועדת פיל (וכפי שאירע עם הענקת העצמאות להודו, שבה היה מיעוט מוסלמי ניכר לעומת רוב הינדי) (Palestine Royal Commission, 1937). האפשרות הראשונה נדחתה על־ידי היהודים ואילו השנייה נדחתה הן על־ידי היהודים והן על־ידי הערבים הפלסטינים.

מקורותיה המבניים של המדינה: היישוב המאורגן והמדינה־בדרך

משנות העשרים הראשונות היתה המנהיגות של הקהילה הפוליטית היהודית מודעת היטב לכך שבתוך זמן לא רב עלולה השליטה במדינה הקולוניאלית לעבור לידי רוב תושביה, דהיינו הערבים הפלסטינים. כדי לסכל אפשרות כזו היה על הקהילה היהודית להקים התארגנות מקבילה ונגדית למדינה הקולוניאלית, אשר תוכל בבוא היום לרשת את זו האחרונה. היה צורך ליצור מעין מדינה־בתוך־מדינה, אשר תספק לתושבים היהודים בטריטוריה את מירב השירותים והפונקציות של מדינה — הגנה, מינהל, חינוך, בריאות, תעסוקה, וכדומה — ובעיקר תבטיח את נאמנותם הבלעדית של חברי הקולקטיב ואת יכולת גיוסם על־ידי המרכז. כל זאת היה צריך להעשות מבלי להכנס לעימות חזיתי עם המדינה הקולוניאלית, אשר בכל זאת סיפקה לקהילה היהודית — אומנם לא בקצב שהיה רצוי ליהודים — את המטריה ההכרחית להתפתחותה ולגידולה נוכח ההתנגדות של הרוב הערבי. יישות מדינית זו חייבת היתה להיות בעלת עוצמה ויכולת גיוס הן של חבריה היושבים בה והן של חבריה־בכוח, יהודי התפוצות, כך שכאשר הבריטים ינטשו את הטריטוריה היא תוכל להוות תחליף מיידי למדינה הקולוניאלית, למרות שהיא מאגדת בתוכה רק את אוכלוסיית המיעוט שבטריטוריה. כדי לגבש ישות בעלת יכולת פוליטית כה רבה, היה על הקהילה היהודית לגבש את המוסדות ואת הקבוצות כמקשה אחת בתוך ה״מדינה־שבדרך״, תוך טישטוש מוחלט של הגבולות בין ״מדינה״ ל״חברה״. מתוך מגמה זו גובש ה״יישוב המאורגן״, שהמוסד העליון שלו — כנסת ישראל — חפף במידה רבה הן את ההנהגה המפלגתית של הקהילה (החל מ־1933 בעיקר של מפא״י, שהפכה למפלגה דומינאנטית), והן את הנהגת הסוכנות היהודית, שהיתה הזרוע המבצעת המקומית של הפדרציה הציונית העולמית (הורוביץ וליסק, 1977).

בתוך מארג זה נספגה גם ״ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל״, שהיוותה אף היא מעין מערכת מקבילה נוספת למדינה־שבתוך־המדינה (גרינברג, 1984; Shalev, 1992:23-31). היא כללה קשת רחבה של פעילויות — איגודים מקצועיים, מפעלים תעשייתיים, מפעלי בנייה, קואופרטיבים לשיווק וקניה, ביורוקרטיה ענפה, מערכת שירותי בריאות ואישפוז, בנק, לשכת תעסוקה, עיתון והוצאה לאור, אגודת ספורט ועוד. להסתדרות היתה אף תת־תרבות משלה שהתבטאה, בין השאר, בסמלים כגון דגל והימנונים, טכסים, מצעדים, וימי חג ומועד (דן, 1963). כל אלה היוו את התשתית

המוסדית, והמוקד לעוצמה הפוליטית העתידית של מפלגות הפועלים ובעיקר של אחדות העבודה ומפא״י ההיסטורית (שפירא, 1975).

לא כל היהודים בשטח המדינה הקולוניאלית נכללו בגבולות ״המדינה־שבדרך״. כך, למשל, האורתודוכסיה הדתית (כולל שלוחות של אגודת־ישראל, המפלגה הפוליטית הגדולה בעולם היהודי בתקופה זו) ראתה את המדינה הקולוניאלית כסמכות הפוליטית המוכרת (פרידמן, 1991: 25-6). במובן מסויים גם חלקים מן ה״יישוב הישן״ הספרדי לא השתייכו למדינה־בדרך. מאבק מתמיד התנהל על מקומו של הימין הרוויזיוניסטי ביישוב המאורגן. הקומוניסטים, אשר משלב מסויים הפכו למפלגה הדו־לאומית (יהודית וערבית) היחידה בתוך המדינה הקולוניאלית, הוצאו על־ידי כל הפארטנרים אל מחוץ לגבולות הקולקטיב. המועצות המוניציפאליות (בעיקר אילו כגון תל אביב ורמת גן שהשליטה בהן היתה בידי ה״אזרחים״, כלומר המעמד הבינוני הלא־סוציאליסטי) היו אף הן מוקדים בעלי מידה מסויימת של אוטונומיה, והן פעלו על קו התפר שבין המדינה הקולוניאלית לבין היישוב־המאורגן. אולם קיומן של קבוצות חיצוניות כגון אלה רק הדגיש ביתר שאת את גבולות הזהות המתגבשים של המדינה־בדרך. גם ביישוב המאורגן פנימה לא נעדרו מאבקים, שסעים, ומתחים פנימיים, אך נוכח האינטרסים המשותפים שנבעו מן האיום הפוליטי והפיסי־קיומי הערבי והרמה הנמוכה של שיתוף הפעולה עם הבריטים, נוצרו בתוכו גם מנגנונים לוויסות הקונפליקטים (הורוביץ וליסק, 1977).

המדינה הישראלית הריבונית כוננה תוך כדי מלחמה בתוך חלק מן הטריטוריה הכוללת של המדינה הקולוניאלית (ששטחה כבר צומצם מאוד ב־1922, עם הקמת אמירות עבר־הירדן). המשימה הראשונה של המדינה, מייד אחרי המלחמה וההשתלטות על מוקדי כוח אלים פוטנציאליים בתוכה, היתה הבדלת המדינה מן החברה וסימון גבולותיה. המדינה שאפה להשיג אוטונומיה רבה ככל הניתן ממוקדי העוצמה האחרים (הסוכנות היהודית, המפלגות, ההסתדרות, וכיו״ב) אשר ביישוב לא היו מובחנים ומובדלים לחלוטין מן המדינה־בדרך. אולם על המדינה היה לבצע את מהלך ההפרדה הזה בהדרגה, תוך שמירת היציבות והסמכות שלה, ותוך כדי שימור הברית עם קבוצות שיכלו לסייע לה בחדירתה לפריפריה ההולכת ומתרחבת של מהגרים השונים ברקעם מכל שהיה מוכר וידוע בתקופת היישוב. במבט ראשון נראה היה כי המדינה נחלה הצלחה. הרושם שהיה מקובל בשנות החמישים, רושם שנתמך במידה רבה על־ידי ניתוחים סוציולוגיים מאוחרים יותר (אייזנשטאדט, 1967), היה שאכן ישנו מרכז ״ממלכתי״ הגמוני המנווט את החברה ושולט בה. השלטון היה ממוקד במפא״י, שהיתה מפלגת־ציר, אשר בגיבוי ההסתדרות ומשק העובדים, ובהשתתפות הסוכנות היהודית, פיתחה עוצמה שנראתה כבלתי ניתנת לעירעור (Medding, 1972). בצמרת תישלובת כוח זו עמדה אליטה בעלת איפיונים סוציולוגיים ברורים וחדים.

האליטה הייתה מאויישת ביוצאי מזרח אירופה (בעיקר פולין ורוסיה), מהגרי גל ההגירה הציוני השני (1904-1914) והשלישי (1919-1923). הם, או בניהם ילידי הארץ — ״דור הפלמ״ח״ — בתוספת מעט נספחים אחרים, היוו את האוליגרכיה הישראלית.[5] בתקופת שליטתה נתפשה אליטה זו כבלתי ניתנת להחלפה בזמן כלשהו הנראה לעין. שליטתה נראתה מוחלטת הן בקביעת כללי המשחק של הקולקטיב, הן בהקצאת המשאבים החומריים, והן בקביעת היעדים הפוליטיים. הלגיטימציה לשליטתה היתה מעוגנת במה שנראה היה כשורה של הצלחות — בניית חברה שלימה יש מאין תוך תקופה של כמה עשורים בלבד, ״הפיכת הפירמידה״ המקצועית והריבודית של ״היהדות הגלותית״ והעמדת

העבודה היצרנית במרכז ההוויה החברתית, הקמת כוח צבאי חזק ויעיל וניהול מוצלח של הקונפליקט הלאומי והמלחמות, וטיפוח דמות אדם עברי חדש — החלוץ והצבר. לדימויי הצלחות אלו התווסף אף הדימוי של הצלחה חסרת תקדים בקליטת הגל הגדול של מהגרים בשנות החמישים, וזאת מבלי שינוי קווי המתאר ומבנה העוצמה המקוריים של החברה היישובית, שהוצגה כחברה כמעט מושלמת (Kimmerling,1983b). ההנחה המובנת מאליה היתה כי הערכים של האליטה השלטת הם ערכים ישראליים כלליים אשר חייבים להתקבל ללא עירעור גם על קבוצות אחרות בחברה, אף אם היו מרוחקות ממוקדי העוצמה, וגם אם כללי המשחק שקבעה האליטה לא בהכרח פעלו לטובתן (סבירסקי, 1981). לפיכך קבוצות פריפריאליות רבות נדרשו להתאים את עצמן למודל התרבותי ולמשטר הפוליטי שכוננה האליטה. ביניהן היו קבוצת העילית הספרדית מן היישוב הישן, אנשי המושבות והבורגנות העירונית, ויוצאי ארצות שונות, בין אם ארצות מרכז ומערב אירופה, ובין אם ארצות האיסלאם, כגון התימנים, ולבסוף גם המהגרים מהמזרח התיכון וצפון אפריקה.

מייד עם כינונה העבירה המדינה הישראלית את מרבית נושאי התפקידים הבכירים בהנהלת הסוכנות לתפקידי הנהגה במדינה, ומצד שני הפרידה בין המדינה והסוכנות. בחוק־המעמד קבעה המדינה לסוכנות תפקידים מוגדרים, מתוחמים — ושוליים. בכך הובטחה כבר בשלב הראשון האוטונומיה של המדינה מן התנועה הציונית העולמית ומיהדות העולם. מורכבת יותר היתה האסטרטגיה של המדינה להשגת אוטונומיה מן המוסדות והתת־תרבות של ההסתדרות ושאר אירגוני תנועת הפועלים. לצורך זה טבע בן גוריון את מושג ה״ממלכתיות״ כסמל וכיעד לביצוע. פירושה של הממלכתיות היה העברת השליטה על מוסדות מפתח מקבוצות פרטיקולאריסטיות אל המדינה. במסגרת זו פורקו האירגונים המחתרתיים־מפלגתיים של תקופת היישוב, לשכות העבודה הופקדו בידי המדינה, החזקה על קרקעות הערבים הניפקדים (ולעתים גם הנוכחים) נתפסה בידי הממשלה (Kimmerling, 1983a), הולאמה מערכת החינוך, והושג מונופול מדינתי על ויסות וחלוקת המשאבים שזרמו מן החוץ (סיוע יהדות העולם, הפיצויים מגרמניה ומאוחר יותר סיוע ממשלת ארה״ב).

אך בהתחלת התהליך עדיין לא היה ברור מי ישלוט במי: האם מפא״י (הדומינאנטית בהסתדרות) תמשיך לשלוט בחברה באמצעות הזרוע החדשה רבת העוצמה שנוצרה — המדינה; או האם, להיפך, מפא״י — ותנועת הפועלים בכללה — תהיה לזרוע מבצעת לא־פורמאלית של המדינה? המאבק בין המדינה למפלגה על השליטה בחברה לא הוכרע באורח חד־משמעי בשנות החמישים. הקושי נבע בעיקר משלוש סיבות: (1) היתה חפיפה אישית רבה בין ממלאי התפקידים המרכזיים במדינה וממלאי התפקידים המרכזיים במפלגה; (2) טרם נוצרו השכבות שהיו תלויות במדינה בלבד; (3) המדינה עצמה לא יכלה לוותר על מנגנוני השליטה, הבקרה והגיוס ב״שטח״, שהמפלגה וההסתדרות היו מצויידות בהם (גרינברג, 1993), זאת בעיקר לנוכח גלי ההגירה הגדולים שהרכב אוכלוסייתן היה שונה כל כך מהרכב האוכלוסיה בתקופת היישוב. בשל כך אפשר לתאר את תוצאת המאמץ הממלכתי בשלבו הראשון יותר כסימביוזה בין המדינה למפלגה מאשר כהפרדה ביניהן, או השתלטות בלעדית של המדינה על החברה. שיתוף הפעולה בין מנגנוני המדינה, הסוכנות היהודית והמפלגה הבטיח כי למרות השינויים הדמוגרפיים והתרבותיים, השינוי בגבולות האתניים־לאומיים של הקולקטיב, והשינוי במבנה האינטרסים שנוצרו עם כינונה של המדינה, ניתן יהיה לשמר את צביונה של המדינה

החדשה, את פיזור העוצמה בתוכה, ואת דיוקנה התרבותי, כמעט בדמותה ובצלמה של החברה היישובית (Kimmerling, 1983b).

דוגמה לאופן שבו פעלה מערכת סימביוטית זו היא השילוב תוך כדי החצנה או דחיקה (Exclusion) של המיעוט הערבי שנותר בגבולות המדינה. להלכה, קיבלו הערבים־הישראלים זכויות אזרחיות ופוליטיות לכל דבר, בראש וראשונה את זכות הבחירה לבית־המחוקקים, ובכך חוזקה הלגיטימיות הדמוקרטית של המדינה, לפחות בעיני קבוצת הרוב בה. למעשה, קיומו של הממשל הצבאי הבטיח פיקוח ושליטה על הערבים הן מבחינה פוליטית והן מבחינה כלכלית. מכניזם זה אומנם נוצל כדי לוַוסת את כניסת האוכלוסיה הערבית לשוק העבודה הישראלי שסבל מאבטלה. כאן נעשה שילוב בין המערכות המדיניתיות והמפלגתיות (Lustick, 1980), מצד אחד, לבין המנגנונים ההסתדרותיים מצד שני (Shalev, 1989), כדי לפצל את שוק העבודה על בסיס אתנו־לאומי. המפלגה פעלה כמעניקה תגמולים לציות פוליטי ונכונות להתגייסות לתוכה באמצעות המנגנונים המסורתיים של החברה הערבית השבורה כתוצאה מן ה־"אל־נקבה" (האסון) שפקד אותה ב־1948 (Kimmerling and Migdal, 1993), המדינה דאגה לריתוק הערבים גיאוגרפית, חברתית ופוליטית באמצעות מנגנוני הממשל הצבאי, וההסתדרות פעלה להעדפת הפועל היהודי ושכרו בשוק העבודה.

אך השלכת כינונה של המדינה לא היתה חד־כיוונית. היווצרותו של מנגנון מדינתי וקליטת הגירה בהיקף שהכפיל את אוכלוסיית המדינה בתוך כשלוש שנים, יצרו דינמיקה אשר שינתה כמעט כליל את המבנה הריבודי של החברה הישראלית, ובסופו של דבר הוסיפה עוצמה למדינה. מצד אחד המנגנונים הביורוקרטיים גדלו בתאוצה, ומצד שני גדלה אף התלות של היקפים הולכים וגדלים של אזרחים במדינה. נוצרה ביורוקרטיה ממלכתית וציבורית בהיקף גדול מאוד, שספגה לתוכה את חלק הארי של האוכלוסיה הוותיקה. אוכלוסיה זו גדשה את שורות הפקידים והמנהלים, המורים ובעלי המקצועות החופשיים, אנשי הצבא והממשל הצבאי, אנשי הספרות, האמנויות והאקדמיה, ועיסוקים אחרים המבטיחים הכנסה וסטטוס. חלק אחר מן האוכלוסיה הוותיקה לקח חלק בניהול יוזמות כלכליות אשר מומנו על־ידי המדינה. כך נוצר מעמד בינוני חדש, יציר המדינה וכל כולו תלוי בחסדיה (רוזנפלד וכרמי, 1979). מעמד זה היווה משקל־נגד למוקדי העוצמה הכלכליים והפוליטיים של תנועת העבודה מצד אחד, ושל הבורגנות היישובית, הליברלית, מצד שני. בניגוד למעמד הבינוני הישן, היה המעמד הבינוני החדש תלוי במדינה, שכן לא עמדו לרשותו מקורות כלכליים עצמיים. משאביו היו מבוססים על גישה ישירה או עקיפה אל מימון ציבורי או אל זיכיונות שונים.

המהגרים החדשים נקלטו, או היו אמורים להיקלט, בשכבות עובדי הכפיים בכפר ובעיר, בחקלאות, בתעשייה ובשירותים. גם קבוצה זו, בדומה לערבים, בודדה במידה רבה מן האוכלוסיה היהודית הוותיקה, בין השאר באמצעות מדיניות "פיזור האוכלוסין", וכך נוצרה מעין סגרגציה סוציו־גיאוגרפית, אשר בהכרח גרמה גם להענקת שירותים חברתיים בידוליים (סבירסקי וברנשטיין, 1980). שיכבת המהגרים החדשה היתה כה נעדרת עוצמה יחסית ליתר ה"שחקנים" בחברה, שאף לא היה ביכולתה לתרגם את קשיי הקלטותה והסתגלותה למונחים סמליים של הרואיזם ואסקטיות — כפי שהשכילו לעשות גלי הגירה קודמים — כדי להמירם בבוא הזמן לסטטוס ועמדות חברתיות או פוליטיות. כך לא נוצר (אלא, במקצת, לאחרונה) מיתוס של "עלייה שישית" או "שביעית". יחד עם זאת, במשך הזמן גם קטיגוריה חברתית זו של "לא ותיקים" נעשתה מעין בת־חסות

ריבודית של המדינה, אף אם איישה את השכבות הנמוכות במנגנון הציבורי המתרחב. המהגרים החדשים ובניהם — דווקא משום שלא היו מגובשים ברמה התת־מוסדית — היו נוחים לגיוס על־ידי המדינה ובמרוצת הזמן אף סייעו לחיזוק האוטונומיה של המדינה כמשקל־נגד לשכבות הוותיקות. תביעותיהם, כגון במהומות ואדי־סאליב, אך בעיקר בפעולות הפנתרים השחורים, נוצלו כדי לבנות לגיטימציה לשיח על "בעיות סוציאליות" ולמיסוד העוני, אשר שימשו במידה מסויימת לריסון שכר וטובות הנאה, בדומה ל"צרכי הבטחון" שנתגבשו בערך באותה התקופה בשיח הציבורי. האמירה של משה דיין לפיה ב"מצב הבטחוני" הנתון אי־אפשר לשאת "שני דגלים", שיקפה הבניית מציאות של "שני דגלים" מתחרים זה בזה — הדגל החברתי מול הדגל הבטחוני — ותביעת ריסון כלפי הכל — מעמדות נמוכים, אך גם בינוניים.

ככל שנוצרו קטיגוריות חברתיות נוספות, ואחרות רכשו עוצמה, הלכה ונחלשה הזדקקות המדינה לקומפלקס המפלגתי־הסתדרותי. זאת לא משום שהמדינה לא חפצה יותר בסיוע *המפלגה*, אלא *משום שהמפלגה עצמה, מפא"י*, הלכה ואיבדה מיכולתה לגייס תמיכה באוכלוסיה או לפקח עליה. אדרבא, הקירבה היתרה בין המדינה והמפלגה נראתה יותר ויותר כנטל פוליטי וסמלי על המדינה. הסימביוזה בין המדינה למפלגה החלה להתפוגג, ובהקשר של "פרשת לבון" וספיחיה בשנים 1960-61 כבר נמתחה עליה ביקורת נוקבת מצדדים שונים. על רקע זה יש להבין את הנסיונות של מפא"י להרחיק את בן גוריון ותומכיו ממוקדי השלטון, אף כי שני הצדדים במחלוקת דיברו בשם העקרונות המדינתיים, או ה"ממלכתיים". הדור הישן במפלגה לא רצה לאבד עמדות שליטה בדרך ל"ממלכתיות" וביקש, לסלק או לפחות להחליש, את בן גוריון ו"צעיריו" (דיין ופרס), ולהביא לרסטורציה של שלטון המפלגה והפרימאט שלה הן כלפי חוץ (המדינה) והן כלפי פנים (ההסתדרות), דבר שעלה בידיו בסופו של דבר, לפחות לזמן מה.[6] בשנות השישים אמנם נראה היה כי הדמוקרטיה הפורמאלית בישראל הולכת ומתבססת, תוך הגברת חופש הביטוי וזכויות האזרח, אולם מעבר לכך לא נראה היה כי ניתן להחליף את השלטון הקיים, הן בשל המבנה הסוציופוליטי של המערכת והן בשל ההגמוניה התרבותית של האליטה (שפירא, 1978). הסימביוזה בין המדינה למפא"י לא היתה שונה כל כך מזו שהתקיימה בשעתו בין המדינה־בדרך לבין מפא"י.

ב־1977, בסיוע המעמד הבינוני החדש, שבחלקו נטש את מפא"י בבקשו אוטונומיה משלו, הוקמה בחופזה מפלגה חדשה — "התנועה הדמוקרטית לשינוי". שינוי קמה על חורבות תנועות המחאה שבאו בעקבות מלחמת 1973, ותוך כדי הבשלת התהליכים שהחלו עם תום מלחמת 1967. לאחר הבחירות באותה שנה הורכבה לראשונה ממשלת קואליציה ללא מפא"י בראשה, כאשר בראש ההנהגה החדשה התייצבה מפלגת חרות (בצירוף הליברלים, ה"ליכוד"), יריבתה ההיסטורית של מפא"י. חילופי שלטון אלה רופפו ביותר את הזיקה בין המדינה למפלגה. אין ספק שניתוק זה החליש לא רק את הקומפלקס המפא"יי אלא גם את המדינה עצמה. הליכוד לא הצליח ביותר בעשור הראשון לשלטונו למסד מערכת יחסי גומלין תקינה בינו לבין המדינה. המדינה, לעומת זאת, הצליחה לגייס לטובתה חלק מכושר החדירה של הליכוד אל השכבות שהיו מנוכרות ממנה. בעיקר אמור הדבר בדור השני והשלישי של המהגרים המזרחים משנות החמישים. גם מלחמת 1973 וגם מלחמת 1982 (לבנון) פגעו קשות בדימויי היעילות של המדינה, דבר שגרר ירידה בעוצמתה ובמידת־מה גם בלגיטימיות שלה. אך ירידה זו בעוצמת המדינה לא הביאה לצמיחת מפלגה או שכבה הגמונית חדשה, או כל גורם אפקטיבי

מתחרה למדינה. בחירות 1992 הביאו מחדש לשלטון את מפלגת העבודה (גילגולה הנוכחי של מפא״י), תחת סיסמה של שלטון מפוקח ויעיל יותר ובהבטחה לתפנית ולפריצת־דרך במצב הפוליטי־בטחוני המייגע, ומציאת פתרון למציאות של קרוב לשני מיליון פלסטינים מתמרדים בתוך מערכת השליטה של המדינה.[7] בנוסף לכך, חידוש ההגירה ההמונית, הפעם מארצות חבר העמים, שהסתכמה בכמחצית מיליון מהגרים חדשים תוך זמן קצר מאוד, היטה שוב את המאזן הדמוגרפי־עדתי לטובת העדה האשכנזית בישראל. גל הגירה זה הגביר עוד יותר את עוצמת המדינה, בהיווצר אוכלוסיה חדשה התלויה בה לחלוטין. יחד עם זאת, קשיי היספגותה של העלייה מארצות חבר העמים במערכת החברתית, הכלכלית והתרבותית, עלולים אף לגרום לאי־יציבות חברתית, תוך הגברת תביעות של קבוצות לחץ שונות והגברת המאבקים על רקע אתני ומעמדי. מאבקים כאלה עלולים כמובן לפגוע במפלגה המצויה בשלטון, מה עוד שזו טרם ביססה את מעמדה המחודש.

מקורותיה התרבותיים של הזהות היהודית־ישראלית

המדינה הישראלית מגדירה את עצמה כמדינת־לאום יהודית, השייכת בכוח ומתוך יעוד לכלל העם היהודי. הגדרת גבולות הזהות הזו היא מרחיבה מאוד מצד אחד, ומצמצמת ביותר מצד שני. מצד אחד, היא מוחלת על ציבורים גדולים של בני אדם, במספר הגדול ממספר תושבי המדינה כולם, אשר אינם חיים בטריטוריה שלה, כך שחלק ניכר מבעלי החזקה הסמליים על המדינה אינם אזרחיה או אפילו תושביה והם מצויים מחוץ לתחום שליטתה הפוליטית. מצד שני, הגדרת זהות זו מוציאה מגבולות הקולקטיב את התושבים והאזרחים של המדינה החיים במסגרתה אך אינם יהודים, בין אם מדובר בערבים ישראלים או, על אחת כמה וכמה על אוכלוסיית השטחים הכבושים. מצב ייחודי זה נוצר על רקע מקורותיה האידיאולוגיים של המדינה ודפוסי תקופת בנייתה שעיצבו אותה כמדינת מהגרים־מתיישבים.

לתנועה הציונית, שהגדירה עצמה כתנועה הלאומית של העם היהודי, מקורות רבים ושונים, אולם אין ספק שאחד מן המקורות העיקריים היתה ונותרה הדת היהודית. ניתן לאבחן חמישה סוגי השפעה עיקריים של הדת היהודית על הציונות ועל המדינה הישראלית:

1. הדת היהודית קבעה את ארץ היעד להגירה ולהתיישבות, הלא היא ״ציון״; היתה זו בחירה אידיאולוגית ולא כלכלית או אסטרטגית. מכאן שבניגוד לטריטוריות־יעד שנבחרו על־ידי אומות מהגרים אחרות, ההתיישבות ב״ציון״ לא נעשתה מתוך שיקולים אינסטרומנטאלים־רציונאלים (קרקע פורה וזולה, מקורות טבעיים אחרים, אפשרויות פוליטיות, ניצול כוח עבודה מקומי, וכד׳). מצב זה גרם לצימצום מימדי ההגירה לארץ היעד, להגברת הסלקטיביות האידיאולוגית של המהגרים, ולצורך בהשקעה לא פרופורציונאלית לתפוקה (Shafir, 1989 ; Kimmerling, 1983b).

2. הדת היהודית סיפקה לתנועה הציונית, ואחר כך למדינה הישראלית, יסודות סמליים רבים, אם כי כמובן התנועה והמדינה עשו שימוש סלקטיבי במאגר התרבותי הדתי הזה. הלשון שהוחייתה על־ידי התנועה הציונית היתה ״לשון הקודש״, אשר ניטלה מתוך כתבים רוויי תיאולוגיה (בראש וראשונה, כמובן, התנ״ך). גם כאשר נעשה הדבר לצרכים חילוניים מתוך התייחסות לכתבים אלה ככתבים היסטוריים, מיתולוגיים או פולקלוריים,

לא ניתן היה להתעלם מן היסודות הדתיים והפרימורדיאליים, שנספגו לתוך הדת האזרחית בישראל (Liebman and Don-Yehiya, 1983).

3. הדת היהודית היוותה את המכנה המשותף היחיד למהגרים מתרבויות וגזעים שונים. כן היא סיפקה דימוי מיתי של האויב החיצוני המשותף, ה"גויים", אשר נתפסו כמעט בתוקף הגדרה כאנטישמים, ואת האפשרות לחלק את האנושות באופן דיכוטומי בין יהודים וכל־היתר. כך איפשרה הדת לתפוס את הסכסוך היהודי־ערבי כשלב נוסף ב"מלחמת הקיום הנצחית" של היהודים.

4. הדת היהודית היא אמת־המידה היחידה לקביעת גבולות הזהות הקולקטיבית. כך למשל, אין במדינה כל חג המשותף לכל אזרחיה. כל החגים הנהוגים במדינה הם חגים דתיים למעט שלושה ימי מועד מטעם המדינה — יום הזיכרון לחללי צה"ל, יום העצמאות ויום השואה. יום הזיכרון הוא למעשה יום אבל יהודי (למעט החללים הדרוזים והצ'רקסים); יום העצמאות הנחוג על־ידי קבוצת הרוב במדינה מהווה לקבוצת המיעוט הפלסטינית בה יום זיכרון לחורבנה הפוליטי, ויום השואה גם הוא כמובן יום זיכרון יהודי. בעבר היה האחד במאי, חג העובדים, החג היחידי שיהודים וערבים יכלו לחוג במשותף. אך, ראשית, בהיותו חג מעמדי הוא לא היה משותף לכל, ושנית, מזה שנים רבות אין הוא בעל משמעות לקבוצה חברתית כלשהי.

5. הדת היהודית סיפקה בסיס־לגיטמציה למדינה. ככל שהסכסוך היהודי־ערבי בכלל, והיהודי־פלסטיני בפרט, החריף כך הלכה ונתגלתה במלואה בעיית הלגיטימציה של מדינת־הלאום הכוללת אוכלוסיית מיעוט גדולה שאינה יהודית, והמצוייה באיזור שאינו יהודי ואינו אירופי. המענה הדתי לבעיה זו, המסתמך על "הבטחה אלוקית" ו"זכות אבות", היה בשנים שלאחר מלחמת 1967 לאחד מבסיסי הלגיטימציה העיקריים של המדינה הישראלית, הן בביטויו הבוטים — כגון אצל "גוש אמונים" (Lustick, 1988), והן בביטויים רבים שנספגו לתוך התרבות הפוליטית הישראלית בכללה (Kimmerling, 1983a).

אידיאולוגיות נוספות — בעיקר הסוציאליזם לגווניו, הלאומיות החילונית והליברליזם — היו בעלות חשיבות מרובה בגיבוש הזהות הישראלית, ובמידת מה היוו משקל נגד למרכיב הדתי בזהות זו (Kimmerling, 1985a). הסוציאליזם סיפק בתקופה הפורמאטיבית את האסקטיות, את הגישות השוויוניות והקומונאליות, ובעיקר את האקטיביזם הסוציופוליטי של ה"כאן ועכשיו". הלאומיות העניקה את העטיפה הפוליטית ואת הכלים המוסדיים, הן ליסודות הדתיים והן לסוציאליסטיים, ונתנה משמעות מודרנית לתהליכי ההגירה ובניית מדינה שבשלהי העידן הקולוניאלי היו אנכרוניסטיים במידה רבה (קימרלינג, 1992). הליברליזם תרם את הגישות האוניברסליסטיות, העניק לתרבות המתהווה אוריינטציה מערבית, והקל ביותר על שמירת הקשר עם המרכז היהודי המתחרה בצפון אמריקה. מצד שני, אוריינטציה מערבית זו גרמה גם להגדלת המרחק בין היישות הפוליטית היהודית לבין סביבתה הערבית.

למרות שבתוך הזהות הקולקטיבית הישראלית־יהודית נתקיימו יחדיו כל ארבעת המקורות הללו, תוך מתח מתמיד אך גם תוך השלמה ביניהם, ברמה אחרת הן סיפקו בסיסים להיווצרות תת־זהויות תרבותיות, שסביבן נתארגנו תרבויות־משנה פוליטיות וחברתיות שונות, אשר התמודדו ביניהן על ההשפעה בחברה ועל משאביה. כך, בתקופה הראשונה נבנתה החברה והמדינה־בדרך בעיקר על־ידי קבוצות בעלות אוריינטאציה זהותית סוציאליסטית שהיו מעורבים בה יסודות לאומיים חילוניים. שותפים משניים

בתהליכים אלה היו קבוצות בעלות אוריינטאציות ליברליות. מסיבה זו עומעם בתקופה זו היסוד הדתי בציונות והתאפשרה בניית חברה חילונית. עם ההגירה ההמונית של שנות החמישים, שלרבים מאנשיה היתה אוריינטאציה מסורתית או דתית, נפתח פתח להגברת המשקל של האוריינטאציות הדתיות, הלאומיות והפרימורדיאליות בהגדרת הזהות הקולקטיבית הישראלית. הזרמים הפוליטיים שהציעו למהגרים שותפות במדינה ובחברה על בסיסים כאלה, סיפקו אפיק למחאה שלהם נגד הממסד שקלט אותם תוך מיקומם בפריפריה, הן מבחינת גישה אל מקורות העוצמה והן מבחינת הסמלים המרכזיים של הקולקטיב, או סיפקו מה שיונתן שפירא (1989) מכנה "פוליטיקה של סטטוס".

ממדינת־לאום למדינה קהילתית

תהליך המעבר ממדינת־לאום למדינת־קהילה (שהיא דו־לאומית דה־פאקטו) החל כבר ערב מלחמת 1967, כאשר חל שינוי מעמיק במערכת הפוליטית. באותו זמן הוקמה ממשלת האחדות הלאומית הראשונה ובמסגרתה זכו ללגיטימציה שני גורמים אנטי־מפא"יים. הגורם האחד שזכה בלגיטימציה חסרת תקדים בהיקפה הוא תנועת החרות — יריבתה ההיסטורית של מפא"י ושל מה שזו ייצגה מבחינה מוסדית וערכית כאחת. הגורם השני שזכה בלגיטימציה היה גורם שסר חינו בעיני שליטי מפא"י — קבוצת ה"צעירים" שנדחקה החוצה מן המפלגה והקימה את רפ"י (רשימת פועלי ישראל). זאת היתה הפעם הראשונה שבה האינטרס המדינתי זכה לבכורה מופגנת על פני האינטרס המפלגתי של מפא"י. הניצחון הצבאי שנחלה ישראל במלחמת 1967 אושש עוד יותר את הדימוי של המדינה כמדינה חזקה ולעומת זאת את הדימוי הרופס של המנגנון המפלגתי ומאיישיו, שהיססו בקבלת החלטות. היו אלה זרועות המדינה שזכו בניצחון הסוחף, סיפקו תחושת בטחון, והאדירו את הגאווה הקולקטיבית, כל זאת אחרי תקופה ארוכה של "המתנה", שבה המציאות הוצגה כך, שעצם יכולת קיומו של הקולקטיב היהודי בישראל הוטלה בספק.

במקביל חל תהליך נוסף שחיזק את המדינה מול החברה. זוהי התעצמותה של התישלובת הבטחונית (או מה שקרוי באנגלית The Military-Industrial Complex). בישראל כוללת תישלובת זו מרכיבים שמעבר למקובל במדינות אחרות:[8] את הצבא עצמו, את קורפוס הקצונה הבכירה, את משרד הבטחון ובכיריו, את התעשייה הצבאית לגווניה, וכתמיד קבוצות חברתיות מסייעות כגון חלק מן האליטה העיסקית, הטכנולוגית, התרבותית והתקשורתית (Mintz, 1984; Mintz and Ward, 1989). אף כי אנשי הקטיגוריות הללו היו בדרך זו או אחרת מקורבים לתנועת העבודה (כגון בני קיבוצים, חברי מפלגה, חניכי תנועות הנוער וכיו"ב), הרי מיקומם החברתי החדש עיצב אותם כבני קטיגוריות מדינתיות. הם היו עובדי מדינה, או עובדי גופים הסמוכים על שולחנה, תפקידם היה לקדם את האינטרס של המדינה וממנה הם קיבלו תגמולים שהתבטאו הן בהכנסה חומרית והן ביוקרה חברתית. אין פלא שנאמנותם היתה נתונה, בסופו של דבר, למדינה עצמה, ולא לתנועת הנוער וערכיה או למפלגה, להסתדרות ולעסקניהן. יצויין כי בשנות השמונים קמה גם לקבוצת אליטה מדינתית זו קבוצה מתחרה — הפעם קבוצה השואבת את מעמדה והונה יותר ויותר ממשאבים עיסקיים פרטיים, קטנים (נהון, 1993) כגדולים (אהרוני, 1991). בצד זה התפתחה גם כלכלה "אפורה" ושחורה, אשר העמידה

עצמה לחלוטין מול המדינה (זילברפרב, 1984 ; Ben Yehuda, 1989) והדגישה את חולשתה דווקא בתחומים אלה.

אך שנת 1967 לא מציינת רק את בכורת המדינה אלא אף את תחילת המעבר למה שנכנה "מדינה קהילתית". מדינה זו מתאפיינת באיכויות שליטה חדשות. מבחינה טריטוריאלית היא השיגה שליטה בכל שטח המדינה הפלסטינית הבריטית, ואף מעבר לכך. אולם להתפשטות זו יש גם היבט דמוגרפי. המדינה שלאחר 1967 שולטת על אוכלוסיה ערבית פלסטינית גדולה שאינה מהווה חלק מקבוצת הזהות הדומינאנטית, הישראלית־יהודית. ישראל שלאחר 1967 היא לפיכך מדינה קהילתית, שבתוכה מתקיימות שלוש קהילות: היהודית, הערבית שנהנית מאזרחות המדינה, והפלסטינית שבשטחים הכבושים. נגדיר, איפוא, מדינה קהילתית כמדינה הכוללת בתוכה יותר מקהילה לאומית אחת, אולם השליטה המוסדית, הפוליטית והסמלית שבה היא בידי קהילה לאומית אחת בלבד, המעניקה לה גם את זהותה ההגמונית (Gramsci, 1971).

בשטח שבשליטת מדינת ישראל ישנה אוכלוסיה ערבית פלסטינית גדולה (שרק חלקה שבתוך הקו־הירוק נהנה מזכויות אזרחיות), שאינה שותפה להגדרה הזהותית של המדינה. במימד הזהות, המדינה מגדירה עצמה כמדינת העם היהודי, וכך ליהודים החיים מחוץ לישראל יש לכאורה חזקה פוליטית ותרבותית על ישראל יותר מאשר לתושביה הערבים. מצב זה היה קיים אומנם גם לפני 1967, אבל מאז הוא לבש מימדים משמעותיים הרבה יותר. אף כי מרבית שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה לא סופחו דה־יורה לישראל הרי דה־פקטו הכלילה אותם המדינה בשטח שליטתה (Kimmerling, 1989). וכך, המדינה שולטת על קהילה (או חלק מעם) שאינה מכירה כלל בלגיטימיות של שליטה זו. מצב זה מתמשך כבר כשניים־וחצי עשורים. בזמן ממושך זה לא הוענקו לתושבי השטחים זכויות אזרח המתקרבות לרמת הזכויות שיש לקבוצת האוכלוסיה הדומינאנטית, והאוכלוסיה לא שולבה בהגדרת המדינה עצמה. החזקת השטחים הכבושים כתוצאה ממלחמת 1967 במצב מעין־קולוניאלי, גם אם אין הוא מוגדר כך בגלוי, נועדה להפקת תועלות אסטרטגיות וכלכליות למדינה. לעומת זאת, המדינה הצליחה שלא להגדיר מחדש את גבולותיה (דה יורה), כפי שדורשות קבוצות אידיאולוגיות־לאומיות ודתיות, ובכך שימרה את האוטונומיה שלה. המדינה אומנם כמעט ואינה מרחיבה את גבולה הגיאוגרפי באמצעות סיפוחים (להוציא את ירושלים המזרחית ואזורים מסביב לה ואת הרמה הסורית), אך היא שולחת שליחים התיישבותיים ומפזרת כ־150,000 מאזרחיה כמתנחלים באזורים שתחת שלטונה הצבאי, ויוצרת "בועות יהודיות" באזורים פלסטינים, תוך נסיון לקשר ביניהם וליצור רצפים טריטוריאליים. בעוד הריבונות אינה מוחלת על שטחים אלה, כל מתנחל נושא עימו אינדיבידואלית את ריבונות המדינה. התיישבות מעין־קולוניאלית זו יצרה אינטרסים משוריינים רחבים בהמשך קיום הכיבוש. היקף אוכלוסיית המתנחלים (ותומכיהם) והיקף ההשקעות שנעשו בטריטוריות ספר (Frontier) התיישבותי חדש זה, גרמו לכמה חוקרים לטעון כי העובדות שנוצרו בשטחים אלה כבר אינן הפיכות, או לחלופין, כי העלות הפוליטית, האידיאולוגית והחומרית שבנסיגה מהם היא כה גבוהה עד שאין המדינה יכולה לעמוד בה (Lustick, 1987), ולפיכך, במונחינו, צומצמו האוטונומיה ומרחב התימרון של המדינה.

אך כתוצאה מן ה"מהפך־הנגדי" של 1992, שבו נהייתה שוב מפלגת העבודה לשותף הבכיר בממשלה, חלה עליית־מה באוטונומיה של המדינה נוכח הקבוצות בעלות האוריינטאציה הפרימורדיאלית או אף אלה בעלות האינטרסים הכלכליים בשטחים. מה

שנוצר הוא מערכת שבה פועלים על המדינה לחצים משלושה כיוונים שונים: מתוכה עצמה — האוריינטאציה המדינתית־בטחוניסטית; ומתוך החברה שתי האוריינטאציות הזהותיות המנוגדות — מחד היהודית פרימורדיאלית, ומאידך האזרחית־אוניברסאליסטית.[9]

המימד הטריטוריאלי והמאבקים על המיקום בקולקטיב

התנועה הציונית הצליחה להקים את היישות הפוליטית היהודית רק בחלק מהטריטוריה הנכספת של "ציון", למעשה בשוליה בלבד, דהיינו בעיקר בשפלת החוף. מחמת המבנה של החברה הפלסטינית המקומית וההתפרשות שלה בשטח (Kimmerling and Migdal, 1993), לא הצליחו המהגרים היהודים לחדור אל אזורי ההר המרכזיים (להוציא חלק מאיזור ירושלים־גוש־עציון), שהיוו את הטריטוריה ההיסטורית והמיתית של ממלכות "יהודה" ו"ישראל". גם כינון המדינה הישראלית לצד הטריטוריות המקודשות, ולא בתוכן, סייע למערכת הסוציופוליטית בהבניית חברה חילונית ושמירת האוטונומיה של המדינה מלחצי קבוצות בעלות אוריינטאציה דתית־לאומית מובהקת. עם כיבוש הגדה המערבית, והפיכתה ל"יהודה ושומרון", נשתנה מצב זה. המפגש בין "קודש" ל"חול", העניק יתרון לקבוצות שיכלו לתרגם את האוריינטאציה הדתית שלהן לאוריינטאציה לאומית המבוססת על יסודות סלקטיביים מתוך הדת היהודית. כך, קבוצות אליטה דתיות, שהיו ממוקמות קודם לכן בפריפריה הפוליטית, החלו לנוע בתוך המערכת לכיוון המרכז הסמלי, תוך צבירת עוצמה פוליטית. בו־זמנית, החלה לנוע באותו כיוון תנועת החרות, שהשכילה לנצל את הנטייה הפרימורדיאלית של קבוצות מסורתיות ודתיות, ולשלב אותה עם המחאה שעל רקע עדתי. אל עבר המרכז הסמלי ומקורות העוצמה הפוליטית הלכו והתקרבו, אם כן, קבוצות שהמכנה המשותף שלהן היה השוליות שלהן ב"משטר הישן" בעל החזות החילונית, סוציאליסטית (מדינת־רווחה), ואזרחנית (Civic).

קואליציה חדשה זו, שביקשה להגביר את משקל הגורמים הדתיים־פרימורדיאליים בהגדרת הזהות של המדינה לא היתה, כאמור, תולדה של עימותים תרבותיים בלבד, אלא אף תולדה של מאבקים ריבודיים, אתניים ופוליטיים. המגמה להפיכתה של "מדינת ישראל" ל"ארץ ישראל", לא רק שהפכה את מדינת־הלאום למדינה קהילתית, אלא אף שינתה את יחסי העוצמה בתוך הקהילה היהודית עצמה. המדינה יצרה ברית עם רבדים חדשים ועם תת־תרבויות חדשות אשר מחייבים אותה להנציח את המצב המעין־קולוניאלי, אף אם הוא מוגדר כ"זמני" (מעין זמניות קבועה). המדינה מעדיפה לשלוט על השטחים הכבושים אך מבלי לספח אותם, משתי סיבות. ראשית, כדי שתוכל להימנע מהענקת זכויות אזרחיות לתושבים הפלסטינים תוך הפגנת חזות דמוקרטית למשטר בתוכה, גם אם זוהי דמוקרטיה ליהודים בלבד. שנית, כדי שתוכל להמשיך ולקיים מצב שהוא בעליל דו־לאומי, תוך שמירת זהותה כמדינת־לאום יהודית.

הכיבוש הצבאי איפשר למדינה לפקח על קרקעות השטחים, על מקורות המים בהם, על התפתחות ההתיישבות בהם ("התנחלות", על פי ההמשגה החדשה, השאולה מכיבוש הארץ התנ"כי), על כוח העבודה הזול שזורם מהם, ועל התוצר הישראלי שזורם אליהם. בכל התחומים ניתנת כמובן עדיפות מוחלטת לאינטרסים של הקהילה היהודית. כל זאת, כאשר לפחות עד לסוף 1987, ערב פרוץ המרי הפלסטיני — האינתיפאדה — ההכנסה למדינה ולחברתה היהודית שבתוכה, שנבעה מן המצב הדו־לאומי (על־פי כל האינדיקטורים הניתנים למדידה) היתה גבוהה יותר מעלות אחזקת השטחים. מאזן זה

השתנה במשך שנות המרי, בעיקר כאשר המדינה שוב לא יכלה לספק לאזרחיה היהודים את המצרך הבסיסי של הבטחון הפנימי, עם זחילת לוחמת הגרילה הפלסטינית אל תוך האזורים המרכזיים של המדינה והחברה היהודית. לראשונה החלו להתבלט המחירים של המדינה הקהילתית: ראשית, חלק מן הכוחות המזויינים וכוח האדם הופנה לפעולות שיטור ופאציפיקציה של המרי הפלסטיני, תוך הזנחת הכנת הכוחות לעימות מלחמתי מקיף. שנית, דבר שבלט עוד יותר בתקשורת ולעיני האזרחים, מחיר העבודה הזולה של הפלסטינים חסרי הזכויות, היה בעירעור בטחון הפנים. מכלול החשבונאות המדינתית החל להשתנות.

גיבוש תרבויות־המשנה הפוליטיות

כתוצאה מן המצב הקהילתי נוצרו באוכלוסיית הקהילה היהודית השלטת שתי תרבויות־משנה, וסביבן גיבושים מוסדיים, אשר החלו להפעיל לחצים לשינוי הסטטוס קוו הסוציו־פוליטי. שתי תרבויות־המשנה הללו, ממניעים מנוגדים, מעוניינות לסיים את אופיה הקהילתי של המדינה. האחת מבקשת לספח את השטחים הכבושים, עם יעד סופי (מוצהר או מובלע) של יצירת התנאים לסילוק כל, או רוב, האוכלוסיה הפלסטינית מתוכם, ושל יצירת נוכחות יהודית בלעדית, או כמעט בלעדית בהם. תת־תרבות זו מבטאת פן אחד של ההגיון המדינתי המוסדי, זה השולל הצטמצמות מרצון של מערכות השליטה של מדינה באשר היא מדינה על משאבים כמו קרקעות, אוצרות טבע ומקורות מים, שווקים למוצרי הקהילה הדומינאנטית וכוח־עבודה זול. דינאמיקה דומה מוכרת לנו ממדינות מתנחלות אחרות (למשל צרפת באלג׳יריה ואנגליה באירלנד) והיא עלולה לגרום למדינה לנהוג בסופו של דבר בניגוד להגיון ולאינטרס של עצמה (Lustick, 1987 ,1985). המשך השליטה של המדינה בשטח המיושב על־ידי קהילה זרה חרף העלויות הגבוהות מוצדק בישראל, כמו במקרים אחרים, בתערובת של נימוקים אינסטרומנטאליים־בטחוניים (Kimmerling, 1993) ואוריינטאציות אידיאולוגיות־דתיות (Sprinzak, 1991; Lustick, 1988).

תרבות־המשנה השנייה, זו המבקשת לנטוש את כל, או רוב, השטחים הכבושים, מייצגת פן אחר של ההגיון המדינתי של המדינה הישראלית, זה הזהותי — היותה מדינה יהודית אקסקלוסיביסטית. בשם שימור האקסקלוסיביות הזו מבקשת תרבות־המשנה האמורה לסיים את השליטה בשטחים המהווה איום על ההרכב הדמוגרפי הישראלי שבו מובטח רוב לקבוצה היהודית (ר׳ למשל, הרכבי, 1986). כך עולה, ששתי תרבויות־המשנה, זו המכונה בשיח הישראלי ״ימנית״, המבקשת להנציח את הכיבוש, וזו המכונה ״שמאלנית״, המבקשת לסיים אותו, שתיהן מבוססות על אותה גישה אתנו־צנטרית, רק תוך התוויות דרכים שונות ליישומה הפוליטי.

כל צד במחלוקת הזו מבקש לגייס את המדינה הישראלית לנהוג על פי ערכים המעוגנים בהגדרתה הזהותית. כל צד מפרש פירוש אחר את ההגדרה הזו, ובעיקר את המשמעות של היותה של המדינה הישראלית מדינת־לאום יהודית.[10] הבסיס הערכי המשותף הוא איפוא האקסקלוסיביות הקהילתית, וזאת מתוך רצון — שלו שותפים הימין והשמאל כאחד — שהמדינה הדו־לאומית דה־פאקטו לא תהא למדינה דו־לאומית גם דה־יורה. כל יתר הנימוקים לשיבה אל הסטטוס קוו המדינתי הקודם של מדינת־לאום — כגון שמירת הדמוקרטיה, המוסר הציבורי וכיו״ב, אינם משפיעים על מערך השיקולים

המדינתיים עצמם. נימוקי דמוקרטיה ומוסר ניכללים בדיון רק אם יש להם השלכות המסכנות את שרידותה של המדינה.[11]

אף כי כל אחד משני הזרמים השואפים לשבירת הסטטוס קוו הדו־לאומי מייצג רק פן אחד מן הלוגיקה המדינתית, הרי עצם קיומם הבו־זמני נוח מאוד למדינה, כיוון שעל אף היותם מנוגדים לכאורה האחד לשני הם מאפשרים לה להמשיך בשימור הסטטוס קוו. הדימוי של "עומס יתר" (הורוביץ וליסק, 1990), "מבוי סתום" (הרכבי, 1986), העדר יכולת הכרעה בין הזרמים המנוגדים וכדומה ממקם את המדינה עצמה בעמדת עוצמה. זאת משום שההגיון המדינתי־קהילתי, במקרה קונקרטי זה, כולל, באורח דיאלקטי, את התפיסות של שני הזרמים המנוגדים לכאורה, לפחות כל עוד עלויות הסטטוס קוו נתפסות כנסבלות. יחד עם זה, המצב הדו־לאומי גורם לירידה מסויימת ב"מדינתיות" (Stateness) של המדינה. זוהי תוצאה של שליטת המדינה על אוכלוסיה גדולה באופן יחסי לאוכלוסיית המדינה עצמה, אשר אינה מקבלת את סמכותה הלגיטימית. כך שבאורח פרדוכסאלי מה שנראה כשסע אידיאולוגי עמוק בציבור הישראלי, אשר כביכול פוגע ביכולת הנימשלות (Governability) והיעילות של המערכת, הוא למעשה פרי עוצמתה של המדינה ויכולתה לקיים את הסטטוס קוו, ולא פרי חולשתה בקבלת החלטות, בביצוען, או בפתרון קונפליקטים. המדינה מיסדה קונפליקטים כמצבים מתמשכים לא משום שלא יכלה לפתרם, אלא משום שקיומם היה נוח לה. קיומם ומיסודם של קונפליקטים שהמדינה מצוייה כביכול מחוצה להם, מוסיפים למדינה עוצמה, וגורמים לניטרול הדדי של הכוחות החפצים בשינוי הסטטוס קוו.

שתי תרבויות־המשנה המתנגדות למצב הדו־לאומי מייצגות חלקים לא גדולים מאוכלוסיית המדינה, ואילו החלק הגדול של אזרחיה היהודים קיבל בעשרים וחמשת השנים האחרונות את האוריינטאציה הבסיסית של המדינה, הבאה לידי ביטוי בפועל במדיניות של שתי המפלגות הגדולות כאחת — מפלגת העבודה והליכוד — חרף מצעיהן ועמדותיהן הציבוריות הנבדלים לכאורה. כיוון שמרבית הזמן המדינאים מצויים בלחצים צולבים, כאשר האידיאולוגיה המפלגתית או התנועתית שהם אמורים לייצג ולבצע מתנגשת עם ההגיון הפנימי או האינטרס הנתפס של המדינה, לא תמיד ניתן לצפות את התנהגותם. ברם, העובדה הניצחת היא כי גם עם ביסוס שלטון הליכוד לא סופחו השטחים הכבושים למרות האידיאולוגיה המוצהרת של מפלגה זו. אין זאת אלא שבתפקידיהם ה"ממלכתיים" נהגו ראשי המפלגה, כמו מנחם בגין, אריאל שרון ואחרים, לפי הלוגיקה המדינתית, אף כאשר מצעם המפלגתי דרש אחרת. תופעה זו בלטה במיוחד כאשר הם ניצחו על הנסיגה מסיני ועל פינוי היישובים מפיתחת רפיח, והיא התבטאה אף בחולשה של מתנגדי הפינוי כאשר מנגד הוצב מה שהוגדר כאינטרס המדינה. בדומה לכך ניתן להבין אף את מדיניות ממשלות המערך בין 1967 לבין 1977, אשר לא רק שנמנעו מליזום נסיגה מהשטחים הכבושים, אלא אף נתנו גיבוי מוסדי ופינאנסי, ולגיטימציה חלקית, לבניית התשתית של המדינה הקהילתית, שעוצבה בתקופת שלטונם והתעצמה תחת שלטון הליכוד. לשיטת המסגרת המושגית המוצגת בזה, לא חילופי השלטון ב־1977 הביאו להעלאת דרגת ה"קהילתיות" של המדינה, אלא העלאת הקהילתיות הביאה ל"מהפך", כשם שהשינויים בעלויות המצב הקהילתי הביאו לשיבת מפלגת העבודה לשלטון ב־1992.

כאמור ההגיון המדינתי של המשך הסטטוס קוו אינו בלתי ניתן לשינוי. מאז פרוץ האינתיפאדה והתפשטות מלחמת הגרילה הפלסטינית בנשק קר וחם אל תוך ה"אזורים

היהודיים" של ישראל, נוטים מאזני הרווח וההפסד למדינה מהמשך המצב הקיים לכיוון השלילי. עדיין לא ברור עד כמה שינוי זה הוא משמעותי והאם יביא את המדינה לשינוי בתפיסת האינטרסים שלה (מעבר לצורך, שהיא מכירה בו מכבר, לשיפור תדמיתה החיצונית, והכנסת אלמנטים של דיאלוג פוליטי עם הפלסטינים בצד הגברת הגישה הכוחנית כלפיהם). ההכרח להפעיל כוח אלים רב להשגת בטחון פנים פוגע בעוצמת המדינה ומעלה את מחיר המשך הקהילתיות. התועלת המופקת מן הטריטוריות שמעבר לקו הירוק נצטמצמה לעת עתה, אם כי גם המצב החדש מצוי בתהליכי מיסוד ועם חלוף הזמן משתפרת היכולת לווסת חלקית את האלימות המופעלת משני הצדדים, וליצור "מאזן" ו"כללי משחק" חדשים, אשר יאפשרו את המשך הסטטוס קוו. ההתקוממות הפלסטינית הוסיפה תוקף לתביעות של שתי תרבויות־המשנה הזהותיות־פוליטיות התובעות, למעשה, חזרה למדינת־לאום, האחת באמצעות סיפוח והשנייה באמצעות נסיגה. שתיהן טענו מאז ומתמיד כי מדיניות הסטטוס קוו אינה טובה למדינה, אם כי בשלב זה אין לדעת כיצד תגיב המדינה למצב שבו העלויות של המשכת הסטטוס קוו הולכות ומתייקרות.

לסיכום

במאמר זה נעשה נסיון להציג בקווים כלליים מסגרת מושגית להבנה וניתוח המציאות הסוציו־פוליטית הישראלית. במרכז מסגרת זו מצויים יחסי הגומלין שבין מדינה לחברה. גרסנו כי המדינה היא אירגון בעל הגיון פנימי, אינטרסים וזהות משל עצמה, וכי היא לפיכך גורם בפני עצמו ולא רק ביטוי של כוחות חברתיים אחרים (מעמדות, מפלגות, אידיאולוגיות וכיו"ב). עולה מן הניתוח כי המדינה הישראלית השיגה, במהלך העשור השני לקיומה, עוצמה רבה ואוטונומיה אל מול גורמים פוליטיים אחרים שהיו בזירה, כגון המפלגה, הזרוע הכלכלית ותרבותית שלה (ההסתדרות), ומוקדי עוצמה מתחרים נוספים. למרות ירידת־מה בעוצמתה לאחר מכן, המדינה עדיין נהנית מעוצמה ומאוטונומיה רבה אל מול החברה הישראלית, בהיותה בעלת יכולת חדירה מרשימה לתוכה וגיוס משאבים אנושיים וחומריים מתוכה, תוך יכולת מאניפולטיבית של קבוצות ושכבות המצויות בחברה. למעשה המדינה שולטת בחברה בעוד הגורמים החברתיים מתחרים זה עם זה על "חסדיה" של המדינה. יחד עם זאת, יש תנודות בדרגת האוטונומיה של המדינה נוכח קבוצות הטוענות בשם הזהות הקולקטיבית שלה עצמה, ותנודות בעוצמתה לנוכח שינויים בעלויות המשך קיומה כמדינת־קהילה מאז 1967, וכשולטת על טריטוריות־ספר נרחבות באמצעות כוח אלים ובאמצעות סוכניה המתיישבים בשטחים אלה. עם הגברת עלויות שליטה אלה, ומתוך רצון לשמור על הגדרת זהותה כמדינת־לאום יהודית, יופעלו על המדינה לחצים להגדיר מחדש את גבולות השליטה הטריטוריאליים שלה.

הערות

אני מודה לחבריי ולעמיתיי, אשר לעתים תוך חילוקי דעות קוטביים וויכוחים אינטלקטואליים חריפים — אך פוריים — שכמותם לא זכורים לי מתחילת הקריירה האקדמית שלי, סייעו לי לגבש ולחדד את התיזה המופיעה במסה זו. אני חב תודה לדן הורוביץ המנוח (שלו מוקדש מאמר זה). רב תודות אף למשה ליסק, נעמי חזן, ויקטור עזריה ושרית הילמן. אני מודה לאורי רם שיזם את הכללת המאמר בקובץ ייחודי זה בסוציולוגיה

הישראלית. הערותיו המאלפות הכריחו אותי להתמודד מחדש עם חלקים מן התיאוריה וניסוח הסיפור. מאליו יובן שאחריות לכלל הדברים המופיעים במאמר הם עליי ועל צווארי בלבד.

1. השימוש במושג "המדינה הישראלית" נעוץ בהמשגה התיאורטית של המדינה כשחקן אוטונומי כלפי פנים וחוץ כאחד. כך, למשל, גבולות השליטה של "המדינה הישראלית" יכולים להשתרע גם מחוץ לגבולותיה הרשמיים של "מדינת ישראל", כגון בשטחים שלא סופחו למדינה, או ב"רצועת הביטחון" שבדרום לבנון, ששטחה ואוכלוסייתה מוחזקים בשליטה ישראלית באמצעות תערובת של שליטה כוחנית (חיילי הצבא הישראלי ומיליציה של שכירי־חרב) וטובות הנאה כלכליות. את האב המייסד של גישה זו ניתן לראות במקס ובר (ר' Weber, 1964). בין ממשיכיו כיום בעניין זה: Nettl (1968); Alford (1975); Birnbaum (1968)־ו Krasner (1984); Evans, Rueschmeyer and Skocpol (1985); Migdal (1988). בשיח הסוציולוגי העכשווי המדינה מעומתת מול הגדרה יותר מצמצמת, אך יותר בעייתית, של החברה — זו של "החברה האזרחית" (civil society). מחמת הסיבוך התיאורטי והאמפירי הכרוך במושג זה (על כך ר' למשל, Seligman, 1992), בעיקר בהקשר הישראלי, בחרתי בשלב זה לא להזדקק לגישה זו.
2. במושגי האידיאולוגיה הציונית — "עלייה", מושג השאול, כמו חלק ניכר מביטוייה וסמליה של הציונות, מן הדת היהודית.
3. במקור הכוונה היתה לכלול בתוך שטחה של המדינה הקולוניאלית הבריטית חלקים ניכרים המהווים כיום את המדינה ההאשמית־הירדנית. חלק זה הוצא מתחום שליטת המדינה המנדטורית בשל המחוייבות הבריטית לנסיך עבדאללה, והקמת האמירות של עבר־הירדן ב־1922.
4. "בית־לאומי" היה מושג פוליטי מעורפל במתכוון למדינה ריבונית יהודית בעתיד בלתי מוגדר. הטישטוש נועד להתגבר על ההתנגדויות בבריטניה ובעיקר על התנגדות הערבים.
5. מבחינה זו, ספרו האוטוביוגרפי של דן הורוביץ (1993), מהווה מסמך נדיר ועדות מכלי ראשון של סוציולוג חד־עין אשר גדל והתחנך בתוך אוליגרכיה זו, והיה בה משתתף וצופה מבפנים ומבחוץ.
6. אומנם ב"פרשת לבון", שצצה בעקבות ה"עסק הביש" (של הסתבכות אנשי מודיעין ישראליים בנסיונות פרובוקציה במצרים במטרה לסבכה עם מדינות המערב) היו מעורבים היבטים אישיים ומוסריים רבים וסבוכים, אך לצרכינו די אם נזכור, שמצד אחד ניצבו אנשי המפלגה וההסתדרות, שייצגו בעיקר את האינטרסים של המנגנונים, ומצד שני ניצבו אנשים שביססו את מעמדם על מערכת הבטחון, שייצגו אינטרסים מדינתיים. התוצאה, כלומר פרישת בן גוריון ו"צעירי מפא"י", בישרה בעיקר את ניצחונה — הזמני — של המפלגה על המדינה (גרינברג, 1993: 95-94).
7. סך כל הקולות שניתנו לגוש מפלגות ה"ימין" בבחירות 1992 עלה במקצת על סך כל הקולות שניתנו לגוש ה"שמאל", אולם לנוכח הפיצול הרב והעלאת אחוז החסימה הלכו קולות כשרים רבים של ה"ימין" לאיבוד. גורם נוסף שהתערב בבחירות 1992 והיטה את הכף לטובת העבודה היו המהגרים החדשים מרוסיה, אשר הבינו כי מתן הערבויות להלוואות מארה"ב לצורך קליטתם מותנה בהחלפת השלטון, או בשינוי מדיניות ישראל בנושאי הסכסוך ותהליך השלום.
8. למשל, הקישור שנוצר והתמסד בין אנשי צבא לשעבר, אנשי מודיעין, צבאי ואזרחי, מזרחנים־אקדמיים, וכל מה שנוצר תחת המטריה של "לימודים אסטרטגיים" (Strategic Studies), הזוכה במונופולין על יצירת תמונת המציאות הפוליטית־אסטרטגית ופרשנותה, והמייצג את התת־תרבות המדינתית־בטחוניסטית ומשרת אותה בהתמודדותה עם התת־תרבות הפרימורדיאלית־אתנוצנטרית.
9. תביעות אלו נוטות עתה להתעטף בגלימה של "פרגמאטיזם מדינתי", המעוגן בשיח על "הבטחון הלאומי". אולם גם שיח זה מקורו בחרדות קיומיות שטופחו היטב באמצעות מיתוסים לאומיים.
10. חישוב מאזן רווח־הפסד "סביר" הינו חלק מהבניית המציאות החברתית. בממשלה שקמה בעקבות בחירות 1992 מיוצגות למעשה כל שלושת תרבויות־המשנה. מר"צ הינה התגלמות תרבות ה"שלום"; ש"ס — למרות מתינות חלק מראשיה — מייצגת במידה מרובה קהל בוחרים בעל אורינטאציות פרימורדיאליות ו"ימניות". ההגיון ה"מדינתי" בא לידי ביטוי בדימויו של ראש הממשלה וקבוצות שמסביבו, כגון "הזרם המרכזי" במפלגת העבודה ושדולות "בטחוניסטיות" למיניהן.
11. כגון הנימוק שמדינה לא דמוקרטית אינה מושכת הגירה, או לא תזכה לתמיכה אמריקנית, או שהמוסריות היא הבסיס למוטיבציה של אזרחיה וללגיטימציה פנימית וחיצונית כאחת לעצם קיום המדינה.

מקורות

אהרוני, יאיר. 1991. **הכלכלה הפוליטית בישראל**. תל אביב: ספרית אשכולות, האוניברסיטה העברית ועם עובד.

אייזנשטאדט, שמואל נ. 1967. **החברה הישראלית**. ירושלים: מאגנס.

גרינברג, לב לואיס. 1984. "מחברת עובדים למשק עובדים, התפתחות רעיון חברת העובדים בשנים 1920-1929." תל אביב: חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת תל־אביב.

גרינברג, לב לואיס. 1993. **ההסתדרות מעל לכל**. ירושלים: נבו.

דן, הלל. 1963. **בדרך לא סלולה**. תל אביב: שוקן.

הורוביץ, דוד. 1948. **כלכלת ארץ ישראל בהתפתחותה**. תל־אביב: דביר ומוסד ביאליק.

הורוביץ, דן ומשה ליסק. 1977. **מישוב למדינה: יהודי ארץ־ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית**. תל־אביב: עם עובד.

הורוביץ, דן ומשה ליסק. 1990. **מצוקות באוטופיה: ישראל חברה בעומס יתר**. תל־אביב: עם עובד.

הרכבי, יהושפט. 1986. **הכרעות גורליות**. תל אביב: עם עובד.

זילברפרב, בן־ציון. 1984. "אומדני שוק־שחור בישראל ובחוץ־לארץ". **הרבעון לכלכלה**, 120: 319-322.

נהון, יעקב. 1993. "עובדים עצמאים". בתוך **עדות בישראל ומיקומן החברתי**, בעריכת ש.נ. אייזנשטאדט, מ. ליסק וי. נהון. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

סבירסקי, שלמה. 1981. **לא נחשלים אלא מנוחשלים**. חיפה: מחברות למחקר ולביקורת.

סבירסקי, שלמה ודבורה ברנשטיין. 1980. "מי עבד במה, עבור מי, ותמורת מה? — הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית". **מחברות למחקר ולביקורת**, 4: 66-5.

פרידמן, מנחם. 1991. **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

קימרלינג, ברוך. 1976. "ניהול הסכסוך היהודי־ערבי ותהליכי בינוי האומה בתקופת המנדט". **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים**, 9: 66-35.

קימרלינג, ברוך. 1992. "על דעת המקום...". **אלפיים**, 6: 68-57.

ראובני, יעקב. 1993. **ממשל המנדט בא"י 1920-1948 — ניתוח היסטורי־מדיני**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

רוזנפלד, הנרי ושולמית כרמי. 1979. "ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה". **מחברות למחקר ולביקורת**, 2: 84-43.

שפירא, יונתן. 1975. **אחדות העבודה ההיסטורית**. תל אביב: עם עובד.

שפירא, יונתן. 1978. **הדמוקרטיה בישראל**. תל־אביב: עם עובד.

שפירא, יונתן. 1989. **לשלטון בחרתנו: דרכה של תנועת החרות — הסבר סוציולוגי־פוליטי**. תל אביב: עם עובד.

Alford, Robert A. 1975. "Paradigms of Relations Between State and Society". In In L. Lindeberg R. Alford, C. Crouch and C. Offe (Eds.), *Stress and Contradiction in Modern Capitalism*. Lexington: Lexington Books.

Ben-Yehuda, Nachman. 1989. "The Social Meanings of Alternative Systems: Some Exploratory Notes". In Baruch Kimmerling (Ed.), *The Israeli State and Society: Boundaries and Frontiers*. Albany, NY: SUNY Press.

Birnbaum, Pierre. 1988. *States and Collective Action: The European Experience*. New York: Cambridge University Press.

Eisenstadt, Shmuel N. 1985. *The Transformation of Israeli Society: An Essay in Interpretation*. London: Weidenfeld and Nicolson.

Evans, Peter B., Dietrich Rueschmeyer and Theda Skocpol. 1985. *Bringing the State Back In*. Cambridge and London: Cambridge University Press.

Evans, Peter B. Dietrich Rueschmeyer and Teda Skocpol. 1985. "On the Road Toward a More Adequate Understanding of the State". In P.B. Evans *et al.* (Eds.) *ibid.*

Friedman, Isaiah. 1973. *The Question of Palestine, 1914-1918: British-Jewish-Arab Relations.* London: Routledge and Kegan Paul.

Giddens, Anthony. 1985. *The Nation State and Violence: A Contemporary Critique of Historical Materialism.* Berkeley: California University Press.

Gramsci, A. 1971. *Selection from the Prison Notebooks.* New York: International Publishers.

Gross, Nachum T. 1981. *The Economic Policy of the Mandatory Government in Palestine.* Jerusalem: Falk Institute for Economic Research. Discussion Paper No. 81.06.

Gross, Nachum T. 1988. *Laying the Foundations of Israel's Economic System: 1948-1951.* Jerusalem: Falk Institute for Economic Research. Discussion Paper No. 88.07.

Handelman, Don and Lea Shamgar-Handelman. 1990. "Shaping Time: The Choice of the National Emblem of Israel". In E. Ohnuki-Tierney (Ed.) *Culture and History: New Directions.* Stanford: Stanford University Press.

Kimmerling, Baruch. 1983a. *Zionism and Territory: The Socioterritorial Dimension of Zionist Politics.* Berkeley: Institute of International Studies, University of California.

Kimmerling, Baruch. 1983b. *Zionism and Economy.* Cambridge, Mass: Schenkman.

Kimmerling, Baruch. 1983c. "A Model for Analysis of Reciprocal Relations Between the Jewish and Arab Communities in Mandatory Palestine". *Plural Societies,* 3(4):45-68.

Kimmerling, Baruch. 1985a. "Between the Primordial and the Civil Definitions of the Collective Identity". In Erik Cohen, Moshe Lissak and Uri Almagor (Eds.), *Comparative Social Dynamics.* Boulder, CO: Westview.

Kimmerling, Baruch. 1985b. *The Interrupted System: Israeli Civilians During War-Time and Routine.* New Brunswick: Transaction Books.

Kimmerling, Baruch. 1989. "Boundaries and Frontiers of the Israeli Control System". In B. Kimmerling (Ed.), *The Israeli State and Society: Boundaries and Frontiers.* Albany, NY: SUNY Press.

Kimmerling, Baruch. 1993. "Patterns of Militarism in Israel". *European Journal of Sociology,* 2:1-28.

Kimmerling, Baruch and Joel S. Migdal. 1993. *Palestinians: The Making of a People.* New York: The Free Press.

Krasner, Stephen D. 1984. "Approaches to the State: Alternative Conceptions and Historical Dynamics". *Comparative Politics* 16:223-246.

Laqueur, Walter. 1972. *A History of Zionism.* London: Weidenfeld and Nicolson.

Liebman, Charles S. and Eliezer Don-Yehiya. 1983. *Civil Religion in Israel: Traditional Judaism and Political Culture in the Jewish State.* Berkeley: University of California Press.

Lukes, Steven. 1974. *Power: A Radical View.* London: Macmillan.

Lustick, Ian S. 1980. *Arabs in a Jewish State: Israel's Control of a National Minority*. Austin: University of Texas Press.

Lustick, Ian S. 1985. *State Building Failure in British Ireland and French Algeria*. Berkeley: Institute of International Studies, University of California.

Lustick, Ian S. 1987. "Israeli State Building in the West Bank and the Gaza Strip: Theory and Practice". *International Organizations*, 4:151-71.

Lustick, Ian S. 1988. *For the Land and the Lord: Jewish Fundametalism in Israel*. New York: Council on Foreign Relations.

Medding, Peter. 1972. *Mapai in Israel: Political Organization and Government in a New Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

Metzer, Jacob. 1982. "Fiscal Incidence and Resource Transfer Between Jews and Arabs in Mandatory Palestine". *Research in Economic History*, 7:87-132.

Migdal, Joel S. 1988. *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World*. Princeton: Princeton University Press.

Migdal, Joel S. 1989. "The Crystallization of the State and the Struggles Over Rulemaking: Israel in Comparative Perspectives". In B. Kimmerling (Ed.) *The Israeli State and Society: Boundaries and Frontiers*. Albany, NY: SUNY Press.

Miller, Ylana N. 1985. *Government and Society in Rural Palestine 1920-1948*. Austin: University of Texas Press.

Mintz, Alex. 1984. "The Military-Industrial Complex: The Israeli Case". In M. Lissak (Ed.), *Israeli Society and its Defense Establishment: The Social and Political Impact of a Protracted Violent Conflict*. London: Frank Cass.

Mintz, Alex. 1985. "Military-Industrial Linkages in Israel". *Armed Forces and Society*, 12(1):9-27.

Mintz, Alex and M. D. Ward. 1989. "The Political Economy of Military Spending in Israel". *The American Political Science Review*, 82:521-33.

Nettl, J.P. 1968. "The State as a Conceptual Variable". *World Politics*, 20:559-522.

Palestine Royal Commission. 1937. *Report*. Presented by the Secretary of State for the Colonies to Parliament by Command of His Majesty. London: HMSO.

Porath, Yehoshua. 1974. *The Emergence of the Palestinian National Movement, 1917-1929*. London: Frank Cass.

Porath, Yehoshua. 1977. *The Palestinian National Movement: From Riots to Rebellion*. London: Frank Cass.

Seligman, Adam. 1992. *The Idea of Civil Society*. New York: The Free Press.

Shafir, Gershon. 1989. *Land, Labour and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Shalev, Michael. 1989. "Jewish Organized Labor and the Palestinians: A Study of State/Society Relations in Israel". In B. Kimmerling (Ed.). *The Israeli State and Society: Boundaries and Frontiers*. Albany, NY: SUNY Press.

Shalev, Michael. 1992. *Labor and the Political Economy in Israel*. New York: Oxford University Press.

Shapiro, Yonathan. 1980. "The End of a Dominant Party System". In A. Arian (Ed.). *Elections in Israel*. Jerusalem: Academic Press.

Skocpol, Theda. 1985. "Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Reaserch". In P.B. Evans *et al.* (Eds.), *ibid.*

Sprinzak, Ehud. 1991. *The Ascendance of Israel's Right*. New York and Oxford: Oxford University Press.

Tilly, Charles. 1985. "War Making and State Making as Organized Crime". In P.B. Evans *et al.* (Eds.), *ibid.*

Vital, David. 1975. *The Origins of Zionism*. Oxford and New York: Oxford University Press.

Vital, David. 1982. *Zionism: The Formative Years*. Oxford: Clarendon Press.

Vital, David. 1987. *Zionism: The Crucial Phase*. Oxford: Clarendon Press.

Wallerstein, Immanuel. 1987. "World System Analysis". In A. Giddens and J.H. Turner (Eds.), *Social Theory Today*. London: Polity Press.

Weber, Max. 1964. *The Theory of Social and Economic Organization*. Edited by Talcott Parsons. New York: The Free Press.

מחר

שלמה סבירסקי

במבט לעתיד, השאלה החשובה היא מה מגמת הפיתוח של ישראל. המבנה החברתי הפנימי של ישראל, טיב היחסים עם שכנינו הערבים ומעמדה של ישראל בין העולם הערבי־מוסלמי ובין העולם האירופי־נוצרי כרוכים בכך.

מאז שנות החמישים התהוותה בישראל תפיסת פיתוח מוגדרת למדי. הצעד הראשון היה, קרוב לוודאי, התיעוש המהיר, שעוצב בסגנון התיעוש שרווח אז במדינות חדשות, ובעיקר בארצות העולם השלישי, דהיינו, תעשיות עתירות עבודה, המתבססות על כוח אדם בעל מיומנויות פורמאליות נמוכות, ועל אליטה ניהולית וטכנולוגית קטנה. התיעוש, שהיווה תפנית ביחס לתכניות פיתוח קודמות, שביניהן בלטו ההתיישבות והפיתוח החקלאי, גרר עימו הירארכיזציה חברתית, במימדים שלא נודעו קודם לכן, של שכבות אוכלוסיה: מי לעמדות יזמות, ניהול, תכנון ושיווק, ומי לעמדות ייצור. להירארכיזציה זו היו מקבילות נוספות, אם במנגנון המדינתי שצמח והתרחב באותן שנים, ואם במנגנון הפיקודי של הצבא, שהפך גם הוא פורמאלי באותן שנים. ואולם התיעוש, בתצורתו המסויימת, הוא שעודד תהליכים מרחיקי לכת ביותר, וביניהם, פערים בשכר, שהלכו וגדלו; עידוד של השכלה גבוהה למנהלים, מחד, ופיתוח של חינוך מקצועי לעובדי הייצור, מאידך; בידול בין איגודים מקצועיים ״חזקים״, של עובדי הצווארון הלבן, ובין איגודים מקצועיים חלשים של עובדי ייצור; בידול באיכות הדיור — מחד, שיכונים מרווחים, שאת מקומם תופסות אחר כך דירות מרווחות עוד יותר ולבסוף וילות בפרברים, ומאידך, שיכוני פועלים הזקוקים מעת לעת לשיקום. על תהליכים נוספים נעמוד בהמשך.

מנגנונים כלכליים־מדיניים בלתי־שוויוניים התקיימו, כמובן, זמן רב לפני קום המדינה, וחלקם אף סייע בקביעת המגמות החדשות. ההבדל העקרוני עתה היה שאת המגמות החדשות הוביל מגנון מדינתי עצמאי ורב עוצמה, יחסית, ולצידו ״מעמד בינוני יציר המדינה״ (ר׳ רוזנפלד וכרמי, 1979), שעד מהרה רכש לעצמו מידה רבה של אוטונומיה, בגיבוי מתמיד של מנגון המדינה.

יהודים שהגיעו באותן שנים מארצות ערב היוו מרכיב מרכזי בתכנית התיעוש, כעובדי קו ייצור. למעשה, התצורה הספציפית של התיעוש היתה מבוססת, במידה רבה, על הימצאותם של יהודים אלה ועל הדרך בה נתפסו בעיני מנגנון היזמות המדינתי: ראשית, התיעוש בא לפתור, בין השאר, את בעיית האבטלה בעיירות הפיתוח; דבר שני, המזרחים נתפסו כלא מתאימים לעבודות ״חלוציות״ נוסח המתיישבים החקלאיים של העליות

המקור: נכתב ב־1983 עבור כתב-העת שרש. פורסם ב־1985 באפידיון (גליון 4/5). חלקים I ו־IV נכתבו מחדש לצורך קובץ זה. חלקים II ו־III נותרו בגירסתם המקורית, לבד מעידכונים קלים. פורסם ברשות.

הוותיקות, ולעומת זאת, נתפסו כהולמים את הדרישות הנמוכות של עבודה בקו הייצור; דבר שלישי, תצורה זו של פיתוח איפשרה למשוך השקעות, בין השאר, מתעשיינים ובעלי־הון יהודים שעשו את כספם על־ידי העסקה של עובדים מן העולם השלישי, דוגמת ישראל פולק, מקים מפעלי פולגת, שהובא מצ׳ילה.

תצורה ספציפית זו של פיתוח, המתבסס על חלוקת עבודה עדתית, עודדה את התהוותה של מה שניתן לקרוא ״תרבות פיתוח״ מוגדרת למדי. המרכיב המרכזי, אולי, של תרבות פיתוח זו, הוא אבחנה פנימית, תוך־יהודית־ישראלית, בין עולם ראשון לעולם שלישי (ר׳ שוחט, 1991, לבחינה מקיפה של עניין זה בתחום הקולנוע). אבחנה זו, המלווה את היהודים בישראל בעת החדשה מאז סוף המאה הקודמת, לבשה במהלך השנים צורות מצורות שונות, ואף ידעה שינויים, עליות ומורדות, ואולם ברוב הזמנים היא שימרה מאפיין בסיסי שלה, והוא הנחה פוליטית־תרבותית באשר למי ״ראוי״ לכל מקום ומקום בחלוקת העבודה החברתית. (ר׳ ב. סבירסקי, 1987; שוחט, 1991)

מרכיב שני של ״תרבות הפיתוח״ האמורה הוא עמדה הגורסת השקעה דיפרנציאלית עד מאוד בפיתוח משאבי האנוש של החברה הישראלית. באותן שנים ממש בהן נישאה ברמה הרטוריקה של ה״רה־סוציאליזציה״ לקראת ״מודרניזציה״ של יוצאי ארצות ערב, תוך העברת מסר משתמע של חתירה לשוויון בין העדות, עוצבו מנגנונים שהבטיחו, למעשה, מידה גבוהה של ייצור־מחדש של אי־השוויון בדורות הנראים לעין. נסתפק כאן באיזכור מנגנון החינוך המדינתי, שהציע מסלולים נפרדים, למעשה, לבני העדות השונות, ואת מנגנון ההכשרה הצבאית, שעוצב כהמשך למסלולים נפרדים אלה, בצורה של בידול בין יחידות ״מובחרות״ ובין יחידות רגילות.

למעשה, בשום שלב לא נעשה נסיון ממלכתי רציני לממש את חזון ה״מודרניזציה״ במשמעות השוויונית שלו. תפיסת הפיתוח שהתהוותה בשנות החמישים לא חייבה זאת. נהפוך הוא: היא חייבה מודרניזציה מבודלת, של שכבה ניהולית בעלת הכישורים והקשרים הדרושים כדי ״לעלות על הגל״ של השינויים העולמיים בייצור ובשיווק, מחד, ושל שכבת עובדים בעלי מיומנויות פשוטות יחסית, גמישה מספיק כדי לעבור מקו־הייצור בטקסטיל לקו־הייצור בתעשייה בטחונית ומשם לקו־הייצור במפעל אלקטרוני.

מודרניזציה מבודלת זו אינה מוצגת, בדרך כלל, ואף לא נתפסת בעיני רבים, כתוצר של מדיניות פיתוח; במקום זאת היא מוצגת כתוצר של ״הבדלים ביכולת״ בין בני העדות השונות, ולמעשה כמעשה של ״אין ברירה״, כביכול לנוכח הכשלון של ״כל הנסיונות״ להביא את המזרחים לרמה שווה לזאת של האשכנזים.

תפיסה זו של ״אין ברירה״ מובילה אותנו למרכיב השלישי של ״תרבות הפיתוח״ הנדונה, שהוא פועל יוצא של שני המרכיבים הראשונים. הוויתור על הפיתוח של משאבי האנוש של כלל האוכלוסיה, וההסתפקות של המעמד השליט בפירות קצרי־הטווח של הפיתוח נוסח שנות ה־50 (שהתווספו אליו, מאוחר יותר, הסיוע החיצוני רחב המימדים והפיתוח של התשלובת התעשייתית־צבאית, אליה נתייחס בהמשך), גררו עימם הגדרה מצמצמת ומוגבלת של פיתוח. תוך התרחקות מן היומרה הציונית — ברמה הרטורית, לפחות — של הבאת ״קידמה״ למזרח התיכון, מכוונים עצמם מעצבי הפיתוח בישראל לעמדה של תיווך בין העולם הראשון ובין העולם השלישי — הן זה הפנימי והן זה הסובב. האליטה הניהולית והטכנולוגית מאתרת באמצעות כישוריה וקשריה בעולם הראשון את ה״גומחות״ הרווחיות והאופנתיות, ומתפעלת את העולם השלישי הנתון

לשליטתה כדי לחדור אליהן. פיתוח של האיזור, פיתוח למען האיזור, פיתוח המבוסס על האיזור — כל אלה נזנחו.

במקום זאת נעמדת אליטה זו כשפניה אל העולם הראשון וגבה אל העולם השלישי, מייצרת עבור אירופה וארצות־הברית מוצרים בהם יש לה, הודות לכישוריה עצמה והודות לעולם השלישי שמאחוריה, "יתרון יחסי", או משווקת מוצרים אמריקאים ואירופיים לעולם השלישי שבשליטתה.

"תרבות פיתוח" זו נושאת עמה יתרונות רבים למחולליה: רמת חיים גבוהה, במונחים אירופיים; נסיעות עסקים, לימודים ובילוי לאירופה ולארצות־הברית; שכונות וילות; בתי־ספר יוקרתיים ולאחרונה אף "ייחודיים", המבטיחים את העברת כל אלה לדור הבא; וכיו"ב. למעשה, אין לאליטה מניע חשוב כלשהו לשנות כיוון ולאמץ תפיסת פיתוח שונה.

לא זו בלבד, אלא שדומה כי העולם השלישי הנתון לשליטת המעמד השליט הישראלי מצוי בתהליך תמידי של התרחבות: בשנות החמישים — היהודים המזרחים; בשנות הששים, עם התרופפות הממשל הצבאי — הפלסטינים אזרחי ישראל; בשנות השבעים והשמונים — הפלסטינים מן השטחים הכבושים ולבנונים מרצועת הבטחון; בשנות התשעים — עולים מאתיופיה ועולים מברית־המועצות לשעבר, שרבים מהם יוצאי הרפובליקות האסייתיות לשעבר. שלום עתידי עשוי להגדיל את המאגר עוד יותר.

בעיני מרבית הישראלים, היחס העתידי האידיאלי בינינו ובין שכנינו מצטייר כמצב של "שלום". אך מהו אותו שלום? רבים מנסחים זאת כמצב בו אנו נשכון לבטח בתוך גבולותינו לצד שכנינו, שגם הם ישכנו כל אחד בתוך גבולותיו — ולא יהיו עוד סכסוכים. הגבול יהיה לא רק קו מוכר של ריבונות לאומית אלא גם קו החוצץ בין חברות שכל אחת מהן תפנה את כל מעייניה לענייניה היא.

זוהי תפיסת "שלום" תמימה ביותר התואמת — אולי — את ימיה הראשונים של הציונות, ואת דפוסי היחסים שהתקיימו בין מדינות לפני עשרות שנים.

בימינו, כאשר מדברים על יחסים בין חברות יש צורך לדון לא רק במישור המדיני־דיפלומטי, או במישור הצבאי, אלא גם במישור הכלכלי והחברתי. בין ארצות־הברית וארצות אמריקה הלאטינית שורר, מבחינה פורמאלית, מצב של שלום, ויש הכרה הדדית ביניהן בגבולות המדיניים. יחד עם זאת מאופיינים יחסיהן במתח רב ועימותים — ההופכים לעתים קרובות לסכסוכים מזויינים. המתח והעימותים נובעים, בעיקרו של דבר, מיחסי הניצול הכלכלי השוררים בין בעלי הון וקונצרנים אמריקאיים המנצלים את משאבי הטבע ואת כוח העבודה של ארצות אמריקה הלאטינית, ובין פועלים, מעסיקים ואנשי מדינה מקומיים. אלה האחרונים מתקוממים, מדי פעם, כנגד תנאי הניצול בהם הם שרויים — ואזי הם באים בעימות עם המשטרה והצבא של המשטר הקיים, הנסמך על סיוע אמריקאי; אך לעתים קרובות משתתפים בקרבות גם אמריקאים — אם כסוכנים של הסי.איי.איי., אם כ"יועצים" של הצבאות המקומיים, ואם כחיילים ב"משלחות עונשין". יש גם דוגמאות רבות אחרות ליחסים בעייתיים בין מדינות השרויות, מבחינה פורמאלית, במצב של שלום, אך הנתונות במתח ובעימותים מתמידים עקב העובדה שלאחת מהן שליטה כלכלית־חברתית — המלווה בעליונות צבאית־מדינית — על השנייה. כאלה היו, לדוגמה, היחסים בין ברית־המועצות ובין רבות מגרורותיה־לשעבר — ר' המרידות במזרח־

גרמניה, בהונגריה, ובצ׳כיה, ודיכוייה של תנועת ״סולידאריות״ בפולין. כאלה הם גם היחסים בין אנגליה ובין אירלנד.

הדיון המתנהל אצלנו על שלום עם העמים השכנים בכלל, ועם העם הפלסטיני בפרט, אינגו כולל, כמעט, התייחסות לטיב היחסים הכלכליים־חברתיים שישררו לאחר היכון השלום. ההנחה היא שלאחר ההסדר המדיני המיוחל יבוא ״הקץ לצרות״ — לחיי המתח, לשירות מילואים ממושך, לדיכוי של הפלסטינים ולהתנוונות המוסרית הכרוכה בכך.

האמנם? לא בהכרח. אם נבחן את היחסים שנתהוו בינינו ובין הפלסטינים בגדה וברצועת עזה מאז הכיבוש ב־1967, נראה כי אין הם צופנים בחובם את ההשלמה המלאה והרוגעת המשתמעת מן המונח ״שלום״ במשמעותו כחיים במדינות נפרדות ומסוגרות זו בפני זו — גם אם וכאשר ימצא הסדר מדיני שיספק את השאיפות הלאומיות של שכנינו. שכן, מאז הכיבוש ב־1967 כפתה ישראל על תושבי השטחים השתלבות במערכת הכלכלית־חברתית שלה, עד כדי כך שאין זה עוד משמעותי ברגע זה לדבר על ישראל ועל השטחים כעל שתי יחידות כלכליות־חברתיות נפרדות. שליש מכלל המועסקים בשטחים, וכמחצית מכלל העובדים השכירים בהם, עובדים בישראל — בבניין, בתעשייה, בחקלאות ובשירותים. אמנם הם מהווים רק חלק קטן, יחסית, מכוח העבודה הישראלי הכולל, אך משקלם באותם הענפים בהם הם מועסקים הוא גדול. בנוסף על כך הפכו השטחים הכבושים לחלק אורגאני של השוק הישראלי, שכן כמעט כל כולו של הייבוא שלהם מקורו בישראל. וזהו שוק בלתי־שוויוני — שכן בעוד ישראל הצליחה לכפות על השטחים את הסחורות שלה, מרבית הסחורות המיוצאות מן השטחים אינן מופנות לישראל. על כל אלה יש להוסיף כי השלטון הישראלי איננו מעודד, בלשון המעטה, פיתוח כלכלי מקומי, ובתנאים הקיימים פיתוח שכזה ביוזמה עצמית יהיה קשה ביותר. התוצאה היא שהשטחים הכבושים הפכו להיות חלק של המשק הישראלי — אם כמאגר של כוח עבודה זול ואם כשוק האנוס לספוג סחורות ישראליות. כיום, עתידם הכלכלי־חברתי של תושבי השטחים הפך להיות תלוי בתכניות הפיתוח של המשק והחברה הישראליים (ר׳ תמארי, 1980).

מה יהיה כאשר יבוא השלום? ככל שניתן לחזות היום, אף אחת מצורות ההסדר המדיני הנדונות כעת לא תביא איתה, בהכרח, לשינוי מהותי של יחסי התלות בין הפלסטינים בשטחים ובין ישראל. תכנית האוטונומיה של הסכם ״קמפ דייויד״ ודאי לא תביא לכך, שכן היא בנויה באורח שקוף על המשך השליטה הישראלית. ״הפתרון הירדני״ גם הוא לא יגרום לכך, קרוב לוודאי, שכן לממלכה ההאשמית אין משאבי פיתוח עצמאיים, ובתנאים הנוכחיים ניתן גם לצפות כי לא תתנגד להמשך קיומם של המעברים הפתוחים לישראל; מה עוד שישראל עצמה ודאי תעמוד על כך בעת הדיונים על הסדר שלום. גם מדינה פלסטינית עצמאית שתשכון בין ישראל וירדן תתקשה לגרום לשינוי מהותי — ודאי שלא בטווח הקצר — שכן קשה להניח כי מדינה כזאת תהווה מוקד משיכה עצמאי להשקעות פיתוח בקנה מידה גדול. סביר גם להניח שמדינה כזאת, אם וכאשר תקום, תהיה מנוטרלת ומפורזת ונתונה למידה גדול של השפעה ישירה ועקיפה של ישראל. הווי אומר, גם מדינה פלסטינית עצמאית תתקשה, לפחות בתחילה, לסגור את הגבולות ולהשיב את המצב ששרר עד ליוני 1967. למעשה, רק למדינה פלסטינית־ירדנית שתצליח לשמור על מרחק הן מישראל והן מסוריה יש סיכוי לפתח, בטווח הארוך, אלטרנטיבה ממשית למצב הקיים.

מאז 1978 ניתן היה לראות גם ביחסינו עם לבנון דפוס דומה לזה שנוצר ברצועת עזה ובגדה המערבית. ה״גדר הטובה״ הפכה תחנת כניסה של פועלים מדרום לבנון הבאים מדי בוקר לעבודה בצפון הארץ, ותחנת יציאה לסחורות ישראליות שהופנו אל השוק הלבנוני. עם תחילתה של מלחמת לבנון ביוני 1982 הוגדל מספר תחנות המעבר ונעשה מאמץ מוגבר יותר להחדיר לשוק הלבנוני סחורות ישראליות. במידה ותתגבש בעתיד חלוקת אזורי השפעה בתוך לבנון בין ישראל וסוריה, סביר שיתפתחו גם שם יחסי תלות דומים לאלה הקיימים בשטחים שנכבשו ב־1967.

מבחינה זו אין השלום עם מצרים מהווה דגם מחייב לגבי שכנינו הקרובים. מצרים התנגדה מלכתחילה ליצירת קשרים כלכליים הדוקים עם ישראל שיהיו מבוססים על פתיחת שווקיה בפני סחורות ישראליות ו/או מעבר של פועלים ממנה אל ישראל. ובניגוד לתושבי השטחים ולתושבי דרום לבנון, יש בכוחה של מצרים להגן על התנאים שהציבה. ואילו ישראל, מצידה, איננה מעוניינת בכניסת פועלים מצרים, אולי משום שמצרים רחוקה מדי מכדי לשמש, בדומה לגדה המערבית ולרצועת עזה, ״חדר שינה של המשק הישראלי״ (מצוטט אצל תמארי, לעיל). הפועלים המצרים לא היו יכולים לשוב מדי ערב לבתיהם, והיה עליהם לגור בתוך תחומי ישראל; ולכן אין הציבור היהודי בישראל מוכן (בינתיים?).

במידה ולא יחול שינוי מהותי, אם כן, ניתן לצפות להמשך ולהעמקה של יחסי התלות הכלכליים־חברתיים בין ישראל ובין שכניה הנתונים לשליטתה. בשני הצדדים נוצרו כבר אינטרסים חזקים המעוניינים לקיים את המצב הנוכחי: בישראל — מעסיקים בענפי הבניין, התעשייה, החקלאות והשירותים, שלרשותם עומד כיום כוח עבודה זול וכנוע, וכן יצרנים החולשים כיום על שוק שבוי שבו אין עליהם להתמודד עם מתחרים משמעותיים, לא מקומיים ולא זרים; ובשטחים — פליטים וכפריים אשר, בהעדר פיתוח מקומי עצמאי אין להם אלטרנטיבה תעסוקתית מושכת והמוכנים, על כן, לעבוד בישראל או עבור מעסיקים ישראליים בשטחים תמורת שכר המגיע לכדי חצי ואף שליש מזה המשולם למועסק ישראלי, וכן יזמים וסוחרים מקומיים הנהנים מתפקידי תיווך שהכנסה יפה בצידם.

משמעות הדבר הוא המשך קיומה, לעתיד הנראה לעין, של חברה המבוססת לא רק על חלוקת עבודה עדתית, אלא גם על ניצול לאומי־מעמדי של תושבי השטחים, וזאת בליווי סיווג גזעני של עבודות בהתאם לקבוצות העדתיות והלאומיות הנתפסות כראויות לעסוק בהן.

כיום, קיומו של מבנה חברתי מעין זה איננו מפריע, ככל הנראה, למרבית היהודים בארץ. עובדה היא שרק מעטים מתקוממים נגדו. אלא שהמצב כיום שונה מזה שישרור לאחר שיושג הסדר מדיני.

כיום, רובנו מתייחסים אל העסקתם של הפלסטינים בארץ, כמו גם אל הכיבוש עצמו, כאל תופעה ״זמנית״ — ממש כשם שבשנות ה־50׳ וה־60׳ התייחסו רבים אל אי־השוויון בין אשכנזים ומזרחים כאל תופעת ״זמנית״. וממש כשם שבשנות ה־50׳ וה־60׳ העדיפו הכל להסתכל רק על הצד החיובי של אי־השוויון הבין־עדתי — ״מספקים להם תעסוקה ובונים להם שיכונים ועיירות פיתוח״ — כך גם כיום מעדיפים הרוב לראות את מה שנוח לראות. רבים, לדוגמה, מפרשים את העסקתם של הפלסטינים בארץ כהוכחה ל״ליברליות״ של הכיבוש הישראלי, ה״מוכן להסתכן ולאפשר להם לעבוד״ כדי שלא יסבלו מחרפת האבטלה.

אולם מה יהיה למחרת ההסדר המדיני? אזי, הניצול המעמדי של הפלסטינים לא ייתפס עוד כתוצר לוואי זמני של הכיבוש, אלא יוכר בגלוי כגורם של קבע במבנה החברתי הדו־מדינתי. ומכיון שלא יהיה עוד חיל־כיבוש המסוגל לכפות על הפלסטינים טיב תעסוקה ותנאי תעסוקה, תתפתח בגלוי אידיאולוגיה אשר תצדיק את ההבדלים המעמדיים שיתקיימו בין יהודים ופלסטינים במונחים תרבותיים, גזעיים או לאומיים — ממש כשם שהאידיאולוגיה של "נחשלות תרבותית" התפתחה בשנות ה־50' וה־60' כהצדקה להבדלים מעמדיים שנתהוו בין אשכנזים למזרחים. אוֹתה אידיאולוגיה תציג, קרוב לוודאי, את היהודים כ"עם אדונים" ו/או כ"חברה טכנולוגית מפותחת" הזכאית ורשאית להעסיק את "עממי הארץ הנחשלים" בתנאי ניצול.

אלא שההסדר המדיני יביא איתו שינויים גם אצל הפלסטינים שימשיכו להיות מועסקים בישראל. שלא כמו היום, כאשר כניעותם נובעת באופן ישיר מהיותם נתונים במשטר של כיבוש, במשטר עצמאי ואף במשטר של אוטונומיה ישאפו הפלסטינים להתארגן ולהיאבק למען תנאי תעסוקה טובים יותר; הם לא יחששו עוד להעלות דרישות אשר כיום אינן מועלות כלל. ודאי שיתקוממו בגלוי כנגד אידיאולוגיה מעמדית־לאומית, שמרכיביה העיקריים קיימים כבר כיום. ולבסוף, כל עוד תהיה הישות המדינית שבה יכללו הפלסטינים לאחר ההסדר נתונה להשפעה או אף לשליטה לאומית וכלכלית של ישראל, הרי שכל מאבק מעמדי וכלכלי שלהם ישא גם אופי לאומי — ממש כמו המאבקים של פועלי "סולידאריות" בפולין כנגד המשטר הפרו־סובייטי בארצם, או כמו מאבקיהם של הפועלים הלטינו־אמריקאיים כנגד בעלי־ההון מארצות־הברית.

במלים אחרות — באם לא יתרחש שינוי מהותי ביחסים הקיימים כיום בין יהודים ופלסטינים, יהיה גם מצב ה"שלום" מאופיין על ידי מאבק מתמיד ודיכוי. הפלסטינים יאבקו נגד המעסיקים הישראלים בתביעה לתנאי עבודה הוגנים יותר, אך גם בשאיפה מתמדת להשתחררות לאומית וכלכלית־חברתית; ואילו המעסיקים הישראליים יצטרכו לפתח שיטות שונות כדי שמאגר כוח העבודה הזול והכנוע לא יחמוק מבין ידיהם. סביר להניח שהדבר יהיה כרוך בשליטה עקיפה (דהיינו, כזו שתעקוף את מנגוני השלטון הפלסטיני) — אם באמצעות "קניית" השלטון, אם באמצעות "ראיסים" מקומיים, ואם באמצעות השתלת סוכנים, משלחות עונשין כעין־צבאיות ואף פעולות צבאיות גלויות. כמו כן יהיה הדבר כרוך בקיום שמירה מתמדת על הפועלים הפלסטיניים בתוך ישראל, ו/או על המעסיקים הישראליים בשטחי פלסטין.

קיצורו של דבר — במידה ויימשכו התנאים הקיימים כיום, לא יהיה ה"שלום" המיוחל שלום ממשי, ומוטב לשימו במרכאות. הוא יהיה מלווה במתח מתמיד, בעימותים מזויינים ובהמשך ההתנוונות המוסרית והרעיונית. לא יהיה זה שלום רוגע, וגם לא "המנוחה והנחלה".

מניעתה של התפתחות שכזאת מחייבת שינוי של תפיסת הפיתוח שהשתרשה בישראל. בהנחה ששתי היחידות הלאומיות, הישראלית והפלסטינית, תמשכנה להיות קשורות זו בזו, פירוש הדבר השקעה משני עברי הגבול בפיתוח משאבי האנוש, עידוד השקעות המכוונות להגדיל ולהעשיר את השוק המקומי, ואימוץ של אוריינטאציית פיתוח אזורית, למען האיזור — במקום תפיסות "אזוריות"־כביכול הרווחות כיום שעיקרן אימוץ הגישה של ה"נמרים" של דרום־מזרח אסיה (הארצות המתועשות החדשות), שמשמעותן גידול משקי המכוון כלפי העולם הראשון וכרוך באי־שוויון מקומי קיצוני.

תפיסת פיתוח שונה תלווה ב"תרבות פיתוח" שונה. כאן ברצוני להתייחס בעיקר ליחס של חלקים גדולים באליטה הישראלית לעולם השלישי, זה הפנימי וזה החיצוני כאחד. כיום, כאמור, הדברים הגיעו לידי כך שכל קשר שאנו קושרים עם אוכלוסיה חדשה הופך להיות עד מהרה קשר מעמדי. המלחמות שנתנו בידינו שליטה על אוכלוסיות שכנות היתרגמו במהירות להרחבה כמר־טבעית של המסגרת החברתית הבלתי־שוויונית הפנימית שלנו. כדי לשנות זאת צריך למוטט את הבסיס האידיאולוגי והמעשי לאבחנה הנהוגה אצלנו בין התרבות האירופית "המתקדמת" ובין התרבות המזרחית "הנחשלת". התייחסותם של אשכנזים אל מזרחים כאל "נחשלים" איננה אלא הגירסא הפנים־יהודית של ההתייחסות השלילית מצד האירופים, ככלל, אל התרבות ו"המנטאליות" המזרחיים, ככלל. תרבות הפיתוח הנוכחית מתבססת על אבחנה בין עבודות "מכובדות" ובין עבודות "שחורות" המיועדות למזרחים ו/או לערבים, כמו גם על האבחנה בין שכר המאפשר רמת חיים "אירופית" או "אמריקאית" ("אחרת הם ירדו מן הארץ") לבין שכר נמוך המוצדק בכך ש"'הם' — מזרחים, פלסטינים — רגילים להסתפק במועט".

מבחינה זו חשוב לציין כי מזרחים ופלסטינים מצאו — ומוצאים — את עצמם לעתים קרובות במעמד דומה. תהליכי הפרולטריזציה של העולים המזרחים הקבילו, במידה רבה, לאלה של הפלסטינים שנותרו ב־1948 בתחומי המדינה — גם אם התנהלו במסלולים שונים; הפרולטריזציה של המזרחים התרחשה במסגרת של תכנית פיתוח לאומית אשר הביאה את התעסוקה אליהם — בעיקר בעיירות הפיתוח — בעוד שהערבים נאלצו לחפש לעצמם את הגומחות שפתח התיעוש המהיר, בעיקר בבניין ובשירותים עירוניים. לאחר כיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה לא התקשו המעסיקים הישראליים, שכבר למדו לפעול על בסיס חלוקת עבודה עדתית ולאומית, לעכל מאגר גדול חדש של פועלים זולים — ובאותן עבודות ממש בהן הועסקו עד לאותו זמן מזרחים ופלסטינים ישראלים, ואשר היו כבר מסווגות במוצהר כ"עבודות שחורות".

כיום, מזרחים רבים מתחככים עם פלסטינים במרחב משקי אחד: יש שמזרחים/יות ופלסטינים/יות עובדים/ות זה לצד זה וזו לצד זו, כמו בקווי הייצור בטקסטיל או במפעלי המזון, ויש שהם עובדים באותם הענפים אך באתרים שונים — כמו בענפי השירותים השונים. במקרים רבים נכנסו פלסטינים לעבוד במקום בו עבדו מזרחים — אם במקומם של מזרחים אשר ניצלו את הפרוספריטי שלאחר מלחמת ששת הימים כדי לעבור לעבודות מכניסות יותר, אם במקומם של מזרחים שמצאו לעצמם מקום במנגנון המדינתי — מצבא הקבע ועד למערכת הרווחה — שהתרחב מאוד באותן שנים, ואם במקומם של צעירים מזרחים אשר, בראותם ש"העבודה השחורה" של הוריהם לא הובילה אותם לשום מקום, מעדיפים שלא להיכנס כלל לשוק העבודה המאורגן, והופכים בכך למה שמשרדי הממשלה מגדירים כ"נוער שוליים" — וזאת כדי שלא לעבוד "כמו ערבים". לבסוף, יש גם שכבה של מזרחים אשר, בדומה לאשכנזים רבים, הפכו למעסיקיהם של פלסטינים, בעיקר בעבודות בהם עבדו הם עצמם עד 1967 — כמו, למשל, בשדות המושבים.

שינוי הבסיס האידיאולוגי עליו מתבססת כיום חלוקת העבודה המעמדית בין מזרחים ובין אשכנזים הוא שלב חיוני לקראת שינוי ההתייחסות של הפלסטינים כאל מאגר כוח עבודה זול.

בהקשר זה ראוי לציין את הניכור הקיים בישראל בין חלקים של מה שקרוי "מחנה השלום" ובין אלה הנאבקים לשנות את דפוסי חלוקת העבודה העדתית. פעילי "מחנה השלום" הממסדי באים ברובם משורות האליטה הפוליטית־ניהולית ונהנו מפירותיה של

תפיסת הפיתוח השלטת; במידה מסויימת ניתן לומר כי הם פועלים כדי לסלק גורם ה"מפריע" לתפיסת הפיתוח ולתרבות הפיתוח של השכבה עליה הם נמנים, דהיינו, הסכסוך האלים המתמשך. חלקים ממחנה זה רואים בעצם הסדר השלום העתידי נקודת סיום לפעולתם, ואחרים רואים ב"פיתוח אזורי" בנוסח דרום־מזרח אסיה המשך לפעילותם. רובם ראו ועדיין רואים במזרחים, שאותם סייעו לתייג בעקבות בחירות 1977 כ"לאומנים", גורם העומד למכשול בדרך להשגת הסדר. קבוצה זו, אם תתעקש לשמור ולשמר את תרבות הפיתוח שלה, עשויה להפוך למכשול רב עוצמה בדרך לאימוץ תפיסת פיתוח חדשה, העשויה להיטיב הן עם מעמד העובדים המזרחי והן עם מקבילו הפלסטיני.

בזמנו של הרצל לא היה זה בלתי הגיוני לחשוב שבעיית היהודים תפתר כאשר תוקם מדינה שבתוך גבולותיה יוכלו הם לקיים חיים עצמאיים וחופשיים לפי ראות עיניהם ובהתאם למסורותיהם. מדינה נפרדת השוכנת בטריטוריה ריבונית נתפסה בסוף המאה התשע־עשרה כערובה לעצמאות לאומית מלאה.

כיום אין זה אפשרי עוד לחשוב כך. בתקופה של מעצמות־על, של בריתות צבאיות החובקות יבשות שלמות, של שווקים משותפים, של חברות רב־לאומיות המסוגלות להשפיע על עתידן הכלכלי של ארצות שלמות, אין עוד למדינה ולעצמאות המדינית אותה משמעות שאפשר היה לייחס להן במאה התשע־עשרה. הייצור הקפיטליסטי עבר מאז תהליכי ריכוז שהביאו לכך שרק ארצות מעטות — ובראשן ארצות־הברית, יפאן והקהיליה המערב אירופית — מסוגלות לגבש ולהוציא אל הפועל תכניות פיתוח עצמאיות מקיפות. ובתוך אותן ארצות מרוכזת הפעילות הכלכלית בידי מספר מצומצם של קונצרנים או של מוסדות ציבוריים. קונצרנים אלה נוטים יותר ויותר לפעול על יסוד ההנחה שהעולם כולו איננו אלא אולם ייצור ענקי אחד, שקטעיו מפוזרים בארצות שונות. לדוגמה: חברת אלקטרוניקה רב־לאומית עשויה כיום להחזיק את מחלקת המחקר והפיתוח שלה בארץ אחת, את קו־הייצור של הרכיבים בארץ שנייה, את אולם ההרכבה בארץ שלישית, ואת מרכזי השיווק במספר ארצות נוספות. חברות רב־לאומיות כאלה מסתמכות בפעילותן במידה רבה על העוצמה המדינית והצבאית של מדינות־האם שלהן, כדי להבטיח שהפעילות השוטפת שלהן תתנהל ללא הפרעות מצד פועלים מקומיים ממורמרים או מצד יצרנים מקומיים מתחרים. אך לקונצרן הנתקל בקשיים בארץ נתונה יש גם, בנוסף על כך, אפשרות להפסיק את פעילותו באותה ארץ ולהעביר את מפעליו ואת השקעותיו לארץ אחרת. ובתנאים של ימינו, אין מחסור בארצות המעוניינות למשוך אליהן משקיעים שיביאו עימם את מה שמוגדר כ"פיתוח כלכלי": אולמות ייצור המעסיקים עובדים מקומיים, סגנון ותכני חיים מערביים, וכיו"ב. ברבות מן הארצות שאינן נמנות עם מעצמות־העל הופך המנגנון המדינתי בימינו להיות, בעיקרו של דבר, מוסד המתאם ומקדם את תכניות ההשקעות של החברות הרב־לאומיות, ובאופן כללי יותר, את ההשתלבות של כוח העבודה המקומי בתכניות הפיתוח של אחת ממעצמות־העל.

מעמדה של ישראל אינו שונה, באופן מהותי. אמנם אנו רואים את עצמנו כ"מעצמה אזורית" וכמרכז של ייצור מדעי־טכנולוגי מתוחכם — אולם הללו מושגים רק במסגרת תלות מדינית וכלכלית בארצות־הברית. אמנם יש לנו כיום עוצמה צבאית גדולה, יחסית לשכנינו, ואמנם יש בישראל ריכוזים של מחקר, ייצור וצריכה הדומים במובנים רבים

לאלה הקיימים — בקנה מידה גדול יותר — רק במעצמות התעשייתיות הגדולות, אולם אלה מתקיימים רק על בסיס של תלות מקיפה בארצות־הברית.

הבה נבדוק תחילה את מעמדנו המדיני־צבאי. מקורה של עוצמתנו הצבאית בהתארגנות העצמית להגנה, שעמדה לנו יפה בתקופת היישוב ובמלחמת העצמאות, אך תהליך הפיכתנו ל״מעצמה אזורית״ היה כרוך בהגדלת אותה תשתית הגנתית ובציודה בכלי־נשק מתוחכמים — ואת זאת השגנו רק בעזרת מעצמות זרות. בעת מבצע סיני ובתקופה שלאחריו הגיעה העזרה מצרפת. לאחר מלחמת ששת הימים התאפשרה אחזקת השטחים הכבושים על ידי הגידול שחל בתמיכתה הכלכלית של ממשלת ארצות־הברית ובתרומותיהם של יהודי ארצות־הברית; ואילו הרחבת הצבא והגדלת הייצור הבטחוני התאפשרו הודות לאספקתם של כלי־נשק אמריקאיים והודות לאימוצן של טכנולוגיות צבאיות אמריקאיות. מלחמת יום הכיפורים הביאה לגידול נוסף בתמיכה האמריקאית בישראל בתקציבים, בכלי־נשק ובטכנולוגיה — תוך שינוי בולט אחד, והוא שמעתה העמידה ישראל את עצמה במוצהר לרשות האסטרטגיה המעצמתית האמריקאית.

כיום, התלות שלנו בארצות־הברית איננה מהווה מקור דאגה למרבית הישראלים. נהפוך הוא: רבים חושבים שאין כל רע בתלות מדינית־צבאית באמריקאים; רבים אחרים היו אף רוצים להעניק לתלות זו מעמד פורמאלי; וכמעט כולם נהנים — אם כי במידות שונות עד מאוד — מן העובדה שהודות לכסף האמריקאי אנו יכולים להחזיק בצבא גדול, לנהל באמצעותו מלחמות ובעת ובעונה אחת גם לקיים רמת־חיים גבוהה, יחסית — וזאת בשעה שארצות עשירות ומבוססות מאיתנו נאלצות להתמודד עם משבר כלכלי מתמשך ועם אבטלה המונית.

אלא שהתלות שלנו בארצות־הברית איננה מסתכמת בתחום הבטחון והאסטרטגיה בלבד. אילו היה מדובר בכך בלבד, ייתכן ולא היה מקום לדאגה עמוקה לטווח הארוך. לכולם ברור כי שיתוף פעולה אסטרטגי־צבאי בין מדינות איננו מחזיק מעמד לעד, אך כולם גם יודעים כי בדרך כלל ניתן לפתח אלטרנטיבה לברית נתונה המגיעה לקיצה.

הבעייה היא שלאור הכיוון בו מתפתחים הדברים כיום ייתכן וישראל תתקשה לפתח אלטרנטיבות עתידיות, וזאת מכיון שהתלות בארצות־הברית חורגת מן התחום האסטרטגי־צבאי ומקיפה גם את הפעילויות הכלכליות המרכזיות ואת דפוסי־הפיתוח העיקריים.

בפרק הקודם עמדנו על תכנית התיעוש של שנות החמישים. שאיפותיה של אותה תכנית היו צנועות, יחסית: להקים תשתית תעשייתית שתגוון את מקורות התעסוקה של התושבים, תספק מוצרי ייצור וצריכה ותחזק את מעמדה הכלכלי של המדינה.

מלחמת ששת הימים, שהביאה איתה שליטה על שטחים נרחבים ואוכלוסיה גדולה, כמו גם מעמד של ״מעצמה אזורית״, יצרה אצלנו, בנוסף על חלום ״ארץ ישראל הגדולה״, גם את חלום ״כלכלת ישראל הגדולה״. נוכח האמברגו הצרפתי ועקב הרצון להחזיק בשטחים הכבושים תוך ביסוס המעמד של ״מעצמה אזורית״ — דבר שחייב צבא גדול ומצוייד היטב — הוחל בפיתוח מואץ ומקיף של תשלובת תעשייתית־בטחונית. תחילה דובר בעיקר על ייצור תחליפים לחלק מכלי הנשק המובאים, ובעיקר הקלים שבהם; אך עם הזמן התפתחה מגמה לייצר בארץ את כל מגוון כלי הנשק, כולל הכבדים והמתוחכמים שבהם. כך מייצרת כיום התשלובת התעשייתית־צבאית, בין היתר, את טנק המרכבה, את ספינות הטילים וכלי־מלחמה רבים אחרים; היא אף ניסתה לייצר מטוסי קרב. התשלובת התעשייתית־בטחונית הפכה למעסיק התעשייתי הגדול בארץ.

בעקבות הפיתוח של תשלובת זו התגבשה השאיפה — וגם הצורך — שישראל תהפוך למרכז של ייצור המבוסס על טכנולוגיות מתוחכמות כגון אלה המפותחות בארצות־הברית, ביפאן, באירופה המערבית ובברית־המועצות לשעבר. ואכן, סביב התשלובת התעשייתית־צבאית התפתחו תעשיות ושירותים רבים המבוססים על טכנולוגיות מתוחכמות, החל ממפעלי האלקטרוניקה הגדולים וכלה בחברות המספקות תוכנה למחשבים. האוצר הפנה משאבים רבים לפיתוח תעשיות־מדע, והאוניברסיטאות הרחיבו את הפקולטות הטכנולוגיות שלהן. יפאן ו"עמק הסיליקון" בקליפורניה הפכו להיות מוקדי התייחסות, בייחוד עבור האליטה הניהולית, המדעית והטכנולוגית שלנו. על יסוד מגמת פיתוח זו השתרשה לה התחושה ש"הפער" בינינו ובין הערבים לא רק שאינו מצטמצם אלא שהוא אף הולך ומתרחב, והשתרשה גם האמונה שאפילו אם "כל העולם נגדנו" הרי שיש בידינו יכולת עמידה עצמאית.

מה רע בכך? אם נישא את עינינו אל העתיד — הבה נאמר לטווח של כמה עשרות שנים — נראה כי מגמת פיתוח זו נושאת בחובה שלוש בעיות חמורות: ראשית, היא הופכת אותנו למדינת־חסות של ארצות־הברית במובן הרחב ביותר של המילה; שנית, היא תשריש את חלוקת העבודה העדתית והלאומית הקיימת כיום בארץ; שלישית, היא מבטיחה, למעשה, את המשך קיומו של הסכסוך המזויין בינינו ובין שכנינו.

נתחיל בשאלת התלות במעצמת־העל. האם אמנם מעניק לנו הפיתוח של התשלובת התעשייתית־צבאית יכולת עמידה עצמאית? למעשה, התשובה היא שלילית — אלא אם כן המדובר בתחום הצר של טכנולוגיה גרעינית, הטומן בחובו עמידה בנוסח "תמות נפשי עם פלישתים". שכן, התשלובת התעשייתית־צבאית שלנו, שלא כמו אלה של מעצמות־העל, אינה עומדת על בסיס רחב ואיתן דיו כדי לספק את צרכינו באורח עצמאי לטווח ארוך. אין זו מערכת העומדת בפני עצמה והמסוגלת לקבוע יעדי־פיתוח עצמאיים מקיפים ולהוציא אותם אל הפועל, החל משלבי התכנון, המימון והייצור וכלה בשלב השיווק. אין זו תשלובת היכולה לפתח באופן עצמאי, ואחת לכמה שנים, "דור חדש" של מוצר צבאי מרכזי המתבסס על הפיתוחים בתחומים רבים ומגוונים של מדע וטכנולוגיה — כדוגמת התשלובת התעשייתית־צבאית של ארצות הברית, היכולה להתמודד עם פיתוח דורות רצופים של מטוסים וטילים, או התשלובת היפאנית, המסוגלת לפתח דורות רצופים של מחשבים ורובוטים תעשייתיים.

אין זה סוד שמוצרים יוקרתיים ביותר של התשלובת שלנו מקורם בתכנון של מוצרים דומים בארצות אחרות, כצרפת או ארצות־הברית; המימון של חלק ניכר מן הפרוייקטים הוא בעיקרו אמריקאי; הייצור מתמקד רק בחלק מן המרכיבים בעוד מרכיבים אחרים — בדרך כלל החיוניים ביותר, כגון המנועים — נרכשים בארצות־הברית או באירופה; והשיווק תלוי במידה רבה בשותפות עסקית עם קונצרנים זרים גדולים ו/או בהרשאה מדינית של ממשלת ארצות־הברית. ולא רק זאת: רבות מן החברות הישראליות העוסקות בייצור טכנולוגי מתוחכם מצויות בשליטה חלקית או מלאה של קונצרנים זרים — אם בדרך של בעלות מלאה או חלקית, אם בדרך של הסכמי־ידע, אם בדרך של מימון, אם בדרך של הרשאה לייצור מקומי של מוצר זר ואם בדרך של שליטה על השיווק של המוצר הסופי. ומעבר לכך — חלק ניכר מתקציבי המחקר והפיתוח של הקהיליה המדעית הישראלית מקורם בממשלה האמריקאית ובקרנות מחקר אמריקאיות, וחלק ניכר מחבריה של קהיליה זו גם רוכשים את השכלתם, עורכים את השתלמויותיהם ומפרסמים את מחקריהם בארצות־הברית.

במלים אחרות, מה שהחל כנסיון לפתח יכולת עמידה עצמאית על־ידי התמודדות עם אמברגו מצד אחת המעצמות, הוביל להקמתה של תשלובת תעשייתית־צבאית התלויה במידה גבוהה ביותר בממשלה ובקונצרנים של מעצמה אחרת — ארצות־הברית. מבחינה כלכלית־חברתית ויתרה ישראל, למעשה, על כל יומרה של פיתוח עצמאי ומקורי והפכה להיות מרכיב אחד מני רבים בתכניות הפיתוח של המשק האמריקאי. המשק הישראלי, כפי שהוא בנוי כיום, מתבסס למעשה על פירורים הנופלים — או שיפלו בעתיד — משולחן־הפיתוח האמריקאי: כאשר יפתחו הללו דור חדש של מטוסים, תוכל ישראל לקבל קטע מן הייצור; כאשר יפתחו הללו דור חדש של מחשבים, תוכלנה חברות ישראליות להשתתף בחלק מתהליך הייצור; כאשר יפתחו הללו דור חדש של חלליות, תוכלנה חברות ישראליות לייצר חלק מן הרכיבים; וכיו״ב. פרוייקט ה״חץ״ הוא רק הדוגמה האחרונה.

הבעיה השנייה הכרוכה בתכנית הפיתוח הנוכחית שלנו היא העובדה שהיא מנציחה את חלוקת העבודה העדתית והלאומית הקיימת כיום בארץ. נזכור כי כניסתה של ישראל למגמת פיתוח זו התאפשרה הודות לכך שבשנות השישים המאוחרות התקיים בארץ ״שילוב אידיאלי״ של מיעוט קטן של מדענים ומהנדסים מעולים, לצד מאגר גדול של כוח עבודה זול יחסית. שילוב זה הוא אשר עודד את ההשקעות הראשונות של הממשלה ושל החברות הישראליות, כמו גם את השקעותיהן של חברות זרות. השקעות אלה סיפקו מסלול התקדמות והתעשרות מפתה לרבים מבני האליטה הניהולית, מדעית וטכנולוגית, מסלול שבא כהמשך לקריירה פיקודית־צבאית ו/או לקריירה אוניברסיטאית יוקרתית.

משהחלה התשלובת הטכנולוגית שלנו להתפתח, אמרו תומכיה כי הדבר יבטיח את כניסתם של הישראלים לעולם המתוחכם של העתיד — על כל ההטבות הכרוכות בכך. הדבר אותו לא אמרו, והדבר אשר מרבית האנשים אצלנו עדיין לא מודעים לו במידה מספקת, הוא שהטכנולוגיות העומדות כיום בראש סולם הפיתוח העולמי, אלה המוצגות כמבשרות את ״עולם העתיד״ של מחשבים ביתיים, רובוטים ואמצעי תקשורת מתוכחמים, הינן, במהותן, מאוד בלתי־שוויוניות. הן בנויות על מיעוט קטן של מתכננים ויוצרים, על מיעוט קצת יותר גדול של מהנדסים וטכנאים המתרגמים את התכניות לשפת הייצור ומנהלים את הייצור עצמו — ועל רוב גדול של פועלים ופועלות העוסקים בעבודה השגרתית והמשעממת של הייצור ובשירותים הנלווים לו. והפער בין שכבות אלה גדול בדרך כלל יותר משהיה בתעשיות המסורתיות.

ואכן, כבר מן ההתחלה נוצרו מנגנונים המיועדים להבטיח שאותו ״שילוב אידיאלי״ אשר איפשר את עצם תחילתו של הייצור הטכנולוגי המתוחכם בארץ יתקיים גם בעתיד, ויתחדש מדי דור. כך, למשל, התפתחה אצלינו מערכת בתי־ספר מקצועיים המכשירה אנשים כך שיתאימו לדרגות הנמוכות של ״עולם העתיד״, והיא עושה זאת תוך שימור אי־השוויון הבין־עדתי (אשכנזים מצויים במגמות היוקרתיות, מזרחים בפחות יוקרתיות), תוך שימור אי־השוויון בין הלאומים (המגמות בבתי־הספר המקצועיים ביישובים ערבים הן הפחות יוקרתיות) ותוך שימור אי־השוויון בין המינים (נשים מצויות בעיקר במגמות ״נשיות״ ומכניסות פחות, כגון קלדנות או שרטוט). רבים אינם מודעים לאופי הבלתי־שוויוני של מערך הייצור החדש שלנו, בעיקר מכיוון שקשה להבחין בו, כרגע, במישור האישי: בסופו של דבר, הנקבנית או הכתבנית הצעירה ההולכת לעבודה בלבוש יפה ומבלה את היום באולם ממוזג־אוויר חשה שהיא עשתה צעד אחד קדימה בהשוואה לאמה שעבדה בקטיף או במשק־בית, או ליד מכונה במפעל הטקסטיל. אולם יש גם

שרכשו מודעות — כמו אותו צעיר ערבי שאמר לעיתונאי של הארץ שכל אשר המשק הישראלי יכול להציע לו הוא "לנקות את המחשב מבחוץ".

אם כן, במידה וישראל תמשיך במגמת פיתוח ספציפית זו קשה לצפות לשינוי משמעותי בחלוקת העבודה העדתית והלאומית הקיימת כיום. ונציין כי הניגוד בין מה שמוגדר כ"תעשיות העתיד" ובין עולם שלישי הוא רק ניגוד לכאורה: שהרי "תעשיות העתיד" — קווי־הייצור שלהן, ליתר דיוק — התפתחו באותם אזורים של ארצות־הברית שקלטו מיליונים של פועלים־מהגרים ממקסיקו, באותם אזורים של מערב אירופה שקלטו מיליונים רבים של "פועלים אורחים" מארצות אגן הים־התיכון, ביפאן, שלה מאגר פנימי גדול של פועלים "המוכנים להקדיש את חייהם למפעל" ובברית־המועצות לשעבר, שגם לה היה יש מאגר גדול של אנשים שאת חייהם אפשר היה "להקדיש למהפיכה".

והבעיה השלישית, ואולי החשובה ביותר, של מגמת פיתוח ספציפית זו, טמונה בכך שמדובר בתשלובת התעשייתית־בטחונית, המעמידה אותנו במצב של ניגוד וסכסוך תמידי עם האיזור בו אנו חיים. זוהי מגמת פיתוח המכוונת, ביסודו של דבר, נגד שכנינו. כל ההגיון שלה מנוגד להשתלבות עתידית על בסיס של שותפות בקרב חברות האזור. וליתר דיוק, ההשתלבות היחידה האפשרית על בסיס מגמת הפיתוח הנוכחית שלנו היא השתלבות מתוך שליטה, או מתוך חלוקה של אזורי שליטה.

פעמי ההסדר המדיני עם הפלסטינים מתקרבים, ותעשיינים, בנקאים ופוליטיקאים ישראליים כבר עסוקים בהבטחת החלתה של תפיסת הפיתוח הנוכחית על היישות החדשה. תעשיינים משרטטים תכניות פיתוח עבור השטחים המזכירות את תכניות ה"פיתוח" של עיירות הפיתוח (ר' התאחדות התעשיינים, 1993), ולחליפין מבקשים להבטיח את זרימתם של הפועלים הפלסטינים לשוק העבודה הישראלי. אחרים עסוקים בעריכת עיסקאות משולשות להקמת פסי ייצור בשטחים עבור חברות רב־לאומיות אירופיות. אנשי כספים ישראלים ויהודים לא־ישראלים מגייסים כספים למימון השקעות בישות הפלסטינית. פוליטיקאים ישראליים מעורבים בפניות לבנק העולמי ולקרן המטבע הבינלאומית לגיוס כספים למימון "פיתוח אזורי".

כל זאת כאשר בבית פנימה, קרוב לשבעים אחוזים מבני ובנות 17 אינם משיגים תעודת בגרות — ובכלל כתשעים אחוזים מבני הנוער הפלסטינים אזרחי ישראל, וכשבעים עד שמונים אחוזים מבני הנוער המזרחים. בד בבד, שכבה קטנה יחסית, אשכנזית ברובה, לומדת כבר מן הגיל הרך במוסדות "ייחודיים", המיועדים להעניק להם כישורים עשירים ומגוונים להמשך לימודים עד לאוניברסיטה, כאשר עצם השהות במסגרת "ייחודית" הופכת לאחד מאותם כישורים המוגדרים כחיוניים.

תהליך ה"בריחה קדימה" של מעמד שליט ומנהל, שרובו אשכנזי, נמשך במלוא הקצב. פערי השכר הגיעו למימדים גבוהים ביותר, כאשר מנהלים נהנים מהכנסות ברמה אמריקאיות, ולא יפאנית, הכוללות לא רק שכר והטבות נלוות מסורתיות, אלא גם אופציות ומניות. שכבה זאת, עיניה נשואות מערבה, בעיקר לארצות־הברית ולמערב אירופה, אותן למדו בניה להכיר אם במסגרת הלימודים והמחקר, אם במסגרת שיתוף הפעולה הצבאי והטכנולוגי, ואם במסגרת עסקאות ייצור ושיווק.

תפיסת הפיתוח השלטת מיטיבה עם שכבה זו עד למאוד, וההסדר המדיני העומד בפתח מבשר הטבות חדשות ואף מפליגות, שכן שכבה זו ניצבת במעמד מועדף לשמש כמתווכת בין העולם הראשון לעולם השלישי הפנימי והאזורי. לטווח הקצר, ייתכן שתפיסת פיתוח זו תצליח למשוך השקעות אשר, גם אם פירותיהן יתחלקו באופן מאוד לא שוויוני, יהיה בהן כדי להגדיל ולהרחיב את הפעילות הכלכלית בכללותה, ועמה את ההכנסות של שכבות רחבות, יחסית. לטווח הארוך, השאלה היא מה המחיר שתצטרך החברה הישראלית לשלם במונחים של ניכור מעמדי ועדתי פנימי ובמונחים של ניכור לאומי אזורי.

מקורות

התאחדות התעשיינים. 1993. **התעשיינים**. תל־אביב.

סבירסקי, ברברה. 1987. ״נשים ישראליות בקו הייצור״. בתוך ברברה ארנרייך ואנט פואנטס, **נשים בקו הייצור העולמי**. תל־אביב: ברירות.

רוזנפלד, הנרי. 1979. ״המצב המעמדי של המיעוט הלאומי הערבי בישראל״. **מחברות למחקר ולביקורת**, 3.

שוחט, אלה. 1991. **הקולנוע הישראלי: היסטוריה ואידיאולוגיה**. תל־אביב: ברירות.

תמארי, סלים, 1980. ״הפלסטינאים בגדה המערבית וברצועה עזה — סוציולוגיה של תלות״. **מחברות למחקר ולביקורת**, 5.

על המחברים

אבישי ארליך הוא מרצה לסוציולוגיה באוניברסיטת תל אביב ובמכללת בית ברל. בעל תואר ד"ר מה־London School of Economics, 1980. לימד סוציולוגיה במוסד זה וכן במידלסקס פוליטכניק בלונדון, ובאוניברסיטת יורק בטורונטו. פירסם בנושאי החברה הישראלית והסכסוך הישראלי־ערבי במספר ספרים וכתבי־עת, ביניהם *The British Journal of Sociology, The Jewish Journal of Sociology*, *The Socialist Register* וככתב העת *Khamsin* שהיה מעורכיו.

דבורה ברנשטיין היא מרצה בכירה לסוציולוגיה באוניברסיטת חיפה. בעלת תואר ד"ר מאוניברסיטת סאסקס, אנגליה, 1977. מייסדת וחברת מערכת של כתב־העת **מחברות למחקר ולביקורת**. בין כתביה הספר **אשה בארץ ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב** (הקיבוץ המאוחד, 1987), ובעריכתה הספר *Pioneers and Homemakers: Jewish Women Pioneers in Pre-State Israel* (SUNY Press, 1992). עוסקת בסוציולוגיה פוליטית ובסוציולוגיה היסטורית של היישוב והחברה הישראלית.

עזמי בשארה הוא מרצה לפילוסופיה באוניברסיטת ביר זית. בעל תואר ד"ר מאוניברסיטת הומבולדט בברלין, 1985. מ־1990 חבר במכון ואן ליר ומ־1992 חבר הנהלת המכון. תחום עיסוקו המחקרי מגוון, וכולל שאלות פילוסופיות הנוגעות לחילון, יחסי דת ומדינה, דפוסי דמוקרטיה, וכן הסכסוך הישראלי־ערבי. הוא כותב ומפרסם בערבית, עברית, אנגלית וגרמנית.

שולמית כרמי עוסקת במחקר חברתי. בעלת תואר שני בסוציולוגיה, היסטוריה ופילוסופיה מהאוניברסיטה העברית בירושלים, 1954. בין העבודות המשותפות לה ולהנרי רוזנפלד: "Israel's Political Economy and the Widening Class Gap Between its Two National Groups" (1992); "The Radical Change: From a Socialist Perspective to Militarism" (1991); "The Privatization of Public Means: The State Made Middle Class and the Realization of Family Values in Israel" (1976); "The Origins of the Process of Proletarization and Urbanization of Arab Peasants in Palestine" (1974); "Immigration, Urbanization and Crisis: The Process of Jewish Colonization in Palestine During the 1920s".

ברברה סבירסקי היא אחת המייסדות של המקלט הראשון לנשים מוכות בישראל. בעלת תואר שני בהוראה מאוניברסיטת הרווארד ובסוציולוגיה מאוניברסיטת מישיגן סטייט. מחברת **מדריך משפטי לאשה** (ברירות, 1987); **בנות חווה, בנות לילית: על חיי נשים בישראל** (המין השני, 1984); "נשים ישראליות בקו הייצור" בתוך ב. ארנרייך וא. פואנטס **נשים בקו הייצור העולמי** (ברירות, 1987). ערכה, יחד עם מרלין ספיר, את הקובץ: *Calling the Equality Bluff: Women in Israel* (Teachers College Press, 1993). היא אחת המייסדות של מרכז אדוה לחקר החברה הישראלית ומנהלת המרכז. משתתפת בעריכת חוברות מידע **על שוויון** (בהוצאת מרכז אדוה).

שלמה סבירסקי הוא מייסד וחבר מערכת של כתב העת **מחברות למחקר ולבקורת**. בעל תואר ד"ר מאוניברסיטת מישיגן סטייט בארצות־הברית. מחבר **לא נחשלים אלא מנוחשלים** (1981); **קמפוס, חברה ומדינה** (1982); **חינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים** (1990). מייסד ופעיל בה.ל.ה., הוועד למען החינוך בשכונות ובעיירות הפיתוח, ומרכז אדוה לחקר החברה הישראלית.

סמי סמוחה הוא פרופסור לסוציולוגיה באוניברסיטת חיפה. בעל תואר שני ותואר ד"ר בסוציולוגיה מאוניברסיטת קליפורניה שבלוס אנג'לס. הוא עוסק ביחסים אתניים השוואתיים וחוקר ומפרסם בנושא הפיצולים הפנימיים בחברה הישראלית. בין ספריו: *Israel: Pluralism and Conflict* (University of California Press, 1978) ושני הכרכים *Arabs and Jews in Israel* (Westview Press, 1989).

ברוך קימרלינג הוא פרופסור לסוציולוגיה של הפוליטיקה באוניברסיטה העברית בירושלים. בעל תואר ד"ר מאוניברסיטה זו, 1974. בין ספריו: *Zionism and Territory* (University of California Press, 1983); *The Interrupted System: Israeli Civilians in War and Routine Times* (Transactions 1985); וכן, יחד עם יואל מיגדל, *Palestinians: The Making of a People* (The Free Press, 1993).

הנרי רוזנפלד הוא אנתרופולוג ופרופסור אמריטוס בחוג לסוציולוגיה ולאנתרופולגיה באוניברסיטת חיפה. בעל תואר ד״ר מאוניברסיטת קולומביה בניו יורק, 1951. מייסד ועורך של כתב־העת **מחברות למחקר ולביקורת**. בין כתביו הספר **הם היו פלחים** (הקיבוץ המאוחד, 1964). ר׳ לעיל עבודות המשותפות לו ולשולמית כרמי.

אורי רם הוא מרצה לסוציולוגיה באוניברסיטת חיפה. בעל תואר ד״ר בסוציולוגיה ובלימודים היסטוריים מה־New School for Social Research, ניו־יורק, 1992. מחבר *The Changing Agenda of Israeli Sociology: Theory, Ideology and Identity* (SUNY Press: 1994). עוסק בתיאוריה חברתית, היסטוריה ופילוסופיה של מדעי החברה, סוציולוגיה פוליטית, סוציולוגיה היסטורית וסוציולוגיה של החברה הישראלית.

אלה שוחט היא פרופסור בחוגים ללימודי תרבות וללימודי נשים ב־City University of New York. מנהלת את התוכנית ללימודי קולנוע בקמפוס של סטייטן איילנד, ניו יורק. ספרה *Israeli Cinema: East/West and the Politics of Representation* יצא לאור בתרגום עברי: **הקולנוע הישראלי: היסטוריה ואידיאולוגיה** (ברירות, 1991). בקרוב יצא לאור ספרה *Unthinking Eurocentrism* (Routledge, 1994).

מיכאל שלו הוא מרצה בכיר בחוג לסוציולוגיה ובחוג למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים. למד בניו זילנד, בריטניה וארה״ב. בעל תואר ד״ר מאוניברסיטת ויסקונסין, מדיסון. מתמחה בכלכלה מדינית של שווקי עבודה ותנועות עבודה. בין כתביו הספר *Labor and the Political Economy of Israel* (Oxford University Press, 1992); כן פרסם מחקרים השוואתיים של תנועות עבודה ומדיניות ציבורית בחברות מערביות.

גרשון שפיר הוא פרופסור לסוציולוגיה ב־University of California, San Diego. בעל תואר ד״ר מאוניברסיטת קליפורניה, ברקלי. בין כתביו הספר *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict 1882-1914* (Cambridge University Press, 1989).

יונתן שפירא הוא פרופסור לסוציולוגיה באוניברסיטת תל אביב. בוגר הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית, בירושלים. בעל תואר ד״ר מאוניברסיטת קולומביה בניו־יורק. מלמד בחוג לסוציולוגיה באוניברסיטת תל אביב מאז ייסודו בשנת 1964. היה ראש החוג ודיקן הפקולטה למדעי החברה. בין ספריו: **אחדות העבודה ההיסטורית** (עם עובד, 1975); **עילית ללא ממשיכים** (ספריית פועלים, 1984); **לשלטון בחרתנו** (עם עובד, 1990). מחקרו הנוכחי הוא על התפתחותה של מערכת פוליטית פופוליסטית בישראל.

החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים הינו ספר ראשון מסוגו בישראל.
מתפרסם בו מבחר מאמרים סוציולוגיים ביקורתיים על החברה הישראלית.
המאמרים בספר כתובים על ידי הוגים וחוקרים מן השורה הראשונה.
הם פורשים קשת של נקודות-ראות ביקורתיות תוך ניתוח היבטים מרכזיים
של ההוויה החברתית הישראלית - התגבשות היסטורית, מדינה ופוליטיקה,
מעמדות ועדות, גברים ונשים, כלכלה מדינית, מלחמה ושלום, יהודים וערבים ועוד.
הספר מהווה מעין סיכום ביניים של החשיבה החברתית הביקורתית בארץ
מאז שנות השבעים, ובה בעת הוא אף מתווה כיווני התפתחות חדשים.
מספר מאמרים מופיעים בספר זה לראשונה, אחרים מופיעים לראשונה בעברית,
וחלקם הופיעו בעבר בפרסומים שונים. הספר ישמש במיוחד חוקרים וסטודנטים
בתחומי מדעי החברה השונים.